Ziya Nur Aksun

OSMANLI TARİHİ

Osmanlı Devleti'nin Tahlilli, Tenkidli Siyasî Târihi

Altıncı Cilt

Ötüken Neşriyat A.Ş.

YAYIN NU: 290
KÜLTÜR SERİSİ: 89

ISBN 975 - 437 - 145 - 8

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.
İstiklâl Caddesi No: 99 Kat: 3 Ankara Han
80060 Beyoğlu - İSTANBUL
Tel: (0212) 251 03 50
Faks: (0212) 251 00 12

Kapak Düzeni: Nur-Olcay Okan
Dizgi: Dizgievi
Baskı: Eldim Ofset
Cilt: Yedigün Mücellithanesi
İSTANBUL 1994

İÇİNDEKİLER

SULTAN EL-GÂZİ MEHMED HÂN-I HÂMİS
(SULTAN MEHMED REŞAD)
(1909-1918 M./1327-1336 H.)
(Devamı)

SULTAN MEHMED HÂN-I SÂDİS
(VAHİDÜDDÎN HAN)
(1918-1922 M./1336-1340 H.)

EKLER

SULTAN EL-GÂZÎ MEHMED HÂN-I HÂMİS

(SULTAN MEHMED REŞAD)

(1909-1918 M./1327-1336 H.)

(DEVAMI)

Rumeli'nin Elimizden Çıkışı

Garb Ordumuzun bulunduğu Makedonya'daki muhârebeler de, ardarda gelen mağlûbiyetlerle devam edip gitmiştir. 20 Ekim 1912'de Sırp ordusu Priştine'yi almış ve iki gün sonra Garb Ordusu'nun bir kısmı ile Kosova yakınlarında karşılaşmıştır. Ciddî bir muhârebe vermiyen ordu, harb meydanını Sırplar'a bırakmıştır.

Yine aynı gün Yunan ordusu da Serfice'yi ele geçirmiştir. Velîahd Prens Aleksandır kumandasında bulunan Sırp ordusu, Karadağlılar'la birleşmek için ileri hareketine devam ederken, Zeki Paşa emrindeki Vardar Ordusu'nun hücûmuna mâruz kalmıştır. Garb Ordusu'nun en kuvvetli kısmı olan Vardar Ordusu, Sırplılar'la Komanova'da karşılaşmıştır. 23 Ekim'de başlayan muhârebe, akşama kadar Türkler'in gâlibiyeti ve ileri hareketiyle cereyân etmiş; Sırp askeri ancak zâbitlerinin şiddeti ve firara kadem basan neferleri bilâ-merhamet vurmaları sâyesinde, oldukça muntazam bir çekilme yapabilmiştir. Topçunun şiddetli ateşi ile ilerleyen Osmanlı piyâdesi, derme çatma efrâddan mürekkep İştib alayının kendisine yaklaşan Sırplar'ı "pulaçka etmeğe yeltenmesi" yüzünden bir sarsıntı geçirmiştir. Bununla berâber o günkü muhârebe Osmanlı kuvvetlerinin hâkimiyeti ile geçmiştir. Akşam

olunca zâbitlerin kumandasızlığı yüzünden, askerden bir çoğu Komanova'ya inmiş ve ekmek tedâriki ile meşgûl olmuştur.

Bekir Sıdkı nâmındaki bir mülâzim *Garb Ordusu Harekâtı* nâmındaki kitabında:

"Gece düşman tarafında helyostalar çalışıyordu. Anlıyorduk ki, Sırp ordusu gündüzki intizamsızlığını düzeltmek ile meşgûl. Bize gelince, neşve-i muzafferiyet ile sermest olmuştuk... Gece Komanova'ya gitmiştim. Kasaba hıncahınç asker firârîleriyle dolu bir halde. Evler, bağlar, bağçeler, her yer askerle dolu.. Ordu avcı hattında bir sevinç. İnsan 'Acaba bunların burada işleri ne?' diye kendi kendisine sorunca cevap vermekten izhar-ı acz eder. Meğer daha büyük felâket varmış. Ortalık kararınca evvelâ Üsküb ve müteâkiben Manastır redif fırkaları, öteye beriye savuşmuşlar ve böylece iki fırkalık bir cebheyi düşmana karşı bomboş bırakmışlardı. Bu efrâdın kısm-ı âzamı da Komanova mahşer meydanına gelmişti. Kimisi ekmek almakla, kimisi ısınmakla ve bâzıları da ötede beride sarkıntılık etmekle meşgûl."

diyerek o geceyi anlatmaktadır. Tabiî yine burada askere kusur atfedilerek, Balkan Harbi'nden sonra zâbitler arasında yaygın olan kanaat dile getirilmektedir.

Kumandan Zeki Paşa ise, hâtıratında:

"23-24 Ekim gecesi Manastır ve Üsküb fırkaları düşman karşısında bulundukları hattı terk ile gecelemek için Komanova'ya çekilmişler ve fırka kumandanları bu halden ancak sabaha karşı haberdar olabilmişlerdir. Yağmur altında kalan askerin zâbitleri hattın gerilerindeki köylere yerleşip istirahata koyulmuşlardır. Zannedersem o akşam erâtın ta'yını da verilmemiştir. Diğer cihetten Priştine'nin düşmesi haberinin Arnavutlar arasında intişâr etmesi, fırkaların Komanova'ya doğru çekilmelerine sebep olmuş; bunda bedhâhânın Arnavutlar'a ilkaa ettiği erâcifin de dahli olduğu söylenmiştir."

demektedir. Buradan anlaşılıyor ki, akşama kadar aç, susuz ve yağmur altında muhârebe eden erât, başlarındaki zâbitlerin köylere çekilip rahata varmaları karşısında, başı boş kalmış ve karnını doyurmak için şehre gelmiştir. Burada en fazla tenkîde müstehak, zâbitlerdir. Her halde askerin kabahati çok sonra gelmelidir. Zeki Paşa'nın bahsettiği "bedhâhânın" propagandasından, Gâlib Kemâli de söz etmekte ve "Komanova'da bidâyette Türk ordusu Sırblılar'ı mağlûb etmiştir. Fakat kurnaz Sırblılar, Arnavut köylerini ateşe vere-

rek, câsusları vâsıtasıyle askere 'Köyleriniz yanıyor, karılarınız, kızlarınız berbâd ediliyor.' diye propagandalar yaptıklarından, Arnavut askerler top arabalarının kayışlarını keserek beygirlere atlayıp köylere koştuğundan, orada kazanılan zafer de aleyhimize dönmüştür." demektedir. Buradan, mahallinde toplanan askerden, o yerde fazla istifâde edilemiyeceği hakîkati de ortaya çıkmaktadır.

Velhâsıl ertesi sabah mahallî asker, can, mal, çoluk çocuk kaygusuna düşmüş; sanki ordusuz bunları kurtarmak mümkünmüş gibi, dağılmış ve kalanlar da hareketsizliğe mahkûm olmuşlar. Muhârebe yerlerini gece terkeden fırkaların mevkileri düşman tarafından işgâl edilmiş; bu vaziyet karşısında Vardar Ordusu perîşan bir şekilde Manastır'a doğru çekilmiştir. Zeki Paşa "Zâyiâtımız ve yaralılarımız pek az olduğu halde bu mağlûbiyetimiz, zâbitlerin vazîfelerine lâkayt kalmasından, erâtın muhârebede küllî te'sîri olan mâneviyâtlarına nufûz edilememesinden, harbin idâresinde lüzûmlu olan fenn-i harb kavâidini bilmediklerinden, husûsiyle yukarıdan aşağıya kumanda hüküm ve nufûzunun te'sîrsizliğinden ve vazîfeye bağlılıktan ziyâde askerlikten gayrı şeylerle iştigâl olunmasından neş'et etmiştir." diyerek mağlûbiyet sebeplerine işâret etmektedir.

Komanova mağlûbiyetinden sonra Sırp ordusu, Bulgarlar ve Karadağlılar'la müttehiden istilâ hareketine başlamıştır. 24 Ekim'de bir Sırp ve Bulgar kuvveti Kocana'yı almış; iki gün sonra İştib'i ele geçirmiştir. 27 Ekim'de Üsküb şehri, Bulgar kuvvetinin girmesinden endîşe ederek Sırplar'a teslîm olmuştur. Şehrin Sırplar'a teslîm olması, onların fazla tâvizât göstermelerindendir. Buna da sebep Sırp-Bulgar rekaabetidir.

Komanova mağlûbiyeti ve Bulgarlar'ın Şark Ordusu üzerindeki gâlibiyetleri, Garb Ordusu'nu tecrîd etmiştir. Yunan donanması yüzünden deniz yoluyla da beslenemeyen Garb Ordusu, kendi kaderiyle başbaşa kalmıştır. Mahallinden toplanan asker, düşman ilerleyişi karşısında âile ve mal derdine düşerek dağılmaya başlamış; Garb Ordusu insan unsurundan da mahrûm hâle gelmiştir. Diğer taraftan 25 Ekim'de Karaferye'yi alan Yunanlılar, 3 Kasım'da Preveze'yi ele geçirmişlerdir. Artık Rumeli'deki şehirlerimiz birer birer düşmeğe başlamıştır. 6 Kasım'da Sırp ve Karadağ kuvvetleri Yakova'yı ele geçirmiştir. Velîahd Prens Kostantin kumandasındaki Yunan Ordusu, Bulgarlar'ın Selânik'e doğru yöneldiğini haber alarak, daha evvel davranmak lüzûmunu hissetmiştir. Bu sebeple Vardar nehrini geçmiş, "Adalar Denizi'nin incisi"ne yaklaşmıştır.

Selânik, Bulgarlar ve Yunanlılar arasında derin çekişme sebebi olabilecek bir şehirdir. Beldenin tabyaları, müdâfaaya yetecek kuvveti mevcuttur.

Mukaavemet etmiş olsa, belki ve her halde Yunan-Bulgar ihtilâfının o anda husûlüne sebep olabilecek bir mevkie sâhiptir. Fakat nedense bu yapılmamış ve şehir, belediye ve idâre meclislerinde bulunan ve "mu'teberân" denilen hamiyetsiz heriflerle, aynı derecede sefîl bir denaat gösteren kolordu kumandanı Tahsin Paşa'nın eliyle Yunan velîahdine teslîm edilmiştir (18 Kasım 1912).

Lûtfî Simavî *Gördüklerim*'de, Tahsin Paşa'nın Macaristan'dan alınan ordu hayvanları meselesinde suiistimâli bulunan bir kimse olduğunu yazmaktadır. Gâlib Kemâlî "Selânik'in mükemmel tahkîm edilmiş tabyaları ve bunu müdâfaa edecek külliyetli askeri vardı. Tahsin Paşa'nın bir tüfenk atmadan teslîm olması, Osmanlı târihinde emsâli görülmemiş bir hıyânettir. Oğluna Yunan hükûmetinin bir tahsîsât vermekte olduğunu Atina sefîri bulunduğum zaman duymuştum." demektedir. Anlaşılıyor ki, "mu'teberân" denilen heriflerle kumandan, işbilir Yunan velîahdi tarafından, külliyetli meblâğ ile satın alınmıştır. Bu teslîmi, Bulgarlar'ın vahşetinden çekinildiği için Yunanlılar'dan halk lehine tavizler kopararak ve ehven-i şer olarak icrâ edilmiş bir hareket saymanın imkânı yoktur. Böylece İttihatçılar'ın "hürriyet kâbesi" de devlete ihânet etmiş demektir. Esâsen "mu'teberân" denilen herifler de ekseriyetle İttihat fırkasına mensup sefîllerdir. 31 Mart hâdisesinde Yıldız'a telgraflar yağdırıp, bâlâpervazâne tehdîdler savuranlar, bütün Rumeli'nin İttihat Cemiyeti etrafında yekvücûd olduğunu iddia ederek Zaloğlu Rüstemlik taslayan tatlı su komitacıları da ortada görünmez olmuşlardır. Selânik, Manastır, Kalkandelen, Üsküb, Gostivar gibi, düşmana teslîm olmak utancını işleyen şehirlerin, hamiyetsiz mu'teberânı da hep aynı fırkanın adamlarıdır. Hürriyet için İstanbul'a yürümeğe kalkanlar, kendi hürriyetleri ve emniyetleri için yerlerinden kıpırdamamışlar; maalesef orduya yardım da etmemişlerdir. Bu hâdise, fırka mücâdeleleri ve ihtilâflarının Rumeli'nin şecî müslüman unsurunu da fecî şekilde böldüğünü, halkın kolunu kanadını kırdığını pek açıkça göstermektedir.

Selânik'in düşmesinden evvel, burada menkûb bulunan Sultan Hamîd, Alman sefâret gemisi Loreley ile İstanbul'a hareket ettirilmiştir (1 Kasım 1912). Selânik'te bulunduğu müddet içinde, kendisine bir gazete bile verilmeyen eski Pâdişah, Balkan İttifakı ve muhârebeden bahsedilince "Sefâretlerde bu kadar elçiler ve ataşemiliterler var; bu olan biten şeyler haber alınmamış mı? Ben makaamda bulunduğum müddetçe bunların arasına nifak ilkaasına çalıştım." demiştir. Diğer meşhûr bir rivâyete göre "Kiliseler meselesi ne oldu?" diye sormuş; vaziyet anlatılınca, ittifakı tabiî bulmuştur. İhtilâfı körüklemek için, çeşitli Balkan ırklarına mensup "Üç komitacı bulamadınız mı?" demiş; "İngiliz hâriciye nâzırı kimdir?" suâlini sormuş; "Tatmîn

edemediniz mi?" istihfâmıyle yapılması icâb edeni söylemiştir. Selânik'ten ayrılmamak istemiş, "Ben de bir silâh alır, askerle berâber müdâfaada bulunurum; ölürsem şehîd olurum; ben zâten ölmüş bir adamım." diyerek, bu felâket karşısında yaşamanın kıymeti olmadığını ifhâm ve duyduğu derin üzüntüyü izhâr eylemiştir. Duyduğu yeis ve keder sebebiyle "Allah bu hallere sebep olanları Kahhâr ismiyle kahretsin; şimdi devlet ne hâle geldi!" sözlerini sarfetmiş; me'yûs ve münkesir bir halde gemiye binmiş; sefîne uzaklaşırken Selânik'e yaşlı gözlerle bakmıştır.

İstanbul'a getirilen Sultan Hamîd, âhir ömrünü Beylerbeyi Sarayı'nda menkûb ve mahbûs olarak geçirmiştir.

Selânik'e giren Yunan velîahdine, kolordumuzun bütün silâh ve cephânesi teslîm edilmiştir. Yunanlılar'ın şehri teslîm almasının akabinde, Bulgarlar da görünmüşlerdir. Yunan Prensi, ittifak sebebiyle Bulgar ordusundan bir taburun şehre girmesine müsâade etmiş; fakat Bulgarlar bundan istifâde ile 30 bin kişi sokmuşlardır. Böylece Makedonya'nın merkezi, iki müttefik arasında, daha şimdiden bir nizâ mevzûu olmuştur.

Diğer taraftan Manastır'a doğru çekilen Vardar Ordusu bakiyesi, burada Sırplar'la son bir muhârebe daha vermiştir. Manastır'a çekilişte asker, geceli gündüzlü, kar, tipi, çamur ve gıdasızlığa rağmen günde 20 kilometre yürüyebilmiştir. Bir zâbit "Erâtta, Anadolu'dan, o mübârek yurddan kazanmış olduğu sermâye henüz hissedilmekte idi. Damarlardaki Osmanlı kanı tabîatın te'sîrâtına daha uzun zaman mücâdelede bulunabileceğini anlatıyordu. 'Türk dara gelince her şeyi yapar.' derler, hakîkaten bu söz doğrudur. Manastır'da askere nizam verilebileceğini hiç kimse zannetmiyordu. Maamâfih mesâî-i şedîde her müşkilâtı iktihâm etti." demektedir.

Ordu Manastır'da 35-40 kilometrelik bir hat tutmuş ve müdâfaa hazırlıklarına girişmiştir. Asker pek perîşan ve başsız olarak gelmiş; bir hafta içinde siperler ve top mevzileri kazılmıştır. Bunlar çok biçimsiz yapılmış ve toplar için, bir "mezar ve ebedî medfen" olmuştur. Avcı siperleri de biçimsizdir ve atışa elverişli değildir. "Ordu karargâhı Manastır'da bir Plevne olacak" kanaatinde dahi bulunmuştur. Fakat toplara iyi mevzi aldırılamamış; meselâ Korişte tepesine yerleştirilecek sahra toplarıyle, orası müdhiş bir ateş altına alınabilecekken, bu yapılmamıştır.

Vardar Ordusu, bu mevzilerde 14-18 Ekim'de Sırp kuvvetleriyle karşılaşmış; düşman askeri şiddetli ateş altına alınmış ve bozgunluk emâreleri göstermiştir. Düşmanın ön safındaki asker panik alâmeti göstermiş; fakat gerideki subaylarının tabanca mermilerine hedef olmuştur. Buna aldırmıya-

rak firar edenler, arkadaki makineli tüfeklerle biçilmeğe başlamıştır. İşte Sırp askeri böylece sevkedilmiş ve harbe zorlanmıştır. Bununla berâber tutulan hattın mevcut kuvvetle müdâfaası imkânsız olduğundan bu harbde de mağlûbiyete uğranılmıştır. Ordu bakiyesinden Câvid Paşa kolu, Arnavutluk'a çekilerek tutunmaya çalışmıştır. Artık Garb Ordusu'nun Makedonya harekâtı bu harble nihâyet bulmuş ve Yanya ile İşkodra istihkâmlarında müdâfaaya çalışılmıştır. Şark cephesindeki Edirne ile garbdaki bu iki mevki, uzun zaman düşmana mukaavemete devam etmiştir.

Sırp ve Karadağ kuvvetleri 18 Kasım'da Leş'i, üç gün sonra Resne'yi almışlardır. 28 Kasım'da Debre ve Draç düşmüş, ertesi gün Ohri, Tiran ve Kroya elden çıkmıştır.

Bu sırada Arnavutluk'ta mühim bir hâdise cereyan etmiştir. Bir ara Midhat Paşa'nın kâtipliğinde bulunmuş olan ve çok şâibeli işlere karışmış bulunan İsmail Kemal Vilôrâ, 83 kadar yoldaşıyle, Arnavutluk'un istiklâlini ilân etmiş ve Avlonya'ya Arnavut bayrakları çektirmiştir. Bu hareket, Avusturya ile İtalya tarafından tasvîb edilmiş ve desteklenmiştir. Sırbistan'ın Adriyatik sâhilini de ele geçirmesinden endîşe eden İtalya ve Avusturya, Arnavutluk istiklâlini tasvib etmiştir. Bu hareket düşman işgâlinden çekinen Arnavutlar'm işine gelmiş; Osmanlı Devleti'nden ayrılmayı kabul etmeyen adamlar ve ekseriyet bile, başka bir çâre görememişlerdir. Arnavutlar'ın içinde bir takım hıyânet erbâbının bulunmasına rağmen, ekseriyet Osmanlı Devleti'nden ayrılmak istememiş; hattâ başlarına Sultan Hamîd'in şehzâdelerinden birini getirmeğe de kalkışmışlardır.

Böylece Garb Ordusu dârü'l-harekâtında iki müstahkem mevki düşmana mukaavemet etmekte devam etmiştir. Bunlardan biri Esad Paşa tarafından müdâfaa edilen Yanya, diğeri Hasan Rıza Paşa'nın muhâfazasındaki İşkodra'dır. Yanya Yunan ordusuna karşı uzun müddet mukaavemet etmiştir. Nâzım Paşa, Yanya kaymakamı Esad Paşa'ya, harbin başında, düşmana taarruz emrini vermiştir. Erâtın bir kısmı terhîs edildiği için, Esad Paşa'nın elinde fazla bir kuvvet yoktur. Fakat toplayabildiği bir fırka kadar askerle Gribova tepelerindeki düşmana taarruz etmiş ve onu Narta nehrinin soluna atmıştır. Fakat bu sırada askerin, geri dönüp Yanya'ya gitmeğe başladığı görülmüştür. Esad Paşa "Bu askere ne olmuştu? Acele tahkîkimizle anladık ki, bu müfrit fırkacıların, asker arasındaki propagandası eseridir. Bütün askerlik hayâtımda bin defa tekrar etmişimdir: Askerlikle siyâset birleşemez; bunlar ateşle barut gibidir; yanyana gelemez..." demektedir. Bu ifâde, isim zikredilmeden İttihatçılar'ın menfî propagandalarını anlatmaktadır. Bunun üzerine Esad Paşa, Yanya mevki kumandanı olan kardeşi Vehib Bey'e haber vermiş

ve çekilen askeri durdurtmuştur. Yunan ordusu bu çekilişi bir harb hilesi sanarak, taarruz cesâretini gösterememiştir. Nihâyet vaziyeti anlamış ve ilerliyerek Yanya'yı muhâsaraya başlamıştır.

Arnavutluk istiklâli üzerine, İsmail Kemâl, Arnavut askerlerini memlekete çağırmış; bu sebeple müdâfî mevcudu azalmıştır. Esad Paşa "İsmail Kemal bize yaptığı fenâlık kadar, kendi memleketini de zarara sokmuştu; eğer istiklâl ilân etmeyip de bekleseydi, Yanya'nın Arnavutluk hudutları içinde kalması muhtemeldi." demektedir. Esad Paşa'nın hiç bahsetmemesine rağmen, Yunanlılar, şarkta nümâyiş hareketi yapmışlar ve askerlerini oraya yığmışlardır. Gece ise, bunları güneye yürüterek, sabahleyin hücûma başlamışlardır. Ayrıca Yunanlılar, geceleri pek çok ateş yakarak ordugâhın kalabalık olduğu zannını vermek istemişlerdir. Türk müdâfaası, düşmanın hareketini tesbitte yanılmıştır. Esad Paşa'ca gönderilen mükâleme memurları, kendilerine gösterilen ateşlerin tesiri altında kalarak ileriye sürülen şartları kabul etmişlerdir. Fakat gündüz iâde edilen memurlar, Yunan fırkalarından eser görememişler; şehrin evleri yanında bir tabura rastlamışlardır. İki fırkalık Yunan kuvveti o sırada 20 kilometre ötede bulunmaktadır. Esad Paşa ise Yunan'ın Yanya cephesine 83 bin kişi yığdığını söylemektedir. Ancak 100 binlik bir orduya sâhip olan bu küçük devletin, o kadar kuvveti Yanya'ya yığmasına imkân yoktur.

İşte Yunan velîahdi Kostantin böylece Yanya'ya girmiş ve Esad Paşa ile birâderi Vehib Bey'i ayakta kabul ederek "Göstermiş olduğunuz kahramanca müdâfaadan dolayı sizi takdîr ederim, kılınçlarınızı almıyacağım, sizi esîr addetmiyorum. Misâfirimiz olarak serbestçe dolaşabilirsiniz." demiştir (6 Mart 1913). Böylece Yanya, 4 ay kadar düşmana mukaavemet ederek, Türk askerî nâmusunu biraz olsun ağartan bir müdâfaada bulunmuştur.

Burada şunu belirtelim ki, Yunan ve Karadağ devletleri, 3 Aralık 1912'de başlıyan mütârekeyi kabul etmediklerinden harekâta devam etmişlerdir. Sırplar ve Bulgarlar ise mütâreke ahkâmına göre harekâtı durdurmuşlardır. 4 Şubat 1913'de ise muhâsamât yeniden başlamıştır. İşte bu sebeple garb cihetinde de Sırplar harekete geçmişlerdir.

25 Mart 1913'de İşkombi boylarındaki Câvid Paşa kolu, kısa bir müsâdemeden sonra Sırp kuvvetlerine teslîm olmuştur. Bu suretle garb cephesinde müdâfaada direnen yer, Hasan Rıza Paşa'nın kumandanı bulunduğu İşkodra'dan ibâret kalmıştır. Buranın düşürülmesi kolay değildir. Fakat ne var ki, Sultan Hamîd'e hal'i teblîğe memur heyete iştirak eden Esad Paşa Toptanî, İşkodra'da kumandan muâvinidir. Bir sürü şâibeli işlere karışmış

olan bu adam, aslen Arnavut'tur ve velînimeti olan Abdülhamîd Han'a ihânet eden bir heriftir. Bir ara Draç meb'ûsluğu da yapmıştır. İşte bu Esad Toptânî, 30 Ocak 1913'de Hasan Rıza Paşa'yı evine dâvet etmiş ve çıkarken de bir kaç kiralık Arnavuda öldürtmüştür. Bundan sonra kumandan mevkiine geçen bu herif, Karadağlılar'la müzâkereye girişmiş ve İşkodra'yı onlara satmıştır (22 Nisan 1913). Yâni bu hâin, yalnız Osmanlı Devleti'ne ve velînimetine değil, kendi memleketine ve halkına da ihânet eden bir sefîldir. Fakat Avusturya, Karadağ'ın İşkodra'ya el atmasını istemediği ve büyümesine muhâlefet ettiği için bunu kabul etmemiş; düvel-i muazzama kliği ise Arnavutluk istiklâlini tasvîb ettiklerinden, bir kaç harb gemisini Karadağ sâhillerine göndermişlerdir. İşte bu sıkıştırma üzerine Karadağ, İşkodra'yı tahliye etmiş ve şehir, düvel-i muazzama kuvvetleri tarafından muvakkaten işgâl edilmiştir (14 Mayıs 1913). İşkodra, bir müddet sonra, sözde istiklâl verilen Arnavutluk topraklarına katılmıştır.

Bir müddet sonra bu Esad Toptânî, yine bir Arnavut tarafından Paris'te öldürülmüş ve ihânetinin cezâsını bulmuştur.

İşte böylece 500 senelik bir Türk yurdu olan Rumeli elimizden çıkmış ve buradaki kardeşlerimiz, pek vahşî kavimlerden ibâret bulunan ve bir takım çete grupları tarafından idâre idilen Balkan devletlerinin zulmüne terkedilmiştir. Muhârebe esnâsında bu vahşî sürülerin elinde kalan müslüman ahâli, yer yer fecî bir katliâma uğramıştır. Bu Balkan devletlerinde kraliyetleri cumhûriyetler, cumhûriyetleri kraliyetler, sosyalist ve komünist, yâhut güyâ liberal idâreler tâkip eylemiş; fakat hepsinin gâyesi müslümanların yok edilmesi yâhut sürülmesi veyâ fakîrleşmesi olmuştur. Böylece, idâremizden çıkmış Rumeli'deki müslüman kardeşlerimiz, en acı belâlar ve sefâletlere mâruz bırakılmıştır. Tabiî bunlarla meşgûl olan bir Türk hükûmeti de bulunmamıştır. Şunu söyleyelim ki, Rumeli'nin elimizden çıkışı, Türk târihinin en büyük kaybıdır. Böylece Devlet-i Aliyye'nin garb kanadı kırılmıştır.

Edirne'nin Sukuutu

Balkan Harbi'nde Osmanlı askerî nâmusunu biraz olsun kurtaran Edirne müdâfaasından da ayrıca bahsetmek lâzımdır. Osmanlı devlet-i aliyyesinin ikinci pâyitahtı olan şu şehrin harbdeki serencâmı çok alâka çekici safhalar arzetmiştir. Bu müdâfaaya dâir bir hayli de neşriyât yapılmıştır. Düşmana 5 ay 5 gün kadar dayanan kaledeki askerin hâlinden, ahâlinin ve halkın vaziyetinden bahseden iki günlük hâtıra neşredilmiştir. Bunlardan biri H. Cemal

isimli bir zâbitindir. Diğeri, Gümülcine redif kıt'aları kumandanlarından binbaşı (sonradan general) Cemil Bey'indir. Ayrıca *Edirne Sukuutunun İçyüzü* isimli, Celâdet ve Kâmuran Bedirhan Beyler'in bir kitabı vardır. Müdâfaada Şark cephesi kumandanı olan Hüsâmeddin Paşa'nın kısa bir hâtıratı bulunmaktadır. Bunlardan Edirne müdâfaasını gün-be-gün tâkip etmek, muhâsara edilen kuvvetimizin, erâtımızın ve halkımızın çektiği ıztırapları, istikbâl hakkındaki ümitlerini, hâlet-i rûhiyelerini, muharrirlerinin şahsî gözlükleriyle de olsa, görmek ve anlamak mümkündür.

Edirne, o gün için iyi tahkîm edilmiş ve tam bir kale hâline getirilmiş mevzilere sâhiptir. Kalenin cenub ve garb cepheleri, sınaî istihkâmlarla techîz edilmiş; şark ve şimâl kısımları ise topçu emplacemente'ları ve tabiî tahkîmât ile korunmaya çalışılmıştır. Bütün bu istihkâmlar diz ve ayak siperleri, bunları birbirine bağlıyan sıçan yolları, avcı hattı mânialari, arkada gizlenmiş topçu mevzileri ile muhtelif dâireler şeklinde şehri çevirmektedir. Şehri muhâfaza için yapılmış bu istihkâmların bir kısmı büyük bir metânete sâhip olup, beton, kireç ve portreller ile inşâ edilmiştir. Bunların makaavemeti çok fazladır ve tahrîb edilmesi çok güçtür. Diğer kısım tabiî mânialardan istifâde edilerek yapılmış toprak tabyalardır ve mukaavemeti azdır. Bu iki çeşit tabyalarda da neferler ve zâbitler için muhkem kamaralar, ihtiyât cephâne depoları mevcuttur. Bunlardan ayrı olarak vücûda getirilen topçu emplancemente'ları, pek muntazam olmamakla berâber, cephâne ve nefer kamaralarını hâizdir. Bunlar telörgü hattının biraz gerisinde inşâ edilmiştir.

Tabyalar, piyâde hucûmlarına karşı, önlerindeki siper ve metrislerdeki askerle korunmaktadır. Siperler, 3-4 metre uzunluk ve 1,5-2 metre genişlikte olup, 3-4 neferin hareketine müsâiddir. Bunlarda ayrıca ihtiyatta bekleyen iki neferin korunmasına ve istirahatine mahsûs bir kamaracık vardır. Bu siperler sıçan yollarıyle birbirine bağlanmıştır. Aralarda genişçe ve mahfûz yerler yapılmıştır. Bunlar dışarıdan görülmeyen, basamaklı sedirleri hâvi büyükçe odalardır. Yaralanan zâbitler ve askerlerin ilk tedâvîlerinin yapıldığı yerlerdir. Ayrıca bunun gibi dâirevî şekilde ve zâbitlerin istirahatine mahsus yâhut ihtiyat cephânesinin bulundurulduğu mahfûz mahaller de mevcuttur. İşte bu çeşit siperler, Edirne şehrini bilâ-fâsıla kuşatmıştır. Edirne'yi çeviren tabyalar, birbirlerine, muntazam şose ve dekovil ile raptedilmiştir. Bunlar arasındaki haberleşme ise telefon ve telgraf hatları ile temin edilmekte ve hepsi kale kumandanına bağlı bulunmaktadır. İhtiyaç ânında cephâne nakli için müteaddid kamyonlar ve keşif işlerinde kullanılmak için bir irtifâ balonu da vardır. Kaynaklara göre bu balon, hemen hemen hiç kullanılmamıştır.

Bunlardan ayrı olarak, düşmanın gece hücûmlarını görmek, endahtların sıhhatini temin etmek için 10-15 kadar projektör mevcuttur. Ayrıca bir de

telsiz telgraf vardır ve İstanbul'la muhâbereyi temin etmektedir. Kalede mevcut top adedi, kaynakların beyânına göre ihtilâflıdır. Bedirhan'ların rivâyetine göre kalede, "muhtelif çapta, kale, cebel, ağır obüs, sahrâ, serî ateşli ve mantelli olmak üzere 480 top" mevcuttur. Diğer birine göre bu sayı yarıya kadar inmektedir. Top mermisi adedi 130 bin'dir. Tayyârelere karşı 3 defi' topu da vardır. Müdâfaa hattı 6 kilometre uzunluğunda bir çember olarak uzanmaktadır. Kalede 4 mitralyöz bölüğü, istihkâm ve köprücü taburları, şimendifer ve telgraf bölükleri, telefon takımı, helyosta müfrezesi, itfâiye bölüğü, fırka adedince sıhhiye bölükleri mevcuttur.

Bu müdâfaa çemberini Meriç ve Tunca nehirleri üç parçaya bölmektedir. Sağdaki kısım bir yarım dâire şeklindedir. Meriç nehri boyunca İstanbul-Filibe demiryolu, müdâfaa çemberinin içinden geçmektedir. İşte bu hattı ele geçirmek için, Bulgarlar Maraş tabya ve Kartaltepe hücûmunu yapmışlardır. Bu uzun müdâfaa çemberi 70 bin raddesinde bir kuvvet tarafından müdâfaa edilmektedir. Bu kuvvetler şöyledir:

10. Nizâmiye Fırkası: Kumandanı Hüsâmeddin Paşa ve erkân-ı harbi Binbaşı Kâzım Karabekir. Bu fırka, Alman zâbitleri tarafından yetiştirilmiş; muallem birliklere sâhiptir. Fakat, muhârebede diğer nizâmiye kıt'alarından daha fazla bir şân ve şerefe nâil olamamıştır.

12. Nizâmiye Fırkası: Kumandanı İbrahim Paşa'dır.

Gümülcine 2. Redif Fırkası: 9 taburdur ve muaddel martinle mücehhezdir. Miralay Nuri Bey tarafından kumanda edilmektedir. Günlük bir hâtırat neşreden binbaşı Cemil Bey bunun bir alayına kumanda etmiştir.

Babaeski Redif Fırkası da aynı miktardadır ve aynı silâhlarla mücehhezdir; kumandanı Ali Nâzım Paşa'dır. Bilâhare değiştirilmiş ve yerine kaymakam Ali Şefik Bey getirilmiştir.

Edirne Redif Fırkası: 9 Taburdur ve mavzerle mücehhezdir. Kumandanı Azîz Paşa'dır.

Bursa Redif Fırkası: Babaeski fırkasına ilhak edilmiştir. Yalnız 2 taburdur ve mavzerle mücehhezdir.

Bunlardan ayrı olarak Mürettep Süvâri Alayı, 2 bölük Süvari mitralyözü, 1 tabur mustahfız, bâzı gönüllü efrâd, serî ateşli sahrâ bataryaları ve 10. Topçu Nümûne Alayı mevcuddur.

Mevki-i müstahkem kumandanlığına çok iyi bir topçu olan Erzurumlu Mehmed Şükrü Paşa tâyin edilmiştir.

Kalenin erzak ihtiyâcı hazar zamânında tamâmen temin edilememiştir. Şehrin 360 parça köyünün, nisbeten yakın olanlarında mevcut zahire ile

buzhânelerde mevcut külliyetli miktarda peynirin ihrâcı men' edilmiştir. Şehirde tuz ve gazyağı da ihtiyaca kâfi değildir. Muhâsara ilerledikçe askerin yemekleri salamura peyniri ve turşu suyu ile pişirilmeğe başlanmıştır. Bir müddet sonra gaz ve tuz tamâmen kaybolmuştur. Buğday da ihtiyâca kâfi değildir. Ordu ric'at ederken, hasat mevsimi olmasına rağmen köylerdeki zahire ve hayvanâtı kaleye getirememiştir. Vilâyet makaamı da bu iş için ciddî tedbîrler almamıştır. Bu sebeple Kumandanlık, muhâsara tam başlamadan, ihtiyarların, kadınların ve çocukların şehri terketmesini istemiştir. Bu suretle Edirne'yi 15 bin kişi terketmiştir. Fakat düşman önünden yiyecekleriyle kaçan muhâcir kaafileleri, kale önüne gelmiş; kumandanlık önce bunları almak istememiş ve bekletmiştir. Fakat bu arada düşmanın hücûmu, bunların getirdikleri zahireyi bırakarak şehre alınmalarına sebep olmuştur. Tabiî bu hâdise, kalenin zahire mevcûduna ayrı bir yük olmuş ve baba yurtlarını terkeden günâhsız muhâcirler, Edirne'de çok sefîl olmuşlardır.

Bu hâdise, askerî ve mülkî idâreciler için fecî bir kara lekedir. Bunu görmüş olan bir muharrir:

> *"Düşmanın süngülerinden ırz ve canlarını kurtarıp Edirne'ye koşuşan bu zavallılar telörgüler önünde 15 gün şiddetli boralar, yağmur sağnakları altında kaldılar. Ne kimse acıyor, ne kimse insâf ediyordu. Bunlara karşı Osmanlılığın, İslâmiyetin, hükûmetin cenâh-ı re'feti kapanmış mı idi? Gelişlerinin 15'inci günü sabahı, bu zavallılar obüs ve şarapnel tâneleri altında uyandılar. Canhırâş feryâdlarla mütemâdiyen terk-i hayât ediyorlardı. Artık tahammül bitmiş; sabır kalmamıştı. Ah, hakîkaten bu can yakıcı hallere tahammül gayr-i kaabildi. Nihâyet baltalarla telörgüleri parçalıyarak can havli ile kendilerini şehre attılar ve artık kabul edildiler. Bu kabul şekli, bakınız bize ne kaybettirdi: Muhâcirlerin köylerinden getirdikleri külliyetli zahire ve hayvanlar, şehre girişlerinde meydanda kaldı ve düşman tarafından zaptedildi."*

demektedir. İşte, Edirne'deki muhâcirlerin sefâletinin en mühim sebebi budur. Bu temiz ve pâk kardeşlerimiz, şehirde pek fecî bir açlık çekmişler; bâzıları bu meşakkate dayanamıyarak vefat etmişlerdir. Epeyce bir kısmı gayr-ı müslim olan Edirne halkının bunlara karşı tavrı da acıdır. Tabiî herkes kendi derdine düşmüştür.

Edirne kalesi, Kırkkilise harbinde cephenin sol cenâhını teşkîl etmiş; Lüleburgaz harbinde bir kaç düşman fırkasını üstüne çekmek için taktik harekette bulunmuştur. Nitekim Hüsâmeddin Paşa, Lüleburgaz muhârebesinde, hurûc için emir aldığını "3 Kasım'da Hanlı-Yenice istikaametinde hücûma

geçtiğini, Tavşankorucu-Boztepe hattına kadar ilerlediğini, ertesi gün büyük bir inatla harbettiklerini, oranın bir mezbaha hâline geldiğini, fakat aldığı emir üzerine 5 Kasım'da kaleye döndüklerini" yazmaktadır.

Edirne'nin esas muhâsarası, seyyar Osmanlı ordusunun Çatalca hattına ric'ati üzerine başlamıştır. Bulgar kısm-ı küllî kumandanlarından general İvanof kuvvetleri de Edirne'yi muhâsara eden birliklere katılmıştır. İşte bu tarihten itibâren şehir, tamâmen muhâsara altına alınmıştır.

Bu sırada, yâni Osmanlı seyyar ordusunun mağlûbiyetinden sonra, iki fırkalık bir Sırp kuvveti de muhâsara hareketine iştirak etmiştir. Düşman, hücûmdan evvel, müdâfaa kuvvetini ruhen sarsmak maksadıyle ve tayyâre ile beyânnâmeler atmıştır. Bu beyânnâmelerde Balkanlılar'ın müslümanlık aleyhinde hareket etmedikleri belirtilmiş; son Osmanlı memurlarının zulmü yüzünden harekete geçtikleri söylenmiş ve kendileri gibi âdil bir hükûmete bağlanmaları istenmiştir. Tabiî bunlar, tamâmen erâciften ibârettir ve kendilerinin vahşetleri, zulüm ve sapıklıkları ise müdâfîlerce iyi bilinmektedir. Yolları dolduran ve tamâmen boşaltılan müslüman köyleri ise bu Balkan vahşîlerinin adâletlerinden değil, akıl almaz derecede korkunç zulüm ve sapıklıklarından kaçmışlardır. Bu tayyâre bilâhare bizim askerler tarafından yakalanmış ve esîr edilen pilotunun Rus olduğu görülmüştür.

Düşman, 4 Kasım 1912'de, hemen her yerden topçu düellosuna ve hücûma başlamıştır. Bu hücûmlar, bilhassa demiryolu mıntıkasındaki Maraş tabyada tekâsüf etmiştir. Burada, husûsiyle 8 Kasım'da vukû bulanıyle birlikte 9 gün, kanlı muhârebeler cereyan etmiştir. Bu muhârebede düşmanın 8 bin zâyiatı olduğu, bizim 2 bin kadar şehîd ve yaralımız bulunduğu söylenmiştir. Maraş muhârebesinde, yer yer cesed tepeleri yükselmiştir. Ölülerin defni için gönderilen mükâleme memuru kurşunla karşılanmış; bu sebeple ölüler taaffün etmeğe başlamıştır. Bulgarlar bu esnâda garb cephesinde gece baskınlarına da kalkışmışlar; fakat dâhil oldukları siperleri lâşeleriyle doldurarak, mağlûben kaçırılmışlardır. Düşmanın yaptığı gece hücûmları projektörler vâsıtasiyle görülmüş; top ve tüfenk ateşiyle kırılmıştır.

Maraş muhârebesinden sonra en ehemmiyetli muhârebe Kartaltepe mıntıkasında olmuştur. Kartaltepe, Edirne'nin güneydoğunda kâindir ve Maraş ile aralarını Arda nehri ayırmaktadır. Bulgarlar burayı ilk andan itibâren ele geçirmek istemişler ve nehrin tepeye karşı olan kısmına bir ahşab köprü yapmışlardır. Bu köprüyü, yağan yağmurlardan taşan nehir alıp götürmüş; Bulgar teşebbüslerini akîm bırakmıştır. Fakat düşman köprüyü tekrar yapmış ve hücûmunu yenilemiştir. Kartaltepe'nin bâzı kısımlarını da elde etmiştir. Bunun üzerine kalenin fedâkâr askerinden addedilen Hüsâmeddin Paşa emrin-

deki Anadolu nizâmiye fırkası, buraya getirilmiş ve yapılan taarruzla tepe geri alınmıştır. Bilâhare bu yer, sebâtsızlığı ile ün salmış Gümülcine redif alayından bir kaç tabura tevdî edilmiştir. Burada şunu söyleyelim ki, bu Gümülcine redif fırkası, başlarına iyi zâbitler verilince delîrâne mukaavemete başlamışlardır. Bu vaziyet, müşâhidleri, kabahatin askere değil, kumandanlara râci olduğunu kabule sevketmiştir. Düşman tepede rediflerin bulunduğunu farkedince ânî bir hücûm yaparak, çok ehemmiyetsiz bir muhârebe ile burayı tekrar eline geçirmiştir. Nizâmiye fırkası tekrar getirilmiş ise de, tepe alınamamıştır. Düşman buraya tabiye ettiği uzun menzilli toplarla, Sinekli istihkâmlarıyle Karaağaç'taki askerî pavyonları döğmeğe başlamıştır.

Bilâhare, hücûmlarını -Kasım'ın 14'ünden itibâren- şark hattına teksîf etmiş ve buradaki mevkileri işgâle muvaffak olmuştur. Üzerine sevkedilen kuvvetler üç gün süren kanlı muhârebelerden sonra, düşmanı püskürtmüş; Mezartepe ve Maltepe'yi almış; fakat Musâbeğliği'ni ele geçirememiştir. Düşmanın buraya tabiye ettiği toplar, şehrin bâzı mahallelerini döğmeğe başlamıştır. Bu endahtlar ahâliden 50 kadarının şehâdetine, 300'ünün de yaralanmasına sebebiyet vermiştir. Düşman toplarının mevkii tesbit edilememiş; Şükrü Paşa'ya yapılan askerle alınması teklîfi de, Paşa'nın "Fazla zâyiat olur." mülâhazasıyle kabul edilmemiştir. Düşman ele geçirdiği bu tepeden, askerî mevkileri değil, şehri ve ikaametgâhları bombalamaya başlamıştır. Bundan maksadı ahâliyi korkutarak, kalenin teslîmini temin etmektir. Bu bombalardan bir çok binâ yanmış ve harâb olmuştur. Yangınlar itfâiye bölüğü tarafından söndürülmeğe çalışılmıştır. Düşman gece dahi atışlarına devam etmiştir.

Bu esnâda şehirde gaz, tuz ve ekmek, yavaş yavaş azalmağa başlamıştır. Bulgarlar 3 Aralık 1912'de, yâni mütârekeden bir gün evvel bir memur göndererek teslîm teklîfinde bulunmuşlar ve tabiî kovulmuşlardır. Akabinde her tarafta son bir hücûma geçmişler; fakat muvaffak olamamışlardır. Binbaşı Cemil Bey Bulgar ordusu hakkındaki kanaatini "Düşman bize nisbetle muntazam ve tâlimli; fakat müteşebbis görünmüyor. Ya çok ihtiyatlı, yahut çok cür'etsiz. Bizim hareketlerimiz yanlış olmakla berâber cür'etkârânedir. Bulgarlar'ın harb usûlü şudur: Dâima harbe geç başlıyor ve ortalık kararıncaya kadar ne yaparsa kâr sayıyor. Yapamazsa, karanlık basınca dönüyor." cümleleriyle anlatmaktadır.

Bu son taarruzun akabinde mütâreke akdedilmiş ve kalede sükûn başgöstermiştir. Karargâh-ı Umûmî'nin zaafı ve Ticâret Nâzırı Reşid Paşa'nın ihmâli yüzünden, Edirne açlığa mahkûm edilmiştir. Mütârekenin bu maddesi bütün kaynaklar tarafından, bilhassa kaledeki kıtlığı çekmiş olanlarca şiddetle tenkîd edilmiştir. Nitekim Hüsâmeddin Paşa:

"Mütâreke târihinde durum çok lehimize idi. Erzak darlığımız yoktu; ileri mevziler elimizde idi. Henüz kale harbi başlamamıştı. Ya o mütâreke maskaralığı! Bulgar trenlerinin Edirne'den geçmesine müsâade edilmesi. Hükûmetin bu gafletine verilecek adı târihe bırakıyorum."

demektedir. Aynı zât, Çatalca'da iki muhâsım ordunun vaziyetini anlatmakta, cenâhlarda denizde hâkim olmamız yüzünden fâik bulunduğumuzu, kara ve su yolları sebebiyle geri hizmetleri ve ikmâl işlerinde de üstün bulunduğumuzu, buna mukaabil Bulgarlar'ın çok güç vaziyette olduğunu söylemekte ve:

"Bunlardan istifâde edilmesi icap etmez mi idi? Hükûmet erkânı bu noktaları düşünemedilerse, Başkumandanlığın da uyuması mı lâzımdı?"

suallerini sormaktadır. Bu noktalar çok mühimdir ve tenkîdler pek haklıdır.

Kâmil Paşa, harbin bir yıpratma muhârebesi olduğunu, dayanmak icap ettiğini, düşman blokun kaynaklarının yetersiz bulunduğunu bildirmiş; fakat "hey'et-ı âlıye-i askerîye", "Dayanamayız." demiştir. Bu sebeple mütârekeden esas mes'ûl, maalesef askerî makaamlardır. Cemâleddin Efendi, güyâ, "Çatalca'daki topların ancak bir kaç gün endaht edebilecek gülleleri kaldığı, Başkumandanlık Vekâleti'nden beyân ve ihtâr olunması üzerine âcilen Almanya fabrikalarına mürâcaat olunduğunu, Trabzon ve sâir mahallerden celbe çalışıldığını, kolera illetinin ân-be-ân pâyitahta takarrüb etmek tehlikesini bertaraf için mütârekeye mecbûriyet hâsıl olduğunu" yazmaktadır.

Bunlardan birincisi doğru kabul edilemez. Çünkü kaynakların yazdığına göre, o sırada harb meydanına gitmek için hazırlanmış iki tren cephâne Sirkeci'de beklemektedir. Askerî ricâl, bu sebebi zikretmişlerse, ruhen bitikliklerinden yapmışlardır. İkinci sebep ise, tamâmen saçmadır. Mütâreke ile kolera nasıl bertaraf edilebilir? Mütâreke koleranın ilâcı mıdır? Hele Edirne'ye yiyecek gönderilmemesi ne demektir? Bu şart orayı açlığa mahkûm etmek ve teslîmini hazırlamaktan başka ne ifâde eder? Edirne'den geçen demiryolundan Bulgarlar'ın istifâdesini kabul etmek ise, "Çatalca'daki durumunuzu en kısa zamanda kuvvetlendirin, bizi daha fazla topla dövün, daha rahat ve tok olarak hücûm edin." demekten başka bir mânâ taşımamaktadır. Ayrıca Bulgar trenlerinin geçmesi, Edirne müdâfîlerinin ve halkın şevkini kırmıştır. Havsalaları bunu bir türlü kabul edememiştir.

Kale müdâfaasında bulunanların bâzı müşâhedeleri ehemmiyetlidir. Hı-

ristiyan askerler, dâima düşman tarafına firar etmiş, her yerde cebânet ve ihânet göstermişlerdir. Tanzîmat'tan beri Avrupaca askere alınmasında ısrar edilen hıristiyan unsurları, o zamandan beri hiç bir hükûmet vazîfede kullanmamışken, İttihatçı sivri kafalılar, sanki bir mârifet yapıyormuş gibi, bunları orduya almışlardır. Onlar da her yerde firar etmişler, hattâ devletin verdiği silâhları, ona karşı kullanmışlardır. Yalnız Anadolulu olan bâzılarının askerimizle birlikte verilen vazîfeyi yaptıkları söylenmiştir. Yine Kıptîler'in bâzılarının firar ettiği müşâhede edilmiştir. Nitekim Cemil Bey "Kartaltepe'de firara sebep olanları tesbit ettiğini, bunların 15 kişi olduğunu, hepsinin de Kıptî bulunduğunu" söylemektedir. Yine zâbit olarak müdâfaada bulunan hâtıra sâhipleri, Rumelili olan askerlere nisbetle, Anadoluluların daha vazîfeşinâs olduklarını söylemektedirler. H. Cemal:

> *"Edirneli askerler bile söz anlamıyor.. Anadolu efrâdı, işte bu Mehmedcikler, Rumeliler'e bu hususta ders-i hamiyet ve şecaat veriyorlar. Rumelili bir nefer, Anadolulu bir askerden, akıl, malûmât, çeviklik ve kurnazlık cihetiyle fâik idi. Konyalı bir nefer daha az zekî ve daha az müteşebbisti. Fakat bunların hepsini, dîni ve vatanı için sarfediyor; hayâtını her zaman fedâ etmekten çekinmiyordu. Rumelili bir nefer dâima hizmetçiliğe, mekkâriye, sıhhiye hizmetine tâlib oluyordu. Anadolulular ise kat'iyyen, zâbit emir vermeksizin bu gibi şeyleri aklına bile getirmiyordu. Bu sözleri yazarken, sakın benim Anadolulu olduğuma hükmedilmesin. Keşke öyle olsaydı. Fakat değil. Ben Anadolunun saf iklîminde doğmadım. Gördüğümü söylüyorum."*

diye yazmaktadır. Aynı zât, Bulgar askeri için de "Bulgar askeri aslâ cesûr değildir. Cesâretçe kale mahsûrîninden aşağıdır. Ölümü sevmezler. Ölümü muhakkak bir emr-i ilâhî diye telâkkî etmiyorlar. Binâenaleyh i'tikadlarında ebedî bir bekaa yoktur. Ölümden sonra yaşayacaklarına emîn değillerdir. Bu millet istikbâlini bu itikadı ile ciddî bir düşman muvâcehesinde muhâfaza edemiyecektir. Bu imânsızlık ile yaşayan bütün hükûmetler de buna dâhildir." demektedir.

Mütâreke esnâsında, erkân-ı harb binbaşı Kâzım (Karabekir), fırka zâbitlerine bir konferans vermiştir. Bu hem Cemil, hem de H. Cemal Beyler'in günlüğünde zikredilmekte ve söyledikleri nakledilmektedir. Cemal Bey bu konuşmayı şöyle hülâsa etmektedir:

> *"Rumeli asıl vatanımız değildir. Şu mahalleri kılıncımızdan ziyâde âdil bir devlet olmaklığımız sâyesinde ele geçirmişizdir. Hıristiyanlar yekdiğeriyle muhârebât netîcesinde birbirlerinden bîzar kalmış ve ra-*

hat etmek için idâremize tâbi olmuşlardır. Mezkûr akvâmı dâire-i hükûmetimize almak için beyhûde emek sarfetmişizdir. Sultan Selîm, buradaki hıristiyanları ancak müslüman yapmak şartıyle te'sîs-i hükûmet etmek kaabil olduğunu anlamış; fakat fikr-i mezkûru Zenbilli Ali Efendi nâmındaki câhil şeyhülislâm kabul etmemiştir. Gerçi eski Sırbistan, Yunanistan, Bulgaristan mahvedilmiş ise de, hepsi gördüğünüz gibi hükûmet teşkîl etmişlerdir. Makedonya, millet-i Osmâniye'nin terakkîsine mâni olmuştur. Binâenaleyh bunun mâziye âid nâkaabil-i tâmir bir hata olduğu meydandır. Bundan teessür duymak değil, ibret almak lâzımdır. İşte müslüman diye emniyet ettiğimiz Arnavutlar bile bize pahalıya oturmuş ve kaybedilmiştir. Biz Anadolu'da çalışırsak yine büyük bir hükûmet oluruz. Bu gün çâre-i selâmet derin bir tefekkür ve felâketi teemmüldür."

Bâzılarınca hâlâ tekrarlanan bu gibi indî hükümlerin, doğru olan bir yeri yoktur. Hele müdâfaa hâlinde ve harb esnâsında zâbitlere karşı söylenmesi pek fecî bir felâkettir. Karabekir, sonraki hizmetleriyle kıymetli bir askerdir. Bu münâsebetsiz lâkırdıların onun ağzından çıkması ne kadar acıdır! Cemal Bey "Herkes bu sözlerden sersem olmuştu. Anadolu'da çalışacağız. Rumeli gitti. Allah Allah.. Tasavvuru bile akla cinnet veren bu söz olur mu?" demekte, "Osmanlılık yarın Bulgar devletini ortadan kaldıracaktır." kanaatini serdetmektedir.

"Rumeli asıl vatan değildir." sözü, hemen hepsi Rumelili olan İttihatçılar tarafından baştaki hükûmeti yıkmak maksadıyle ve bir bozguncu slogan olarak ortaya atılmıştır. Hattâ harb esnâsında tahkîkat mevzuu bile olmuştur. Bizim asıl vatanımız neresidir? Anadolu da değil; ismi bile Rumca'dan gelme! Ve "Şark memleketi" demek. Biz Anadolu'nun otokton ahâlisi değiliz. Orta Asya'dan gelmiş bir Tûrânî kavimiz. Anadolu'ya geldik ve burayı işgâl ederek vatan yaptık. Rumeli'yi de öyle... Bu mantık Avrupa'nındır ve gâvur mantığıdır. Avrupa bize Osmanlı devrinde "Rumeli sizin asıl vatanınız değildir, Asya'ya çekiliniz." demiştir. Hem de neyle ve ne zaman? Rumeli'ye adımımızı attığımız andan itibâren ve sayısız haçlı muhârebeleriyle Rumeli'deki Osmanlı hâkimiyetinin tasfiyesinde bile aynı mantık ve ehl-i salîb zihniyeti hüküm-fermâdır. Biz buna asırlarca cevap vermişizdir. Neyle? Maddî, siyasî ve mânevî gâlibiyetlerimizle. Balkan Harbi'nde Rumeli'de muhârebe eden zâbitlerin karşısına bir erkân-ı harb çıkmakta ve "Burası bizim vatanımız değildir; Anadolu'ya çekilelim." demektedir... Avrupa işi burada da bırakmamaktadır. Bize "Sen bir nomadsın, esas yerin Orta Asya'dır. Oraya git." demektedir. Bunu da yine Malazgirt muhârebesinden beri sayısız

haçlı seferleriyle söylemiştir. Hâlâ da lisânen söylemektedir. Bunu da kabul edecek bir zâbit çıkarsa, o da kıyâmet alâmeti olacaktır!

Diğer taraftan, dünyada aslî vatanında yaşayan, oturdukları yerin otokton ahâlisi olan kaç millet vardır? Fransa, Franklar'ın yurdu mu? Hayır. Bu Cermen kabîlesi oraya bilâhare gelmiş ve işgâl etmiştir. Orada daha evvel Golva'lılar oturmaktaydı. Cermenler için de, İngilizler için de mesele aynıdır. Bunlar şimdi oturdukları yere sonradan gelmişler, oraları işgâl etmişler ve bu yerlere kendi isimlerini vermişlerdir. Amerika, aslında bugün üzerinde oturan insanların ana yurdu mu idi? Aslâ! Bu kıt'aya gelen Avrupalılar, oradaki yerli ahâliyi, köklerini kazırcasına ve vahşîce bitirmişlerdir. Bugün Rusya kendi vatanında mıdır? Ukrayna, Kırım, Orta Asya, Polonya, Prusya, Doğu Avrupa ve Balkanlar Ruslar'ın aslî vatanı mıdır? Tabiî ki değil. Bu "aslî vatan" telâkkîsi içimizdeki bozuk zihniyetliler tarafından çok tekrarlanmış; çürük sakız hâline getirilmiş âdî bir terânedir. Kudretimiz küçüldükçe hezeyanlarımız büyümüş ve şaşkınlığımız artmıştır. İşte bu da o çeşit hezeyanlardandır.

Türkler'in kılınçlarının kuvvetli olmadığı, adâletleri sâyesinde ülke zaptettikleri de yanlıştır. Osmanlı kılıncı, adâleti kadar, hattâ ondan da üstündür. Koskoca ülkelere hâkim olan devletin karşısında, iki buçuk asır bütün dünya birleşse, bir şey yapabilecek vaziyette değildir. Bu iki buçuk asırda devlet, muâhedeleri dikte ettirmektedir. Bu çeşit bir kudreti târih kaydetmemektedir. Ne Roma, ne de günümüzdeki bir devlet Osmanlı kâbına ve kudretine ulaşamamıştır. Bir zâbitin, mensup bulunduğu devletin târihteki kudretini anlamaması, tamâmen yanlış hükümler serdetmesi, teessüfe şâyân bir hâldir. Sultan Selîm'in arzûsu kendisi için güzeldir; Zenbilli'nin hareketi devlet için güzel ve büyüktür. Şunu söyleyelim ki, Yavuz bunu, istese değil, azmetse de yapamazdı. Çünkü karşısında devlet vardı. Devlet ise, Yavuz'un yâhut pâdişahın şahsî ve keyfe-mâyeşâ irâdesinden ibâret değildi. Ezelî ve ebedî hukuka riâyetle mükellefti. Ayrıca bu hareket, devletin kudretlenmesini değil, felâketini intâc edebilirdi. Bizim müverrihler bunu, Yavuz'un bile karşısına dikilen ve onu hukuka riâyete sevkeden bir makaam bulunduğunu ifâde için nakletmiş görünmektedirler. Yoksa çok âlim bir zât olan Zenbilli de, reâyânın müslüman olmasını, her halde pek fazla arzû ederdi. Osmanlı Devleti, vicdan serbestîsine fazlaca riâyet eden bir teşekküldü. "Lâ ikrâhe fi'd-dîn=Dînde zorlama yoktur." hikmet-i ezelîsine bağlı idi. Bunun mahvedilmesinin tebeayı ve devleti ne hâle getireceğini tahmîn etmek güç değildir. Ne var ki, devlet kudretten düşüp küçülünce, tasavvurlar ve idrâkler de küçülmüştür. Bu sebeple, küçülmüş bir idrâkin muhassalası olan şu telâkkî an-

cak Balkan devletlerine ve onların idârecilerine hastır. Hemen hepsi Balkanlı olan İttihatçılar'la biz, bu küçüklüğü maalesef bir büyüklük addetmişizdir.

Balkan kavimlerinin devlet hâline gelmesi, kendilerinin kuvvetinden değildir. Bizi zayıflatmak için inkılâplara iten Avrupa, onların da devlet hâline gelmesini temin etmiştir. Bu iki taraflı oyunun, mâzidekilerden bir farkı yoktur ve taraflardan biri de şunu iddia eden zihniyettir. Makedonya'nın yük olduğu, Arnavutlar'ın topyekûn ihânet ettiği ancak bu zihniyetle doğrudur. Bu zihniyetin ne kadar yanlış ve çürük olduğuna yukarıdaki sayfalarda defalarca işâret ettiğimizden, sözü uzatmağa lüzum yoktur.

Sonradan general olan ve Rumelili bulunan binbaşı Cemil de "Bu konuşmayı tasdîk ettiğini, kendisi olsa muhârebeye lüzum kalmadan Rumeli işini bir konferansa bırakıp Anadolu'ya çekileceğini" söylemektedir. Buna sormak lâzımdır: "Yâhu Anadolu'ya ne çekiyorsun; bölük mü, tabur mu, alay mı çekiyorsun? Bu koskoca, milyonlarca nüfûslu bir kitle! 500 seneden beri Rumeli'yi vatan edinmiş. Burada evleri, barkları, tarlaları, arâzileri, vakıfları, câmileri, kütüphâneleri, mektepleri, şehirleri, köyleri var. Rumeli onun. Orayı dağı ile, taşı ile, deresi tepesi ile Türkleştirmiş, müslümanlaştırmış. Orada mezarları, âbideleri, asırlar süren hâtıraları ve büyük bir medeniyeti var. Bunu Anadolu'ya mı çekeceksin? Nasıl?" Aslında bu saçma zihniyete ne suâl lâzımdır, ne de iddia cevaba değer! Fakat buna "Sen iktidar olsan da çekilemezsin! Hepiniz isteseniz de çekilemezsiniz! Türk an'anesinde muhârebesiz toprak verme yoktur. Vermeye kalkan gider. Hem de nâm-ı nişânı kalmadan gider." demek lâzımdır.

Yine aynı zât, bunu 15 sene evvel, yâni 1898'de düşündüğünü söylemekte, "Merkezi İstanbul olan bir hükûmetin Rumeli cihetindeki hududu Tuna'dır." demekte, bu bozulduktan sonra merkezi mutlaka Ankara ve Konya'ya nakletmek lazım geldiğini yazmaktadır. Demek ki kerâmet göstermiştir. Burda şunu tasrîh ve tashîh edelim ki, İstanbul'u merkez eden değil, Boğazlar'a sâhip olan devletin tabiî hududu Tuna'dır. Bunda iştibah yoktur. Türkiye, büyük kudretini yitirdikten sonra, ancak Boğazlar'a sâhip olması sâyesinde yaşayabilmiştir. Boğazlar'a sâhip olduğu için de çok düşmanlık ve rekaabete mâruz kalmıştır. Bu çeşit büyük deniz geçitlerinin, hem avantajı, hem de dez-avantajı vardır. İstanbul'u ve dolayısıyle Boğazlar'ı kaybeden bir Türkiye'nin yaşama şansı yok gibidir. Nitekim, üzerinde hâlâ en büyük rekaabetlerin çekiştiği İstanbul'u biz almamışızdır, Müşârünileyh de almamıştır. Bizden başka bir kimseye gitmesine râzı olmadıkları için bize vermişlerdir ve Boğazlar'ın statüsünü beynelmilel bir statüye bağlamışlardır. İstanbul'un gitmesini göze alan Türkiye, intihar edecek demektir. Mesele budur. Merkezlik gibi şeyler faso-fisodan ve lâf-u güzâftan ibârettir.

Velhâsıl mütâreke esnâsında ve muhârebe yerinde, böyle mânâsız ve asker telâkkîsine bi'l-külliye zıt, askerin işi olmayan tefelsüflerle de uğraşılmış; zâbitlerin kafası karıştırılmıştır. Buna mukaabil, bazan dizlerine kadar su içinde, aç ve mecâlsiz kalan askerin ümîdi ve mânevîyâtı yerindedir. Mütâreke esnâsında iki taraf askeri arasında konuşmalar da cereyan etmiştir. Cemal Bey:

> *"Hakîkaten Bulgarlar harbi hiç istemiyorlardı. Harb haberi çıkınca, siperlerdeki silâhını bırakan Bulgar efrâdı bizim askerin yanına koşuyor, Türkçe bilenler tekrar tekrar 'Harb olacak mı?' diye soruyorlardı. 'Harb olacak.' cevâbını alanlar me'yûs ve mahzûn avdet ediyorlardı. Bulgarlar askerimize 'Harbden korkmuyor musunuz?' demişler ve şu cevâbı almışlardır: 'Arabistan'dan 100 bin Arab, Kürdistan'dan 70 bin Kürd, Trabzon'dan 7 bin Laz, Anadolu'dan bir çok yeni asker, Rusya'dan da bir hayli Tatar firar edip ordumuza geldi. Almanya'dan bin top hükûmetimiz satın aldı. Biz sizin üç misliniz olduk. Bunun için her gün mızıka çalıyor, bütün asker seviniyor. Harbi bekliyoruz. Bizde 'Ölenler şehîd, kalanlar gâzîdir.' demişler. Romanya'nın da bize yardım edeceğini, berâberce harb edeceğimizi, kalede daha altı aylık cephâne ve erzak olduğunu söylemişler. Bu haberleri alan Bulgarlar, pek sevdikleri âilelerini göremiyeceklerinden, perîşan tasavvurlarla siperlerin içine girmişlerdir."*

demektedir. Bu nakil, neferlerin, mağlûbiyeti bir türlü hazmedemediklerini, çok yüksek bir ümitle dolu, gâvura karşı mağrur bulunduklarını, büyük bir siyâsî idrâke sahip olduklarını ortaya koymaktadır.

Bizim en büyük servetimiz, işte bu hasletlere sâhip olan insan unsurumuzdur. Bu, üç beş senede değil, bin senede teşekkül etmiş ve kazanılmış hasletlerdir. Fakat maalesef, müteceddidliğe başladığımız zamandan beri milletin temâyüz etmiş zümreleri bile bu hasletleri yavaş yavaş kaybetmişlerdir. Artık 20. Asrın ikinci dekasında, yukarı tabaka bu hasletlere sâhiplik, antika bir meta'a mâlik olmak gibidir. Yâni asker ne kadar ümitli ve azimkâr ise, büyük sevk-ü idâre o kadar bedbîn ve çekingendir; hattâ bitiktir. Her halde böyle bir askerin sevkedicisi olabilecek evsafta görünmemektedir.

Askerin düşmana karşı bu müteazzım tavrına rağmen, kaledeki zahire durumu hiç de iyi değildir. Başlayacak müzâyaka karşısında, Kumandanlık evlerin araştırılmasını emretmiştir. Bu emir, ortaya acı gerçekler çıkarmıştır. Mâlî vaziyetleri ve imkânları iyi olan hıristiyan unsurların, çok fecî bir ihânet içinde oldukları anlaşılmıştır. Kalenin düşmesini istiyen hıristiyanlar-

dan bâzıları, bunu sür'atlendirmek için, daha evvel aldıkları külliyetli zahireleri yer altında kazdıkları çukurlara gömmüşler ve üstlerini sürülmüş tarla hâline getirmişlerdir. Bunların bir kısım şişli araştırma netîcesinde meydana çıkarılmıştır. Artık kalede süpürge tohumu, kuş yemi, arpa ile karışık olarak çıkarılan ekmekler yenmeğe başlamıştır.

Bu sırada İstanbul'a Bâbıâli baskını yapılmış ve Edirne'yi düşmana tevdî ettiği ithâmıyle Kâmil Paşa hükûmeti devrilmiştir (23 Ocak 1913). Yâni devletin bu en tehlikeli ânında, İttihat Terakkî yeni bir darbe yapmış ve iktidara geçmiştir. Devletin ve milletin menfaati için en ufak siyâsî sarsıntıdan dahi çekinmek icap ederken, Balkan komitacılığını en yüksek örnek kabul eden bir kısım kişiler, istikbâli meçhûl bir kumara girmişler ve âdeta Türkiye'de istikrar olamıyacağını âleme ilân etmişlerdir.

İşte bundan sonra iki taraf arasında muhâsamat yeniden başlamış ve mütâreke son bulmuştur (4 Şubat 1913).

Muhâsamat tekrar başlamakla berâber, düşmanın kaleye karşı her hangi bir hücûmu ve taarruzu vukû bulmamıştır. Bulgarlar, yalnız top atışlarıyle, ahâlinin ikaametgâhlarını döğmeğe başlamışlar ve bu denî işe fâsılasız devam etmişlerdir. İşin garibi düşman müstahkem mevkileri bile atış yapmamıştır. Ahâlinin oturduğu binâlarm topa tutulması âdî ve denî bir iştir. Bulgarlar bu denâati mütârekeyi uzatıp, bilâhare nakzetmekle de göstermişlerdir. Bu top endahtları, 22 gün böyle devam etmiştir. Garp mıntıkasında bulunan Sırplar'la ise, mütâreke hâli devam ediyormuş gibi bir sükûnet devam etmiştir. Nitekim Cemil Bey "Düşmanın böyle korkak ve âdî hareketi, Edirne'nin kazandığı şân-ü şerefi tezyîd ve i'lâ edecek. Çünkü gerek beyânnâme neşretmelerine, gerekse mütâreke temdîd olundu diye hilelere teşebbüs etmelerine ve yine eskisi gibi uzaktan bombardıman etmelerine bakılırsa, Bulgarlar'ın şehri açlıktan düşürmek fikrini taşıdığına hükmediliyor." demektedir.

Şubat'ın 24'üne kadar vaziyet böyle gitmiş; ve o gün, Şükrü Paşa, askerle ahâlinin ısrarı üzerine, Edirne'yi döğen şarktaki düşman topları üzerine bir hücûm emri vermiştir. Fedaî olarak teşkîl olunan üç nizâmiye taburu, şafakla birlikte hücûma geçmiş; düşmanın şiddetli ateşine rağmen ilk siperlerini zaptetmiştir. Fakat arkadan yardım gelmemesi ve topçumuzun hatâen kendilerini döğmesi netîcesinde, ileri harekete devam edememişler ve geri dönmüşlerdir. Muhârebede bulunanlar, bu hatalar yapılmamış olsa, düşman toplarının ele geçirileceğini, çünkü Bulgarlar'ın hayvanları toplara koşup, kaçmağa hazırlandıklarını, külliyetli erzak ve cephânenin de ele geçirilebileceğini söylemişlerdir. Bu hücûmda bizim taraftan 1500 kadar şehîd ve yaralı

verilmiştir. Düşman bu hücûmumuzdan iki gün sonra, aynı yerden saldırmağa kalkmış; fakat pek çok telefât verdirilerek püskürtülmüştür.

Bu esnâda kalede kaht-u galâ (=kıtlık ve pahalılık) başgöstermiş ve açlık hükmünü icrâya başlamıştır. Bosna köyünde gâvur müteahhitler tarafından gizlenen epeyce bir buğday bulunmuştur. Taharrî Komisyonu evleri aramakta ve saklanan gıdâları bulmaktadır. Kola imâli için getirilmiş kuş yemi ve süpürge tohumu unla öğütülerek pişirilmiştir. Artık Edirne'deki ekmekler bu şekli almıştır. Bunlar gittikçe küçülmüş ve 250 grama kadar inmiştir. Askere akşamdan akşama verilen sıcak çorba da, 12 kişilik karavanaya 50 gram sığır eti, yağ ve tuz vazîfesini gören 25 gram peynir, bir avuç kuru fasulye konmağa başlamıştır. İşte Edirne'yi müdâfaa eden cefâkâr asker, bu sıcak çorbayı içip, tüfengine sarılmakta, düşmanı, istihkâma yatıp mütevekkil ve takvâperver bir îmân ile beklemektedir.

Bu sıralarda şiddetli bir kar tipisi başlamış ve 36 saat devam eden yağış, ovayı bembeyaz etmiştir. Arkadan başlayan şiddetli soğuk, zâten tâb-ü tüvânı kesilmiş askeri, pek acı bir vaziyete sokmuştur. İleri karakollarda, gözleri ileride, eli tüfenginde, tıpkı câmid bir cisim gibi kalan ve donan askerler görülmüştür. Nöbet vazîfeleri aksamış; ileri karakollara giden asker, bilhassa geceleri dönüş yolunu bulamamış ve soğuktan telefât vermiştir.

Diğer taraftan askeriye hayvanlarına ve top çekicilere dahi yiyecek bulunamamıştır. Bu hayvanların, ahırdaki tahta direkleri yedikleri, birbirinin kuyruklarını kemirdikleri, fışkı ve gübreye saldırdıkları görülmüştür. İnsanlar ve bilhassa muhâcirler de böyledir. Bu zavallılar, hindibâ, ayrıkotu kökü bulmak için karları ve toprakları karıştırmağa başlamışlardır. Edirne'de bütün meyva ağaçları kesilmeğe başlanmış ve odun olarak kullanılmıştır. Askerî hayvanatın kesilmesine ve etlerinin yenilmesine de başlanmıştır. Böylece asker biraz et yüzü görebilmiştir. Bu hayvanlar muhtaç ahâliye bedâva dağıtılmıştır. Artık tuz ve şeker hiç kalmamıştır.

Edirne müdâfîlerinin vaziyeti, bu açlık sebebiyle fecî bir hal almıştır. Düşman muttasıl şehri bombalamağa devam etmiştir. 10 Mart 1913'te kıt'alara gönderilen bir tavsiyenâmede, Şükrü Paşa "kalenin eyyâm-ı âhiresinde" tâbirini kullanmıştır. Bunu söyleyen Cemil Bey, Paşa'nın dâima "Mermi atın, esirgemeyin." dediğini de nakletmektedir. Anlaşılıyor ki, Şükrü Paşa, kalenin açlık sebebiyle daha fazla dayanamıyacağına kanaat getirmiş ve teslîmi göze almıştır.

Bulgarlar 23 Mart'ta, cephenin güney mıntıkasına, bir nümâyiş taarruzu yapmışlardır. Müşâhitlere göre düşman, daha zayıf olan doğudaki toprak tabyalara hücûma geçmemiştir. Şükrü Paşa, Bulgarlar'ın güneyden taarruz

edeceklerine kaani olmuş; bâzıları ve bu arada binbaşı Kâzım (Karabekir) Bey, Şark cephesinin nazara alınmasını söylemişlerdir. Bu son görüş doğru çıkmış ve düşman 25 Mart'ta buraya yüklenmiştir. Şark cephesi, 15 kilometre uzunluğundadır ve Büyük Taşocağı, Ayvaz Baba, Toprak Yolu, Bağlarönü, Kestanelik, Cevizlik, Yıldız, Kafkas istihkâmları ve topçu mevzileriyle takviye edilmiştir. Burada bir rivâyete göre 150, diğerine göre 70 top mevcuttur. Cepheyi, Babaeski redif fırkası müdâfaa etmektedir. Düşman buraya yaptığı hücûmda muvaffak olmuş ve 24 kadar topu ele geçirmiştir.

Bu sırada Şükrü Paşa'ya, kaymakam Ali Şefik Bey tarafından yapılan hurûc teklîfi, "Düşman adeden fâiktir, askerimiz ise açlık sebebiyle hücûma muktedir değildir." denilerek reddedilmiştir. Düşman Şark cephesindeki tabyaları ele geçirince, telörgüleri de parçalamağa başlamıştır. Bu sırada İbrahim Paşa'dan yardım istenmiş, o da "Esas hücûm yeri benim mıntıkamdır." diyerek, kuvvet gönderemiyeceğini bildirmiştir. Aynı anda Şükrü Paşa, İstanbul'la son bir telsiz muhâberesi yapmış ve teslimden başka çâre kalmadığını, "Bütün istihkâmları ve mebânî-i âliye-i millîye ve dînîyeyi murdar ayakların levsinden vikaaye için tahrîbden çekinmiyeceğini" bildirmiştir. Herhalde oradan aldığı emir üzerine, teslîm için mürâcaatta bulunmuş ve tahrîb husûsundaki mânâsız tasavvuru mevki-i icrâya koymamıştır. Böylece Edirne, 13 Mart 1328/26 Mart 1913/17 Rebîülevvel 1331 günü saat 10.30'da düşmana teslîm olmuştur.

Bu teslîm yangın kulesine çekilen beyaz bir bayrakla ilân edilmiştir. İbrahim Paşa, düşmana karşı muzaffer olduğunu söyleyerek teslîmi reddetmiş; fakat kumandanın te'kîdi üzerine mutâvaat etmiştir.

Bu beyaz bayrağa rağmen, pek vahşî olan Bulgarlar rastgeldikleri askeri vurup süngüleyerek, şehre dahil olmağa başlamışlardır. Şehirdeki gayr-ı müslim ahali, sevinç gulguleleri ile düşmanı karşılamağa koşmuşlardır.

Bulgarlar Edirne önünde 19.800 maktül vermişlerdir. Son hücûmda 90 bin Bulgar, 32 bin Sırp vardır ve 442 adet top kullanılmıştır. Düşman kuvvetleri Edirne evlerini yağmaya girişmişler; mâsum müslüman çoluk çocuğu ifnâya kalkışmışlardır. Evlerden can yakıcı feryâdlar, imdât sadâları işitilmiş, kanlara bulanmış bu Balkan vahşîlerinin bilâhare buralardan çıktığı görülmüştür. Müslüman kadınları, yüzlerine kömür tozları sürerek, iffetlerini bu denî heriflerin elinden kurtarmağa çalışmışlardır. H. Cemal Bey nâmındaki zâbit, o günkü hâli şu satırlarla tasvîr etmektedir.

"Evet herkes heyecan içinde idi. Büyük barut depoları yakılıyor; müdhiş patlamalar işitiliyor; dumanlar helezonî bir kesâfetle semâya doğru yükseliyordu. Edirne'nin bütün kiliseleri bir sadây-ı zaferle çan-

larını çalıyorlar; hıristiyanlar, yeni elbiseleriyle Bulgar ordusunu istikbâle hazırlanıyorlardı. Askerler ağlıyarak silâhlarını öpüyor. 'Ah, seni nasıl kıracağım.' diye kendi kendine söyleniyor. Nihâyet, mecbûriyetle, bir taş üzerine vuruyor ve parçalıyordu. Çadır mahalline zâbitân, asker gelmiş; bir Osmanlı'nın ebediyen lânet edeceği beyaz teslîm bayrağını dikmişti. Biraz sonra Hastahane altındaki dinamit deposuna ateş verildi. Ânî sadme ile herkes düştü ve yere kapandı: Her tarafta barut ve cephanelikler atılıyordu. Askerler yine 'Ah! Efendim, memleketimiz gitti; silâhlarımızı da kırdık. Düşman bizi silâhsız görürse, kadın gibi keser; şimdi biz ne olacağız?' diye soruyor, insanı ağlatıyorlardı.. Lisanımız döndüğü kadar, beynelmilel esâret nizâmnâmesini anlatıp, askeri tesellî ettik. Boynumuza sarılıp ağlayan, derûnî ve acıklı ahlar çeken pek çoktu. Şehirden gelen bâzı askerler, düşmanın içeri girdiğini, yağmalara başladığını, katliâm yaptığını haber verdiler.. Bu günleri görmemeli idik, fakat gördük.. Civarımız Bulgar, Rum kadınları ile dolmuş, askerî eşyâyı yağmaya koyulmuşlardı. Artık bizi burada hıristiyan kadınları bile tahkîr ediyorlar.. Nihâyet teslîm alındık. Bir Sırp askeri yakamdan tuttu.. Allah bir müslümanı, bir Osmanlı'yı, esîr olarak düşman eline düşürmesin. Şân-u şerefle, kanlar içinde ölmek kadar dünyada büyük bir bahtiyarlık yoktur.. Düşman neferleri, esîr askerimizi huşûnetle yürütüyor, süngü ile dürtüyor, 'Türko' diye tahkîr ediyor. Binlerce askerimiz düşmanın zîr-i pây-i hakaaretinde eziliyor.. Osmanlılar'ın dâima coşan ordularının şehâmetkâr hamleleri önünde, bir zamanlar tâc-ü tahtlarıyle sukuut eden bu milletler nereden çıktı? Biz bunlara mı esîr olduk? Bu hayâl mi? Allah.. Ey eflâke ser çeken, fevkinde bir sehâb-ı muhterib dolaşan, şimdi bizimle teşrîk-i melâl eden Sultanselîm! Ey mukaddes binây-ı ilâhî! Üzerinde bir şevk-i istihzâ ile sallanan Bulgar bayrağı mukaddes rûhunu rencîde etmesin. Çünki senden nazarlarını ayırmayan, istikbâli gözleyen, intikam diyen ve nihâyet şöyle bağıranlar var: Allah, Allah... Harbin başından sonuna kadar asker içinde bulunan bir zâbit olarak şunu derim: Osmanlı askeri, önünde hürmetle secde edilecek bir varlıktır. Edirne'nin teslîminde askere şân-ü şereften gayrı bir şey teveccüh etmez.. Arkadaşım mülâzim Şâkir Bey de 'Bütün mevcûdiyetimle şunu iddia ederim ki, dünyâda Türk askerinden mutî' ve cesûr ve harbe elverişli bir millet yoktur. Yalnız idâre edecek kumandan hey'eti lâzımdır.. Dâima harbde kumandanlarının berâberinde yürüdüğünü bilen bir Türk askerinin kendinden binlerce fazla düşmana karşı yüz çevirmiyeceğini iddia ederim. Bu muhârebede binbaşı ve hele yukarısı hakkında bâzı istisnâlar hâriç, bir kelime-i hürmet sarfedemiyeceğim... Meselâ Gümülcine fır-

kası fenâ bir isim almıştı. Bunların kumandanları değiştirilince son gün Pamukdere hücûmunda binlerce telefât vermesine rağmen geri dönmedi ve muvaffak oldu. Şu hâdiseden, kabahatin kimlerde olduğu kolayca anlaşılır.' demiştir..

"Düşman esîr bulunan Osmanlı zâbitlerini kasden şehir içerisinden geçirmiştir.. Meyhânelerde işret eden bir çok Bulgar, Rum ahâli bize bakarak ve gülerek 'Dajiveye Bulgarya=Yaşasın Bulgarya" diye bağırarak içki içiyorlardı. Oradan hareket edildi. Yolda bir çok ahâli ve Bulgarlar bizi tahkîr ediyor. 'Haydi, Sofya'ya kahve içmeğe; Şükrü Paşa nerede? Nereye saklandı?' diyorlar. Daha bir çok acâib ve tahkîrâmiz sadâlar çıkarıyorlar.

"29 Mart gecesi Edirne'de yangın olduğunu ve Üç Şerefeli minâresinin yandığını gördüm. Evler yağma ediliyormuş. Karaağaç yolu süngülenen Osmanlı askerleriyle dolu imiş. 30 Mart'ta yollarda pek çok şühedâmız, ayağından fotinleri çıkarılmış; dolakları alınmış yatıyordu. Ahâliden bir tek fesli göremedim. Şehrin içinde ekseri dükkânlar kapalı idi. Her tarafı Bulgar köylüleri ve ahâlisi ile dolmuş idi.. Karaağaç'ta esîrlerimize pek çok zulüm yapılmış ve bir haylisi şehîd edilmiş. Zâbitlerimiz türlü hakaaretlerle aynı âkıbete uğramış.. Sarayiçi'nde de Bulgarlar pek fecî vahşetler irtikâb etmişlerdi. İşittiğime göre Edirne içinde müslüman olarak genç bir insan kalmamıştır. Zâbit, asker, ahâli, süngülerle, dipçik darbeleriyle, bir zamanlar lâne-i istirahat, şimdi bir kıtâlgâh-ı vahşet olan Sarayiçi'ne sevkolunuyordu. Ahâlinin kabahati müslüman olmaları idi. İşte dîn mücâdelâtı ile şu mühim fırsattan istifâde eden Bulgarlar, her türlü işkenceyi, bî-fütûrâne tatbîk ediyorlardı. Zâbitler, Bulgar neferlerinden tahkîr görüyor, itiliyor, hulâsa bir çirkin oyuncak gibi hırpalanıyorlar, Bulgar zâbitleri bu vahşeti tebessümlerle seyrediyorlardı.

"Bulgar askerleri bir küflü peksimeti 10 kuruşa satıyorlardı. Fazla para hissederlerse bir süngü darbesiyle çekip alıyorlardı. Matara görürlerse, muhakkak askerimiz şehîd edilirdi. Bulgar askerlerinin en birinci emeli matara idi. Askerlerimiz aç, yere uzanmış; 'Ekmek, Allah rızâsı için.' diye feryâd ediyor; ölüyorlardı. Tüfenk sesi hiç eksik olmazdı. Hemen tak, tak sadâları, nihâyetinde bir 'Of! Ölüyorum.' sesi akseder, bunu Bulgarlar'ın tebessümü tâkib ederdi. Üç günde bir defa verilen ekmeği almak için giden askerlerimizi Bulgarlar süngülediğinden, bir çokları sokulmaz, ekmeksiz kalırdı. 16 gün Sarayiçi'nde bu cehennemî işkence altında kalındı. Her gün pek çok telefât vukû buluyordu. Ot, yaprak, ağaç kabukları yiyen bir çok askerlerimiz vardı.

Bunlar tükürdüğü vakit, ağızlarından yeşil bir su çıkıyordu.. Kara İshaklı'da da aynı zulümler îkaa edilmiştir.. Nihâyet trene bindirilip, Sofya'ya götürüldük."

Bu satırlar, Edirne'de teslîm olan askerimizin, Balkan vahşîleri tarafından ne âdî işkencelere, ne fecî zülumlere uğradığını pek açık olarak ortaya koymaktadır. Bulgarlar zafer kazanacak ve bunu hazmedebilecek bir topluluk değildir. Çok küçük, millet olma vasfından bile mahrum bir ahâlidir. Nitekim, ne istiklâllerini muhâfaza edebilmişler, ne rahat yaşayabilmişlerdir. Onların bizim hâkimiyetimizden sonraki halleri bir felâket zinciri şeklinde uzanmıştır. Aynı zâbitin esâret esnâsında gördüğü Bulgar ahâlisi hakkındaki müşâhedeleri de enteresandır:

"Umûmiyetle Bulgar ahâlisinin kurûn-ı ûlâya mahsûs bir tarz-ı telebbüsü var; koyun derisi giyiyorlar. Vücûdları pislik içindedir. Bunlara âdeta vahşî ve medeniyet görmemiş bir kütle-i beşeriye diyebilirsiniz. Makedonyalılar istisnâ edilirse, Bulgar milleti vahşî ve hayvan gibidir. Bulgarlar o kadar çirkin çehreli, denî kalbli, fenâ fikirlidirler ki, bundan daha fenâ bir millet tasavvur edilmez."

Bunları söyleyen muharrir, "Böyle olduğu halde bunlar nasıl muzaffer oldular?" diye sormakta, kaanunlara riâyet ettiklerini söyleyerek, şöyle devam etmektedir:

"Aynı zamanda Bulgarlar hudutları harbsiz geçtiler. İşte bu da korkak Bulgarlar'a bir cesâret verdi. Edirne, Kırkkilise, Lüleburgaz, Çatalca muhârebelerinde Bulgarlar bir mevcûdiyet göstermiş ise de, kendilerine sorunuz. Tam Bulgar ric'at emri veriyor; bizi de karşısında aynı halde görüyor. Bunu gören korkak Bulgarlar, şevk ve cesârete geliyor. İşte Bulgarlar'ın muhârebeleri, daha doğrusu tâli'leri. Kat'iyyen bir i'tikad-i tâmme hâsıl ettim ki, Bulgarlar Osmanlılar'la hiç bir zaman harbedemezler.. Nitekim görüştüğüm bir Bulgar zâbiti bana 'Size kat'iyyen doğru söylüyorum, siz muannidâne harb etmiş olsa idiniz, biz mağlûb olmuştuk. Biz ekser yerlerde mağlûbiyete yüz tutmuş, hattâ kumandanlar, ric'at emrini bile bâzan vermiş ve bâzısı da vermek üzere idi. Tam bu sırada ise karşımızda bulunan sizin askerin ric'atini görür sevinirdik.' demiştir. Bunun için, asırlardan beri şân ve gâlibiyetle yaşayan, büyüyen, ileri gitmekten gayrı bir şey düşünmeyen millete ric'at yaramaz. Askerlerimize havf ve dehşet saçan, bizim bu ric'at emirlerimizdir... İtiraf ederim ki, hudutlarımızda ne zaman ric'at emri verildi;

kalbim söndü. Diğer arkadaşlar da aynı hâle düçâr olmuşlardır. Ric'at plânları ne kadar iyi olursa olsun, bizim için fenâdır. Bu cesur millete yazık olmasın.. Bulgarlar bidâyette, hudutlardan nasıl böyle serbest girdiklerine hayret etmişler. Babalarından, dedelerinden, ihtiyarlarından işittikleri Osmanlı hakkındaki medihleri hatırlıyarak, bu sözlerin yalan olduğunu anlamışlar.. Bu harbde kabahat, askerde, zâbitte ve kumandanlardadır. Fakat kabahatin en azı askere, en çoğu kumandanlara âittir. Bir Bulgar yüzbaşısı bana şunu anlattı: '250 neferden ibâret bölüğümle Şark cephesindeki ileri hattınıza taarruz ettim. Diğer arkadaşlarım muvaffak olduğu halde, ben karşımdaki askeri sökemedim. Nihâyet tepe yan ateşine alındı. Fakat bir kaç kişi olanca şiddetiyle bize mukaavemet ediyordu. Bunlardan biri bir çok atış netîcesinde siperde doğruldu ve iki eliyle tüfengini üzerimize doğru fırlattı.. Nihâyet silâh sesleri kesildi. Askerlerimle sipere girdim. Bu askeri aradım. Bir çok ölü vardı. Bir tanesi henüz, can çekişiyordu; boğazından ve elinden yaralanmıştı. Sıhhiyeme yarasının sarılması emrini verdim. Bu Osmanlı askeri gözlerini açtı ve 'Siz kimsiniz?' diye sordu, 'Bulgarız.' deyince yardımı eliyle reddetti. Gözlerini kapadı. Sonra 'Su.' dedi; verirken gözlerini açtı, bizi görünce 'Biz Anadolu suyu isteriz.' dedi ve öldü.'

"İşte bu, asker için levha-i zaferdir.. Bizi koydukları Petersburg Oteli'nde bir mûsevî Bulgar askeri var. Bir çok yerlerden işittiğim vukuatı tekrar ile bana muhârebeyi şöyle anlattı: 'Türkiye, müttefiklerin notasını reddedince, korku ve tereddüt başladı.. Vaktâki hududa geldik, harb emri verildi. Herkesin benzi uçtu. Çünki herkes 'Osmanlılar burayı zaptedecek.' diyor, kalbi titriyor, Türk'ün hücûmuna bakıyor.. Hudutlarda öyle askerinize tesâdüf ettik ki, bir ferdi bile geri kaçmadı. Orada öldü. Kurdköy ve bâzı mahallerde, Bulgarlar, bu küçük kuvvetiniz karşısında cesâret edip ilerliyemiyorlardı.. Süvâriler, Türkler'in hiç bir yerde bulunmadığını söylüyorlardı, fakat biz yine titriyorduk. Nihâyet Edirne'nin karşısındaki Kireçlik sırtlarına çıktık.. Biz ileri karakolda idik. Zâbitimiz geriye gitti. Ben de gittim... Gece karanlığında 'Nasılsınız kumandanım?' dedikçe 'Dobre, dobre=İyi, iyi.' diyor; titriyor; kumandanlara kabahat buluyor, 'Türkler bizi mahvedecek, kumandanlarımızın plânlarına kurban olacağız.' diyor.. Fakat gündüz Yassıtepe önündeki askeriniz çekildi. Bizim kumandan ve zâbitler 'İşte Osmanlılar kaçıyor, silâh patlatmadan Edirne'yi alacağız.' dediler. Bizim bir kısmımızı Lefke geçidinden Sofya cihetine geçirdiler. Siper yaptık. Dördüncü gün muhârebe başladı. Baktık Türkler 'Allah Allah.' diye ilerliyor. Osmanlılar hücûm yapıyor, askerlerimiz, zâbitlerimiz, biraz

müdâfaadan sonra siperlerini terketti. Geriye, hudutlara doğru kaçmağa başladık. Bâzan kumandanlar askeri zorla geriye çeviriyorlardı. Nihâyet gece oldu. Haber geldi ki, Türkler geriye çekilmiş, kimse yok... Hemen ileri gittik.. Yine aynı oldu ve siz çekildiniz. Bizim kumandanlar 'Osmanlı askeri hep geriye gitmek için emir alıyor. Biz Osmanlı kumandanlarından onların plânlarını satın aldık, öğrendik.' diyorlar. Tebeanız olan Bulgar köylüleri çok yardım ediyorlardı. Kızlar askerin boynuna sarılıyor, 'Bizi esâretten kurtardınız.' diyorlardı.. Artık onlar, kumandanlarının telkînâtı gibi, Osmanlı askerinin hep geriye gideceğini ümit ediyorlardı. Nihâyet Lüleburgaz, Çorlu muhârebesine başlanıldı. Size dînim üzerine yemîn ederim ki, bir kaç saat daha muhârebe etse idiniz, Bulgar ordusu mahvolacaktı. Kırcaali'deki kuvvetiniz de böyle sebatsızlık etti.. Biz Türkleri sevdiğimiz için anlatıyorum. Sizde kumandan yok. Askeriniz zâbitlerinizdi. Eğer siz bizden evvel taarruz etse idiniz, içimizde pek çok olan sosyalist askerler 'Gördünüz mü muhârebenin felâketini, işte Türkler hücum ediyor. Sofya'yı zaptedecekler. Haydi şimdi kralın boğazına sarılalım.' diyeceklerdi. Siz bu sözlere belki inanmazsınız. Fakat Bulgar askeri böyle düşünüyordu. Bu korku yüzünden bir çok kişiler firar etti. Bir çokları idam edildi. Bulgarlar'ın ne adam olduklarını bize sorunuz. Ne kadar firârî zâbit idâm edildi. Sonra bizi Dedeağaç'a sevkettiler. Orada zâbite 20 lira verdim, beni polis yaptı. Halbuki ben 90 lira kazandım.. Çatalca, pek fenâ, her Bulgar askeri Çatalca deyince tir tir titrer..'

"Yine bir Bulgar zâbiti bana 'Yalnız başına sizinle harb her zaman felâkettir. Ben doğrusunu söylüyorum. Hakîkat bundan ibârettir.' dedi.. Sofya'da gezerken, Bulgar kumandanlarına tesâdüf ediyorum. Beni bir hâl-i asâbiyet kaplıyor. Bağırmak istiyorum. Bir kaç tânesi istisnâ edilirse, 'Bu miskin kumandanların emir ve kumanda ettiği asker bizi nasıl mağlûb etti?' diyorum. Hayretler içinde kalıyorum.. Bizde olan kumandanları, Bulgarlar, daha bir asır sonra bile meydana getirmez diyorum.. Çıldırmak bir iş değil.. Ah! Ne zaman, şu Sofya câmiinde başımın ucunda Osmanlı bayrağı dalgalanırken cuma namâzını kılacağım? Benim teemmülâtım.. göz yaşlarım. Bu tatlı tasavvurlarımdır."

Bu satırlar, mağlûbiyeti bir türlü hazmedememiş bir Osmanlı zâbitinin telâkkî ve görüşleridir. Bu düşüncelerde büyük bir hakîkat payı bulunduğunu kabûl lâzımdır. Muhârebe hakkında verdiğimiz izâhlar da mesmûâtı ve müşâhedeleri te'yîd eder mâhiyettedir. İşte bu, Edirne müdâfaasında bulunan ve Bulgarlar'a esîr düşerek Sofya'ya götürülen bir çok Osmanlı zâbitlerinden ve askerlerinden birinin serencâmıdır.

Diğer taraftan Edirne'ye bizzat Kral Ferdinand ile velîahd prens Boris gelmiş ve Şükrü Paşa'yı kabul ederek, kendisini takdîr ile kılıncını iâde etmiştir. Tabiî bu jest, ecnebî gazeteciler nezdinde bir propaganda unsuru olarak kullanılmış; fakat Bulgar askerinin Edirne'de icrâ ettiği şenaat ve denâate mâni olamamıştır. Nitekim Bedirhan'lar "Bulgarlar kestiler, hetk-i ırz ettiler, zulmettiler. Gözlerinizi kapayınız ve sonra tasavvur ediniz: Her yer kanlarla mülemmâ, her yer cesedlerle dolmuş; her yere harâbezâr; her yerde bir yangın, bir sarsar ve bunun, bu menâzır-ı havsala-sûzun karşısında memnûniyetkâr, müstehzî; mecruhların feryadlarla, bütün kadınların âh-u giryelerinden topladığı terâne-i zaferi, arganonunda besteleyen Bulgarlık" diyerek, Edirne'nin fecî âkıbetini hülâsa etmektedir.

Bu Edirne müdâfaası, Avrupa tarafından alaya alınan Türk askerî şerefini biraz olsun kurtarmıştr. Bulgarlar'a esîr düşen bâzı zâbitler, bu küçük ve âdî Balkan devletinden dayak yedikleri için, onu örnek alınacak bir hükûmet olarak görmeğe başlamışlardır. Maalesef bunlar küçülmekten ve âdîleşmekten başka bir şey olmayan balkanlılaşma özentisine veyâ hastalığına kapılmışlardır. Meselâ "Bulgarlar'da zagon (=kaanun) var; bizde yok." diyecek kadar şaşırmışlardır. Çok hüzün verici bir vâkıadır ki, bu "balkanlılaşma özentisi" sonradan taammüm etmiş ve yayılmıştır. Bâzı zâbitlerimiz ise "Hiç bir zaman Edirne'yi hudud kabul etmediklerini, Rumeli'nin Türkiye'nin ayrılmaz bir parçası olduğunu, kendilerinin veya sonraki arkadaşlarının Kosova'daki Meşhed-i Hüdâvendigâr'ı düşman ayakları altında çiğnetmiyeceklerini" söylemişlerdir. Fakat bilâhare arkası bir türlü kesilmeyen felâketler bu büyük ve yüksek düşünceyi hâkim bir telâkkî olma vasfından mahrûm etmiştir. İşin garibi böyle bir düşünce, daha sonraları hayâl-i muhâl, hattâ delilik addedilmeğe bile başlanmıştır.

Hemen hepsi Rumelili olan İttihatçılar, doğdukları, yaşadıkları şehirlerin elden gidişi karşısında pek fazla bir teessür göstermemişlerdir. Edirne hakkında gösterdikleri hassâsiyet ve teşebbüs de, Kâmil Paşa iktidarını bu sebeple yıkmış olmalarından neş'et eder görünmektedir. Çünkü onun vermeğe râzı olmadığı Edirne'den Mahmud Şevket Paşa'nın riyâsetindeki İttihatçı kabînesi vazgeçmiştir. Edirne'nin tekrar alınması ise, zâten devam edemiyecek ihtilâflarla mâlûl ittifakın çözülmesinden neş'et etmiştir. Balkanlılar'ın, kavuştukları zaferin netîcesini paylaşamamaları ve birbirleriyle mücâdeleye atılmaları, şehrin elimize düşmesine sebep olmuştur.

Balkan Harbi'nde Deniz Harekâtımız

Balkan Harbi'ndeki deniz harekâtımız ise bir hiçten ibârettir. Müttefik-

lerden yalnız Yunanlılar'ın donanması vardır. Osmanlı donanması, bu devletin deniz kuvvetiyle baş edemiyecek vaziyette değildir. Artık İtalyanlar'la sulh yapıldığı için, Adalar Denizi'ne çıkabilecek durumdadır. Fakat buralarda da boy gösterememişizdir. Yalnız bir kaç gemimiz Varna havâlisine bir kaç bomba savurmuştur (19-20 Ekim 1912). Buna mukaabil Yunan donanması 13 Kasım ile 20 Aralık 1912 târihleri arasında Bozcaada, Limni, İmroz, Taşoz, Semendirek, Midilli, Sakız adalarını zaptetmiştir. İşte bu suretle İtalyan işgâlinde bulunan 12 Ada hâriç, diğer bütün adalarımız Yunanlılar'ın eline geçmiştir. Ouchy Muâhedesi'ne göre, İtalyanlar'ın bize vermesi icap eden 12 Ada ise, "Yunanlılar'ın zabtına geçer." mülâhazasıyle Roma hükûmetince iâde edilmemiştir. Artık Ege Denizi'ndeki bütün adalarımız elden çıkmıştır.

Bulgarlar'la mütâreke esnâsında, kara hareketine yardım külfetinden kurtulan donanma, harb hâlinde bulunduğumuz Yunanlılar'a karşı, Boğaz'dan bir huruç yapmış ve İmroz yakınlarında düşman gemileriyle çatışmıştır (17 Aralık 1912). Burada gerek bizim taraftan, gerek düşman tarafından bâzı gemiler yaralanmıştır. Yunanlılar'ın meşhûr Averof'u da bu arada epeyce hasara uğramıştır. Fakat Osmanlı donanması, tâmir bahânesiyle içeri çekilmiş ve bir netîce almadan dönmüştür. Halbuki Averof tamâmen saf dışı edilebilse idi; Rumeli ile deniz muvâsalasının mümkün olduğu iddia edilmiştir. Bu deniz harekâtı içerisinde, psikolojik tesirinden başka bir ehemmiyeti olmayan Rauf Bey emrindeki "Hamidiye" kruvazörünün bir korsan faâliyeti de vardır. Zamanında pek fazla şişirilen bu hareketin, gâlibiyet arzu eden efkârı tatmînden ve kumandanına gittikçe mübtezelleşen bir "kahraman"lık unvanı yapıştırmaktan başka netîcesi olmamıştır. Rıza Nur, o günkü Bahriye mensuplarından duyduğu hareketi şöyle anlatmakta ve Rauf Bey hakkında, biraz sertçe olmakla berâber, doğru görünen tenkîdlerde bulunmaktadır:

"Bulgarlar Çatalca'yı zorlarken Rauf'un kumandasındaki Mecidîye, bir Bulgar torpidobotu tarafından torpillenmiş; az kalsın batıyormuş. Bu su içinde dar İstanbul'a geldi. Vak'a gece olmuş; Rauf uyuyormuş; donla sıçramış. Bereket versin gemi bölmeli imiş. Hemen bölmeyi kapamışlar. Su her tarafı istilâ edememiş. Ancak bölmedeki 15 asker, bağıra bağıra boğulup ölmüşler. Bu vak'a üzerine Bozcaadalı ve Bahriye erkân-ı harblerinden Halil Paşa'yı gördüm. Bu adam çok zekî idi ve İngiltere'de tahsîl etmişti. Bir müddet evvel de Bahriye Nâzırı idi. Vak'ayı anlattı ve ilâve etti: 'Felâketin sebebi, Rauf'un, amiralin verdiği emri dinlemeyip, nöbet yerinden ileri gitmesidir. Böyle zâbit, İngiliz donanmasında olsa idi, derhal o geminin direğine asarlardı.' Hakîka-

ten Rauf inatçı, kendi bildiğine gider, bâzan pek korkak, aklı ve malûmâtı az biridir. Bu sebepten her işi böyle muvaffakıyetsizliklerle doludur. Bir aralık bizim donanma Adalar Denizi'ne çıktı. Yunanlılar'ın Averof nâmındaki bir zırhlısı ile çarpıştı. Averof yaralandı; bir tarafa yattı. Amiral, torpidolar kumandanı olan Rauf'a gidip, torpil ile Averof'un işini tamamlaması emrini verir. Rauf gitmez. Sonra Rauf, harb bitmiş, 'İşâreti anlamadım.' demiştir. Halbuki emir, helyosta ile verilmiştir ki, anlamamak mümkün olmazmış. Eğer Rauf bu işi yapsa idi, Adalar Denizine hâkim olacaktık. Bu da Balkan Harbi'nin netîcesini tebdîl ederdi. Rauf, bundan dolayı da mes'ûl edilmemiş; hattâ Dîvân-ı Harb'e bile çekilmemiştir. Gitmemesinin sebebi, tabiî canından korkmasıdır. Çünkü bu iş tehlikelidir. Bu onun korkak ve vazîfenâşinâs oluşunu isbat etmiştir. Donanmamız dönüp Boğaz'a girdi. Biraz sonra Rauf, bu sefer Hamîdiye ile amirale haber de vermeksizin delice Boğazdan fırlayıp çıktı. Şira'yı topa tuttu. Tabiî bu iş bir atımlık barut idi. Sonu felâket veya hiç idi. Öyle oldu. Tabiî geri dönemedi. Gidip, bîtaraf olan Süveyş Kanalı'na yattı. Orada istirahat ve muhtemel tehlikelerden âzâd. Donanma bir ünite ile, bir takım zâbit ve efradı kaybetmiş oldu. Bu haraketi, o zaman bizde ve Avrupa'da alkışladılar. Vâkıa sathî bakınca böyle idi. Lâkin hakîkatte pek fenâ bir şeydi. Hem bir kumandan amiralinden habersiz iş yapabilir mi? Askerliğin ruhuna mugâyir. Bu da onun, hakîkatte şerefi değil, idâmını mûcib bir kabahati idi. Esâsen bu çıkıştan ne fayda vardı? Şira, hatta Pire ve Atina'yı topa tut. Pek iyi, netîce ne? Hâsılı deli işi idi. Bunun sebebi, evvelki iki büyük kabahatinden korkup kaçmasıdır. Çünkü o esnâda İttihatçılar değil, Kâmil Paşa kabînesi var idi."

Bu hükümlerin bir çoğunu doğru kabul etmek lâzımdır. *Hamîdiye Kruvazörünün Akın Harekâtı* diye medihkâr bir kitap yazan Albay Tevfik Bey, Rauf Bey'in bu hareket için emir aldığını söylemekte, fakat, bunun esas metnini neşretmemektedir. Yine aynı kaynağa göre, Rauf Bey'in, gemisine karışık kömür verildiği hakkında Başkumandanlığa gönderdiği telgraf ise hem tehdîtkâr ve ithâm edici, hem siyasî maksatlar güder bir edâ taşımakta ve yukarıdaki isnadları te'yîd eder bir mâhiyette görünmektedir.

Albay Tevfik Bey, "Hamîdiye'nin korsan harbinde ve deniz savaşı tarihinde bir örnek olduğunu, nitekim Rauf Bey'e Alman İmparatoru'nun 'Emdem de sizi taklîd etti, fakat tali'i o kadar yâver gitmedi.' dediğini" yazmaktadır. Bu tip korsan harbinin, ancak psikolojik tesiri ile, düşmana zarar vermek gibi faydaları vardır. Fakat bununla kat'î bir netîce alınmasının imkânı

yoktur. Nitekim Rauf Bey de, bu harekâtından, gâlibiyete susamış efkâr-ı umûmîyeyi biraz da olsa tatmîn etmiş ve "Hamîdiye Kahramanı" gibi bir ünvana kavuşmuştur. Fakat ömrünün sonuna kadar bu hususta fazla tafsîlâta girmemiş ve suallere karşı mahviyetkâr bir lisan kullanmıştır. Bunu hem mizâcı ile alâkalı görmek, hem de aleyhindeki tenkîdlerin haklılığına yormak mümkündür. Nitekim, İsmail Hâmi Bey de, bu donanma hareketinin netîcesizliği ve adaların elden çıkışı karşısında:

"Bu fecî âkıbette bizim donanma erkânının mes'ûliyet derecesi maatteessüf belli değildir. Çünki bizde bir meşrûtiyet ve bi'n-netîce bir mes'ûliyet mevcûd olduğu halde, hiç kimseden, hiç bir millî felâketin hesabı sorulmamıştır. Karada bütün Rumeli elden çıkmış, hiç kimse mes'ûl olmamış; denizde bütün adalar elden gitmiş, hiç kimseden hesap sorulmamıştır. Bizim meşrûtiyet işte böyle nev'i şahsına münhasır, mes'ûliyetsiz bir meşrûtiyettir. Yalnız bu tuhaf meşrûtiyet, devlet küçüldükçe, sürülerle kahramanlar yetiştirmiştir." demektedir.

Bu sözler maalesef vukuâta mutâbıktır ve hâlâ bu sakîm hâlet-i ruhiyeden kurtulamamışızdır. Velhâsıl donanmanın Balkan Harbi'nde, Çatalca hattı cenahlarını destekleme ile, nakliye hizmetlerinden gayrı semereli bir faaliyeti olmamıştır.

Balkan Harbi Mağlûbiyetinin Sebepleri

Balkan Harbi'ndeki bu ânî ve acı mağlûbiyetimizden alınacak bâzı dersler vardır. İtiraf edeyim ki, bir hatalar silsilesinin netîcesi olan bu mağlûbiyeti, şu satırları yazdığım esnâda dahi hazmedebilmiş değilim. Fakat bunu kabul edelim ki, üç buçuk Balkan devletçiğine mağlûb olmuştuk. Bunun ikisi biri yoktur. Mağlûbiyet sebepleri üzerinde çok şey söylenmiş ve yazılmıştır. Ordunun acele taarruza sevkedildiği, muallem askerin gâyet düşüncesizce ve düvel-i muazzamanın teminâtına aldanarak terhîs edildiği, büyük hatalar işlendiği söylenmiştir. Bu fecî mağlûbiyetten İttihatçılar iktidarı ve İ'tilâfçıları, onlar da rakîbleri olan İttihat Terakkî'yi ithâm etmişlerdir. Hattâ yüksek rütbeli kumandanlar ma'dûnlarını, ma'dûnlar kumandanları, onlar da hep berâber, dilsiz olan ve sesini aslâ çıkarmamış olan askeri suçlamışlardır. Bu çeşit sebeplere yukarıdan beri işâret ettiğimiz için, burada tekrarını lüzumsuz görüyoruz. Yalnız yukarıki sayfalarda temas ederek geçtiğimiz bâzı mühim sebepleri tebârüz ettirmeğe çalışacağız.

Orduda, Sultan Hamîd'in hal'inden sonra sert ve sür'atli bir tensîkat ve tanzîmât ameliyesine girişilmiştir. Bunun netîcesinde bir kolordu teşkîlâtı kurulmağa başlanmıştır. Bu sert değişiklik, alışılagelmiş nizâmı tamâmen bozmuş; emr-ü kumanda kademesini vazîfesinin ne olduğu husûsunda şüphelere düşürmüş; ikmâl işlerini değiştirmiş; velhâsıl orduda intibaksızlıktan neş'et eden ciddî bir karışıklık başgöstermiştir. Bu hususa, muhtelif kaynaklarda temas edilmiş; mağlûbiyet üzerindeki tesiri bâzan büyütülmüş, bazan da dokunularak geçilmiştir. Aslında bu sebep, mağlûbiyetin husûlünde büyük bir rol oynamış görünmektedir. Nitekim Miralay Nihad Bey, bu sebebe temas etmekte, şu işe teşebbüs eden ordu erkânının, ordu teşkîlâtını ilim ve vukufa değil, hayâl ve arzuya ve basma kalıp nazariyâta istinad ettirdiğini söyleyerek:

> *"Ordunun 'kâr-ı kadîm' addedilen teşkîlât-ı sâbıkasını bir hamlede yıkıp, yerine bir fikir olarak hoş görünen 'tarz-ı nevînî' bir nizam kabul etmeğe, adedi 1100'ü mütecâviz tabura ve bu nisbette sunûf-ı muhtelifeye mâlik bir nazarî ordu teşkîlâtını kâğıd üzerine çizmekle 'mukallidi' olmak istediğimiz Alman ordusunun bir kısım ta'lîmâtnâme ve nizâmnâmelerini, hattâ yalan yanlış tercüme edip orduya dağıtıvermekle, 'Bizde de bulunsun.' diyerek Alman ordusunun mekâtib ve müessesâtını yarım yamalak taklîd edivermekle, ordunun salâbet-i matlûbeye mâlik bir temele müsteniden vücûda gelmeğe başlamış ve hattâ gelmiş olduğunu kabul edivermiştik."*

demektedir. Burada görülüyor ki, inkılâpçı zihniyet yıkıcı ve taklîdcidir. Değişiklik mevzuundaki davranışı, ihtiyaçtan dolayı değil, "Değişsin de ne olursa olsun." gibi gâyet zayıf ve merdud bir ruh hâlinden doğmaktadır. Yâni Rumeli, lüzumsuz ve düşüncesiz bir fantaziye kurban edilmiş demektir.

Aynı sebebe, Mahmud Muhtar Paşa da işâret etmekte, meşrûtiyetten beri ardarda yapılagelen hataları uzun uzadıya saymakta, "Bütün bu elîm hâlâtın te'sîrât-ı muhribesi kâfi değilmiş gibi, bir de yeni teşkîlât yapılmıştı." diyerek, teşkîlât denilen tahrîbâtın mağlûbiyeti nasıl hazırladığını tafsîlâtıyle anlatmaktadır. Bu kumandan bilâhare "Yeni yeni teşkîlâta ve tehlikeli tecrübelere tevessül edeceğimize, redifler hakkında cüz'î tâdîlâtla iktifâ ederek, nizâmiye teşkîlâtını, mevcutları tezyîd suretiyle alâ-hâlihi bırakmış ve tâlimlerine devam etmiş olsaydık, Trakya'da I. ve II. orduların 6 nizâmiye fırkası ile civardaki bir kaç redif fırkası, muzaffer olmamıza kifâyet ederdi." kanaatini ileri sürmektedir.

Balkan Harbi'nde Mürettep IV. Kolordu'nun Harekâtı nâmındaki ese-

rinde, bu kuvvetin erkân-ı harbiye reîsliğini yapan miralay Mahmud Bey de aynı noktaya işâret etmekte ve "Târihimizi göz önünde bulundurmak ve husûsiyle II. Sultan Mahmud'un yaptığı gibi, yerine yenisini koymadan, Yeniçeriliğin ilgâsında düştüğü hataya düşmemek lâzım idi." demektedir. Aynı müellif, "Orduda mektepli zâbitin dörtte bir raddesinde bulunduğunu, bunların ekserisinin de kalemleriyle çalışıp, kıt'a yüzü görmemiş olduğunu, malûmâtlarının nazariyâttan ibâret bulunduğunu, askerle haşır neşir olmuş alaylı zâbitânın cezrî bir icraatla birdenbire atılmalarının teennî ve ihtiyâta mugâyir olduğunu, bu tasfiyenin netîcesinde 6 bin nefer için 20-25 olan zâbit nisbetini, nizâmî kıtaatta 12'ye, rediflerde ise 2 veya 3 zâbite kadar indirdiğini, askerin başsız kaldığını, yeni alınan ağır harb malzemesinin yollarımızın vaziyeti düşünülmeden mübâyaa edildiğini, bunun ordunun hareketini ağırlaştırdığını, meşrûtiyetin ordu vâsıtasıyle istihsal edilmesinin zâbitler arasında inzibatsızlık husûle getirip, uhuvvet-i askeriyeyi sarstığını, o günkü askerî klüplerin fennî ve askerî mübâhaselerden ziyâde politika yerleri hâline geldiğini, zâbitlerin aldıkları emirleri kendi reylerine göre değiştirip icrâya kalktığını, harbin sonuna kadar seferberliğin ikmâl edilemediğini, nakliye işlerinin ve demiryolu umurunun işlemediğini, sıhhiye işlerinin hiç yürümediğini" yazmakta ve yeni teşkîlâtın çalıştırılamadığını dile getirmektedir.

Bir Avusturya zâbiti olan H. Wagner, *Bulgarlar'la Muzafferiyete Doğru* ismini taşıyan kitabında, yenileşme fantazisinden doğan askerî teşkîlattaki bünye değişikliğini ve bunun netîcelerini şöyle dile getirmektedir.

"Ciddî teşkîlât yapılacağı yerde, 1909 askerî nizamlaması, eski teşkîlâtı büsbütün berbâd etmiş ve İmparatorluğu müdâfaasız bırakmıştı. Siyasî vaziyet Türkiye'nin her ân harbe hazır bulunmasını icâb ettirdiğinden, bu yeni teşkîlât kendisi için gâyet tehlikeli idi. Askerî nizâmlama, eski teşkîlâtı büsbütün istifâdesiz bir hâle getirmeden ve dâima tedrîcî olarak yapılır. Türkler'in bu sert teşkîlât değişikliği, 1826'da Sultan Mahmud'un yaptığı değişiklik netîcelerinin aynı oldu. O da mâzideki teşkîlâtı tamâmen kaldırmak istedi. Değişiklik gâyet basit, fakat kanlı idi. Bilindiği gibi Yeniçerileri kâmilen yaktı. Fakat netîcesi, şimdiki reformun netîcelerine benzedi: Rus orduları Türkiye'yi işgâl ettikleri zaman, yeni ordunun ismi var, cismi yoktu. Diyebiç çok küçük bir kuvvetle Edirne'yi aldı ve Türkiye'yi sulh istemeğe mecbûr etti. Müttefik Balkan hükûmetleri, harb açtıkları zaman, Türkiye'nin ordusu yeni tensîk edilmişti. Türkiye bu tensîkata göre, kâğıt üzerinde

silâhlı bir millet görünüyordu. Hakîkatte ise bu ordu, ciddî bir harb yapmağa muktedir değildi. 1912 senesindeki Türk ordusu, henüz üç senelikti. Kumandanlarının büyük bir kısmı kıt'alarının ekserisini teşkîl eden ihtiyatlar, kendilerine verilen silâhın kullanılışım bilmiyorlardı. Ordu teşkîlâtının fenâ bir vaziyette bulunmasından dolayı seferberlik ve yığınak esnâsında büyük müşkilâta mâruz kalınmıştı."

Bu satırlar çok enteresandır. Türkiye'nin 100 sene içinde ne garip fantazilerle hysteric bir hal alan değişiklik hâlet-i rûhiyesiyle, mahv ve harâbiyete düçâr edildiğini; zayıfladığını ve küçüldüğünü açıkça göstermektedir. Yalnız, Osmanlı askerî nizâmının mahvedilmesinden başka bir şey olmayan Ocağın ilgâsı, çok daha köklü bir yıkım ve inkılâptır. Netîceleri de pek derin ve devamlı felâketleri doğurmuştur. 1909'daki değişiklik, o kadar büyük değildir. Fakat Rumeli'nin kaybedilmesinde rol oynayan sebeplerden birini ve oldukça mühimini teşkil etmiştir.

Nitekim, bu yeni teşkîlât yüzündendir ki, askerin ikmâl ve iâşe işleri hiç bir zaman yürümemiş; takviye yapılamamış; kumandanlar maiyetlerindeki kuvvetlerden, onlar da fırka ve kolordulardan ayrı kalmış; ne nizâmlı bir ric'at, ne de intizamlı bir taarruz yapılabilmiştir. Bu hususlar, muhârebe hakkında verdiğimiz izâhlarda ayrıca tasrîh edilmiştir.

Yeni teşkîlâtın zararlı netîceleri hakkında Reşid Bey de şöyle demektedir:

"Teşkîlât dedikleri belâyı, bedâhat-i meseleye ve ihtârât-ı mükerrereye rağmen başımıza taslît ederek, ordumuzu düşman karşısında âciz ve perîşân bırakan, yine İttihat Terakkîdir. Esbâb-ı mağlûbiyetten olarak herkesçe malûm bir hakîkat daha vardır ki, o da, askerimizin muhârebe günlerinde aç kalmış olmasıdır. Yine herkesçe malûmdur ki, ordumuzun iki mislini iâşe edecek kadar erzak tedârik ve mevki-i harbe sevkedilmiş ise de, askere tevzî edilemiyerek düşman eline düşmüştür. Buna sebep olan da, yine o teşkîlât beliyesidir. Şöyle ki: Osmanlı ordusunda eskiden beri her tabur, yiyeceğini bizzat kendisi taşır ve harbe giren askerin üzerinde de üç günlük yiyeceği hazır bulunurdu. Meğer Alman ordusunda öyle değilmiş; her fırkada menzil kuvvetleri varmış; fırkanın erzak ve levâzımını sevk ve tevzî vazîfesiyle bu hey'etler meşgûl olurmuş; İşte bizde de, Almanlık hevesiyle, böyle hey'etler teşkîl edilmiş; lâkin sevk olunan erzak ve levâzım tevzî olunamamış ve bu sebeple askerimiz, muhârebe ortasında aç kalmış ve bittabi' mağlûb olmuştur. Meclis-i Vükelâ salonunda, Mahmud Şevket Paşa'nın da ha-

zır bulunduğu umûmî bir meclis-i askerîde bâzı paşalar, bu hakîkati gizlemiyerek, ordumuzun perîşânlığına yüzbinlerce askerimizin aç ve sefil kalmasına, son zamanlarda yapılan teşkîlâtın sebep olduğunu, kendisinin yüzüne karşı söylediler. Mahmud Şevket Paşa, bu ağır sözlerin karşısında sararıp soldu; sükûta mecbûr oldu; nihâyet müzâkerenin zaptı yazılırken, kimsenin kendisiyle meşgûl olmamasından bi'l-istifâde, kılıncını koltuğunun altına kıstırarak, kaçtı. Mahmud Şevket Paşa'nın diktatör taslaklığı, bu millete pek çok beliyelere sebep olmuştur. Fakat bu paşanın, netâyici pek vahîm olan eğri büğrü icraata, kendi irâdesiyle değil, kendisini çeviren nev-zuhûr erbâb-ı dehânın (!) telkîn ve ibrâmiyle, bilmiyerek ve istemiyerek, meydan vermiş olduğu zannındayım. Temennî ederim ki, bundan intibâh ile, erbâb-ı hükûmet bâdemâ, asker olsun, sivil olsun, zıpçıktı dâhîleri kendine rehber ittihat ederek, bu zavallı memleketi belâdan belâya düşürmesin."

Bu satırlar, yeni teşkîlâtın orduda ne büyük karışıklık vücûda getirdiğini ve mağlûbiyeti hazırladığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu yeni teşkîlat belâsının askeri ne hâle getirdiği şununla da sâbittir: Şark Ordusu Kumandanı Abdullah Paşa Lüleburgaz muhârebesinde aç kalmıştır. 29 Ekim'de *Daily Telegraph* muhâbiri Smith Barthlet Paşa'yı ziyâret etmiş; kumandanın açlıktan kıvrandığını görmüştür. Emir zâbitleri tarlayı kazarak buldukları mısır köklerini, bir parça un ile bulamaç yapıp pişirmektedirler. Muhâbir, bir kutu konserveyi Paşa'ya vermiş ve onu üç gün beslemiştir. Paşa "Siz olmasaydınız ayakta duramıyacaktım." demiştir. Şark Ordusu Kumandanı harb meydanında yiyecek bulamadığı gibi, emrindeki kuvvetlerden haber de alamamıştır. Koskoca bir ordu kumandanı böyle olursa, neferin vaziyetinin ne olacağı düşünülmelidir.

Reşid Bey başka bir noktaya da dokunmakta, "Alman ordusunda çürüğe çıkarılan büyük çaplı mavzerlerin yine Mahmud Şevket'çe alındığını, bunların mükerrer ateşli olarak işe yaramadığı anlaşılınca, Sultan Hamîd'çe küçük çaplılarla tebdîl ettirildiğini 'mübâyâatı me'kel' edilen (yâni bu alışverişten beslenen, çıkar sağlayan) zevâtın başında Paşa'nın bulunduğunu, onlarca sipariş edilen fişenklerin bir çoğunun çatlak, bâzan da toprak hâline gelmiş barutla dolu olduğunun Müşir Fuad Paşa nezâretinde Kâğıdhâne poligonunda icrâ edilen atışlarla sâbit olduğunu" yazmakta ve "Böyle silâh ve cephânelerle düşman karşısına sevkedilen askerin hâli fâciadır." demektedir. Bu izâhata göre, Mahmud Şevket, ciddî bir suiistimal isnâdıyle ithâm ediliyor demektir. Reşid Bey, askerin elbise, palaska, çanta, fişenklik gibi techîzâtında da yolsuzluk yapıldığını söylemektedir. Bu ithâmlar pek fecîdir ve mağlûbiyetin bir başka sebebine işâret etmektedir.

Hiç bir mâkûl düşünceye raptedilmeyen, inkılâp ve değişiklik hastalığının berbâd tasarruflarından biri de, ordudaki vahdeti kökünden sarsacak tatbîkata girişilmesidir. Bu da, hıristiyan unsurların askere alınmasıdır. Avrupa'nın Tanzîmat'tan beri tekrarladığı ve talep ettiği bu husus da, ilk defa İttihatçı sivri kafalılar tarafından tatbîk edilmiştir. İttihatçılar'ın bu mevzûda bol keseden dağıttığı ekalliyet imtiyazlarını şöyle hülâsa etmek mümkündür:

"Askerî kaanunlar ekalliyet dillerine resmen tercüme edilecektir. Askerî mekteplere girecek talebe, kendi dilleriyle imtihan verebilecektir. Orduda imamlar gibi, papaslar da bulundurulacaktır. Askerlik mümkün olduğu kadar mahallî olacaktır."

Bunların kabul edilmesi demek, ordudaki birliğin alt üst edilmesi demektir. Nitekim böyle olmuştur. Balkan Harbi'ndeki orduda, Bulgar, Rum, Sırp, Ermeni, Yahudi neferler vardır. Hattâ orduda, senelerce bize karşı çetecilik yapmış, hıristiyan neferler bile bulunmaktadır. Tabiî bunlar, ilk hamlede ihânete yeltenmişler ve bozgunculuk yapmışlardır. 1908 inkılâpçıları olan Jön-Türkler, o kadar akılsızdır ki, bir milletin ma'şerî tefekküründen çıkmış, asırların denemesinden geçmiş an'aneleri bile düşüncesizce ve ceffe'l-kalem değiştirmeğe kalkmışlardır. Bu heriflerin günümüzdeki uzantısı olan saf ve düşüncesiz nümûnelerini görmemiş olsaydık, kat'iyen ihânetle suçlamakta tereddüt etmezdik. Fakat aynı fasileye mensup olan günümüzdeki nümûneleri görüp konuştukça, bunun kolay kolay düzelmez bir rûhî maraz ve zihniyet şaşkınlığı olduğuna kaani oluyoruz. Şunu söyleyeyim ki, an'aneler mukaddestir; uzun tecrübelerin netîcesi olarak teşekkül etmişlerdir. Bunların düşüncesizce değiştirilmeğe kalkışılması çok fecî bir hatâdır. Fakat Türkiye, teceddüt devrinde bu hataların ve yanlışların koleksiyonlar teşkîl edecek kadar büyüdüğü bir memleket hâline gelmiştir. Nitekim hıristiyan unsurların orduya alınmasının yanlışlığı, Balkan harbine iştirak etmiş zâbitlerin müşâhedeleriyle teeyyüd etmektedir. Bu hususta H. Wagner bile, "Gayr-ı müslimlerin orduya alınması gâyet büyük bir hata oldu. Bulgarlar, müslüman tebealarını orduya almadığı halde, bilâkis Türkler, hıristiyanları sancak altına aldılar. Dîndaşlarına karşı zorla harbe sürüklenen Osmanlı Bulgar, Sırp ve Rumları, orduda tehlikeli bir unsur teşkîl ediyorlar. Her ne kadar bunların miktarı fazla değilse de, dînlerine pek bağlı olan mütecânis Türk unsurunu da bozuyorlardı." demekte, bunların grup grup Bulgarlar tarafına geçtiğini, Türkler'in yenilmesine çalıştıklarını yazmaktadır. Bu Avusturyalı zâbit onlardan bâzısıyle görüşmüştür. Ordumuza mensup bir Ermeni ona "Hıristiyanlara karşı harbetmediklerini ve Türkler'in mağlûbiyetine sevindiklerini" söylemiştir. Aynı zâbit, "Balkanlılar'ın salîb nâmına harbettiklerini, Türk-

ler'in ise kuvve-i mânevîyeleri kırık olarak harbe girdiklerini" kaydetmiştir. Nitekim vukuât da bu görüşü te'yîd eder mâhiyettedir.

Osmanlı askeri bu harbde dînen tahrîk edilmemiştir. Muhârebede, zâbitimizin biri, emrindeki bir askere neden cân-u gönülden muhârebe etmediğini sormuş; ondan da "Efendim, biz harbe gelirken kasabadaki hoca efendi dedi ki "Bu dîn muharebesi değil, vatan harbidir; ölen şehîd olmaz.' Bunun için çekiniyorum efendim." cevâbını almıştır. Tabiî zâbit "Câhil hocalar" diye atıp tutmaktadır. Fakat mesele öyle değildir. Sultan Hamîd'den sonra iktidara geçen bir alay Jön-Türk hezelesi, milletin mukaddes şeylerini hafife almağa başlamışlar; bu da halk telâkkîsinde büyük reaksiyonlar doğurmuştur. Nitekim İngiliz generali Towsend "Jön-Türk partisinin dînî hükümleri sersemcesine istihfâf ettiğini" söyleyerek, Balkan mağlûbiyetinin sebebini buna dayamaktadır. Milletler en mukaddes şeyleri için harbederler. Askerî ve sivil idârecilerin bunları hafife alması kadar fecî bir hata yoktur. Bu mukaddes îmân ve inanç, milletleri, tek bir vücut gibi harekete getirir; bütün kudretlerini muhârebe meydanına dökmelerine sebep olur. Bunu yapabilen milletler muzaffer olurlar; yâhut mağlûb edilemezler. Mütecedditliğe başladığımız andan beri idârecilerimiz, bu millî ve mukaddes îmânla oynamış; hattâ onunla tezat hâline düşmüşlerdir. Tabiî bizi mücâdelelere ve devamlı mağlûbiyetlere uğratmışlar; felâketten felâkete sürüklemişlerdir. Harb-i Umûmî'de kısmen, Yunan harbinde ise tamâmen millî ve mukaddes îmân etrafında halkalanılmıştır. Bu, milletin bütün kuvvetini, muhârebe meydanına dökebilmesini temin etmiş ve bizi netîceye ulaştırabilmiştir. Balkan harbinde ise bu yapılamamıştır. Hattâ fırka (=parti) mücâdeleleri, devletin ve milletin bekaasını dahi ikinci plâna atabilecek bir şiddet kesbetmiştir. Tabiî bu îmânsızlık, acı ve inanılmaz bir mağlûbiyet doğurmuştur.

Milletin askerî ve mülkî idârecileriyle, halkımız, yâni münevverle ahâlimiz arasındaki inanç ve îmân ayrılığı, teceddüt devrimizin şifâ bulmaz hastalığı olarak uzanıp gelmiş ve yeni bir felâketle netîcelenmiştir. O sırada bizim, Avrupa'daki nâdir ve garazsız dostlarımızdan olan Pierre Loti *Can Çekişen Türkiye* nâmındaki kitabında, bu tezâda işâret ederek, çok kıymetli fikirler ileri sürmektedir. Loti "Eski ve yaşlı Türkleri" ne kadar medhediyorsa, Jön-Türkleri o derece ithâm etmekte, onların "Bir lambanın ışığına konan sinekler gibi, Avrupa'nın tahrîbkâr fikirlerine, ucuz şa'şaasına kapıldıklarını ve hasta olduklarını" yazmaktadır. İslâm dünyasının, Avrupalılar'ın, insâniyetten uzak top ve tüfenkleriyle zâlimce ezildiğini, avlanması lâzım gelen bir av gibi görüldüğünü ve esârete düştüğünü kaydettikten sonra "Topu topu şarkta bir Türkiye kalıyor; fakat bu devlet, kendini kolay kolay çiğnetmiyor; çocuklarını kemirmekten hâlî kalmayan, yenileşmek ve avrupalı-

laşmak hastalığına rağmen, o, hatırı sayılır bir savaşçı olma vasfını muhâfaza ediyor. Kahraman askeriyle kendini, kanının son damlasına kadar müdâfaa edecektir." diyor. Avrupa'nın Balkan mağlûbiyetinden dolayı, Türkleri istihfaf etmesini tenkîd ediyor; bunun yanlış olduğunu söylüyor ve "Dünkü kahramanları, 1897'de Yunanlılar'ı kâmilen izâle edebilecek derecede hamâset gösteren kahramanları, hattâ daha dün, Trablusgarb'da bin'e karşı on oldukları halde çarpışan kahramanları, Avrupa tanımak istemiyor. Bir kere onlara, şu büyük hakkı teslîm edelim ki, hazırlanmamış idiler; kumandanları yoktu ve idârecilerinin ihmâl ve teseyyübü yüzünden açlıktan ölüyorlardı." diyor. Garbda yetişip ahlâkı bozulanları, Türk cemiyeti içinde çabuk çoğalan bir mikrop gibi gördüğünü söylüyor; zâbitlerinin bir kısmı îmânını kaybetmiş; büyük ekseriyeti askerlik vazîfelerini ihmâl ederek, en budalaca bir politikacılığa dalmıştı; alkollerimizin de tesiri olmamış değildir; çünki en berbâd hezîmetlerin mes'ûlü olan bâzı yüksek rütbeli kumandanlar, sarhoşlukla vakit geçiriyorlardı." diyerek, şu acı ve gerçek olan hükmü veriyor: "Parlamento sâhibi, fakat îmânsız ve harbden kaçan bir Türkiye!" Bu hükmün kendisi gibi Türk dostlarını çok üzdüğünü, fakat bir hakîkat olduğunu yazıyor. Bunun Genç-Türk idârecileri ile halk arasındaki büyük zihniyet farkından doğduğuna temas ederek, Türk halkı hakkında kullanılan "Barbar" gibi tâbirlerin pek yanlış olduğuna işâret ediyor ve "Halbuki, dünyada onlardan daha iyi kalbli, cesur, daha nâmuslu diğer bir ırkın mevcud olduğunu bilmiyorum. " diyor. Yalnız bu hükümden, Avrupa mekteplerinden yetişenleri, Paris bulvarlarında "firengî"ye, yâni "Frenk hayranlığı hastalığı"na tutulanları istisnâ etmek mecbûriyetinde olduğunu söylüyor. "Jön-Türkler'de değil, hakîkî Türkler'de olduğu kadar, hiç bir tarafta, fakîrlere, zayıflara, âcizlere, küçüklere şefkat ve merhamet, ebeveyne hürmet, anneyi müşfikane takdîs gibi yüksek hislere rastlanmaz." diyerek, her çeşit hayvanlara gösterilen şefkatten bahsediyor. Kediler ve köpekleri rahatsız etmemek için, Türkler'in yollarını değiştirdiklerini söylüyor. Çok eskiden Bursa'da yapılmış ve vakfedilmiş leylek hastahanesini anlatıyor. Sonra Avrupa'ya hitâb ederek "En büyük insanî hasletlerin son melcei olan Türk'ü esirgemelerini, merhamet etmelerini" istiyor.

Bulgarlar'ın Çatalca'ya dayandıkları günlerde yazılan bu yazılar devam ediyor. "İhtimal Sultan'ın, yalnız Türklerin pâdişahı değil, belki Asya'nın ve Afrika'nın derinliklerine kadar yayılmış olan milyonlarca müslümanın Halîfe'si olduğunu hatırlamak muvafık bir tedbîr olurdu. İhtimal Halîfe'nin mukaddes bir şehirden, kudsî mâbedlerden uzaklaştırılmaması, doğru bir siyâsetin icâbâtındandır." diyor. 1908'den beri Türkiye'yi idâre edenleri, "Türk'ü mahva sürükleyen statükonun muhâfazası için tazyîk etmek lâzım-

dır." diyor. Türk'ün, Bulgar, Sırp ve Yunan vahşîleri tarafından ifnâ edilircesine katliam edildiğini, buna bîgane kalınmamasını yazıyor.

Bu fikirler, bizi millet olarak seven ve Avrupa'da çok nâdir bulunan bir Türk dostu tarafından ileri sürülmüştür. Bu dost, garblılaşma hastalığına yakalanmış şebeklerin, asîl vasıflarıyle târihin çehresini değiştirmiş bir milleti ne hâle getirdiğini ortaya koymaktadır. Bizi son asırlarda kemiren münevver ve halk tezâdına işâret etmekte, birinden ne kadar nefret ediyorsa, diğerini o kadar sevmekte ve yüceltmektedir. Balkan Harbi'nde yazılan bu fikirler, muhârebeyi kaybedişimizin mühim sebeplerinden birine daha parmak basmaktadır. Bu da halk ile münevveri arasındaki imân tezâdıdır.

Bu tezad, ordumuzda da hükmünü icrâ etmiştir. Nitekim zâbit ve kumandanlar, hep askeri itham etmişlerdir. Birlik kumandanlarının, âmirlerine gönderdikleri yazılarda, dâima "Asker sebât etmedi, asker dağıldı, bu askerle harb edilmez, asker kaçtı, mevzii en son terkeden benim." gibi yek-zebân ve yek-beyân ifâdeler bulunmaktadır. Karargâh-ı Umûmî'nin ve Başkumandan Vekili'nin emirleri ise dâima "Sebat ediniz, dayanınız." tarzındadır. Pâdişah'ın 29 Ekim 1912 târihli olan ve askere hitab eden beyânnamesinde de "Şecaat ve cesâret ve meydan-ı muhârebede sebât göstermeleri" istenilmektedir. Askerin bu derece sebatsızlık göstermesini havsalamız almamış; fakat bu ithamların alenen yapılması karşısında da ciddî tereddütlere düşmüştük. Bunu, asker arasındaki bozguncu ve karışık unsurların telkin ve propagandalarına vermiş, fırka kavgalarının ve yanlış icraatın bir netîcesi addetmiştik. Burada şunu söyleyelim ki, Yeniçeri'yi itham eden zihniyet de aynı hastalıkla malûl idi. Milletin geniş kısmının bir mümessili olan ve onlardan terekküp eden bu askerin töhmet altında bulundurulması da, Balkan Harbi'nde nefere tevcîh edilen bozgunculuk ve sebatsızlık ithamlarından öte geçmemekteydi, hattâ aynı zihniyetin mahsûlüydü. Bunu az çok biliyorduk ve sebebini de müdriktik. Fakat Balkan Harbi'nden biraz sonra neşredilmiş; hâtırat şeklindeki kitaplar, kumandanlara âit olan ve muhârebeyi anlatan eserler, asker hakkında bu ithamlarla dolu bulunmaktaydı. Balkan Harbi'ne âit hâtıra sâhiplerinin, ancak bâzısı, o da ciddî mesnedlere dayanmadan, askerin vazîfesini mükemmel yaptığından bahsediyorlardı. Bunlara rağmen, alenî ithamlar ve resmî tahrîrat karşısında tereddüdümüzü izâle edememiştik. Bereket versin, Erkân-ı Harbiye'nin neşrettiği, Miralay Nihad Bey'e âit 3 ciltlik *Balkan Harbi* nâmındaki etüd imdâdımıza yetişti. Kırkkilise ve Lüleburgaz muhârebelerini günü gününe ve askerî vesîkalara istinâden anlatan bu eser, tereddütlerimizi izâle etti. Bu büyük esere, muhârebeyi anlatırken pek çok atıflar yaptık ve doğru gördüğümüz hususları aynen naklettik. Asker hakkındaki ithamları reddeden parçasını da nakletmekte büyük fayda görüyoruz:

"Ne kadar mûcib-i eseftir ki, -hattâ ben dahi Balkan Harbi esnâsında ve bundan sonra haylî vakit bu fikirde idim- seferin tekmil adem-i muvaffakıyeti, kolayca ve kısm-ı â'zamı itibâriyle efrâda tahmîl edilmek istenilmişti. 'Efrâd sebât etmedi, duramadan dağıldı, kaçtı... İşte bundan muvaffak olamadık.' kanaati âdeta umûmî bir surette ortaya çıkmıştı. Halbuki efrâd ve küçük rütbeli zâbitan, berbâd olan sevk-u idâreye rağmen, başka hiç bir millet mensubunun, başka hiç bir ordunun yapamıyacağı derecede, kendilerine müterettip vazîfeleri îfâ eylemişler ve ancak harekâtın fevkine çıkıldıktan sonradır ki, devrilmişlerdir. Gerçi yüzbin rakamıyle sayılan bir kitle içinde zaif kalbli, ahlâkî seviyesi aşağı adamlar, elbet yok değildi. Fakat inkâr edilemez ve bilâkis kemâl-i iftiharla zikredilmek lâzımdır ki, bu kadar nâ-müsâid ahvâle, hassâten meydan-ı muhârebede sevk-u idârede gösterilen çok büyük kusur ve zaaflara rağmen, yine bu efraddır ki, kendilerinden üç beş misli fâik bir düşmanı Karaağaç'ta olduğu gibi 48 saat, sağ cenahta olduğu gibi tam beş gün beş gece durdurmuş; ümitsizliğe dûçâr etmiş; ya aldığı emirle (I. Şark Ordusu), *veyâ artık son hadde varmış olması* (III. Kolordu halitası) *dolayısiyledir ki, ric'at eylemişti. Türk milleti kendi efrâdı ile dâima iftiharda haklıdır.. Elverir ki, kendisinin tabaka-i münevveresi istediğini bilsin ve yaptırmak kudretini hâiz olsun. Bizi hududtan 20 kilometre geriye atan kuvvet Bulgar ordusu değildi; biz yalnız ve ancak tabaka-i müdîrede hüküm-fermâ olan meslekî cehâlet ve kudretsizliğin netîce-i tabiiyesi olaraktır ki, bu hâle mâruz kalmıştık. Asker, buna rağmen, bu cehâleti, kıymetli ve asîl kanıyle telâfî etmek istemiş ve fakat, pek tabiî olarak, muvaffak olamamıştı. Ne Türk'ün yüksek hasletleri, ne de elimizdeki kıymetli malzeme, bunu yıkmağa kâfi gelememişti.. Balkan harbini tâkip eden Büyük Harb ve İstiklâl Mücâdelesi bu düşünceleri sâdece te'yîd eden misâllerle doludur. Binâenaleyh, azîz Türk evlâdları; kendinize itimâd ediniz; şuna kaani olunuz ki, milletimizin zaman zaman başından geçen felâket devrelerinin başlıca sâiki, tabaka-i münevveresinin ve müdîresinin kabahatidir: Halk tabakası dâima kıymetli, dâima yüksektir."*

Bu şâyân-ı dikkat fikirler, müteceddidliğe kalkıştığımız zamandan beri vücut bulan ve gittikçe ziyâdeleşen, halk ve münevver tezâdının yeni, fakat acı bir meyva daha verdiğini açıkça göstermektedir. O sıralarda neşredilen ve bâzı hamiyetli kimseler tarafından yazılan kitaplarda "Milletini sev, halkın büyüktür." gibi tâbirler, sık sık kullanılmaktadır. Bunlar münevverin halktan ne kadar ayrıldığını ve onu nasıl gördüğünü de pek açık olarak orta-

ya koymaktadır. Milletimizin belini büken ve bizi felâketten felâkete sürükleyen de işte bu ayrılık olmuştur.

Balkan muhârebesi denilen bu ölüm kalım mücâdelesinde, milletin münevver tabakasını teşkîl edenler arasında bile bir birlik vücûda gelmemiştir. Fırka mücâdelesi, bu en tehlikeli ânda bile, gâyet şiddetli, gâyet şuursuz, hattâ düpedüz hıyânete varan bir şekilde seyretmektedir. İktidarı kaybeden İttihat ve Terakkî, onu ele geçirmek için muhârebeyi vesîle etmiş; hattâ işi bozgunculuğa kadar kaydırmıştır. Bu hususta tevâtür derecesine varan rivâyetler mevcuttur. Hattâ bu İttihatçı bozguncular, tâkîbâta dahi mâruz kalmışlar ve tevkîf edilmişlerdir. Bir İttihatçı düşmanı olan ve dolayısiyle tarafgîr bulunan Selâhaddin Bey, *Bildiklerim*'de:

> *"Bâzı zâbitler, Cemiyet-i İttihadiye tarafından orduy-ı hümâyûnlarda propaganda yapmak ve asâkir-i Osmâniye'yi harbden men' etmek için ulemâ ve sülehây-ı islâmiye kıyâfetinde İttihat ve Terakkî Cemiyeti tarafından tâyin ve i'zâm olunan bir takım hezele ve Selânik dönme Yahudîlerini askerin içine idhâl ile 'Kabîne memleketi sattı; niçin muhârebe ediyorsunuz?' diye firâra teşvîk ettirdiler.. Hattâ Dâhiliye Nâzır-ı sâbıkı ve (Mason) cemiyet-i hafiye(si)nin üstâd-ı â'zamı olan Tal'at Bey (Paşa), gönüllü sıfatıyle, nefer olarak orduya dâhil oldu.. Bir taraftan bunların iğfâl ve teşvîkaatı ve telkînât-ı hâinâneleri yüzünden bozulmaya başladı."*

diyerek uzun ithamlarda bulunmakta, Komanova ve Üsküb felâketlerinin hep bunların ihânetlerinden doğduğunu yazmaktadır. Bu ithamlar, tarafgîr biri tarafından ileri sürülmüştür. Mesnedsizdir. Fakat o günkü rivâyetleri dile getirmektedir. Bu hususta aynı çeşit bir isnad, Kâmil Paşa kabînesinde Dâhiliye Nâzırı olan Reşid Bey tarafından serdedilmiştir. Bu zât da İttihatçı aleyhdarıdır. Fakat verdiği izâhat, bulunduğu makaamın istihbâratına istinâd etmektedir. Vak'a ve mahal zikrederek yapıldığından, kolaylıkla reddi kaabil değildir. Bu zât, hâtıratında:

> *"Harbe sevkedilen taburların, İstanbul'a ve diğer iskelelere vürudlarında, içlerine ekseriyâ sarıklılar, bâzan sarıksız hemşehriler göndererek, Anadolu askerine 'Rumeli'den sana ne, senin vatanın Anadolu'dadır. Hayâtını beyhûde fedâ etme! Hükûmet hâindir, sizi kasden imhâya çalışıyor.' zemîninde hâinâne telkînâta başladılar. Bu telkînât harbin sonuna kadar devam etti. Hattâ bu işle meşgûl olan üç kişi, Süleymâniye kahvehânelerinin birinde cürm-i meşhûd hâlinde yakalanarak Dîvân-ı Harb'e teslîm edilmiş ve bu nevi' propagandayı İttihat*

Cemiyeti erkânından kimlerin deruhte ettikleri bile anlaşılarak, polis tarafından ale'l-usûl Dîvân-ı Harb'e ma'lûmât-ı mevsûka da verilmiş iken, Dîvân-ı Harb ber-mutâd gevşek davrandı ve nihâyet bu cinâyet de, Nâzım Paşa'nın, hezîmeti tâkip eden aff-ı umûmîsi arasında kayıplara karıştı gitti. Nezârette bulunduğum sırada, bu idlâller, hakkında aldığım polis raporları pek çok delâil ve tafsîlâtı câmi idi. Bâbıâli baskınında diğer vesâikle berâber İttihatçılar'ın eline düştü. Bu hâinâne iğvâlar mütâreke akdinden sonra da devam etmiştir. Hattâ düşmanımızın pâyitahtı istilâsını men' için son olarak Çatalca'ya gönderilen Trabzon redif fırkası efrâdına da Ayastefanos'da bir kaç gayretli komitacı tarafından vâki olan o türlü telkînâta, diğer Anadolululardan daha asabî ve daha zekî olan Trabzonlu askerin, lâyık olduğu kadar şiddetle mukaabele ettiği de duyuldu. Bu uğursuz çalışmaya iştirak etmiş olanların ileri gelenlerinden birinin, ba'dehu mübâhase esnâsında 'Balkan Harbi'nde gâlib gelen tarafın arâzi zaptı suretiyle müstefid olamıyacağı hakkında, büyük devletler tarafından vâki olan ihtar üzerine, mağlûbiyetin vatana zarar vermiyeceğine inanılmış, ordumuzun mağlûbiyetine çalışmanın da ancak bundan dolayı tecvîz edilmiş olduğu' mâzeretini serd ile teberrî ümid ettiğini işittim."

demektedir. Bu iddia, tarafgîr biri tarafından serdediliyorsa da, umûmiyetle doğru kabul edilebilir. İttihat Terakkî, âdî cinsten bir Balkan komitasıdır ve bu çeşit ihânetlerle sâbıkalıdır. Hem meşrûtiyetin ilânında, hem Hareket Ordusu rezâletinde, hem taklîb-i hükûmet (hükûmet darbesi) teşebbüslerinde ve hem de "Bâbıâli Baskını" denilen âdî çetecilikte, cibilliyetini göstermiştir. Bunlar, bu çeşit hareketlere tevessül edebilecek tipte adamlardır. Onların vatanperverlikleri inhisârîdir. Bunlar komite emirlerine riâyeti, hamiyetperverlik addeden, ondan ötesini düşünemiyen mahdûd fikirli adamlardır. Balkan komitacılığını en büyük nümûne kabul eden bu âdî zihniyete göre, komitanın kararı, vatan, millet gibi en mukaddes varlıkların bile üzerindedir. Yâhut vatan ve millet menfaatine hizmet, komita kararlarına inkıyâdla kaaimdir. Fakat bu kararlar devlet ve millete ihânetten ibâretmiş! Bu adamlar onu düşünmezler, düşünemezler. İşte İttihat Terakkî'nin felâketi ve korkunç zaafı da buradadır. Yâni bu çeşit bir ihânet, onları zihniyeti için müsteb'ad (=uzak bir ihtimal) değildir.

Bu propaganda mevzuunda Mahmud Muhtar Paşa'nın kitâbında, bilâhare İstanbul Muhâfızlığı'na getirilen, Lüleburgaz harbinde de Konya Kumandanı olan Cemal Bey'in (Paşa), bir raporu vardır. 6 Kasım 1912 târihli olan ve III. Kolordu Kumandanına verilen bu raporun bir yerinde:

"Muhârebenin son günlerinde Anadolu askeri arasında garip bir hâlet-i rûhiye görülmeğe başladı. Bu da Anadolu'daki 4 vilâyetin kendilerine kâfi olduğunu, beyhûde yere Rumeli için kan döktüklerini yekdiğerine söylemeleri ve ric'at eden köylerde düşmanın baskın yaptığı ve kumandanların kaçmak için emir verdikleri gibi erâcifi neşir ve işa'a etmeleridir. İşte bu hâlet-i rûhiyenin tevlîd eylediği rehâvet, esbâb-ı hezîmetten biridir."

denilmektedir. Bozguncu bir propaganda olmadan, askerlerin böyle bir telâkkîye kapılmaları imkânsızdır. Bunun ordudaki hıristiyan askerler tarafından çıkarıldığını söylemek de mümkün değildir. Çünkü, Türk'ün bunlara ehemmiyet vermesi düşünülemez. Onların ağzından çıkan doğru söze bile emniyet edilemez. Bunun, suret-i haktan görünen hâinler tarafından çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Hem buna ne hâcet, bâzı İttihatçı zâbitler, hattâ bunların ileri gelenleri "Anadolu'ya, aslî vatanımıza çekilelim." sözünü, açıkça ve muhârebe esnâsında, zâbitlere karşı bile söylemişlerdir! Harbin başından beri, her gün ayrı birliklere kumanda ettiğini söyleyen Cemal Bey, bunu nereden ve nasıl duymuştur? Yukarıda da nakledildiği üzere, diğer kaynaklar, muhârebede asıl sebât edenlerin Anadolulu asker olduğunu müttefikan beyân ederlerken, koyu İttihatçı olan Cemal Bey, bunun tamâmen aksini, nasıl ve neden dolayı iddiaya kalkışmıştır? Burası da şüphe çekmektedir. Nitekim Reşid Bey "Cemal Bey'in bu sözü bir nevi intak-ı haktır ki, âtiyen melhûz olan mes'ûliyetten tevakkî için siper ittihazı maksadıyle yapılmış olması ağleb-i ihtimâldir." demektedir.

İttihatçılar'ın bu çeşit propagandaları için Rıza Nur, 30 gönüllü arkadaşıyle harbe iştirak eden bir Trabzonlu gençten şunları nakletmektedir:

"(İttihatçılar, her yerde, harb etmemeleri hakkında askere propaganda yapıyorlardı. Bir yüzbaşı geldi. 'Başınız kim?' dedi. 'Ben.' dedim. Beni bir tarafa çekti. Kâmil Paşa'nın orduyu Bulgarlar'a sattığını, savuşup memleketimize gitmemizi söyledi. Ben de bozuldum. Dedim ki 'Ah, ben İttihatçıyım, bu domuz muhâliflerin eline düştük.' Derhal keyiflendi; 'Ben de İttihatçıyım.' dedi ve bana itimâdnâmesini gösterdi. Kahve ikrâm ettim. O içerken, arkadaşlardan beş kişiye tâlimât verdim. Bir vesîle ile zâbiti aldık. Çadırdan uzağa götürdük. Orada öldürdük.) *Bu yalan olmasa gerek. Çünkü neden böyle koskoca bir yalan uydurmaya ihtiyâcı olsun? Ne lüzûmu var? Tal'at o vakit, gönüllü nefer yazılıp, orduya girmişti. Onun da askeri silâh terkine teşvîk eden propagandalar yaptığını söyleyenler çok olmuştur."*

Eğer doğru ise, buradaki vak'a ne fecîdir. Fakat bunları nakleden Sinoplu Doktor'un, Rumeli'nin gidişine hayıflanan bir kimse olduğu da zannedilmesin. Maalesef, nev'i şahsına münhasır bir Türkçü ve milliyetçi olan Doktor, "Rumeli'nin gidişine de içinden sevindiğini" yazacak kadar zırzop ve dengesizdir. İnsanın "O halde bu tenkîdler niye?" diye sormaması ve hayret etmemesi elden gelmiyor. Bu sebeple o devirdeki muhâlifliği de muvafıklığı da tam bir cîfe addetmek lâzım gelmektedir. Aynı mevzuda İsmail Hâmi Bey "İttihatçılar'ın, hükûmeti muvaffakıyetsizliğe uğratmak suretiyle sukuutuna sebep olup, tekrar iş başına gelebilmek için, bütün cephelerde askeri harbetmemeğe teşvîk ederek fecî ve denî bir propagandaya giriştiklerini, mütemâdiyen bozgunculuk ettiklerini" yazmakta ve Edirne müdâfîi Şükrü Paşa'nın, kendisine şunları söylediğini kaydetmektedir:

> *"Harbin bidâyetinde hükûmet benden Edirne'nin bir ay müdâfaasını istedi* (Acâib!). *Elimde, bu noktaya dâir bir vesîka da var; ben her türlü mahrûmiyete rağmen, taahhüdümün beş misli dayanarak, 155 gün mukaavemet ettim. İşte buna rağmen, esâretten avdetimde İttihat Terakkî hükûmeti beni tekaaüde sevkedip, menkûb yaşattı! Bu menkûbiyetimizin çok acı bir sebebi var: Harbin bidâyetinde ve muhâlif kabîne zamânında, henüz muhâsara başlamadan, Tal'at Bey, gönüllü nefer yazılıp, Edirne'ye gelmişti. Maksadı askerlik etmek değil, askeri ifsâd etmekti. İkinci derecedeki kumandan paşaların oturdukları binâya yerleşmiş ve tıpkı o paşalar gibi, o nefer beye de emirberler tahsîs edilmişti! Nefer bey, kumandan paşaların sofrasına oturuyor ve âdeta bir 'Nefer Paşa' muâmelesi görüyordu. Tabiî bu vaziyet, zâbitlerle askerler arasında bir çok dedikodulara sebep oldu. Tal'at Bey'in her günkü faâliyeti hakkında raporlar alıyordum: Askerleri harbetmemeğe teşvîk ediyor ve bilhassa Anadolu efrâdına, Rumeli'nin kendi vatanları olmadığından bahsediyordu! O sırada, düşman ordusu ilerlemekte ve Edirne, muhâsaraya düşmek üzere idi. Tabiî, böyle bir fesâda, daha fazla tahammül edemezdim. Tal'at Bey'i çağırttım: Karşımda askerî vaziyet alan nefer elbiseli müfside 'Bey oğlum' diye hitâb ederek, Edirne'deki gayr-ı tabiî vaziyetini ve bu vaziyetten istifâde ederek yaptığı menfî propagandayı anlattım; bu hâle bir dakîka daha tahammül edemiyeceğimi, Edirne'de kaldığı takdîrde kendisini maazallah idâm ettirmek mecbûriyetinde kalacağımı ve öyle bir mecbûriyette kalmak istemediğim için, o günkü trenle derhal İstanbul'a hareket etmesini emrettim; tabiî, çekildi gitti. O gitti ama, Merkez-i Umûmî âzasından Dr. Bahaüddin Şâkir 'Hilâl-i Ahmer Müfettişi' sıfatıyle Edirne'de kaldı. Tal'at'ın propagandasına devam eden bu adamı, idâm et-*

tirmemek için çekmediğim kalmadı! Muhâsaranın sonlarına doğru, bir gün bana gelip, Sultan Selîm Câmii'nin düşmana teslîm edilemiyeceğinden dem vurarak, dinamitle berhava edilmesini teklîf etti. Kendisine, Edirne üzerindeki en muhteşem Türklük ve Müslümanlık damgasının imhâsının târihe bir ihânet olacağını ve Edirne'nin her halde Bulgar hâkimiyetinde kalamıyacağını söyledikten sonra, bir daha vazîfesinden başka bir şeyle meşgûl olmamasını ihtar ederek def' ettim.. Bunlar ordumuzun bir an evvel mağlûb olmasını ve mağlûbiyet yüzünden muhâlif hükûmetin bir an evvel sukuutunu istiyorlardı! Fakat unuttukları bir şey vardı: Benim asker olduğumu unutuyorlardı."

Bu satırlar, İttihatçılar'ın Balkan harbi esnâsında yaptığı bozguncu propagandanın doğruluğunun, en selâhiyetli bir ağızdan tasdîki demektir. Bu nakilde temâsa değer bâzı noktalar vardır. Paşa, kendisinden Edirne'nin bir ay müdâfaa edilmesinin istendiğini yazmaktadır. Bir hükûmetin böyle bir talepte bulunması abes olduğu için, bir asker olan Paşa'nın bunu serdetmesi de mânâsızdır. Askerlik, müdâfaa vazîfesinin sonuna kadar yapılmasını âmirdir.

Diğer bir nokta, Bahaüddin Şâkir'in mânâsız talebine, Paşa'nın verdiği güzel cevaptır. Eğer elimizde "Edirne Müstahkem Mevki Kumandanı" imzâsıyle Sadâret'e gönderilmiş iki telgraf olmasaydı, bu cevâbın kıymeti daha büyük addedilebilirdi. Ne yazık ki, bu iki telgraf, Paşa'nın bu son naklini tekzîb etmektedir. Nitekim, Paşa, mütârekenin son günlerinde, Kâmil Paşa'ya çektiği telgrafta, şehri teslîm etmiyeceğini ifâde ederek "Ba'dehû toplarımı o meşhûr-ı âlem mebâni ve emâkin-i muazzezimizle Bulgarlar üzerine çevirerek ve şehrimizi ateşlere boğarak harâbezâra döndüreceğim." demektedir. Düşmanın şehre girişinden bir gün evvel ise, yine Sadâret'e "Mebâni-i âliye-i dînîye ve millîyeyi murdar ayakların levsinden vikaaye için tahrîbden çekinmiyeceğim." cümlesini hâvi bir telgraf daha çekmiştir. Bu itibarla Paşa, itham ettiği sakat düşünce ile bizzat malûl demektir. Eğer bunu, çâresizliğe ve o günkü ahvâle atfetmek ve mâzur görmek mümkünse, Bahâüddin Şâkir için de aynı tarzda düşünmek icap edecektir. Bu sebeple Paşa'nın İttihatçılar'a "Sultan Selîm Câmii'ni berhava etme" ithâmında bulunmağa hakkı yoktur.

Şunu da söyleyelim ki, Edirne müdâfaası, Plevne ayarında değildir. Şükrü Paşa da aslâ Gâzi Osman Paşa kâbında bir asker addedilemez. Gâzi Osman Paşa, Rus ordusu gibi kuvvetli bir orduya karşı, oldukça dinamik bir müdâfaa harbi yapmıştır. Şükrü Paşa ise, Bulgar ordusu gibi küçük ve basit

bir orduya karşı, pasif bir müdâfaada bulunmuştur. Bununla berâber, Edirne müdâfaası, Balkan harbinde, pek zedelenen askerî nâmusumuzu, biraz olsun kurtarabilmiştir. Edirne müdâfaası esnâsında, zâbitlere karşı bile "Rumeli'nin aslî vatan olmadığı, Anadolu'ya çekilmek lâzım geldiği" alenen söylenmiştir. Bu sebeble, bu çeşit bir İttihatçı propagandasının gerçek olduğu husûsunda şüpheye mahal yoktur zannederim.

Balkan harbinde, üzerinde durulması icap eden noktalardan biri de Rumelili askerin firarıdır. Bâzı zâbitler, bunu, Arnavutlar'ın, Boşnaklar'ın, hattâ şehir be-şehir Rumeliler'in hıyânetine vermişlerdir. Fakat mesele öyle değildir. Vaktiyle bu Rumeli halkı, bir çok muhârebelerde bulunmuş; nâm ve şân almıştır. Bu harbdeki sebatsızlığını hıyânete atfetmek imkânı yoktur. Gerçi, ordu ric'ate başlayınca, taburlarımızın mevcudu çok aza inmiş ve hemen hemen Anadolu askerine inhisar etmiştir. Bunun sebebi, Rumelili askerin, ric'atle berâber, çoluk, çocuk, ev ve mal derdine düşmesidir. Çünkü memleketini işgâl eden Balkanlılar'ı iyi bilmektedir. Bunlar bir alay vahşîden ibârettir ve girdikleri yerde, sivil ahâliye envâ-ı zulüm yapmaktadırlar. Hele harekete iştirak eden Bulgar, Sırp, Rum çetecileri, düpedüz kanlı kaatillerden ibârettir. Rumelili asker, netîcesiz olmakla berâber, âile kaygusuna düşmüştür. Nitekim bu hususları dile getiren bir zâbit "Vaktâ ki, ric'at emri verildi; düşman huduttan geçti; 1100 mevcutlu Osmanlı taburları 200 mevcuda indi. Bu kalanlar da Anadolulu idi.. Fransızla Alman harb ederse, her iki taraf askerinde böyle bir firar görülmiyecektir. Çünkü ikisi de ahâliye ve köylere pek ziyan yapmazlar.. Fakat bizim arâzimize giren vahşî bir Bulgar'dır. Şu halde kadınların, çocukların hâli ne olacaktır? İşte bu gün her şey meydandadır.." demekte ve "Fransızlar'a akvâm-ı vahşiye hücûm etse acaba ordusundaki efrâd ne yapacaktır?" suâlini sormaktadır. Bu mütâlaa, Rumelili askerin firar sebebini pek açık olarak dile getirmektedir. Bu sebeple "Boşnak, Arnavut, Rumelili ihânet etti; Üsküp, Kalkandelen, Manastır şehirleri hâindir." demek, ne mümkündür, ne de doğrudur. Esas hata, bunları tahmin edemiyen ve ona göre tedbîrler almayan hükûmetlerde ve askerî ricâldedir. Alınacak başlıca tedbîr ise, askerin kendi memleketinde ve mıntıkasında değil, onun çok hâricinde kullanılmasıdır. Buna pek fazla dikkat etmek lâzımdır.

Burada şunu da söyleyelim ki, Osmanlı Devleti askerî kudreti, menbâları, iktisadî kaynakları, çok yüksek vasıfları hâiz insan unsuru bakımından, bu Balkan devletçiklerinin 4'üne birden dahi mağlûb olacak bir varlık değildir. Bunların hepsini de yenebilecek ve dize getirecek kudrete sâhip bir devlettir. Mağlûb bir kumandan olan Mahmud Muhtar'ın "Arâzisi büyük, fakat kudreti az, küçük bir devlet olduğumuzu unuttuk." tâbiri, tamâmen yanlıştır

ve ancak kendisinin, o devirdeki ricâl gibi "küçüklüğe gönüllü bir tip" olduğunu gösterir.

Diğer taraftan, o devirdeki bütün kaynaklarca, mağlûbiyetten Abdülhamîd iktidarının mes'ûl gösterilmesi de tamâmiyle yanlıştır. Bunlar "Vur abalıya." cinsinden âdî ve pestenkârânî ithamlardır. Abdülhamîd devletinin ve onun askerî kudretinin ne olduğu ileriki vukuatla da sâbittir. Şöyle ki: Devlet, Sultan'ın hal'inden sonra, 1922'ye kadar, hemen fâsılasız olarak, dâhilî ve hâricî muhârebelerle uğraşmıştır. Bu devlet ve millet, tam 14 sene harbetmiştir. Onun tuttuğu ve güçlendirdiği devlet binâsının ne olduğu ve ne derece kudretli bulunduğu, bu açık vukuatla sâbittir. Gerisi lâf-u güzâftan ibârettir. Şu Balkan harbindeki mağlûbiyetin esas sâiki de, yerine geçen Jön-Türkler'in akıl altı icraatları, tedbîrsizlikleri, askerî ve sivil ricâlin, ancak "fecî" tâbiriyle vasıflandırılabilecek hatalarıdır. Bu mağlûbiyeti ne Mahlû' Sultan'a, ne de halka ve askere isnâdın imkânı vardır.

Nitekim, Balkan mağlûbiyetimizdeki başlıca hatanın askerî ve sivil idârecilere râci olduğu, askerin vazîfesini yaptığına dâir, o sırada İstanbul'da Alman sefîri olan Wanngenheim'ın kendi hâriciye nâzırına yazdığı bir rapor vardır ki, çok dikkate şâyândır. A. Hikmet Bey'in *Türk İnkılâbı Târihi*, II. Cild, 2. Kısmı'nda neşredilen bu raporda, Balkan muhârebesi "İsâ ile Muhammed arasındaki savaş" tâbiriyle vasıflandırılmakta, "Goltz'un pek büyük hayal sukuutuna uğradığı ve kimse ile görüşmek istemediği" nakledilmekte ve "Onun kederlenmesine sebep yoktur; çünki, güvendiği Türk askerleri, bu günkü felâketin asıl mes'ûlleri değildir.. Şark cephesine gönderilen ve beşte dördü tâlîm görmemiş Türk askerleri, şimdi, aleyhlerine söylenen bütün sözlere rağmen, hayrete değer muvaffakıyete ulaşmışlardır. Nerede bir düşman hücûmuna mâruz kaldılarsa, orada, eskisi gibi, ölümden korkmadan savaştılar.. Redif taburlarında ancak ikişer zâbit vardı ve bunlar da hiç üniforma giymemiş memurlardı.. Bütün bu adamlar, ateşin altında, duvar gibi dururlar ve biraz yiyecekleri olduğu ve kâfi cephâneleri bulunduğu takdîrde, her yerde muvaffakıyetle harbederler ve ettiler. Hücûmda da, vücutları müsâade ettiği nisbette, kumandanlarının peşinden cesâretle yürüdüler. Eğer ordu idâresi, iâşe ve cephâne işlerinde en ufak tedbîri almış olsaydı, hem Kırkkilise, hem Lüleburgaz harbleri kazanılmış olurdu. Bu muhârebeler ancak, askerler dört beş gün aç kaldıktan sonra, mermisiz olarak saatlerce ateş altında kalıp, ümitsizliğe düştükten sonra kaybedilmiştir. Savaşların ve Türkiye'nin alın yazısı, askerler 'Nerede ekmek varsa oraya gidip, harbe devam edelim.' dedikleri anda taayyün etmiştir. Eğer Türkler yerine, başka memleketlerin en iyi askerleri, aynı şartlarla harb etmiş olsalardı, onlar da kaçarlardı. Vize'deki kaçışı gören zâbitlerimiz, yarasız bir takım askerlerin yere düştüğünü ve

öldüğünü görmüşlerdi. Bunlar açlıktan ölüyorlardı.. Demek ki, Türkiye'nin yenilmiş olmasının sebebi, Türk milletinin askerlik vasıflarının noksan olmasında değil, kendilerine, bu bahtı kara milletin idâresi teslîm edilen kimselerin, cânice hafif-meşrebliğinde ve mânen düşkünlüğündedir." demektedir.

Bu mütâlaalar, mağlûbiyet hakkında diğer müşâhitlerin kanaatlerine de uymaktadır. Sefîrin bu raporunu Alman İmparatoru Wilhelm de görmüş ve bâzı notlar düşürmüştür. Sefîr, Balkan Harbi'nin "Yalnız Salîb ile Hilâl mücâdelesi değil, Slavlık ile Cermenlik harbi olduğunu, Balkan blokunun Slav hâkimiyetinin emrine gireceğini" yazmış; İmparatoru "Bu işte bir hesap yanlışıdır; bu olmayacak." ibâresini düşürmüştür. Bu notun sebebi, Avusturya'nın Bulgarlar üzerindeki te'sîrine güvenilmesidir. Tabiî bu bilâhare fos çıkmıştır. Târih, bu hususta, İmparator'un fecî şekilde yanıldığını, sefîrin haklı çıktığını göstermiştir. İmparator'un düşürdüğü notlar, onun Türkiye'yi hafife aldığını ve çok yanlış düşündüğünü ortaya koymaktadır.

Şunu söyleyelim ki, Balkan Harbi'ndeki ânî ve fecî mağlûbiyetimiz, Avrupa'da devletimizin istihfaf edilmesine sebep olmuş ve sonraki felâketlerimizi hazırlamıştır. Balkan Harbi, Türkiye'nin hiç bir şey olmadığı, bir kudreti kalmadığı hakkında bir kanaat doğurmuştur. İşte bu kanaat, Avrupa'nın devletimizi taksîm etmek tasavvurlarına düşmesine ve bunu tahakkuka çalışmasına meydan vermiştir. Bu sebeple Balkan mağlûbiyeti, bizi küçük bir devlet hâline getiren hâdiselerin de esas sebebini teşkîl etmiştir. Türkiye'nin düvel-i muazzama denilen devletler kliğinin her dediğini yapmasına, türlü mütecedditlikler göstermesine rağmen, Avrupa'da bir dostu olmadığı meydana çıkmıştır. Bu batı devletlerinin siyâsî ricâli, kendi menfaatlerini dahi göremiyecek kadar, kısa görüşlülük göstermişlerdir. Böylece mevcut Avrupa muvâzenesini kendi elleriyle ve gâyet pestenkârânî ihtiraslarıyle yıkmışlardır. Avrupa'nın ortasında, yüzbinlerce müslüman, Balkanlı çeteciler tarafından, hıristiyanlık adına doğranmış ve tam bir katliama tâbi tutulmuştur. "Medenîlik" nâmıyle insanlık taslayan Avrupa, bu fecî katliama bîgâne dahi kalmamış; tasvîb edecek ve sevinecek kadar âdîlik göstermiştir.

Bu harbde, kanlı Balkan çetecileri de, ordularının yanında, asâkir-i muâvine (yardımcı askerler) olarak harekâta iştirak etmişler; mazlûm ve mâsûm müslüman ahâliye aklın ve havsalanın alamıyacağı derecede alçakça zulümler yapmışlardır.

Balkan mağlûbiyetinin Türkiye'deki akisleri ise, tam ve kat'î bir şaşkınlık şeklinde tezâhür etmiştir. Şu mağlûbiyetin hakîkî müsebbibi olan şebekleşme zihniyetinin mensubu bir takım şaşkınlar, yeniden feryâda başlamış-

lar; "Garblılaşalım, Avrupalılaşalım." terânesiyle sayıklamalarına hız vermeğe kalkmışlardır. Hattâ bu zavallılardan bâzıları Bulgar'dan dayak yediklerini hatırlayarak, ona özenmeye yeltenmişlerdir. Türkiye'de artık "Garblılaşma", "Balkanlaşma" hâline inkılâb etmiş ve maalesef böyle bir yön almıştır. İleriki senelerde "Balkanlaşma"dan başka bir mânâ ifâde etmeyen bu "Garblılaşma" çığırı, çok fecî ve acı meyvalar vererek uzayıp gidecek ve Türkiye, münevveri, idârecisi ile âdî bir Balkan devleti hâline gelecek veya getirilecektir. Fakat koskoca târihî bir mirâsa sâhip olan, dâima "büyük devlet" an'anesine mâlik bulunan ve "efendi millet"in ön safında mevki alan milletimiz bunu hazmedemiyecektir.

Diğer bâzı münevverlerimiz ise, mağlûbiyetten sonra, millî ve mânevî tellâkkîlere dönmemiz ve bunlara yaslanmamız icâb ettiğini, ısrarla ifâde etmişlerdir. Bu telâkkî, muhârebeden sonra ciddî bir kuvvet kazanmış ve siyasî hayatta da kendini hissettirmeğe başlamıştır. Yüzbinlerce muhâcirin yerinden yurdundan olması, bir o kadarının fecî şekilde katledilmesi, Avrupa'nın bu vukuata âdeta sevinmesi, millî ve dînî fikri kuvvetlendirmiştir. Bir çokları bu çeşit bir inançtan mahrum olan İttihatçı ileri gelenleri bile, efkâr-ı umûmîyede başlayan bu telâkkîye boyun eğmek mecbûriyetinde kalmışlardır. Bu sebeple, sonraları, kıpkızıl bir materyalist olarak ortaya çıkmış olan ve hakîkî inançlarını yâhut imânsızlıklarını göstermiş bulunanlar bile, uyanan bu umûmî telâkkî karşısında "İttihad-ı İslâm"a dâir kitaplar ve makaaleler yazmağa kalkışmışlardır. İslâm birliği ve vahdeti, işte o sıraların umûmî ve hâkim ümîdi hâlinde, bol bol işlenen mevzûlardan biri hâline gelmiştir.

Bunun mühim bir sebebi de, İslâm dünyasının her yerinde, mağlûbiyetimiz üzerine başlayan ve Avrupa aleyhinde gelişen şiddetli reaksiyonlar, nümâyişler, protestolar olmuştur. Nitekim L. Studdard "Balkan Harbi'nin başlamasıyle İslâm âleminin hiddet ve infiâli bütün hudutları aştı. Çin'den tutunuz da Kongo'ya kadar, bütün gayret-i dînîye sâhibi müslümanlar, heyecanlarından nefes bile almaksızın, Balkan yarımadasında karşılaşan ordulara gözlerini dikmiş idiler. Nihâyet Türkler'in felâket haberi duyulunca, İslâm âleminin tehevvür ve teellüm enînleri her tarafta şiddetle yükselmeğe başladı." demektedir. Wambery'in naklettiğine göre, tanınmış ve mevki sâhibi bir Hindistan müslümanı, neşrettiği bir yazıda, Bulgar Kralı'nın ehl-i salîb emrettiğini, haç'ı Ayasofya'ya dikmekten bahsettiğini, yarın Kudüs ve Câmi-i Ömer hakkında da aynı şeyi söyleyeceklerini bildirerek "Ey kardaşlar! Şu hususta fikir birliğine varınız ki; hep berâber hazret-i Halîfe'nin sancağı altına toplanıp, İslâmiyet'in selâmeti için şehîd olmak her mü'minin vazîfesidir." demiştir.

Garb müstemlekesi hâlinde bulunan yerlerde, tek müstakil İslâm devleti

olan ve mânevî liderliği de elinde bulunduran Türkler'in uğradığı felâket, Avrupa'ya karşı derin bir düşmanlık hüsûlüne sebep olmuştur. Türk şehîdleri için İslâm dünyâsının bir çok yerlerinde dînî merâsimler yapılmış ve duâlar edilmiştir. Avrupalılar'ın birbiri arkasına Fas, Trablusgarb ve Rumeli'yi ele geçirmeleri, müslüman dünyasında pek acı bir teessür uyandırmış; yeis ve hiddetle karışık bir infiâl dalgası İslâm ülkelerini baştan başa çalkalamıştır.

İşte Türkiye'de başgösteren "İttihad-ı İslâm" faâliyeti ve neşriyâtı, İslâm dünyasında uyanan bu umûmî infiâl ve temâyülle alâkalıdır. Tabiî bundan pek ziyâde çekinen ve en büyük İslâm müstemlekelerine sâhip olan İngiltere, ileriki senelerde bunun da tedbîrini almağa kalkacak, müslüman dünyasını tam mânâsıyle istismar edebilmek için, birleştirici ümîdi de kaldırmağa teşebbüs edecektir. Arnavutlar'ın istiklâl ilânına kalkmaları, Türkçülük cereyânının revaç bulmasına ve bunun İttihatçılar tarafından benimsenmesine de vesîle teşkîl edecektir. Aynı sıralarda, yabancı ajanlığından başka bir hüviyet taşımayan Arap nasyonalistleri de, yine İngiliz ve Fransız teşvîkiyle harekete geçerek; bedbaht faâliyetlerine hız verecekler, kendilerinin de, kavimlerinin de ilerideki felâketlerini hazırlayacaklardır. Böylece, iki tarafı keskin bir kılınçla yâhut ateşle oynayan İngiltere, bir an için muvaffak gibi görünecek, fakat kısa bir müddet sonra müstemlekelerini teker teker kaybetmeğe başlayacaktır.

İşte Balkan mağlûbiyetinin müslüman dünyasındaki akisleri kısaca bundan ibârettir.

Avrupa mağlûbiyetimize tam bir kısa görüşlülükle baştan başa sevinirken, İslâm dünyası da baştan başa bir mâteme dûçâr gibidir. Şu vaziyete gören Türkiye, yükseliş devirlerindeki büyük muzafferiyetlerinde olduğu kadar, çöküntü devrindeki mağlûbiyetlerinde de, müslüman-hıristiyan, bütün bir âlemin, yegâne ve en büyük mevzuunu teşkîl etmiş ve etmekte bulunmuş demektir. Bunun sebebini, azim devletimizin temellerini atanların ve onu devam ettirenlerin müfekkirelerindeki büyüklükte ve icraatlarındaki dirâyette aramak lâzımdır. Kuruluşu, dünyâ târihinin en büyük vak'alarından biri olan Devlet-i Aliyye'nin inhitatı ve batışı da aynı derecede azim vakaayi'den addedilecek ve tesirleri günümüze kadar devam edecektir.

Balkan Harbi'ndeki feci ve acı mağlûbiyetimiz, şiir ve edebiyat sahasında da mâkes bulmuştur. Türk târihinin en büyük kaybı olan Rumeli'nin ziyâına en çok inleyen, fakat büyük bir ümidle inleyen, coşkun bir îmâna sâhip olan Mehmed Âkif'tir. Âkif, Rumeli'nin zıyâını, o büyük hâileyi; oradaki azîz ve ulvî hâtıralarımızı, tam bir millî ve dînî imânla nesillerden nesillere aktaran ve aktaracak olan yüksek bir şahsiyettir. Her halde 40'ıncı baskı-

yı yapan [Bu rakam 1970'li yıllar itibariyledir.], Türkiye'de görülmemiş ve görülmiyecek derecede büyük bir prestije sâhip olan *Safahat*'ının "Hakkın Sesleri" nâmındaki üçüncü kitabı, Rumeli'nin kaybından doğan derin üzüntüler, istikbâle âit ümitler ve büyük tahassürlerle yazılmıştır. Âkif burada ağlar, ağlatır; ümid eder, ümid ettirir; yalvarır, yalvartır; coşar, coşturur ve Rumeli'nin hasretini vecd ile nesillerden nesillere aktarır. Âkif okundukça, Rumeli hasreti ve dâvâsı devam edecektir. İtiraf ederim ki, çocukluğumdan beri Âkif'i okurum ve "Hakkın Sesleri"ni ne zaman okusam, gözlerimdeki yaşları tutamam. Bir millet, kendisine büyük hedefler gösteren bu çeşit büyüklerini, lüzûmunca takdîr etmelidir. Onun Rumeli hakkındaki şiirleri, hayır şiir değil enînleri, bâzan insanı ağlatır:

"İlâhî altı yüz bin müslüman birden boğazlandı;
Yanan can, yırtılan ismet, akan seller bütün kandı!
Ne mâsum ihtiyarlar süngüler altında kıvrandı!
Ne bîkes hânümânlar işte, yangın verdiler, yandı!
Şu küllenmiş yığınlar hep birer insan, birer candı!

Sabahü'l-hayr-i hürriyet, İlâhî, leyl-i gûn oldu;
Karanlık bir hezîmet her tarafdan rûnümûn oldu!
Şehâmet gitti, gayret söndü, kudretler zebûn oldu.
O mevcâ mevc sancaklar ne müdhiş sernigûn oldu!
Sukuutun dehşetinden kalb-i rahmet, belki hûn oldu:

Ezanlar susdu, çanlar inletip durmakta âfâkı.
Yazık: Şarkın semâsından hilâlin geçdi işrâkı!
Zaman artık salîbin devr-i istilâsı, ilhâkı..

İlâhi, şer-i ma'sûmun şu topraklardı son yurdu.
Nasıl te'yîd-i kahrın en rezîl akvâma vurdurdu?
Evet, milletlerin en kahbesinden, üç leîm ordu;
Gelip tâ sînemizden vurdu, seyret hem nasıl vurdu?
Ki, istikbâl için çarpan yürekler ansızın durdu."

Bâzan, baykuş sadâlarından başka bir şey işitilmediğini söylediği Rumeli'nin ıssız âşiyanlarında hayâlen gezer, oraların eski canlılığını düşünür; şimdiki fecî yıkım ve harâbe ile mukaayese eder, oralardan geçen bir yolcuyu tahayyül eder ve seslenir:

"Gitme ey yolcu, berâber oturup ağlaşalım;
Elemim bir yüreğin kârı değil paylaşalım.

Ah! Karşımda vatan nâmına bir kabristan;
Yatıyor şimdi, nasıl yerlere geçmez insan?

Şu mezarlar ki uzanmış gidiyor, ey yolcu;
Nereden başladı yükselmeğe, bak nerede ucu!

Bu ne hicrân-ı müebbed, bu ne husran-ı mûhin;
Ezilir rûh-ı semâ, parçalanır kalb-i zemîn!

Azıcık burada toprakları, seyret ne çıkar;
Dipçik altında ezilmiş, paralanmış kafalar!

Bereden, reng-i hüviyetleri uçmuş yüzler;
Kimbilir hangi şenâatle oyulmuş gözler!

'Medeniyet' denilen vahşete la'netler eder;
Nice yekpâre kesilmiş de sırıtmış dişler!

Süngülenmiş, kanı donmuş nice binlerce beden;
Nice başlar, nice kollar ki, cüdâ cinsinden!

Beşiğinden alınıp, parçalanan mahlûkat;
Sonra nâmusuna kurban edilen bunca hayat!

Bembeyaz saçları katranlara batmış dedeler;
Göğsü balta ile kırılmış, memesiz vâlideler!

Teki binlerce kesik gövdeye âit kümeler;
Saç, kulak, el, çene, parmak bütün enkaz-ı beşer!

Bakalım yavrusu uğrar mı deyip karnından;
Canavarlar gibi şişlerde kızarmış nice can!

İşte bunlar o felâket-zedelerdir ki düşün;
Kurumuş ot gibi doğrandı bıçaklarla bütün!

Müslümanlıkları bîçârelerin öyle büyük
Bir cinâyet ki, cezâları ona nisbetle küçük!"

Sonra hiddet ve ümitle, cedâdın ruhlarına hitâb eder:

"Ey! Bu toprakta birer nâş-ı perîşân bırakıp;
Yükselen mevkeb-i ervâh, sakın arza bakıp;

Sanmayın şevk-i şehâdetle coşan bir kan var;
Bizde leşden daha hissiz, daha kokmuş can var."

diyerek, her tarafa tükürükler savurmalarını ister:

"Tükürün, milleti alçakça vuran darbelere;
Tükürün onlara alkış dağıtan kahbelere!
....
Tükürün ehl-i salîbin o hayâsız yüzüne;
Tükürün; onların aslâ güvenilmez sözüne!..
....
Hele i'lânı zamânında şu mel'ûn harbin;
'Bize efkâr-ı umûmîyesi lâzım garbın;
....
O da Allah'ı bırakmakla olur.' herzesini;
Halka îmân gibi telkîn ile dînin sesini;
....
Susduran o aptalın idrâkine bol bol tükürün."

Âkif, böylece Balkan Harbi'nde halkın ve askerin dînen tahrîk edilmemesinin, sebebini de anlatmaktadır. "Garba hoş görünmek" diye hülâsa edilebilecek bu acezelik ne kadar acıdır. Diğer bir şiirinde, Arnavutlar'ın serencâmını dile getirir; İslâmiyet'te kavmiyet olmadığını söyler; eski hâtıraları yâd eder, hayıflanır:

"Üç beyinsiz kafanın derdine üç milyon halk;
Bak nasıl doğranıyor; kalk baba kabrinden kalk."

hitâbıyle, babası olan Fâtih müderrislerinden İpek'li Tâhir Efendi'ye seslenir ve Arnavut nasyonalistlerine çatar:

"Baba! En sevgili annen, o senin öz vatanın
Olacak mıydı fedâ hırsına üç kaltabanın?"

diye Başkımcı'lara hakaaret eder. Sonra Kosova Meydan Muhârebesi'ni kazandığı halde harb sahrâsında şehîd olan ve oraları İslâm yurdu hâline getiren Murad Han Gâzi'nin "Meşhed"ini düşünür; bu şehîdler pâdişahının üç damla kanının istikbâli te'mîn edeceğine inanır; binlerce mescid ve câminin, Sırp ve Bulgar vahşîleri tarafından tahkîr edildiğini görür, hırsından ve hiddetinden kudurur; "Arnavut bayrağı" nâmı altındaki oyuncağa ateşler püskürür:

"Dedemin sürdüğü, can ektiği toprak gitti;
Öyle bir gittik ki hem, bir daha gelmez ebedî!

Ne olurdun bunu kalkıp da göreydin acaba?
'Meşhed'in beynine haç saplanacak mıydı baba!

Ne felâket; dönüversin de mesâcid ahura;
Hırvat'ın askeri tepsin çıkıp üstünde hora!

Bâri bir hâtıra kalsaydı şu toprakta diri;
Yer yarılmış, yere geçmiş şühedâ türbeleri!

Nerde olsam çıkıyor karşıma bir kanlı ova;
Sen misin, yoksa hayâlin mi vefâsız Kosova!

Hani binlerce mefâhirdi senin her adımın;
Hani sinende yarıp geçtiği yol Yıldırım'ın?

Hani asker, hani kalbinde yatan Şâh-ı Şehîd?
Ah o kurbân-ı zafer nerde, nerde o ıyd?

Söyle Meşhed, öpeyim secde edip toprağını;
Yok mudur sende Murad'ın iki üç damla kanı?

Ah Meşhed, o ne, sâhandaki meyhâne midir?
Kandilin görmüyorum, nerde, şu peymâne midir?

Ya harîminde yatan şapkalı sarhoşlar kim;
Yoksa yanlış mı, hayır söyleme, bildim, bildim!

Basacak mıydı, fakat, göğsüne Sırb'ın çarığı;
Serilip yerlere binlerce şehîdin sarığı?

Silecek miydi, en alçak neferin çizmesini;
Dürtecek miydi geçen, leş gibi her lîmesini!

Ya şu üç parçalı bayrak dikilirken tepene;
Neye indirmedi, kim çıktı bu halkın önüne?"

Sonra Arnavutlar'ı istihfâf eder:

"Hani, milletlere meydan okuyan kavm-i necîb;
Görmedim bir kişi, tek bir kişi meydanda... Garîb."

der ve istiklâl sevdâsını:

"Hani, ey unsûr-ı bî-râbıta, istiklâlin;
Ebediyyen sanırım, söndü bütün âmâlin."

beytiyle istihkar eder. Sonra:

"Hani, milliyetin İslâm idi, kavmiyet ne;
Sarılıp sımsıkı dursaydın a milliyetine.

'Arnavutluk' ne demek, var mı şerîatte yeri;
Küfr olur, başka değil, kavmini sürmek ileri."

diyerek, Osmanlı câmiasına dâhil müslüman kavimlerin nasyonalizme kalkışmalarını şiddetle yerer. O sırada Arapçılık dâvâsına kalkışanlara bağırır ve Arnavutlar'ın âkıbetinden intibâha gelmelerini söyleyerek:

"Bunu benden duyunuz, ben ki evet Arnavudum;
Başka bir şey diyemem, işte perîşan yurdum!"

der. Âkif'in bu haklı sözleri, bir kaç kendini bilmez tarafından "Bakın, Âkif bile Arnavut milliyetçisidir; Arnavudum diye bar bar bağırıyor." demagojisiyle tamâmen tahrîf edilmiş ve bu büyük şahsiyet ithâma kalkışılmıştır. Adam, "İslâmın en son ümidi olan Osmanlı câmiası ve devleti parçalanmasın." diyor, "Türkler, Arablar, Kürdler, Arnavutlar; siz hepiniz tek bir milletsiniz." diyor; hem öyle ki bir zamanlar biz de millet, hem nasıl milletmişiz! Gelmişiz dünyaya milliyet nedir öğretmişiz cinsinden bir milletiz, diyor, bir kısım herzegûlar çıkıyor "Vay efendim, sen Arnavutçusun." diyorlar. Âkif için Arnavutçuluk ne ifâde eder? Onun zihniyetine göre, bundan pestenkârânî ve merdud bir iş yoktur.

Esâsen Arnavutluk'ta ve Balkanlar'da Türklük ve Müslümanlık, müterâdif mânâdadır. İslâm'ın şartı bile "Türkün şartı kaç?" diye sorulmaktadır. Bu sebeple bugünkü Türkiye için bile gâyet tehlikeli olan Avrupa tipi rasist nasyonalizm, millî reâlitelerimize aykırıdır. Bizim milliyetçiliğimizin esası, târihimizin değişmez akışında olduğu gibi, hâkim telâkkî hâline gelmiş bulunan müşterek ve kudsî îmândadır. Zâten bu muazzez ve mukaddes îmâna aykırı olan her mesleğin mahv-u nâyâb olması mukadderdir. Bu sebeple Âkif, üç beş yâvecinin aksine "Millî Şâir"dir ve artık bu hüviyetiyle anılmağa başlamıştır. Âkif bu herzeleri aslâ nazara almaz;

"Üç yüz bu kadar milyonu canlandıran îmân;
Olsun mu beş on serserînin ilhâdına kurban?
.....
Eyvah, beş on kâfirin imânına kandık;
Bir uykuya daldık ki, cehennemde uyandık."

mısralarıyla, âdeta onlara cevap verir. Sonra Rumeli'deki fecaati anlatır;

"Küfrün sefîl elleri âyâtını sildi;
Binlerce cevâmi hâke serildi!
.....
Kalmışsa eğer bir iki mâbed, o da mürted;
Göğsündeki haç, küfrüne fetvây-ı müebbed!"

diye inler ve inletir; ağlar ve ağlatır. Rumeli hasretini, oradaki azîz, kudsî ve şanlı hâtıraları dile getirir.

Gâzi Ahmed Muhtar Paşa'nın Sadâretten İstifâsı

Balkan Harbi esnâsında, bâzı siyasî hâdiseler de vukû bulmuştur. Bunlardan biri, Gâzi Ahmed Muhtar Paşa'nın sadâretten istifâ edişidir. Daha evvel de belirttiğimiz gibi, Gâzi Ahmed Muhtar Paşa kabînesi insicâmsız bir hey'ettir. Bâzı âzaları sadrâzamın değiştirilmesini arzu etmektedir. Bunlar, işte şu sebeple, istifâ etmekte ve Sadrâzam da onların yerlerine adam bulmakta güçlük çekmektedir. Nitekim Sultan Reşad'ın başkitâbetinde bulunan Ali Fuad Bey, Paşa'nın kendisine "Bu istifâlar hep benim çekilmekliğim için yapılıyor; hâlbuki diğerleri de istifâ etseler yerlerine adam bulup boşlukları dolduracağım; gene ben istifâ etmiyeceğim." dediğini nakletmektedir. Yine aynı zât, başka bir gün de Paşa'nın "Benim niyetim sadâreti Kâmil'e yâhut

Hüseyin Hilmi'ye terk ile Şûrâ-yı Devlet'e çekilmektir." diyerek, "Nâzım'ı atıp, oğlu olan Mahmud'u Harbiye Nezâreti'ne getirmek" istediğini söylemektedir. Halil Bey ise hâtıratında, Paşa'ya "Muhâlif ve muvâfık fırkalarda tebârüz etmiş zevâttan kabîneye adam almamalısınız." dediğini, onun ise "Kâmil Paşa ile Nâzım Paşa'dan bahis buyuruyorsunuz zannederim. Ben onları idâre ederim, icâb edince de sularını sıkıp limon posası gibi atarım." cevâbını verdiğini yazmaktadır. Burdan da anlaşıldığı üzere "Muhtar Paşa'nın nefsine itimâdı pek büyüktür."

Bununla berâber, kabîne içinde ve dışında, Ahmed Muhtar Paşa'nın sadâretten uzaklaştırılması için ciddî bir cereyân vardır. Bunun başlıca mürevvicleri, İttihat Terakkî'ye karşı şiddetli hareket edilmesini istiyenler ve Gâzi'nin sadâreti kıvıramıyacağına kaani olanlardır. Bir müddet sonra, kabîne içinde bu son kanaat, kuvvet kazanmış görünmektedir. Nitekim Ali Fuad Bey, Dâmâd Şerîf Paşa'nın, Başkitâbet odasına gelip "Sadrâzam ne söylediğini bilmiyor; harbin suret-i zuhûr ve cereyânını uzun uzadıya anlattıktan sonra, mevâki-i harbiyeden gelen telgrafnâmeler okununca cereyân-ı hâlin, onun izâhâtına külliyen muhâlif olduğu anlaşıldı. Şimdi Ferid ve Hüseyin Hilmi Paşalar beyinlerinde konuşarak Zât-ı Şâhâne'ye mâruzâtta bulunacaklar." dediğini yazmaktadır.

Böylece, Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi ile sâir kimselerin sadârete Kâmil Paşa'yı getirme gayretleri, netîce vermiştir. Ali Fuad Bey bu hususta:

> *"Sultan Reşad, akşam üzere beni evvelâ münferid, sonra da Hâlid Hurşid Bey'le huzuruna çağırıp, o gün Şeyhülislâm Efendi ile Âyan Reîsi Ferid Paşa gelerek ahvâlin kesb-i ehemmiyet eylediğinden ve bundan sonra tedâbir-i askeriye ile tedâbir-i siyâsiyeye birlikte tevessül edilmesi icâb edeceğinden bahs ile Ahmed Muhtar Paşa'nın Şûrâ-yı Devlet Riyâseti'ne nakli ile Kâmil Paşa'nın makaam-ı Sadârete getirilmesi kesb-i zarûret eylediğini söylediklerini, 'Bu adamı henüz iki üç ay evvel ricâ ve minnetle bu makaama getirdik; şimdi nasıl git diyelim? Zâten ben şimdiye kadar hiç bir sadrâzamı kendiliğimden azletmedim; siz, kendisini iknâ edin, ben muvâfakat ederim.' demiş olduğunu söyledi."* demektedir.

Aynı kaynağa göre, sâbık Sadrâzam Ferid Paşa, Gâzi'nin Feneryolu'ndaki köşküne gidip, istifâ teklîfinde bulunmuş; bunun üzerine Sadrâzam saraya gelmiş ve hazırladığı istifâ suretini başkâtibe vermiştir. Paşa, biraz sonra tebyiz edilen müsveddeyi istemiş; fakat başkâtip "Cebren kendisine imzâ ettirilmiş gibi bir mânâya" gelmemesi için, münâsip bir lisanla bu vesîkayı alıkoymuştur. Sadrâzam istifâyı bizzat huzûra çıkarak takdîm et-

mek istemiş; Zât-ı Şâhâne, hastalık bahânesiyle mâbeyne çıkmamıştır. Böylece istifâ, başkâtip vâsıtasıyle Pâdişah'a takdîm edilmiştir. İstifânâmede "Pâdişah'a, devlet ve millete hizmet için sadâreti kabul ettiği; şimdiye kadar vükelâ arasında zâhiren hiç bir ihtilâf çıkmadığı" bildirilerek, Sultan'ın yardımına "arz-ı şükrân" edilmekte ve ayrılma sebebi "Ancak bu âcizinizin hamden lillâhi teâlâ bütün dünyâca mâruf olan 56 senelik hayat-ı askeriyem ile sâfiyet-i kalbiyemin imtizâc ve tahammül edemiyeceği bâzı hâlât meşhûd ve mesmu'um olmakla berâber, şimdiye kadar sebât ve hizmetimde fütûr getirmedimse de ba'demâsı için kabîne erkânının tebâyice yeksenak olması lüzûmunu takdîr ettiğimden..." cümlesiyle dile getirilmektedir.

Buradan anlaşılacağı üzere, kabîne içerisinde "bâzı imtizaçsızlıklar" ve Paşa'nın "tahammül edemiyeceği hâlât" olmuş; o da "kabîne erkânı arasında âhengi te'mîn" için istifâ etmiştir (29 Ekim 1912/18 Zilka'de 1330).

Pâdişah istifâyı kabul etmiş ve ona Şûrâ-yı Devlet Riyâseti'ni teklîf eylemiştir. Gâzi, bu defa "Eğer Şûrâ-yı Devlet'i kabul edecek olursam, halk 'Sadâreti yapamadı da riyâseti istedi.' diye su'-i zehâbda bulunup şöhretime halel gelir." diyerek i'tizâr etmiş ve Pâdişah da ısrar göstermemiştir. Bunları nakleden Ali Fuad Bey, o esnâda "Paşa'nın, sefertası ile yanında getirdiği perhiz yemeğini başmâbeynci odasında yemekle meşgûl olduğunu" yazmakta ve "Her ne mütâlaaya mebnî ise, işi ağır tutuyordu. Halbuki o gün Kâmil Paşa celbedilecek ve hatt-ı hümâyûn yazılarak alay tertîb olunacağından işin uzamaya tahammülü yoktu. Nihâyet gitmek üzere hazırlanınca, mühr-i hümâyûnu istedim. Kutusu yanında olmadığından bahisle 'Yarın kutu ile berâber gönderirim.' dedi. Ben de 'Mühür yeni tâyin olunacak Sadrâzam'a verilmek lâzım geleceği cihetle bugün iâdesi zarûrîdir; kutuya ihtiyaç yoktur.' diyerek mührü aldım." demektedir. Bu rivâyet Paşa'nın, bi'l-ihtiyar değil, bi'l-mecbûriye istifâ ettirildiğini göstermektedir.

İbnülemîn, Ahmed Muhtar Paşa'ya, kendisinin biyografisi için yazdığı yazıları vermiş; o da buna bâzı ilâveler yapmıştır. Bu ilâvelerde, istifâ sebepleri de dile getirilmektedir. Bunlara göre, "Kâmil Paşa ile Şeyhülislâm, her gün nezdine gelip İttihat ve Terakkî rüesâsını tenkîl etmeyi hâr bir lisan ile teklîf ve ibrâm edermiş; Paşa ise kaanun iktizâsınca meydanda bir sebep olmadıkça öyle bir şey yapamıyacağını söyler imiş; gerçi kendisine istifâ teklîf etmemişlerse de, merâmlarını tervîc ettiremiyen rüfekası ile İ'tilâf Fırkası tarafdârânı, artık iz'açtan fâriğ olup, zât-ı şâhâneyi iğfâl ve ihâfeye başlamış olduklarından istifâ etmiş"tir. Bu satırların kaç senesinde yazıldığı bilinmemekte ve İbnülemîn de bunu tasrîh etmemektedir. Yalnız, İttihat Terakkî'yi iltizam ederek yazıldığına göre, onun kat'î hâkimiyet devresi esnâsında yazıldığı anlaşılmaktadır.

Yine İbnülemîn, istifâ ettirilişinden bir kaç gün sonra çekilişindeki hakîkî sebebi sormak için köşküne gittiğini söylemekte ve onun verdiği cevapları yazmaktadır. Paşa:

"İstifâma iki sebep vardı. Sadârete harîs olan adamlar entrika yapıyorlardı. Buna ehemmiyet vermedim. Harbiye Nezâreti'ne mahdumu getirmek lâzımdı. Çünki ondan başka işin ehli yoktu. Fakat ben sadârette iken mahdûmu oraya getirmek muvâfık değildi. Bir fenâlık zuhûr ederse hakkımda bin türlü şey söylerlerdi, iş kötü olurdu. Bunların bir iş göremiyeceklerini anladım. Mahmud'u kendim getirmeği münâsip görmedim, istifâ ettim. Asıl sebeb budur."

demiştir. İbnülemîn, "Şeyhülislâmın Sadârete 'Umûr-ı siyâsiyeye daha ziyâde vâkıf olan Kâmil Paşa'nın getirilmesi lâzımdır.' diyerek istifâ ettirildiğinin söylendiğini" ifâde etmiş; Paşa buna "Evet, Kâmil Paşa, o makaama harîs idi; entrikalar çevirdiler. Kâmil Paşa, İttihad Cemiyeti'ni ezip bitirmek isterdi; ben başka türlü düşünüyordum." cevâbını vererek, istifâ sebebinin yukarıda söylediğinden ibâret olduğunu tekrarlamıştır.

Paşa, Abdullah ve Nâzım Paşalar hakkında sorulan suâle ise "Bunlar hiçtir, bak ne haller oldu ve olmakta, kudretim olsa ben giderim, hâlimi görüyorsun, hastayım." cevabını vermiştir. Burdan anlaşılıyor ki, Ahmed Muhtar Paşa, "İstifâ ettirilmedim, istifâ ettim." fikrinde ısrar etmiştir. Halbuki şu nakledilenlerden "istifâ ettirildiği ve buna mecbûr bırakıldığı" açıkça görülmektedir. Paşa ömrünün son günlerinde, Şûrâ-yı Devlet âzâsından Şâdân Bey'e:

"Beni sıkan bir sır var; bunu söylemeden yapamıyacağım. Sadâretim esnâsında İttihatçı rüesâsı Büyükada'da toplanıyorlardı. Sultan'a, bunların hepsini temizlemeyi teklîf ettim. Önce kabul etmek istemedi. Israr ettim. Bunun üzerine 'Yap; fakat benim haberim yok! Bunu bil.' dedi. Çekindim; yapamadım. En büyük hatam budur. Bunun târihe tevdî edilmesini isterim." demiştir.

Bu sözler koskoca bir devletin İttihatçılar'ın elinde battığı ve İstanbul'un işgal altında bulunduğu günlerde söylenmiştir. Böyle bir fırsatın kaçırılışının koskoca bir devleti ve milleti perîşân ettiğinin pek sarîh olarak anlaşıldığı anlarda dile getirilmiştir. Bu rivâyet, gerçi yukarıda bizzat Paşa'dan nakledilenlerle tezad hâlindedir. Fakat ne var ki, bize suret-i kat'iyede yalan söylemiyecek kimseler tarafından nakledilmiştir. Zâten İttihatçılar'ın hiç bir kudretinin kalmadığı ve reîslerinin memleket hâricine kaçtığı bir ânda Paşa tara-

fından, yakın bir dostuna anlatılmıştı. Bu sebeple rivâyet doğru olabilir ve esâsen, onun hodser tabîatına da uygundur. Tabiî bu rivâyetin doğruluğu hâlinde, Pâdişah'ın ve Paşa'nın yüksek bir devlet şuuruyla muttasıf oldukları, fakat bunu icrâ edecek kudreti gösteremedikleri ortaya çıkar. Bu bile, o günkü ricâl nazara alındığında, devlet şuûru nokta-i nazarından oldukça yüksek bir haslettir. Paşa'nın şu tasavvuru, Sultan Hamîd devrinde, bir takım Jön-Türk hezelesi ile müştereken bâzı teşebbüslere karışmasını mâzur gösterir mi, bilemem.

Gâzi Ahmed Muhtar Paşa, Ali Fuad Bey'in tâbiriyle "Nefsine itin âdı pek büyük olan" bir adamdır. Hattâ "hodbîn, hodser, kimseyi beğenmez, mürüvvetsiz ve müstebid" sıfatlarıyla iştihâr etmiştir. Nitekim bizzat kendisi *Sergüzeşt-i Hayâtım* nâmındaki eserinde bunun sebeplerini izâh etmekte ve:

> *"Mesleğimde, husûsiyle esnâ-yı harbde gördüğüm tecrübeler, bana başlıca iki ders verdi.. Birincisi, şecaat ve cesâretine güvenmediğim zevât ile meşveret-i harbiyede bulunmamak; ikincisi, şecaat ve cesâretini re'ye'l-ayn görmedikçe veyâ o sıfat-ı celîlesini tanıdığım zevâtın şahâdetini almadıkça ve münhal mahal bulunmadıkça, kimsenin rütbesini terfi' etmemek kaziyesidir.. Şecaat-ı zâtiyesini tanıdığım zevâtı buldukça velev yüzbaşı ve mülâzim rütbelerinde bile olsa istişâre ederdim.. Ekseri vak'alar bi'z-zarûre re'y-i hodumla(!), müstebidâne(!) vuku bulur idi.. Re'y-i hodumla müstebidâne açtığım harbler, hep hüsn-i netîce kazanmağa emniyetim ber-kemâl olan vak'alardır.. Nitekim Karadağlılar'a karşı Bioce ve Weletschiko'da kaybettiğim harb ile Ruslar'a karşı Deveboynu muhârebesini istişâre ile yaptım. Ancak bir de Aladağ bozgunluğum vardır ki, bu da zarûrî ve bundan başka bir şey yapılamaz idi. Hâsılı bence istişâre, üzerinden mes'ûliyet atmak için bir âlettir.. Harbin bidâyetinde yedime tevdî olunan 200 nişanı sandıkta hıfzedip, kimselere vermez idim.. Kapdan Mehmed Paşa'dan başka hiç bir zâbite rütbe vermedim. Ancak 3-4 zâbite nişan ve 8-10 nefere iftihar madalyası verebildim. Fakat şurası gariptir ki, benden rütbe ve nişan alan, ertesi veyâ ikinci harbde ya şehîd olur veyâ mecrûhen hastahane köşesine düşer idi. Bu hal ile iş bir dereceye vardı ki, terfi-i rütbeye şâyân kimse bulamamağa başladım. O vakit de, en fenâ gördüklerimin rütbesini tenzîl ile gayrilerine ibret göstermek yolunu tuttum.. İşte fikrimce vâcibü'r-riâye addeylediğim bu iki düstur, bana elsine-i umûmda bedbîn, kimseyi beğenmez, mürüvvetsiz ve kimse ile istişâre etmez sıfatını verdi."*

demektedir. Gâzi'nin şu ifâdeleri, onun nasıl bir ruh, ahlâk ve karakter yapısına sâhip olduğunu pek açık olarak ortaya koymakta, sert, haşîn ve hodbîn tabîatına ışık tutmaktadır. Nitekim Dâmâd Şerif Paşa'nın İbnülemîn tarafından neşredilen bir mektubunda, Dâhiliye Nezâreti'nden istifâsı sebebi "Sadrâzamın askerlikten yetişmiş ve kumandaya alışmış olması, Dâhiliye Nâzırı'nı eski vezîr kethüdâsı makaamında telâkkî etmek istemesi" ile izâh edilmekte ve "Gâzi Ahmed Muhtar Paşa, öyle bir zamanda değil, evkaat-ı âdiyede dahi makaam- ı sadâreti ihrâz için muktezî evsâfı hâiz değil idi. Oğlu elinde bâziçe idi. Bir gün ehibbâdan biri, Sadrâzam'ın kendisini pek büyük gördüğünü ve oğlunu Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa telâkkî ederek memleketin halâs ve selâmeti onun yediyle olacağına itikad ettiğini söylemesiyle, ben 'Evet, devir, Köprülüler devrine müşâbihtir (A Paşa nerde müşâbih, eyne's-sera ve's-süreyyâ!). Fakat benzemiyen bir şey varsa (O kadar çok şey var ki!) o da, sadrâzamın Köprülü Mehmed Paşa olmamasıdır. Evvelâ babası olmalı ki ondan Fâzıl Ahmed Paşa gibi bir oğlu gelsin.' cevâbını vermiş idim." demektedir. Bu nakil de, Paşa'nın, nefsini büyük görme zaafını dile getirmektedir.

İbnülemîn onun "1340/1924 târihinde 1.897.000 lira raddelerinde bir servete mâlik olduğunu, bununla berâber hissetle de malûl bulunduğunu, bir gün kendisine, vergilerin ağırlığından şikâyet ederek 'Ben bu devlete 60 seneden ziyâde hizmet ettim. Anadolu benim sâyemde kurtuldu (!). Ben olmasaydım Ruslar, Rumeli tarafından İstanbul'a geldikleri gibi (!) Anadolu tarafından da girerler idi. Başka memlekette olsa bana ikrâm ederler. Burada bir kaç parça irâdımı çok görüyorlar. Bak Cromer'e, Mısır'daki hizmetlerinden dolayı, hükûmeti 60 bin lira ikramiye verdi.' dediğini" anlatmaktadır. Bu sözler de Paşa'nın "Grandomani" denilen illet ile malûl olduğunu ortaya koymaktadır.

Aynı müellif, "Son zamanlarda harflerin ıslahıyle yazının kolaylıkla okunmasını temin etmek arzusuna düştüğünü, bir gün köşküne gittiğinde 'Evlâd, gelişin iyi oldu; bizim yazının okunması zor olduğundan kolaylaştırmak için bir takım harfler tertîb ettim, beğenirsin.' deyip, önüne, bu harflerle yazılmış bir varaka koyduğunu, biraz baktıktan sonra, latîfe ile karışık olarak 'Aman efendim, bunlar Yahudî harflerine benziyor, okumayı nasıl kolaylaştırır?' cevâbını verdiğini, onun biraz kızarak icâd (!) ettiği hurûfun fevâidine dâir ve iknâ için izâhatta bulunduğunu" yazmakta ve "O iknâ ettiğine kaani oldu ammâ ben olmadım." demektedir.

Görülüyor ki, Paşa âhir ömründe başka oynayacağı bir oyuncak yokmuş gibi, aslâ kendisi gibilerin işi olmayan, fakat o sıraların yâvegû münevverleri arasında bir moda gibi salgın olan, marazî meselelerle de uğraşmıştır. Bunlar

onun için pek çok tenkîdi dâvet eden işlerdir. Ali Fuad Bey'in nakline göre, Sadâreti esnâsında bir gün "Hükm-i mukadderâta bakın, Hâkan-ı Sâbık mâbeynci Fahri Bey'e o kadar zulüm ve gadretti, şimdi kendisi onun elinde kalacak, Fahri Bey'i ona muhâfız tâyin edeceğiz." demiş; ondan da "Bu kendisini vehme düşüreceği gibi halkça da sû'-i zanna dâvet eder." cevâbını almıştır. Tabiî bu fezâhat irtikâb edilmemiştir. Şu beyânı bile Paşa'nın pek âdî küçüklüklerle mâlûl olduğunu göstermektedir.

Onun, oğlu Mahmud Muhtar'ın elinde oyuncak olduğu da söylenmiştir. Paşa, yalnız oğlunun değil, daha bir çok kimselerin elinde maalesef oyuncak olmuştur. Bu hususlara yukarıki bahislerde lüzûmu kadar işâret edilmiştir. Paşa'nın riyâziyâta, takvîme, serâir-i Kur'ânî'ye dâir bâzı eserleri ve risâleleri de vardır. 13 Rebîülevvel 1337/22 Ocak 1919'da, 82 yaşında iken, Feneryolu'ndaki evinde vefat etmiş ve cenâzesi, merâsimle Fâtih Câmii hazîresine defnedilmiştir.

Hayatında büyük şereflere nâil olmuş; "Yemen'in âdeta yeniden fethedilmesini te'mîn; 93 Harbi'nde Anadolu dârü'l-harekâtında büyük denilebilecek muvaffakıyetler yanında, bozgunlara da uğramış; siyasî hayâtında bu askerî şanlarını silecek derecede gariplikler yapmıştır. Böylece onun hayâtı, büyüklükler ve küçüklükler ile geçmiş demektir.

Kâmil Paşa'nın Düşüşü

Gâzi Ahmed Muhtar Paşa'nın istifâsı üzerine, Kâmil Paşa Sadâret'e tâyin olunmuştur (29 Ekim 1912/18 Zilka'de 1330).

Bu sırada Osmanlı Şark ordusu Lüleburgaz muhârebesini yapmaktadır. Kâmil Paşa'nın sadârete getirilişinde başlıca iki sebep vardır. Bunlardan biri, harbin mağlûbiyete doğru bir seyir tâkip etmesi karşısında, bilhassa siyasî tedbirlere mürâcaat zarûreti ve bunun İngilizler'ce tutulan Kâmil Paşa tarafından yürütülebileceği zannıdır. Diğeri ise, İttihat Terakkî'ye aleyhdar bulunan ve onların harekâtından çekinen yeni iktidar gruplarının, onun sadâretini daha emniyetli görmeleridir. Kâmil Paşa, işte bu mülâhazalarla sadârete getirilmiş görünmektedir. Zâten onun sadâretini, İttihatçılar'ın düşmesinden ve "Büyük Kabîne" nâmı verilen heyetin teşekkülü ânından beri isteyenler vardır. Esâsen İttihatçılara muhâlif olan zümrenin sadrâzam namzedi de Kâmil Paşa'dır. Fakat makaam-ı saltanatça, ilk anda sadârete, tam bir İttihatçı muhâlifi getirilmek istenmediğinden, oldukça bîtaraf bir şahsiyet aranmış ve Ahmed Muhtar Paşa nasbedilmiştir.

Kâmil Paşa, sadâret alayı esnâsında, Ali Fuad Bey'e "Geç kaldı; tedbîr

ittihazına vakit kalmadı." diyerek, tâyininin geciktiğini, bunun ise işleri güçleştirdiğini ifâde etmiştir. Yine aynı kaynağa göre, bir müddet sonra, koleranın yaptığı tahrîbâttan ve askerin zaafiyetinden şikâyet edip, kendisini tenkîd eden kabîne âzaları için de "Bizim rüfeka mütelâşi; biz bu hâlin daha nelerini gördük." diyerek, vurdumduymazlığa kadar varan aldırmamazlığını göstermiştir.

Paşa'nın fârik vasıflarından biri de bu hissizliğe kadar varan "soğukkanlılığı" yâhut "vurdumduymazlığı"dır. Ayrıca Paşa, koyu bir İttihatçı düşmanıdır ve onların, devletin bekaası için muzır bir takım mahlûkattan ibâret olduğuna kaanîdir. Nitekim, bir münâsebetle, Ali Fuad Bey'e "Artık âtîsi filân kalmadı; onlar bir fırka-i ihtilâliye idi, merkezleri Selânik'ti; Selânik gitti; onlar da def' olup giderler." demiştir. Bununla berâber Kâmil Paşa şu sözlerini gerçekleştirecek tedbîrlere tevessül etmemiş veya edememiştir. Bunun sebepleri çeşitlidir. O karışık ve fecî Balkan felâketi esnâsında İttihatçılar'ı tasfiyeyi doğru görmemiş veya buna fırsat bulamamış; kabîne arkadaşlarıyle bu mevzuda anlaşamamış; bir dâhilî iftirâkı tehlikeli görmüş yâhut komitenin darbesini uzak bir ihtimâl olarak saymıştır. Fakat her halde İttihatçı ihânetine karşı lâzım gelen tedbîrlere mürâcaat etmekte aciz göstermiştir. Bunun başlıca sebebi ise, kabîne âzası arasındaki ihtilâf ve acezeliktir.

Bu mevzûda, o kabînede Dâhiliye Nâzırı olan Reşid Bey'in hâtıratında çok uzun tafsîlât vardır. Burada Kâmil Paşa kabînesinin hakîkî vaziyeti, o günkü İstanbul muhâfızlığı, polis heyeti, İttihat Terakkî'nin emelleri ve teşebbüsleri, kendisinin bu mevzûdaki çalışmaları ve tedbîrleri hakkında hulâsatan şu malûmât verilmektedir:

> *"İttihatçılar'ın 'Harb isteriz.' gürültüsü ile Bâbıâli'ye birinci hücûmları Kâmil Paşa'nın son sadâretinden bir buçuk ay evvel vukû bulmuştur. İş Dîvân-ı Harb'e verilmiş olduğu halde, bu makaamca tahkîkat-ı evveliyenin bile icrâ edilmemiş olduğu anlaşıldı.. Kâmil Paşa kabînesinin teşekkülünden 20 gün sonra İttihat komitasının faal âzasından bâzılarının Sadrâzam ve bâzı vükelâ hakkında suikasd tasavvuruna başladıkları, polisçe haber alındı. Bunların arasına sokulan bir şahıs, mevsuk mâlûmâta ilâveten bir de tahrîrî vesika elde etti. Bu sebeple tevkîf olunan 3-4 kişi, evrâk-ı tahkîkîye ile birlikte Dîvân-ı Harb'e teslîm olundu. Fakat Dîvân-ı Harb yine uyanmadı. Dîvân-ı Harb'in vazîfe-i aslîyesinden, bu muttarid uzaklaşması üzerine, bu hey'et yenilendi. Yine Dîvân-ı Harb, Bâbıâli'ye karşı icrâ olunan ve o zamanki hükûmeti -dolayısiyle- Balkan harbini açmak hatâsına sevkeden hücûm işini tâkip ile berâber, suikasd teşebbüsü ve bir de Türk askerini harb-*

den tenfire çalışmak fezâhatı hakkında tahkîkata başladı. Tahkîkat ilerledikçe, her üç sebeple de maznûn olan eşhâsdan ele geçebilenleri kaanuna tevfikân tevkîf etti. Bu suretle Dîvân-ı Harb'i çalıştırmak imkânı hâsıl oldu, lâkin İstanbul Muhâfızlığı'na memuriyet vecîbesini anlatmak kaabil olmadı. Bulgarya ile mütâreke akdini müteâkip, İstanbul'a avdet eden Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa şâhâne bir edâ ile afv-ı umûmî ilân eder gibi, tevkifhânenin kapılarını açarak, maznûnların hepsini itlâk ettikten başka, eski Dîvân-ı Harb hey'etini de iâde edince, ne evvelki Bâbıâli hücûmunun, ne sonraki suikasdın mürettibleri, ne de 'hıyânet-i vataniye' müteşebbisleri hakkında hiç bir şey yapılamadı; yapılamıyacağı da anlaşıldı. Hele mahkeme-i askeriyenin ihzâr müzekkeresini teblîğ etmek için gönderdiği askerî inzibat memurunu, evinin kapısı önünde alenen katleden İsmail Canpolat'ın muhâkemesini, cürm-i meşhûd olmasına rağmen, bir aydan ziyâde uzatarak, nihâyet hapishane-i askerîden serbestçe firarına meydan bıraktıktan üç gün sonra, hakkında gıyâben idâm hükmü vermesi, Dîvân-ı Harb'in mâhiyet-i menfiyesini, enzâr-ı âlemde ıyânen isbat etmiş oldu. Nâzım Paşa'nın, hey'et-i devlete ve akl-ü mantıka karşı iâde ettiği Dîvân-ı Harb işte bu idi.

"İdâre-i Örfiye dediğimiz hey'etin şahsî mümessili ve Dîvân-ı Harb'in kuvve-i icrâiyesi olan İstanbul Muhâfızı Memduh Paşa ise, evvelâ ümmî denecek kadar câhil, sonra da sağırlıkla malûl idi. Kendisiyle ne şifâhen, ne de tahrîren mahremâne görüşmek ve teşrîk-i mesâî etmek kaabil değildi. Pâyitahtın alelâde âsayişini bile bu adamın elinde bırakmak tecvîz olunur şeylerden değildi. Binâenaleyh onun yerine aklı erer, gözü görür, kulağı işitir bir zâtın tâyini için Kâmil Paşa tarafından Harbiye Nâzırı nezdinde bir hayli mesâî sarfedildi. Lâkin maatteessüf, Nâzım Paşa'nın inadına galebe mümkin olmadı. Memduh Paşa'ya fevkalâde emniyeti olduğundan, tebdîli teklîfini kabul etmemekte ısrar etti. Bunun üzerine, 93 Muhârebesi'nde hüsn-i şöhret kazanmış Müşir (Deli) Fuad Paşa'ya İstanbul Vâliliği ve Muhâfızlığı'nı tevdîe çalıştım. Sadrâzam kabul etti; fakat Nâzım Paşa fikrinde sâbit kaldı. Muhâfız Paşa ise 'Yanılıp da ortaya çıksalar ne âlâ olur; şöyle yaparım, böyle çarparım.' gibi sahte tefâhürleri elden bırakmaz idi. Fakat zaman netîceyi çabuk gösterdi. Bâbıâli basılınca, Memduh Paşa, bir bölük askerle 100 metre mesâfeden koşarak, Harbiye Nâzırı ile yâverlerini öldüren 5-10 haydudu tenkîl edemedi. Halbuki bu baskın, ihtilâl değil, suriş değil, âdî bir şekaavetti. Sonra işittim ki, Memduh Paşa, o günkü acz ve cebânetini, belki de hıyânetini te'vîl için 'Nâzım

Paşa, Bâbıâli'yi zabt ile sadârete geçmeyi düşünüyordu, bana o taraflarda bir gürültü işitirsen, sen hiç bir harekette bulunma diye tenbîh etmişti.' diyormuş. İşte Muhâfız Paşa da bu mâhiyetteydi..

"Pâyitahtın kapısında mütehaşşit ordunun âmir-i mutlakı olan Nâzım Paşa merhûm ise safdil, mütekebbir ve anûd idi. Polise gelince, İttihatçı tensîkatının eseri olmak itibâriyle emniyete şâyân değildi. Polis memurlarının lâ-akal % 20'si nizam dışı bahşişlere alışmışlardı. Bunlar için kazanç kaynağı olan İttihat Terakkî hükûmetinin iktidar mevkiine avdeti ni'metti. O sebeple bâzı komiser ve polisler duyabildiklerinden, eski efendilerini haberdar ediyorlardı. % 60'ı başlarını belâya sokmamayı düşünmekte ve ona göre hareket etmekteydi. Muhtar Paşa hükûmetinin 'bîtaraflık' nâmıyle, İttihatçılar'a karşı gösterdiği müsâmaha, sukuut eden idârenin hâlâ mevcut ve mu'teber olduğunu, yarın öbürgün hükûmete avdet ederek asıp keseceklerini bî-mehâba söyleyen adamlar, bu tehdîdi ikaa muktedir olduklarını Hareket Ordusu vukuatıyle bi'l-fiil isbat etmişlerdi. Vazîfelerini nâmuskârâne ifâ emelinde bulunan polis memurları, İttihat komitasının hükûmete avdetinde her şeyden, hattâ hayatlarından bile mahrum olabileceklerini düşünüyorlardı. Daha fenâsı, bu hâlet-i rûhiye bütün memurlara ve müstahdemlere şâmildi. Polis bu halde bulunmakla berâber, polis idâresi, fesat teşebbüsâtından bî-haber kalmamıştır ve Bâbıâli cinâyetine tasaddî edenlerin muvaffakıyeti de polisin acz ve gafletinden değildir.

"Vükelâ hey'eti ise, âdî ahvâlde meziyâttan madûd evsâfa sâhipti. Bu evsâfı, o âna göre nekaayisten addetmek daha doğrudur. Nâzırlar, her halde nezâret koltuğunda oturmak hırsından berî idiler. Bu berâat ise, muhterisâne çalışan türediler karşısında zaaf demektir. Bunlar vatanı, baba ocağı, kendilerini ev sâhibi tanıyorlardı. Onlarca vatanın varlığı ve refahı endîşesi her türlü hissiyâta gâlibdi. Böyle endîşeler, bütün hissiyâtı nefsânî âmâl ve ihtiraslara inhisar edenlere karşı mücâdelât-ı şahsiyede, tefevvuk te'mîn etmez. Kâmil Paşa kabînesi erkânı, nefisleri için her türlü havf ve recâdan da vâreste idiler. Bu ulüvv-i vicdân ise, ölmekle öldürmek ortasında kalanlardaki hâifâne cür'etle ölçülemez. Bu kabîne erkânı, İttihat hükûmetlerinin ittihaz ettikleri mesleği o kadar kerîh görmüşlerdi ki, onlara benzer her nevi hareketten çekinirlerdi. İşte bu ifrât-ı ihtiraz da, lüzûmun hadd-i asgarîsi kadar bile şiddet izhârına mâni oluyordu.

"Bunlara karşı İttihat Terakkî, iktidar mevkiinden düşüşten itibâren, şereflere tecâvüz etmeğe, halkı dehşete düşürmeğe, kendisinin ber-hayat olduğunu bağıra bağıra tekrara başladı. Harb esnâsında,

hâinâne telkînler ile asker arasında bozgunculuk yaptı. Nihâyet istedikleri olmuş, yâni ordumuz her cephede mağlûbiyete uğramış ise de, hezîmeti müteâkip işbaşına gelen Kâmil Paşa'ya hücûm tevcîhi maddeten münkin değildi. Onun için, Osmanlılığın son kalesini müdâfaa eden askeri harbden tenfîr edecek telkînâta yer yer devam edildi. Diğer taraftan Kâmil Paşa'nın ve muzır görülen bâzı nâzırların izâle-i vücutları istendi. Bu cihet polisçe haber alınarak akîm kaldı. Bu ihânetleri yapanlar, kaanûnî tâkibâttan Nâzım Paşa'nın himmet ve himâyetiyle kurtuldular.

"İttihatçılar bir tedbîr olarak kahraman-ı hürriyet Enver Bey'i Bingâzi'den getirdiler. Hırs-ı iştihâr ile malûl olan bu zât, müsâlahaya rağmen harbe devam edeceğini ilân eyledikten bir kaç gün sonra İstanbul'a geldi. İttihat sergerdelerinin kararlaştırdıkları plânı tatbîk edebilmek için harbe devam lazımdı. Binâenaleyh Enver, Cemal ve hempâları, şiddetle harbe devam propagandaları yaptılar. Tal'at ve yârânı 'Enver diyor ki' mukaddimesiyle, bu fikri neşir ve tamîme, hattâ mütâreke akdinden dolayı Nâzım Paşa'nın idâmı lâzım geldiğini işa'aya başladılar. Londra'da müzâkerât-ı sulhiye ilerledikçe, harbi iâde ile yeni bir hezîmetten bi'l-istifâde hükûmeti zaptetmek ihtimâlinin uzaklaştığını anladılar. Bu defa Nâzım Paşa'ya hulûl ederek kabîneyi içerden yakalamak planını benimsediler. Şöyle ki, Nâzım Paşa'nın Mısırlı Saîd Halîm Paşa ile eskiden beri, senli benli görüşecek derecede münâsebât-ı dostânesi varmış. Saîd Halîm, bu dostluğun, İttihad sergerdeleri elinde, kabînenin cebren ıskatından başka, bizzat o dostunun da hayatına karşı, câniyâne bir âfet gibi isti'mâline râzı olarak, merkez-i umûmî âzasını ve diğer îcâb edenleri Nâzım Paşa'ya takdîm etmiş. Bunlar tam ve hakîkî mânâsıyle Nâzım Paşa'nın dizlerine kapanarak, Kâmil Paşa'nın kin ve zulmüne mâruz kaldıklarından bahisle, himâyesine ilticâ ediyor görünmüşler. Nâzım Paşa'nın kalbindeki saflık müfrit bir derecedeydi; bu sözlere inandı. Aynı zamanda Paşa, nefsine mağrur bir zât olarak kendisine arz olunan mahâretli medihlere karşı pek hassastı. Ayrıca, vükelânın kendisi aleyhinde bulunduğu, İttihatçı âleti olan Norodonkyan hâini ve mel'ûnu tarafından Nâzım Paşa'ya bildirildi, hattâ kendisinin Dîvân-ı Harb'e verileceği bile söylendi.

"Ayrıca Hürriyet ve İ'tilâf Fırkası'nın bâzı erkânı da, kabîneye kendilerinden iki üç kişi almadı diye Kâmil Paşa'ya muğber oldu. Bunlardan bâzıları 'Adl-ü İntikam' nâmıyle gizli bir cemiyet teşkîl eder görünüp sağı solu tehdîd ile tafra-furuşluk taslarlardı. Bunlar da bir yolunu bularak Nâzım Paşa merhûma dehâlet edip, affedildiler. Yalnız bu

meseleden dolayı, zâbıta ile Örfî İdâre arasına nifak girdi. İ'tilâfçılar da Nâzım Paşa'ya hulûl edip, Kâmil Paşa ile rüfekası aleyhine merhûmu tahrîke başladılar. Onların İttihatçılar'a ettikleri bu hizmet daha müsmir oldu. Çünki, hem İttihatçılar'dan, hem İ'tilâfçılar'dan, kabîne arkadaşlarının aleyhinde olduğu iddiaları, Paşa'yı bunun kat'î olduğu kanaatine sevketti. Bunun tashîhi için yaptığımız bütün mesâî akîm kaldı. Böylece İttihat reîsleri devletin de, milletin de felâketine sebep olan 10 Kaanûn-ı Sânî 1323 vak'a-yi kerîhesini ihzâr ettiler. Nâzım Paşa, bu sehv-ü hatâda devam etti. Enver'le Cemal, Nâzım Paşa indinde birer gözde (persona grata) idiler. Şimdi inanmak istiyorum ki, Nâzım Paşa, kabîne arkadaşlarının itirâzına uğramamış olsaydı, İstanbul'daki askerin kumandasını resmen Enver'in kumandasına teslîm ile Muhâfızlığa da Cemal'i getirirdi. İtirazlardan çekinerek Cemal'i menzil müfettişliğinde istihdama mecbur olmuştur.

"Bütün bu mâkus harekâtı Nâzım Paşa'nın kasden iltizam etmediği fikrindeyim. Merhûmu tecrime, yâhut mes'ûliyeti münhasıran ona yüklemek fikrinde değilim. İ'tikadımca Nâzım Paşa, iyi bir adamdı. Mübâlağalı kibr-ü nefsi, safvet-i kalbi ve inadı varsa da bunların inaddan maadası, çok kere memduh evsaftandır. Hayfâ ki, müsâdif olduğu zaman, pek fenâ idi. En dost zannettiği bir adam, Saîd Halîmi, Yahuda'nın Hazret-i İsâ'ya yaptığı gibi, kendisini kucaklıya kucaklıya, öpe öpe, kaatillerine teslîm ediyor; onlar da yılanlar gibi yerlerde sürünerek, dizlerini öpüyor görünerek, sokmak için bir hamlede öldürecekleri noktayı arıyorlardı..

"Kabînede, Harbiye ve Hâriciye nâzırlarından maadası şöyle düşünüyorlardı: İttihatçılar'ın meşrû vesâitle idâre-i hükûmet etmeleri mümkin değildi. Çünki, evvelâ, bîzâr ettikleri Pâdişah ve millet kendilerinden müteneffirdi; sâniyen, sulhün akdi ile yeni bir Meclis-i Meb'ûsân toplamadıkça Sadrâzam'ın rızâsıyle istifâsından veyâ vefâtından başka bir suretle kabînenin tebeddülüne kaanûnî imkân yoktu. O halde emellerinin tatmîni için, gayr-i meşrû vâsıtalarla hükûmeti kapmaları zarûrî görünüyordu. Bu yolda da, ikinci bir Hareket Ordusu hazırlayabilmeleri hayâl-i muhâl idi. Zira, hey'et-i askeriyenin fikir ve vicdan sâhibi olan ekseriyeti, İttihatçılar'ın mâhiyetini bi'l-fiil görmüş ve anlamışlardı. Binâenaleyh İttihatçılar'a açık olan yol, İstanbul'da toplayabilecekleri bir takım haşerât ile ânî bir hareket icrâ ederek hükûmeti kapmaktan ibâret kalıyordu. Buna karşı bir çâre bulmak işi, rüfekamdan ziyâde bana düşen bir vazîfe idi. Düşündüm: Ya İdâre-i Örfiye'yi kaanun dâiresinde, sür'at gösterecek kadar nufûz ve selâhiyetle yeni-

den teşkîl ederek Harbiye Nezâreti'nin hodserâne müdâhalesinden kurtarmak, yâhut ilgâ edip, zâbıta kuvvetiyle mehâkim-i adliyenin tabiî faaliyetini iâde eylemek zarûreti karşısında idik. Bir gün Harbiye Nâzırı'nın da hazır bulunduğu bir vükelâ toplantısında bu zarûreti izâh ettim. Harbiye Nâzırı, hakkındaki sözlerimden münfâil oldu. Bir kaç gün sonra tekrar Nâzım Paşa'ya, ahvâlin vehâmetini anlatarak, memleketin görünen bir felâketten kurtarılması için, sûzişli bir lisan ile niyâz ettim. Harbiye Nâzırı, sözlerimden müteessir oldu, istenilen tedâbiri ittihaz edeceğini, o sırada zannımca samîmî olarak, vaad etti. Lâkin, devam eden iğfâlâttan kurtulamamış olacak ki, hiç bir şey yapmadı..

"Binâenaleyh, tâkip edilecek iki yol vardı: Biri, idâre-i örfiyeye faâliyet aşılamak; diğeri, Harbiye Nâzırı'nın da dâhil olduğu Meclis-i Vükelâ'ca 'devlet kararı' şeklinde ve mevcut teşkilât fevkinde kat'î bir tedbîr ittihaz ve icrâ etmek. Birinci yol, eslem ve tabiî görünmekle berâber mümkin olmuyordu. İkinci yolu ihtiyar ile, memleketin âsayişi nâmına 'Umûmen siyâsî cemiyet ve grupları sulh akdedilinceye kadar sed ve tâtîli ve bâzı ele başıların İdâre-i Örfiye mıntıkasından teb'îdi ve fesâda sâî olanların idâreten ve serîan cezâlandırılması' için muvakkat bir kaanun tanzîmini, kabîneye teklîf ettim. Harbiye, Hâriciye ve Adliye nezâreti kendisine babadan mîrâs kalan Ârif Hikmet Paşa müstenkif kaldılar. Ekseriyet böyle fevkalâde bir tedbîr için elde kat'î bir vesîka bulunması elzem olacağını söyleyen Şeyhülislâm'ın fikrine iştirak ve Sadrâzam'ın ısrarına rağmen bu kanaatte sebât ettiler. Bu ısrar, o zamanki vükelânın şiârı muktezâsıydı. Çatalca hattındaki ordu, İstanbul'a gelen 20 bin koleralı asker, elden çıkan Rumeli gibi hâdiselerle devlet ve milletin ölüm kalım noktasında çırpınırken, hükûmeti devirmekten başka bir şey düşünmeyen Türkler de bulunabileceğini istib'âd ediyorlardı. Hasbe'l-vazîfe ahvâli yakından görmemiş olsaydım, bu düşünce tarzına ben de iştirak ederdim. Halbuki İttihat rüesâsının, kaybettikleri mevkilere ulaşmak için muhârebe felâketinden istifâdeyi düşünerek harbi tervîç ve bu maksadla Bâbıâli'ye hücûm etmek; yine hükûmeti düşürmek emeliyle askeri muhârebeden yüz çevirmeğe teşvîk için ayrı bir fesad komitası teşkîl eylemek; hattâ bâzı dar kafalı doktorlar ve hastabakıcı hanımlarla yaralı gâzîlere, gayret-i milliyeyi imhâ edecek telkînâtta bulunmak; Sadrâzam'la vükelâdan bir ikisini katle çalışmak; Almanya ve Avusturya ataşemiliterlerini de teşvîk sûretiyle harbin iâdesine çâreler aramak; hukuk-ı düvel kavâidine göre imtiyazlı ve binâenaleyh polisin nazarına kapalı Alman sefârethânesini komita

merkezi hâline getirmek gibi teşebbüslerine, vazîfem icâbı vâkıf olduğum kadar, bu ahvâle nihâyet vermek lüzûmuna da kaail idim. Eğer teklîf ettiğim muvakkat kaanuna hey'et-i vükelâca muvafakat edilmiş olsa idi, Bâbıâli baskınına imkân kalmazdı.

"Teklîflerim yürümeyince, Sadrâzam'a mürâcaatla afvımı ricâ ve esbâbını arzettim. Sadrâzam kanaatime iştirak ile, bu hal istifâyı mûcibse kendisinin de çekilmesi lâzım geleceğini söyledi. Cevâben 'O halde birlikte çekiliriz.' dedim. 'Mümkün mü? Nasıl istifâ ederim? Devleti bu halde nasıl bırakabilirim?' sözleriyle izhâr ettiği vatan endîşesi karşısında ısrardan istihyâ ettim. Bunun üzerine düşündüğüm iki tedbîrin ikisini de icrâya karar verdim. Dîvân-ı Harb'i çalıştırmak için Nâzım Paşa'nın ayrılması, artık zarûrî bir tedbîrdi; diğer taraftan İttihat komitasının mücrimîyetini gösterir bir vesîka bularak Meclis-i Vükelâ'ya arzetmek de benim vazîfemdi. Binâenaleyh Sadrâzama mürâcaatla Harbiye ve Hâriciye nâzırlarının tebdillerini musırrâne ricâ ettim. Sadrâzam ricâmı esas itibâriyle tasvîb etti; fakat Nâzım Paşa'nın tebdîline karşı dedi ki: 'Nâzım Paşa, Harbiye Nâzırı sıfatıyle İdâre-i Örfiye'nin reîsi ve Başkumandan Vekili olmak haysiyetiyle de pâyitahtın kapısında bulunan yegâne kuvvetin âmir-i mutlakıdır; gerçi kendisinin hamiyetine, fikir ve ahlâkının selâmetine emînim, ancak şu sırada infisâli muhârebedeki muvaffakıyetsizliğe ma'tûf olabileceğine nazaran, bundan hâsıl olacak teessürü, bununla berâber kibr-i nefsi ve serefrazlığa ifrad ile temâyülü şâyân-ı teemmüldür. Meclis-i Meb'ûsân mefsûh, Pâdişah hasbe'l-hâl gölgeden ibâret, Hey'et-i Vükelâ tahrîkât ve ifsâdâta karşı, sulh akdedileceği şu sırada, hükûmetin maddî kuvvetine istinad etmek mecbûriyetinde. Bu kuvveti, vazîfeleri dolayısiyle elinde tutan bir nâzırın tebdîli, âdî bir memurun azline benzemez. İyice düşünelim.'

"Sadrâzamın mütâlaatı düşündürecek mâhiyeti hâiz idi. Maamâfih, Nâzım Paşa'nın tebdîli hâlinde serbâzâne bir harekete kıyâmı ihtimâlini istib'ad ile fikrimde ısrar ettim. Bu müzâkere bir kaç gün devam etti. Nihâyet Sadrâzam, bir istifânâme hazırladı. Pâdişah'ı iknâ ederek mührün yeniden kendisine îtâsını temin etti. İstifânâmeyi Vükelâ Meclisi'nde okuttu. Kâmil Paşa, kendi ıfâdesine göre bu hareket şekliyle, Nâzım Paşa'yı intibâha dâvet etmek istediği halde, onda mâkus bir te'sîr uyandırmış olmalı ki, Harbiye Nâzırı, Sadrâzam çıkar çıkmaz 'Bizi atlatmak istiyor, arîzadan maksadı da budur.' dedi. O gün akşam Kâmil Paşa'yı gördüğüm zaman, Harbiye Nâzırı'nda olan mâkus teessürü anlattım. Hemen aynen şu sözleri söyledi: 'İttihatçılar'ın teşebbü-

sâtı ma'lûm; Nâzım Paşa'yı iğfâl husûsunda dakîka fevt etmiyorlar; İ'tilâfçılar da bunlara gâfilâne muâvenette kusur etmiyorlar. Ancak bu mütevâli iğfâl ve gaflet Nâzım Paşa'nın şu veyâ bu tarafın âmâl-i harîsânesine âlet olacağını isbat edemez. Nâzım Paşa'nın kibr-i nefsi bu kadar küçülmesine mânidir. Gerek İttihatçılar'ın, gerek ötekilerin, kendi başlarına ihtilâl ikaa edemiyecek kadar zayıf olduklarında şüphe yoktur. Demek ki, hâl-i hâzırda tehlike mutlak ve kat'î değil. Fakat Nâzım Paşa'nın Hey'et-i Vükelâ meyânından ihrâcı teşebbüsü, kalbini kırar ve mes'ûliyetine çalışıldığı hakkındaki telkînâtı takviye eder. Bu suretle esbâb-ı fesâdı kuvvetlendirmiş olabiliriz. Musâleha zamanı yaklaşıyor. Sulhü müteâkip Başkumandanlık Vekâleti bi't-tabi' mülgâdır; o zaman sâdece ordu kumandanlığını emniyete lâyık bir zâta tevcîh ederiz. Harbiye Nezâreti'ni, Edirne müdâfîi Şükrü Paşa'ya, Hâriciye'yi Londra sefîri Tevfîk Paşa'ya tefvîz etmek suretiyle kabîneyi yeniden teşkîl ederiz.'

"Bu mütâlaa vârid olmakla berâber, kararsız halden kurtulmak için istifâyı düşündüm. Mes'ûliyetten kaçmak mânâsı verilmesi ihtimâlini teemmül ederek, bir müddet daha te'hîrde muztar kaldım ve Hey'et-i Vükelâ'yı, kat'î bir harekete mecbûr edecek vesâiki elde etmeğe çalıştım.. Hattâ bir gün Meclis-i Vükelâ'da, Enver ve hempâlarının hareketleri dolayısiyle, Nâzım Paşa'ya açık bir lisanla serzenişte bulundum. Merhûm, fevkalâde müteheyyiç oldu. Oturduğu yerden kıyâm ile bana dedi ki: 'Bahsettiğiniz beyler, siyâsiyât ile kat'iyyen iştigâl etmiyecekleri hakkında bana, şahsî ve askerî nâmusları üzerine söz vermişlerdir. Polis raporlarına istinad ederek bu zâbitlerin şeref ve nâmuslarından şüphe etmeğe hakkınız yoktur.' Buna karşı ben de 'Hayatımı böyle esâssız ve safderûnâne bir itimâda fedâ etmek istemem. Burası şahsıma âit bir meseledir ki, sizce ehemmiyeti olmayabilir. Fakat hükûmet-i hâzıra İttihat ve Terakkî siyâsetinin memleket hakkında muzır olduğu i'tikadında ise, avdetinden mülk-ü milleti esirgemek vazîfesini îfâ etmeli, değilse işi ehline bırakarak çekilip gitmeli.' dedim. Rüfekanın müdâhalesiyle o günkü münakaşa burada kaldı ise de, siyâsetle uğraşmıyacaklarını şahsî ve askerî nâmuslarıyle te'mîn etmiş olan zâtlar, beş on gün sonra, bir takım ipsiz sapsız heriflerin önlerine düşerek Bâbıâli'yi basmışlar, Nâzım Paşa'yı da katletmişlerdir.

"Bu esnâda, İttihatçılar'ın ihtilâl için uğraştığı hakkında ele kat'î bir vesîka geçti. Trabzon vilâyetinden şifreli bir telgraf geldi ki, Rize İttihat Klübü tarafından Merkez-i Umûmî'ye cevâben yazılmış bir mektu-

bu İstanbul'a bizzat ulaştırmaya memur olan klüp ihvânından birinin hâmil olduğu mektupla berâber yakalandığını müş'ir ve mektubun sûretini aynen muhtevî idi. Mektubun emîn bir vâsıta ile hemen gönderilmesini vilâyetten istedim. Kâğıt geldi. -Üzeri klübün damgasını, altı, İttihat Komitesi mührünü hâvi bir varaka idi. Merkez-i Umûmî'nin tamîmine cevâben yazılmış bu varakada, emrolunduğu veçhile hükûmet aleyhinde ihtilâl tertîbâtına çalışılacağı hakkında te'mînât veriliyor ve varaka hâmilinin daha mufassal evâmir telâkkî etmek için gönderildiği bildiriliyordu.- İttihat Terakkî Merkez komitesinin niyetlerini ve ihtilâl teşebbüslerini isbat eden bu vesîkayı Meclis-i Vükelâ'da okuttum ve umûmen klüplerin derhal taharrîsi ve seddi ile berâber, Merkez Komitesi'ni teşkîl eden zevâtın da hemen mes'ûl edilmesini teklîf ettim.. Vükelâ, vesîkanın kat'î ve teklîf edilen tedbîrlerin muhik ve müttehim olduğunu bilâ-tereddüd itirâf ettiler. Şeyhülislâm Efendi, teennî ile, yalnız şûbeden gönderilmiş mektupla iktifâ edilmemesini, diğer yerlerde de arama yapılarak, ele geçecek vesâikin kâffesinin birleştirilip, suçluları inkârı kaabil olmayacak surette mes'ûl etmenin hayırlı olacağını söyledi. Nâzım Paşa 'Hükûmete muârız olan siyasî bir cemiyetin böyle vehleten mes'ûliyeti orduca sû'-i te'sîr eder.' demek isterdiyse de, söylenişi o kadar zayıf ve merhumun her zaman 'Ordudaki zâbitan arasında İttihatçı olanlar yüzde iki bile değildir.' meâlindeki te'mînât-ı sâbıkasına, o derece mugâyirdi ki, Meclis'ce hiç nazar-ı dikkate alınmadı.

"Fakat 'İttihatçılar'a benzememek' endîşesiyle vükelâ, mütereddidâne bir muhâkemeye başladılar. Bu yeis verici bir haldi. Vükelâyı emr-i vâki karşısında tutmak için, vilâyetlere, bütün İttihat klüplerinin ba'de't-taharrî seddiyle, ele geçecek evrâkın mühürlü torbalara konarak Nezâret'e gönderilmesini, telgrafla teblîğ ettim. Müteâkiben meclise avdetle müsveddeyi okudum ve 'Vilâyetlerin taharrîsine ve seddine İstanbul'daki rüesâ lâkayd kalamazlar. Ya nevmîdâne hücûm, yâhut hiç olmazsa firar ederler. İcrâsı muhik ve müstâ'celiyeti belli olan bir tedbîri ta'vîk etmiyelim.' yolundaki mütâlaatım, Sadrâzam'ın muâvenet ve iştirâkine rağmen, meclisin tereddüdünü izâle edemedi. Yapılması elzem olan Merkez-i Umûmî'nin taharrîsine ve âzanın mes'ûliyetine karar verilemedi. Vilâyetlerden alınan cevaplardan, klüplerin 5-6'sı müstesnâ, hepsinin, daha evvel kendiliğinden terk ve seddedilmiş oldukları sarîhan anlaşıldı. Evrâkı, teşkîl edilecek komisyon muvâcehesinde açılmak üzere, geldiği gibi hıfzettirdim. Bâbıâli vak'asından sonra takımıyle ashâbına rücû etmiştir."

Bu uzun nakil, Kâmil Paşa kabînesinin içyüzünü bütün açıklığıyle ortaya koymakta, nasıl bir çıkmaz yolda olduğunu, ne derece zaaf içinde bulunduğunu anlatmaktadır. Bu ifâdelere göre, kabîne âzaları arasında fikir birliği yoktur. Bunlar müşterek tehlike karşısında dahi birleşememektedirler. Halâskâr Zâbitân grubunun lideri mâhiyetinde bulunan ve askerî kuvvetin başı olan Nâzım Paşa, mertliği ve samîmîyeti derecesinde safderûn bir adamdır. Bu husus, diğer kaynakların ittifakıyle de sâbittir. İttihatçılar'ın şerîrlikleri ve iktidarda gösterdikleri şiddet, yeni hükûmetin gevşekliği ile tezat hâlindedir. Bu ise, devlet memurları ve polislerin vazîfelerini bihakkın yapmalarına mâni olmaktadır. İttihatçılar'a karşı gösterilen zaaf, hükûmeti emniyet verici bir unsur olmaktan çıkarmaktadır. Şu vaziyet, hükûmeti tam mânâsıyle âciz bir varlık hâline sokmaktadır. Kabînenin askerî ve sivil âzası arasında bile emniyetsizlik vardır. İşte bu vaziyet, âdî bir şekaavetten ibâret bulunan Bâbıâli vak'a-i kerîhesine kadar böyle devam etmiş ve hükûmet, mukadder âkıbetine uğramıştır.

Muhâlefette bulunan İttihat Terakkî ise, me'lûf bulunduğu Balkan komitacılığı yüzünden, devlet ve millete karşı tam bir ihânet içindedir. Târihi nizam ve intizamıyle doldurmuş; asırlarca cihâna bu âdil nizâmiyle huzûr ve sükûn vermiş olan devlet, bir cinâyet şebekesinden başka bir hüviyet taşımıyan pespâye Balkan komitacılığının mevzuu ve matmah-ı nazarı hâline gelmiştir. Osmanlı saltanatının pâyitahtı olan ve 300 milyon müslümanın en büyük mânevî merkezlerinden biri bulunan İstanbul, İzladi Balkanı durumuna düşürülmüş, oralardan gelen şekaavet erbâbının yuvası ve cevelângâhı hâline getirilmiştir. O günkü muhâlefetin de, muvâfakatin de başlıca özentisi, işte bu Makedonya çeteciliğidir. Bu, o günlerde hükümfermâ olan kolera gibi, genç nâsiyeleri, orduyu ve siyâset sahnesini sarmış; bu sârî illetten daha fecî ve korkunç tahrîbat yapmakta devam etmiştir. Bu tahrîbâtın mevzuu yalnız insan ve fert değil, devlet ve onun müesseseleridir. Devleti bu bâdireden çekip kurtaracak ne bir grup, ne de yürekli ve hamiyetli bir adam çıkabilmiştir. O günkü siyâsî vasat ve birbiri üzerine yığılan ve yıkımdan başka bir şey olmayan inkılâplar, harbler ve bunların vücûda getirdiği şaşkınlık da böyle bir ameliyeyi güçleştirmektedir.

Fakat bu karışıklıktan bîzâr olan ve huzûr ve sükûn isteyen efkâr-ı umûmîye nizâm ve intizamı iâde edebilecek bir adam yâhut bir grup beklemektedir. Halâskârân hareketiyle işbaşına gelenler, bunu temin edebilecek vasıflardan yoksun olduklarını göstermişlerdir. Kâmil Paşa hükûmetinin en kuvvetli rükünlerinden biri olan ve askerî kuvvetin başında bulunan Nâzım Paşa da, samîmîyetine ve hüsnü niyetine rağmen, bu vasıflardan bi'l-külliye

mahrumdur. Nitekim Rıza Nur, Reşid Bey'in beyânlarını te'yîd eder müşâhedeler serdetmekte ve şöyle demektedir:

"Tal'at ve Enver, Nâzım Paşa'yı ele almışlar, ahbâb olmuşlardı. Paşa, Enver'i yanına almış, terfi de ettirmişti. Bunlar, âletleri olan Saîd Halîm'i, Nâzım Paşa'ya musallat etmişlerdi. Halîm, Nâzım'ı her gün Serkl Doryan'a yemeğe çağırıyordu. Nâzım'ın keyfi yolunda idi. Bu hâlinden bizimkiler telâşa düşmüşlerdi. Onu ikâz için arkadaşlar beni yolladılar. Gidip gördüm. Dedim ki 'Paşa, bütün arkadaşlar telâş içinde; beni size yolladılar.' 'Niye?' dedi. Cevap verdim: 'Siz Enver'e çok hüsn-i muâmele ediyorsunuz, sizi aldatıyor diyorlar.' 'Halt etmişler; Enver'e ben, nâmus-ı askerîsi üzerine bir daha politika ile uğraşmıyacağına dâir söz verdirdim; o mesele bitti.' dedi. 'Pek iyi! Saîd Halîm'e?' dedim. 'Ooo, o benim eski dostum; artık dostlarla da mı konuşmıyayım.' dedi. 'Pek iyi Paşa! Tal'at'a ne diyeceksiniz? dedim. 'Onu söyleyenler gelsinler de Tal'at bana nasıl dalkavukluk ediyor, görsünler; her gün elimi öpüyor; mesele yoktur.' dedi.

"Şu zavallı adamın, bu kadar yüksek safderunluğuna şaştım ve dedim ki: 'Paşa, sen bunlara inanıyorsun ha! Enver'in sözü boştur. Tal'at bugün senin elini öper; fakat yarın da ayağıyla başına vurur.' 'Pöf.. martaval!' dedi. Bu söz onun nakaratı idi. Nâzım'ı yıllardan beri tanırdım. Her konuşuşunda bu nakaratı unutmazdı. Yine söyledi. Şişman, güzel yüzlü, hoş sohbet bir adamdı. Ufak bir kiraz çubukla sigara içerdi. O kadar çok sigara içerdi ki, böylesini görmedim desem câizdir. Sigara dibine kadar yanar, insan çubuk da tutuştu zanneder; izmaritinden yeni bir sigara yakıp çubuğa takar. Çubuk dâima ağızında idi. İşte bu çubuk dudağının bir köşesinde iken bu nakaratını bol bol söylerdi. Yine öyle idi. Biraz takaza yapmak istedim. 'Paşa, sizin için Bağçe'ye girmiş diyorlar.' dedim. 'Bok yemişler.' dedi. 'Bağçeye girmek', 'bağçeden' tâbirleri onun icâdı idi. Biri İttihat Cemiyeti'ne girse 'Bağçeye girmiş' derdi. İttihatçılar'a 'Bağçevan' derdi..

'Bir kaç gün sonra İttihatçılar'ın Bâbıâli'yi basacaklarını haber aldım. Bir kaç arkadaşa söyledim. Telâş ettik. 'Nâzım Paşa'ya gidip ikaz edelim.' dedik. 'Siz gidin.' dedim; ben gitmedim. Benim artık Paşa'da hiç ümîdim yoktu. Nitekim gittiler. Nâzım Paşa 'Pöf, martavaldır.' demiş. Ötekiler 'Etme Paşa, bu ciddîdir.' demişler. Nâzım 'Keşke puştlar yapsalar da bu iş için yeni taburu hazırladım; işlerini bitiriversem.' demiş. Arkadaşlara dedim ki 'Buna inanıp rahat etmeyin, ben bir de Kâmil Paşa'ya gideyim.' Evine gittim. Bir haylî bekledim. Gün görmüş

pîr-i fânî nihâyet sofaya çıktı. 'Ne var?' dedi. Dedim 'Mühimdir, kimse olmasın anlatayım.' 'Pek iyi.' dedi. Ayakta anlattım 'Bâbıâli'yi basacaklar, sizi kesecekler.' Lâkırdı bile söylemedi. Elini kaldırıp işâretle 'Saçma, benim işim var, İngiliz sefirine gidiyorum.' dedi, yürüdü. Canım ağzıma geldi. Kolundan tuttum, durdurdum. Dedim ki 'Etme Paşa, iş ciddîdir.' 'Boş, boş.' dedi. Dedim ki 'Sonra pişman olursunuz, benim dediğim çıkar, bu seferki şakaya gelmez, kellemiz mevzuu bahis, etme!'.. Cevap bile vermedi, yürüdü gitti.. Ben de ağız dolusu küfürle çıktım. Gidiyorum ve acı acı düşünüyorum: Bu ahmakları nerden başımıza getirdik. Kellemizi götürecekler. Çâre? O da yok."

Bu ifâdeler, Kâmil Paşa kabînesinin nasıl bir çıkmaz içinde çırpındığını, kendilerini ve devleti tehdîd eden müşterek tehlikeler karşısında bile birleşemediğini göstermektedir.

Nâzım Paşa'nın saflığını anlamakla berâber, Kâmil Paşa'nın kendisine yapılan bütün ihbarlara karşı tam bir vurdumduymazlıkla mukaabele etmesi mânidârdır. Buna sonradan neşredilen hâtıralara göre bir cevap bulmak mümkündür. Nitekim Câvid'in yazdığına göre, Tal'at ile Saîd Halîm, Kasımın ilk haftasında Kâmil Paşa'yı ziyâret ederek işbirliği teklîfinde bulunmuşlardır. Paşa bunu "kısaca ve kuru lisanla" savsaklamıştır. İttihat rüesâsının bu teklîfini, Kâmil Paşa'nın, onların zaafına verdiği ve bir baskın hareketine girişemiyecekleri şeklinde tefsîr ettiği anlaşılmaktadır. Reşid Bey'in yazdıklarından da, Kâmil Paşa'nın İttihatçılar'ın Nâzım Paşa'yı elde ettikleri kanaatine vardığını, istifâ mektubunu bunun için kabînede okuttuğunu, onun gösterdiği reaksiyon üzerine, bundan da emîn olduğunu, yâni şimdilik bir tehlike bulunmadığı görüşüne kapıldığını anlamaktayız. Tabiî bu görüş; Bâbıâli baskınıyle tamâmen fos çıkmıştır.

* * *

Kâmil Paşa kabînesinin 3,5 aydan fazla süren iktidarı esnâsında, meşgûl olduğu başlıca meseleler, Çatalca müdâfaası, mütâreke akdi ve sulh müzâkereleri olmuştur. Paşa'nın, Çatalca'daki müdâfaada ısrar ettiği ve askerî ricâlin ümitsizliğine rağmen, buradaki mukaavemette başlıca rolü oynadığı muhakkaktır. Askerî ricâlin ise tam bir ümitsizlik içinde bulunduğu, bu hususta tanzîm ettikleri mazbata ile sâbittir. Bu sebeple, onun kayıtsız şartsız sulh tarafdarı olduğu hakkındaki İttihatçı iddiası tamâmen yanlıştır. Askerî ricâlin "Çatalca'da bile müdâfaa imkânsızdır." yolundaki beyânına rağmen, bu müdâfaa yapılabilmiştir. Nitekim Çürüksulu'nun "Bir de baktık ki, kendi kendine bir cephe teşekkül etti ve mukaavemet mümkündür, değildir derken, Çatalca müdâfaası oldu bitti." sözü, vâkıaya da tamâmen mutâbıktır.

İşte kumandanlarda görülen bu ümitsizliktir ki, büyük devletlerin hepsini, İstanbul'a bir harb gemisi gönderme ve şehirdeki tebaalarını koruma kararını kabûl mecbûriyetinde bırakmıştır. Kabînenin mütâreke akdi husûsundaki aceleci tavrı da, askerî rüesânın kapıldıkları ümitsizlikle alâka-lıdır. Bu hususlar hakkında, Balkan Harbi'ni anlatırken uzun uzun izâhat verdiğimizden, burada tekrarına lüzum yoktur.

Kâmil Paşa kabînesinin uğraştığı diğer mühim mesele sulh müzâkereleridir. Paşa sadârete geçer geçmez, İngiliz Hâriciye Nâzırı Sir Edward Grey'e, şahsî bir mektup göndererek, İngiltere'nin "müttefiki olan Rusya'yı, yegâne gâyesi Türkiye'yi ortadan kaldırmak olan bu harbi durdurmaya teşvîk" etmesini istemiştir. Aslında bu görüş; biraz eğridir. Rusya, Balkan Harbi'ni istememiştir ve Bulgar Kralı'na Boğazlar'a tasallut etmemesi husûsunda, Çar'ca mektup da gönderilmiştir. Fakat Avusturya-Rusya çekişmesi sebebiyle, Petersburg hükûmeti Balkan bloku üzerinde, siyasî görüşüne muvâfık bir baskıda da bulunamamıştır. Maamâfih Rus siyasî mahfilleri, Bulgaristan'ın bu kadar büyümesi karşısında endîşelerini ifâdeden geri kalmamışlardır. Rus Çarı, Bulgaristan'ın bu derece büyümesine hiç bir veçhile muvâfakat edemiyeceğini göstermiştir. Bu arada Rusya, Karadeniz donanmasını hazırlıyarak Büyükdere'yi işgâl ve İstanbul'da nufûz sâhibi olmayı bile düşünmüştür. Fakat Karadeniz Rus donanmasının bu işe hazır olmadığı anlaşılmış ve o sırada da Çatalca'daki Bulgar taarruzu Türkler'ce püskürtülmüştür.

Taraflar arasında Londra'da başlayan sulh müzâkerelerinde ise Rusya, Enez-Midye hattını hudut olarak teklîf etmiş; bu husus, Boğazlar'ın müdâfaası için Türkiye'ye Trakya'dan bir parça bırakılmasını isteyen İngiltere'ce de tasvip edilmiştir. Fakat hiç bir Türk hükûmeti, Edirne'yi verebilecek ve gözden çıkarabilecek durumda değildir. Onun için, Kâmil Paşa kabînesi, 1 Ocak 1913'te, Londra Konferansı'na, sulh teklîfini bildirmiştir. Buna göre, "Edirne Osmanlı Devleti'nde kalacak, Arnavutluk ve Girit'in vaziyeti düvel-i muazzamanın kararına bırakılacak, Ege Denizi'ndeki adalar bırakılmıyacaktır." Türkiye'nin bu teklîfleri, Balkanlı müttefikler tarafından kabul edilmemiştir.

Bunun üzerine Grey, büyük devletlerin, her iki tarafa da, kendi arzularını kabul ettirmek suretiyle, meseleyi halle karar vermiş ve bu iş için, düvel-i muazzama sefîrlerini toplantıya çağırmıştır. 13 Ocak 1913'te yapılan toplantıda, müşterek bir nota hazırlanmıştır. Bu notada, Bâbıâli'nin Midye-Enez hattını hudut kabul etmesi, yâni Edirne'yi Bulgarlar'a bırakması ve Adalar meselesinin hallinin düvel-i muazzama'nın vereceği karara terkedilmesi istenmekte, şu tavsiye dinlenilmezse, harbin yeniden başlayacağı bildirilmek-

tedir. Emirden başka bir mânâ taşımayan bu nota, 17 Ocak 1913'te, Bâbıâli'ye tevdî edilmiştir.

Bâbıâli'yi ciddî bir şaşkınlığa uğratan nota hakkında Cemâleddin Efendi "Hükûmet havsala-i hamiyetin tahammül edemiyeceği bu teklîfe mâruz bulununca, gâyet müşkil bir mevki'de kaldı." diyerek, Erkân-ı Harbiye Reîsi Ahmed İzzet Paşa'nın ordunun harbin devâmına kat'iyen müsâid olmadığını bildirdiğini, bu müşkil durumda İttihatçılar'ın hükûmeti düşürmek için fesâd tertîbinden hâlî olmadıklarını yazmaktadır. Yine aynı zât:

"Edirne şehri, Devlet-i Osmaniye'nin kadîm bir pâyitahtı olup, orada haylî âsâr-ı mukaddese-i İslâmiye mevcut ve tahrîr-i nüfûs cedvellerine nazaran, sekene-i vilâyetin yüzde seksen bu kadarı müslim olup, Bulgarlar'ın Marmara havzasına takarrübü Akdeniz Boğazı'nın mahfûziyetini işkâl ile bilâhare Avrupa muvâzene-i sulhiyesini ihlâle sebep olabileceği mülâhazasına binâen, Edirne'nin Karaağaç'tan itibâren bir had tâyiniyle, İsviçre gibi müstakil ve bîtaraf bir hükûmet şekline ifrâğı ve düvel-i muazzamanın inzimâmı re'yile müslüman bir hâkimin zîr-i idâresine tevdîi ve Adalar'a gelince, Sakız ve Midilli gibi Anadolu ile irtibât-ı tammı olanların Yunanlılar'a terkedilmeyip, düvel-i muazzamanın rey ve takdîr-i nasâfetkârîsine tevdîi ve şerâit-i sâire-i sulhiyenin bi'z-zarûre kabûlü sureti tezekkür olunmuş ve Edirne'nin bir şekl-i bîtarafîye vaz'ı esâsen Sir Edward Grey tarafından, Londra sefîri Tevfîk Paşa'ya mahremâne ihtar edilmiş olmasına nazaran, bu teklîfimizin süferâ konferansınca kabul edileceği kaviyyen ümîd edilmiş idi." demektedir.

Görülüyor ki, Edirne'nin bîtaraf bir eyâlet hâline getirilmesi, İngiliz Hâriciye Nâzırı'nın tensîbiyle teklîf edilmiş ve Kâmil Paşa, böylece bir pazarlık yolu daha açarak, işi uzatmak istemiştir. Maamâfih Grey, bilâhare Edirne'yi işgâl edişimize karşı çıkmıştır. Fakat bunu da Rusya'nın hareketine benzetmek ve biraz câlî bir davranış addetmek mümkündür.

Cemâleddin Efendi, düvel-i muazzama sefîrlerinin tevdî ettiği notanın, bir şûrâ-yı umûmîde görüşülmesi teklîfini yapmış; bâzı ricâl Kaanûn-ı Esâsî hükmünce bu hususta münhasıran Hey'et-i Vükelâ'nın karar vermesi lâzım geldiğini, sâir ricâlin işe karıştırılmasının câiz olmadığını söylemişlerdir. Şeyhülislâm, maksadının sâirlerini mes'ûliyete ortak etmek olmadığını, meselenin büyük ehemmiyeti bulunduğunu, bu mevzûdaki meşveretin devletin kadîm usûllerine muvâfık olduğunu, teklîfi kabul edilmediği takdîrde istifâ edeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine sâir vükelâ, bir iki kişi müstesnâ,

teklîfi kabul etmişlerdir. Böylece 22 Ocak 1913 târihinde, Pâdişah'ın da izni ile, dâvet olunan zevât, Beşiktaş Sâhil-saray-ı hümâyûnun üst kat salonunda toplanmıştır. Bu toplantıya muhâlif olan Nâzım Paşa iştirak etmemiş; Mahmud Şevket Paşa da, itirâzını bir tezkere ile Sadârete bildirerek, gelmemiştir.

Toplantıda, bir iki itiraz sesine mukaabil, sulhün kabul akdinin lüzûmu kararlaştırılmış; fakat bu hususa dâir imzâlı bir mazbata tanzîm edilmemiştir. Zâten hır çıkarmak istiyen İttihatçı reîsleri, bunu bahâne ederek, hükûmetin Edirne'yi terkettiği propagandasına başlamışlar ve meseleyi müzâkere için, ertesi gün toplanan vükelâ meclisini basarak, darbe-i hükûmet yapmışlardır (23 Ocak 1913).

O gün neşrettikleri ve vilâyetlere gönderdikleri beyânnâmede de Kâmil Paşa hükûmetinin Edirne'yi düşmana terketmeğe karar verdiğini, işte bunun için harekete geçtiklerini bildirmişlerdir. Tabiî bu düpedüz bir yalan ve âdî cinsten bir bühtandır. Ne gariptir ki, bu iddia ile iktidara gelen İttihatçılar, bir müddet sonra Edirne'yi tamâmen Bulgarlar'a terkeden muâhedeyi imzâlamışlardır. Şu davranışları dahi, onların ne Edirne, ne vatan, ne millet gibi mukaddes mefhumlarla fazla alâkaları bulunmadığını, esâs gâyelerinin iktidarı ele geçirmek olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Cemâleddin Efendi, bu hususlara temas etmekte ve:

> *"Hakîkatın hilâfı olarak Kâmil Paşa kabînesinin Edirne'yi Bulgarlar'a terkeylemesinden nâşi feverân-ı milletle mevki-i iktidârdan ıskat edildiği, Dâhiliye Nezâreti makaamından telgrafla memâlik-i Osmâniye'ye ilân ve lisân-ı resmî ile eski kabîneye azim bir bühtan edildi. Çünki cevâbî notada, Edirne'nin Bulgarlar'a terkine muvâfakatı müş'ir bir kelime bulunmayıp, bilâkis bî-taraf bir hükûmet-i İslâmiye şekline ıfrâğıyle Akdeniz Boğazı'nın te'mîn-i mahfûziyeti suret-i teklîfde dercolunmuş idi. Garâib-i şuûndandır ki, hükûmet-i cedîde hareket-i vâkıasını enzâr-ı umûmîyeye meşrû gösterebilmek için selefi olan kabîneye azv-ü isnâd ettiği töhmet ve kusuru, bilâhare kendisi ihtiyara mecbûr oldu."*

demektedir. Ali Fuad Bey'in hâtıratında, devletlerin notasına karşı Bâbıâli tarafından verilmesi düşünülen cevâbın esaslarını mutazammın olan ve Kâmil Paşa'ya yazılan bir varaka sureti vardır. Bu vesîkada:

> *"Edirne şehri etrâfıyle berâber bîtaraf ve hür bir şehir olup, idâresi düvel-i muazzamanın kabul ve tasdîki ile müslüman bir mutasarrıfa ihâle olunacak ve (burada) taraf-ı Meşîhat-ı İslâmiye'den man-*

sub ve muvazzaf bir kadı ile ahâli tarafından müntehâb bir idâre meclisi olup, mutasarrıfın riyâseti tahtında olacaktır... Vâridâtın adem-i kifâyeti hâlinde, taraf-ı Devlet-i Aliyye'den tahsîsât verilecektir. Eyyâm-ı mübâreke ve resmîyede âdât-ı kadîme muhâfaza olunacaktır. Şehir, asâkir-i Osmaniye'den tahliye olunduktan ve eslihâ ve mühimmât-ı askeriye alındıktan sonra, şehrin bî-lüzûm kalan istihkâmâtı ref' olunur."

denilmektedir.

Kâmil Paşa kabînesinde Dâhiliye Vekili olan Reşid Bey de hâtıratında, aynı şeyleri yazmakta ve Edirne'nin terkedilmediğini anlatmaktadır.

Bütün bunlar gösteriyor ki, Kâmil Paşa Edirne'yi düşmana terketmek gibi bir kararı kabul etmemiştir. Nitekim Kâmil Paşa, böyle müstakil bir şehir devleti kurarak, hâlen kalede mevcut 70 bin asker ve külliyetli malzemeyi kurtarmak, bununla Çatalca hattını tahkîm ve askerî gücü tezyîd etmek istemiştir. Balkan devletlerinin işgâl ettikleri toprakların taksîminde anlaşamıyacaklarını, aralarında mücâdeleye girişeceklerini iyi bilmekte ve o zaman telâfî-i mâfâtın mümkün olmayacağına inanmaktadır. Bu tasavvurunu gerçekleştirebilir miydi, bilinemez. Fakat bu kanaatte olduğu ve öyle düşündüğü hakkında rivâyetler vardır. Nitekim Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi, onun bu telâkkîsini dile getirmekte ve siyasî bir kehânet gösterdiğini ifâde ederek şöyle demektedir:

"Kâmil Paşa merhum, Balkanlılar'ın taksîm-i arâzîde uyuşamıyarak, beyinlerinde harb ve cidâl zuhûru ağleb-i ihtimâl olduğundan, o vakit arâzî-i metrûkenin aksâm-ı mühimmesini istirdâd bizim için kolaylaşır diyerek, kehânet-i siyâsiye ihrâz etmiş idi."

Bu rivâyet, eski ricâlden olan Kâmil Paşa'nın, Balkan harbinin netîcelerini hazmedemediğini, çıkacak fırsatları değerlendirerek, kaybedilen arâzinin mühim bir kısmını elde etmek tasavvurunda bulunduğunu ifâde etmektedir. Bu husûsun gerçekleşmesi mevzuunda, tabiî ki, kat'î bir şey söylenemez. Fakat siyasî fırsatlardan istifâdeyi bilen, askerî ve bütün millî güçleri bu iş için seferber edebilecek bir iktidarın, biraz sonra kapışacak Balkanlı müttefikler karşısında çok şeyler yapabileceğini, siyasî vaziyetin böyle bir teşebbüse müsâid gelişmeler gösterdiğini söylemek mümkündür. Fakat bunun, Kâmil Paşa hükûmetince yapılabileceği şüphelidir.

Bu memuriyet, Kâmil Paşa'nın 4'üncü ve son sadâretidir. 3 ay 21 gün sürmüş ve İttihatçılar tarafından yapılan "Bâbıâli Baskını" ile düşürülmüştür.

Kâmil Paşa, tarafdarları indinde, yüksek ve büyük bir politikacı, uzak görüşlü bir "pîr-i siyâset" addedilmiştir. Nitekim Ali Fuad Bey'in yazdığına göre, kendisi bile "Cenâb-ı Hak, bana âtîyi görmek kudretini ihsân etmiştir." yollu tefâhurda bulunacak kadar itimâd-ı nefse sâhiptir. Abdurrahman Şeref:

> *"Çatalca müdâfaasıyle pâyitahtımızı kurtardık ama, Rumeli vilâyâtını fedâ etmeğe mecbûr kaldık. Kâmil Paşa'ya bağlanan ümidler de boşa çıktı. Bâ-husus umûr-ı askeriyenin pek fenâ idâre olunması mes'ûliyeti, Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa'ya mâtuf ise de, kabîne reîsi olmak itibâriyle kendisine de bir hisse ayrılıyordu. Eğer tâlii yâver olsa idi, son sadâretinden beş altı ay evveli vefât eder idi. Çünki 'Kâmil Paşa sağ olsa Balkan felâketleri başımıza gelmez idi.' i'tikadı, kolay kolay zihinlerden silinmiyecek ve türâb-ı kabrine milletin sirişte-i tahassürü akıp duracak idi."*

diyerek, bir takım kimselerce ona bağlanan ümitler dile getirilmiştir. Tabiî bu zan, onun şahsına açılmış pek fazla bir kredidir. Bununla berâber, Kâmil Paşa, İttihatçı cühelâsına karşı, her halde bir "vezîr-i felâtun tedbîr" addedilebilir.

Lütfi Simâvî *Gördüklerim*'de "Müstebid, anud, afîf ve müstakim olan ve sözü anlaşılamıyan Kâmil Paşa'nın İngilizcesi, Fransızcası'ndan daha kuvvetli idi. Bu münâsebetle akdettiğimiz ictimâlarda Kâmil Paşa, bâzan öyle garip reyler (!) beyân etti ki, taaccübümüzü mûcib oldu. Tarafdârânmın göklere çıkardıkları Kâmil Paşa'da büyük bir teessürsüzlük ve hissizlikten başka, fevkalâde bir meziyet bulmadım." demektedir. Burdaki tavsîflerin bir kısmı malûmdur; fakat diğerleri mesnedsizdir. Herkesin taaccübünü mûcib olan ve "Öyle garip reyler beyân etti ki" sözü ve isnâdı, neye dayanılarak yazılmıştır? Belli değil! "El-ma'nâ fî batnı'ş-şâir" demek lâzım. "Teessürsüzlük ve hissizlik" eğer "meziyet" ise, her halde bu da Simâvî'ce bir iddia olacaktır. Kâmil Paşa'nın ne gibi garip reyler beyân ettiğini bilmiyoruz; fakat Simavî'nin şu iki cümlesinde ibrâz ettiği gariplik şâyân-ı dikkattir.

Ali Fuad Bey, Kâmil Paşa'ya dâir makaalesinde "Umûr-ı dâhiliye ile tevaggûl etmiş ve bizzat siyâsiyât ile iştigâli elli'yi mütecâviz bir sinde başlamış olduğu halde, asıl mesleği olan umûr-ı mülkîyeden ziyâde muâmelât-ı siyâsiyede âsâr-ı vukuf göstermiştir." demekte ve "Başlıca dört nakîsasını gördüm: 1) Lisanındaki âfet-i maraz sebebiyle sözleri güç anlaşıldığından, mecâlis ve mehâfilde bahs-ü münâzaraya kaadir değildi. 2) Mesâlih-i mühimmeyi ale'l-ekser re'y-i hodiyle hal edip, mecliste rüfekasıyle müzâkere ve müşâvere etmezdi. Bunu lisânen müdâfaaya adem-i kudretinden dolayı

münâkaşâta ve bi'n-netîce iğlâk-ı mes'eleye mahal vermemek mütâlaasına hamletmekteyim. 3) Ma'lûmât-ı hukûkiye ve kaanûnîyesinin noksanıdır ki, bu hâl, kendisinden bâzan kavâid-i hukûkîye hilâfına muâmelât sudûrunu mûcib olurdu. 4) Ekaarib ve mensûbîninin kesreti ve bâzısının kendi üzerinde vâki olan te'sîrâtıdır." hükmünü çıkarmaktadır.

Dâmâd Şerif Paşa, İbnülemîn'in neşrettiği mektubunda "Ricâl-i devlet meyânında gördüğüm en güzîde vüzerâ-yı izâmdan biridir; umûr-ı hâriciye ve siyâsiyede behresi pek ziyâde ve hele uzağı görmek hassası fevkalâde idi. Mısır'dan Sultan Mehmed Reşad'a gönderdiği lâyiha, âdeta keşf-i istikbâl kabîlinden olup, bilâhare aynı ile zuhûr etmesi, derece-i kıyâsetine miyârdır." demekte ve fazlaca medihkâr ve mübâlağalı bir lisan kullanmaktadır. Paşa'nın burada bahsedilen arîzasını, Salâhaddin Bey *Bildiklerim*'de neşretmiştir. Bu arîzada, medhe şâyân bir husus görmediğimiz gibi, Sultan Hamîd siyâseti hakkındaki mütâlaası bi'l-külliye yanlış, bu husustaki politik değerlendirmeleri hata kelimesiyle bile vasıflandırılamıyacak derecede vukuâta aykırıdır. Meselâ, Paşa'nın kanaatine göre, "Sultan Hamîd'i İngiliz ve Fransız ittifakına imâleye çalışmış; fakat Pâdişah, incizâb-ı havf ile selâmet-i nefsi Rusya'nın ittifakında aramış; İngiltere'yi adüvv-i ekberi gibi görüp beyne'd-düvel muînsiz kalmamıza sebep olmuş"tur. Paşa'nın bu görüşü ve kanaati, tamâmen yanlıştır ve onun aslâ uzak görüşlü addedilemiyeceğini, siyasî vukuatı daha iyi değerlendiremediğini, kendisini İngiliz tarafdarlığına ale'l-amyâ kaptırdığını göstermektedir.

Bir kere Sultan Hamîd, Rusya tarafdarı olmadığı gibi, İngilizler'in adüvv-i ekberi de değildir. Onun bütün gayreti, devletler arası rekaabetlerden ve ihtilâflardan istifâde ederek, devlet ve milletinin bekaasını temin etmek olmuştur. Sultan Hamîd İngiliz düşmanı olmamış; İngiltere eski siyâsetini terkederek bize düşmanlık göstermiştir. Buna karşı Sultan Hamîd, çok çeşitli usûller kullanarak, kâh Alman-İngiliz rekaabetinden, kâh Rusya-Avusturya nizâından, daha umûmî manâsıyle devletler arası menfaat çekişmelerinden istifâde etmiştir. Bu hususta Kâmil Paşa'nın efendisine dil uzatması, hem ayıptır, hem de hadd-i nâşinâslıktır. Çünki Sultan Hamîd, hem onunla, hem de Saîd Paşa ile kıyâs dahi edilemiyecek derecede büyük ve yüksek bir siyasîdir. Avrupa'da onun zamânında, Sultan Hamîd kâbında siyasînin bulunmadığı, düşmanlarının dahi tasdîki ile sâbittir. Bu hususta Sultan Hamîd faslında çok uzun izâhât verdiğimiz için, sözü uzatmakta mânâ yoktur. Yalnız Kâmil ve Saîd Paşaların çok kuvvetli şahsiyetler olmadığı, meşrûtiyet devrindeki sadâretleri ve icraatlarıyla sâbittir. Bunların Sultan'ın siyâsetini tenkîde kalkmaları, ancak kendi zavallılıklarını gösterir ve başka bir şey de ifâde etmez.

Kâmil Paşa'nın bu arîzasında, uzak görüşlülüğüne bir nebze işâret edebilen noktalar "Ahvâl-i idâre-i mülkiye ve siyâsiyede bî-vukuf olan İttihad ve Terakkî Cemiyeti'nin nufûz ve tahakkümüne teb'an hükûmetin sâlik olduğu meslek-i sakîmenin intâc etmekte olduğu ilel-ü meşâkil ve mehâlik tahlîl ve tedkîk olundukta, memâlik-i Devlet-i Aliyye'nin inkısâma mâruz bir halde ve Hilâfet-i seniyenin tehlikede olduğu nümâyân olur. Bu revîş-i hâlin sonu lâ-sâmihullah mukaasemedir. Bu günkü Girid ile Rumeli kıt'ası mukaasemeye mâruzdur. Bu bâbdaki hissiyât-ı âcizânemin müstenid olduğu ma'lûmâtı tahrîren beyân edemem. Cemiyet erbâbı hakaayık-i ahvâle vâkıf olsalar, hem devletin, hem de kendi nefislerinin selâmeti için umûr-ı idâre-i hükûmete müdâhaleden el çekerek umûr-ı hayriye ile iştigâl eylemeleri iktizâ eder." gibi cümlelerdir. Paşa bu mektubunda Yemen, Mısır, Hicaz, Boğazlar ve Hilâfet meseleleri hakkında da İttihatçılar'ın icraatını tenkîd etmiştir. Bu kanaatlerde yerden göğe kadar haklıdır. Fakat bütün bu mütâlaa ve mülâhazaları, Dâmâd Şerif Paşa'nın tâbiriyle "keşf-i istikbâl" addetmeye imkân yoktur. Çünkü, o sıralarda yaşamış ve aklı eren pek çok kimse, aynı noktalara parmak basmışlar ve gidişin iyi olmadığını ifâde etmişlerdir. Bu sebeple şu arîza ile Paşa'nın, kerâmet ve kehânetine kaail olmak her halde safdilliktir.

Paşa, Bâbıâli vak'asında da metânet göstermiştir. Tal'at'ın "Bizimle olaydın sonuna kadar sadrâzamdın." sözüne de "'Haydi, haydi.' diye eliyle işâret ederek kendisini kovmuş olduğunu" Ali Fuad Bey yazmaktadır. Salâhaddin Bey'in yazdığına göre, "Halefi olan Mahmud Şevket'in 'Biz buraya isteğimizle gelmedik, bizi getirdiler.' demesi üzerine 'Evet, bizi dahi öyle getirmişlerdi; gelişiniz bize benzedi; dikkat ediniz, gidişiniz bize benzemesin.' demiş"tir. Bu sözler, onun gâyet soğukkanlı bir adam olduğunu ifâde etmektedir.

Kâmil Paşa ıskat edildikten sonra bir müddet İstanbul'da kalmış; fakat İttihatçılar, onun mevcûdiyetini tehlikeli görerek memleketten çıkarmağa kalkmışlardır. Bunun üzerine "İngiliz muhibbi" olmakla nâm salan Kâmil Paşa, Mısır'a gitmiş ve Umûmî Vâli Lord Kitchener'in dâvetlisi olarak, onun evinde misâfir edilmiştir. Burda iken bir ara İstanbul'a gelmişse de, üç gün sonra şehri terketmeye mecbûr edilmiştir. Cemâl Paşa hâtıratında bu gelişin, İttihatçılar aleyhinde hazırlanan bir kıyâmla alâkalı olduğunu ısrarla beyân etmiştir. Bu iddiada büyük bir hakîkat payının bulunduğunu söylemek lâzımdır. Paşa bilâhare memleketi olan Kıbrıs'a gitmiş; burada Müstemleke Müsteşar Muâvini Sir Harry Luke'nin evinde misâfir edilmiştir. İngiltere'yi ziyâret etmek tasavvurunda bulunurken, 14 Kasım 1913'te Lefkoşa'da vefât etmiştir.

H. Luke, onun hakkında "İngiltere Kral âilesine derin bir sevgisi vardı, bilhassa VII. Edward'a ve Kraliçe Alexandra'ya harâretle bağlı (!) idi." demektedir. Cenâzesi Kıbrıs'taki İngiliz idârecilerinin de katıldığı bir merâsimle Arab Ahmed Paşa Câmii hazîresine defnedilmiştir. Yine H. Luke, Paşa'nın akrabası olan bir köylünün, pazara satmak için çiçek getirdiğini, o ânda Paşa'nın cenâzesiyle karşılaştığını, hemen ölünün yakınları yanında yerini aldığını yazmakta ve "Durumu kimse yadırgamadı. Zirâ Osmanlı İmparatorluğu, her ne kadar bir otokrasi idiyse de bâzı zâviyelerden, demokrasilerin en dikkate değer olanıydı. Bu imparatorluk bir kimseye rütbe, unvan ve mevki verebiliyordu; fakat bunlar, yalnız o kimsede kalıyor, çocuklarına intikal etmiyordu. Fakir bir Türk, mütevâzi bir âile çocuğu bir İstanbul efendisi kadar vezîr veyâ müşir olmak şansına sâhipti." demektedir. Bu dikkate değer mütâlaa, bütün Osmanlı devri ve târihi için bahis mevzuudur. Tabiî bu devletin, çok büyük ve yüksek bir husûsiyetini dile getirmektedir. Nitekim Paşa da fakîr bir âilenin çocuğudur. 25 kişiyi bulan evlâdlarına da fazla bir servet bırakamamıştır. Paşa'nın kabri 1927 senesinde Kıbrıs Vâlisi olan Ronald Stors tarafından yaptırılmış ve ayrı bir merâsimle açılmıştır. Vâli tarafından yapılan konuşmada Paşa "münevver bir vatanperver ve İngiltere'nin sâbit ve parlak bir dostu" olarak vasıflandırılmıştır. Tabiî bu sözler ve şu kadirşinaslık, Osmanlı ricâli olduğundan değil, İngiltere'nin emellerine de hizmet eden bir adam olduğu için yapılmış görünmektedir...

Paşa'nın üç ciltlik, ibârât ve ifâdâtı oldukça rakîk bir târihi vardır ve adı *Târîh-i Siyâsî-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*'dir. Bunun bilhassa son cildinde, Mısır meselelerine taalluk eden kısımları, bâzı meşhûdâtını da hâvi olduğu için mûcib-i istifâdedir. Ayrıca *"Kâmil Paşa'nın Âyân Reîsi Saîd Paşa'ya Cevâbları"* nâmında bir eseri, yazdığı tahrîrâtı hâvi *Hâtırât*'ının birinci cildi basılmıştır.

Kâmil Paşa'nın sadâretten düşürülmesi, İttihat Terakkî isimli Balkan komitasının, devlet kudretini tam mânâsıyle ele geçirmesine sebep olmuş ve felâketli bir devir başlamıştır.

Bâbıâli Baskını

Kâmil Paşa kabînesini deviren, târihimizin en yüz kızartıcı hâdiselerinden birini teşkîl eden ve "Bâbıâli Baskını" adı verilen şekaavet vak'ası, baştaki hükûmetin zaafından istifâde edilerek sahneye konmuştur. Âdî ve pespâye bir Balkan komitasından başka bir hüviyet taşımayan, İttihat Terakkî nâmındaki çete tarafından icrâ edilmiştir.

Ahmed Muhtar ve Kâmil Paşa kabîneleri, bir takım kîl-ü kaal ve hukuka riâyet gibi masallarla vakit geçirmişler ve bu Makedonya menşe'li çete ile mücâdele edecek, onlara hadlerini bildirecek tedbîrlere tevessül edememişlerdir. Bu husustaki davranışları, tam bir acz ile mâlûldür. Diğer taraftan İttihat Terakkî, hâlâ devam eden lehindeki propagandalara rağmen, normal bir vatan sevgisinden, ciddî bir devlet şuûrundan tamâmen yoksun olduğunu tekrar göstermiştir. Aklı başında hiç bir vatanseverin ve milliyetperverin, o sıradaki fecî dış tehlikeler karşısında, devleti sarsma, millî gücü zayıflatma gibi bir harekete tevessül etmesine imkân yoktur. Fakat bunlar, ne kadar mâriz ve hasta bir telâkkîye sâhip olduklarını tekrar göstermişler ve Türkiye'de siyasî istikrar olamıyacağını yeniden isbat etmişlerdir.

O sırada Berlin'de maslahatgüzâr olan Gâlib Kemâli, Edirne'nin Türkiye'de kalması için pek çok temaslarda bulunduğunu, İngiliz sefîri Sir Goshen, Fransız sefîri Jules Cambon nezdinde teşebbüsler yaptığını söylemekte, birincisinin kendisine "Çok doğru söylüyorsunuz, fakat sizde istikrar yoktur; Kâmil Paşa'nın ne kadar sadârette kalabileceğini te'mîn eder misiniz?" diye sorduğunu, bir kaç gün sonra Bâbıâli baskınının yapıldığını, bu sefer de Cambon'un "Kâmil Paşa nerede, beğendiniz mi olanları?" dediğini yazmaktadır. Buradan anlaşılmaktadır ki, Sultan Hamîd'in hal'inden sonra Türkiye'de siyasî istikrar diye birşey kalmamış ve bu da devletimizin hâricî itibârını hiçe indirmekten başka bir netîce vermemiştir. Âdî ve kanlı çetecilerin teşkîl ettikleri kabînelerin, devletler nezdinde bir itibâra sâhip olması da mümkün değildir. Türkiye'yi, küçük ve âdî bir hükûmet hâline getiren, devletler arası bir muvâzene unsuru olmaktan uzaklaştıran esas sebeplerden birini de, bu teşkîl etmiştir.

İttihatçılar, böyle bir baskın için, çok evvelden hazırlığa başlamışlardır. Onlar, Türkiye'yi harbe sürüklemek, mevcut kabîneyi yıkmak, harb esnâsında bozguncu propaganda yapmak, bu sûretle siyasî hasımlarını alt etmek gibi, ihânete varan suçlarla da sâbıkalı adamlardır. İnsanın bu fezâhat ve ihânet karşısında, hayretten lâ'l-ü ebkem kalmaması imkânsızdır. İttihatçı ileri gelenleri, bu fezâhatlerin hepsini yapabilecek derecede basit düşünceli ve mahdut fikirli adamlardır. Balkan Harbi'nin, mağlûbiyetle netîcelenmesi, Bulgarlar'ın Çatalca'ya dayanmaları, herkeste bir şaşkınlık doğurmuştur. İhtilâl ve inkılâp hastalığına yakalanmış bir takım zâbitler ise, çâresizlik karşısında İttihatçı propagandalarına kapılarak, "Belki siyasî bir değişiklik, iyi netîceler husûle getirir." zu'muna düşmüşlerdir. İttihatçılara cesâret veren hususlardan biri de budur. Nitekim, genç bir zâbit iken, Halâskârân hareketine iştirak edenlerden bir kaç kişi, bana, harbin felâketle netîcelenmesi üzerine, "Bu âciz kabîneyi getirmekle hatâ ettiklerine kaani olduklarını ve onların devril-

mesini ister bir hâlet-i rûhiye içine girdiklerini" söylemişlerdir. İşte "Bâbıâli Baskını" denilen hareketin muvaffakıyetini ve tutunabilmesini hazırlayan sebeplerin, her halde, en mühimi, subaylar arasında uyanan bu düşünce olsa gerektir.

Diğer taraftan, İttihatçılar'ın sadrâzam namzedi olan Mahmud Şevket bile mütereddittir ve o sırada, bir hükûmet darbesine tevessül edilmesinin zararlı olduğuna kaanidir. Nitekim arkadaşları arasında "enbecile" tavsîfine lâyık görülen, Prens Sabahaddin'le çalıştığı halde, o sırada İttihatçılar'ın dümen suyuna giren, Midhatzâde Ali Haydar, bu hususları te'yîd etmektedir. İttihatçılar, bu adam vâsıtasıyle Mahmud Şevket'le temâs kurmuşlardır. Ali Haydar, "Edirne'nin Bulgarlar'a teslîmi için sarayda bir toplantı olacak. Bu mevzudaki karar, kat'î bir safhaya girmezden evvel, mutlaka Kâmil Paşa kabînesini düşürmek lâzımdır. Sadâreti kabul ile hareketin başına geçmeniz, memlekete büyük bir hizmet olacaktır." diyerek, Midhatzâdeliğini göstermiştir. Bu teklîf üzerine, zâbitler arasında "Hacı Baba" diye anılan Mahmud Şevket, tereddüdünü, hattâ ümitsizliğini gösterir bir tarzda, pencereye doğru yürümüş ve Kızkulesi akıntılarını göstererek şu cevâbı vermiştir:

"Sizin bana tavsiyeniz şudur: Akıntıya kendini at! Harbi kazanmak husûsunda şahsen hiç bir ümîdim yoktur. Yüzde kırk ümîdim olmuş olsa hiç tereddüt etmez, kendimi oraya atardım. Bırakınız bu adamlar kararlarını versinler, biz, kararın şeklini gördükten sonra, hâdiselerin göstereceği şartlar içinde harekete geçer ve bahsettiğiniz tecrübeyi o zaman yaparız. Bu taşkın fikirler, hep Enver Bey'in kafasından çıkıyor. Onu görünüz ve 'Bu dakîkada bir hükûmet darbesi yapmak kadar hata olmaz.' deyiniz. Vatana sevginiz ve hamiyetiniz, Enver'in böyle bir hareketine mâni olmak için elden geleni yapmanızı emreder. Sonra gelip beni görünüz."

Bu sözler Paşa'nın, fiilî hiç bir şey yapılamıyacağına kaani olduğunu ve pek ümitsiz bulunduğunu göstermektedir. Bu cevaptan anlaşılan nokta, hükûmet darbesini, işte bu ümitsizlikle reddettiği; vatan ve hamiyet hislerinin onu bu meş'ûm işten alıkoyacak derecede olmadığıdır. Paşa darbe teklîfini esas itibâriyle reddetmemekte, yalnız şimdilik doğru görmemektedir. Onun esas endîşesi vatan ve millet sevgisi değil, Ali Fuad Bey'in de temas ettiği gibi, bir vâhimeden ibâret bulunan "şöhretini ihlâl etmeme" duygusundan ibâret olmuştur.

Burada şunu söyleyelim ki, devlet zayıflayınca ve eski büyük kudretini yitirince, bir takım ricâli de şahsî endîşelere, "Şöhretime halel gelir." gibi dü-

şüncelere saplanmışlardır. Bunu o devrin ricâlinde açıkça görmekteyiz. Nitekim Gâzi Ahmed Muhtar Paşa da aynı hâlet-i rûhiyededir. Bu adamlarca nefsî endîşeler ve şahsî şöhretler, bunları bahşeden devletten daha yüksek görünür olmuştur. Tabiî bunu kat'î bir inhitat ârâzı olarak görmek lâzımdır. Bu adamlara "Senin şöhretinin asıl menbâı devlettir; o olmasa, rütben, sûrî nâmın ve sıytın ne mânâ ifâde eder a paşa!" demek lâzımdır. Fakat bu adamlar, böyle bir idrâkin içinde değildirler. Ne ise...

Fiilen hiçbir şey yapılamıyacağına kaani bulunan Paşa, Bâbıâli baskınından sonra, makaam-ı sadârete geçmekte nedense tehâlük göstermiştir. Midhatzâde, Paşa'nın tâlimâtı üzerine, tâkip edilmek endîşesiyle dolambaçlı bir yolla Enver'in Beşiktaş'taki evine gitmiştir. Ali Haydar, Enver'in çalışma odasını şöyle tasvîr etmektedir:

"Oda sâde bir şekilde tefrîş edilmişti. Göze çarpan bir fevkalâdeliği yoktu. Yalnız duvarda asılan resimler dikkatimi celbetti. Orta yerde Enver Bey'in bir resmi, sağında Büyük Frederik, solunda Napolyon asılmıştı. Enver Bey'in bu iki dâhi ile kendi arasında gördüğü münâsebeti teemmüle çalıştım."

Görülüyor ki, Enver, büyüklük hastalığına tutulmuş, garip bir tiptir. Bâri örnek aldığı ve beğendiği adamların muvaffakıyet sebeplerini, fikirlerini ve hâdiseler karşısındaki tedbîrlerini değerlendirebilseydi! Fakat ne gezer! Bunları düşünebilecek bir kültür ve idrâkten bile mahrumdur. Diğer taraftan, bu adamın, büyük târihî şahsiyetlerimizi örnek kabul edemiyecek derecede bir millî kültür kopukluğuyla da mâlûl olduğu görülmektedir. Bununla berâber Makedonya çeteciliğini nümûne kabul eden zihniyet için, yine de örnek aldığı şu iki adamın müsbet bir hüviyet taşıdığı inkâr edilmemelidir. Şu resim hâdisesi bile, Enver'in cesâreti nisbetinde câhil, safderûn ve idrâksiz bir kimse olduğunu göstermektedir. Şu vasıfları onu, mezara kadar tâkip edecektir. Nitekim Ali Haydar, bir müddet sonra Enver'in içeri girdiğini, Mahmud Şevket'in sözlerini kendisine ilettiğini söylemekte ve onun:

"Ben Paşa'nın fikrinde değilim. Harbi kazanmak husûsunda yüzde seksen ümîdim vardır (!). Hükûmet darbesi için her şey hazırlanmıştır; geri dönmek imkânsızdır. Mahmud Şevket'in sadâretine de kat'î surette karar verilmiştir. Memleketi bu vatansızların (!) elinden kurtarmak için hepimizin müttefikan harekete geçmemiz lâzımdır."

cevâbını verdiğini yazmaktadır. Bu cevâbın ne kadar garip ve câhilâne olduğu açıktır. Mahmud Şevket, harble, Bulgarlar'a karşı bir netîce almanın yüz-

de kırk bile ihtimal dâhilinde olmadığını söylemekte, Enver "Harbi kazanmak için yüzde seksen ümîdim vardır." demektedir. Bu yüzdeler neye göre tâyin edilmektedir? Hiç. Tamâmen işkembeden atılmaktadır. Nitekim harbi kazanmak için yüzde seksen ümîdi olduğunu söyleyenler, hiç bir şey yapamamışlar ve vaziyeti daha da berbad etmişlerdir. Bunun ne derece desteksiz ve vâhi bir söz olduğu, kısa bir tecrübe ile anlaşılmıştır. Değerlendirmeleri bu kadar isâbetsiz, hatta aykırı olan zihniyettir ki, koca bir devleti bir kaç sene içinde, târihinin en büyük belâsına giriftar etmiş ve küçük bir Balkan hükûmeti derekesine indirmiştir.

Enver, mevcut kabîneyi ve muhâlifleri "vatansızlık"la da itham etmiştir. Bu görüşü de onun, ne kadar inhisarcı ve mahdut fikirli olduğunu, çok basit ve âdî bir telâkkînin zebûnu bulunduğunu ortaya koymaktadır. Esâsen bu derece mahdut ve basit idrâkle mâlûliyettir ki, sâhiplerini, 'Kurtaracağım.' diye yıkıcılığa sevketmiş; 'Düzelteceğim' diye ortaya çıkan cühelâ inkılâpçıların, cerrah değil, kasap olduklarını göstermişlerdir. Teceddüt târihimizde bunun göze çarpan bir istisnâsı da hemen hemen yok gibidir. İşte Bâbıâli baskınına vücut veren pespâye zihniyet de bu çeşit basitliklerle ve akıl durduran cehâletle malûldür.

İttihatçılar, bir darbe-i hükûmet için, iktidardan düştükleri andan itibâren çalışmaktadırlar. Bu hususta Ahmed Muhtar Paşa zamânında da bir teşebbüsleri olmuş; fakat muvaffakıyetsizlikle netîcelenmiştir. Bununla berâber, Balkan çeteciliğine özenen bu adamlar durmamışlardır. Bu hususta muhtelif yerlerde ve bilhassa Saîd Halîm'in yalısında toplantılar yapmışlardır. Nihâyet vaziyetin müsâid olduğunu görmüşler; bu hususta hazırlıklarda bulunmuşlardır. Kâmil Paşa kabînesi şu hazırlıklardan haberdar olmakla berâber, hiç bir şey yapamamış ve cansız bir eşyâ gibi, vukuata seyirci kalmıştır. Dâhiliye Vekili Reşid Bey'in çırpınmaları ve arkadaşlarını tedbîr için tahrîke sevketmesi bile netîce vermemiştir. Yalnız kabînenin İttihat klüplerini kapatma ve arama kararı, onları, acele harekete sevketmiştir. Yine Reşid Bey, baskın haberini aldığını, Bâbıâli'ye gizlice bir bölük asker sevkedilmesini İstanbul Muhâfızı'ndan istediğini, böylece İttihatçı teşebbüsünü akîm bırakıp, haklarında şiddetli tedbîrlere tevessül için sebep hazırlamayı düşündüğünü, fakat bunda da muvaffak olamadığını yazmaktadır. Ona göre, İstanbul Muhâfızı "Mâdem ki Dâhiliye Nâzırı korkuyor, Bâbıâli'ye bir bölük asker gönderirim." deyip, bunu açıktan sevketmiştir. İşte Kâmil Paşa kabînesi, böylece mukadder âkıbetine sürüklenmiştir.

23 Ocak 1913/14 Safer 1331 Perşembe günü, vükelâ, Bâbıâli'de toplantı hâlindedir ve düvel-i muazzamaya verilecek kararı müzâkere etmektedir. Aynı anda, İttihatçılar'ın Şerefefendi Sokağı'ndaki karargâhında da, sessizce

hazırlıklar yapılmaktadır. Enver ile bir kısım İttihatçı çeteciler, burada toplanmışlardır. Bu sırada Tal'at dışarıya çıkmış ve civardaki kahvelerde bulunan İttihatçı avânesini, şöyle bir teftişten geçirmiştir. Yaptığı bu yoklamadan memnûn olmamakla birlikte, içeride bekleyen Enver Bey'e, herşeyin hazır olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine Enver, dışarı çıkmış; kendisi için hazırlanan kır bir ata binmiş ve yanına Sapancalı Hakkı, İzmitli Mümtaz, Filibeli Hilmi, Mustafa Necip, Yâkup Cemil, Vodineli Koca Mehmed gibi mâlûm İttihatçı silâhşörleri almıştır. Hâdiseye şâhid olan İsmâil Hâmi Bey bunu:

> *"Muhtelif yerli ve ecnebî menbâlarında, Enver'in yanındaki baskıncıların miktarı 17, 20-30, 30-40 ve hattâ 200 kadar gösterilirse de, bunların hiç biri doğru değildir. O gün tesâdüfen Bâbıâli'nin önünden geçerken gördüğüm manzaraya göre, Enver'in etrafındakiler 8-10 kişiden fazla değildi. Enver Bey, kır bir ata binmişti; diğerleri kâmilen yayandı; ellerinde birer küçük bayrak vardı; ben Bâbıâli'nin dış kapısına yaklaşırken, onlar da Cağaloğlu tarafından sür'atle geliyorlardı. Reşid Bey'in hâtıratında söylediği gibi, bunlar hakîkaten cemiyet-i beşeriyenin en müstekreh tortularındandı. Enver'in bindiği kötü beygirin dizginlerini, iki tarafından iki çeteci tutuyor, hepsi birden ve hiç durmadan, tuhaf bir külhanbeyi telâffuzuyla 'Yaşşassin Enver Bey, yaşşassin millet!' diye bağırıyorlardı. Bunların içinde Tal'at Bey yoktu, miralay Lamouche'un ifâdesinden anlaşıldığına göre, o meşhûr komitacı bir kaç zâbit ve softayla berâber, daha evvel gelip içeri girmişti. Bâbıâli'nin alt katında her ihtimâle karşı Dâhiliye Nâzırı Reşid Bey'in koydurduğu bir muhâfız bölüğü vardı. İttihatçılar bir gün evvel o muntazam bölüğü ustalıkla değiştirip, yerine acemi efraddan mürekkep derme çatma bir müfreze koydurmuşlar ve başına da İttihatçı bir zâbit koymuşlardı. Enver'le, etrafındaki yaygaracı çeteciler gürûhu binek taşına geldiği zaman, işte bu zâbitle bir miktar asker ortaya çıktıysa da, atından inip, merdivenden çıkmaya başlayan Enver Bey, zâbiti çağırıp kısa bir emir verdi; zâbit, askerlerini alıp Bâbıâli'nin arka tarafındaki Nallı Mescid önünde silâh çattırdı ve hiç bir şeye karışmadı! Eğer o ânda, o meçhûl zâbit isteseydi, baskıncılarla ele başılarının hepsini yakalar ve Türkiye'yi Birinci Cihan Harbi'ne sürükleyecek bir Balkan komitasının yeniden işbaşına gelmesine mâni olarak, memleketin mukadderâtını değiştirebilirdi."*

cümleleriyle anlatmaktadır.

Ahmed Bedevî'nin yazdığına göre, Bâbıâli'yi muhâfazaya memur olan bu zâbit, "Baloncu" lakabıyle mâruf Osman Bey'dir. Enver'in tavsiyesiyle

oraya yerleştirilmiştir. Hattâ A. Bedevî, arkadaşı olan ve vak'ada öldürülen yâver Nâfiz Bey'e, Osman Bey hakkında itimadsızlık beyân etmiş ve ondan da "Ne yapayım; Paşa'ya (Nâzım) söz anlatmak mümkün olmuyor." cevâbını almıştır. Buradan anlıyoruz ki, İttihatçılar, darbe-i hükûmet işini iyi hazırlamışlardır. Hükûmet ise "canlı cenâze" olduğunu göstermiş ve kendi kuyusunu kendisi kazmıştır.

O sırada Mâbeyn Başkâtibi Ali Fuad Bey, Pâdişah'ın, devletten tevdî edilecek nota müsveddesini görmek istemesi sebebiyle Bâbıâli'de bulunmaktadır. Kâmil Paşa'ya Mâbeyn Başkâtibi'nin geldiği haber verilmiş; o da vükelâ toplantısından kalkıp Sadâret odasına girmiştir. Başkâtip, nota müsveddesi hakkında şifâhî irâdeyi teblîğ etmiş; Sadrâzam bunun kaabil-i icrâ olamıyacağını bildirmiştir. Ali Fuad Bey:

> *"Ba'dehu telgrafnâmeyi vererek 'Mütâlaa buyrun da, onun hakkındaki irâde-i seniyeyi de teblîğ edeyim.' dedim. Kendisi telgrafnâmeyi okurken, hâricen bir gürültü işidildi. Başımı pencereye çevirince, önlerinde irili ufaklı çocuklar olduğu halde, sarıklı sarıksız bir takım adamların, tekbîr alarak Bâbıâli'ye doğru gelmekte olduklarını gördüm. Sadrâzama 'Bugün miting mi var? Ellerindeki bayraklarla bir çok adamlar Bâbıâli'ye doğru geliyorlar.' dedim. 'Yok öyle şey.' diyerek, telgrafnâmeyi okumaya devam etti. Fakat gittikçe gürültü artıyordu. Başımı çevirip de baktığımda 'İçeriye girmek üzere parmaklıklara tırmanıyorlar efendim, parmaklıklardan aşıyorlar.' deyince 'Haber veriniz de kapıları kapasınlar.' dedi. Düşündüm ki, bunların erbâb-ı kıyâm olduklarına şüphe yok; ibtidâ Sadrâzamın odasına hücûm edecekleri de muhakkak; şu halde durmak nefsimce büyük tehlikeyi mûcib. Hemen haber vermek bahânesiyle odadan çıktım; aradaki odada, kapı-ağaları ve hademeler toplanıp 'Başımıza gelenler nedir?' diye ağlaşıyorlardı. Deniz tarafındaki elçi odasına gittim; orada Mâliye Nâzırı Abdurrahman Efendi ve Posta Telgraf Nâzırı Mosoros Kikis Bey ile Deutsche Bank direktörleri avans müzâkeresiyle meşgûl oluyorlardı."*

diyerek, vak'aları nakletmektedir. Buradan anlaşıldığına göre, kendisi korkarak, en emin yer addettiği elçi odasına gitmiş; fakat Sadrâzam, en ufak bir telâş dahi göstermeden, hattâ Bâbıâli'ye hücûm edenlere dahi bakmadan, önündeki evrakı tedkîkle uğraşmıştır. Kâmil Paşa'nın şu davranışı, soğukkanlılıktan da öte bir şeydir. Belki vurdumduymazlığa varan bir soğukkanlılık diye tavsîfi mümkündür.

Aynı anda, toplantı hâlindeki vükelâ meclisinde olanları da Dâhiliye Nâzırı Reşid Bey şöyle anlatmaktadır:

"Bâbıâli'nin büyük sofasından gelen silâh sesleri üzerine, evvelâ -ne kadar aldanmış olduğunu ancak o zaman anlayan- Nâzım Paşa, yerinden fırlayarak, bana hicâb ve ıstırap ile baktıktan sonra, sofaya doğru hızlı adımlarla yürüyerek gitti. Müteâkiben, Şeyhülislâm Efendi, evvelden tasarlamış olduğu bir me'mene çekildi. Vükelây-ı sâireden bir çokları da salonu terkettiler. Yalnız Evkaf Nâzırı Ziyâ Paşa ile Bahriye Nâzır vekîli olan Ferîk Rüstem Paşa benimle berâber salonda kalmayı tensîb ettiler. Rovelver sesleri fâsılalı olarak devam ediyordu. Bâbıâli'deki bölüğün, bu hücûmu def'e kâfi olacağını bildiğimden, müdâhalesini bekliyordum. Zuhûr etmeyince, pencereden etrafa baktım; gördüm ki, üstlerinde, asker elbisesini henüz giymiş oldukları ve askerlik değil, alelâde bekçilik bile edemiyecekleri vehleten anlaşılan, efrâd-ı mektume bekaayâsından yaşlı, mâlül, cılız bir takım adamlar, tüfenklerini, âdi bir çıkın gibi ortasından tutmuşlar; sağa sola bakınıp duruyorlar. Yanlarında bir küçük zâbit bile yok; bu bedbahtlar, ne yapacaklarını düşüne düşüne, nihâyet oradaki câmiin duvarına -iskat almak için cenâze bekleyen dilenciler gibi- çömeldiler. Halbuki diğer tarafta baskıncılar (iş görüyorlar ve adam öldürüyorlardı). *Ekseriyeti başlarına âriyet sarık sarmış hazeleden; sarıklı olmayan kısmı da cemiyet-i beşeriyenin en müstekreh tortularından mürekkep olan, eli bayraklı, bir sürü esâfilin kapı önündeki sahtekâr şamataları, cânilerin silâhlarının seslerini hârice karşı setredecek kadar velveleli idi. Alman sefâret tercümanı ile Anadolu Şimendiferleri Direktörü Hügnen de, sefârethânede bi'l-müzâkere (!) verilmiş kararların tatbîkatını temâşâ etmek üzere Bâbıâli'de -belki de Baron Marschall'in emriyle- seyirci idiler. Pencereden attığım ilk nazar, İstanbul Muhâfızı'nın ihânetini isbat ediyordu."*

Bu nakilden anlaşılan, Nâzım Paşa'nın aldandığını ancak o zaman anlaması, İttihatçılar'ın, Bâbıâli Muhâfız Bölüğü'nü onun kanalıyle değiştirip hareketsiz bıraktıkları, baskında Alman parmağının da bulunduğudur. Bu son iddiayı te'yîd eden başka rivâyetler de vardır. Bu nakilde dikkate değer bir nokta da, baskıncıların sarık sarması ve tekbîr getirmeleridir. Anlaşılıyor ki, işi bir halk nümâyişi şeklinde göstermek istemişlerdir. Bunun, hem mevcut kabîneyi şaşırtmak, hem de halkı iştirak ettirebilmek için yapıldığı söylenebilir.

Vükelâ meclisini hışımla ve hiddetle terkeden Nâzım Paşa, iç sofada yâverleri ve polisleri öldüren İttihatçı sergerdeleriyle karşılaşmıştır. Ali Fuad Bey'e göre, "Puştlar, siz beni aldattınız; bana verdiğiniz söz böyle miydi?" diye "itak-i lisâna" başlamış ve beynine sıkılan bir kurşunla şehîd edilmiştir.

Ali Fuad Bey, "Sofada 'Ay!' diye birinin feryâdı işidildi; odacılar gelip Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa'yı vurduklarını haber verdiler." demekte, Dâmâd Şerif Paşa ise "Sofada sûzişli bir enîn işidildiğini" söylemektedir. Şu vaziyete göre, İttihatçı sergerdeleri tek başına karşılayacak ve onlara, o tehlikeli ânda, çıkışacak kadar cesûr ve yürekli olan Nâzım Paşa, fazla konuşturulmadan öldürülmüş demektir.

Onun kaatili hakkında iki rivâyet vardır. Bir rivâyete göre Enver, diğerine göre ise Yâkub Cemil tarafından vurulmuştur. Reşid Bey, bu hususta tereddüt etmekle berâber, Enver'in kurşunuyla öldürüldüğü ihtimâlini kuvvetli görür gibidir. Bunun da sebebi, Şeyhülislâm'ın otomobilinin saraya gitmek için yalnız Enver'ce kullanılması ve bunun içinde iki mermi kovanının bulunmasıdır. Mahmud Muhtar Paşa da "Ağleb-i ihtimâl Enver yediyle öldürüldüğünü" söylemektedir. Salâhaddin Bey ise Nâzım Paşa "Enver tarafından atılan bir rovelver kurşunuyla şehîden vefât etmiştir." demektedir. Lamouche "Öldürmenin Enver Bey'e isnâd olunduğunu" yazmakta, "Fakat ihtimâl kurşunlar rastgele atılmıştı." demektedir. İttihatçı düşmanı Çerkes Hasan Bey, baskında bulunan Hüseyin Kâzım Kadri'den naklen, işin Yâkub Cemil'ce yapıldığına kaanidir. Ona göre "Yâkub Cemil, mektebde beş vakit namazında, çok sâkin, karıncayı incitmekten sakınan bir çocuktur. Fakat sonra çok tehlileki bir adam olmuştur. İttihatçılar'ın silâhşörlerinin en tehlikelileri de böyledir. Hattâ Yâkub Cemil, arkadaşı Mustafa Necib'in cenâzesi karşısında, yanındaki yoldaşı Câfer'e 'Bak, ayakkabıları ne kadar yeni, al, ziyân olmasın, giyersin.' demiştir." *İttihat Terakkî Târihinde Esrar Perdesi* nâmındaki roman gibi ve bir alay haşviyâtla, hattâ kîl-u kaal ile dolu eserin müellifi olan Râgıb Hulûsî'ye göre de kaatil, Yâkub Cemil'dir. Bu rivâyet, hâdise hakkında yazı yazanlarca daha sık tekrarlanmakta ve dolayısiyle daha kuvvetli görülmektedir.

Aynı gün Enver, Ali Fuad Bey'le saraya giderken, ona "Bizim maksadımız Nâzım Paşa'yı vurmak değildi; bir yanlışlık olarak vuruldu." demiştir. Bu söz iki ihtimâl için de bahis mevzuudur. Eğer, bir pişmanlık duygusundan çıktığı kabul edilirse, birinci ihtimâli kuvvetlendirdiği söylenebilir. Fakat bu sözlere fazla ehemmiyet vermek mümkün değildir. Nitekim yine Ali Fuad, Tal'at'ın bir kaç kere "Biz ona (Nâzım Paşa'ya) sadâret teklîf ettik." dediğini de kaydetmektedir. Bunu da düpedüz bir komitacı yalanı addetmek lâzımdır. Onlar bir baskınla iktidara geldikten sonra, kendilerinden olmayan ve kullanamıyacakları Nâzım Paşa'yı, aslâ sadârete getirmezlerdi. Diğer taraftan, İttihatçılar'ın baskını yaparken Nâzım'ı temizleme kararında olmaları tabiî ve zarûrîdir. Onu sağ bırakmaları, başlarına belâ almaları demektir. Çünkü nasıl kendilerinin askerî lideri Mahmud Şevket ise, ordudaki muhâ-

liflerinin de tabiî reîsi Nâzım Paşa idi. Bu sebeple onun tesâdüfen öldürüldüğünü kabul, doğru görülemez. Diğer taraftan onu, sadrâzam yapmak istediklerini söyleyen adamın, Paşa'nın cesedini tekmelediği dahi rivâyet edilmiştir. Hem Nâzım Paşa'nın, hem de yâverlerin naaşlarında, kurşun yarasından ayrı olarak, kama ve hançer yaraları da bulunduğu kaviyen rivâyet edilmiştir. Bütün bunlar, Nâzım Paşa'nın Yâkub Cemil'in fevrî bir hareketiyle ve tesâdüfen öldürülmediğini açıkça göstermektedir.

Bâbıâli baskınında ölenler 13 kişidir. Reşid Bey, baskıncılar "Sadâret kapısı önünde nöbet bekliyen iki neferi, bir de sadrâzam yâveri Nazif Bey'i ve isimleri mazbûtum olmayan diğer altı kişiyi, iç sofada Nâzım Paşa'yı ve yâveri Kıbrıslı Tevfik Bey'i şehîd etmişlerdi." demektedir. Buna iç sofada bekleyen, Polis komiseri Celâl Efendi ile İttihatçı Mustafa Necib'i de ilâve etmek lâzımdır. Bize nakledildiğine göre yâver, Kıbrıslı Tevfik Bey, hâdiseden bir kaç gün evvel bir ahbâbına "Nâzım Paşa saf bir adam, İttihatçılar onu kandırarak iş çeviriyorlar. Kendisini ikaz mümkün olmuyor. Bâbıâli'yi basacaklar; beni vuracaklar; ben de onlardan ikisini temizliyeceğim." demiştir. Ne gariptir ki bu söz, hemen hemen aynen çıkmıştır. Esâsen hem Nazif, hem de Tevfik Beyler, İttihatçılar'a muhâlif zâbit grubunun mensublarıdır.

Bu baskında Bâbıâli sofalarına 13 ceset yığılmış ve bu dâire, kanlı bir maktel hâline gelmiştir. Bundan sonra Enver'le Tal'at, Sadrâzam'ın odasına girmişler; ihtiyar vezîr, vaziyetin tehlikelerinden bahsederek, nasîhat vermek istemiş; fakat Kırcaalili sergerde bîteviye "İstifa, istifâ." demeğe başlamıştır. Bunun üzerine yaşlı Sadrâzam, kalemi eline alıp "Cihet-i askeriyeden vukû bulan teklîf üzerine" diye istifâsını yazmıştır. Fakat öbürleri "ahâli" kelimesini de ilâve ettirmişlerdir. Nitekim Ali Fuad Bey, Kâmil Paşa'nın bir ara kendisini nezdine çağırdığı ve "Enver ile Tal'at geldiler; istifâ teklîf ettiler; yazdığım istifânâmede 'Cihet-i askeriyeden vukû bulan teklîf üzerine' diye yazmış olduğum halde 'ahâli' tâbirini de ilâve ettirdiler." demiştir. Kâmil Paşa'nın istifâsı aynen şöyledir:

"Huzûr-ı âlî-i Hazret-i Pâdişahî(ye)!

Ahâli ve cihet-i askeriyeden vukû bulan teklîf üzerine huzûr-ı şâhânelerine istifânâme-i âcizânemin arzına mecbûr olduğum muhât-ı ilm-i âlî buyruldukda ol bâbda ve kâtibe-i ahvâlde emr-ü fermân Hazret-i Veliyyü'l-emr efendimizindir. 10 Kânûn-ı sânî 1328.

Sadrâzam Kâmil"

İbnülemîn'in *Son Sadrâzamlar*'ında, bu istifânâmenin fotokopisi vardır ve baştaki "ahâli" kelimesinin sonradan ilâve edildiği bâriz şekilde görül-

mektedir. Nev'i şahsına münhasır bir zât olup, gâyet de nekre bulunan müellif, istifâ hakkında müstehzî bir lisan kullanarak "Sadrâzamı -üstüne hücûm ile- âdeta azl ettikten sonra ona istifânâme yazdırılması, gâliba usûl-i meşrûtiyeti muhâfaza etmek maksadına müstenid olacak, bu hâli garîb-i meşrûtiyet bile alkışlar! Baskın yapan asker olmadığı için 'cihet-i askeriye' tâbiri Enver ve Tal'at Beylere ve onların -istifâ için icma-ı ümmet vâki' olmuşçasına- ilâve ettirdikleri 'ehâli' kelimesi de Bâbıâli'nin önüne getirilen ve her işe gelen eşhâsa taalluk etse gerektir ki, bu da garâibden ma'dûd olabilir." demektedir.

Bir rivâyete göre Kâmil Paşa, Tal'at'm "Bize muhâlif bulunmasaydın, sonuna kadar sadrâzamdın." sözü üzerine "Haydi, haydi." diyerek kendisini kovmuştur. Bu rivâyet, yaşlı vezîrin, bu kanlı komitacıların şamatalarına aslâ ehemmiyet vermiyen bir salâbet içinde bulunduğunu göstermektedir. Ne yazık ki, şu soğukkanlılığı, lüzûmlu tedbîri alamamasına da sebep olmuş ve bir zaaf olarak görünmüştür.

İstifâyı alan Enver, bunu, Cemâleddin Efendi'nin kapıda bekleyen otomobiline binerek, saraya götürmüştür.

İçeride bu katil ve istifâ sahneleri oynanırken, Bâbıâli'nin dışında da İttihatçı militanları tarafından icrâ-yı şemâtet edilmektedir. Hâdiseyi gören İsmail Hâmi Bey, dışarıda cereyân edenleri şöyle anlatmaktadır:

> *"O sırada dışarı çıkan bir kaç çeteci, Bâbıâli'nin önünde biriken 40-50 kişilik meraklılar kitlesinin arasından geçip, karşıki köşede bulunan Ma'zûlîn Kıraathânesi'ne girerek ve içeridekileri silâhla tehdît ederek 'Ulan tûu! Ne duruyorsunuz? Vatan gidiyor, dîn gidiyor, alçaklar.' diye zorla dışarı çıkardıktan sonra tekbîr getirmeye başlamışlardır! Tam işte o sırada Enver Bey, istifâ kâğıdı elinde olduğu halde binek taşında görünmüş ve kaşlarını çatıp, parmağını ağzına götürerek, halka sükût işâreti verdikten sonra, kabînenin istifâ ettiğini, kendisinin de şimdi saraya gidip Zât-ı Şâhâne'ye arzedeceğini ve yeni kabînenin Mahmud Şevket veyâhut İzzet Paşalardan biri tarafından teşkîli muhtemel bulunduğunu söylemiş ve derhal Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi'nin otomobiline sellemehü's-selâm atlıyarak Dolmabağçe'ye hareket etmiştir. Komitanın meşhûr 'hatîb-i şehîr'i Ömer Nâci'nin sahneye çıkması işte o sıradadır: Sağ elindeki kocaman tabancayı mütemâdiyen sallıyarak, sol eliyle dizini yumruklayan bu müteheyyiç, coşkun ve taşkın hatîb-i şehîr binek taşının üstünde, kendinden geçmiş gibi görünerek, hiç durmadan 'Edirne gidiyor, dîn gidiyor, vatan gidiyor!' diye ateş püskürüyor ve halka bir şey söylemeyip, hep bu kelimeleri tekerli-*

yordu. Bir aralık Kâmil Paşa'ya müdhiş bir külhanbeyi küfrü savurarak, tabancasını sağ tarafındaki pencereye doğru uzattı ve sanki Paşa oradaymış gibi, tetiği çekmek istedi; fakat etrafındaki çeteciler 'Yapma Nâci Bey, bize bağışla, elini kirletme.' diye mâni olur gibi davrandılar. O sırada, binek taşının üstündeki cümle kapısının sağ tarafında gördüğüm Ziyâ Gökalp'a yaklaştım; daha evvelce tanımış olduğum Tal'at Bey de, bir aralık yanımıza geldi. Vak'anın neden çıktığını sordum. Ziyâ Bey 'Edirne'yi düşmana veren kabîneyi millet devirdi.' dedi ve kendilerinin de inanmadığı bu söze ikisi de güldü. Tal'at Bey, o sırada birden bire kayboldu ve bir müddet sonra gelip bütün vilâyetlere 'Dâhiliye Nâzırı Vekili' imzâsıyle bir telgraf çektiğini, Ziyâ Gökalp'a haber verdi: Sahte Nâzır Vekili bu tâmiminde, Kâmil Paşa kabînesinin, Edirne ile Adalar'ı düşmana verdiği için, millet tarafından ıskat edilmiş olduğundan bahsetmişti! Tabiî bunların hepsi yalandı: Kendisi, Dâhiliye Nâzır Vekili değildi ve Kâmil Paşa da Edirne'yi düşmana vermemiş ve hattâ cevâbî notasını bile henüz sefâretlere göndermemişti."

Bu tablo, hâdise esnâsında, Bâbıâli'nin dışında cereyan edenlerle birlikte, "Hatîb-i Şehîr"le, "ictimâiyât dâhîsi"nin yâhut İttihatçı "mürşid"inin de kaç kıratta adamlar olduklarını ortaya koymaktadır. Bir "ilim adamı", yâhut "mütefekkir" düşününüz ki, tıpkı İttihatçı sergerdeleri gibi "komitacı"dır, yâhut komitacılaşmıştır. Tabiî bunun, en denî ahlâksızlıkları yapan ve "ahlâksız" tanınan bir kimsenin en yüksek "ahlâkçı" veyâ "üstün ahlâka sâhip bir insan nümûnesi" addedilmesinden, dînsizin dîndar diye yutturulmasından farkı yoktur. İşte "mürşid"in bâzı kıymetli denilebilecek yanlarına rağmen, bir tezatlar ummânında kulaç atmasının sebebi de budur. Onun orijînal taraflarını "dogmatik üslûbunda", sosyal vak'alara çok zaman zıt olan "tâmimcilik" inhimâkında, buna muvâzi olan "tasnîf" cehdinde görmek lâzımdır. En kuvvetli addedilebilecek bu hasletlerinin bile, aynı nisbette büyük zaaflarla malûl olduğunu söylemek tabiîdir.

Cemiyetimizin inhitat sebeplerine sosyoloji yahut sosyal ilim zâviyesinden îzâhlar arayan iki düşünürümüzün, yâni Ziyâ ile Sabahaddîn'in siyasî hayatları ise tam bir fâciadır. Bunların ikisi de, siyasî klüpler ve hey'etlerin, yâhut iç ve dış politik güçlerin tam ve âdî bir âleti olmuşlardır. Âletliğini yaptıkları bu güçlere de, sonuna kadar yarandıklarını söylemek mümkün değildir. Nitekim Tal'at'ın Türkiye'den mağlûb ve mahkûr giderken "Diyârıbekirli bir p...un iğvâlarına kapılanların âkıbeti budur." dediği rivâyet edilmiştir. İşte Bâbıâli vak'asında "mürşid" ile "mürîd" arasındaki dostâne münâsebet, dört sene sonra bu hâle gelmiştir.

Baskından hemen sonra ve akşam üzeri, eğik kalpağı, çalı bacakları ile Mahmud Şevket, Bâbıâli'de boy göstermiş ve Sadâret mevkiine kurulmuştur. Bu esnâda Reşid Bey'in tâbiriyle "Nâzım Paşa ile yâveri Tevfik Bey'in cesetleri, Sadâret dâiresinin küçük sofasında, en yakışıksız bir köşeye atılmış; diğer şühedânınkiler ise büyük sofada yığılmış" vaziyettedir. Cemâleddin Efendi'ye göre "vakt-i i'şâdan sonra" bunlar kaldırılmış; düşürülen kabîne âzasından bir kaç kişi hâriç, diğerlerinin evlerine gitmesine müsâade edilmiş; Kâmil Paşa ile kendisine de gece yarısında yemek verildikten sonra, sabaha karşı "me'vâlarına" gönderilmiştir. Alıkonulanlar, Mâliye Nâzırı Abdurrahman Efendi, Dâhiliye Nâzırı Reşid Bey, Bahriye Nâzır Vekili Rüstem Paşa ve Posta Telgraf Nâzırı Kikis Müzürüs Bey'den ibârettir. Bunlardan Abdurrahman ile Reşid Beyler, İstanbul Muhâfızlığı'nda bir hayli şecaat arzedecek olan Cemal Bey'in dâiresinde tevkîf edilmişlerdir. Bunlar dört gün kadar Muhâfızlık'ta tutulmuşlardır. Reşid Bey'e göre, bir ara, emirlerindeki adam "Bir yolunu buldum, isterseniz sizi dışarıya çıkarayım." demiş; fakat o "İttihatçılar'ın fevt ettikleri fırsatı telâfi için, gizlice çıkarken öldürmek kasdında olduklarını" düşünerek bu teklîfi reddetmiştir. İttihatçılar, Reşid Bey'in vârid gördüğü işi yapabilecek derecede cesur, yâhut budalaca bir ahmaklıkla malûl ve muhâliflerini ortadan kaldırmada tereddüd göstermiyecek tipte adamlardır. Bilâhare bu siyasî mahkûmlar da, ülkeyi terketmek şartıyle, serbest bırakılmışlardır. Bunlardan Kâmil Paşa, Reşid Bey ve Cemâleddin Efendi Mısır'a gitmişler ve burada büyük bir hüsn-i kabul görmüşlerdir. Reşid Bey "Bilhassa ahâlinin Şeyhülislâm Efendi hakkında izhâr ettikleri ihtirâm âsârı fevkalâde idi. Bir cuma namâzında câmiden çıkarken müşârünileyhin elini öpmekte hatîbin ibrâz ettiği ta'zîmkârâne müsâraatı görerek hüviyetini anlamış olan halk, bu şerefe mazhariyet emeliyle öyle bir tehâlük gösterdi ki, Cemâleddin Efendi'yi arabasına îsâl için polisin müdâhalesine lüzum görüldü. Hattâ müşârünileyh arabaya râkib olduktan sonra elini, eteğini öpmekten mahrûm kalanlar, ellerini otomobile sürmek suretiyle telâfîye çalışıyorlardı." demektedir. Bu hâdise, Makaam-ı Meşîhat'ın İslâm dünyasındaki büyük mânevî nufûzunu göstermekte ve Osmanlı Devleti'nin hudutları dışındaki müslümanlarca ne kadar yüksek görüldüğünü de açıkça ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan Bâbıâli vak'ası akabinde, muhâliflerden de bir hayli tevkifât yapılmıştır. Doktor Rıza Nur, muharrir Ali Kemal gibileri de tevkif edilenler arasındadır. Fakat İttihatçılar, muhâliflerine, o anlarda şiddetli davranmayı doğru görmemişler, ancak kendileri için en tehlikeli görülenleri, hudut hâricine çıkmaya zorlamışlardır. Cemal Paşa'nın ifâdesine göre, bundan maksat, muhâlifler hakkında "şiddet politikası değil, meveddet ve i'tilâf te'sîsini" sâlim bir yol görmüş olmalarıdır. Bu sebeple Rıza Nur ve Ali Ke-

mal, tahsîsât ve aylıkla memleketten uzaklaştırılmışlardır. Bu hususta Cemal Paşa'nın *Hâtırat*'ı ile Rıza Nur'un yazdıkları arasında bâzı farklar vardır. Eski Sinop meb'ûsu *Gurbet Dağarcığı* nâmındaki risâlesinde, Cemal Paşa'nın tevkifhâneye geldiğini, kendisine "Sizin kaleminizden zehir ve kan akıyor, vücûdunuz memleketin âsâyişine muzırdır." diyerek Köstence'ye hareket eden ilk vapurla memleketi terketmesini, dışarıda iken tahsîsat da alacağını söylemiştir. Doktor "Beni kazancımdan mahrum etmek revâ mıdır? Avrupa'da nasıl yaşarım? Gidemem." demiş; Cemal Bey "Sizi Maârif Nezâreti tahsîl ve ilmî tedkîkata gönderecek, bunun için 600 frank maaş verecektir." cevabını vermiştir. Doktor bunun az olduğunu söylemiş; Cemal Bey "Pek iyi, size şunu haber vereyim ki, Cemiyet efrâdında hakkınızda büyük bir gazab vardır; sonra sokakta size bir şey olursa bunun mes'ûliyetini kabul edemeyiz." demiştir. Doktor'a göre Ali Kemal, daha tehlikeli addedildiği için, Avrupa'ya değil, Amerika'ya yollanmıştır.

Cemal Paşa hâtıratında, bu tevkîf ve uzaklaştırmaları "Bâzı müfritler tarafından kendilerine bir fenâlık yapılmasına mâni olmak" sebebine yaslamakta ve Ali Kemal ile Rıza Nur'un, kendisine yazdığı mektupları da neşretmektedir. Bunlarda Cemal Paşa'ya "mîr-i mekârim-perverim efendim" ve "azîz ve muhterem efendim hazretleri" diye hitâb edilmekte, hakkında pek medihkâr bir lisan kullanılarak para talep edilmektedir. Cemal Paşa ile İttihatçı önde gelenlerinin, şu hareketleriyle, Sultan Hamîd'i takliden, oldukça mûnis ve akıllı bir yol tuttuklarını söylemek mümkündür. Fakat bir müddet sonra, yâni Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülüşünün akabinde, pek şiddetli ve zecrî tedbîrlere başvurmuşlardır. Oldukça muslihâne addedilebilecek olan bu hareket tarzı, iktidara yeni gelmiş ve kendini emniyette hissetmiyen İttihat Terakkî için, hem doğru, hem de zarûrî bir davranış olarak görülmektedir.

Cemal Paşa, Bâbıâli vak'asının akabinde "muhâlifler için bir afv-ı umûmî" de çıkardıklarını söylemektedir. Tabiî bu afv-ı umûmî'nin hükümlerinden, muhâliflerden ziyâde kendileri istifâde etmişler; hükûmet darbesi ve adam öldürmek gibi kerîh suçlardan güyâ kurtulmuşlardır.

"Bâbıâli Vak'ası" hâricî siyâset ve politika sahnesinde, İngiliz-Alman çekişmesinin yeni bir nümûnesi olarak görünmüştür. Nitekim İttihatçı muhâlifleri, vak'anın Alman sefâretinin dahli ve te'sîriyle husûle getirildiğini iddia etmişlerdir. Reşid Bey, "Vak'a mürettiplerinin Alman sefârethânesinde toplanıp, işi orada kararlaştırdıklarını ve hattâ baskın ânında Anadolu Şimendiferleri Direktörü Hügnen'in, Baron Marschall'in emriyle icrâatı temâşâ etmek üzere Bâbıâli'de seyirci olduğunu" iddia etmektedir. Çerkes Hasan Bey ise, "Enver'in Trablusgarb'dan İstanbul'a doğru yola çıkışını, ilk olarak

Frankfurter Zeitung gazetesinin haber verdiğini, Mahmud Şevket'in ise baskından bir müddet evvel Alman sefâretine giderek, sefîr Wangenheim ile iki saat kadar konuştuğunu, bu Bağdadlı Paşa'nın Von der Goltz'un yetiştirmesi olup, Berlin'ce oynatıldığını, İstanbul'daki ordunun kumandasını bir Alman'ın emrine vermeğe çalıştığını" yazmaktadır. Bunlara göre Bâbıâli baskını, Türkiye'de, Alman siyasî nufûzunun hâkim olmasını temin eden bir hareket mâhiyetindedir. Bunları iddia edenler, İttihatçılar'a muhâlif zümre mensuplarıdır.

Reşid Bey, Mahmud Şevket'e suikasdden gıyâben idâma mahkûm edilmiştir. Kendisi bu işte zerre kadar dahli olmadığını yazmaktadır. Esâsen, mahkeme hükmünün onunla ilgili parçasındaki itham ve suçlamaların pek zayıf olduğu da görülmektedir. Çerkes Hasan Bey ise, Bağdadlı Paşa'yı öldürenlerle temasta bulunduğunu, bir kaç toplantıya iştirak ettiğini yazmakta, fakat bu işteki dahlini meskût bırakmaktadır.

Diğer taraftan İttihatçılar'dan Cemal Bey ise, hâtıratında, Mahmud Şevket'e karşı yapılan suikasdın, bir hükûmet darbesi teşebbüsü olduğunu; bunun, Kâmil Paşa'ya ve İngiliz sefâretine kadar uzandığını ısrarla söylemekte ve uzun izâhat vermektedir. Birbirine muhâlif olanların karşılıklı iddia ve ithamları da İngiliz-Alman çekişmesinin dâhilî siyâsette ne derece müessir ve ehemmiyetli bir unsur hâline geldiğini ortaya koymakta, ictimaî ve siyasî bünyemizin zaaflarına, muhâlif ve muvâfıkların nasıl oynatıldığına ışık tutmaktadır. Tabiî böyle bir muhâlefet ve muvâfakati, bir milletin başına gelebilecek en büyük belâlardan biri addetmek lâzımdır. Nitekim Cemal, Nâzım Paşa'nın cenâze merâsiminde, Fransız ataşemiliteri Maucorps'a, bir hayli yalan yanlış sözlerden sonra, o günkü askerî ve siyasî vaziyetin güçlüğünü anlatarak "Dıştan bu kadar mukaavemet karşısında ne yapacağını tâyinde mütehayyir kalmış olan zavallı Türkler'in, dâhilde yekdiğerini boğazlamaktan başka ellerinden bir şey gelmiyeceğini büyük bir tehevvürle anlattım." demektedir. İşin garibi, bunu söyleyen adam, dâhildeki boğazlaşmaya devamda da fayda görmüş ve bunda ısrar edip yürümüştür.

Bâbıâli vak'ası, 5-10 kişiyle bir hükûmetin devrilebileceğini ve iktidarın ele geçirilebileceğini göstermiştir. Reşid Bey, Tal'at'ın, bir kaç gün sonra tesâdüf ettiği bir zâta "Kâmil Paşa'nın ve filânın ne ayarda adam olduklarını anladın mı? Onyedi kişi ile Bâbıâli'yi zaptettik." diye tefâhür ettiğini yazmaktadır. Bu sebeple Bâbıâli baskını, Osmanlı siyâsî hayâtında bir sû'-i misâl olmuş ve âdî bir şekaavetle iktidarı kaybedenleri veyâ mevki heveslilerini aynı yollara sürüklemiştir. Koskoca bir Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekili'ni vuranların, 13 kişinin kanına girenlerin cezâsız kalmaları, hattâ kahraman addedilmeleri ise, ictimaî adâlet duygusunu sarsmış ve intikam

hislerinin uyanmasına sebep olmuştur. Bir takım şakîler, güpegündüz, devletin en yüksek idâre yerini basmışlar, istediklerini öldürmüşler ve koskoca bir hükûmete hâkim kesilmişler; hattâ idâre makaamlarına geçip oturmuşlardır. Osmanlı târihinde bu çeşit bir fezâhatin misli görülmemiştir. Gerçi târihimizde isyanlar olmuş; fakat bunun tertipçileri devletin kılıncı ile temizlenmiş ve cezâ-yı sezâlarını bulmuşlardır. Ayrıca ne Kabakçı, ne Patrona, ne filân, ne de falan, kendisini sadrâzam veyâ Kubbealtı vezîri tâyin ettirebilmiştir. Devlet hiyerarşisini bozan veya bozmaya teşebbüs eden bir isyancı da çıkmamıştır. Balkan komitacılığını en yüksek nümûne kabul eden İttihatçı sergerdeleri ise, bu haltı da işlemişlerdir. Böylece devlet, âdî ve nev-zuhûr bir Balkan hükûmeti derekesine düşürülmüş; bir eşirrâ müessesesi hâline inkılâp etmiştir. Her halde devletin uğrayabileceği en büyük felâketlerden biri ve en mühimi budur. Kısa bir müddet sonra, muhâliflerin de Bâbıâli baskınına benzer bir hareketi vukû bulacak; fakat muvaffakıyete ulaşamıyacaktır.

Mahmud Şevket Paşa'nın Sadâreti

"Bâbıâli Baskını"ndan sonra, Enver Bey, yanında Mâbeyn Başkâtibi Ali Fuad Bey olduğu halde, Cemâleddin Efendi'nin arabasıyle saraya gelmiş ve Kâmil Paşa'nın istifâsını Pâdişah'a arzetmiştir. İttihat komitasının arzûsu üzerine Mahmud Şevket Paşa, sadârete tâyin edilmek üzere saraya çağrılmıştır. Ali Fuad Bey'in yazdığına göre:

> *"Hünkâr kendisini kabul edip, Harbiye Nezâreti inzimâmıyle ve rütbe-i müşîrî ile mesned-i sadâreti uhdesine tevcîh etmiştir. Fakat aralarında bir ihtilâf zuhûr eylemiştir. Pâdişah, Cemâleddin Efendi'nin Meşîhat'ta ibkaasını istemiş; Mahmud Şevket ise sâbık kabîne şeyhülislâmının aralarında bulunmasını tecvîz etmemiş ve Şerif Ali Haydar'ı sevketmiştir. Tarîk-i ilmiyeden olmayıp rütbe-i bâlâ ricâlinden bulunan Ali Haydar'ın tâyini kabul edilmemiştir. Bu sebeple Şeyhülislâm'ın tâyini ertesi güne bırakılarak, sadâret hattının o akşam götürülmesi kararlaşmıştır.."*

Ertesi gün ise, Makaam-ı Meşîhat'a, Es'ad Efendi getirilmiştir.

Yine Ali Fuad Bey, o sırada Şehzâde Abdülmecîd Efendi'ye rastladığını ve onun "Zât-ı şâhâneye söyleyiniz, bana müsâade buyursunlar, şimdi bir ata binip oradaki kalabalığı dağıtayım." demesi üzerine, "Aman Efendi hazretleri, iş bu dereceye geldikten sonra, öyle bir teşebbüs yalnız şahsınızı değil, saltanatı da tehlikeye kor." cevâbını verdiğini yazmıştır. Abdülmecîd Efen-

di'nin kaabil-i tatbîk görünmeyen şu sözleri, âdî bir baskınla hükûmetin devrilmesine pek ziyâde kızdığını göstermekte, hânedan mensuplarının devlet ve millet için fedâkârlıktan çekinmiyecek derecede ulvî bir telâkkî ile dolu olduğunu da ortaya koymaktadır.

Bilâhare yeni sadrâzam ile Enver Bey ve Başkâtip Ali Fuad Bey, arabaya binerek Bâbıâli'ye gelmişlerdir. "O hengâmede alay tertîb olunması herkesin alayını mûcib olacağından," bundan vazgeçilmiştir. Yeni Sadrâzam da alaylık elbise giymemiştir. Mahmud Şevket Paşa "Bir an evvel hatt-ı hümâyûnu okutalım da, ahâliye bir kaç söz söyleyerek şu kalabalığı dağıtayım." diye isti'câl göstermiş; Ali Fuad Bey de "Her ne kadar muvâfık-ı usûl değil ise de bu, ahvâl-i fevkalâdedir." diyerek, hattı okumuştur. Sonra, gözüne ilişen Kastamonu meb'ûs-ı sâbıkı İsmail Mâhir Efendi'yi "yakasından tutup getirmiş ve 'Hoca bir dua et.' demiştir". Ali Fuad Bey, "Başını gözünü yararak öyle bir duâ etti ki, mislini bir daha kulaklar işitmesin." demektedir. Bilâhare Mahmud Şevket Paşa ahâliye hitâbda bulunmuş ve dağılmalarını istemiştir. Bundan sonra "Mahmud Şevket Paşa, Edirne'mizi kurtar." diye sevinç gösterilerinde bulunan ve büyük kısmı İttihatçı esâfilinden ibâret olan topluluk dağılmaya başlamıştır.

Bunun üzerine Enver, Başkâtibin yanına gelerek, Pâdişah'ın kendisini sağ sâlim getirmesi emrini verdiğini söyleyerek, saraya kadar kendisine refakat etmiş; bu arada da "Hâdisede tesâdüfen bulunduğunu, askeri tâlim ettirmek için buradan geçerken, kendisini de önlerine katıp getirdiklerini" söylemiştir. Ali Fuad Bey, bunları yazdıktan sonra, Koca Hüsrev Paşa'nın bir fıkrasını telmîh ederek "Kim inanır Râgıb Ağa! Kim inanır Râgıb Ağa!" sözleriyle, Enver'in beyânına inanılamıyacağını söylemektedir.

İşte böylece Mahmud Şevket Paşa'nın sadâreti başlamıştır (23 Ocak 1913/14 Safer 1331).

Mahmud Şevket Paşa, Basra mutasarrıfı Kethudâ-zâde Bağdadlı Süleyman Bey'in oğludur ve asker çocuğudur. 1856/1273'de Bağdad'da dünyaya gelmiş; 1882/1299'da birincilikle ve yüzbaşı olarak Erkân-ı Harbiye Mektebi'ni bitirmiştir. Bağdadlı olduğu için, Mekteb-i Harbiye'de arkadaşları arasında "Arab Mahmud" nâmıyle anılmıştır. Harbiye Nâzırlığı esnâsında, Edirne'de Arab zâbitlerle yaptığı bir konuşmada "Kendisinin de Arab olduğunu" söylemiştir. Bu hususu bilâhare neşredilen hâtıralarında da zikretmiştir. Fakat bu sözün Arab zâbitlerini, o sıralarda şiddetlenen Arabçılık propagandasından kurtarmak için söylendiği ifâde edilebilir. Zâbitler arasında, yine Bağdadlı oluşundan ve bâzı tabîatlerinden dolayı, "Hacı Baba" diye anıldığı rivâyet edilmiştir. Bir sene sonra, Erkân-ı Harbiye Mektebi'nde Cebr-i

Âlî ve Hendese ve bilâhare Fenn-i Esliha hocalığı yapmıştır. Sonra von der Goltz'un refâkatine tâyin edilmiş; 1886'da binbaşılığa yükselmiştir. 1889'da kaymakamlığa, iki sene sonra da miralaylığa terfi ettirilmiştir. 1894'te Fransa'ya gidip zırhlı kuleler ve ateşli silâhlar üzerinde çalışmış ve dönüşünde mirlivâlığa yükseltilmiştir. 1901'de ferîk olmuş; Medîne ve Mekke arasında telgraf hattı çekilmesine memur edilmiştir. 1905'de Kosova vâliliğine tâyin edilmiş; meşrûtiyetin ilânında III. Ordu Kumandanlığı'na getirilmiştir.

31 Mart vak'ası üzerine "Hareket Ordusu" nâmıyle "ecnâs-ı muhtelifeden terekküp eden bir alacalı alayının" başında Ayastefanos'a gelmiştir. Bu ordunun tertîbi için, bir rivâyete göre hanımının bütün mücevherlerini satmıştır. Diğer bir rivâyete göre Avusturya sefâreti eliyle ve Deutsche Bank yoluyla para bulmuştur. Onun İstanbul kapılarında Hareket Ordusu başında görünüşü ve hal' işindeki rolü de oldukça karışıktır. Paşa, bilâhare neşredilen hâtıratında "hal'e karışmadığını" ısrarla söylemiştir. Lütfî Simavî de *Gördüklerim*'de, Sultan Reşad'ın, hal'e karışmış olması dolayısiyle kendisinden hoşlanmadığını yazmakta, Paşa'nın bir gün, "Hâkan-ı sâbıkın hal'ini hiç bir vakit hatırına getirmediğini" ifâde ettiğini nakletmektedir. Simavî bunu samîmî görerek Pâdişah'a bildirmiş; fakat hükümdar, kanaatinde musır olduğunu göstermiştir. Ahmed Rızâ ise Mahmud Şevket'in, Ayastefanos'da kendisine "Ben maiyetimdeki askeri, Pâdişah'ın ve milletin canı tehlikededir diyerek buraya kadar getirdim, hal'in bizim tarafımızdan vukû bulacağını asker duyarsa, isyân eder, mahvoluruz." dediğini, "Âyân ve Meb'ûsân şimdilik ses çıkarmasınlar, bu işin müzâkere zamanını size haber veririm." ihtarını da yaptığını yazmaktadır. Buna göre, hal'e Paşa'nın dahli açıktır ve kendi ifâdeleri de hakîkati bi'z-zarûre gizlemekten başka bir mânâ taşımamaktadır. Hareket Ordusu erâtının, tıpkı Hüseyin Avni ile avânesinin kullandığı asker ve Harbiye Mektebi talebesi gibi kandırıldığı da açıkça görülmektedir. Bu çeşit hâdiselere karışanların, kendi emniyetleri için, hakîkati beyândan dâima çekinmeleri tabiîdir. Hareket Ordusu İstanbul'a birdenbire zuhûr eden bir belâ gibi girmiş; asker, ahâli ve eski devrin sözü geçenlerinden bir hayli kimseyi telef ile heveng heveng adam asılmasına sebep olmuştur. Mahmud Şevket de askerî bir diktatör olarak hüküm sürmüştür. "Orduyu tanzîm ediyorum." diyerek, bir "teşkilât-ı cedîde" belâsı çıkarmış; milyonlarca lirayı güyâ bu işe sarfetmiştir. Bu paraların bir kısmının sarf yeri meçhûldür. Bunu İttihatçı olanlar bile itirâf etmişlerdir. Hattâ Paşa ile Mâliye Nâzırı Câvid arasında bu hususta ihtilâf bile çıkmıştır. Orduya alınan malzemenin bir kısmının çürük olduğu dahi rivâyet edilmiştir.

Mahmud Muhtar, onun "harîs-i câh bir askerî diktatör taslağı olduğunu, bir takım genç ve ihtilâlci zâbitler elinde mutî' bir ihtiras âleti bulunduğunu,

istibdâd ve teaddî siyâsetinin mümessili kesildiğini, Paşa ile avânesinin ancak istimâl-i cebr ile muhâfaza-i mevki eylediklerini" yazmaktadır. Onun Trablusgarb'i askersiz bıraktığı, teaddî ve tegallüb siyâseti yüzünden Arnavutluk, Yemen ve Havran meselelerinin genişlemesine yol açtığı da iddia edilmiştir. Orduda tatbîkine giriştiği yeni teşkîlâtın ve tensîkatın Balkan mağlûbiyetinin en büyük sebeplerinden biri olduğu da iddia edilmiştir. Bu hususta yukarıki bahislerde çok uzun izâhat verildiğinden burada tekrarına lüzum yoktur.

Paşa'nın, eski efendisi Sultan Hamîd hakkında pek büyük bir gadirde bulunduğu da Dâmâd Şerif Paşa tarafından iddia edilmiştir. Buna göre, mahlû' Hâkan'ın Deutsche Bank'ta 5 milyon lirası vardır ve bunu Mahmud Şevket bilmektedir. Hükümdar, Selânik'te menkûbken, bunun devlete verilmesi için tazyîk edilmiş ve netîcede de bütün serveti alınmıştır. Dâmâd Şerif Paşa:

> *"Hâkan'ın evvel emirde muvâfakat göstermemesi üzerine, zamân-ı saltanatında birinci ferîkliğe kadar irtika eden ve câsusluk eyleyen Mahmud Şevket Paşa'nın bu hususa dâir yazdığı telgrafnâmenin müsveddesini Selânik'te gördüm. Hâkan-ı müşârünileyhi ölüm ile tehdîd eylediği ve vefât eder ise yine bu para hükûmete kalacağını küstah bir lisan ile ifâde ettiğini bi'l-müşâhede hayret ettim. Bilâhare muvâfakati bi't-tahsîl, Deutsche Bank rızâsıyle tahsîl ettiğine dâir imzây-ı hümâyûnu talebde ısrar eylediğinden Selânik Alman konsolosunun huzûruyla Hâkan'a bir vesîka imzâ ettirildiğini öğrendim."*

demektedir. Bu sözleri son derece şâyân-ı dikkat ve ibrettir.

Paşa hakkında bâzı suiistimal dedikoduları ve isnadları da vardır. Reşid Bey "Onun Almanya'dan aldığı fişenk ve mermiyâtın bâzılarının toprak hâline gelmiş barutla dolu olduğunun tesbit edildiğini" yazmakta, Hüseyin Kâzım da "Orduya sarf olunan 60 milyonun nereye gittiğini Allah'tan başka kimse bilmez." demektedir. Paşa'nın, Saîd Paşa kabînesindeki Harbiye Nâzırlığı vazîfesinden de böyle bir suiistimal isti'zâhı dolayısiyle istifa ettirildiği, İttihatçılar'ın beyânlarıyle sâbittir. Nitekim Câvid "Onu Genç-Türk kuvvetlerinin en büyük zahîr ve istinadgâhı addediyorlar; ne düşmanlık ettiğini bilmiyorlar." demektedir. Lütfî Simavî ise "İttihat Terakkî reîslerinin maiyetindeki İsmail Hakkı Paşa'nın suiistimâlâtından dolayı Meclis-i Meb'ûsân'da paçavraya çevrileceğini söyleyip istifâ ettirdiklerini" yazmakta ve "muktedir, faal ve afîf olan bu büyük vatanpervere karşı İttihat Terakkî'nin muâmelesi gâyet çirkin ve şayân-ı nefret idi. Mahmud Şevket'in sah-

ne-i faaliyetten çekilmesi mebde-i felâket-i memleket oldu." demektedir. Yine aynı muharrir "Mahmud Şevket Paşa İttihat Terakkî'ye mensup olmadığı gibi, Nâzım Paşa da İ'tilâfçı değildi. Her iki fırka, mâruf zevâta muhtâc olduklarından müşârünileyhimayı benimsemişlerdi." kanaatini ileri sürmektedir. Rıza Nur ise Sadrâzam Hakkı Paşa'nın, onun hakkında "kuşbeyinli bir adam" tâbirini kullandığını yazmaktadır.

Bu nakillerden de anlaşıldığı üzere Mahmud Şevket ile İttihatçı reîsleri arasında tam bir vifâk yoktur. Nitekim işte bu ihtilâf dolayısiyle onun izâlesine bile göz yumdukları rivâyet edilmiştir. Ali Fuad Bey, Pâdişah'ın ondan çekindiğini ve hoşlanmadığını da ifâde ederek şöyle demektedir.

"Zât-ı Şâhâne, Mahmud Şevket Paşa'nın çehresinin korkunçluğu ile berâber sert ve sür'atli adımlarla sofadan geçerek ve ayağındaki mahmuzlu çizmelerle parkeleri çatırdatarak huzûruna gelişinden âdeta ürkerdi. Harekete-i sâbıkasını tahattur ve Sadâret'le Harbiye Nezâreti'nin uhdesinde ictimâından tavahhuş ederek, ara sıra 'Başkâtip, bu adam Sadâret'le Harbiye Nezâreti'ni birlikte idâre edemiyor; bâri Sadâret'ten çekilse de, Harbiye Nezâreti'nde kalsa.' derdi. Maamâfih, yüzüne karşı hüsn-i muâmele ve iltifât gösterirdi. Hattâ Dâhiliye Müsteşarlığında bulunduğum sırada bir akşam ziyâfet-i seniyeye dâvet ve bâzı zevât ile berâber sûret-i husûsiyede huzûruna kabul ettikde, Mahmud Şevket Paşa da yanında idi. Bize hitâben 'Harbiye Nâzırı Paşa, devletin bir ordusudur.' diye, hakkında beyân-ı i'timâd etmiştir. Müşârünileyh, haddizâtında kârgüzâr bir adam olmakla berâber, göründüğü gibi korkunç değildi. Bilâkis cesâreti az ve bâzı hususlarda ihtiyâtı fazla olup, eğer hayatta ve mevki-i iktidarda kalmış olsaydı; Edirne'yi istirdad için teşebbüste bulunmaya cesâret edemezdi. Kendisini yakından tanıyanlar da, bu ciheti itiraf ve tasdîk etmektedirler."

Bu rivâyetten, Sultan Reşad'ın, büyük birâderinin hal'ine iştirak ettiği için, ondan hoşlanmadığı, sert ve gürültülü yürüyüşünden çekindiği, bununla berâber rüşvet-i kelâm denilebilecek lâflarla onu tatyîbe çalıştığı anlaşılmaktadır. Bütün bunlar, Pâdişah'ın ne derece ciddî bir acz içinde bulunduğunu da göstermektedir. Şifâhî bâzı rivâyetlerde, Hükümdar'ın, Paşa'nın, huzûrunda ayak ayak üzerine atıp bî-edebâne oturuşunu telmîh ederek "Mahmud Şevket geldi, çizmelerini burnuma soktu." dediği de söylenmiştir.

Lütfî Simavî'nin Paşa hakkındaki kanaatleri de söyledir:

"Fezâil-i ahlâkiyesi ve vatanperverliği müsellem olan Mahmud Şevket Paşa, iyi bir erkân-ı harb zâbiti idi. Mükemmel Türkçe yazar ve

Arabça'dan başka, Almanca ve Fransızca'yı suhûletle tekellüm ederdi. Ahvâl-i memlekete vâkıf olan bu zât, pek mukdim, hassas, terbiyeli, nâzik ve mütevâzı idi. Arnavutluk meselesinde maatteessüf, müşârünileyh de büyük hatâlarda bulundu. Kuvve-i mümeyyizesine fevkalâde i'timadım olan ve ibtidây-ı meşrûtiyetten beri bedbîn görünen birâderim Şükrü Paşa, Mahmud Şevket Paşa'nın, Sadâret'i, ümîdin fevkinde idâre ettiğini ve vaktiyle zâbitâna ve bâzı kimselere karşı müşâhede olunan zaafından kat'iyyen eser görülmediğini ve ber-hayât olsa idi memlekete pek nâfi hidemât ibrâz edeceğini beyân etmişti. Aynı mülâhazâtı bîtaraflığıyle tanınmış bir çok zevâttan da işittim."

Bâzı tenâkuzları da ihtivâ eden bu ifâdeler, beylik tavsîflerden ibârettir. "Ahvâl-i memlekete vâkıf olan bir zât"ın, "Arnavutluk meselesinde pek büyük hatâlarda" bulunması mümkün değildir. Mâdemki bulunmuştur, şu hâlde "ahvâl-i memlekete vâkıf" değil demektir. Paşa'nın yalnız Arnavutluk meselesinde değil, Trablusgarb'ın gidişindeki hatîatı da pek büyüktür. Simavî'nin nakline göre, birâderi Şükrü Paşa'nın, Mahmud Şevket hakkındaki kanaati o kadar menfîdir ki, Sadâret'i "ümîdin fevkinde idâre ettiğini" söylemiştir. Yâni, pek çok hata yapması zannolunurken, o kadar zaaf göstermemesini, beğenme sebebi addetmiştir. Bundan dolayı, Simavî'nin ifâdelerini, medihkâr görünüşlü bir tenkîd saymak daha doğrudur.

Rıza Nur onun görünüşünü "Pastırma gibi kuru, ince bir vücut; küçük bir kafa ve yüz. Göğsünde geniş bir sakal. Çalı gibi iki ayak. Sanki leylek ayağı. Çizmesinin ökçesinde, ayağından uzun ve bastıkça çan gibi öten iki mahmuz. Belinde uzun ve heybetli bir kılınç." cümleleriyle tavsîf etmekte ve şekillendirmektedir. Nitekim "Dehrî" mahlasıyle, ekâbir hakkında bâzı kasâid-i hezeliye (mîzâhî kasîdeler) yazan Hüseyin Kâmi, onu:

"Şehsüvârım kim getirdi Dicle'den yâyâ seni;
Hak yaratmışken cihânda âkil-i hurmâ seni.

Dâhilen nâmın erişdi Elbasan'dan Basra'ya;
Görmedi hâricde lâkin zümre-i â'dâ seni.

Seyreden seyyârede hiç şüphe yoktur zanneder;
Devr-i Ramses tuhfesi seyyâr bir mumyâ seni.

Mûydan sert, renkden âzâdedir yâbis tenin;
Sanki kudret eylemiş, pastırmadan inşâ seni.

Dâverâ, dilâverâ, ikbâl-i müdhiş yâverâ;
Korkudan ma'bûd edinmiş çokları haşâ seni..."

beyitleriyle tavsîf ve tasvîr eylemiştir. Mahmud Şevket bu hicivde "Ramses devrinden kalan seyyar bir mumya" addedilmiş; Allah'ın onu "sanki pastırmadan" yarattığı söylenmiştir. Bütün bunlardan Paşa'nın zâhirî görünüşünün ve yürüyüşünün alay mevzuu yapıldığı anlaşılmaktadır.

Mahmud Şevket Paşa'nın bâzı eserleri de vardır. Bunların en mühimi *Devlet-i Osmaniye'nin Bidâyet-i Te'sîsinden Şimdiye Kadar Osmanlı Teşkîlât ve Kıyâfet-i Askeriyesi* nâmında olanıdır. Bu üç cildden mürekkep eserin iki cildi basılmıştır. Bundan başka Hendese'ye, mavzerlere ve mükerrer ateşli tüfenklere dâir risâle ve eserleri de mevcuttur.

Mahmud Şevket Paşa'nın sadâreti 4 ay 19 gün sürmüş ve muhâliflerin, İttihatçılar'a özenerek giriştikleri bir darbe teşebbüsünde suikasde uğrayarak öldürülmesiyle son bulmuştur (21 Temmuz 1913/16 Şâbân 1331). Böylece Türkiye, muhâlefet ve muvâfakat arasındaki mücâdelenin şiddeti ile tamâmen istikrarsız bir memleket hüviyetine bürünmüştür. Bunun hâriçteki siyasî prestijimizi sarstığını, devletimizin toprakları üzerinde gözü olan yabancı iştahları teşvîk ettiğini söylemek lâzımdır.

Barış Anlaşmasıyle Edirne'nin Terkedilmesi

Mahmud Şevket Paşa'nın sadâretinde karşılaşılan en mühim mesele, Balkan Harbi'dir. İttihatçılar, "Edirne'yi istihlâs ve harbe devam" maksadıyle işbaşına gelmiş oldukları için, bir şeyler yapmağa kendilerini mecbûr hissetmişlerdir. Onlara göre "Kâmil Paşa kabînesi, Edirne'yi düşmana vermeğe kalkmış; dâimâ 'vatan kurtaran arslan' hüviyetinde bulunan İttihat Terakkî ise, bu âcizler hükûmetini devirerek iktidara geçmiştir." Bu sebeple, iktidarda kalabilmek için bir şeyler yapmak, bir muvaffakıyet kazanmak mecbûriyetindedir.

Diğer taraftan mütâreke esnâsında devam eden Londra müzâkereleri, Türkler'in Edirne'yi bırakma teklîfini kabul etmemeleri üzerine kesilmiştir. Kâmil Paşa hükûmeti, Edirne'yi Türkiye'ye bağlı ve düvel-i muazzama'nın kontrolüne tâbi bir müstakil mutasarrıflık yapmayı düşünmüştür. Cemâleddin Efendi'ye göre bu teklîf teşebbüsünde, İngiliz Hâriciye Nâzırı Grey'in tensîbi de vardır. Öte yandan Grey'in İstanbul sefîri Lowther'e gönderdiği 8 ve 13 Ocak 1913 târihli yazılarda "Tevfîk ve Reşid Paşalar'ın Edirne'yi terketmemekte kararlı oldukları, hattâ konferansı terkedeceklerini dahi söyle-

dikleri" ifâde edilmektedir. Buna göre, Kâmil Paşa hükûmeti, Edirne'yi düşmana terk gibi bir maksadı taşımamıştır. Tanzîmat'tan beri hâmîlerimiz hüviyetine bürünen, düvel-i sitte'nin Midye-Enez hattını hudud kabul etme hakkındaki notasını da, ancak Edirne'nin müstakil bir mutasarrıflık şeklinde bulunması şartıyle kabûle hazırlanmıştır.

Bâbıâli baskını ile işbaşına gelen İttihat Terakkî'nin ise, Kâmil Paşa hükûmetinin dahi kabûl etmediği bir şartı benimsemesi mümkün değildir. Nâgihânî bir baskınla ve kanlı bir şekilde Kâmil Paşa hükûmetinin devrilmesi, Jön-Türkler'in işbaşına geçmesi, harbin tekrar başlamasını kaçınılmaz bir hâle getirmiştir.

28 Ocak 1913'te Balkan blokunun delegeleri, Londra'daki müzâkereleri kesmişler ve bir gün sonra da Bulgar Başkumandanı general Savof, mütâreke ahkâmına göre, muhâsamatın 4 gün sonra başlıyacağını bildirmiştir. 30 Ocak günü, Hâriciye Nâzırı Saîd Halîm Paşa Bâbıâli'nin cevâbını, İstanbul'daki düvel-i muazzama sefîrlerine tevdî etmiştir. Bunda, Osmanlı hükûmetinin, ancak Karaağaç'ın terkine muvâfakat edebileceği; Akdeniz Adaları hakkında devletlerin kararına râzı olduğu ifâde edilmiş; gümrük resimleri hakkında serbestiyet istenmiş; hattâ kapitülasyonların ilgâsı husûsuna bile dokunulmuştur. Zâten geç kalan bu cevap netîceyi değiştirmemiş ve muhârebeler yeniden başlamıştır.

Bulgar ordusunun Çatalca'ya yaptığı hücûmlar muvaffakıyetsizlikle netîcelenmiş ve pek çok telefât vermesine sebep olmuştur. Burada Osmanlı erkân-ı harbiyesinin, Çatalca'daki Bulgar ordusunu geriden çevirme maksadıyle yaptığı bir teşebbüsten bahsetmek lâzımdır. Bu tasavvura göre, Osmanlı karargâhı, Şarköy'e bir askerî çıkarma yapacaktır. Bolayır'daki kolordu, aynı anda düşmana taarruz edecektir. Bu harekete müvâzi olarak, Çatalca'daki Osmanlı kuvâ-yı külliyesi ile Edirne'deki Şükrü Paşa ordusu karşılarındaki düşmana hücûma geçeceklerdir. Bu plân 8 Şubat 1913/1 Rebîülevvel 1331'de tatbîke geçilmiştir. Fakat ordu grupları arasındaki irtibatsızlık yüzünden muvaffakıyetsizliğe uğranılmıştır. Ali İhsan Paşa *Harb Hâtıralarım* nâmındaki kitabında, kendisinin Şarköy'e ihraç hareketi yapan 10'uncu Kolordu'nun harekât-ı harbiye şûbesi müdürü olduğunu ifâde ederek, muhârebe hakkında malûmât vermektedir. Ona göre:

"Trakya'daki harekât, esas kuvvetlerimiz Anadolu'dan getirileceği için, deniz ve kara nakliyesi nazara alındığında, oldukça güç bir iştir. Böyle bir ihraç hareketi için, irkâb ve ihrâç tâlimleri de yapılmamıştır. Buna rağmen evvelden verilen emirle harekâta geçilmiştir. Bolayır Kolordusu'nun erkân-ı harbiye reîsi Ali Fethi ve harekât şûbesi müdürü

de Mustafa Kemal Beyler'dir. Alınan emir mûcibince bunlar, sabahleyin saat 6'da hücûma geçmişler ve fâik düşman kuvveti karşısında mağlûb olmuşlardır. Şarköy'e ihrâc yapan kolordu ise, harekâta başlamış; fakat akşam üzeri Bolayır muvaffakıyetsizliğini haber alınca çıkarmayı durdurarak, askeri gemilere bindirmiştir."

Ali İhsan Paşa, "Bilâhare bu muhârebe hakkında bir iki makaale ile bir küçük risâle neşrettiğini, bundan dolayı Ali Fethi ile aralarında münâkaşa çıktığını" yazmakta, daha sonraları İstiklâl harbinde ve ertesinde uğradığı nikbet ve menkûbiyetin esas sâikinin de bu olduğunu ifâde ederek, uşak ruhlu insanlara, kaabiliyetleri çekemiyen kumandanlara çatarak, bâzı îmâlarda bulunmaktadır.

Fahreddin Paşa ise, hâtıratında bu îmâları biraz daha açmakta ve :

"Plâna göre iki kolordu aynı gün hareket edecekler idiyse de, Bolayır'daki bir gün önce saldırıya başlamıştı. Bu yüzden meydana gelen aksaklık, bu kolordunun muvaffakıyetsizliğine sebep olmuştu. Bulgarlar ise Şarköy'e dönerek ertesi gün, buraya çıkacak kolorduyu karşıladılar. Bu yüzden işler bozulmuştu. Haber verildiğine göre, Enver'ler, Fethi'lerin bir gün evvel hareket ettiklerini, Fethiler de Enver'lerin bir gün geç kaldıklarını söyleyerek kabahati birbirlerine yüklemeğe başlamışlardı. Mahmud Şevket Paşa iki tarafı barıştırdı; fakat aradaki dargınlık düzelmedi."

demektedir.

Rıza Nur ise, Şarköy muvaffakıyetsizliğinin iki tarafın rekaabeti ve birbirini çekememesi yüzünden vukû bulduğunu ve Bolayır kolordusunun bir gün evvel hücûma geçtiğini söylemektedir.

Bu kaynaklardan bâzısının açıkça, bâzısının geveliyerek söylediği husûs, çok mühimdir. Eğer bu rivâyetler doğru ise, devletin ve milletin ölüm kalım mücâdelesinde, kumanda kademelerinin pek âdî ve merdud bir şahsî çekişmeye giriştiklerini, kendi rakîbleri muvaffak olmasın diye ordunun kaderiyle oynadıklarını söylemek lâzım gelecektir. Millî hamiyet nokta-i nazarından gâyet merdûd görünen bu davranış hakkında fazla bir şey serdetmek mümkün değildir. Yalnız verilen bu izâhlardan, Bulgar ordusunu çevirmek maksadıyle girişilen Şarköy teşebbüsünün, ordu mensupları arasındaki irtibatsızlık, kumandanların şahsî çekişmeleri ve tabiye hataları yüzünden muvaffakıyetsizlikle netîcelendiği ortaya çıkmaktadır.

Harbin yeniden başlaması, Osmanlı Devleti'ni askerî ve siyasî yönden

daha da sarsmış; 6 Mart'ta Yanya, 26 Mart'ta Edirne, 9 Nisan'da da İşkodra kaleleri düşmüştür. Böylece "Edirne" ve "harb" palavralarıyle işbaşına gelen İttihat ve Terakkî de hiç bir şey yapamamış; Rumeli'deki kalelerde bulunan askerlerimiz esîr edilmiş; bir çok silâh ve mühimmât düşman eline geçmiştir. Bu vaziyet karşısında Başkumandan Vekili Ahmed İzzet Paşa, Sadrâzam'a askerî durumu gösteren bir rapor takdîm etmiştir. Buna göre:

> *"Balkan müttefiklerinin 380 bin askeri ve 1800 topuna karşılık, bizim Trakya'da 165 bin askerimiz ve 550 topumuz mevcuttur. Diğer toplarımız Edirne, Yanya, Selânik ve İşkodra'dadır ve düşman eline geçmiştir. Müttefikler, Çatalca ve Bolayır'ı zorlayabilirler ve Anadolu'ya da asker çıkarabilirler. Ordunun kuvve-i mâneviyesi perîşândır. Askerde panik alâmeti görülmüş, hattâ bâzı zâbitleri vurdukları tesbît edilmiştir."*

Buradan da anlaşılıyor ki, yüksek kumanda kademesi, tıpkı Nâzım Paşa devrindeki gibi bitiktir ve harb edilemiyeceği kanaatındadır. Kâmil Paşa'nın devrilmesi siyasî durumu çok daha fecî hâle getirmiştir. Palavralarla, düşüncesiz ve hesapsız ataklarla iş görülemiyeceği ortaya çıkmıştır.

Bu sırada Bâbıâli bir siyasî baskı altında da kalmış ve Midye-Enez hattını hudut kabul etmeye zorlanmıştır. İttihat ve Terakkî hükûmeti, bütün ümitlerini yitirmiş olarak sulha muvafâkat göstermiştir. Yapılan kabîne toplantısından sonra, Londra sefîri Tevfîk Paşa'ya, devletlerin tavassutunun kabul edileceği bildirilmiş ve bu karar İngiliz Hâriciye Nezâreti'ne ulaştırılmıştır. Bunun üzerine İstanbul'daki düvel-i muazzama sefîrleri, Hâriciye Nâzırı Saîd Halîm Paşa'ya 4 maddelik bir nota ile sulh şartlarını teblîğ etmişlerdir (31 Mart 1913). Çatalca'da bir düşman taarruzundan çekinen ve böyle bir harekete karşı İstanbul'un müdâfaa edilemiyeceği kanaatinde bulunan hükûmet, hemen ertesi gün kabûl cevâbını vermiştir. Böylece Bulgarlar'la müzâkerelere girişilmiş ve 15 gün sonra mütâreke akdedilmiştir.

Sulh müzâkereleri ise, Balkan bloku arasındaki siyasî ihtilâflardan dolayı iki ay kadar sallantıda kaldıktan sonra imzâlanabilmiştir (30 Mayıs 1913/28 Cumâdelâhir 1331). 7 maddelik olan bu sulh muâhedesine göre Midye-Enez hattı hudut kabul edilmiş, yâni Edirne, Bulgarlar'a terkolunmuştur. Arnavutluk'la ilgili bütün meselelerin halli büyük devletlerin kararına bırakılmıştır. Girit üzerindeki bütün hukukumuz terkolunmuş; Akdeniz Adaları'nın mukadderâtı da kezâ düvel-i muazzamaya emânet edilmiştir. Böylece İttihatçı hükûmet, Kâmil Paşa kabînesinin az çok yumuşatabildiği sulh şartlarından çok daha fecîini kabul etmiş demektir.

Osmanlı askerî gücü ise, Edirne, Yanya, İşkodra'daki kuvvetlerin uğradığı insan ve malzeme kaybı nazara alındığında, çok daha zayıflamıştır. Böylece Mahmud Şevket ve Ahmed İzzet Paşalar ,seleflerinden daha berbad bir sulhü imzalamak zorunda kalmışlardır. İttihat Terakkî'nin güyâ "Edirne" için, Başkumandan Vekîli ile bir düzine adamı öldürerek yaptığı baskın, daha fecî bir netîce vermiş demektir.

Müttefiklerden Bulgarlar'ın, Balkan harbinin başından itibâren verdiği zâyiatın 84 bin olduğu, Sırplarınkinin 25 bine ulaştığı ifâde edilmiştir. Bu vaziyet, bir müddet sonra, Balkan bloku arasında, Türk mirâsının taksîminden dolayı çıkacak İkinci Balkan Harbi'nde, Bulgarya'nın mağlûbiyetine sebep olmuş ve bize de Edirne'yi kurtarma fırsatını bahşetmiştir. İttihatçılar'ın Bâbıâli baskını ve sonraki harb hareketlerinin, hattâ sulhü imzâlamalarının çok ölçüsüz ve hesapsız olduğunu, uyanıklık ve gözüaçıklıktan uzak bulunduğunu söylemek lâzımdır. Bu ölçüsüzlük, Rumeli üzerinde mümkün olabilecek kazançlardan bizi mahrûm bırakmıştır denilebilir.

Sadrâzam Mahmud Şevket Paşa'nın Öldürülmesi

Mahmud Şevket Paşa'nın sadâreti, hâricî ve dâhilî dağdağalarla devam etmektedir. "Edirne'yi kurtarma" ve "harbe devam" palavralarıyle işbaşına gelen İttihat sergerdeleri, hiç bir şeye muvaffak olamamışlar; ancak Edirne, Yanya ve İşkodra'daki kuvvetlerimizin esâretine, bir çok harb malzemesinin düşman eline geçmesine hizmet etmişlerdir. Harb, yeni gâileler getirmiş; pek çok mal ve can ziyâına sebep olmuştur. Hazîne tamtakırdır; ordunun mâneviyâtı sarsılmıştır. Yapılan taarruz teşebbüsleri fecî muvaffakıyetsizliklerle son bulmuş ve İttihatçılar, ithâm ettikleri eski kabîneden daha ağır şartlarla sulhü imzalama mecbûriyetinde kalmışlardır.

Kâmil Paşa'nın devrilmesi, İttihatçılar'ın zu'm-ı fâsidince umûmî vaziyeti düzelteceği yerde daha da kötüleştirmiştir. Âdî bir Balkan çetecisi hüviyetine girmiş beş on zâbit ve sivilin, Bâbıâli'yi basarak kanlı cinâyetlere girişmeleri ve nezâret koltuklarına kurulmaları, hattâ kahraman addedilmeleri, zâten iyice bozulmuş olan idarî hiyerarşiyi büsbütün karıştırmış; ictimaî ve siyasî kıymet hükümlerini sarsıntıya uğratmıştır. Balkan komitacılığı, asırlarca dünyaya nizam vermiş olan İstanbul'da sarî bir illet gibi yayılmıştır. Politikacı kumarbazlar; çetecilik denilen oyuna kendilerini kaptırmışlardır. Bu oyunun kazancı, iktidar, şahsî nufûz ve servet; kaybı ise, idâm ve fecî nikbettir. Kumarın mevzuu ise, millet ve devletin mukadderâtıdır. Bu Balkan meşe'li siyasî kumar oyununa yâni komitacılığa karışmayan hiç bir müessese ve politikacı yoktur denilebilir.

Balkanlar'da başlayan bu komitacılık oyununun netîcesinde, ayı oynatıcısı bir çingene olan Kara Yorgi Sırbistan tâcını giymiştir. Bu çingene ailesi, biraz sonra "Karayorgeviç Hânedânı" olmuştur. Gâyet fakîr ve sefîl bir âileden gelen Miloş, buna karşı çıkmış ve böylece "Obrenoviç Hânedânı" doğmuştur. Bir eşkıyâ, devlet reîsi olabilmiş; bir câsus başvekilliğe yükselebilmiştir. Meselâ Nicola, meselâ İstambulinsky, meselâ Venizelos böyledir. Bâzan bir sefîr, câsusluk için para verdiği bir adamını başvekilliğinde görmüştür. Meselâ Tevfik Paşa, aylık bir kaç altınla çalıştırdığı Elefterya Efendi'nin, ünlü bir politikacı olduğunu ve nâmına izâfeten "Venizelist" ismiyle siyasî bir mezhebin bile kurulduğunu hayretle seyretmiştir. Bâzan bir seyyar posta memurunun diktatör kesildiği ve Sadrâzam bile olduğu görülmüştür. Nitekim,

"Sen yakışmaz dersin ammâ kel başa şimşir tarak;
Sadrâzam oldu Tal'ât cilve-i takdîre bak.."

beyti, işte böyle bir hayret ile söylenmiştir. Bâzan komitacılık kumarbazlarının, hânedâna dâmâd oldukları, yarbaylıktan "Mukaddes Osmanlı Orduları Başkumandan Vekâleti"ne de yükseldikleri görülmüştür. Fakat, komitacılık, öyle bir sırat telinde canbazlıktır ki, bir tarafında cennet, bir tarafında cehennem; bir tarafında kahramanlık, şan ve şeref; diğer tarafında vatan ihâneti, darağacı ve sokak ortasında bir köpek gibi gebertilmek vardır. Bunların hepsi Türkiye'de, Balkanlar'da, Ortadoğu'da ve Afrika'da görülmüştü, görülmektedir ve bu gidişle de görülecektir.

Komitacılık, tıpkı bir sarî hastalık gibi, müsâid bulduğu milletler ve devletleri pençesine almış; kavurmaktadır. Yayıldığı bölgeler, i'tikadı ve îmânı zayıflamış; millî nizâmından uzaklaşmış; ictimaî, siyasî ve iktisadî sarsıntı bölgeleridir. Buralara siyasî ve sosyal zelzele mıntıkaları demek daha doğrudur. İşte Türkiye de, siyasî ve ictimaî zelzele kuşağının içindedir. Bir bakıma bu, tamâmen millî ve mânevî bir bütün teşkîl eden, halkı, devleti, mûsıkîsi, inancı, îmânı, şiiri, edebiyatı, mîmârîsi, yüksek adâlet ve devlet prensipleri çobanında ve pâdişahında aynı olan şâmil kıymet ve değer ölçülerini, tek kelimeyle parçalanmaz ve bölünmez medeniyetini ve kültürünü yitiren ve yitirmekte olan toplulukların serencâmıdır. Teceddüd târihimiz, baştanbaşa, bu kendini yitirmenin, millî değerini ve kültürünü kaybetmenin ârazlarını teşkîl eden vak'alarla doludur. "İnkılâb-ı Osmanî" denilen kelbleşme ile, ictimaî ve siyasî hayatımızda çetecilik ve komitacılık illeti, yeni ve meş'ûm meyvalar vermeğe başlamış, hâlâ çeşitli toplulukları sînesinde barındıran ve geniş bir arâziye sâhip bulunan devlet, hızla inhidâm vâdilerine sürüklenmiştir.

"İnkılâb-ı Osmanî"den sonra çetecilik ve komitacılık, siyâset sahnesinin yegâne hâkim mesleği hâline gelmiştir. İttihat Terakkî de, Hürriyet ve İ'tilâf da çetecidir. Muvâfıkı da, muhâlifi de komitacıdır. Hâlen hepsi komitacılıktan medet ummakta, çetecilikle her şeyin yapılacağına kaani bulunmaktadır. Fakat şunu söyleyelim ki, bu Makedonya menşe'li modayı yâhut silâhı ilk defa İttihatçılar kullanmışlardır. Bu hususta muhâliflerini de fersah fersah geçmişlerdir. Ötekiler bu silâhı kullanmakta ve çetecilik oyununda, İttihatçılar'dan çok daha acemîdirler. Bununla berâber, çetecilik kumarı iki tarafça da oynanmıştır. Mahmud Şevket Paşa'nın sadâretinde, kanlı ve âdî Bâbıâli baskınına bir cevap vermek isteyen İttihatçı muhâlifleri, yeni bir çetecilik gösterisine girişmişlerdir.

O sırada devlet ve hükûmet perîşân haldedir. "Harbe devam" terâneleriyle işbaşına gelen İttihatçılar'ın yaptığı muhârebe, fecî netîceler vermiştir. Türk ordusu insan ve malzemece pek ziyâde kayıplara uğramıştır. Edirne, Yanya, İşkodra kalelerindeki askerlerimiz ve zâbitân esîr olmuşlardır. Yüzlerce top, binlerce tüfenk ve sayılamıyacak kadar mühimmât Balkan blokunun eline geçmiştir. Onbinlerce esîr Sofya, Atina ve Belgrad'da bulunmakta ve dünkü tebaalarımızdan hakaaret görmektedir. Bulgar ordusu Çatalca önündedir. Bizden aldığı ağır toplarla Çanakkale'yi ve İstanbul'u tehdîd etmektedir. Karargâh-ı Umûmîmiz, bu tehlike karşısında titremektedir. İşte bunun için hükûmet, çok ağır olan sulhü imzalamak mecbûriyetinde kalmıştır.

İstanbul limanında düvel-i muazzamaya âit harb gemileri bulunmaktadır. Devletler, şehirde vukû bulacak bir karışıklık üzerine, İstanbul'u işgâl edeceklerini bildirmişlerdir. Osmanlı Devleti için vaziyet çok kritiktir ve hükûmet, âdeta kıl üzerinde durmaktadır. Çetecilikten gelen komitacılığı meslek edinmiş olan İttihatçılar, onun kaanunlarını iyi bilmektedirler. İşte bu sebeple, tıpkı birbirine düşman eşkıyâ çeteleri gibi, muhâliflerinin bir harekette bulunacağını sezmekte ve bunu beklemektedirler.

Milleti ve devleti tehdît eden şu elîm tehlikeler karşısında, normal bir vatanseverin, devleti yeni bâdirelere sürükliyecek, zâten kıl üzerinde duran siyasî muvâzeneyi sarsacak bir teşebbüse kalkışması mümkün değildir. Fakat o günkü siyâset sahnesinde böyle bir vatanseverlik yâhut hamîyet-i millîye nâ-mevcuttur. Onun için artık iki düşman çete hâlinde faaliyet gösteren muhâlif ve muvâfık, birbirinin zayıf tarafını kollamaktadır. Muhâlifler için, İttihatçılar'ın içine düştükleri zaaf, bulunmaz bir fırsattır. İşin garîbi, bu fırsattan istifâde, vatan kurtarıcılık sayılmaktadır. "Şu vaziyette iktidara biz geçsek ne yapacağız?" diye nefsini hesâba çeken adam da yok gibidir. Sağlam ve köklü bir fikirden dâima uzak kalmış inkılâpçılığın ve devrimciliğin kaderi de budur. Muhâlif ve muvâfıkın, birbirine düşman iki çete hâlinde fır-

sat kollamasını, siyâset sahnesine aksetmiş "kurt kaanunu"nun icaplarından görmek de mümkündür. Devlet ve millet menfaatlerine tamâmen aykırı olan bu fecî çekişme, Mahmud Şevket Paşa'ya yapılan suikasdda, yeni ve acı bir meyva daha vermiştir.

Paşa, 11 Hazîran 1913 çarşamba günü, Harbiye Nezâreti'nde bâzı işlerle meşgûl olduktan sonra, zevâlî saat 11,5'ta, yanında yâverleri Eşref ve İbrâhim Beyler'le uşağı Kâzım Ağa ve şöförü İsmail bulunduğu halde, Bâbıâli'ye gitmek üzere, otomobiline binerek hareket etmiştir (6 Receb 1331/30 Mayıs 1329) Paşa'nın arabası, Bâyezid Meydanı'nın Dîvanyolu'na çıkış noktasında durmağa mecbûr olmuştur. Bunun sebebi, yolun o esnâda tâmir edilmesi, güyâ bozukluğu sebebiyle bekleyen ve suikasdcılara âit bulunan bir otomobil ile, aynı anda ortaya çıkan bir cenâze alayıdır. Bâzı kaynaklar bu cenâzenin, suikasdcılarca düzenlenmiş bir hile ve tabutun boş olduğunu iddia etmişlerdir. Fakat, İbnülemîn aksi görüştedir. Onun tahkîkatına nazaran, tehlîl ve tekbîr sadâları ile ortaya çıkan ve Mahmud Şevket'in öldürülüşünü kolaylaştıran tabut, Gedikpaşa, Dîvân-ı Âli Mahallesi'nde Saraylı Hanım nâmıyle mâruf bir hâtunun cenâzesidir. Bir rivâyete göre, Paşa'nın otomobilinin Harbiye Nezâreti'nden çıkışı, suikasdçıların koyduğu gözcüler tarafından ve kırmızı bir mendil sallanmak suretiyle arkadaşlarına haber verilmiştir. Aynı rivâyete göre, bunun üç defa sallanmasının mânâsı, otomobilde Tal'at ve Cemal'in de bulunduğuna işârettir. Suikasdcılar bunların üçünü bir arada temizlemek istemişler ve onun için büyük bir şiddet göstermişlerdir. Bu rivâyet mantıkan doğru görülebilir ise de, vukuâta ve hâdisenin oluş şekline göre pek kuvvetli addedilemez. Paşa'nın otomobili durunca, suikasdcılara âit arabadan iki şahıs ateşe başlamışlar. Ayrıca oradaki yıkık bir duvarın üstünden de ateş edilmiştir. Paşa'nın solunda seryâver Eşref, karşısında bahriye yâveri İbrahim Beyler oturmaktadır. Şöförün yanında ise Kâzım Ağa vardır. Atılan kurşunlardan biri Paşa'nın sağ yanağına isâbet etmiş ve İbrahim Bey de o anda ölmüştür. Bir rivâyete göre Eşref Bey ve Kâzım Ağa silâha davranarak mukaabil ateşe başlamışlardır. Fakat Kâzım Ağa aldığı yara sebebiyle mecrûh olarak yere serilmiştir. Fakat bu rivâyeti kabul etmek kolay değildir. Çünkü suikasdcılar en ufak bir yara almamışlardır. Ayrıca bunlar tabanca çekip, ateşe kalksalardı, temizlenecekleri muhakkaktı. Bu sebeple suikasdcılara mukaabele edildiği rivâyetini biraz şüpheli görmek lâzımdır. Yâni şöför İsmail ile seryâver Eşref, her halde kaçmış olduklarından yara almamışlardır. Suikasdcılardan biri elini otomobile uzatarak üç kurşun daha sıkmıştır. Bu arada suikasdcılar arabalarına binerek kaçmışlardır. Fakat bunlardan biri olan ve Paşa'ya son kurşunları sıkan Topal Tevfik, bacağının sakatlığı yüzünden arabaya atlıyamamış; Gedikpaşa'ya doğru kaça-

rak Aşiret Hanı'na girmiştir. Buradaki abdesthaneye rovelverini atan Topal Tevfîk, şüphe üzerine yakayı ele vermiştir.

Dîvân-ı Harbin verdiği hükme göre Mahmud Şevket Paşa 5 müteaddit mahallinden, yâver İbrahim Bey iki yerinden yaralanmış ve ölmüşlerdir. Kâzım Ağa ise bir yara almış; fakat iyileşmiştir.

O sırada muhâfızlıkta bulunan Cemal Bey, hâtıratında, Sadrâzam'ı münferit bir suikast için ikaz ettiğini, onun ise başına gelecekten habersiz olduğunu ve pek neş'eli bulunduğunu yazmakta, ayrıldıktan bir çeyrek saat sonra "Bir kalas tahtasına bir çekiçle vurulduğu zaman hâsıl olan sadâya şibih bir sadâ, muntazam ve muttarid fâsılalarla beş defa işidildi." demektedir. Bunun tabanca sesi olup olmadığında tereddüt ettiğini, biraz sonra Paşa'nın vurulduğunu haber verdiklerini ve kendisini Harbiye Nezâreti'ne getirdiklerini, acele vak'a mahalline giderken bir inzibat mülâzımını cânileri yakalamağa gönderdiğini, beş dakîka sonra Topal Tevfik isimli bir şahsın derdest edildiğini yazmakta ve:

> *"Üsküdar ve İstanbul cihetinde der-akab askerî tedâbir ittihaz ettirdim. Bir surette ki, cinâyetin irtikâbından henüz yarım saat geçmemişti; bütün pâyitaht sokakları süvârî ve piyâde kolları ile tutulmuş ve bir saat sonra da bir beyânnâme neşredilerek, vak'a-i müessife hikâye edilmiş, İdâre-i Örfîye'nin teşdîd olunduğu ve en ufak bir vak'aya sebep olacakların devriyeler tarafından şiddetle te'dîb edileceği ilân olunmuştu."*

demektedir. Bu ifâdelere rağmen, şehirde bir panik havasının estiği, o civardaki dükkânların derhal kapandığı, halk arasında, ecnebî gemilerinin karaya asker çıkarıp, şehri işgâl edeceği şâyialarının dolaştığı rivâyet edilmekte, hattâ suikasdı hazırlayanların bu çeşit bir şeyi istedikleri de söylenmektedir. Nitekim Midhat Paşa âilesinden olan ve suikast işinde gıyâben idâma mahkûm edilen Kemal Midhat'ın Avusturya sefîrine bu yolda yazılı bir mürâcaatta bulunduğu mahkeme kararında zikredilmiştir.

Cemal Paşa bile "İhtilâlcilerin saraya giderek zât-ı şâhâneyi rahatsız etmeleri ihtimâli olduğunu nazara aldım." demekte, bu suikasdın yan netîcelerinden ne kadar çekindiklerini ortaya koymaktadır.

Bu arada Harbiye Nezâreti'ne nakledilen Mahmud Şevket Paşa, bir saat kadar bîhûş kaldıktan sonra ölmüş ve cenâzesi ertesi gün, yapılan büyük bir merâsimle, "Hürriyet-i Ebediye" gibi mânâsız ve bâlâpervâzâne bir isim taşıyan, İttihatçı kabristanına defnedilmiştir. Nefsine pek meclûb olan, aldığı kararların büyüklüğüne ve isâbetine herkesten fazla kendisi inanan Cemal Pa-

şa, hâtıratında, iki yabancı generalin birbirine söylediklerini nakletmekte ve bunlardan birine:

"Bu Cemal Bey müdhiş bir müteşebbis olsa gerek, suikasd ferdâsında böyle bir cenâze merâsimi yaptırmak, cür'et-i medeniyeye ve kendine güvene dayanır. Şu dakîkada ihtilâlcilerden biri bir el bombası kullanarak içimizden bir kaçını hafif surette yaralamış bile olsa, Osmanlı pâyitahtı der-akab sefâîn-i harbiyemiz mürettebâtı tarafından işgâl olunur. Zâten buna âit tedâbir müzâkere edilmiş ve evâmir-i lâzime verilmiştir."

sözlerini söyletmektedir. Kendisini medih maksadıyle nakledilen bu sözler, o günkü çok tehlikeli siyâsî vaziyete de işâret etmektedir.

İttihatçılar bu suikast üzerine, şiddetli tedbîrlere mürâcaat etmişlerdir. Cemal Paşa'nın itirâfı üzere:

"İstanbul'da böyle bir hâdise îkaa olunduktan sonra muhtelif mahallerde ictimâ ederek vaziyetten istifâde etmeğe sâ'î olabilecek havâsdan ve avâmdan kimler olabileceğine dâir, Polis Müdîriyet-i Umûmîyesi vâsıtasıyle daha evvelce defter tanzîm edilmiş, her hangi bir sûikasdın icrâsını müteâkib mezkûr defterde isimleri bulunan zevâtın der-akab tevkîfi emredilmiştir."

İşte bu emr-i karakûşî mûcibince, bu suikasdle alâkası olmayan 350 kadar muhâlif, Seyr-i Sefâin İdâresi'nce tahsîs edilen bir vapura bindirilerek Sinop'a nefyedilmiştir. Bu arada, suikasdle alâkalıdır diyerek, bir çok da adam tevkîf edilmiştir. Bunlar arasında Sultan Hamîd sadrâzamlarından Tunuslu Hayreddin Paşazâde Dâmâd Sâlih Paşa gibiler de vardır.

Diğer tarafdan ele geçirilen Topal Tevfik, isnâd edilen suçu reddetmiş; fakat bilâhare ve şâhidlerin teşhîsleri üzerine, kabul etmiştir. Fakat arkadaşlarını ele vermemekte ısrar etmiş ve bütün işkencelere tahammül göstermiştir. Bu arada zâbıta suikastçıların kullandığı 78 numaralı otomobili bulmuş ve şöför muâvini Cevad'ı yakalamıştır. Buna da arkadaşlarının nerede saklandığı hakkında bir şey söyletilememiştir.

Bu arada Prens Sabahaddin, Gümülcineli İsmail gibi bâzı muhâlifler de ortadan kaybolmuştur. Fakat zâbıta, eldeki ip uçlarından, suikasdi tertîb edenleri tesbît etmiş ve bir gün sonra, bunların arkadaşlarından Çerkes Hakkı'yı yakalamıştır. Hakkı yakalandığını arkadaşlarına anlatabilmek için evden yemenilerini veyâ çamaşırlarını almak istediğini söylemiş; memur da

bunu kabul etmiştir. Böylece suikastçıların kaldığı Ağa Câmii'nde, Pire Mehmed Sokağı'nda 2 numaralı evin önüne gelinmiştir. Bu ev İngiliz tebeasından olan bir kadına âittir. Hakkı'nın çamaşır almaması zâbıtayı ikaz etmiş ve böylece suikastçıların yeri tesbît edilmiş ve ev zâbıtaca sarılmıştır. Yapılan baskın hareketine içeriden silâhla mukaabele edilmiş; müsâdemede Muhâfız Cemâl Bey'in yâveri Hilmi vurularak ölmüş; polis müdîrlerinden Yahudi Samuel Efendi bacağından yaralanmış ve topal kalmıştır. Bunun üzerine eski İttihatçılar'dan olan Çerkes Kâzım'ın yakalanması, arkadaşlarından Çerkes Kuşçubaşı-zâde Eşref ve Sâmi kardeşler ile bilâhare Enver Paşa'nın yâveri olan İzmitli Mümtaz'a havâle edilmiştir. Bunlar evin damından bir delik açarak, eski arkadaşları ve hemşehrileri Kâzım'a seslenmişler ve teslîm olmasını, kendilerine hakaaret edilmiyeceğini bildirmişler; bu hususta te'mînât da vermişlerdir. Bunun üzerine, birbirine muhâlif olmakla berâber, Çerkeslikte müşterek olan, yiğitlik an'anesine de riâyet eden Kâzım ve arkadaşları teslîm olmuşlardır.

Bundan sonra yakalananlar, Dîvân-ı Harbe sevkedilerek, muhâkeme edilmişler ve cezâlandırılmışlardır. Mahkeme hükmüne göre:

> *"Suikasd tertîbcilerinin esas gâyesi mevcut hükûmeti devirmektir. Bunun için müteaddit eşhâsa suikasdler tertîbini düşünmüşler; umûmî bir galeyân çıkarmak için hazırlıklara girişmişlerdir. Bu maksatlar için bir 'cemiyet-i hafiye' teşkîl etmişlerdir. Bu gizli cemiyetin gâyesi ihtilâldir ve merkezi de Pire Mehmed Sokağı'ndaki mâhût evdir. Şekaavet cemiyeti, ihtilâl için, Tal'at, Cemâl ve Azmi ile Karasu ve Nesîm Ruso'yu katle karar vermiş; hattâ arkalarına adamlar takmıştır. Bu teşebbüste Prens Sabahaddin de medhaldârdır ve 1700 lira kadar para yardımında bulunmuştur. Bilâhare onun vâsıtasıyle Dâmâd Sâlih Paşa ile temas kurulmuştur. Gümülcineli İsmail Bey ordu ile temasa memur edilmiştir. Çerkes Kâzım, bir ara para tedâriki ve muhâliflerle temas için Romanya'ya gitmiş ve tâkib edilmekte olduğundan, oradan gelen bir seyyah kaafilesiyle, başında şapka, İstanbul'a dönmüştür. Hattâ Kâzım'ın dönüşünde Sâlih Paşa'nın vesâtetiyle bir sefâret baştercümanının delâleti için teşebbüsâtta bulunulmuştur.* (Burada kasdedilenin İngiltere sefâreti baştercümânı Fitzmaurice olduğu meydandadır.) *Böylece dışarıdaki muhâliflerle temas kurulmuştur. Kâzım, bu cinâyetler için İzmit'ten bir takım Çerkesler tedârik ettiği gibi, İstanbul'da da bir teşkîlât kurmuştur. Bu gizli cemiyete dâhil olanlar, mukaddes maksatlarının elde edilmesi için kanlarının son damlasını dahi dökecekleri husûsunda yemîn etmişlerdir. Bu yemînde, memleketi felâkete götüren*

ve hükûmetçe yayılan farmasonluk ve siyonistlik gibi mesleklerin aleyhinde hareket edileceği taahhüdü de alınmıştır. Âzâlara yekdiğerini tanımak ve muhâsara edilecek saraya kolayca girmelerini sağlayacak kırmızı benekli mendiller dahi tevzî edilmiştir. Bu mendiller üzerine Çerkes Kâzım'ın kabîlesinin markası işlenmiştir. Prens Sabahaddin, sadrâzamlığı Kâmil Paşa'ya terk ile yalnız kabîneye girmeyi kabul etmiştir. Ecnebî sefâretlerine dahi mürâcaat olunarak, şehrin âsâyişinin te'mîninde yardımlarının istenmesi kararlaşmış ve Sabahaddin Bey tarafından deruhde edilmiştir. Hattâ bunlarca, en kıdemli sefîr olan Avusturya elçisine bir takrîr verilerek, saat 11.40'da İstanbul limanında bulunan sefâîn-i ecnebiyeden kuvve-i askeriye ihrâcının menâfi-i mahallîye ve ecnebîye itibâriyle elzem olduğu bildirilmiştir."

Dîvân-ı Harb hükmünün ehemmiyetli noktaları bunlardan ibârettir. Diğerleri suçluların faâliyetlerine dâirdir. Bu harb dîvânı 37 kişiyi muhâkeme etmiştir. Bunlardan bir kısmı gıyâben, diğerleri de vicâhen muhâkeme edilmişlerdir. Yakalanamadıkları için gıyâben muhâkeme edilenler, Stockholm sefîr-i sâbıkı ve Ahmed Rıza'ya Jön-Türklüğünde her ay 100 lira yardım gönderen, bâzılarınca "Boş Herif" nâmıyle de anılan Kürt Şerîf Paşa, Prens Sabahaddin, eski meb'ûslardan Gümülcineli İsmail, sâbık Dâhiliye Nâzırı Reşid, Kemâl Midhat, Pertev Tevfîk, kaymakam Zeki, Nazmî Abdurrahman, Kavaklı Mustafa, Raîf, Jandarma zâbitliğinden mütekaaid Mehmed, Kâzım'ın birâderi Hikmet ve Süleyman Paşa-zâde Âdil'den ibâret olup, 15 kişidir. Vicâhen muhâkeme edilenler ise Dâmâd Sâlih Paşa, Yüzbaşı Kâzım, Ziyâ, Topal Tevfik, Miralay Fuad ve Kemâl, Yüzbaşı Âdil, Abdullah Safa, Şevki Mehmed Ali, Cevad, Kara Ahmed, Hakkı, Râgıb, Jandarma Kemal ve Sâdık, İzzeddin, Gözlüklü Emin, şöför İsmail ve Mehmed, Şıhlılı Mustafa ve Kasabın Fehmi ile birlikte 22 kişidir. Bunlardan 10 kişi gıyâben ve 12 kişi vicâhen îdâma mahkûm edilmiştir. Gıyâben îdâmla birlikte emvâl ve emlâklerinin haczine karar verilenler Prens Sabahaddin, sâbık Dâhiliye Nâzırı Reşid, Şerîf Paşa, Gümülcineli İsmail, Kaymakam Zekî, mütekaaid jandarma zâbiti Mehmed, Kemâl Midhat, Pertev Tevfik, Çerkes Nazmî, Abdurrahman, Kavaklı Mustafa ve Hikmet'ten ibârettir. Bunlardan idâm edilenler ve Bâyezid'de sıralanan darağaçlarına çekilenler Dâmâd Sâlih Paşa, Miralay Fuad, yüzbaşılardan Kâzım, Polis Kısm-i Siyasî Müdîri Muhib, Bahriye yüzbaşılığından mustafî Şevki, Topal Tevfik, Çerkes Ziyâ ve birâderi Hakkı, mülâzim Mehmed Ali, Gelenbevî İdâdîsi Ser-muhassırı Abdullah Safa ile şöför Cevad ve Jandarma Kemal'dir. Diğerleri muhtelif müddetli kalebendlik ve kürek cezâlarına mahkûm edilmişler; 8 kişi de nasılsa berâat edebilmiştir.

Berâat edenler, erkân-ı harbiye miralayı Kemal, Yüzbaşı Âdil, Hukuk talebelerinden İzzeddin, Şıhlılı Mustafa, Jandarma Sâdık, Şöför İsmail ve Mehmed ile Kasabın Fehmi'den ibârettir.

İdâma mahkûm edilenlerin mühim bir kısmının cezâsı, Dîvân-ı Harb'in hüküm mazbatasında bile sarîh olarak anlaşılamamakta, isnadlarda ciddî ve müdellel bir suçlamada bulunulamamaktadır. Suç unsurları tekevvün ettirilmeden (oluşturulmadan), boş bir takım isnâdâtla idâm cezâsı verilmektedir. Nitekim gıyâben idâma mahkûm olanlardan eski Dâhiliye Nâzırı Reşid Bey, kendisine âit hükmü uzun uzadıya inceledikten sonra "Bu tahkîkat içinde tarafımdan icrâ edilmiş hiç bir fiil ve hareketten bahsedilmemektedir. Bir kaç kişi adresimi aramış; öğrenince benimle münâsebet ve muhâbere te'sîsine şitâb etmişler. Ben ne yapmışım? Mazbataya göre de hiç! İşte Dîvân-ı Harb, bütün tahkîkatında bu hiçten başka bir şey bulamadığı halde idâmıma hükmetmiş. Böyle bir hükmün karşısında akıl sâhipleri için tahayyürden kurtulmak kaabil olamaz." demekte ve "15 kişinin idâmı hakkında verilen hükmün, medenî sayılan bir memleketin hükûmeti tarafından yirminci asırda icrâ edilmiş olmasının akıllara veleh getireceğinden" bahsetmektedir.

Türkiye'de ileriki senelerde de akıllara durgunluk verecek şeyler olmuş; darağaçlarında heveng heveng bir alay bîgünâh adam sallandırılmış; hattâ hükmü sonradan verilmek üzere asılanlar bile bulunmuştur. Türkiye'de inkılâplar devri, akıllara durgunluk veren kerîh hârikaların her çeşidinin görüldüğü bir zaman parçasıdır ve bu da bilhassa "İnkılâb-ı Osmanî" denilen vak'a ile hızlanmış; hattâ daha da şiddetlenerek devam edip durmuştur.

Reşid Bey, Dâmâd Sâlih Paşa için verilen hükmün de pek zayıf ve mesnedsiz olduğunu, bir taraftan mürettip ve müşevvik diye gösterildiğini, bilâhare iştirâkinin sonradan vukû bulduğunun söylendiğini, arkasından da kendisiyle para yardımı almak maksadıyle münâsebete girişildiğinin bildirildiğini, bunlar arasında çok açık bir tezadın bulunduğunu yazmaktadır. Hakîkaten çok karışık ve kırık dökük ifâdelerle dolu, pejmürde bir mantıkla mâlûl bulunan hükümde, bu tezatlar oldukça bâriz bir şekilde görülebilmektedir. Dâmâd Sâlih Paşa'nın idâmı, gerek halk, gerek şehzâdeler ve saray muhîtinde de hoş karşılanmamıştır. Ali Fuad Bey, bu hoşnudsuzluğu anlatmakta, cezâların tasdîki husûsu Pâdişah'a arzedilince, hükümdarın "Şimdi ne yapalım?" diye sorduğunu, işi Meclis-i Vükelâ'dan geçirmeyi bir çâre olarak teklîf ettiğini yazmakta ve şu malûmâtı vermektedir:

"Sadrâzamı celbetmek istemedi. Tal'at ve Hayri Bey'i dâvet ile uzun müddet yalnızca görüştü. Sonra beni çağırıp 'Hokka kalem ile o kâğıdı getirin.' dedi. Ben dayanamayıp hey'et muvâcehesinde 'İmza bu-

yuracak mısınız efendim?' dedim. 'Evet.' deyince, Tal'at Bey'e hitâb ederek 'Siz bu kararı zât-ı şâhâneye tasdîk ettirirseniz, hânedâna karşı kendisini pek müşkil vaziyete sokarsınız. Böyle bir kararı icrâ etmeyiniz, hiç olmazsa Meclis-i Vükelâ'dan geçirecek bir çâre düşününüz.' dedim. Tal'at Bey 'Dîvân-ı Harb kararları Meclis-i Vükelâ'dan geçmez.' deyince 'Vaktiyle hâkan-ı sâbıkın taht-ı muhâkemeye alınması hakkındaki karar geçti ya!' diye mukaabele ettim. 'O pek mühimdi.' demesiyle 'Bu da mühimdir; hânedâna te'sîri pek ziyâde olacaktır. Zât-ı şâhânenin hânedan arasında mevkii sarsılacaktır.' diye ısrar ettim. Çünki âzây-ı hânedan dâima 'Siz hânedanımızın büyüğüsünüz, bir kabahatimiz olursa cezâmızı siz tertîb buyurunuz.' derlerdi.

"Tal'at Bey'den ümid münkati' olunca İbrahim Bey'e, babasını nefiyden kurtaranın Hayreddin Paşa olduğunu hatırlattım. Mesele münâkaşa şeklini alınca Zât-ı Şâhâne işi kısa kesmek için kâğıdı getirerek imzâ etti. Ben de hülâsanın altını imzâ etmeksizin, kâğıdı Tal'at Bey'e teslîm edip odadan çıktım. Mesmuâtıma nazaran, o esnâda bu işleri idâre eden İstanbul Muhâfızı Cemal Bey 'Eğer Zât-ı Şâhâne Sâlih Paşa'nın idâmına irâde vermezse, ben irâde olmaksızın onu asarım; sonra siz de beni asınız.' demiş. Vükelâ Cemal Bey'e söz anlatamayınca, bu hâlin tevlîd edeceği netîceyi düşünerek Sâlih Paşa'nın idâmında ısrar etmişler. Hattâ o günkü müzâkere esnâsında 'Sâlih Paşa'nın idâmına müsâade buyurulmadığı halde iş daha yakınlarınıza kadar sirâyet edecektir.' diye gözünü korkutmuşlar.

"Sâlih Paşa'nın idâm edildiği gün, (Münire) Sultan ile vâlidesi 'Başkâtibi veyâ ikinci mâbeynciyi yollasınlar.' diye haber gönderip, ben kat'iyyen gitmek istemediğimi bildirince, Zât-ı Şâhâne Tevfik Bey'i izâm ve dâiresi halkına âtiyeler irsâl eyledi. Tevfik Bey gidince, bunlar bir çok feryâd ü figân ve Pâdişah hakkında itak-i lisan ile 'Sakalı kana boyansın.' diye alenen beddua eylemişlerdir. Artık ondan sonra gerek şehzâdeler ve gerek sultanlar, Zât-ı Şâhâne'ye muğberü'l-hâtır olup bir zaman saraya gelmemişler ve Sultan ile vâlidesi ise bir daha kendisine görünmemişlerdir."

Burdan anlaşıldığı üzere, Dâmâd Sâlih Paşa'nın idâmına Muhâfız Cemal Bey'in ısrarı sebep olmuştur. Cemâl *Hâtırat* nâmındaki öğünmelerinde, uzun izâhat vermekte, Dâmâd Sâlih Paşa'nın komploya dâhil olduğunu, Çerkes Kâzım'ın Fitzmaurice ile binbaşı Tyrrel'in himâyesi altında Romanya vapurundan çıkarıldığını, adamlarının kendisini pek yakından takip ettiklerini söylemekte ve "Ben cidden Sâlih Paşa'yı siyânet etmek istiyordum; fakat ne

yapayım ki, Paşa muvaffakıyetten emîn olanlara mahsûs bir inadla dışarıya çıkma teklîfimi adem-i kabulde ısrar etti ve nihâyet kendisinin mûcib-i helâki ve benim pek derin bir merbûtiyet-i rûhiye ile merbût olduğum, hânedân-ı zîşân-ı Osmânî'den bir sultanın ebediyen sebeb-i inkisârı oldu; ne yapalım ki, cinâyeti kaabil-i afv olacak dereceden pek büyüktü." diye ölçülü bir lisan kullanmaktadır. Tabiî bu, kendisinin ve İttihatçılar'ın her şeyi kaybettikleri, memleketi de perîşan ettikleri bir zamanda, yâni 1922'de yazılmış bir ifâdedir.

Cemal'e göre, Paşa'nın teklîfini kabul etmemesinin sebebi, Fransızlar'ca himâye edilmesidir. Nitekim bu hususta Fransız Hâriciye Nâzırı Pichon'dan Tunus'ta büyük bir heyecan vücûda geldiği, bu sebeple Sâlih Paşa'nın derhal serbest bırakılmasını isteyen kat'î ifâdeli bir kaç telgraf geldiğini, dostu olan sefâret müsteşârı Mösyö Boppe'un bunları kendisine gösterdiğini yazmakta, "Suikasd tertîbâtından sarf-ı nazar etmemiş olması esbâbını şimdi anlıyordum." demektedir. Büyük devletlerin bizim dâhilî işlerimize karışması pek fecî bir şeydir ve Tanzîmât'la başlayan devrin fârik vasıflarından biridir. Cemal'in buna karşı direnmesi şâyân-ı şükrandır. Ne var ki, hâtıratından anladığımıza göre, bunu öyle yüksek bir maksadla yapmamaktadır. Sâlih Paşa, onun hudut hâricine çıkma teklîfine çok sert karşılık vermiş; nefsini pek âlî gören Cemal'i âdeta haşlamıştır. Cemal'in idâmda anûdâne ısrarı, büyük bir ihtimalle bundan çıkmaktadır.

Râgıb Hulûsî, onun ikinci velîahdi dahi tâkip ettirdiğini, bunun fenâ te'sîrler husûle getireceğini söyleyen bir eski dostuna Serkl Doryan'da, herkesin duyacağı şekilde "İkinci Velîahd de kim oluyor? Hânedan benim çizmemin altındadır; sen benim kim olduğumu biliyor musun? Ben istersem yarın, pâdişahı görür sadrâzam olurum." gibi tefevvühâtta bulunduğunu, Tal'at ile İttihat Merkez-i Umûmîsinin bu tip atıp tutmalara hiddetlendiklerini, Vahdeddîn Efendi'nin köşkü etrafındaki tarassudu kaldırdıklarını yazmaktadır. Cemal ise hâtıratında Hânedan'a karşı pek hürmetkâr ve meclûbkâr bir ifâde kullanmaktadır. Şu vaziyet tamâmen doğru olmasa bile Cemal'le bir kısmı İttihatçılar'ın, iktidar şarabıyle ne kadar sermest olduklarını göstermektedir. Bunlar Veysî'nin:

"*Gider hâb-ı tegâfül dîdelerden dûr olur bir gün;*
Bu meclis böyle kalmaz, mestler mahmûr olur bir gün."

beytinde dediği gibi, hâb-ı tegâfül'de kalmamışlar, önce mest, sonra mahmûr olmuşlar; ayıldıkları zaman da, ortada memleket denen bir şeyin kalmadığını görmüşlerdir.

Balkan Harbi'nde Konya fırkası kumandanı olduğu halde bir muvaffakıyet gösteremeyen, Harb-i Umûmî'de Cenup Cephesi'nde askerliğinin bir hiçten ibâret olduğunu ortaya koyan, İstanbul Muhafızlığı ve Sûriye Vâli-i Umûmîliği gibi makaamlarda pek şiddetli icraatıyle idâre zaafını ortaya koyan Cemal'in, iktidar iksîri ile sermest olduğunu söylemek mümkündür.

Suikasd mürettibi oldukları sebebiyle idâma mahkûm olanların asılmaları, İstanbul'da korkuyla karışık sessiz ve sâkit bir hava vücûda getirmiş, mahkûmların son sözleri halk arasında devam edip durmuştur. Yenişehirli Avnî'nin dediği gibi:

"Avnî, nasıl ibrâz-ı kemâl eylesin âdem;
Bir yerde ki hak söyleyeni dâra çekerler."

beytine uygun olarak, Türkiye artık hak söze hasret duyulan bir diyar hâline gelmiştir. Ne garip ki, bâzan da hak, ancak darağacının altında söylenebilmiştir. Nitekim Nizâmeddin Nazîf, suikasd mürettiplerinin asılmalarını, küçük bir çocuk olarak, müşâhede etmiş ve bilâhare şunları yazmıştır:

"O geceden benim yalnız bir kulak hâtıram vardır. Avaz avaz haykıran bir ses, hâlâ, ara sıra kulaklarımda uğuldar. Topal Tevfik Efendi'nin sesi. O solgun yüzlü, buruşuk pantalonlu, gri elbiseli topalın sesi. Bu ses o gece ne söyledi ise, sonradan hepsi doğru çıktı. 'Memleketi batırıyorsunuz.' diye haykırmıştı İttihatçılar'a. Evet.. memleketi batırdılar. 'Hepinizin sonu benimkine benziyecek.' diye avaz avaz haykırmıştı. Evet. Bâbıâli baskınından iktidar fermanları alanların hemen hepsinin sonu onun encâmına benzemiştir. Tal'at bir Berlin sokağında katledildi. Enver, bir Türkistan tepesinde yok oldu. Cemal bir Gürcü şehrinde mitralyözle öldürüldü. Şükrî, Maârif Nâzırı oldu, meb'ûs oldu ve asıldı. İsmail Canpolat, nâzır oldu, sefîr oldu, meb'ûs oldu ve asıldı. Câvid de öyle.. Ve meydanı dolduranlara şöyle haykırmıştı: 'Zavallı kardeşlerim, hepinizin istikbâli karanlıktır.' Yalan değil. O günün gençleri ve çocuklarından, dört yıl sonra yüzde doksanı kara toprağın altına girmişlerdi: Birinci Dünya Harbi şehîdleri. Hepsine Allah rahmet eylesin."

Bu sözler çok şâyân-ı dikkattir.

Topal Tevfik'in rüşdiye arkadaşı olan Çerkes Hasan Bey, onu "Sâdece bir kabadayı, gözü çok pek, ölümü umursamıyan bir adam" olarak vasıflandırmakta, bir gün kendisine "Ne olacak, böyle sadrâzam öldürmekle yerine gelecek ondan daha mı iyi olacak sanki." dediğini, son güne kadar da bu fi-

kirde olduğunu yazmaktadır. Onun verdiği malûmâta göre Çerkes Kâzım, daha evvel İttihatçı'dır; fakat sonra dönmüştür. Çerkes Hasan Bey, bu grupla haşır neşir olmasına rağmen, fazla bir malûmât vermemekte, kitabını vak'adan 45 sene sonra yazmasına rağmen, her halde suikasde bulaştırılmasından çekinmektedir. Halbuki bildiklerini târihe tevdî edebilseydi her halde çok faydalı olurdu. Râgıb Hulûsî ise Çerkes Kâzım'ın "İttihat Terakkî'ye ve erkânına pek galîz küfürler savurduğunu" söylemektedir. Nazîf Bey Çerkes Kâzım'ın, son vasiyetnâmesini âilesinden almış ve neşretmiştir. Bunda "Dünyada hiç bir ferde karşı borçlu bırakılmamasını söylemekte, zâten kimseye borcu da olmadığını, o zaman üzerinde bulunan 280 Napolyon altınının idâm edilmeyip, mevkuf kalan şürekâsına dağıtılmasını istemekte ve bütün akrabâlarından haklarını helâl etmelerini istirham etmekte"dir. Nazîf Bey, "Kâzım'ın zengin, mert ve vatanperver bir adam olduğunu, politikaya yalnız vatanı tehlikede gördüğü için girdiğini, Balkan Harbi'ndeki mağlûbiyete ve Bâbıâli baskınına çok kızdığını, Nâzım Paşa'yla birlikte 13 kişinin kanına girenlerin tecziye edilmemesi üzerine, 'Vay canına, bu ne hal be!' diye çileden çıkıverdiğini söylemektedir. General Fahreddin ise hâtıratında, Kâzım'ın azimli ve iddialı bir adam olduğuna işâret ederek, gâyet soğuk olan Munzur kaynağını bir iki kulaçta yüzerek geçtiğini ve arkadaşı Basri'ye "Erkân-ı harb! Nasıl kendine güvenebiliyor musun?" diye sorduğunu, onun ise suya girmesi ile tir tir titreyerek fırlayıp çıkmasının bir olduğunu ifâde etmekte ve "Kâzım, Bitlis'te kalbine tabanca sıkarak intihara teşebbüs etmiş, fakat bir şans eseri kurtulmuştu; uzun boylu, sportmen, enerjik bir Çerkes'ti." demektedir. Şu, Kâzım'ın vaktiyle bir rûhî depression geçirdiğini ortaya koymakta ve psişik durumuna ışık tutmaktadır. Bu vaziyete göre, ruhen hasta bir revolutionnaire tip nazarıyle bakmak mümkündür.

Suikasdçılardan Abdurrahman, Çerkes Hacı Nazmi Paşa nâmında, nâmuslu ve alaydan yetişme bir kumandanın oğludur ve İttihatçılar'ca hakaarete uğramıştır. Abdurrahman işte bu muâmeleden duyduğu derin kin ve adâvet duygusuyla harekete iştirak etmiş; bilâhare de kaçarak, Şerîf Paşa'ya dâmâd olmuştur. Ziyâ, Çerkes beylerinden birinin oğludur ve ağabeysinin intikaamını almak için adam öldürmüş; Sinop zindanında yatmış; meşrûtiyetle oradan kurtulmuş; işsiz gezerken Çerkes Kâzım'la tanışarak harekete iştirak etmiştir.

Hâdisede fiilen vazîfe alanların bir çoğu Çerkes'tir; hattâ birbirleriyle uzaktan veyâ yakından akrabadır. Bunların, suikasd işine muhtelif şahsî ve umûmî gayrımemnunluklar, hattâ mertlik ve vatan kurtarıcılık gibi sâiklerle girdiklerini söylemek mümkündür. Fakat bunları yukarı kademede oynatan eller, nedir ve kimlerdir? Bunlar hakkında ciddî, hâdiseyi aydınlatacak bir

mâlûmâttan uzak bulunmaktayız. Cemal Paşa, hâtıratında bu hususta haylî malûmât vermektedir. Fakat bunu da tamâmen kabul etmek imkânsızdır. Çünkü tarafgirânedir. Meselâ *Hâtırat*'a göre "Kendisinin Bâbıâli baskınından haberi yoktur, Menzil Müfettiş-i Umûmîliğinden çıkıp, herkesin kemâl-i tehâlükle toplandığı Bâbıâli'ye gelmiş, o sırada Mahmud Şevket Paşa ile karşılaşmış, onun emriyle İstanbul Muhâfızlığı'nı deruhde etmiştir." Tabiî bu kurt masalına inanmanın imkânı yoktur ve Bâbıâli baskınında medhaldâr olduğu malûm bir gerçektir. Bununla berâber bu komploya dâir bir hayli malûmât vermektedir. Ona göre:

"Muhâlifler, o günlerde yeni bir darbe için hazırlanmaktadırlar. Hattâ bir gün zâbıtaca Erzurum'da Serdar Sıdkı nâmında bir adam ele geçirilmiştir. Bunlar Prens Sabahaddin'in kâtib-i husûsîsi Boşnak Satvet Lütfî'nin reîsliğinde çalışmaktadırlar ve gâyeleri taklîb-i hükûmet yapıp, Prens'in sadâretini te'mîn etmektir. Hepsi yakalanmış ise de Satvet Lütfî, Avusturya pasaportunu hâizdir ve bu devletin sadâret tercümanı Lazare'ın evinde kıstırılmıştır. Fakat kendisi Sadrâzam'ın emri üzerine Avusturya sefîri Pallavicini'ye bizzat tarziye vermek zorunda kalmıştır. Tal'at Bey'in ricâsı üzerine de Prens Sabahaddin'e ilişememiştir. Bunun üzerine Prens, Dr. Nihad Reşad'ı işin başına geçirmiştir. Bu zarîf doktor, hem İttihatçılar'la anlaşmak, hem de suikasdler tertîbi için iki yüzlü bir yılan siyâseti tâkip etmektedir. Kendisi cinâyet teşebbüslerinden günü gününe haberdardır, fakat Tal'at Bey'i inandıramamaktadır. Bilâhare Tal'at'ın bir adamına Doktorun iki yüzlü temaslarını aynen müşahede ettirmiştir. Bunun üzerine Tal'at'ın şüphesi kalmamıştır. Fakat Sabahaddin birdenbire ürküp firar etmiştir. Bunu sonradan Berlin'e giderken Tal'at gülerek 'Senin delîl-i maddîyi tedârik ederek Prens'i tevkîfe karar verir vermez, ben de haber gönderip firar etmesini söyledim. Bu suretle Doktor'la Prens kaçabildiler.' demiştir."

Burdan anlaşılıyor ki, komitacılık bir garip meslektir. Birbirini yiyecek kadar düşman olanlar, kendi mevkîlerinden emîn olmadıkları için, belki bir gün muhtâc olurum diyerek, muhâliflerine yardım da etmektedirler. Bunun nümûneleri çoktur ve yapılan iş, komitacılık raconuna uygundur.

Yine Cemal'e göre:

"Kendi adamları, yeni darbe-i hükûmet işinde, o sırada Çatalca ordusu kumandanı olan Abak Ahmed Paşa'nın müşârik olduğunu ısrarla ihbâr etmişler, Prens Sabahaddin ile arkadaşlarına pek büyük muâvenetler vaad ettiğini bildirmişlerdir."

Cemal, buna o zaman inanmadığını, bu fikrinde daha sonra da sebât ettiğini biraz mütereddidâne ileri sürmektedir. Hikmet Bey'in *Türk İnkılâp Târihi*'nde naklettiği ehemmiyetli bir rivâyete göre, Abak Ahmed Paşa, suikasdden sonra İstanbul'a yürüyüp, hükûmeti devirme teşebbüsünde bulunmuş; fakat yapamamıştır. Bu sebeple de teşebbüs netîce vermemiştir. Bu rivâyet suikasdın bir darbe-i hükûmet için icrâ edildiğini, işin geniş ve derin olduğunu ortaya koymaktadır.

Yine Cemal'e göre: "İşin başında Dâmâd Sâlih Paşa bulunmaktadır. Avrupa'ya teb'îd edilmiş esbak Dâhiliye Nâzırı Reşid Bey de komploda alâkadardır. Cemal, derin bir merbûtiyet-i ruhîye ile bağlı bulunduğu hânedan ve saltanata yakınlık peydâ etmiş bir zâtı, her ne olursa olsun siyânet etmeyi bir vazîfe-i mukaddese telâkkî etmiştir. Fakat görüştüğü Sâlih Paşa, arkadaşlarının muvaffakıyetinden çok emîn olduğu için, dışarıya çıkma teklîfini sert bir lisanla reddetmiştir. Gümülcineli İsmail de işte medhaldardır ve orduyla münâsebeti te'mîn etmektedir. Cemal onu da çağırmış ve ihtarda bulunmuştur. Gümülcineli, sîmâsının hey'et-i umûmîyesinde mel'anet ve hayâsızlık mahsûs olduğu halde, böyle bir işle alâkası olmadığına nâmusu üzerine yemîn etmiştir. Cemal, onu tevkîf ve idâm ettirmediğine yanmakta, bir hata işlediğini ifâde ederek "Böyle yapsaydım, memleket de Yunan parasıyle kendi aleyhinde bulunan bir hâinden ebediyyen kurtulmuş olurdu." demektedir. O sırada Kâmil Paşa'nın İstanbul'a gelmesinin de, ihtilâl teşebbüsünün yakınlaştığına en büyük işâret olduğunu söyleyen Cemal, buna mâni olmak istemiş ve esbâk sadrâzamı hududu terke zorlamıştır. Bu hareketinden dolayı, fenâ şekilde tekdîr edilmiştir. Mahmud Şevket Paşa 'Benim başıma bir İngiliz vak'ası mı çıkarmak istiyorsunuz? Baştercümanın söylediklerini duysa idin, o zaman yaptığın hatanın derecesini anlardın.' demiştir. Cemal bu azardan çok müteessir olmuş ve dışarı çıkıp ağlamıştır. Bunun üzerine istifâsını vermiş ise de Sadrâzam tarafından tatyîb edilerek geri aldırılmış; o da aşk-ı vatan uğruna bunu kabul etmiştir. Mahmud Şevket' 'Kâmil Paşa'nın sizin cenâzenize basarak makaamınıza oturtulmak maksadıyle İstanbul'a getirtildiğini, onun gelişinin ihtilâlin yakın olduğuna en büyük delîl olduğunu, bu sebeple İstanbul'u terke mecbûr edilmesi lâzım geldiğini' söylemiştir. Bunun üzerine Kâmil'e üç gün içinde şehri terketmesi, aksi halde tevkîf edilip, Anadolu'da bir mahalle sevkedileceği bildirilmiştir. Kâmil Paşa İngiliz sefîri Lawther'le birlikte ve onun arabasıyla konağını terketmiş ve geldiği vapurla İstanbul'dan ayrılmıştır."

Cemal, darbe teşebbüsünün gâyesi hakkında da şöyle demektedir:

"İstintak netîcesinde sâbit oldu ki, fırka veya grup hâlinde yâhut

eşhâs-ı münferide olarak bir çok muhâlifînin müşterek veyâ aynı gâyeye hâdim müteferrik mesâîsi netîcesinde evvelâ İttihat ve Terakkî'nin eşhâs-ı mühimmesi aleyhine bir sûikasd icrâsından ve bu suretle memleketi hükûmetsiz bıraktıktan sonra Zât-ı Şâhâne üzerinde icrâ edilecek te'sîrât sâyesinde müşir Şâkir Paşa'yı sadâret kaymakamlığına tâyin ettirmek ve onun riyâseti altında bir muvakkat kabîne vücûda getirerek üç gün üç gece İttihat ve Terakkî'nin bütün efrâdı aleyhine bir katliâm tertîb etmek ve müteâkiben kabîneyi Kâmil Paşa'nın veyâhut Prens Sabahaddin'in riyâseti altında teşkîl eylemek husûslarına karar verilmiş. Ben burada hakîkati bilâ-pervâ iddia ederek söylüyorum, istintak ve muhâkeme evrakı takımiyle neşrolunursa bu iddiam sâbit olur."

Cemal'in bu iddiasını kendi yazdıklarıyle tezat hâlinde görmek lâzımdır. Çünkü suikasdcıların Paşa'yı öldürmeden evvel, Avusturya sefâretine başvurarak, çıkacak karışıklıkta âsayişin te'min edilmesi için, limandaki düvel-i muazzama gemilerinin asker çıkararak şehri işgâl etmelerini istemişlerdir. İttihat Terakkî'nin bütün efrâdı, yabancı devletlerin işe el koymalarından sonra nasıl katliâm edilecektir? Bu mümkün müdür? Buna müsbet bir cevap vermenin imkânı yoktur. Bu sebeple İstanbul Muhâfızı'nın bütün iddialarını kabul etmek imkânsızdır.

Yine Cemal, "Darbe teşebbüsünün, yüksek mevki sâhibi bir çok zevâta kadar uzandığını, bunların hepsini işe karıştırmanın hikmet-i hükûmete muvâfık olmadığını, bu sebeple arkadaşlarıyle konuşarak işi kısa yoldan kapatmaya çalıştığını" yazmaktadır.

İşte Cemal'in verdiği uzun izâhatın ehemmiyetli tarafı bunlardan ibârettir. Bir çok noktaları henüz aydınlığa kavuşmamış olan bu suikasdın mürettipleri, sâikleri ve hudûs sebepleri hakkında kat'î bir şey söylenemezse de, bâzı mülâhazalarda bulunmak mümkündür:

Suikasdın Bâbıâli baskınıyle öldürülen Nâzım Paşa'nın intikaamını almak isteyen ve ona bağlı olan "Halâskâr Zâbitân" grubunun bir misillemesi olduğu ileri sürülmüştür. Bu mümkündür ve işin fazla ileri gitmemesi karşısında doğru bir izâh gibi görülebilir. Fakat suikasdın, yalnız bir intikam sâikiyle yapıldığını söylemek, meseleyi çok basit ve âdî bir sebebe ircâ etmek demektir. İttihatçılar'ın baskı ve tazyîki artırmaları, muhâlefet için kaanûnî yolların tıkanması gibi sebepler de fer'î sâikler olmaktan ileri gidemez.

Bizce meseleye birbiri ile irtibatlı iki noktadan bakmak lâzımdır. Bunlardan biri dış devletlerin dâhilî politikaya akseden siyasî ve iktisâdî rekaabet

ve mücâdelesi; diğeri de, 1908'den beri iç politikada kendini gösteren ve sârî bir illet gibi yayılan komitacılıktır. Türkiye 20. Asrın başından beri, bilhassa İngiliz ve Alman rekaabetinin mücâdele sahnelerinden biridir. Dâhildeki fırkalar ve siyasî teşekküller bile, bu rekaabetin iplerinde oynayan, belki de oynatılan canbazlar mesâbesindedir. Nitekim meşrûtiyetin ilânı, İngiliz siyasetinin bir muvaffakıyeti gibi görülmüş; Hareket Ordusu'nun gâlibiyeti bir Alman zaferi addedilmiştir. İttihatçılar'ın iktidardan uzaklaşmaları ve Kâmil Paşa'nın sadâreti, bir İngiliz gâlibiyeti olarak vasıflandırılmış; Bâbıâli baskını ise Alman nufûzunun hâkimiyet kazanması olarak görülmüştür. Muhâlif ve muvâfık fırkaların mensupları da, birbirlerini aynı şekilde itham etmişlerdir. Nitekim Bâbıâli baskınının Alman sefâretinde hazırlandığı ve bu işte onların dahli bulunduğu, İttihatçı muhâlifleri tarafından ısrarla tekrarlanmış bir iddiadır. Mahmud Şevket Paşa'ya yapılmış olan suikasdın baş tertipçisinin İngiliz Sefâret Baştercümanı Fitzmaurice olduğu, işde Londra hükûmetinin dahli bulunduğu Cemal Paşa tarafından ısrarla iddia edilmiştir. Esâsen İttihat Terakkî'nin gittikçe Alman tarafdarlığına kaydığı ve muhâliflerinin ise umûmîyetle İngiliz tarafdarı bulunduğu mâlum bir gerçektir. Prens Sabahaddin'in ve kâtib-i husûsîsi Satvet Lütfî'nin İngiliz tarafdarı olduğu, hattâ onların ipinde oynayan bir kukla bulundukları herkesçe bilinmektedir. Bu kâtib-i husûsî yakın zamanlarda ölmüş ve İngiliz Gizli Servisi'nin, Ortadoğu ve Balkanlar'da ehemmiyetli ajanlarından biri olduğunu, yazdırdığı hâtıralarında açıkça ortaya koymuştur. Meselâ, II. Cihan Harbi'nde, bu çeşit karışık işler sebebiyle Macaristan'da idâma mahkûm edilirken, Londra hükûmetinin elinde bulunan 22 Macar'ı öldüreceğini resmen bildirmesi üzerine, 12 sene hapisle cezâlandırılmış ve yine İngiliz Gizli Servisi vâsıtasıyle, hapishâneden kaçırılmıştır.

Kâmil Paşa'nın, İngiliz siyâsetinin tervîccisi olmaktan da öte bir şey olduğu, yine malûm bir keyfiyettir. Nitekim Bâbıâli baskınıyle düşürüldükten sonra Mısır'a giden Kâmil, Lord Kitchener'e "İktidardaki Jön-Türk hükûmetinin fazla dayanamıyacağını, aldığı malûmâta göre kısa bir zaman sonra yeni bir ihtilâlin beklendiğini" söylemiştir. Buna göre, Eski Sadrâzam, İstanbul'da bir hareket olacağını bilmektedir. Bunu, kendi tavsîfiyle "keşf-i istikbâle" atfetmek mümkün değildir. İstanbul'a gelişini de, Cemal Paşa'nın dediği gibi, darbe teşebbüsüyle alâkalı görmek, hiç olmazsa bundan haberdar olduğuna raptetmek daha doğrudur. Kâmil, Cevdet Paşa'nın tâbiriyle "İngiliz sefîrinden fazla İngiliz'dir." ve Ali Haydar'ın yazdığına göre "Dâhilî işleri geniş selâhiyetle bir İngiliz mütehassısına vermek", yâni devlet idâresini onlara tevdî etmek gibi sakîm bir kanaatin sâhibidir. Bu görüşüyle onu "İngiliz adamı" olarak vasıflandırmak, zannımızca daha doğrudur.

Câvid, suikasde tekaddüm eden günlerde, Kâmil Paşa'nın oğlu Saîd Paşa ile Paris'te müzâkerelere giriştiğini yazmaktadır. Bu müzâkerenin esası, Kâmil Paşa riyâsetinde, İttihatçılar'dan mürekkep bir kabîne kurulmasıdır. Kâmil, sulh müzâkereleri için doğruca Avrupa'ya gelecek ve Mahmud Şevket'i yerine vekîl bırakacaktır. Böylece memlekette bir birlik ve berâberlik havası uyanacak, dışarıya karşı daha kuvvetli görünülecektir. Bu müzâkereyi muhtelif şekilde tefsîr etmek mümkündür. Pazarlık, ya İttihat Terakkî'yi uyutmak için bir oyundur, yâhut ve kuvvetli bir ihtimalle iki tarafın birbirini yoklamasıdır. Veya zayıf bir ihtimalle, samîmîdir. O takdîrde, Mahmud Şevket Paşa işi kalmaktadır. Meselenin suikasdden öte gitmemesi, bu pazarlıkla ilgili belki bir izâh sebebi olabilir. Komitacılıkta bu gibi işler mümkün ve tabiî görülebilir ise de, her hâl-ü kârda, Kâmil Paşa riyâsetinde bir kabîne kurulması ve bunu İttihatçılar'ın tasvîb edebilmesi pek güçtür; hattâ dış kuvvetler nazara alındığında, mümkün bile değildir.

Diğer taraftan, suikasdde medhaldar olarak gösterilen muhâliflerin ileri gelenleri, hep İngiliz sempatizanlarından mürekkeptir. Bunların kullandıkları adamlar için aynı şeyi söylemek pek mümkün değildir. Meselâ Çerkes Kâzım veya Topal Tevfik gibileri, kendilerine göre mert, İttihatçılar'ın Bâbıâli baskınını hazmedememiş, hattâ bir dereceye kadar, menfaat duygusuyla karışık olsa bile, hamiyetle hareket eden tipler olarak görünmektedir. Bunları yabancıya satılmış adamlar olarak görmek kolay değildir. Bunlar İttihatçılar'ın, beş on komitacı ile ve kabadayılıkla iktidara kurulmalarını görerek, aynı şeyi kendilerinin de pekâlâ yapabileceklerine, mertlikte ve yiğitlikte onlardan geri kalır bir tarafları olmadığına inanmış adamlar olarak görülmektedir. Bunların yukarılarda oynanan oyunlardan haberleri vardır denilemez. Bunlar, cemiyette yaygın olan komitacılığın, her şeye kâfî bir silâh olduğunu zanneden ve İttihatçılar'ın muvaffakıyetini de buna bağlayan kimseler intibâını vermektedirler. Çünkü, Dîvân-ı Harb'in hükmüne göre, "Suikasd tertipçileri, mukaddes bir dâvâ için harekete geçtiklerini, farmasonluk ve siyonistliğe revaç veren İttihatçı reîslerine karşı mücâhede edeceklerini söylemişler ve âzâlarından bu husûsa dâir yemîn" almışlardır. Nitekim Tal'at, Yahudi Karasu ve Nesim Ruso'ya karşı suikasd tertîbine kalkışmaları da bundan çıkmaktadır. Halbuki, kendilerinin bağlı bulundukları ve sadrâzam namzedi olarak gördükleri kimseler de masondur.

Öte yandan suikasd, bir darbe-i hükûmet teşebbüsü olarak görünmektedir. Bunun yaygın olduğu, hattâ askerî bâzı kumandanlara kadar uzandığı söylenebilir. Vazîfesi icâbı işi iyi bilen, Cemal'in iddialarında büyük bir hakîkat payı bulunduğunu kabul etmek lâzımdır. Darbe tertipçilerinden Prens Sabahaddin'in veya adamının Avusturya sefâretine mürâcaat edip, ya-

bancı devlet gemilerinin İstanbul'a asker çıkarmasını istemesi de, Türkiye'deki muhâlefetin ihânet vâdîlerinde nasıl dolu dizgin at koşturduğuna yeni bir örnektir. İttihat Terakkî de hem çıkışında, hem de muhâlefetteki devrinde aynı suçla sâbıkalıdır. Yabancı iplerde oynamaya hâhişkâr, aynı zamanda komitacılığı meslek edinmiş; muhâlefet ve muvâfakatin, bir milletin başına gelebilecek en büyük belâlardan biri olduğunu söylemek lâzımdır. Bu çeşit fırkalar ve partiler, yabancı müdâhalelerinin ve çekişmesinin, dâhildeki gönüllü kuklalarıdır. Devlet büyük kuvvetini yitirdikten sonra, bilhassa Tanzîmat'tan beri böyle bir dış müdâhalenin ağına düşmüştür. Bir müddet sadrâzamlar, hâricî siyâsette ağır basan devletin arzusuna göre veya onlara hoş görünmek için tâyin edilmişlerdir. Burda, bir dereceye kadar, devletin en büyük muvâzene unsuru olan hükümdarların irâdeleri de rol oynamış ve işi devlet menfaatlerine uygun bir ölçüde bırakabilmiştir. Fakat İkinci Meşrûtiyet'ten sonra başlayan siyâsî değişiklik ve fırkalaşma, bu dış müdâhaleyi politik hiziplere kadar kaydırmış ve genişletmiş ve İttihat Terakkî ile siyaset sahnesine giren komitacılık metodu ise, dış müdâhaleyi her türlü ölçüyü kaçıracak bir şekle ifrâğ etmiş; hattâ ayağa düşürmüş; devleti fecî bâdirelerin içine sürüklemiştir. Tabiî böyle bir particiliği, bir devletin başına gelebilecek en büyük belâlardan biri olarak görmek lâzımdır.

Suikasd mevzuunda düşünülebilecek hususlardan biri de, Mahmud Şevket Paşa'nın âdeta göz göre göre ölüme terkedilişidir. Bir kısım rivâyetlerde, "İttihatçılar'ın böylece Mahmud Şevket'ten kurtuldukları" söylenmiştir. Cemal'in hâtıralarından anlaşılan da budur. Çünkü, İstanbul Muhâfızı, suikasdçıları bildiğini, onların yaptıklarından günü gününe haber aldığını söyleyerek "Ben kendilerini o kadar yakından tâkip ediyordum ki, âdetâ me'mûrîn-i hafiyemden bâzıları onların arasına sokulmağa bile muvaffak olmuşlardı." demektedir. Buna göre Cemal, suikasd tertîbinden de, zamanından da haberdardır. Şu halde Mahmud Şevket'i niçin ölüme terketmiştir? Bu suâle, İttihatçı rüesâsının, Mahmud Şevket Paşa'nın yükünden ve nufûzundan kurtulmak istedikleri; muhâliflerini tam ezmek için bunu fırsat olarak düşündükleri; böylece bir taşla iki kuş vurmayı arzuladıkları söylenebilir. Böyle bir düşünce, normal hükûmet adamları için kabul edilemezse de, komitacılıkla haşir neşir olmuş kimselerce umûr-ı âdiyeden addedilmelidir. Bu davranış, komitacılıkta basit işlerdendir.

Suikasd işinde, Kuşçubaşı Eşref'ten nakledilen ve onun da Cemal'den duyduğu bir rivâyet daha vardır. Buna göre, "Suikasd mürettiplerinin esas plânları, Sadrâzamı öldürdükten sonra, Beyoğlu'nda saklı bulundukları yerlerden ellerinde bayraklarla çıkmak, tekbîr getirerek halkı etraflarına toplamak, büyük bir kalabalık hâlinde Bâbıâli'ye gelip, hükûmeti devirmektir."

Bu plânın bir fanteziden ibâret bulunduğu, Bâbıâli baskınına göre düşünüldüğü açıkça görülmektedir. Bir defa bu iş için Beyoğlu yanlış seçilmiştir ve Bâbıâli'ye çok uzaktır. Orada büyük bir kalabalık toplamak ve Bâbıâli'ye kadar getirmek, arada köprü bulunduğu için bir meseledir. Tertipçilerin böyle bir yolu seçmedikleri ve böyle bir plâna göre hazırlanmadıkları görülmektedir. Esâsen bu rivâyetin kaaili olan Cemal de, *Hâtırat*'ında böyle bir şey yazmamaktadır. Bu sebeple rivâyetin doğruluğu meşkûktur. Suikasdı tertip edenlerin darbe-i hükûmet için de bir hazırlıkları olması lâzımdır. Fakat suikasdden sonra böyle bir şeye teşebbüs etmemişlerdir. Bu hareketsizliklerinin sebebi nedir? Suikasdden sonra neden vak'alara seyirci kalmışlardır? Buna kat'î bir cevap vermek mümkün değildir. Belki suikasdin akabinde alınan sıkı tedbîrler karşısında bir şey yapamamışlar; belki de başka şeyler beklemişlerdir (!).

Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi, dâhilî siyâsette büyük değişikliklere sebep olmuştur. Bunlardan en mühimi, İttihat komitasının mevkiini son derece sağlamlaştırmasıdır. İttihatçı reîsleri, suikasdı fırsat bilmiş; muhâliflerini bu kerîh işte medhaldar gösterip büyük bir tasfiye ameliyesine girişmiştir. Bu maksadı temin için bir kaanun çıkarıp, şüpheli gördüğü bir çok memuru vazîfelerinden atmıştır. Böylece İttihat Terakkî'nin kat'î hâkimiyet devri diyebileceğimiz bir devir başlamıştır.

Mahmud Şevket'in öldürülmesi, İttihatçı reîslerinin işine yaramış; fakat memleket için zararlı olmuş görünmektedir. Onun İttihatçı delileri dizginleyebilecek nufûzu ortadan kalkmış ve İttihat Terakkî oligarşisi, Enver, Cemal ve Tal'at'tan ibâret bir "Triumvirat"mn elinde toplanmağa başlamıştır. Böylece memleket ve milleti yeni bâdirelere gözü kapalı sürükleyebilecek, akıldan, zekâdan, basîretten bil-külliye münezzeh ve müberrâ bir üçlü, devlet kudretini rakîbsiz ve pervasız sahiplenmeğe başlamıştır. Bu suretle, Mahmud Şevket'in ölüsü de, dirisi de, Acem'in "Zinde belâ, mürde belâ" tâbirine uygun düşmüştür.

Saîd Halîm Paşa'nın Sadâreti

Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi ile boşalan sadâret makaamına getirilecek zât üzerinde bâzı tereddütler belirmiştir. Pâdişah'a Hey'et-i Vükelâ'ca bir mazbata takdîm edilmiş ve bunda "Hasbe'l-hâl makaam-ı sadâretin bir dakîka bile münhâl kalmasının hatardan sâlim olmayacağı" bildirilmiştir. Şeyhülislâm Es'ad Efendi ile Adliye Nâzırı İbrahim Bey, huzûra çıkarak, mazbatayı takdîm etmişler ve Hâriciye Nâzırı Saîd Halîm Paşa'nın sadârete nasbını arzetmişlerdir. Bu arzu, İttihat Terakkî komitasının teklîfi

olarak Pâdişah'a bildirilmiştir. Sultan, bu talebi tamâmen is'af etmemiş; Saîd Halîm Paşa'yı, ancak "Sadâret Kaymakamı" olarak tâyine muvafakat göstermiştir. Cemal, burda da bir bit yeniği görerek "Zât-ı Şâhâne her ne hikmete mebnî ise, fırka namzedi olarak teklîf edilen Saîd Halîm Paşa'yı sadâret kaymakamlığına tâyin etmiş ve diğer nâzırların vekâleten îfâ-yı vazîfeye devam etmelerini irâde buyurmuş idi." demektedir. Bu ifâdesinden onun, suikasd meselesinde sarayın da dahli bulunduğu ihtimâlini veyâ hâdiseler karşısında mütereddit bir tavır takınmasını, yâni netîceyi bekler görünmesini yermek istediği anlaşılmaktadır.

Aslında bu tereddüt doğru bir şeydir ve tabiîdir. Çünkü bir rivâyete göre, suikasddan sonra kendileri de paniğe kapılmışlar; hattâ kaçmağa hazırlanmışlardır. Fakat, Tal'at'ın "Nereye gidiyorsunuz? Biz buraya silâhla geldik, silahla gideriz." sözü ve sekînet göstermesi üzerine, tedbîrlere girişmişlerdir. Fakat Mâbeyn Başkâtibi olan Ali Fuad Bey, Pâdişah'ın tereddüdünün, Hüseyin Hilmi Paşa'yı sadârete getirmek istemesinden neş'et ettiğini, o Viyana'dan gelinceye kadar; Saîd Halîm Paşa'yı kaymakam olarak tâyine muvâfakat gösterdiğini söylemekte ve ertesi gün de "Bunların istediklerini yapmaktan başka çâre yoktur. Şimdi Saîd Halîm Paşa'yı gör, yarın asâlet-i me'mûriyeti icrâ olunmak üzere kendisini saraya davet et." emrini verdiğini yazmaktadır. Hâdiselerin revîşi karşısında bu rivâyet daha doğru görünmektedir. İşte böylece, Saîd Halîm Paşa, sadrâzam tâyin edilmiş ve alayla Bâbıâli'ye gidilerek, hatt-ı hümâyûn kıraat edilmiştir. (12 Hazîran 1913/6 Receb 1331).

Yeni kabîne tamâmen İttihatçılar'dan terekküp etmiştir. Dâhiliye Nâzırı Tal'at, Şûrâ-yı Devlet Reîsi de Halîl'dir. Saîd Halîm Paşa'nın, İttihatçılar'ca kukla gibi oynatılmak için sadârete getirildiği söylenmiştir. Paşa'nın, pek büyük bâdirelerle geçen, oldukça da uzun süren sadâretinde, İttihat sergerdeleri elinde süslü ve şatafatlı bir oyuncaktan başka bir şey olmadığını söylemek mümkündür. İttihatçı reîsleri, bütün fiilî kudretlerine rağmen, mensup oldukları halkça, basit ve bayağı adamlar olarak görülmüştür. Bu sebeple, halkça tutulabilecek, az çok hürmete lâyık ve bâzı yüksek vasıflara sâhip kimseleri öne sürmek mecbûriyetinde kalmışlardır. İşte Halîm Paşa'nın* sadâretini de bu sebeple istemişlerdir.

Diğer taraftan Paşa, Mısır hıdîvleri sülâlesindendir. Bu sebeple "Prens" ünvanına sâhiptir. Ayrıca, i'tikaadı bütün bir müslümandır. Devletin İslâmî esaslara riâyetle mevcûdiyetini muhâfaza edeceğine ve ancak bu yüksek prensiplere istinadla ilerleyebileceğine kaanidir. O sırada Arap meselesi ön

* Saîd Halîm Paşa'nın eserleri, fikirleri ve şahsiyeti hakkında, cildin sonundaki Ek-2'ye bakınız.

plâna geçmiştir. Güney eyâletlerimizde, yabancı tesiriyle vücûd bulan ayrılık cereyanları başgöstermiştir. Dâhildeki Türkçülük hareketi ise, bu güney eyâletlerinde ters akisler husûle getirmektedir. Saîd Halîm Paşa gibi Mısır hıdîv âilesinden olan, "İslâmcı" zihniyet sâhibi bir adamın sadârete getirilmesi, siyasî noktadan iyi düşünülmüş bir tasarruf olarak görünmektedir. Bu tâyini, İttihatçılar'ın lehine kaydetmek lâzımdır.

Prens Saîd Halîm Paşa, meşhûr Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunudur. Babası Prens Halîm Paşa'dır. 1863/1280'de Kaahire'de doğmuştur. Husûsî muallimlerden Arabça, Farsça ile Fransızca ve İngilizce okumuş; üniversiteyi İsviçre'de bitirmiş ve bilâhare İstanbul'a gelmiştir. 1888'de mîr-i mîrânlık rütbesi verilerek Şûrâ-yı Devlet âzâlığına getirilmiştir. 1900'de kendisine Rumeli Beylerbeyliği pâyesi tevcîh edilmiştir. Rivâyete göre, bir ara yalısı aranmış; bu sebeple Mısır ve Avrupa'ya gitmiş; Jön-Türk grubuna nakdî yardımlarda bulunmuştur. Jön-Türkler'le temasının böyle başladığı rivâyet edilmiştir. Meşrûtiyetin ilânından sonra İstanbul'a gelmiş ve hemen Meclis-i Âyân âzâlığına nasbolunmuştur. Trablusgarb muhârebesi esnâsında, İtalya ile sulh müzâkerelerine memur edilmişse de, netîce alamadan dönmüştür. 1912 senesinde İttihatçılar'la biraz daha yakınlık kurmuş ve İttihat Terakkî Kâtib-i Umûmîliği'ne seçilmiştir. Mahmud Şevket Paşa kabînesinde Hâriciye Nâzırlığı yapmış ve onun öldürülmesi üzerine sadârete getirilmiş, Kavalalı sülâlesine mensup olduğu için "Mısırlı Prens" diye anılmıştır.

Bu âilenin Türklüğü ve Arnavutluğu üzerine, müellifler arasında bâzı münâkaşalar vardır. Eski kaynaklarımız, ezcümle Cevdet, Mehmed Ali Paşa'nın aslen Türk olduğunu ısrarla söylemektedirler. Fakat Fraşeri âilesinden bir Arnavut olan Şemseddîn Sâmi, *Kaamusü'l-Â'lâm*'ında "Mehmed Ali, Arnavutluk'ta Görice civarında bir kariyede dünyaya gelip, pederi her nasılsa vatanını terkle Kavala'ya hicret etmiştir." diyerek, onun Arnavut olduğunu söylemektedir. Eserinden anlaşıldığına göre, Şemseddin Sâmi, bâzı meşhurları Arnavut yapmak gibi bir maksatla hareket eder görünmektedir. Bu sebeple, eski mehazlarımızla çatışan görüşünü kabul etmek mümkün değildir. Mehmed Ali'nin Arnavutça bilmediği, âilesine mensup olanların hemen hepsinin Türk olduklarını ısrarla ifâde ettikleri, çeşitli rivâyetlerle sâbittir. Meselâ, Jön-Türkler'den Şerâfeddin Mağmûmî'nin Prenses Nazlı'dan nakledilen rivâyeti de bunlardan biridir. Fâzıl Mustafa Paşa'nın kızı olan bu hanım:

"Canım bizim Arnavutluğumuzu da kim çıkardı? Biz Türk'üz. Ne babamdan, ne de yaşlı akrabalarımızın hiç birinden böyle bir şey işitmedim. Bil'akis işittiğim Türk olduğumuzdur."

demiştir. Mehmed Ali'nin Kavalalı olması da Türklüğünün delîllerindendir ve burada pek çok hayrât yaptırmıştır. Fakat Kraliyet zamânında neşredilen resmî Mısır takvîmlerinde "Albanîü'l-asıl" oldukları yazılmıştır. Bunun iki sebebi vardır. Biri ilk Mısır Kralı olan Fuad'ın, Balkan Harbi'nden sonra ve henüz Prens iken Arnavutluk tâcını kapmak için yaptığı propagandadır. Sonradan kral olunca buna devam etmiş ve İngiliz yardımıyle Arnavutluk tâcına da konmak istemişti. Diğeri, İngilizler'in, Mısırlı ahâlinin çok tuttuğu, Osmanlı ve Türk'e âit bir şey bırakmayı mevcûdiyetleri için tehlikeli görmeleri ve kendi himâyelerinde bulunan bir kralın Arnavutluk tâcı dâvâsını hoş karşılamalarıdır. Tabiî bundan da bir netîce çıkmamıştır. İşte Kavalalı sülâlesinin Arnavutluğu siyasî oyunlara mevzû yapılmış ve politik maksatlarla çıkarılmıştır. Bu sebeplerle, Mehmed Ali'nin ve âilesinin Türklüğü üzerinde tereddüt etmek ve aksini iddiaya yeltenmek mümkün görünmemektedir. İşte bu gibi delîllerle, Sadrâzam Saîd Halîm Paşa da, Mısır'da doğmuş olmakla berâber, aslen Türk'tür.

Paşa'nın sadârette geçirdiği ilk günler, Mahmud Şevket Paşa'ya suikasd tertîp edenlerin muhâkemeleri, idâmları ve çeşitli âsâyiş meseleleri ile geçmiştir. Bir müddet sonra Edirne'nin kurtarılması iyi bir tesîr yapmış; fakat arkadan çıkan Harb-i Umûmî belâsı, memleketi fecî şekilde bitirmiş; Saîd Halîm, İttihat sergerdelerinin en kerîh zulümlerine, en yüklü vurgunlarına, en çarpık akılsızlıklarına, ancak delilikle vasıflandırılabilecek siyasî ve idarî hatalarına paravana yapılmıştır. Daha sonraları kendisi yalnız askerî ve idârî işlerden değil, mâlî ve mülkî tasarruflardan bile haberdar edilmemiş; tamâmen şeklî ve sûrî, hattâ biblo bir sadrâzam olarak bırakılmıştır. Bilâhare daha da istiskal edilir olmuş ve istifâ etmesine imkân verilmiştir. İttihatçı reîsleri devleti ve milleti perîşân edip, memleketten firar ettikten sonra, harb kabînesinde mes'ûl bir adam olarak Meclis-i Meb'ûsân'da isticvâb edilirken:

> *"Bugünkü tecrübeme binâen i'tikaadım şudur ki, makaam-ı sadâret -ben bunu pek acı bir surette tecrübe ettim- hiç bir şey yapamaz. O, nâzırların insâfına kalmıştır. Çünki nâzırlar ne isterlerse yaparlar. Bunlardan sadrâzamın kat'iyyen haberi olmaz. Ben harbde bîtaraf kalalım diyordum. Bir gün vükelâyı ve Merkez-i Umûmî'yi bende-hâneye topladım. Hiç olmazsa bîtaraf kalalım, tecâvüz ve taarruz etmiyelim. Tûrân ve Mısır fütûhâtı, Trablus, Tûnus ve Cezâir vesâire gibi âmâli ricâ ederim bırakalım. Biliyorsunuz ki, her milletin üç devri vardır: Fütûhat devri, tevakkuf devri, inhitat devri. İnşâallah bizimki devr-i inhitat değildir; fakat her halde fütûhât devri olmadığı da bedîhîdir; devrimiz, devr-i tevakkuftur. Hudutlarımızı muhâfaza edelim, dedim. Çok*

çalıştım, ama işin ne neticeye vardığını siz de biliyorsunuz... Bilâhare haberimiz yokken tertîbât yapılmış. Kafkasya'ya taarruz ile Sarıkamış felâketi vukua gelmiş. Benim bunların tertîbinden ve vukuundan haberim bile olmadı. Fakat çekilmedim. Tehlikeden kaçmaktansa müşkilâtı iktiham ile tehvînine sarf-ı makderet etmeyi her halde daha vatanperverâne bir hareket addeylerim.. Fakat bilâhare çekildim; çünki vaziyet değişmiş idi. Sadâreti ihraz eylemek arzusunda bulunan Tal'at Bey'in icrâ ettiği harekât, nihâyet şahsiyât derecesine kadar tenezzül eylediğinden ve menâfi-i âliye-i vatan dururken, müteneffir olduğum şahsiyâtla uğraşmak istemediğimden ve bu suretle de memleketimde yeniden bir mazarrat tevellüd eyleyeceğini gördüğümden çekildim...

"Dâhiliye Nâzırı istediğini yapardı, benim te'sîrim olamazdı... Vukuât-ı harbiyeden bir haberimiz olmuyordu, harbi biz de vukuât-ı resmiyeden anlıyorduk. Çünki bunlar inhisar altına alınmıştı. Kimse bir şey yapamıyor, sorsa da kâfi cevap alamıyordu.."

gibi cümleler sarfetmiştir. Bu ifâdeler kendisinin İttihatçılar'ca nasıl kullanıldığını, bir sadrâzam olarak bilmesi lâzım gelen tasarruf ve icraatlardan bile haberdar edilmediğini, göstermelik bir kabîne reîsi olarak tutulduğunu anlatmaktadır.

Saîd Halîm Paşa'nın bu istiskallere vatanperverâne bir hisle tahammül ettiğini, belki bir takım fenâlıklara tahammül ederim diye kaldığını veyâ istifâ bile ettirilmediğini söylemek mümkündür. Nitekim bu ihtimallerin hepsi, bâzan kendisi, bazan da hakkında yazı yazanlar tarafından ileri sürülmüştür. Meselâ Salâhaddîn Bey "Hürriyet-i harekâta muktedir olamıyacaklarını pek âlâ bildikleri halde niçin mesned-i sadâreti kabul buyurdular? Kendileri elyevm Mısır'da mevcud prenslerin büyüklerinden oldukları halde, neden bu asıl ve nesilleri gayr-ı ma'lûm İttihad rüesâ ve eşirrâsı ile iştirâk eylemek tenezzülünde bulundular? Yoksa tâbiiyet ve ubûdiyet-i kadîmeleri ile merbût bulundukları Devlet-i Aliyye-i Osmâniye'ye hizmet etmek mi istediler?" diye sormakta ve "Bize kalırsa hıdemât-ı memdûha îfâsı arzûsu, kendilerini bu kâr-ı azîme atmış olmalıdır." kanaatini serdetmektedir. Buna rağmen müellif, bu hizmet gâyesinin mümkün olmadığını söyleyerek "İttihad Terakkî eşkıyâsıyle bi'l-iştirak hareket buyurmalarına hiç bir mânâ verilemez." demektedir.

Ali Kemal, onun ölümü dolayısiyle *Peyâm-ı Sabâh*'ta yazdığı bir yazıda:

"Zavallı Saîd Halîm, bîçâre bir mahlûk idi; Mehmed Ali Paşa'nın

hafîdi olmaktan başka bir meziyete mâlik değil idi... Bu adamcağızın kanına İttihad ve Terakkî girdi... Saîd Halîm, İttihad ve Terakkî'ce işe yarar bir şahsiyet idi. Az çok bir zengin idi, paşa idi, vezîr idi. Fazla olarak da seciye ve irfân itibâriyle hîç-ender-hîç olmakla berâber (!), hadden efzûn mağrur ve mütekebbir idi... Hîn-i hâcette alâyişle ala ala heyle kukla gibi âlâ kullanılabilirdi ve öyle de oldu.. Bir hizb-i hafî o sadr-ı sûrîyi bir âlet, bir oyuncak mesâbesine koymuştu, hasenâtta, seyyîatta her işde kullanırdı.. Bu gürûh-ı lâyuflihûnun arasına Saîd Halîm'i sevkeden, mahzâ o havsalaya sığmayan hırs-ı ikbâli, derd-i azameti, illet-i gururu idi.. Saîd Halîm'in sadâreti sâdece gülünç idi. Çünki hizmeti 'âdeta bostan korkuluğundan ibâretti.. Bir parça huysuzluk etmeğe başlayınca âdî bir hizmetkâr gibi kapı dışarı ediliverdi.. Taktîl ve tehcîr fâcialarının mes'ûlleri aranıyorsa, bu maktül olanların en az mücrimidir. Fi'l-hakîka bütün o zorbalar, bu memleketi Harb-i Umûmî esnâsında kanla, kılınçla idâre ettiler. Diledikleri gibi astılar, kestiler, kasdılar, kavurdular. Lâkin ne böyle bir sadrâzamın, hattâ ne de Pâdişah'ın rey ve tasvîbini aldılar. Hattâ biz, o i'tikaddayız ki, minhaysü'l-mecmû' her kusûriyle berâber nâzik bir çelebi olduğu için bu zât-ı halîm sözünü arkadaşlarına geçirebilseydi, elbette böyle cidâl ve katle mâni olurdu."

demektedir. Bu görüşlere biraz haklı, biraz garazkâr, bâzan çok yanlış ve fâhiş hata ile dolu olarak bakmak lâzımdır. Meselâ "seciye ve irfân itibâriyle hîç-ender-hîç" olduğunu, "hadden efzûn mağrur ve mütekebbir" bulunduğunu söylediği adamı, biraz sonra "nâzik bir çelebi" ve "zât-ı halîm" diye tavsîf etmektedir. "Nâzik ve halîm" olan adamın "mağrur ve mütekebbir" addedilmesi mümkün değildir. Bu yazısında "seciye ve irfan itibâriyle hîç-ender-hîç" dediği adamı, başka bir yazısında "İslâm câmiasının ahlâkına hizmet eden" bir kimse olarak vasıflandırmakta, "Böyle neşriyât-ı ilmîyeye hasr-ı vakit etmiş olaydı bir kere daha âkilâne hareket etmiş olurdu." kanaatini serdetmektedir. Bu iki kanaat arasındaki büyük tenâkuz dikkat çekicidir.

Saîd Halîm Paşa, bütün idarî aczine rağmen, "irfân" itibâriyle, devrinin en dikkate değer şahsiyetlerinden biridir. Onun İslâm dünyasına bakışı, şarkın meselesine nazar edişi, bizce çok vâkıfânedir. Maalesef bu mütefekkir sadrâzam, memleketimizce iyi anlaşılamamıştır. Târihimizin en fecî bir ânında gelmiş; yıkıcı bir hizbin başında görülmüş; bütün felâketlerde medhaldar addedilmiş ve toz duman bulutu arasında kaybolup gitmiştir. Koskoca bir devletin yıkılmasından neş'et eden bu toz ve dumanın bugün dahi hükmünü icrâ ettiğini, hattâ kendimizi ve kıymetlerimizi görmekten bizi alıkoydu-

ğunu söylemeğe mecbûruz. Biz, târihin en büyük vak'alarından biri olan ve günümüzde bıraktığı enkazıyla şark ve garbı, yâni bütün dünyayı meşgûl eden Osmanlı Devleti'nin çöküşünü bile tam idrâk edebilmiş değiliz. İşte Saîd Halîm'in kaderi de bununla izâh edilebilir. Kendisinden çok aşağı irfan sâhipleri "büyük mütefekkir" sayılırken, bu siyâseten mağdur adamın, hakîkaten yüksek olan efkârı da, siyâsî ilcâat netîcesi, unutulup gitmiştir.

Onun siyasî hayâtı için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Meselâ İsmail Müştak, "Ataullah Târık" nâm-ı müstearıyle *İleri* gazetesinde yazdığı bir makaalede "Saîd Halîm Paşa bir Meclis-i Vükelâ reîsinden, gurur ve ikbâlperestlik içine gömülen ve hiç bir şey görmeyen ve görmemesi de matlûb olan bir paravanadan başka bir şey değildi." demekte ve "Mâzeret teşkîl edecek hâdiseleri kenara koyacak olursak, Saîd Halîm Paşa'nın hisse-i mes'ûliyeti hissolunacak derecede azalır. Onun sadâreti iki devreye taksîm olunabilir: Birincisine devr-i gaflet, ikincisine acz diyeceğim.. Evet, devletin harb siyâsetini idâre eden sadrâzam, harb işlerini sormak hakkını hâiz değildi. Sorsaydı söylemezlerdi ve fecîi şu ki, o, buna itiraz edemez, hattâ istifâ edemezdi. Bu kadar aczin sebebini, Saîd Halîm Paşa'nın cılız hilkatinde, zaîf azminde, iradî ve gayr-ı iradî kusurlarında arayabilirsiniz. Fakat İttihat Terakkî'nin esrarlı ve muammalı kuvvetlerini, târihimizin bu son on senelik vukuatındaki hakîki âmilleri bilmiyorsanız, Saîd Halîm Paşalar, Hüseyin Hilmi Paşalar, Mahmud Şevket Paşalar hakkında hüküm vermekte isticâl etmeyiniz, aldanırsınız." kanaatini serdetmektedir. Bu tenkîdlerde Paşa hakkında oldukça bîtaraf tenkîdlerde bulunduğu ve ölçülü bir lisan kullandığı görülmektedir.

Paşa hakkında en sitâyişkâr yazıları, pek öyle herkesi beğenmiyen, cezrî efkârı ile meşhûr, bâzı İslâmî efkârına rağmen, batıcı ve materyalist tarafı daha ağır basan bir gazeteci yazmıştır. Bu, Celâl Nuri'dir. Onun sadâreti esnâsında neşredilen bir makaalesinde:

"*Saîd Paşa bir necâbet enmûzecidir. Küçüklüklerden pek mütenef-firdir. Snobisme denilen tasallüfleri hiç çekemez. Bir çok teceddüde bıyık altından güler. Olmayacak şeylerin bî-amân hasmıdır. Ecânibe irâs-ı heybet eden vasfı cibillîdir. An'ane-perestir. Diyebiliriz ki, bu hususta biraz ifradı da hoş görür. Avrupa'yı bir ecânibden iyi bildiği halde, bî-tarafâne muhâkeme ile, ulviyet-i islâmiyeyi, necâbet-i Türkîyeyi perestide-i vicdânî edecek derecede bir mevki-i bülende çıkarmıştır. Alafranga denilen şeyin ne kadar modadan düştüğünü Saîd Halîm Paşa kadar anlayana az tesâdüf olunur. Saîd Halîm Paşa, evvelâ müslüman, sâniyen Türk, sâlisen Osmanlı'dır. Bu kadar kat'î bir*

fikir ile sandalî-i vekâleti işgâl eden bir vezîre çoktan beri tesâdüf edilmemişti. Rey'i rezîn, fakat gizlidir. Tedbîri kat'î fakat gürültüsüzdür. Efkârını kendisi imâl eder; hâzır emtiayı hiç sevmez. Bunlar sadr-ı Saîd'in zâtî evsafıdır. Saîd Paşa uğurlu bir sadrâzamdır. Sadrâzam olunca Edirne'mizi istirdat ettik."

gibi bir lisan kullanmaktadır. Bu ifâdenin "rey'i ve tedbîri" hakkındaki tavsîfi hâriç, diğerlerini, biraz mübâlağalı olsa da kabul etmek lâzımdır. Bu yazı Saîd Paşa'nın sadâreti esnâsında yazıldığı için, biraz hulûskârlık kokusu verir gibidir. Fakat aynı muharrir, Paşa'nın 1921'de Roma'da öldürülüşü üzerine, Ankara'dan gönderip neşrettirdiği bir mektubunda da şöyle demektedir:

"Saîd Paşa, fıtraten gâyet cesûr ve ifrat derecede nikbîn bir zât idi.. Harb-i Umûmî'nin en fecî safhalarında, kendisine gittim. Asla muvâzenesini bozmuyordu. Bedbinâne bir şey söylense, uzun uzun nazariyât serdederek herkesi teskîne muvaffak oluyordu. Saîd Paşa merhûmla iki defa hapishâne ve esâret hayâtı imrâr ettim. Hepimizden iyi bir hayâta alışkın olduğu halde, hiç bir dakîka mukadderâtından, hâlinden şikâyet etmedi. Sadâretinden evvel, sadâreti esnâsında Saîd Paşa her ne idiyse, üserâ karargâhında da tıpkı o idi. Sadrâzam olarak ne biraz büyümüş, ne de esârete giriftar olduğundan dolayı zerre kadar küçülmüştü. Nikbînlikte musır ve âdeta muanniddi. Ben ömrümde, Saîd Paşa derecesinde âtîden emîn ve gerçekten nikbîn bir ferd-i âdemî görmedim.. Saîd Paşa ruhen necîb bir zâttı.. Eski alaturka ve müslüman terbiye ve adâb-ı muâşeretinin, inceliğinin, nefâis perestliğinin, belki son timsâl ve enmûzeclerinden biri Saîd Paşa'dır. Aläfranga âlemi pek iyi bildiğinden ve Avrupa'da bir hayli müddet yaşadığından, Saîd Paşa'nın alaturkalığı hiç bir Avrupalının muâhezesine giriftar olmayacak bir şekilde idi. Âsâr-ı nefîseye pek meraklı idi. Hüsn-i hatta herkesten ziyâde ehemmiyet verirdi. Avrupa bediiyâtını lâyıkıyle anladığı halde, meselâ kıyâfet-i şarkîyeye temessül eder, maşlahını giyer; Şamkârî bir minder üzerinde ud çalardı. Meclis-i Âyân'da hiç bir defa kürsî-i hitâbete çıkmayan Paşa, dâire-i mahremiyetinde laklakadan en ziyâde haz eden, çok fakat mazbut söz söyleyen bir zâttı. Hemen kimseye mecâl-i kelâm bırakmazdı..

"Saîd Halîm Paşa'nın fikirleri bir garâbet-i mahsûsa (!) arz eder. Efkârı islâmîdir. Garîb değil midir ki, bu fikirler, hep Fransızca ifâde edilmiş ve sonradan Türkçe'ye tercüme edilmiştir. İbâreler vehleten muğlâk görünür, lâkin insanı tefekküre sevkeder.. Bununla berâber bu yazılar harc-ı âlem telâkkî edilemez. Şerh-ü tefsîre muhtâcdır. Hulâsa,

Saîd Halîm Paşa, efkâr-ı cârîyeye, siyâset-i âdîyeye, hazır kotarılmış mütâlaata kapılır ve onlara iltifat eder bir kimse değildi. En âlî bildiğiniz bir mütefekkirin, bir siyâsînin mütâlaatıyle istihzâ eder, gülmekten katılırdı. Bu kodamanın fikriyle istihfaf edince bir tavr-ı vakûr alır, âdeta gurur getirir, derhal bir enfiye çeker ve onu müteâkip kocaman bir sigara yakardı.. Harekât ve sekenâtıyle, bedâyî-perestliğiyle, işârât-ı mahsûsasıyle, lisâniyle, fukara perverliğiyle, dostlarına karşı gösterdiği muâmele-i cemîle ile, sâhil-hânesinin intizâmıyle, Türk hayâtında bir tereffü'i mûcib olmuştur."

Bu ifâdeler, Paşa'nın bâzı vasıflarını canlandırmakta, husûsî hayâtına ve fikirlerine ışık tutmaktadır. Paşa'nın pek mühim bir adam olduğu, başına gelmiş felâketler karşısında bile metânetini bozmadığı anlaşılmaktadır. Bu hasletler, inanmış bir adamın davranışları olarak görülmektedir. Onun, eserlerini Fransızca yazma sebebi, büyük oğlu Prens Halîm Bey tarafından, İbnülemîn'e "Merhûm Türkçe'yi kusursuz yazmakla birlikte Fransızca'yı en iyi yazanlardan olduğu için, eserlerini Fransız lisanıyle te'lîf ederdi. Bâzı erbâb-ı kalem Türkçe'ye tercüme ederlerdi. Asıllarının ihtivâ ettiği dekaayık, tercümelerde görülmez." cümleleriyle anlatılmış ve "Keşke öyle neşredilseydi." temennîsine ise "Osmanlı sadrâzamı olan bir adamın, ana lisanı olan Türkçe'yi bırakıp da Fransızca eser neşretmeği, hamiyet-i millîyesi cihetiyle aslâ tecvîz edemezdi." cevâbı verilmiştir. Bu cevap, Paşa'nın da, oğlunun da yüksek bir devlet ve millet idrâki içinde bulunduğunu ortaya koymaktadır. Her halde bu vasıfları dolayısiyledir ki, "Pâdişah da evvelleri Paşa'yı çok sevmiş, hattâ hafîdesi ile onun küçük oğlunu evlendirmiştir." Fakat sonradan Paşa'nın biraz "nisyânı galib" olması ve elinde iktidar kalmaması yüzünden, hünkârın arzularını icrâ edememiştir.

Ali Haydar "Ruhen dürüst bir insan olduğunu, Mısır'dan ziyâde Türkiye'yi sevdiğini, hür fikirli olduğunu" söylemekte ve "Muhâkemesinin kuvveti her hakîkati olduğu gibi görmesine kâfiydi, fakat irâdesi zayıftı." demektedir.

İbnülemîn onu "Mu'tekid, mütedeyyin, dîn-i mübîn-i İslâm'a hürmetkâr idi. Medenîyet-i hakîkîyenin o dîn-i âlîde mütecellî bulunduğuna kaani idi. Hacmen küçük, fakat mânen büyük olan risâlelerinde bu kanaatini ibraz etmektedir.. Paşa'nın mûsıkîde ma'lûmât-ı kâmilesi vardı.. Garazkârların iddiaları gibi mütekebbir ve müteazzım değil, terbiyeli, nâzik ve mültefit bir prens idi. Fakat muhâfaza-i vakaara i'tinâ eder ve lâubâliyâne evzâ ve akvâli hoş görmezdi.. Emniyet ve muhabbet ettiği zâtlarla uzun uzadıya konuşmaktan, mülâtefeden, nükteler ve zarîfelerden mahzûz olurdu." diye vasıflandır-

makta ve bir hayli toplantılarında bulunduğunu söylemektedir. Paşa'dan hâtıra olarak bir yazı ricâ etmiş ve onun güzel bir hatla yazdığı "Müslüman'ın vatanı şerîatin hâkim olduğu yerdir." cümlesini, kitabına koymuştur. Bu cümle bile Paşa'nın ne dereçe yüksek bir İslâmî telâkkî ve îmân ile meşbû olduğunu göstermektedir.*

Paşa'nın sadârete getirilişinde, sâhip olduğu İslâmî fikirlerin ve Arab câmiası üzerindeki te'sîrinin nazara alındığını söylemek de mümkündür. Nitekim sadâretten uzaklaştırılışı da Harb-i Umûmî sonlarındaki Arab ihtilâlinin netîcesine bağlı görünmektedir.

Onun sadâreti, memleketin hâricî bâdirelere sürüklendiği, fecî felâketlerle karşı karşıya kaldığı bir zamana rastlamış ve devletin İttihatçılar elinde mâceralara itildiği bir döneme tesâdüf etmiştir. Pâdişah gibi, onun da bu nevzuhûr kuvve-i gâlibeye karşı hiç bir şey yapamadığını, hattâ komitanın karar ve tasarruflarına bile karşı çıkamadığını söylemek lâzımdır. Nitekim kendisi de bunu itiraf etmiştir. Bu sebeple onun sadâretini acz içinde geçirdiği ve tükettiği muhakkaktır.

Edirne'nin Geri Alınması

İstanbul'daki Jön-Türk hükûmeti suikasd mürettipleri ve muhâliflerle uğraşırken, Balkanlar'daki siyasî hava da yeni bir istikaamet almağa başlamıştır. Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçen Balkan blokunda şiddetli bir ihtilâf başgöstermiştir. Daha evvel de belirttiğimiz gibi, bu blok, siyasî maksat ve arzuları itibâriyle birbiriyle uyum içerisinde olmayan, birbirine düşman emeller besleyen, bir garip topluluktur. Hattâ bunların Bâbıâli'ye tegallüp eden Jön-Türk komitasının akılsızlıkları olmasa, siyasî bir ittifakta toplanmaları ve Türkiye'ye karşı askerî harekete girişmeleri bile mümkün değildir. Fakat, Sultan Hamîd'den sonra iktidarı zapteden Jön-Türk komitacıları, öyle yanlış icraatlarda, o kadar büyük hatalarda bulunmuşlardır ki, bu mümkün görülmeyen ittifak olmuş ve Türkiye, Rumeli'deki beş asırlık topraklarını kaybetmiştir.

Balkan devletleri arasındaki cibillî ihtilâf, Türkiye mirâsının taksîmi mevzuunda yeniden ortaya çıkmıştır. Bunun baş sebebi, bütün Balkan kavimlerinin hak iddia ettiği Makedonya'nın taksîmi meselesidir. Daha evvel yapılan ittifak anlaşmasına göre, Makedonya'nın geniş bir kısmının Bulgaristan'a âit olması icap ederken, Sırbistan onu, Sofya hükûmetine vermek iste-

---

* (Paşa'nın muhtelif risâlelerinde yer alan ve ciddî bir tefekkür mahsülü olan görüşlerini eserin sonuna dercettiğimiz Ek-2'de hülâsa etmeğe çalıştık.)

memiştir. Hemen hemen bütün Balkan devletleri, Bulgaristan'ın büyümesi karşısında tedirgin olmuşlardır. Rusya da Bulgarya'nın bu derece büyümesine muhâliftir. Bundan kuvvet olan Romanya, bâzı tâvizler istemeğe başlamış ve Dobruca dâvâsını tâzelemiştir. Rusya'dan destek alan Sırbistan ise Bulgarya'nın kendi güneyini kapatacak şekilde büyümeşine asla râzı olamıyacağını bildirmiştir. Belgrad hükûmeti, "Büyük Sırbiye" hayâlini tahakkuk ettirmek, buna doğru atılmış adımlardan dönmemek kararına varmıştır. Yunanistan da, Bulgarya'nın büyümesinden ve Ege Denizi'nde bir mahrece kavuşmasından endîşe etmektedir. Bulgaristan'ın Selânik üzerindeki emellerinden çekinmekte, bu sebeple, Sırbistan'a yaklaşmaktadır.

Sofya hükûmeti ise, müttefikleriyle giriştiği pazarlıklardan bir netîce alamamış ve işi silâhla halletmekten başka çare görememiştir. Rusya tarafından destek görmeyen Bulgaristan, Türkiye'ye karşı kazandığı zaferlerden mağrurdur ve o sırada hâkim olan askerî klik, Bulgar satvetinin silâhla te'yîdi lâzım geldiği kanaatindedir. Dâhilî mücâdeleler içinde bulunan ve sulh anlaşmasını imzâ eden Türkiye'nin, bir harekete girişemiyeceğine kaanidir. Ayrıca, Bulgar erkân-ı harbiyesi, Sırp ve Yunan kuvvetlerini serî bir hareketle, ayrı ayrı mağlûb etmeyi tasarlamıştır.

İşte bu sebeple Bulgaristan, eski müttefiklerine karşı, ânî bir taarruza geçmiştir. 29 Hazîran 1913'te başlayan bu taarruz, Londra sulhünden bir ay kadar sonraya ve Saîd Halîm Paşa'nın sadâretinin 20. gününe tesâdüf etmiştir. Bulgarlar bu akılsız hareketlerinin cezâsını çekmişler ve Sırplar'a da, Yunanlılar'a da yenilmişlerdir. Fırsatı ganîmet bilen Romanya da 10 Temmuz'da, Bulgarlar'a harb ilân etmiş ve Balçık, Silistre, Tutrakan şehirlerini işgâl ederek, Plevne'yi almış ve Sofya'ya doğru yürümeğe başlamıştır.

Avusturya'dan fiilî destek bekleyen Bulgaristan, bu temennîsinin vukua gelmediğini pek acı şekilde görmüştür. Gerçi Avusturya, Sırbistan'ın büyümesinden endîşe etmiş, onun Rusya'dan destek alarak, kendi Slav tebeası üzerinde tahrîbkâr te'sîrler yapacağına kaani olarak harekete geçmek istemiş; fakat müttefiki Almanya'nın kat'î ihtarı ve İtalya'nın İttifak-ı Müselles (Üçlü İttifak)'ten çıkma tehdidi karşısında, bir şey yapamamıştır. Bütün kuvvetlerini Yunan ve Sırp ordularına karşı tahşîd eden Bulgarlar, Edirne de dâhil olduğu halde, Trakya'nın tamamını tahliyeye mecbûr olmuşlardır. Türkler işte bu vaziyette işe karışmışlardır.

Berlin sefîrimiz Mahmud Muhtar Paşa, Yunanlılar'ın Dedeağaç'a asker çıkardıklarını haber almış ve "Bunu Edirne üzerine bir hareket başlangıcı olarak telâkkî etmiş; Yunanlılar'a tekaddüm edilmesi lüzûmunu Bâbıâli'ye bildirmiştir." Sefîr "Edirne'nin Bulgaristan'da kalmasına Ruslar'ın arzûkeş ol-

madıklarını râ'na bildiğimden, Petersburg'un şiddetli protestolarının samîmîyetine inanamıyordum. Fransa ve İngiltere'nin şehri elimizden almak için işi fiiliyâta vardıracaklarına aklım ermiyordu. İstihbarât-ı husûsiyem bu hükmü te'yîd ettiğinden Babıâli'yi azminde teşvîk ve teşcî' ediyordum." demektedir.

Nitekim bir müddet sonra Petersburg sefîrimiz Turhan Paşa'nın Sasonov'la görüşürken "Neden Edirne'yi tahliye etmemiz için ısrar ediyorsunuz?" suâline, tebessümle "Ruslar'ın Islav makaasıdına Cermen ırkına mensub bir devletten daha az alâkadar görünmeleri câiz olmadığından." cevâbını verdiğini kaydetmektedir.

İşte Bâbıâli, bu sebeplerle çıkan fırsattan istifade etmeğe karar vermiştir. Cemal Paşa, hâtıratında, "Ordu zâbitlerinin hareket emri beklediklerini, hey'et-i vükelâ arasında ise böyle bir kararı tehlikeli bulanlar olduğunu, hattâ Nâfia Nâzırı Osman Nizâmî Paşa'nın, Saîd Halîm Paşa yalısında yapılan bir toplantıda, Bahriye Nâzırı Çürüksulu Mahmud Paşa'ya 'Eğer bu defa şu zevâtı, bu Edirne istirdâdı fikrinden vazgeçirebilirsem, kendimi vatanıma en büyük hizmeti ifâ etmiş addedeceğim.' dediğini, ayrı bir odada bulunan Tal'at ile Sadrâzam'ın 'Bir türlü ekseriyeti, müdâhale cihetine çeviremiyoruz; ne yapacağımızı şaşırdık.' diye derd yandıklarını, maamâfîh Reji Müdîr-i Umûmîsi Wely ile ertesi gün görüşüldüğünü ve imtiyazının 15 sene temdîdi karşılığında 1,5 milyon lira bulunduğunu, Tal'at'ın Hadımköy'e giderek, Başkumandan Vekîli İzzet Paşa ile görüştüğünü ve muvâfakatini aldığını, ancak bu suretle bir kabîne kararı çıkarılabildiğini" yazmaktadır.

Ali Fuad Bey de "Edirne'nin istirdadı teşebbüsüne Tal'at Bey'in ön ayak olduğunu, Sadrâzam Saîd Halîm Paşa, Şeyhülislâm Es'ad Efendi ve Adliye Nâzırı İbrahim Bey'in de işe katılarak, vükelâdan tereddüd gösterenlere galebe ettiklerini" yazmaktadır.

Bu karar üzerine Edirne'nin istirdadı için, orduya ileri harekât emri verilmiş ve Hâriciye Nezâreti tarafından da düvel-i muazzama nezdindeki sefîrlerimize bir tâmim gönderilmiştir. Bunda, teşebbüsten maksadın Bulgaristan'a Midye-Enez hattının boşalttırılması olduğu, ordunun Meriç nehrinin sağ sâhiline kat'iyen geçmiyeceği, Bâbıâli'nin bu işi sulhan yapmayı arzu etmekle berâber, yerli halka yapılan zulümlerin kararı ta'cîl ettiğini, yeni bir harb çıkarsa mes'ûliyetin Bulgarlar'a âit bulunduğu bildirilmiştir.

Cemal Paşa, Bâbıâli'ce yapılan "Bu taahhüdün siyasî bir hata olduğunu, çünki yalnız Edirne'nin istirdadının kâfî olmadığını, Meriç nehrinin Türk kalması gerektiğini, Edirne'nin Adalar Denizi'ndeki mahrec-i tabiîsi olan Dedeağaç'ın ve müdâfaa için lüzumlu olan Dimetoka, Sofulu havâlisi ile yüzde 85'i İslâm olan Gümülcine ve İskeçe'nin ele geçirilmesine çalışmanın elzem

bulunduğunu" yazmaktadır. Nitekim böyle bir taahhüdün bizi bağladığı ve zararımızı mûcib olduğu sonradan anlaşılmıştır. Fakat o günkü ahvâle göre ve büyük devletlerin tehdîtleri karşısında, İttihatçılar'ın yine de cesur bir hareket yaptıklarını söylemek insaf icâbıdır. Bu teşebbüsün icrâsı husûsunda gösterdikleri gayretin en büyük sebebini de, Cemal'in tâbiriyle "Münhasıran Edirne'yi kurtarmak iddiasıyle bir darbe-i hükûmet yapmış, bu sebeple Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekili'ni öldürmüş olan fırkanın, iktidar mevkiinde kalmak selâhiyetini ve imkânını zâyi edeceği kanaati" teşkîl etmiştir. Böyle bir maksatla da olsa yapılan iş, devlet ve milletin menfaatine olmuş ve tabiî İttihatçı ricâle de prestij sağlamıştır. Nitekim, bu karardan sonra Osmanlı kuvvetleri, hiç bir mukaavemetle karşılaşmadan Kırkkilise ve Edirne'yi işgâl edivermişlerdir (21 Temmuz 1913/16 Şâbân 1331).

Bu harekâta "Kahraman-ı Hürriyet" nâmıyle anılan kaymakam Enver Bey de iştirak etmiş; İttihatçı propagandasıyle bütün muvaffakıyet ona hamledilmiş, hattâ kendisi "Edirne Fâtihi" gibi bir ünvanla dahi anılır olmuştur.

Ali Fuad Bey "Edirne'nin kurtarılması, mütevâlî mağlûbiyetler netîcesinde memleketin üzerine çökmüş olan zılâm-ı kâbusu ref' ederek, halkın mâneviyâtını da yükseltti ve memleketin her tarafında meserretle telâkkî edildi." demekte ve cuma günü büyük merâsimle Sultan Selîm Câmii'ndeki Mevlid-i Şerîf kıraatine zât-ı şâhâne adına gönderildiğini yazmaktadır. Müellif, seryâver Sâlih Paşa ile birlikte Edirne'ye gittiğini, hükûmet konağında toplananlara "Pâdişahımız, Halîfe-i zî-şân efendimiz hazretleri Edirne ahâli-i sâdıkasını selâm-ı saâdet-encâm-ı şâhâneleriyle taltîf için bu bendelerini izâm buyurdular; inâyet-i Bârî ve imdâd-ı rûhâniyet-i hazret-i Peygamberî ile asâkir-i şâhânelerinin sevgili Edirnemizi tahlîse muvaffakıyetlerinden dolayı Cenâb-ı Hakk'a hamd-ü senâ ettiler." misillü bir hitâbe irâd ederek tebeanın vifâk üzere yaşamaları temennîsinde bulunduğunu, bilâhare Selîmiye'de cemaat-i kübrâ ile namaz kılıp, Mevlid-i Şerîf'i dinlediklerini, Zât-ı Şâhâne tarafından şehir fukarasına gönderilen 2500 altını belediye erkânına teslîm ettiğini, ayrılırken Tal'at'ın "Ah Sultan Selîm, acaba seni bir daha görebilecek miyim?" diye endîşe izhar ettiğini, bunun siyasî teşebbüslerin muvaffakıyetine dâir şüphesinden doğduğunu kaydetmektedir.

Bu esnâda, Meriç'i tecâvüz etmiyeceğine dâir te'mînât verilmiş olduğundan, İttihatçı rüesâ "Teşkîlât-ı Mahsûsa" nâmıyle bir milis topluluğu kurup, Bulgarlar'ın bıraktığı Batı Trakya'yı ele geçirmeğe çalışmışlardır. Bu teşkilâtın başına Süleyman Askerî nâmında bir komitacı yüzbaşı getirilmiştir. Bu ve etrafındaki İttihatçı zâbitler, seçtikleri çetelerle Batı Trakya'yı Karasu'ya kadar işgâl ettirmişler ve Doğu Rumeli'nin bir kısmını ele geçirmişlerdir. Girdikleri yerlerde hemen bir mahallî hükûmet kurdurmuşlar ve başı-

na da oraların nufûzlu adamlarını getirmişlerdir. Bu hususta Bulgarlar'a düşman olan Yunan hükûmetinden yardım ve müzâheret görmüşlerdir. Hattâ Yunanlılar, Dedeağaç'ı onlara teslîm edip çekilmişlerdir. Bu çetelerin en büyük muvaffakıyet sebebi, Bulgarlar'ın müslim ve gayrı müslim ahâliye yaptıkları zulümlerdir. İşte böylece "Garbî Trakya Hükûmet-i Muvakkata-i İslâmiyesi" kurulmuştur. Bunlar, her şehir ve kasabada askerî, mülkî ve adlî teşkîlât yapmışlar ve mühürler kazıttırmışlardır. Meselâ "Mestanlı Millî Hükûmeti", "Koşikavak Millî Hükûmeti" gibi mahallî ve millî bir teşkîlât yapmışlardır. Devlet reîsliği Gümülcine Belediye Reîsi'ne, Erkân-ı Harbiye Reîsliği Süleyman Askerî'ye, Umûm Müfettişlik Hacı Sâmi'ye, Millî Kuvvetler ve Umum Çeteler Kumandanlığı Kuşçubaşı Eşref'e verilmiştir. Eşref ve Hacı Sâmi kardeş ve Çerkes'tirler. Bu ikincisi, Enver'le Türkistan'a da gitmiş, orada dövüşmüş; bilâhare İzmir suikasdında medhaldar addedilerek öldürülmüştür.

Yunan ve Bulgar hududunu kapatacak, böyle tampon bir Türk ve İslâm hükûmetinin mevcûdiyeti, Türkiye için çok faydalı bir husus iken, bilâhare İttihatçı hükûmetin zaaf göstermesi, işleri bozmuştur. Cemal, hâtıratında hülâsaten şu malûmâtı vermektedir:

> *"Kabînenin Meriç nehrini kat'iyen tecâvüz etmiyeceği taahhüdü üzerine, bâzı zevât bunun adem-i isâbetini nazar-ı dikkate alarak, hükûmete tâbi' olmayan gayrı resmî bir teşkîlât-ı mahsûsanın Meriç ötesinde istediği gibi hareket etmesine göz yumulmasını Başkumandanlığa kabul ettirdiler ve bu teşkilât, âkilâne bir hareket-i seri'a ile Mesta Karasuyu vâdisine kadar bütün garbî Trakya'yı işgâle muvaffak oldu. Garbî Trakya kıt'ası, Edirne vilâyetinin Ortaköy ve Kırcaali kazâlarıyle bütün Dedeağaç ve Gümülcine sancaklarını ihtivâ eden ve nüfûsunun yüzde 85'i İslâm'lardan terekküp eden bir kıt'â-i mühimmedir. Bu kıt'ayı işgâl eden Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın riyâsetinde Süleyman Askerî Bey bulunuyor ve Çerkes yüzbaşı Reşid ve İzmirli Eşref ve kardeşi Sâmi ve yüzbaşı Fehmi Beylerle daha sâir bâzı zevât erkân-ı aslîyesini teşkîl ediyorlardı. Süleyman Askerî Bey ahâli-i islâmiyenin ileri gelenlerini bir umûmî kongreye dâvet ederek, merkezi Gümülcine olmak üzere Garbî Trakya Hükûmet-i Muvakkata-i İslâmiyesi nâmı altında bir hükûmetin teşekkül ettiğini ilân ettirdi. Bu hükûmetin riyâset-i muvakkatasına Gümülcine Belediye Reîsi intihâb ve kuvve-i icrâiye siyâsetine de Süleyman Askerî Bey tâyin olundu. Hükûmet-i Osmaniye zamânındaki kazâ teşkîlâtı aynen ibka ve her birine birer hükûmet reîsi intihâb edilerek, yine her birine birer kuvve-i icrâiye kumandanı tâyin*

olundu. Süleyman Askerî, biraz acûl ve biraz nikbîn olmasına rağmen, pek mükemmel ve müteşebbis bir idâre adamı addolunabilirdi. Onun Garbî Trakya teşebbüsünden İstanbul Konferansı'nda çok istifâde edilmiştir. 1913 senesi Temmuz ortalarından Eylül ortasına kadar pâyidâr olan bu hükûmetin mevcûdiyetine, İstanbul Muâhedesi ahkâmı mûcibince nihâyet verildi. Fakat bu muâmele pek kolay olmadı. Süleyman Askerî ve arkadaşları, hükûmetin taahhüdüne rağmen, Garbî Trakya devletinin idâmesini arzû ediyorlardı. Halbuki Osmanlı hükûmeti Garbî Trakya'nın hiç bir mukaavemete düçâr olmaksızın Bulgar kıt'aları tarafından işgâl edilmesine fiilen yardım edeceğini taahhüt etmiştir. Ona mukaabil Bulgarlar, Garbî Trakya ahâli-i İslâmiyesi için pek ziyâde mûcib-i istifâde hukuk taahhüt etmişti. Bulgar işgâline karşı silâhlı mukaavemet pek çok idarî ve siyasî menfaatleri zâyi' etmelerine sebep olurdu. Bunu te'mîn için Gümülcine'ye gittim, kuvve-i icraîye kumandanlarıyle görüştüm; şerâiti kararlaştırdık. Bunları Bulgar ceneraline yazdım. Kâmilen kabul olunarak hareket-i işgâliye başladı."

Bu îzâhlar üzerinde biraz durmak lâzımdır. Cemal'in yazıları, kendisini temize çıkarmak için yazılmış şeyler hüviyetinde görülmektedir. Bulgarlar'ın o sırada, Türkiye'nin yardımını hâiz, hattâ Yunan desteğine de sâhip olan, Garbî Trakya hükûmetine karşı yapabilecekleri pek bir şey yoktur. Avrupa devletleri de bu hükûmeti tanımak temâyülündedir. Nitekim Bulgar Hâriciye Nâzırı Geschov, hâtıralarında:

> *"Eğer Osmanlı hükûmeti, Garbî Trakya'da kurulan yeni hükûmeti kendi eliyle yok etmiş olmasa idi, büyük devletler, bu tampon devleti kat'î olarak tanıyacaklar ve Türkler de Balkanlar'dan çıkmamış olacaklardı. Biz bu netîceden endîşe ettik. Fakat Osmanlı devlet ricâli, husûsiyle Cemal Paşa bize, bizden daha çok hizmet etti."*

demekte ve içinde bulundukları güçlükleri anlatmaktadır.

Fakat Bulgarlar'dan dayak yiyen Cemal ile İttihatçı rüesâsı, o gün için şaşkın durumdadırlar. Bir kaç büyük devlet mensûbu siyasînin, bâzı maksatlar güden kuru sıkı tehditlerinden çekinmişlerdir. Ayrıca da, anlaşma için gelen Bulgar siyasî hey'etinin iğvâlarına kapılmışlardır. İttihatçı hükûmet Bulgarlar'ı kuvvetli görmekte ve onlarla yapılacak bir ittifakın Türkiye'ye çok şey kazandıracağına kaani bulunmaktadır. Gelen Bulgar hey'eti, İttihatçılar'a bu fikri vermiştir. Garbî Trakya hükûmetinin ilgâsına işte bu Bulgar iğvâlarının da sebep olduğu söylenebilir. Nitekim Cemal, hâtıratında:

"General Savof reîsliğinde bir Bulgar hey'etinin İstanbul'a geldiğini, Tal'at, Çürüksulu Mahmud, Halil ve kendisinden teşekkül eden bir grupla müzâkerelere başladığını, burada Savof'un 'Efendiler ricâ ederim; işimizi çabuk bitirelim ve asıl mühim olan diğer işimize başlayalım. Ben buraya, iki metre fazla toprağın Bulgaristan'da veyâ Türkiye'de kalmasını müzâkere için gelmedim. Benim sebeb-i vürûdum, senelerden beri arzû ettiğim bir emelin istihsâlidir: Türk-Bulgar ittifakından bahsetmek istiyordum. İşte ben bu işi te'mîn için geldim.' dediğini ve bunun üzerine gizli olarak tedâfüî ve tecâvüzî bir muâhede yapıldığını" anlatmaktadır.

Buna göre, yapılacak müşterek bir harbde Kavala, Drama ve Dedeağaç Türkiye'de kalacak, Bulgarlar Ustruma'ya giderlerse Türkler de Mesta Karasu'ya kadar Batı Trakya'yı alacaklardır.

Savof, imzalanmış muâhedeyi Kral'a tasdîk ettirmek için Sofya'ya gitmiş, fakat haftalar geçtiği halde kendisinden bir sadâ çıkmamıştır. Cemal "Bulgarlar gerek muâhede-i sulhîye ahkâmına ve gerek şifâhî bir çok vaadlerine rağmen Garbî Trakya ahâli-i islâmiyesi hakkında irtikâb-ı mezâlime başlamışlar, Pomakları cebren hıristiyan yapmağa teşebbüs etmişlerdi." demekte, "Sonradan muâhedenin hükümlerinde pazarlıklara giriştiklerini, Dedeağaç'ı bize vermeyi aslâ kabul etmediklerini, Midilli ve Sakız gibi Akdeniz adalarını Yunan elinde bırakmak mümkün olmadığı için, onlarla bir mücâdeleye girişilecek olduğunu, bu esnâda Bulgarlar'ı tekrar karşıda görmemek için, Türk-Bulgar ittifakına ehemmiyet verdiklerini" kaydetmektedir. Bilâhare de "Bu fikirden dolayı Türk-Bulgar ittifakında acele ediyorduk. Fakat dâima azamî istifâdeyi kendilerine te'mîn etmek ve en azîz müttefiklerini bile aldatmağa çalışmak Bulgar siyâsetinin, daha doğrusu Bulgar ahlâkının evsâf-ı mümeyyizesi cümlesinden olduğu için Bulgarlar işi uzattıkça uzatıyorlardı. Bizim Garbî Trakya'da tevsî-i arâzi etmemize de aslâ yanaşmıyorlardı." diyerek, kendisinin ve İttihat fırkasının Garbî Trakya Hükûmet-i Muvakkatasına son vermekle ne büyük bir siyasî hata işlediklerini ortaya koymaktadır.

Velhâsıl İttihatçılar, Edirne'yi istirdatta gösterdikleri sebatı, Garbî Trakya işinde gösterememişler; Türkiye'nin garb hududu için çok lüzumlu olan, hattâ bugün bile pek ehemmiyetli bulunan müstakil ve tampon bir İslâm devletini, üç şifâhî beyânata aldanarak lağvetmişlerdir. Devlet işlerindeki tecrübesizlikleri ve büyük devletler siyasîlerinin fiile çıkmıyan ve çıkamıyacak olan tehdîdlerinden çekinmeleri, onlar için tek mâzeret sebebi addedilebilir. Maamâfih o günkü dış siyâset vasatının oynaklığı, Türkiye meselesi üzerin-

de siyasî ve iktisadî nufûz te'mînine mâtuf devletler arası ihtilâfların çokluğu, İttihatçılar'ın mâzeretini kuvvetlendirecek kadar büyüktür. Dâhilde geniş kitlelerin kuvvetli desteğine dayanmıyan, halkı tarafından nevzuhur bir tegallüb addedilen insanların, hâricî politikada muvaffak olması da kolay değildir.

Diğer taraftan 92 gün süren İkinci Balkan Harbi'nden mağlûb olarak çıkan Bulgaristan, eski müttefikleri, fakat yeni düşmanları ile Bükreş Muâhedesi'ni imzalamıştır (10 Ağustos 1913/7 Ramazan 1331). Buna göre, Bulgaristan, Tutrakan, Silistre, Balçık ile Varna'nın kuzeyindeki Dobruca mıntıkasını Romanya'ya terketmek mecbûriyetinde kalmıştır. Sırbistan hududu ise Struma nehrinin biraz batısmdan itibâren çizilmiş; İştib ve Radoviç Sırbiye'de, Strumca Bulgarya'da kalmıştır. Yunanistan'la da Mesta Suyu hudut kabul edilmiştir. Bükreş sulhü Sırbistan, Yunanistan, Karadağ ve Romanya ile Bulgaristan arasında akdedilmiştir.

Ayrıca Bulgaristan'la Türkiye arasında, İstanbul'da bir konferans toplanmış ve burada da Bulgar hey'etinin iğvâatına kapılarak "Garbî Trakya Hükûmet-i Muvakkata-i İslâmiyesi"nin hayatına hâtime çekilmiş ve böylece Sofya hükûmetine yüzde 85'i müslüman olan bir mıntıka ile Ege Denizi'nde 90 km'lik bir sâhil parçası verilmiştir. Ali Fuad Bey'e göre, "Bu Bulgar hey'eti arz-ı ta'zîmât için saraya gelmiş ve içlerinden Naçoviç 'Devlet-i Aliyye büyük bir imparatorluktur; Bulgaristan ise küçük bir devlettir.' diye pek mahviyetkâr bir lisan istimâl etmiş"tir. Şu sözleri, 500 sene hâkimiyetimizde yaşamış bir halkın mümessilleri tarafından söylenmiş ve eski hâtıraların büyüklüğünü dile getirmiştir. Hâlbuki o sırada başımızda bulunanlar böyle bir söze lâyık değildirler ve işin garîbi, bunu söyleyen adamların derme çatma devletini en büyük örnek kabul edecek bir zihin şaşkınlığı içindedirler. 20 maddeden ibâret olan ve İstanbul Muâhedesi nâmıyle anılan Bulgar-Türk anlaşmasıyle, Midye-Enez hattı, Edirne şehri bizde kalmak üzere genişletilmiştir (29 Eylül 1913/27 Şevvâl 1331).

Bundan sonra, Osmanlı-Yunan anlaşması yapılmıştır (14 Kasım 1913/24 Zilhicce 1331). Adalar meselesinin halli, düvel-i muazzama denilen Avrupa devletler kliğine havâle edilmiş olduğundan, bu muâhedenin maddeleri, hep umûmî hükümler mâhiyetinde kalmıştır. Nihâyet Adalar meselesi, büyük devletlerin hıristiyanlık gayreti ve Yunanlılık hakkındaki marazî sevgileri sebebiyle Atina lehine halledilmiştir. Böylece İmroz, Bozcaada ve Meis hâriç olmak üzere, bütün Akdeniz adaları Yunanistan'a hediye edilmiştir (16 Aralık 1913/12 Muharrem 1332). Osmanlı hükûmeti bu hal tarzını kabul etmemiş ise de, mesele Umûmî Harb'in çıkması yüzünden, bir netîceye ulaşamamıştır.

Aslında bizim, işi hakem olarak düvel-i muazzamaya havâle ettikten sonra, ordan çıkan karara itiraz etmemizin bir hukûkî mesnedi yoktur. Fakat ne var ki, Avrupa devletler kliğinin kararı, hem fecî surette adâletsiz, hem de kendi siyasî menfaatleriyle tezat teşkîl etmektedir. Nitekim onların, Türkiye aleyhinde olan ve dolayısiyle siyasî muvâzeneyi bozucu vasıfta bulunan bu çeşit inadî kararları, bizi de kendilerini de gâilelere atmıştır. İttihatçılar'ın Bulgarlar'ın palavralarına kapılışları ve onlarla gizli bir ittifak yapıp anlaşmaya girişlerinin başlıca sebebini de Adalar meselesinin aldığı şekle raptetmek lâzımdır. Nitekim Cemal, hâtıratında bunu iddia etmekte ve:

> *"Bulgar ittifakı bizim için cidden hâiz-i ehemmiyet idi; zîra biz ne vakit olsa Yunanlılar'la bir mücâdeleye girişecektik. Limni, Midilli, Sakız gibi Akdeniz adalarını Yunanlılar'ın elinde bırakmak bizim için gayr-i mümkündü. Yunanlılar'la harbe giriştiğimiz zaman Bulgarlar'ı be-tekrar karşımızda görmememiz lâzımdı."*

demektedir.

Fakat bu ne yanlış zihniyettir ki, kara ordusu bakımından Yunanlılar'a olan büyük üstünlüğümüzü kullanmak için, elimize geçen Garbî Trakya hükûmeti fırsatından istifâde etmemekte, Bulgar topraklarıyle sınırı kapatmakta, sonra da Yunanlılar'la hesaplaşmadan bahsetmektedir. Kendisine göre bu, Bulgarlar'la yapılan gizli ittifakla te'mîn edilmiştir. Ona göre, hudut ha Bulgarlar'ın elinde olmuş; ha kendi ellerinde olmuş, müsâvîdir. Tabiî böyle bir telâkkîyi doğru görmek mümkün değildir. Nitekim Bulgarlar ittifakı kabule yanaşmamışlardır.

Yine Cemal'e ve İttihatçılar'a göre Bulgarlar, Makedonya için, Sırbistan ve Yunanistan'la muhârebeye girişecekler ve bunun için Türkiye'nin yardımına muhtâc olacaklardır. Dobruca işinde Romanyalılar'ı da te'mîn ederek, Türk-Bulgar-Romen ittifakı yapılacaktır... Bu kanaat, Bulgarlar'ın Makedonya için harbi göze alacakları gibi doğru bir mütâlaaya binâ edilmiştir. Fakat, Romanya'yı yanımıza almak gibi bir hayâle ve Yunanistan'la hududu kaybetmek, dolayısiyle inisiyatifi elden kaçırmak gafletine müncer olmuştur. İşin garîbi, Bulgar ittifakından elde edeceğimiz hiç bir şey yoktur. Garbî Trakya Hükûmeti ile elde ettiklerimizi, hiç bir mukaavemet gösteremiyecek kadar zayıflamış olan Bulgaristan'a vereceğiz; sonra onunla berâber harbe gireceğiz ve buraları alacağız. Gâlip gelirsek buna Sakız, Midilli gibi bir kaç adayı daha katacağız. Görülüyor ki, bu mütâlaa ahım şahım bir görüş olmadığı gibi, hesaplı bir düşünce olmaktan da uzaktır.

Velhasıl bu muâhedelerle Balkan muhârebeleri güyâ bir netîceye ulaş-

mıştır. Bulgaristan Birinci Balkan Harbi'nde elde ettiği yerlerin büyük kısmını kaybetmiş; hattâ kendi toprağı olan Dobruca'yı bile Romanya'ya vermek mecbûriyetinde kalmıştır. Bununla berâber İttihatçılar'ın gafletleri yüzünden Batı Trakya'dan bir parça elde etmiş ve Türkiye'yle hududa sâhip tek Balkan devleti olmuştur. Sırbistan ve Karadağ yüzde 80'e yakın arâzi kazanmışlar; Yunanistan ise ülkesini bir misli genişletmiştir. Bulgaristan'ın bile bir çok yerleri kaybetmesine rağmen arâzi kazancı yüzde 20'yi bulmuştur. Tabiî bütün bu kazançlar Türkiye zararına olmuştur.

Balkan muhârebeleri "Şark Meselesi" de denen Türkiye problemini bütün genişliğiyle ortaya atmıştır. Bizim, bu muhârebelerde çok zayıf görünmemiz, Avrupa devletlerine muvâzene unsuru olmaktan bile çıktığımız intibâını bırakmıştır. Böylece Boğazlar, Adalar, Anadolu ve Arabistan meseleleri üzerinde yeni telâkkîler belirmiş ve Türkiye, târihinin en kritik ve tehlikeli anlarını yaşamağa başlamıştır.

Bükreş Muâhedesi'ne hiç bir zaman kat'î bir sulh anlaşması olarak bakılamamış ve ancak bir mütâreke addedilmiştir. Sırbistan'ın büyümesi, Slav tebeayla dolu olan Avusturya'yı tedirgin etmiştir. Bu devlet, Bulgaristan'ı tutmakla hiç bir şey kazanamamıştır. Avusturya Slav tebeası büyük tahrîkâtın tesiri içine alınmış; hattâ ihtiyar İmparator Fransua Joseph "Artık Bükreş sulhü devam edemez; yeni bir harbe doğru gidiyoruz." cümlesini sarfetmiştir. Bu sözler Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun da inhilâl ânının geldiğini ortaya koymuştur.

Balkan Harbi, Avrupa siyasî muvâzenesini bozmuş ve devletler arası rekaabetlere de hız vermiştir. Meselâ Almanya, bir ara, Bağdad-Basra demiryolu rekaabetini mevzûbahs ederek, İngiltere ile bir anlaşmaya girmek ve Anadolu'yu bile nufûz bölgelerine taksîm etmek teklîfini yapmıştır. Bu teklîf, Grey tarafından tasvîb görmüş, hattâ Londra Konferansı'nda gizlice görüşülmeğe bile başlanmış; fakat karşılıklı siyasî ve iktisadî rekaabetler, meseleye başka bir şekil vermiştir.

Bir ara Rusya Hâriciye Nâzırı Sasonow, Petersburg sefîrimiz Turhan Paşa'ya "Artık aramızda Islav meselesi kalmamıştır; biz de birbirimizle anlaşmalı ve dost olmalıyız." demiş; Çar da, kendisini ziyârete gelen Tal'at Bey'e "Türk-Rus yakınlaşması"ndan bahsetmiştir. Bunlar 1911'de Çarikof'un Saîd Paşa hükûmetine yaptığı teklîfe müşâbih görünmektedir. Nitekim orda da, Rusya, Boğazlar'ın hazarda ve seferde kendi harb gemilerine açık olması, fakat harb hâlinde bulunduğu bir devlete karşı kapatılması mukaabilinde, hem Boğazlar'ı müdâfaaya yardım etmeyi, hem de Osmanlı Devleti'nin siyasî hegomonyası altında, bir Balkan hükûmetler ittifakı vücûda getirmeyi teklîf etmiştir. İtalya harbi esnâsında ve onların Boğazlar'ı zorlaması sırasın-

da vukû bulan bu teklîfi Saîd Paşa, İngiliz sefâretine bildirıneyi husûsî bir kıyâset addetmiştir. Nitekim Rusya, Balkan Harbi'nde Bulgaristan'ın büyümesini ve Boğazlar'ı tehdîd edici bir mevkie sâhip olmasını aslâ istememiş; hattâ Midye-Enez hattını o teklîf ettiği gibi; bunun Edirne'yi de içine alacak şekilde genişletilmesini kabul etmiştir.

Buna mukaabil, Alman siyasîleri, Avusturya'nın dümen suyunda gitmek gibi bir gaflette bulunmuşlar; İstanbul sefîrlerinin ikazlarına rağmen, bu yolda devam etmişlerdir. Tabiî Rusya'nın, Türkiye'nin Trakya'daki topraklarının geniş tutulmasını istemesi, istikbalde Boğazlar'ın kendi eline geçeceğini düşünmesinden doğmaktadır. Rusya buraları hiç kimseye kaptırmak niyetinde değildir. Nitekim Cemal, Ruslar'ın, kendi çıkardıkları Bulgarlar'ın zararını neden dolayı istediklerini uzun uzadıya düşündüğünü, nihâyet sefîr Toşef'le görüşürken bu meseleyi sorduğunu ve ondan da "Ruslar İstanbul'u kendi malları addediyorlar; şehri aldıkları zaman onun Rumeli'ndeki hinterlandının mümkün olduğu kadar vasî olması kendileri için hâiz-i ehemmiyettir." cevâbını aldığını yazmaktadır. Cemal, "Bu mütalaayı pek doğru ve şâyân-ı kabul gördüm." demekte ve Rus siyâsetini değerlendiremediğini, bunu Bulgar'dan öğrendiğini de ortaya çıkarmaktadır. Halbuki yüz senelik târihimizi tedkîk etmiş olsaydı, onun en mühim meselesinin Boğazlar ve İstanbul mihveri etrafında döndüğünü görürdü. Şu itirâf bile İttihatçı ricâlin siyasî görüş itibâriyle ne derece nâkıs olduğunu göstermektedir.

Bütün bu yazılanlar, Balkan Harbi'nin hiç bir şeyi halletmediğini, aksine Avrupa muvâzenesini derinden sarstığını, devletler arasındaki rekaabetleri pek fecî şekilde şiddetlendirdiğini ortaya koymaktadır. İşte bu sebepledir ki, milletler arasında hızlı bir silâhlanma yarışı başlamış ve dünya târihinin o devre kadar görmediği derecede büyük ve azîm kapışmanın hazırlıklarıyle meşgûl olunmuştur. Cihan harbi denilen bu büyük hâile ve milyonlarca insanın hayatına mal olan bu azim ceng-ü vegâ, dünya muvâzenesini temin eden büyük imparatorlukların hayatına hâtime çekecek, Avrupa haritasını milliyetlere istinad eden bir devletler mozayiğine çevirecek ve Balkanlaştıracak, Bolşevizm gibi ifrad cereyanlarına vücût verecek, târihten silinmiş kavimleri devlet hâline getirecek, beşeriyeti yeni dertlere, yeni gâilelere doğru itecektir. Avrupa haritası parçalanırken, gâlib devletlerin siyasî ve iktisâdî nufûzları, doğuda elde ettikleri müstemlekelerle genişliyecektir. Bütün Afrika, Asya ve Şark dünyasında Avrupalı'ya karşı sönmez bir kin uyanacak; beşeriyet yeni bir mücâdelenin içine girecektir. Bu didişme ve çekişme çılgınlık derecesine kadar uzanacak, esâfil-i nâstan ibâret bir takım cebâbireler milletlerin hayâtına musallat olacak, devletler arasındaki dâhilî ve hâricî çekişmeler, bu hâliyle günümüze kadar sürüp gelecektir.

Alman Hey'et-i Islahiye-i Askerîyesi'nin Gelmesi; Siyasî ve Askerî Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin kaderini değiştiren ve istikbâlini rahnedar eden en mühim tasarruflardan biri de şu sıralarda vukua gelmiştir. Bu, "Alman hey'et-i ıslahiye-i askerîyesi"nin memleketimize gelmesidir. Balkan Harbi'nden perîşan bir halde çıkan orduya çekidüzen verilmesi, ıslahı, tâlim ve terbiyesi, devletin en mühim meselesi hâlindedir. Mahmud Şevket Paşa, sadâreti esnâsında, bu hususta bir teşebbüste bulunmuş ve Almanya'dan askerî bir ıslah heyeti talep etmiştir. Bu heyet kara ordusunu ıslah etmek vazîfesiyle mükelleftir... Tanzîmat'tan beri devletin içine düştüğü zaaf yüzünden, bir nevi hâmimiz hâline gelen ve düvel-i muazzama denilen kliği kullanmak mecbûriyeti ise, donanma ıslahının Limpus Paşa nâmında bir İngiliz amiraline, jandarmanın ıslahının Baumann Paşa isminde bir Fransız generaline tevdiine sebep olmuş görünmektedir.

Alman askerî heyetinin gelişini Enver'in bir hatası ve günahı olarak görenler ve işi onun "Alman adamlığı"na kadar götürenler vardır. Bilhassa yabancı menşeli kitaplarda ve onlardan faydalanan yerli eserlerde bu iddia ve kanaat umûmîdir denebilir. Hâricî politikada İ'tilâf-ı Müselles tarafdarlığı tezinde olan, bilhassa Fransızlar'la yakınlaşma için çok gayret gösteren, üç büyük İttihatçı rüknünden de biri bulunan Cemal Paşa ise, bunun tamâmen yanlış olduğunu söylemektedir. Bu zât, hâtıratında "Bana öyle geliyor ki, Avrupa ve Amerika'da hiç bir fert, bu meseleyi, yâni Osmanlı ordusunun tensîk ve tanzîmi için, Alman Hey'et-i Islahiye-i Askerîyesi'nin İstanbul'a gelmesi keyfiyetini hakîkati vechile bilmiyor." diyerek, bunun, Mahmud Şevket Paşa tarafından getirtildiğini bildiriyor. Cemal, bilâhare bu kararın sebeplerini anlatıyor. Ona göre:

"Mahmud Şevket Paşa, netîce vermiyen teşebbüsler karşısında, Bulgarlar'a karşı bir muzafferiyet kazanılmasını imkân dâhilinde görmediği için, Midye-Enez hattını hudud kabul eden Londra mukaddemât-ı sulhiyesini kabul etmiştir. Artık, bütün kudret-i millîyenin ıslahat-ı dâhilîyeye hasredilmesi kararındadır. Bunu vücûda getirmek için en evvel muhtâc olunan şey ise paradır. Binâenaleyh, Avrupa hükûmetlerinin herhangi birinden mühim bir meblâğ istikraz etmek istemektedir. Evvelâ Almanlar'a mürâcaat etmişse de onlar, Berlin piyasasının bir Türk istikrazı kabûlüne müsâid olmadığından bahsederek, Fransızlar'a mürâcaat edilmesini, onlarla hoş geçinmeğe çalışılmasını, kendilerine güvenilmesini tavsiye etmişlerdir. Bunun üzerine hükûmet, Fran-

sa'ya mürâcaata karar vermiş ve bu sebeple İttihat Terakkî'nin mâliyecisi Câvid Bey'i, bir hey'etle Paris'e göndermiştir.

"Bu arada Mahmud Şevket, yalnız istikrazı değil, mütevazin bir bütçe vücûda getirilmesinin esas şartı telâkkî ettiği kapitülasyonlardan kurtulmayı da istemektedir. Aynı zamanda bilhassa İngiltere ve Rusya ile aramızda nizâ' sebebi olacak meselelerin halline de teşebbüs etmiştir. O zaman için bu meselelerden en mühimi, İngiltere ve Rusya'nın garîb bir tarzda parmaklarına doladıkları hudûd-ı İrânîye tashîhâtıdır. Tashîh için, bu iki hükûmetten husûsî memurlar göndermelerini istemiştir.

"Diğer taraftan Paşa, en mühim mesele olarak ordu ve donanmanın ıslahı ve tensîkini görmektedir. Zâten donanmanın ıslahı için bir İngiliz hey'et-i ıslahiyesi vardır. Paşa bu hey'etin reîsi ile bizzat temas ederek tensîk işinin hızlandırılmasını istemiştir."

Cemal, bu hususları bildirdikten sonra, bizzat Mahmud Şevket Paşa'dan işittiği hususları nakletmekte ve şöyle demektedir:

"Mahmud Şevket Paşa'nın niyât ve teşebbüsâtına dâir verdiğim bütün tafsîlât, kendisinin bizzat bana verdiği izahâta müstenid olduğundan, hakîkati hakkında kimsenin şüphe etmemesini ricâ ederim. Paşa zamân-ı sadâretinde, ekseriyâ geceyi, Bâbıâli'de geçirir ve orada yatardı. Ben de İstanbul Muhâfızlığı'nda yatmakta olduğumdan, gündüz pek ziyâde çalışarak yorulduğu bâzı akşamlar, yemekten sonra, kendisini ziyâret etmekliğimi telefonla emrederdi. Düşündüğü ve teşebbüs ettiği husûsât hakkında, işte bu zamanlar bana izâhat verir ve benim fikir ve ictihâdımın nelerden ibâret olduğunu sorardı. Böyle gecelerden birinde bana demişti ki: 'Oğlum! Düşünüyorum ki, ordumuzu ıslah için şimdiye kadar teşebbüs ettiğimiz bütün tedâbir yarım ve hattâ çürük tedbîr ıtlakına masadaktırlar. Şimdiye kadar tensîkcileri gelişigüzel celbettik. Güzel düşünülmüş, vâsi bir programa tevfikan tesbit edilmiş miktar ve mâhiyette ve kâffesi yekdiğerine merbût bir hey'et-i mühimme-i ıslâhiye celbini düşünmedik. Bakınız Yunanlılar bizden pek çok akıllı çıktılar. Donanmalarının ıslâhını İngiltere'ye, ordularının ıslahını Fransa'ya bıraktılar. Venizelos, Fransız ve İngiliz hey'et-i tensîkiye reîsleri ile sıkı temasta bulunarak, onların her istediklerini yaptı... Bence Venizelos'un memleketine yaptığı hizmetlerin en büyüğü budur.. Donanmamız için bir İngiliz hey'et-i tensîkiyesi var, bu hey'etin reîsiyle görüşeceğim. Ne isterse kabul edeceğim. Ordumuza gelince: Biz artık

Alman usûl-i harbinden kendimizi kurtaramayız. Otuz seneyi mütecâviz bir zamandan beri, ordumuzda Alman muallimler bulunmuş; hey'et-i zâbitânımız, kâmilen Alman usûl-i harbiyle terbiye edilmiş; velhâsıl bizim ordumuz Alman tâlim ve terbiye-i askerîyesinin ruhuyle peydây-ı istinâs etmiştir. Şimdi bunu tebdîl etmek gayr-ı mümkindir. Binâenaleyh, vâsî mikyasta bir Alman hey'et-i tensîkiyesi celbetmek ve hattâ icâb ederse bir Osmanlı kolordusunun emr-ü kumandasını, bir Alman ceneraline vererek bunun bütün cüz'-i tamlarına, Alman ümerâ ve zâbitânından kumandanlar tâyin etmek, böylece vücûda getirilecek olan bir numûne kolordusuna Osmanlı ordusunun bütün ümerâ ve zâbitânını birer müddet-i muayyene için stajyer göndererek takvîye-i ma'lûmâtlarını te'mîn etmek fikrindeyim. Bundan başka Harbiye Nezâreti devâirini, Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye'yi, Mekâtib-i Askerîye'yi, askerî fabrikaları tensîk ve bir müddet idâre etmek için de yine bir hey'et-i ıslahiye meyânında bir çok askerî mütehassıslar celbedeceğim. En vâsî ve şumûllü mânâsıyle ordunun tensîk ve ıslâhına sarf-ı himmet edeceğim. Ben bundan sonra uzun müddet harbden tevakkî etmek fikrindeyim. Binâenaleyh, ordunun hazar kuvvetini mümkün olduğu kadar tenkîs ederek, bu sâyede yapacağım iktisad ile hey'et-i tensîkiyenin masrafını te'mîn edeceğim. Vakt-i hazar için, Osmanlılığa küçük, fakat pek muntazam ve iyi tâlim ve terbiye edilmiş bir ordu hediye edeceğim. Vakt-i seferde kadroların tevsi' ve ikmâli sâyesinde ordunun haddü'l-gâyeye îsâli güç bir şey değildir. Böyle bir hey'et-i ıslâhiyeyi ne şerâit dâiresinde verebileceklerini Almanlar'dan sormak üzereyim.'

"İşte Ceneral Liman von Sanders hey'et-i ıslâhiyesinin İstanbul'a vürûdunu intâc eden teşebbüs budur ve işte Enver Paşa'nın kat'iyen bir dahl-ü te'sîri yoktur. Mahmud Şevket Paşa'nın şehâdetinden sonra Harbiye Nezâreti'ni deruhde etmiş olan İzzet Paşa da aynı fikir ve nazarı tâkip etmiş, Ceneral Liman von Sanders hey'et-i ıslâhiyesinin mukaavelenâmesi, müşârünileyh zamanında tanzîm ve teâtî olunmuştur. Hattâ, hey'etin İstanbul'a geldiği gün, istasyonda Harbiye Nâzırı sıfâtıyle müşârünileyh İzzet Paşa kendilerini istikbâl etmiş ve hey'etin vürûdundan ancak bir veyâ bir buçuk ay sonra Enver Paşa Harbiye Nezâreti'ne geçmiştir.

"Liman von Sanders Paşa'nın I. Kolordu Kumandanlığı'nda bulunmasının mazarratını en evvel takdîr eden Enver Paşa olmuştur. Onun Müfettiş-i Umûmî nâmı altında istihdâmının daha fâideli olacağını takdîr ederek, Rus, Fransız ve İngilizler'in tazyîki netîcesinde değil, ancak kendisinin tensîbi ile bu ta'dîlât icrâ edilmiştir."

Paşa'nın sözlerinde bir çok haklı görüşlerle birlikte, istifham, şüphe ve tereddüt uyandıracak noktalar da vardır. Ordumuzun Alman usûl-i harbiyle yetiştirildiği, bundan vazgeçmenin güç olduğu, askerî hizmetlerin bütününde âhenkli bir tanzîm ameliyesine girişilmesi lâzım geldiği hususları, şüphe götürmez gerçekler olarak görünmektedir. Fakat "bir Osmanlı kolordusunun emr-ü kumandasını bir Alman ceneraline vermek, bunun bütün cüz'-i tamlarına Alman zâbitlerinden kumandanlar tâyin etmek, Harbiye Nezâreti ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmî'yi tensîk ve bir müddet idâre etmeği" (!) yine onlara tevdî etmek, devletin yüksek menfaatleriyle kaabil-i te'lîf bir tasarruf olarak görülemez. İnsanın böyle bir görüşe sâhip olması için ya çok âciz olması veyâ körcesine bir Alman taraftarlığı gütmesi lâzımdır. Mahmud Şevket'te bunların ikisinin de bulunduğu söylenebilir. Alman askerî hey'etinin işi, teknik hudutlar içinde kaldıkça, yâni tâlim ve terbiyeye, tanzîm ve tensîke, istişâre ve müşâvereye münhasır bulundukça, buna bir şey denemez. Fakat bir kolordunun bütün cüz'-i kumandanlıklarına ve Erkân-ı Harbiye'nin idâresine, bi'l-fiil karışan ve emr-ü kumanda mekanizmasını ele geçiren Alman askerî hey'etinin, siyasî sahada çok nufûzlu bir baskı unsuru olabileceğini görmemek ve idrâk etmemek, safdillikten öte bir şeydir. Devlet idâresinde ise, böyle bir safdillik yalnız felâket getirir. Nitekim de getirmiştir. Alman askerî ıslah hey'etinin reîsi Liman von Sanders *Fünf Jahre in der Türkei*(=Türkiye'de Beş Sene) nâmındaki eserinde, "15 Hâziran 1913'de Alman İmparatoru Kayser Wilhelm, Kassel'de 22. Tümen Kumandanı bulunduğu esnâda kabîneden gizli bir teklîf aldığını, o zamana kadar Türkiye'yi görmediğini, ordaki hâdiseler üzerinde tedkîkte de bulunmadığını, böyle bir vazîfeyi aklının köşesinden bile geçirmediğini" ifâde ederek, bir hayli izâhat vermektedir. Görülüyor ki, İmparator, hey'et reîsliği için, bizi hiç bilmiyen, memleketimize ve târihimize tamâmen yabancı bir generali seçmiştir.

Almanya ile bu hususta 27 Ekim 1913'de bir mukaavele imzalanmıştır. Hey'etin kadrosu, önce 42 kişi ile tahdît edilmiş, ertesi sene ise 71'e çıkarılmıştır. Bu rakam bilâhare 800'e kadar yükselmiştir. Yola çıkmadan önce generali kabul eden İmparator, "genç ve yaşlı Türkler arasında bîtaraflığı muhâfaza etmesini, Osmanlı zâbitleri arasından politikayı söküp atmasını" tavsiye etmiştir.

Liman von Sanders 14 Aralık 1913/15 Muharrem 1332 günü, bir miktar zâbitle İstanbul'a gelmiş ve I. Kolordu Kumandanlığı'na tâyin edilerek vazîfesine başlamıştır. O sırada I. Kolordu Kumandanı Cemal Paşa'dır ve bu sıfatla da Örfî İdâre Kumandanı'dır. Bir Alman'ın İdâre-i Örfîye Kumandanlığı'na gelmesi câiz olamıyacağı için, başka bir tedbîr ittihaz edilmiş; fırka kumandanı olan Fâik Bey (Paşa), Merkez Kumandanlığı'na tâyin edilmiştir.

Örfî İdâre Kumandanlığı da bu zâtın uhdesine verilmiştir. Cemal Paşa ise Nâfia Nezâreti vekâletine getirilmiştir.

İstanbul Boğazı'nı müdâfaa etmekle vazîfeli kolordu kumandanlığına bir Alman generalinin getirilmesi ise, bilhassa Rusya'da ciddî aksülamel uyandırmıştır. Rus gazeteleri, Almanya'nın Boğazlar'ı kontrolleri altına almak istediğini bildirerek, Berlin ve İstanbul hükûmetleri aleyhine şiddetli yazılar neşretmişlerdir. Sasonow ise, Fransa ve İngiltere hâriciyelerini müşterek tedbîr almaya dâvet etmiş ve İstanbul'daki sefîri Giers'e de, Bâbıâli'yi tazyîk etmesini salık vermiştir. Bâbıâli, amiral Limpus'un ve general Baumann'ın durumu üzerine dikkati çekerek, İ'tilâf-ı Müselles elçilerinin protestolarına, iknâ edici bir cevap vermeğe çalışmıştır. Diğer taraftan İngiltere başvekili de, aynı tarzda bir mukaabelede bulunarak, meselede Rusya'yı tutmaktan çekinmiştir.

Bu defa Rusya, Berlin'de bâzı teşebbüslerde bulunmuş; bu mesele yüzünden büyük bir ihtilâf çıkacağını ifhâm etmiştir. Sasonow ise, işe ciddî bir ehemmiyet vermiş, İngiltere ve Fransa'yla müşterek bir harekette bulunmayı tasarlamış ve bunu 23 Aralık 1913 târihinde Çar II. Nikola'ya bir rapor hâlinde arzetmiştir. Buna göre, Rusya, Fransa ve İngiltere ile müştereken, bâzı Türk limanlarını işgâl veyâ bizzat harekete geçerek Trabzon ve Bâyezid'i zabt ve taleplerinin yerine getirilmesine kadar oraları elde tutma dahi düşünülmüştür. Fakat toplanan "Husûsî İstişâre Meclisi"nde, bunun Almanya ile bir harbe sebebiyet verebileceği ileri sürülerek, teklîfe rûy-i kabul gösterilmemiştir.

Öte yandan Almanya da Liman işini büyütmek istememiş ve Rusya'yı yatıştıracak bir yol bulmuştur. Alman generali, "Süvârî Generalliği"ne, yâni orgeneralliğe terfî edilerek "Ordu Umûmî Müfettişi" yapılmış ve bilfiil birlik kumandanlığından alınmıştır. Nitekim Liman von Sanders hâtıratında:

"Alman Hâriciye Nâzırı von Jagow, pâyitahtta bir kolordu kumandanlığını kabul etmenin Ruslar tarafından itirazla karşılanabileceğini belirtmişti. Ona göre, bu sebeple Edirne'de bulunan II. Kolordu'nun kumandasını deruhde etmem daha doğru olacaktı.. Fakat bence bu teklîf faydalı bir hizmet olamazdı. Esâsen mukaavelede, Rus tazyîkiyle bir değişiklik yapılmasına tarafdar değildim.. Rus sefîri Giers, İngiliz ve Fransız sefîrlerinin muvâfakatıyle, pâyitahtta en ehemmiyetli bir kumanda mevkiine, bir Alman generalinin tâyininin doğru olamıyacağını beyân ediyordu. Sadrâzam Saîd Halîm Paşa, bu husûsun devletin umûr-ı dâhilîyesiyle alâkalı olduğunu bildiriyordu. Bu cevap üzerine şiddetli teşebbüsler durmadı. Hâdisenin heyecanı Petersburg'dan

Londra'ya sıçradı. Wangenheim, o esnâda izinli idi. Yerine bakan müsteşar, Hâriciye Nâzırı Jagow'dan aldığı emir üzerine, I. Kolordu Kumandanlığı'ndan vazgeçmemi, Edirne'deki II. Kolordu'nun kumandasını kabul eylememi teblîğ etti. 'Eğer siyasî sebeplerden dolayı bu işe boyun eğmek gerekiyorsa, en muvâfık hal tarzı, Almanya'ya çağrılmamdır.' cevâbını verdim. Çâreyi yine Haşmetli İmparator buldu. Beni bir üst rütbeye terfi ettirerek Süvâri Generali yaptı. Mukaaveleye göre, Türkler, rütbemin bir derece daha yukarısını vermeğe mecbur olduklarından müşirliğe yükseltildim ve kolordu kumandanlığından ayrılarak Ordu Müfettişi oldum."

demektedir. Burada şunu söyleyelim ki, "Süvâri Generali" tâbiri, lisanımızda "Orgeneral" mukaabilidir; "Kommandeur general" tâbiri, Türkçe tercümede bu şekilde geçmiştir. Bazı eski zâbitlerle konuşmamda "Liman von Sanders'in askerî kaabiliyeti yoktur, zâten süvâri generalidir." gibi sözleri çok duyduğumdan iltibasa mahal vermektedir. Bu sebeple tasrîh zarûreti vardır. Paşa'nın askerî kaabiyeti münâkaşa edilebilir; lehinde veya aleyhinde konuşulabilir. Fakat askerî kaabiliyetsizliğini "süvâri generalliği" gibi rütbe ifâde eden bir ıstılaha istinad ederek ileri sürmek doğru görülemez. General, yukarıdaki beyanlarından da anlaşıldığı üzere, gâyet anûd ve müteazzım bir adamdır. Bizzat Von Kress'in tâbiriyle "nefsine itimâdı olan, mağrur, ateşli ve çabuk hiddetlenen, müvesvis ve kıldan nem kapan bir zât"tır. Nitekim Cemal:

"Hiç şüphe yok ki, Liman Paşa İstanbul'a geldiği günden itibâren pek çok hatalar irtikâb etti. Evvelâ her fırsattan istifâde ile kendisinin İmparator ile pek sıkı teması olduğundan, tâlimâtını bizzat İmparator'dan aldığından bahseder ve zımnen Kayser'in askerî sefîri olduğunu işrâb etmek isterdi... Lüzumsuz kibr-ü gurûru, kendisine tevcîh olunan vazîfenin nezâketini takdîr edememesi pek gülünç hâdiselere sebep oldu. Meselâ, saray-ı hümâyûnda verilen bir ziyâfet-i resmîye esnâsında, kendi mevkiinin nâzırlardan evvel gelmesini iddia eylediği gibi, Amerika Sefâreti'nde verilen bir ziyâfet esnâsında da ecnebî sefîrlerine takdîmen ihrâz-ı mevki etmesi icâb edeceğini dermeyân edecek kadar tuhaflıklar gösterdi... (İş Hey'et-i Vükelâ'ya kadar aksetti.) Nihâyet Hey'et-i Vükelâ Liman Paşa'nın küçük elçilerden sonra, Osmanlı müşirleri meyânında ihraz-ı mevki edeceğine karar vermişti... Fakat Paşa, bu kararı tanımadığından, bâdemâ hiç bir ziyâfet-i resmîyeye dâvet edilmedi." demektedir.

Burada temas edilen noktalar çok şâyân-ı dikkattir. Alman generali, mukaavele şartlarının rağmına, kendisini, Osmanlı ordusunun bir uzvu gibi görmemektedir. Bu zihniyet, Islah Hey'etini, devletin âtîsi bakımından çok zararlı kılmakta ve hakkında beslenilen ümidlerin husûlünü de imkânsızlaş-tırmaktadır. O zamanki Alman kumanda kademesi hep "von"lardan, yâni asilzâdelerden müteşekkildir. Ayrıca aralarında Tötonya Şövalyeleri'nin an'anesi, yâni bir nevi tarîkat disiplini cârîdir. İmparator'a bakışları da, bu çerçeve içindedir. Eskilerin "Prusya erbâb-ı seyfi" dedikleri bu grubun, bütün kuvveti ve Almanya'ya yaptıkları büyük hizmetler de buradan gelmektedir. Böyle bir grup, başlı başına ve çok mütesânid bir siyasî ve askerî hizip veyâ parti demektir. Bu türlü bir siyasî ve askerî hizipten, yabancı bir milletin zararsızca istifâde edebilmesi çok güçtür ve ancak, kat'î sulh devrelerine münhasırdır. Avrupa muvâzenesini derinden sarsan, İ'tilâf ve İttifak Üçlüleri'ni ciddî bir kapışmaya doğru hızla iten Balkan Harbi hâilesinden sonra ise, kat'î sulh tatlı bir hayal olarak görülmeliydi. Halbuki Sadrâzam olan Mahmud Şevket, Cemal'in nakline göre "Ben bundan sonra uzun müddet harbden tevakkî etmek fikrindeyim." diyerek, dûr-bîn, yâni uzak görüşlü olmadığını göstermiş ve harbden kaçmanın kendi irâdesine bağlı bir keyfiyet olduğu zu'muna kapılmıştır. Dünyada hiç bir devlet veya hükûmet reîsi, harbe isteyerek girmez. Fakat iç veya dış şartlarla buna âdeta sürüklenir. Kaldı ki, Türkiye, o sıralarda üzerinde taksîm projeleri yapılan bir memleket hâlindedir ve harbin, yahut daha doğru bir tâbirle bloklaşmanın mevzûlarından biridir. Bu sebeple, Alman askerî ıslah hey'etinin Türk ordusunda ve siyasetinde bilfiil müessir bir nufûz kazanması, içte ve dışta endîşe verici bir keyfiyet olarak görülmüştür.

Hâdiselerin inkişâfı da, bu endîşelere hak verdirici bir tarzda gelişmiş ve devletin harbe girişinde başlıca rolü, bu Alman askerî hey'eti oynamıştır. Cihan Harbi denilen bu azim ma'rekeye atılışımız, "Karadeniz vak'ası"yla kaçınılmaz olmuş ve bunun hazırlayıcısı olan Goben ve Breslau gemilerinin kabûlü ise, yine bu askerî hey'etin Enver üzerindeki nufûzu ile husûle gelmiştir.

Buna mukaabil bu askerî hey'et, ordunun tensîk ve tanzîminde, harb gücünün artırılmasında ciddî bir muvaffakıyet göstermiştir. Bu muvaffakıyet, İttihat Terakkî'nin de kuvvetine istinad eden, askerliğinden ziyâde teşkîlâtçılığı, idâresi ve enerjisi yüksek, Enver gibi bir adam sâyesinde başarılabilmiştir. Nitekim, kısmî zaferler olarak görebileceğimiz Çanakkale, Kûtü'l-Ammâre, Gazze gâlibiyetleri, bu işbirliğinin meyvalarıdır. İngilizler'e karşı iki kanal seferi yapan, I. ve II. Gazze muhârebelerini kazanan, Kûtü'l-Ammâre'de bir İngiliz tümenini esîr eden, Çanakkale'de İngiliz ve Fransız

donanmalarını ve taarruzlarını akîm bırakan, Galiçya'da ve Şarkî Anadolu'da Ruslar'a karşı dövüşen, târihî şânına lâyık Osmanlı ordusunun hazırlanışında, bu askerî ıslah hey'etinin de payı vardır. Bilhassa teknik hususlarda, erkân-ı harbiye plânlarının hazırlanışında, muhârebe ile alâkalı hizmetlerde, onların bilgileri ve teşkîlâtçılıkları ile Almanya'nın malzeme yardımı çok faydalı olmuştur. Fakat, devletin, i'tilâ devirlerindeki gibi, 4 cephede muhârebe eden bir kudret olarak görünüşünde esas ve hâkim sebebi, İttihatçılar'ın İslâmî ve millî telâkkîye yaslanmaları ve icraatlarını buna istinad ettirmeleri teşkîl etmiştir. Millî telâkkî hâline gelen İslâm idealine sıkı surette yapışılması, onun milletimiz üzerindeki sönmez ve ölmez nufûzuna, kitleleri sürüklemekteki sihirkâr tesirine dayanılması, muvaffakıyetin başlıca sırrı olarak görünmektedir. Alman askerî hey'etinin ise, bu noktada rolü menfî olmuş ve mânevî nufûzun gerektiği netîceleri vermesini engellemiştir.

Bununla berâber, Alman askerî ıslah hey'etinin, ordunun güçlenmesindeki rolü büyüktür. Nitekim Liman von Sanders, hâtıratında, Enver'le arasında bâzı çatışmalar geçtiğini, Çorlu'da teftîş ettiği bir Türk fırkasının hâlinin yürekler acısı olduğunu, subayların 6-8 ay maaş alamadığını, erat kazanından karınlarını doyurduklarını, erlerin senelerdir maaş yüzü görmediklerini; çok kötü beslendiklerini, zayıf ve tâkatsız; üstlerinin ve papuçlarının yırtık bulunduğunu, bir kısmının tamâmen çıplak ayakla tâlime çıktığını söylemekte ve:

> *"Fırka kumandanı, çıplak ayakla yürümenin zorluğundan, arâzide tatbîkata çıkamadıklarından yakındı. Enver bu kumandanı tekaüde sevketti. Derhal Enver'in karşısına çıktım, bana hakîkati söyleyen zâbitler azledilecekse, Türkiye'de çalışma imkânı kalmıyacağını söyledim. Enver, kumandanı vazîfesine iâde etti. Bu hâdiseden sonra beni yanıltmak için başka yollar buldu. Teftîş edeceğim birliklere, Levazım Dâiresi sür'atle yeni elbiseler gönderiyor, teftişten sonra bunları geri alıyordu. Takatsız erler değiştiriliyor, sıhhatli ve zindeleri gösteriliyordu.. Türk birliklerinde o zamanlar, dâhilî hizmetlerin pek çoğu yerine getirilmiyordu. Zâbitler erlerine i'tinâ göstermeğe alışık değillerdi. Bir çok birliklerde erlerin üstü bit, pire gibi haşerâtla doluydu. Kışlaların hemen hemen hiç birinde hamam yoktu. Koğuşların havalandırılması lüzûmu bilinmiyordu. Mutfak tertîbâtı, tasavvur edilemiyecek kadar iptidâî idi.. Ben Almanya'ya mutfak takımı ısmarlamaya hazırlanacağım esnada, askerî hey'et âzalarından biri, Selîmiye Kışlası'nda, mükemmel ambalajlar içerisinde saklanan böyle bir mutfak takımını tesâdüfen buldu.. Bunlar beş sene öylece beklemişti.. Atlı birliklerde hayvanların durumu fecî idi. Bunların ekserîsi Balkan Harbi'nde uyuza*

tutulmuş ve o târihe kadar tedâvî görmemişti. Nal bakımı yoktu. Eyer ve koşum takımları da bakımsızdı. Ahırlar tamâmen ihmâl edilmişti; eşyâ depoları ise bomboştu.

"İstanbul'da dıştan görülen, büyük ve güzel askerî binâların içleri ise, yürekler acısı bir harâbeydi. Bütün köşeleri pislik doluydu.. Biz düzeltmeğe kalktığımız zaman, kumandanlar dâima, bu işler için bütçede para olmadığını söylerlerdi. Hakîkatte ise, bulunmayan para değil, intizam, temizlik ve gayret fikri idi. Türk, Alman zâbiti tarafından işe zorlanmaktan hoşlanmıyor; alıştığı yaşayışın devamına çalışıyordu. Bir çok Türk zâbitinin samîmî kanaati ise, büyük rütbeli insanların bizim yaptığımız küçük işlerle uğraşmasının yakışıksız olduğu merkezindeydi. Fakat ısrarımızla yavaş yavaş, zâbitlerin gittikçe büyüyen bir kısmı, bize yardımcı olmağa başladı.

"Bütün Türk kilit noktalarında, hattâ Erkân-ı Harbiye Mektebi'nde bile, sağlam olmayan nazariyeler hâkimdi ve arâzi üzerinde tatbîkat ihmâl olunurdu. Amelî tâlimde ve kararda gerek erkân-ı harbler, gerekse yüksek rütbeli kıt'a zâbitleri kifâyetsizdi. Bu sebeple, yetiştirilme usûllerini tamâmen değiştirmek lâzımdı.

"Türk askerî hastahanelerinin çoğunun durumu korkunçtu. Pislik ve akla gelebilecek bütün kötü kokular, pek dolu olan hastahane koğuşlarını tahammül edilmez hâle sokuyordu... Bâzı teftişlerimde ağır hastaları, benden gizlemek için kapalı yerlere konmuş ve ölüme terkedilmiş gördüm.. Askerî hey'ette en yüksek rütbeli hekîm olan Prof. Dr. Mayer, askerî hastahanelerde kısa zamanda büyük değişiklik yaptı ve iyi bir şekle soktu. Harb esnâsında Türk hastahanelerinin vazîfelerini hakkıyle yapmaları, bilhassa bu zâtın gayretiyle oldu.

"Askerî hey'etin ordu hizmetlerinin her sahasında başardığı işlerin bize bir hayli düşman kazandırdığı muhakkaktır. Ama buna mukaabil, pek çok kimse bu gayretlerle ordunun Balkan Harbi'ndeki vaziyetine nazaran bir hayli ileri gittiğini düşündüğü de bir hakîkattir. 1914 ortalarında merkezdeki ve kıt'alardaki çalışmaların dışında, husûsiyle İstanbul'da Piyâde, Sahra Topçusu, Yaya Topçu Mektepleri'ne ve Ayazağa'daki Süvâri Gedikli Mektebi'ne Alman idâreci ve muallimleri verildi ve tedrîs plânları genişletildi. Bundan başka Süvârî Zâbit Mektebi ve Nakliye Mektebi kuruldu." demektedir.

Bu geniş izâhât Balkan Harbi'nden sonraki ordunun hâlini tasvîr etmektedir. Bu müşâhedelerde mağlûb bir kumandanın mesûliyetten kurtulmak için, elindeki kuvvetin kifâyetini küçültmesi, yaptığı işin büyüklüğünü gös-

termek için de devraldığı şeyi kötülemesi gibi bir hisle hareket edildiği görülmektedir. Fakat bu müşâhedeler bizim bâzı kusurlarımıza da ışık tutmakta ve ders alınacak hususları ortaya koymaktadır: Ordu, çok âhenkli, râbıtalı ve sür'atli çalışması lâzım gelen bir teşekküldür. Buradaki hizmetin büyüğü, küçüğü yoktur. Küçük hizmetlerin aksaması, bir orduyu perîşan edebilir. Bütün hizmetler, orduyu harbe hazır halde tutmak içindir ve her şey birbirine bağlıdır. Kumandan, bu âhengi te'mîn ederek emrindeki insan ve malzeme unsurunu harbe hazır tutmakla mükelleftir. Nitekim Ali Fuad Paşa, Alman asıllı Erkân-ı Harb Reîsi ile beraber bulunduğu esnâda, "Kendisinden, 'Karargâhlar kıtaat içindir; kıtaat karargâhlar için değil; harb cerîdeleri açık ve kısa olmalı gibi 4 şey öğrendim." demekte, onun amelîliğini medhetmektedir. Bu söz Alman askerî hey'etinin, ne derece pratik zihniyetle hareket ettiğini de göstermektedir.

Fransız ataşemiliteri olarak İstanbul'da bulunan Saignobos isimli bir binbaşı, harbden evvel yapılan bir resm-i geçidi anlatarak "Önce süvârîler geçti. Bunlar Sultan'ın hassa süvârîsi idi. Muntazamdı, fakat hayret etmedik. Sonra piyâde geçmeğe başladı. Bütün ataşemiliterler hayretle birbirimize baktık. Almanlar gâyet kısa müddet içinde tâlim terbiyesi iyi bir ordu çıkarmışlardı. Bu, Balkan Harbi'ndeki ordu değiidi.“ demektedir. Aynı zât, meseleyi Fransız Erkân-ı Harbiyesi'ne de bildirdiğini, hattâ şifâhen de naklettiğini, fakat sözlerine inanılmadığını bildirmektedir. Bilâhare, general Towsend de Bağdad cephesinde gördüğü Osmanlı askeri için "Balkan harbindeki asker değildi; maalesef daha evvel bunu anlamadık." yollu mütâlaalarda bulunmaktadır. Bu nakiller, Alman Askerî Islah Hey'eti'nin, Türkiye'nin harbe girmesinde müessir bir rol oynamakla berâber, ordunun kudretlenmesinde de inkârı kaabil olmayan bir gayret gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Liman von Sanders'in verdiği malûmâta göre, Alman hey'eti ile Enver ve Türk erkân-ı harbiyesi arasında, bir hayli görüş ayrılıkları ve ihtilâflar olmuştur. Meselâ, "Türk Harbiye Nezâreti, daha ilk anda, orduya ecnebî zâbitlerin alınmasında anlaşma mûcibince muvâfakati lâzım gelen Liman'dan bu hakkı kısmen nez' için, Fransız generali Baumann'ın ıslâhına terkedilen 80 bin kişilik Jandarma kuvvetini, Dâhiliye Nezâreti emrine vermiştir." Böylece mümkün bir çatışmanın önüne geçmiştir. Jandarma kuvveti bu gün Dâhiliye'nin emrindedir.

Yine Liman Paşa "Alman Hey'et-i Askerîye Reîsi sıfatıyle Enver'le aramızda bir kaç tatsız münâkaşa cereyan etti." diyerek bâzı fer'î ve kendini haklı çıkarıcı misâller vermektedir. Fakat hâtıratında bu hususta verdiği misâller, Türk Erkân-ı Harbiyesi'nin ve Harbiye Nâzırı olarak Enver Paşa'nın selâhiyetlerini korumak istediğini ve bu hususta oldukça hassas bir gayret

sarfettiğini göstermektedir. Bir misâl olarak, Enver, Türk ordusundaki Alman zâbitlerinin istihdam mahallinin, bizzat kendisi tarafından tâyin edileceğine dâir bir emir çıkarmış; arada istifâ teşebbüsüne kadar giden bir çatışma olmuşsa da mesele kapatılmıştır. Yâni Enver, İttihatçı düşmanlarının iddia ettiği gibi, Almanlar'ın elinde kör bir âlet olmamaya çalışmış; bunun için temsîl ettiği kudret ve şahsî vüs'ati nisbetinde bir gayret göstermiştir.

Enver'in Harbiye Nâzırlığı'na Çıkarılması ve Şahsiyeti Hakkında Bâzı Mütâlaalar

Alman Askerî Islah Hey'eti'nin yaptığı işler, yâni hem ordunun tanzîm ve tensîki, hem de Osmanlı politikası üzerindeki müessiriyeti, Enver'siz düşünülemiyecek hususlardır. Almanlar, Enver'le büyük bir destek bulmuşlardır. Enver, Alman harb usûliyle yetişmiş; hattâ Cermen hayranı olmuş bir kısım genç zâbitlerin lideri durumundadır. Aynı zamanda, kendisine ordudaki genç zâbitler arasında kuvvetli bir destek bulmuş olan İttihat Terakkî'nin de, çok kuvvetli ve vazgeçilmez bir unsurudur. Enver, zuhûrunda bir komitalar topluluğu hâlinde görülen Cemiyet'in, Manastır grubunca çıkarılmış Niyazi'sine karşı, Selânik kolunca ileri sürülmüş bir "Kahraman-ı Hürriyet"tir. Alman hükûmeti, kendi askerî teşkîlâtlarına hayran bu genç ve nufûzlu zâbitle çok alâkadar olmuş ve desteklemiş görünmektedir.

Enver, Alman Askerî Hey'eti'nin Türkiye'ye gelişinden hemen sonra ve kısa müddet içinde kaymakamlıktan paşalığa terfî ettirilmiştir. Meselâ, 2 Kânunusâni 1914'te kaymakamlıktan miralaylığa; üç gün sonra da miralaylıktan paşalığa yükseltilmiştir. Bunun hemen akabinde ise, Harbiye Nâzırlığı'na getirilmiştir. Bu hususta neşredilen resmî tebliğde:

> *"Harbiye Nâzırı İzzet Paşa hazretlerinin vuku'-ı istifâsına mebnî, Bingâzi'deki hıdemât-ı ber-güzîde ve fedâkârânesinden dolayı zam olunan üç sene ile kıdemen miralaylığı ihrâz eden Enver Beyefendinin Balkan muhârebâtındaki fedâkârlığına mükâfâten üç sene daha kıdem zammıyle rütbesine mahsûs müddet-i asgarîyi ikmâl etmiş olmasına ve miralaylıktan mirlivalığa terfî nizâmnâmesi mûcibince, keyfiyet-i terfî intihab ile icrâ olunacağına göre, mîr-i mümâileyhin mirlivâlıktan Harbiye Nezâreti'ne tâyînine irâde-i seniye-i hazret-i Pâdişâhî şeref-sâdır olmuştur."*

denmektedir. Demek ki, üç gün içinde kaymakamlıktan paşalığa ve Harbiye Nezâreti'ne getirilmiştir. Tabiî bu normal bir yükseliş değildir ve terfî

nizâmnâmesiyle de alâkası yoktur. Yıldırım sür'atiyle gerçekleştirilen bu terfîde, Alman nufûzunun müessir olduğu ve başlıca rolü oynadığı ileri sürülmüştür. Bu iddiayı tamâmen ve mutlak mânâda doğru kabul etmek güçtür.

O sırada İttihat ve Terakkî çok müşkil bir durumdadır ve en mühim istinadgâhını teşkîl eden ordudan emîn değildir. Yeni bir Halâskârân-ı Zâbitân hâdisesinden pek haklı olarak endîşe etmektedir. Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi, muhâliflerin boş durmadığını göstermiştir. İttihat Terakkî'nin giriştiği muhâlifleri sindirme ameliyesi, kısa vâdeli bir tedbîrdir ve aksi te'sîr husûle getirmesi muhtemeldir. İttihat Terakkî devlet kuvvetleri üzerinde tam bir hâkimiyet kurmak istemektedir. Baştan beri tuttuğu ve hazırladığı, genç ve müessir bir uzvunun, askerî kuvvetin başında ve kabînede bulunmasını, kendi bekaası ve emniyeti için şart görmektedir. Diğer taraftan, bu dinamik, enerjik ve çok cesur uzvunu Hânedan'a dâmâd etmiştir. Bu sebeple an'anevî ve en köklü müessese ile de yakınlık peydâ etmiştir. Ayrıca, cesârete, teşebbüse, ataklığa tabiî bir hayranlık besleyen genç zâbitler grubu, millî ve askerî ümitlerini, Enver'in şahsında görmeğe başlamışlardır. Alman siyasîleri ise, Osmanlı Türkiyesi'nin, rakîblerine karşı müessir bir kuvvet olduğuna inanmaktadır. Şarka âit emeller besleyen bu devlet, kendi askerî güçlerine hayranlık duyan Enver'de ciddî bir yardımcılık görmektedir. İşte bu sebeplerin birleşmesi, Enver'i Harbiye Nezâreti'ne yükseltmiş görünmektedir.

Burada bir suâl hâtıra gelebilir: Enver, bir Alman ajanı mıdır? Bâzı muharrirlerin, bilhassa İttihatçı düşmanlarının, buna gizli veya açık "evet" demelerine rağmen, biz bu suâle "Aslâ ve kat'â." diye cevap vermek mecbûriyetindeyiz. Buna mukaabil, "Enver Alman emellerine âlet olmuş mudur?" suâline ise "Kısmen" hattâ "Oldukça." demekten başka çâre yoktur. Bunun da sebebini, Enver'in zaafından ziyâde, Almanya'nın kuvvetinde aramak lâzımdır.

Bu hayallere, yüce ideallere sâhip, fakat tecrübe ve bilgi azlığı ile mâlûl bir vatanperver olan Enver, Ahmed Efendi isminde, orta halli birinin oğludur. 1881/1298'de İstanbul'da doğmuştur. Şu vaziyete göre, 34 yaşında Harbiye Nâzırı ve biraz sonra da "Mukaddes Osmanlı Orduları Başkumandan Vekili", yâni Halîfe-i Müslimîn'in askerî mümessili olmuş demektir. Büyük pederinin Gagavuz olduğu hakkında zayıf görünen bir rivâyet mevcuttur. Onun hakkında bâzı müşâhedeleri ve değerlendirmeleri tedkîkde fayda vardır. Mektep arkadaşı olduğunu söyleyen general Fahreddin:

"Enver, mektep hayâtında orta zekâsı, terbiye, intizam ve çalışkanlığı ile iyi bir mevki kazanmıştı.. Bir kaşının ortasında, bir santimetre

kadar kısmı beyazdı. Arkadaşlar kendisi ile lâtîfe ederek, bu işâretin gelecekte pek büyük bir adam olacağına delâlet ettiğini söylediğimiz zamanlar kızarıp, bozarıp, Manastır şivesiyle 'A be kardaşlar, benimle eğlenmeyin.' dediğini pek iyi hatırlıyorum.. (Bilâhare) Harbiye Nâzırı yapılmıştır. Bütün kudret Enver Paşa'nın eline geçirildi. Kimseye bir şey sormağa lüzûm hissetmeden istediğini yapıyor. Bu milleti kurtarmak için Allah tarâfından tâyin edildiğini, hürmet ettiği bir zâta söylediği de sonradan işitildi." demektedir.

Bu değerlendirme, yakın senelere âittir ve mağlûb olmuş; koskoca bir devletin yıkılma mes'ûliyetini omuzlarına almış bir adamın ardından yapılmaktadır. "Kimseye bir şey sormadan dilediğini yapıyor." hükmü, bilhassa bâzı mevzûlar için doğru kabul edilemez. "Bu milleti kurtarmak için Allah tarafından tâyin edildiğini söylediği" sözü de ifâde itibâriyle garîbdir. Enver, Kader-i İlâhî'nin kendisini çok yüce bir memuriyete sevkettiğine inanan bir adamdır. Bilgi ve tecrübe gibi büyük noksanlarına rağmen, şu inanışıdır ki, ona, tükenmez bir kuvvet vermiş görünmektedir. Fakat yine bu inanışı; onu belki de realiteleri tam değerlendiremeyen bir hayalperest veyâ fazla idealist yapmıştır. İbâredeki "milleti kurtarma" tâbiri de noksandır ve kanaatimizce "millet-i islâmiyeyi kurtarma" demek, Enver'in idealine daha uygun düşer.

Karabekir ise, *Cihan Harbine Niçin Girdik?* adlı kitabında:

"1914'te Dünyâ Harbi'ne girdikten ve cihad-ı ekberi ilân ettikten sonra, Enver Paşa'nın bana mahrem olarak bildirdiği şu iki mesele, Almanların onu mütemâdî surette ve muhtelif kanallardan işleye işleye, nelere muvaffak olduklarını gösterir:

I) Enver Paşa'nın kaşındaki beyazlık cihângîr olacağına alâmet imiş;

II) Anadolu'ya Alman muhâcirleri getirilmesi, bizim menfaatimize uygunmuş..

"Enver Paşa temiz bir vicdana sâhipti. Mukadderâta inanırdı. Manastır'da berâber çalıştığımız yedi-sekiz yıl evvelki zamanlarda âlem-i ervâha dâir bahisler açardı."

Bu sözler de, mağlûb bir kumandanın ağzından yazılmıştır ve güyâ muvaffakıyetsizliğe izâh getirmektedir. Enver'in kaşındaki beyazlık hikâyesi, askerî rüşdiyede talebe iken bahis mevzuu olmuş bir meseledir. Almanlar'ın onu, orta mektep talebesi iken gözlerine kestirmiş olmaları da mümkün değildir. Enver'in maîyetinde bulunan ve ordumuzda çarpışmış Alman

zâbitlerinin hâtıraları meydandadır. Onların, müteazzım ve nobran tabîatleri, Enver'de kendi milletlerinin menfaatlerine de zıt bir "cihangirlik" hevesi uyandırmalarına imkân veremez. Kaldı ki, Enver, bütün sâfiyetine ve hayalciliğe varacak derecede bir idealist olmasına rağmen, "cihangirlik"in nelere bağlı olacağını bilecek kadar asker bir adamdır. Ayrıca, Enver'in Karabekir'e, mahrem olarak "kaşındaki beyazlığın cihangirlik alâmeti olduğunu" söyleyecek kadar zavallı ve gülünç bir adam olması da imkânsızdır. "Anadolu'ya Alman muhâcirlerinin getirilmesi" ise, bâzı Cermen muharrirlerinin arzusudur. Enver zamanında bir muhâcir kaafilesi gelmediğine ve onun fiilen böyle bir teşebbüste bulunduğu da bilinmediğine göre, şu isnad da havada kalan bir ithamdan öte geçmemektedir. "Enver'in mukadderâta inanması" ise, bir nakîse midir? Kendisi inanmıyor muydu? Acaba, hizmetlerine rağmen, bizzat uğradığı nikbet ve idbârı mukadderâttan başka neyle izâh edecektir? Nitekim bilâhare çıkan hâtıratında, âkıbetini mukadderâta dayamıştır. Enver'in "âlem-i ervâha dâir bahisler açması", her halde İstiklâl Harbi'nden sonraki İzmir toplantısında "ruh çağırmağa" kalkan paşalardan birisi tarafından serdedilmemeliydi.

Karabekir, Enver hakkında bu ithamlarını yazdığı zaman, belki mâzur görülebilir. Çünkü, kendisi de eski bir İttihatçıdır. İzmir suikasdi dâvâsında, diğer İttihatçılar'la birlikte muhâkeme edilmiş ve yakayı zor kurtarmıştır. Enver'e ve İttihatçılar'a çatmak o zaman için siyasî bir modadır. Evet, Enver'in de, İttihatçılar'ın da pek çok kusuru, tenkîd edilecek pek fecî tasarrufları vardır. Bunları tenkîd ne kadar lüzumlu ise, haklarını teslîm de o kadar elzemdir. Gülünç kalacak ithamlar, ancak sâhiplerini gülünç hâle getirir.

Alman zâbitlerinin Enver hakkındaki değerlendirmeleri daha mâkûldur. Bunlardan biri olan ve Alman Islah Hey'eti'nin reîsi bulunan Liman Paşa:

> *"Enver'in en büyük meziyeti, kendi ordusu için yapılan tavsiyelerin doğruluğuna inandıktan sonra, elinden gelen bütün gayreti harcıyarak ve Harbiye Nâzırı sıfatıyle bütün selâhiyetlerini kullanarak, harb esnâsında bunları düzeltmeğe çalışması olmuştur. Türk Karargâh-ı Umûmîsi'nden bir çok Türk zâbitinin uzaklaştırılması, bunlarda bir pasif mukaavemet yarattı; bir çok işlerin Alman subaylarından gizli olarak yürütülmesi gibi bir vaziyetle karşılaşıldı ve arada gerginlik hâsıl oldu. Enver'de, böyle durumlar karşısında Almanlar'la birlikte çalışmayı tanzîm için lüzûmlu ..tecrübe, görüş ve kavrayış noksandı. Enver, Alman çalışma tarzının faydasını anlıyordu. Fakat, bunu sağlamak için dîn, dil ve iç teşkîlât bakımından, kendi ordusunda yapacağı tahdîtleri gittikçe daha az takdîr ediyordu."*

demektedir. Bu ifâdelerdeki takdîr de, tenkîd de, millî noktadan, Enver'in lehinedir ve bir şey ilâve etmeğe lüzum yoktur.

Baron Kress von Kressenstein'ın *Türklerle Süveyş Kanalına* nâmındaki eserinde şu değerlendirmeler vardır:

"(Göben ve Breslau'ın Çanakkale Boğazı'ndan alınma müsâadesini vermesi üzerine) Enver'in cesâretine, karar verme kudretine ve mes'ûliyeti sevmesine kat'î bir hayranlıkla, onun çalışma odasını terketmiştim. * *Enver, basit bir âileden yetişmişti. Pek genç bir subay olarak, Selânik'te gizli bir ihtilâl komitası olan İttihat ve Terakkî'nin gayretli bir âzası olmuştu. Radikalizmi, mahâreti ve ataklığı dolayısiyle pek az sonra onun partide baş rolü oynadığı anlaşılmaktadır. 1909'dan sonra Enver, Berlin'e ataşemiliter olarak tâyin edilmişti. Berlin meclislerinde pek ziyâde şımartılan (!) Enver'i, ben o vakit zarîf, kıyâfeti iyi, mütevâzi ve pek mahcûb bir subay olarak tanımıştım. 1911'de çıkan İtalya harbi, Enver'i vatanına çağırmıştı.. Onun bu vazîfeyi enerji ve mahâretle îfâ ettiği anlaşılmaktadır. Her halde Enver, emir ve kumandayı elinde bulundurduğu müddetçe, İtalyanlar'ın dâhile doğru hiç bir terakkî kaydetmemeleri, kendisinin lehinde ve münekkidlerinin aleyhindedir. Enver buradan İstanbul'a gelmiş ve kurmay başkanı olarak evvelâ bir kolorduda ve sonra bir orduda istihdam edilmişti. Bu vazîfelerin îfâsına lüzûmu olan tahsîli hiç bir vechile iktisab etmemiş olan Enver'in işgâl ettiği makaamlarda temâyüz etmediği anlaşılmaktadır. Ciddî telâkkî edilen Türk münekkidleri, onu, parti politikasına olan bağlarından dolayı serbest kalamıyarak, askerî faaliyetlerine halel getirmiş olmakla itham etmektedirler. O, parti politikacısı sıfatıyle, askerî disiplinle hiç bir vakit te'lîf edilemiyecek olan entrikalara karışmış olmak töhmeti altında idi.*

"İkinci Balkan Harbi'nde Enver, ordunun önünden bir süvâri tugayı ile ileriye atılabilmek için müsâade istemiş ve müstahkem mevkie ilk girenlerden biri olmuştu. Bunun için kendisine 'Edirne Fâtihi' ünvanı verilmiştir ki, bu şöhreti o, içki, kumar, kadın meselelerindeki harikulâde imsâkine, para işlerindeki alâkasızlığına, vazîfedeki sadâkatine ve şahsî cesâretiyle berâber, birinci derecede halk (!) ve ordunun kendisi-

* Tabiî bu medih, Almanya yanında harb kararı demek olduğu ve tek başına verildiği için yapılmaktadır. Fakat milletimiz için fecî bir felâkettir. Karar, Alman için "cesâret", Türk için düşüncesizliktir. Alman için "karar verme ve kudreti ve mes'ûliyeti sevme", Türk için ise tam bir "mes'ûliyetsizlik"tir. Bizim için medhe lâyık bir hareket değil, zemme müstehak bir keyfiyettir.

ne karşı beslediği sevgi ve gösterdiği itibâra medyûndur. Maalesef Enver, halkın kendisine olan teveccühünü Umûmî Harbin devâmı esnâsında, kısmen tâlihsiz bir asker olması ve karısının meş'ûm te'sîri altında kalarak (?), şöhretini medyûn olduğu meziyetlerden fazla tecerrüd etmiş olmasıyle kaybetmişti. Parti arkadaşlarının teşvîkiyle Enver, Osmanlı Hânedanı'ndan bir prensesle evlendi. Arkadaşları bu izdivaçla, eski rejimle yeni rejimi birbirlerine yaklaştırmayı istihdaf ediyorlardı. Bu mantık izdivacından bir aşk izdivâcı hâsıl oldu.. Dostları onu îkaaz ettikleri vakit 'Siz beni Osmanlı Hânedanı'ndan bir prensesle evlendirdiniz, ben onu bir mülâzim karısı gibi ortaya çıkaramam.' diyordu.

"Çok mütehavvil meslek hayatı genç Enver'e, kıt'a hizmetinin amelî tecrübelerini edinmeye ve yüksek komutanlıkları işgal ve birliklerini sevk ve idâre edebilmek için, biz Almanlar'ın gayr-i-kaabil-i ictinâb telâkkî ettiğimiz esaslı bilgilere sâhip olmasına zaman bırakmıyordu. Onun yüksek istidâdı, irâde kuvveti, çabuk kavrama ve karar verme kaabiliyeti, askerî bilgi ve terbiye noksanlarını, fi'l-hakîka bir derece telâfî edebiliyordu. Fakat meslekten olmayan kimselere has olduğu üzere, bir çok defalar, bir meselenin zorluklarını takdîr etmez; teferruatın ve dakîk mesâinin kıymetini istihfaf ederdi. Onda, her halde amelî hizmet noksanından mütevellit, pek ziyâde göze çarpan bir hal vardı ki, bu da, ekseriyâ dürüst davranan Enver'in, bir çok defalar, bir Osmanlı Ordusu Başkumandan Vekili'ni o kadar ağır mes'ûliyetli vazîfelerden uzaklaştıracak ehemmiyetten ârî ve tâlî' işlerle uğraşması idi.

"Mûcib-i felâket olan diğer bir mesele de, Enver'in, Türkiye kuvvetlerinin tükendiği zamanı vaktinde tanımaması veyâhut tanımak istememesi ve böylece harb harekâtına müteallik alacağı tedbîrlerde, elinde mevcut vesâitin vüs'at ve kıymetini kâfî derecede hesaba katmaması idi. Dostu Cemal Paşa bir gün bana, Enver'in hiç bir vakit kıt'a hizmeti yapmamış olmasından dolayı askerlik hakkında kâfî derecede malûmât sâhibi olmayışını Türkiye için büyük bir felâket olarak tavsîf eylemişti.

"Biz Almanlar'ın Enver'e, Merkez Devletleri'yle olan ittifaka bağlılığındaki sarsılmaz sadâkati, bu işte mâruz kaldığı muhâlefetlere büyük bir enerji ile karşı gelmiş olması dolayısiyle, büyük şükran borcumuz vardır. Enver herkesten evvel, Merkez Devletleri harekât-ı harbiyelerinin idâresinde müttehid bir başkomutanlık lüzumunu çok açık olarak takdîr etmiş ve kendi arzusuyle Alman sevk ve idâresinin emri altına girmiştir. O, Cihan Harbi netîcesinin Türk harb sahnelerinde değil, fakat Fransa savaş meydanlarında kazanılacağını takdîr ettiğinden, Al-

man Başkomutanlığı'nın arzularını öyle vâsi mikyâsta yerine getiriyordu ki, bâzen Türk harb idâresinin menfaat ve ihtiyaçlarını kâfî derecede heseba katmıyor ve bundan dolayı, Türk politikacıları ve subayları muhîtinde şiddetli tenkîdlere ve ciddî muhâlefete çığır açmış oluyordu.

"Enver'in bilhassa Genç-Türk partisine mensup olmayan yaşlı subaylar arasında, pek çok hasımları ve düşmanları vardı. Bu subay muhîtlerinde ondan 'paşa üniformalı çocuk' diye bahsedildiği işitiliyordu. Türk arkadaşlarıyle münâsebette Enver, fevkalâde çekingen ve hattâ çok nobrandı; cepheleri müteaddit defâlar ziyâretinde onun erler ve subaylara bir kelime söylemek tenezzülünde bulunmadığını gördüm. O, kıt'aların bakım ve ihtiyaçlarının te'mîni husûsunda hiç bir vakit alâka göstermemiştir. Biz Alman subayları, Enver'le umûmiyetle hoş çalıştık ve şahsî münâsebetlerimizde ondan şikâyet edemeyiz.

"Enver bir çok şarklılar gibi kazâ ve kadere ve bâtıl şeylere mu'tekiddi. Bir gün cepheye gelerek mevzilerimizi gezerken, pek tehlikeli bir mıntıkada kendisine sakınmasını tavsiye etmiştim. Enver bana gâyet ciddî olarak, kendisinin hiç bir şeyden korkusu olmadığını, ihtiyar bir çingene falcı kadının daha çocukken kendisine ihtiyar olarak yatağında öleceğini bildirdiğini söyledi."

Şu ifâdelerdeki tenkîdler ve takdîrlerin umûmiyetle haklı olduğu söylenebilir. Enver, bir komitacı zâbit olarak siyâset sahnesine çıkmıştır ve fecî bir karışıklığın baş müsebbiblerinden biri olarak görünmüştür. Partici zâbit ve kumandanlar, ordu ve millet için başlı başına bir felâket sebebi teşkîl etmişlerdir. Enver, askerî disiplin ve nizâm ile aslâ te'lîf edilemiyecek olan politik entrikalara, hattâ bunun en âdî cinsi olan Balkan çeteciliğine karışmış bir adamdır. Bu noktadan her türlü tenkîde, hattâ tel'îne müstehaktır. Trablusgarb'daki muvaffakıyetleri, cerbezesinden ve cesâretinden daha ziyâde, Halîfe-i Müslimîn'in dâmâdı oluşuna bağlıdır. "Edirne Fâtihi" ünvânı, siyasî maksatla çıkarılmıştır ve gülünç olmaktan öte bir kıymet de taşımamaktadır. Harbiye Nâzırı olan Enver, daha değişmiş bir tip olarak görünmektedir. Kumandanlıktan ziyâde teşkîlâtçılığıyle temâyüz eden, yorulmak bilmez bir enerjiye sâhip, cerbezeli bir askerdir. Zâbitlerin askerî kıymetlerine, itaatlerine ehemmiyet vermiş; siyasî kanaatlerine bakmamış bir kumandan intibâı vermiştir. Kendisinden yaşça ve kıdemce büyük zâbitleri, sızıltısızca kullanabilmesi, bu sâyede mümkün olmuştur. Onun, Von Kress'in iddiası vechile, karısının te'sîriyle vazîfesini ihmâl ettiğini söylemek mümkün değildir. Haremi Sultan'a, hürmetle karışık bir sevgi duyduğu muhakkaktır. Onun "memleketin kuvvetlerinin tükendiği zamanı vaktinde tanımaması" idealizminin,

realiteleri değerlendirmesine mâni olmasına ve o sırada çıkan Rus ihtilâlinin akisleriyle uyandırdığı ümitlere bağlanabilir. Enver'in "Türk harb idâresinin menfaatlerini hesaba katmadan, Alman Başkomutanlığı'nın arzularını çok geniş mikyâsta yerine getirmesi" ise, çok aleyhinde bir hükümdür. Almanlar'ın "fazlaca âleti olduğu"nun bir Alman ağzından ikrârı demektir. Enver'in "çok nobran" olmasına gelince, bunu doğru kabul etmek imkânı yoktur. O şahsen çekingen, mahcûb, konuşmaktan hazzetmiyen bir adamdır; fakat aslâ nobran denemez. Onu gören, teftişlerini bir asker ve zâbit olarak müşâhede eden, yüzlerce adamla tanıştım. Bunların içinde Çanakkale, Gazze, Medîne, Şarkî Anadolu cephelerinde çarpışan amcalarım ve akrabalarım vardı. Enver Paşa'nın, bunlar üzerinde bıraktığı intibâın, bâzı siyasî tenkîdler bir tarafa bırakılırsa, hürmet, sevgi ve hayranlıkla karışık bir takdîr olduğunu gördüm.* Bizim zâbit ve askerin "çok nobran" bir kumandanı sevmesi imkân dâhilinde değildir. Bu sebeple Von Kress'in hükmünü doğru kabul edemeyiz. Enver'in kazâ ve kadere i'tikad etmiş olması, bir îmân tezâhürüdür. Cephenin tehlikeli yerlerini gezerken, kendisinin sakınma tavsiyesine riâyet etmemesi, bizim askerin istediği, dâima hayran kaldığı ve kumandanında bulunmasını arzû ettiği bir cesâret davranışıdır. Enver'e duyulan hayranlıkta, bu çeşit davranışlarının da rolü büyüktür. Von Kress'in çingene falcı karısının sözünü Enver'e söyletişi ise, kendi korkusunu mâzur göstermek ve setretmek maksadına dayanmaktadır denilebilir. Kavî bir îmân sâhibî olan ve ateşli bir müslüman bulunan Enver'in falcı çingene karısının lâfını zikretmesi ihtimal dışıdır.

Birinci Cihan Harbi'nde Türkiye nâmındaki eserinde Carl Mühlmann:

---

* Meselâ bunlardan biri pederimdir. Askerî Rüşdiye'den sonra ordu saflarına katılmıştır. Yacacık'ta yapılan manevralara gelen Enver Paşa, muvaffakıyet gösteren askerlerin tek tek ellerini sıkmış; hatırlarını sormuştur. Kendisine de "Kardeşin var mı?" demiş, o da "Biri Şark cephesinde tabîb, biri Dördüncü Ordu'da ihtiyat zâbiti" cevâbını vermiş. Bilâhare kendisi 130 kadar arkadaşıyle kayakçılık kursu görmek ve Şark cephesinde istihdam edilmek maksadıyle, Avusturya'da Tirol Dağları'ndaki bir karargâha gönderilmiştir. Enver Paşa bu askerleri Sirkeci'den teşyî etmiş; memlekete yapacakları hizmeti belirtir bir konuşma yapmış ve yine tek tek ellerini sıkarak, münasip kelimelerle hatırlarını sorup, hayırlı yolculuklar dilemiştir. Pederin, 50 sene sonraki kanaati "Enver Paşa çok iyi adamdı. Emrinin icrâsını tâkip ve temin eden kuvvetli, cesûr, doğru ve çok gayretli bir kumandandı." merkezinde toplanmakta; hakkındaki tenkîdleri ise "Anlamam ve dinlemem." diye geçiştirmektedir. Onun âkibeti hakkında ise "Zavallı, Türkleri ve İslâmları uyandırmak için Türkistan'a gitti ve orada öldü. Anadolu harekâtında memlekete gelmek istedi; fakat hududtan çevirdiler. Ölmeseydi, nasıl olsa gelirdi ve tabiî idâreyi o ele alırdı." derdi. "Nasıl olur?" suâline ise, "Naşılı filân yok... Asker onu çok severdi." sözünü söylerdi. Enver'in maiyetindeki yüzbinlerce askerden birine bu derece te'sîr etmesi ve bunu 50 sene sonra bile sürdürmesi, herhalde kendisinin büyüklüğüne, yüksek cevherine delîldir. Bu misâle mi, yoksa Von Kress'in sözüne ve hükmüne mi inanalım?

"Enver, imsâk, ısrar, doğruluk, sabır, çekingenlik, zarâfet gibi şahsî vasıfları nefsinde toplamış bir şarklıydı. Şarklılarda nâdir rastlanan bir çalışma arzusu ve demir gibi bir irâdesi vardı. Ondaki irâde kudreti, aşırı bir sertliğe, hattâ vurdumduymazlığa kadar gidiyordu. Böylece de üstün bir karar kudreti ve mes'ûliyet yüklenme arzusu gösteriyordu. Harb idâresindeki bir çok husûsiyetleri, onun nikbînliğe mütemâyil tarafını ortaya koyar. Onun da buna ihtiyâcı vardı. Onun bu nikbîn tarafı olmasaydı, kendisi ve Türkiye'nin ileri gelenleri üç büyük devlete karşı harekete geçmezler ve harbi, sonuna kadar sürdüremezlerdi. Ancak bu nikbinlik, Enver'i, hakîkî durumun endîşelerini gözden kaçırmaya, hattâ kendini hayâllere kaptırmaya kadar götürdü. Enver'in nikbînliği, hissî menşe'li olduğundan daha tehlikeli oluyordu... Kendisinde doğuştan gelen askerî kaabiliyetler olmakla berâber, köklü bir askerî eğitimden geçmiş sayılmazdı."

demektedir. Buradaki değerlendirmeler de, aşağı-yukarı, yukarıdakilerin aynıdır. Yalnız mühim bir nokta "Türkiye'nin üç büyük devletle harbi göze almasını Enver'in nikbînliğine" bağlamasıdır. Bu mesele münâkaşa edilecek bir noktadır ve ileride ele alınacaktır.

Yine aynı kaynağa göre, Tannenberg zaferinin gâlibi olan general Ludendorff "Alman Başkumandanlığı için Enver Paşa, Türkiye'nin Almanya yanında kalacağı husûsunda, bir garantiydi." demiştir. Hindenburg 1916'da "Enver tarafından temsîl edilen hükûmetin işbaşında kalmasına, büyük ehemmiyet vermek zorunda olduğumuzu bildiririm." kanaatini ileri sürmüştür. Demek ki, Alman menfaatleri için Enver, yegâne istinad edilecek adam olarak görünmektedir.

Şu vaziyete göre Enver "Almanlar'ın tam âleti midir?" suâli, hatıra gelmektedir ki, buna mutlak mânâda "Evet." cevâbı verilemez. Nitekim Enver hakkında güzel bir değerlendirme yapan İsmet Paşa, bu mevzûya temas ederek şöyle demektedir:

"Enver Paşa'nın Alman Askerî Hey'eti'yle münâsebetlerinde, Almanlar'a tamâmiyle tâbi olduğu söylenemez. Bilakis Almanlar, ondan dâima çekinir ve onu memnun etmeğe çalışırlardı. Ancak, kendisi zayıfladıkça, askerî kaabiliyetlerinin ve vâsıtalarının mahdut olduğunu anlamağa, öğrenmeğe başladıktan sonra, nihâyet Almanlar'ın sevk ve idâresinin bir vâsıtası hâline gelmesi zarûrî olmuştur."

Bu hükmün evveli ve âhiri arasında tezat vardır. Bu tezat ve iştibâha mahal veren ifâdeler, İsmet Paşa'nın bir tavrı ve üslûbudur. Türk-Alman iş-

birliğinde, Enver başka maksat gütmüş; Almanlar başka gâyelerde olmuştur. Enver, teknik ve iktisadî imkânları mahdut bir devletin başında idi. Onun Alman iktisadî yardımına, tekniğine, silâh ve mühimmâtına ihtiyâcı vardı. Almanlar, kendi yüklerini hafifletecek hareketlere para ve silâh veriyorlardı. Enver, onlara yarayacak askerî hareketleri teklîf ederek yardım almak durumundaydı. Bunların esas kullanılışını memleketi ve devleti için lüzumlu taraflara aktarmak istiyordu. Fakat bu arzusunda tam muvaffak olduğu ve ölçüyü muhâfaza ettiği maalesef söylenemez.

Diğer taraftan bloklar arasındaki harb, bir müşterek sevk ve idâre meselesiydi. Buna riâyet lâzımdı ve bu husus, İttifak'a dâhil devletlerin menfaatlerine mutâbıktı. Nitekim, İttifak Devletleri harbin ilk senesinde, İ'tilâf Devletleri'nden daha ziyâde muvaffak görünmüşlerdi. Bunun da başlıca sebebi, diğer bloktan çok daha kuvvetli bir müşterek sevk-ü idâreyi temin etmeleri idi.

Fallkenhein ise, 1915'de "Enver Paşa'nın askerî bakımdan, takdîr edilemiyecek kadar değerli olduğunu" Alman Hâriciye Nâzırı'na söylemiştir. Buradaki değer, Almanya'ya âit ise, bir şey denemez. Eğer, Enver'in askerliğine âit ise, diğer arkadaşlarının kanaatleriyle tezat teşkil etmektedir ve hemen hemen istisnâî bir hüküm olarak kalmaktadır.

Enver Paşa hakkında İsmet Paşa'nın kanaatleri ise söyledir:

"Enver Paşa ihtilâlden önce, ahlâk, cesâret ve kahramanlık misâli tanınmıştır. Enver'e en çetin kıt'a hizmetleri, tam ve i'timadla emniyet edilmiştir.. Enver Paşa, şahsî meziyetleriyle iyi bir asker, iyi bir zâbit olarak, cemiyetin kusur olarak bildiği unsurlardan, insanın tasavvur edemeyeceği kadar nasîbi olmayan bir tiptir. Askerî vasıfları bakımından vazîfesever, çalışkan ve korku nedir bilmez müstesnâ kahraman olarak, askerliğin aradığı ölçülerin en yukarı seviyesinde yer almıştır... Enver Paşa, Harbiye Nâzırı olunca, evvelâ yeni orduyu kurdu. Hakîkî bir tasfiye ve temizlik yaptı. Balkan Harbi öncesinde orduya giren siyâseti, ordudan çıkardı. Orduda siyâsetten ayrılmamak isteyenleri ordudan ayırdı. Orduyu tam ve cezrî mânâda kudretli hâle getirdi. Orduyu gençleştirdi. Geniş birliklere, meselâ tümenlere, kaymakamlar kumanda eder oldular... orduda Almanlar'la, hoca ve talebe münâsebetleri meydana geldi. Birinci Dünya Harbi'nde müşterek imtihan verildi. Bu harbde Türk zâbiti, başlı başına kanaati, görüşü ve icrâ gücü olan bir varlık hâline geldi. Ama ne var ki, Enver Paşa, evvelden kaybedilmiş bir harbe girdi. Biz Türkler ittifakımıza sâdıktık, ama Almanlar'la aynı hakta anlaşmalar yapılamıyordu. Fakat Enver Paşa, sonuna kadar orduya hâkim kaldı. Kudretli bir adamdır.. Az konuşurdu, fakat ko-

nuşmaları etraflı, inandırıcıydı.. Harbe girişte takdîr hatası işlemişti ama, âmir olarak metâneti ve te'sîri çok güçlü idi... Kumandan olarak Enver Paşa'nın görüşü, kavrayışı, sevk ve idâresi muayyen bir hududa eriştikten sonra kendi hayâl güçlerinin seviyesinde kalmıştır.. Başkumandanlıkta, yetişme yetersizliğinin ve askerî kültürünün zaafı âşikârdır.. Kahramanlığını, cesâretini, gözüpekliğini tekrar belirtmeliyim. Büyük emeller gütmüştür. Meselâ, belki de Timurleng'i düşünmüştür."

Bu çok güzel değerlendirmede, Enver'in Timurleng'i örnek aldığı kanaati çok garîb görünmektedir. "Belki"li olarak ileri sürülen şu kanaat, İsmet Paşa'nın en uzak ihtimalleri oldukça yakın görmek gibi bir alışkanlığını da ortaya koymaktadır.

Enver'in evinde Friedrich der Grosse ile Napoléon'un resimlerinin asılı olduğu, bunları örnek kabul ettiği de söylenmiştir. İsmet Paşa'nın ifâdesine göre ise "Timurleng'i düşünmüş"tür. Bu takdîrde hiç olmazsa bize yakın bir şahsiyeti örnek almış demektir. Karabekir ise, Enver'e âit kitabında "Enver'in gece gündüz, bu hülyâ ve rüyâlarla yeni bir cihan imparatoru olabileceği fırsatını kaçırmamak için bu mâceraya atıldığı kanaatindeyim." demektedir. Bu ifâdede "cihan imparatoru" değil, "cihan imparatorluğu düşündüğü" denseydi, belki hakîkate daha yakın olurdu ve İsmet Paşa'nın "Timurleng'î" ile bir alâkası bulunurdu. Mâlûmdur ki, Timur emîr idi ve esas Han, yâni devlet reîsi, Cengiz Hânedanı'ndan olan Mahmud Han idi. Emîr Timur, bu Mahmud Han'ın Emîr-i Leşker'i ve Vekîl'i idi. Halbuki Enver'in telâkkîsini ve düşünüşünü biliyoruz. O, Hilâfet'i de uhdesinde bulunduran Hânedan-ı Osmânî'siz bir devleti ne düşünmüş, ne de aklının köşesinden geçirmiştir. Evet, Enver, kuvvetli bir imparatorluk, kuvvetli bir Hilâfet ve Saltanat düşünmüştür; fakat bu, Osmanlı İmparatorluğu, Osmanlı Hilâfeti ve Osmanlı Saltanatı'dır. Aksi iddia, Enver'i çok küçültür ve dîn-ü devlet için bütün kusurlarına rağmen gayretle çalışmış olan bu şehîdi, kabrinde muazzeb eder.

Enver'in şiddetle aleyhinde olan ve *Sarıkamış* nâmıyle bir eser yazan Miralay Şerîf Bey, onun Harbiye Nâzırı olarak yaptığı icraatı şöyle anlatmaktadır:

"Tâyin olundukları kumandanlıklara asgarî bir müddet zarfında hareket etmiyerek i'tiyâd-ı kadîme tebean ayak sallayan her kumandan veyâ zâbit derhâl tekaüdlük emrini aldı. İtiraz lâkırdısı ağza alınmaz oldu ve herkese bir çeviklik, bir sür'at, bir askerlik geldi. Ordu, yeni bir dünyaya doğdu. Harbiye Nezâreti'nin açık kapıları kapandı ve içeriye, ashâb-ı mesâlihden başka kimse giremez oldu. Almanya'dan gelen

Hey'et-i Islâhiye vazîfe başına geçti. Bütün işler bu Hey'et-i Islâhiye'nin inzimâm-ı muâvenetiyle, fazla muâmeleden âzâde, sâde bir tarzda cereyâna başladı ve ordumuz orduya, zâbitânımız zâbite benzedi. Herkes gördü ki, akıl ve irfan, kaanun ve nizâm yolunda Türkler de pek uygun yol arkadaşı olabilirmiş (Lâfa bak!).

"Enver, Hey'et-i Islâhiye'nin taşkınlığını şiddetle men' eder ve itirazlarına rağmen bildiği yola giderdi. O zamanki Enver, Osmanlı târihinin birinci defa gördüğü müteceddid, çalışkan, kat'î ve azimkâr bir Harbiye Nâzırı idi. Harbiye Nezâreti'nin ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Dâiresi'nin şuâbâtı müdirliklerine en temiz ve kudretli tanınmış ümerâyı geçirmek sâyesinde, ordunun harbe hazır şekilde yetiştirilmesi imkânı bilâ i'tiraz istihsâl edilmişti. Gerek Trablusgarb'daki hıdemâtı ve gerek Harb-i Umûmî'nin ilânına kadar olan mesâîsi, hemen herkese, Enver'in iyi bir teşkîlâtçı olduğu fikrini vermişti."

Bu ifâdeler, Enver'in teşkîlâtçılığına ve orduyu kısa müddet içinde, cezrî tedbîrlerle zabt-u rabta aldığına işâret etmektedir.

Enver, Harbiye Nâzırı olarak, orduya hitâben neşrettiği beyânnâmede, Balkan Harbi'yle vatanın en mâmur parçalarının elden gittiğini, Osmanlı milletinin büyük felâketler geçirdiğini hatırlatarak şöyle demektedir:

"Allah göstermesin, bir daha böyle kara günler gelmemek ve Osmanlı Hilâfet nâmûsunu târihî kahramanlığıyle müdâfaa edebilmek için orduyu hazırlamaya Pâdişahımız bu kullarını me'mûr ettiler. Ordudan iki şey istiyorum: Mutlak bir itaat ve vazîfeyi îfâya gece gündüz gayret. Her zâbit bilmelidir ki, ilerlemesi ve felâketi, yalnız âmirinin elindedir. Orduda ancak, âmirlerine bütün rûhu ile itaat edenler, ma'dûnlarını evlâd, kışlasını evi kadar sevenler ve vazîfesine geceli gündüzlü çalışanlar kalabilir. Son felâketler yüzünden, orduya sürülen kara lekeyi temizlemek için her zâbitin, vazîfesinin, gerekenden daha fazla bir gayretle çalışmak olduğunun anlaşıldığını ümîd ederim... Cenâb-ı Hak cümlemizi muvaffakıyete eriştirsin.."

Bu beyânnâme çok serttir, kat'îdir ve tahrîk edicidir. Enver bu tahrîki, millet, asker ve zâbit için dâima yapmış ve büyük netîceler almıştır. Esâsen kendisi şahsiyet itibâriyle, yüksek bir vazîfeyle muvazzaf olduğuna inanmış; mü'min ve çok fazla idealisttir. 40 bin askerimizin şehâdeti ve kaybıyle netîcelenen ve bizzat idâre ettiği Sarıkamış harekâtında, gocuğunu alarak, bir toprak girintisinde yatmış, meşakkate erâtla birlikte katlanmıştır. Bu esnâda yazdığı vasiyeti bütün şahsiyetini tebârüz ettirir vasıftadır.

"Hükûmete" başlığını taşıyan vasiyette, plânını anlatmakta, muvaffak olacağını ümîd etmekte, *"Eğer olmazsam, son neferimle berâber öleceğim, ben vazîfemi yaptığımı sanıyorum ve öyle ölüyorum. Yaşasın dînim, vatanım, pâdişahım!"* demekte; servet nâmına bir şeyi olmadığını, refîkası Sultan Efendi hazretlerine ve ebeveynine bakılmasını söylemekte, *"Rahmet-i İlâhiyeye mazhariyetim için bir kaç hayrât yapılmasını ricâ eder ve teâlîsine çalışmaktan başka bir maksat beslemediğim dîn ve milletimin teâlîsine duâ eder, tanıyanlara selâm ederim. Yaşasın Müslümanlık ve Osmanlılık ve Osmanlılar'ın Pâdişahı Sultan Mehmed Han."* diye hatm-i kelâm etmektedir.

Bu vasiyet ne kadar samîmî, ne derece yüksek ve ateşli bir inanç ve îmânın mahsûlüdür? Onun, tıpkı eski paşalarımız gibi, an'anevî tarzda ve "sadaka-i câriye" teşkîl edecek bir kaç hayrât yaptırılarak, nâmının rahmetle anılmasına vesîle olunmasını istemesi de çok dikkate şâyândır. Bu husus, kendisinin, karıştığı harekâtın revişi ile tezat teşkîl eden yüksek îmânına ve i'tikadına işâret etmektedir.

Çok kıymetli bir askerî muharririmiz olan Ali Fuad Paşa *Paris'ten Tih Sahrasına* nâmındaki eserinde, Enver'in harb istediğini söyleyerek, şöyle demektedir:

> *"Enver Paşa, İkinci Ordunun tatbîkat ve manevralarına gelir; manevranın sonunda, yüzlerce subay karşısında yapılan tenkîd esnâsında, Osmanlı ordusunun, Balkan Harbi'nin şînini* (lekesini, ayıbını) *ve utanç veren hâtırasını silerek târih huzûrunda şerefini iâde etmesini diler ve ister; bu suretle subaylarımızın can damarlarına, en hassas noktalarına dokunurdu. Enver Paşa'nın kanaatince harb, yalnız Balkan Harbi'nin lekesini silmeyecek; bu harb netîcesinde, yalnız Osmanlı Devleti kurtulmayacak; bütün İslâm dünyası kurtulacaktı. Bu harb, yalnız Osmanlı Devleti'nin değil, bütün müslüman âleminin kurtuluş harbi ve istiklâl savaşıdır. Târihin kaderi ve Allah'ın irâdesi bu merkezdedir. Kendisi de bu mukadderâtı gerçekleştirmeğe mânevî yönden me'mûrdur. Sultanahmed Meydanı'ndaki mitingde hatîbler onu 'İslâm'ın sancağını yed-i celâdetinde tutan Enver' diye vasıflandırmışlardı. Şâirler onun hakkında 'Melekler bu milletin kurtulacağını ona fısıldadılar.' demişlerdi. Enver Paşa, ihtimal, bu sözleri ne duymuş, ne işitmiştir. Fakat bunun böyle olduğuna inanırdı. Îmân ve inancı, kendi yıldızına güvenci hârikulâde idi.. Enver Paşa, Allah'ın yardımından ve inâyetinden bir an şüphe etmemiş; başarısızlıkları ve yenilgileri mânevî bir imtihan*

saymış; bundan dolayı inancı ve sonunda muzaffer olacağına güveni hiç sarsılmamıştır.

"Enver Paşa'nın bu îmân ve i'tikadına, harb esnâsında, Medîne'yi ziyâretinde yakından şâhid olmuştum; Medîne istasyonunda trenden inince, doğru Peygamber'in merkadine, Ravza-i Mutahhara'ya, yaya olarak gitti. İstasyondan oraya kadar epey mesâfe vardı. Cemal Paşa, Faysal Bey (müstakbel Irak Kralı) şerîfler, seyyidler, Medîne eşrâfı, sivil ve askerî erkân, Enver Paşa'nın etrafında ve gerisinde yürüyorlardı. Bütün Medîne halkı karşılıklı saf tutmuştu. Kasîdeler okunuyordu. Caddenin iki tarafında develer kesiliyor; kan fıskiye gibi fışkırıyordu. Fakat Başkumandan Vekili, kendisine yapılan bu merâsimi görmüyor ve işitmiyor gibi idi. O, asıl Başkumandan'ın, Peygamber'in huzûruna gitmekte idi; O'na ta'zîmler sunmağa, asîl'in vekîl'e emânet ettiği vazîfenin hesâbını arz etmeğe gitmekte idi. Enver Paşa, benliğinden geçmiş, ellerini göğsünün üzerinde ta'zîm ve taatle bağlamış; başını öne eğmiş, sessiz sessiz ağlıyordu. Ve bütün bu yürüyüş esnâsında biteviye ağlıyor, gözlerinden yaşlar döküyordu."

Bu ifâdeler, Enver Paşa'nın çok yüksek olan îmân ve idealine ışık tutmaktadır. Hele Enver'in, Ravza-i Mutahhara'ya gidişini canlandıran cümleler; tüyler ürpertici bir i'tikad ve edeb yüksekliğinin muhteşem tablosudur. Malûmdur ki, Halîfe, "İmâmü'l-Müslimîn"dir ve Peygamber Efendimizin, umûr-ı askeriye, adliye, idârîye ve dînîyede vekîlidir. Müslümanların Halîfe'si, aynı zamanda başkumandandır. Enver ise, Başkumandan Vekîli, yâni Peygamber'in vekîlinin vekîlidir. Muharrir, Enver'in işte bu sıfatla ve çok derin bir huşû ile "Asıl başkumandanın, yâni Peygamber'in huzûruna gettiğini, O'na ta'zîmler sunduğunu, asîlin vekîl'e emânet ettiği vazîfenin hesâbını arz ettiğini" söylemektedir. Enver, bu merâsimde, Peygamber'in baş ucunda bulunan kandili yakmış ve an'aneye göre hizmet arzetmiştir.

Enver'in hakîkî büyüklüğü, teşkîlâtçı olarak büyük muvaffakıyeti, memleketin kuvvetlerini harbe teksîf edebilmesinin bütün sırrı da buradadır. Onun üstün îmânı, etrafına tesir etmiş; askeri tahrîk etmiş, onu insan tahammülünün son derecesine varan bir gayrete sevketmiş, halkı bir merkez etrafında toplayabilmiştir. Meselâ, Erkân-ı Harbiye'nin rakamlarına göre 2 Ağustos 1914'ten 1915 sonuna kadar 2,5 milyon kişi ceste ceste silâh altına alınmış ve muhtelif cephelerde çarpışmıştır. Bunlardan mühim kısmı şehîd olmuş, yaralanmış ve harb hârici kalmıştır. Bu rakam bile milletimizin yaptığı azim fedâkârlığın çok açık delîlidir. Bu fedâkârlık ise gayret-i dînîye ve millîye ile yapılmıştır. Maamâfîh İngiliz generali Wavell, Türkiye'nin

2.700.000 kişiyi silâh altına çağırdığını, fakat fiilen mevcut asker miktarının 650.000'i hiç bir zaman geçmediğini yazmaktadır. *Cihan Harbi Neye Mal Oldu?* nâmındaki eserinde de Alman Otto Riebicke Türkiye'nin 1916 başında 1.000.000 askeri olduğunu kaydetmektedir.

Enver'in oğluna, Churchill bir gün "Senin baban, benim siyasî hayatımı 20 yıl geriye attı." derken, Lloyd George "Osmanlı Devleti'nin iştirâki, harbi üç yıl uzattı." sözünü söylerken, onun yaptığı büyük işe işâret etmişlerdir. Yine Wavell:

"Türk, fevkalâde mukaavemet kudreti, meşakkat ve mahrûmiyetlere karşı büyük sabrı, harbdeki ırsî kaabiliyeti, döğüşmede hayret verici cesâreti ile anadan doğma denecek derecede iyi bir askerdi. Bu hasletler yüksek askerî meziyetlerdir ve dâima da öyle kalacaktır. Türkler'in, dünyadaki muhârib milletler listesinin başında yer aldığı muhakkaktır. İngiliz ordusu, şüphesiz ki, kendini Gelibolu teşebbüsünden vazgeçirmeğe mecbur eden, Kûtü'l-Ammâre'de tam bir fırkasını esîr eden, Süveyş Kanalı'na doğru Sînâ Çölünü geçen ve Gazze'ye yapılan iki taarruzu def'eden Türk ordusunu küçültemez."

demektedir. H. S. Gulette ise şu görüşleri ileri sürmektedir:

"Hiç bir Avrupa ordusunun kımıldanamıyacağı şartlar altında, Türk muhârebe eder. Muhârib olarak o, hiç bir askere benzemez. Sefîlâne beslenip, giydirildiği halde bile, mes'ûd şartlar içinde muhârebe eden medeniyet sâhibi milletler orduları için, tehlikeli bir hasım olacak kaabiliyettedir. Mâneviyât kırıcı şartlar altında bile ısrarla mukaavemet eder, hattâ müsâit fırsatta taarruza bile sevkedilebilir."

Bu müşâhedeler ve tesbitler, Birinci Dünya Harbi'ndeki ordumuzun, ne derece bir ruh yüceliği ve insan üstü dayanma ve hamle gayreti gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bunun hâkim sebebini ise, millî ideal hâline gelmiş islâmî telâkkîde aramak lâzımdır. Bu idealin başlıca mümessili, başlıca muharriki, derin bir i'tikad ve îmânla dolu olan Enver'de temerküz eder gibidir. Harbden sonra Yemen'de, Gazze'de, Kanal'da, Galiçya'da, İran ve Irak'ta çarpışmış zâbit ve kumandanların bâzılarının hâtıralarını okudum. Bunların içinde, yüksek bir idealle, derin bir îmân ve şuurla, üstün bir islâmî cehdle harbettiğini dile getiren adam yok gibiydi. Bir çoğunun kanaati "Oralar bizim değildi, boşuna harbettik." gibi, âdî ve pespâye bir görüşte toplanıyordu. Bu görüş, yalnız mağlûbiyet inkisarından doğmuyor; küçüklükten, alçaklığa gönüllülükten kaynaklanıyordu. Bu küçük adamları dahi uzak cephelerde dö-

vüştüren, askerin muhârebe gücünü artıran bir mânevî ideal ve muharrik, bir rûhî cereyan ve müşevvik vardı. Herhalde İslâm milletlerinin kurtuluşu idealine inanmış olan Enver, bunun müşahhas misâlini vermiş görünmektedir.

Büyük îmân, ideal ve hareket adamı, etrafına ve zayıf nâsiyelere dâima tesir eder. Bu adam ortadan kalkınca veyâ mağlub olunca, bu zayıf nâsiyeler âvâreleşir ve daha evvelki hareketlerini bile tenkîd eder bir hâlet-i rûhiye çöküntüsüne düşebilirler. Bizde, Harb-i Umûmî'den sonra olan da budur. Böyle bir askerler grubu karşısında Enver, parlak bir ideal ve hâtıra yıldızıdır. Bugüne kadar, bâzı tatbîkat kusurları bir tarafa bırakılırsa, onun seviyesinde bir ordu teşkîlâtçısı, onun derecesinde yüksek ideale sâhip cesur ve enerjik bir asker, maalesef gelmemiştir.

Daha açık konuşalım: Bizim millet ve devlet olarak son büyük harbimiz, Birinci Cihan mücâdelesidir. Sonraki İstiklâl Harbi, ona nisbeten cüz'î ve mahdut bir savaştır. Bugün, Türk ordusunun ve askerinin, dünyâ efkâr-ı umûmîyesinde ve askerî mahfillerinde bir ismi varsa, bunu, Cihan Harbi'nde gösterilen harb gücüne ve kaabiliyetine borçluyuz. Bu netîcede ise, büyük bir îmânla meşbû olan Enver'in dahlini unutmamak lâzımdır. Onun yüksek îmânını ve i'tikadını, Başkumandan Vekili olarak askere hitâben neşrettiği harb beyânnâmesinde de görüyoruz. "Arkadaşlar" hitâbıyle başlayan bu beyânnâmede:

"Sevgili Başkumandanımız, Halîfe-i Zîşân Efendimiz hazretlerinin irâde-i seniyelerini teblîğ ediyorum. Allah'ın inâyeti, Peygamberimizin imdâd-ı rûhânîsi ve mübârek Pâdişahımızın hayır duâsı ile ordumuz, düşmanlarımızı kahredecektir.. Ancak her zâbit, her asker unutmamalıdır ki, harb meydanı fedâkârlık meydanıdır.. Târih şâhiddir ki, Osmanlı askerinden sebatlı, Osmanlı askerinden fedâkâr hiç bir asker yoktur. Hepimiz düşünmeliyiz ki, başımızın ucunda Peygamberimizin ve sahâbe-i güzîn efendilerimizin ruhları uçuyor. Şanlı ecdâdımız, başlarımızın ucunda bizim ne yapacağımıza bakıyor. Onların hakîkî evlâdı olduğumuzu göstermek, bizden sonra geleceklerin la'netlerinden kurtulmak istersek çalışalım. Zincirler altında inleyen 300 milyon İslâm ve eski tebaalarımız hep bizim muzafferiyetlerimize duâ ediyor, Ölümden kimse kurtulamıyacaktır. Ne mutlu ileri gidenlere, ne mutlu dîn ve vatan yolunda şehîd olanlara. İleri, dâima ileri ki, zafer, şan, şehâdet, cennet, hep ilerde, ölüm ve zillet geridedir. Mübârek ve mukaddes şehîdlerimizin rûhuna Fâtiha. Pâdişahım çok yaşa."

cümleleri yer almaktadır. Bunlar Enver'in, nasıl bir gâye ve yüksek idealle hareket ettiğini ve bunu, emrindeki askere aşıladığını göstermektedir. Beyannâmeye göre Enver, koyu bir Hilâfet ve Saltanat taraftarıdır; hâr ve âteşîn bir İslâm vecdi içindedir. 300 milyon müslümanın boyunduruk altından kurtarılmasını istemekte ve bunu temin için hareket etmektedir. Enver, en ümitsiz zamanlarda bile İslâm dünyasının kurtulması dâvâsından vazgeçmemiş, dâima bunun için çalışmıştır. Hakkında nakledilenler, onun, bu ideal ve îmanda çok samîmî olduğunda ittifak etmektedirler. Zâten samîmî olmasa idi, emrindeki kuvvetlere tesir etmesi mümkün olamazdı.

Onu bu tarafıyle, Sultan Hamîd tarafından lâyenkat'â propagandası yapılan ve her müslümanın kalbinde yaşayan İttihad-ı İslâm idealinin tatbîkatçısı olarak görüyoruz. Ne garîb kader! Yıkılmasına iştirak ettiği Sultan'ın ektiği tohumların hasadçısı olmak! Nitekim çok yerde, karşısına bu meş'ûm mâzîsi çıkmıştır. Onun hakkında Ali İhsan "Enver Paşa, iyi bir erkân-ı harbdi; fakat uzun boylu hesaplara pek yanaşmazdı. Onun tabîatı, komitecilik zihniyeti ile ve şansa istinâd eden baskın ve atak hareketlerle, sürprizlerle daha çok ünsiyet peydâ etmişti... Bâzan onda mistik bir ruh hâleti sezerdim. O, âdeta, kendisini bâzan, bu vatanı kurtarmağa memur edilmiş semâvî bir murahhas gibi telâkkî ediyor görünürdü.." demekte, yine kaşındaki beyaz kılların cihangirlik alâmeti olduğuna inandığı, bir takım hacı, hoca gibi kasîdecilere para verdiği cinsinden garîb ithamlar yapmaktadır. Kendi maîyetinde ve emrinde çalışan kumandanlarca ileri sürülen bu ithamlar, bıkkınlık verici tarzda bir bitevîyelik arzetmektedir.

Adolf Hitler *Mein Kampf* (=Kavgam) isimli eserinde, Harb'den sonra Ruhr havzasının, İ'tilaf Devletleri arasındaki rekaabetten istifâde edilerek Almanya'ya katılmasını tenkîd etmekte ve "Bu, büyük bir târihî ân idi; dünkü müttefikler yarının düşmanları olabilirlerdi; böyle olmamışsa, İkinci Balkan Muhârebesi'ndeki gibi, Müttefikler kavgaya tutuşmamışlarsa, sebebi sâdece, Almanya'da bir Enver Paşa bulunmaması, Reich Şansölyesi'nin Cuno ismini taşıması idi." demektedir. "Osmanlı Devleti ve Avusturya gibi, çöküş hâlindeki iki imparatorlukla ittifak edilmesinin Almanya'ya yük olduğunu" yazan Hitler, Enver'i çok takdîr eder görünmektedir. Hitler, Haydarpaşa Garı'nın yapılışında çalışmış; Türkiye'yi de görmüş bir adamdır. Enver'in Alman diktatörü üzerinde ne derece tesir yaptığı bilinemez. Fakat, bir garblı muharrir "Üniformalı nazileri ve faşistleri henüz tanımayan, resmî ziyâfetlerde Bolşevik liderlerini daha görmemiş dünyada, bu adamlar, ellerini kollarını sallayarak dolaşıyorlardı." demekte ve onlara örneklik yapmış olabilecekleri gibi bir mânâyı ifhâm eder görünmektedir.

İttihatçılar'ın üniformaları, idâre tarzları ve kıyâfetleriyle Avrupa'daki

otoriter rejimlere ne derece müessir oldukları bilinemez. Fakat, dünyanın alacağı yeni şeklin ve sonraki dikta rejimlerinin ilk habercileri oldukları söylenebilir.

Bütün bu nakillerden bâzı netîcelere ve tahlîllere varmak mümkündür. Enver, meş'ûm bir hareketle ve henüz binbaşı iken siyâset sahnesine girmiştir. Onu ilk sıralarda, çok cesûr ve atak bir komitacı olarak görüyoruz. Onun komitacılığı,1913'deki hükûmet darbesinde en büyük merhalesine ulaşmıştır. İttihat Terakkî çeteden hükûmete inkılâb etmiş ve âzaları da, komitacılıktan nâzırlıklara tırmanmışlardır. Bu adamların, devlet idâresi için ciddî değil, bayağı tecrübeleri bile yoktur. Devlet işlerini karmakarışık etmişler ve çok derin bir huzursuzluğun başlıca müsebbibleri olmuşlardır. Bu karışıklıklar, memleketin parçalanmasına kadar uzamıştır. Buradaki mes'ûliyetleri ve suçları, gayr-ı kaabil-i inkârdır. Onların komitacılık husûsiyetleri, iktidara geldikten sonra dâhi, az veya çok devam etmiştir. Komitacılık, bir nevi mukadderât kumarıdır. Onlar iktidarda dahi kumar oynamışlardır. Bu kumarın mevzuunu, millet ve devletin kaderi teşkîl etmiştir. En büyük sapkınlıkları işte buradadır. Onlar, dar imkânlar ve mahdut kaabiliyetleriyle büyük voli vurmayı düşünen siyâset kumarbazları olarak görünmektedirler. Enver'de de bu kumarbaz hâlet-i rûhiyesi, yâni komitacılık alışkanlığı hayatının sonuna kadar devam etmiş görünmektedir. Ne var ki Enver için bu kumarın mevzuu, çok yüksek bir ideal ve gâyedir. Nitekim 1918 Ekim'inin ortasında, birâderi Nuri'ye yazdığı bir mektupta "Oyunu kaybettik." demiştir.

Enver'i, Harbiye Nâzırlığı'ndan sonra, biraz daha başka bir tip olarak görüyoruz. O bu defa komitacılığı, ordudaki cezrî ıslahatçılığıyla göstermektedir. Nitekim, bir çırpıda 1200 kadar yüksek rütbeli zâbiti kadro hârici bırakmıştır. Bu tasarruf, ordudaki genç zâbitler tarafından tasvîb edilmiş ve kendilerinin önleri açılmıştır. Fakat Enver, İslâm milletlerinin kurtuluşu gibi çok yüksek bir dâvâya inanmış; sert, ahlâklı, cesur, gayretli ve son derece mazbut bir adamdır. Ordudan siyâsetçiliği söküp atmıştır. Daha doğru bir tâbirle, kendisine ve hükûmete bağlı, sağlam ve muallem bir ordu vücûda getirmeğe çalışmıştır. Orduya, an'anevî ve millî idealleri vermeğe gayret etmiştir. Enver, bilhassa Alman zâbitlerinin tesiriyle, bunda muvaffak olmuş; cidden, o günkü imkânlara göre, çok güzel denilebilecek bir netîceyi almıştır. Alman ihtisasından, askerî tecrübesinden, teşkîlâtçılığından ve stratejik telâkkîsinden istifâde edilerek, bilhassa kemiyet itibâriyle oldukça iyi bir ordu vücûda getirilmiştir.

Bu netîcenin husûlünde Enver'in teşkîlâtçılığı, büyük rol oynamıştır. Demek ki, onun en büyük vasıflarından biri, teşkîlâtçılığıdır. Onun, askerî

tecrübesinin nâkıs olduğu, ordu sevk ve idâresinde hataları bulunduğu yolundaki tenkîd tamâmen doğru görünmektedir. Kumandanlık husûsunda da, biraz komitacılığa kaçtığı söylenebilir.

Onun için, bâzıları, bilhassa milliyetçi çevreler "Türkçü ve Turancı" demişler ve demektedirler. Buna "Evet." demek, fakat "Şu şartla ki, Hilâfet-i Osmaniye bayrağının altında ve İslâm İttihadı'nın içinde." ilâvesini yapmak lâzımdır. Bâzıları onu, Ziyâ Gökalp'ın bir "mürîdi" ve "fikirlerinin tatbîkatçısı" olarak tavsîf etmişlerdir. Bu, zoraki bir yakıştırmadır. Enver'in, Ziyâ'nın fikirlerine kıymet verdiğini veyâ okuduğunu bile zannetmiyorum. Fakat, Ziyâ'nın siyâset sahnesindeki en büyük şahsiyete, meselâ Enver'e göre fikir değiştîrdiğini ise, gâyet iyi biliyor ve görüyoruz. Aksine, Enver'in, bilhassa Sultan Abdülhamîd'in tatbîk mevkiine koyduğu yâhut kuvvetlendirdiği "İttihad-ı İslâm" propagandasının hasadçısı ve tatbîkçisi olduğunu söylemek daha doğru olur.

Enver buna nasıl varmıştır? Bu suâle şimdilik kat'î bir cevap veremiyoruz. Fakat onun kaderi, "hürriyet kahramanlığı"ndan "İslâm kahramanlığı"na doğru, hızlı bir seyir göstermiştir, denilebilir. Enver'i bu role iten, zannederiz ki, çok mü'min oluşu ile birlikte, vâkıalar olmuştur. Her halde Trablusgarb muhârebeleri, bunlardan en mühimi olarak görünmektedir. Enver, buraya on arkadaşıyle birlikte gitmiştir. O sırada Enver, Osmanlı Hânedanı'na dâmâd olmuştur. Fakat nikâhlı karısını bir defa görmemiş ve yüzyüze konuşmamıştır. Ancak üç sene sonra ve Harbiye Nâzırı olduğu zaman onunla fiilen evlenecektir. Şunu da söyleyelim ki, Enver, bir erkek olduğu halde, evleninceye kadar, bir kız kadar iffetli ve nâmuslu kalmıştır. Bunlar, şâyân-ı takdîr hasletlerdir ve dâima öyle kalacaktır. İşte bu Enver, Trablusgarb'da, sırf "Halîfe'nin Dâmâdı" olduğu için, etrafında yerden biter gibi mücâhidlerin toplandığını, her emrini yerine getirdiklerini, kendisine çok büyük hürmet gösterdiklerini görmüştür. Müslümanlığın çok derin şuûru ve sırrî kuvvetiyle, Osmanlı Hilâfetinin, akıl almaz ve inkârı gayr-ı kaabil nufûzuyla karşılaşmıştır. Trablusgarb'daki mücâhidler ona, bir "İslâm kahramanı" olarak bakmışlar; "Halîfe'nin kendilerini kurtarmak için dâmâdını gönderdiğini" görmüşlerdir. İşte, Enver'in etrafındaki bir avuç Osmanlı zâbitinin, Berberî kabîle ve aşîretlerini toplayarak, İtalyan işgâline karşı mukaavemetleri böyle başlamış ve devam edip gitmiştir. Herhalde Trablusgarb harbi bu zâviyeden, Enver'in hayâtında bir dönüm noktası olarak görünmektedir.

Enver, "Mukaddes Osmanlı Orduları Başkumandan Vekili" iken dahi, aynı büyük idealin tatbîkçisi olarak nazara çarpmaktadır. Askerlere neşrettiği beyânnâmeden de bu nokta açıkça görülmektedir. Bilâhare Enver, mağlûb ve

her şeyini kaybetmiş bir adam iken bile, "İslâm milletlerinin kurtarılması" fikrinden vazgeçmemiş; Rusya'daki Bolşevikliğin bu hususa müsâit davranmasından istifâde etmek istemiştir.

Enver, yerinde duramayan bir tiptir ve dâima büyük mâceralara atılmıştır. Berlin'den Rusya'ya 3 defa, tayyâre ile uçmuştur. Bunun ikisinde büyük kaza geçirmiş; birinde hapishâneye düşmüş ve zor kurtulmuştur. Ama yine Bakû'ya ve Türkistan'a gitmiş ve buralarda "Halîfe'nin Dâmâdı" olarak büyük hürmet görmüştür. Buhârâ Câmisi'nde bir cuma namâzı kılmış; halk kendisini "huşû'yla selâmlamış; müftî Kerâmeddin 300 ulemâ ile onu beklemiştir. Enver bu zâtın elini öperek duâsını almıştır.". Yâni Enver, ölünceye kadar, "İslâm için, müslüman milletlerin kurtuluşu için" çalışmış bir dâvâ ve hareket adamı olarak görünmektedir.

Enver, hayatında paraya kıymet vermemiş; bir servet toplamamış ve çocuklarına da, hâtıradan ve cefâdan başka bir mîras bırakmamıştır. Yâni parayla alışverişi olmayan bir adam olarak kalmıştır. Diğer İttihatçı rüesâsı da öyledir. Meselâ Tal'at ve Cemal gibi. Bunlar, bir çok adamı zengin etmişler; ama servet yapmamışlar ve bırakmamışlardır. Yâni bu zâviyeden nâmuslu adamlardır.

Bâzıları Enver'in, "Osmanlı hânedânının yerine geçmek ve bir hânedân kurmak istediğini" iddia etmişlerdir. Bunun kadar saçma bir iddia olamaz. Bu, Enver'e karşı yapılan çok âdî ve pespâye bir bühtandır. O şehîdin rûhunu ta'zîb edecek ve isyana sevkedecek kadar bayağı ve aşağı bir suçlamadır bu. Enver, Osmanlı hânedânı olmadan, bir devlet ve bir İslâm ittihadı, hattâ câmiası olamıyacağını, en fazla kavrayan adamdır. Böyle bir şeyi, aklının köşesinden bile geçirmemiş; bunu düşünmeyi bile günah ve vebâl veyâ delilik addedecek bir fikir ve inanışın adamı olarak görünmektedir. İşin garîbi Enver, sırf kendi maksadı için, Bolşevikler'le kısmî işbirliği yaparken bile, bundan vazgeçmemiştir. Meselâ, Karabekir'in neşrettiği *Halk Şûrâlar Fırkası Programı*'nın 10'uncu maddesinde "Hânedân-ı Osmanî'den olan Zât-ı Şâhâne İslâm'ın halîfesi ve Türkiye'nin hükümdarıdır." ibâresi yer almaktadır. Bu nokta, Enver'in Hilâfet ve Saltanat'sız ve Hânedân-ı Osmanî'siz bir devlet tasavvur edemediğinin en açık delîlidir. Şu saçma iddia için, başka bir delîl getirmeğe lüzum yoktur. Yalnız Enver'in, Hânedân-ı Osmanî'nin büyük târihî nufûzuna istinad ederek ve Halîfe'nin dâmâdı olarak, devletin maddî ve mânevî gücünü kuvvetlendirmek, hükümranlık sahasını genişletmek istediğini, bunu yapan adamın, müslümanlar karşısında târih huzûrunda çok müstesnâ bir mevkie sâhip olacağına inandığı söylenebilir. Enver için bu şeref, dünyâ ve ukbâda azîz olmak demektir.

"Enver'in askerî ve siyasî görüşlerinin de çok kısa" olduğu iddia edilmiştir. Bu iddianın aksini söylemek, her halde onun hakkını, biraz olsun, teslîm etmek demektir. Enver, Harb-i Umûmî'ye girerken hatalı hareket etmiştir. Hele Alman orduları Marn'da tesbît edildikten sonra ve kısa müddetli bir gâlibiyetin mümkün olmadığı görüldüğü esnâda harbe girmesi, hatalı bir harekettir. Fakat buna "Mecbur mu idi?" veya "Bîtaraflığı muhâfaza mümkün olur mu idi?" suâline, kısaca "Pek güç idi." cevâbını verebiliriz. Bu kararı için kısa görüşlülüğü münâkaşa edilebilir ve aleyhine bir karar da çıkartılabilir. Fakat şu noktalar da vardır:

Enver "İttifak Devletleri Erkân-ı Harbiyesi, Balkanlar'a fazla ehemmiyet vermezken, İmparator Kayser Wilhellm'e 'Bizi bu Balkanlar yıkacaktır, tehlike oradadır.' demiş"tir. Nitekim de öyle olmuştur. Hindenburg'un *Hâtırat*'ında nakledilen şu rivâyet, Enver'in askerî görüşünün pek kısa olmadığını göstermektedir. Meselâ İstiklâl Harbi başlamadan, yâni 1920 senesi ortalarında, Ankara'ya yazdığı ve onların da Karabekir'e gönderdikleri mektup, Avrupa siyasî vaziyetini oldukça iyi mütâlaa ettiğini göstermekte, "rekaabetlerin bizim için pek müsâit olduğunu" söylemekte ve yine devletin, İslâm milletlerinin kurtuluşunu dile getirmektedir. 26 Şubat 1920 târihinde, Cemal'e yazdığı mektup, İngiliz ve Fransız rekaabetini dile getirmekte, Londra siyasîlerinden biriyle yaptığı konuşmayı naklederek şöyle demektedir:

"...(Bu zât) *İngiliz nâzırlarının pek müteessif olduklarını, İngilizler'in eski fikirlerini terkederek, Türk milletinin ekseriyetini teşkîl eden milliyetçilerle berâber çalışmak istediklerini ve bu münâsebetle İstanbul'u bize bıraktıkları gibi, Boğazlar'da bıraktıkları askerleri de iki sene sonra çekeceklerini ve İzmir de dâhil olduğu halde, bütün Suriye ve Irak'tan gayrısının bizde kalacağını, Irak hakkındaki kararın da tamâmen kat'î olmadığını, bunlara mukaabil bizim de, İngilizler aleyhine çalışmaktan vazgeçmemizi, Mısır'ın da şimâl kısmına istiklâl vereceklerini söyledi. Ben sonunda böyle azar azar alıp vermektense, İngilizler'in bizimle ciddî dost olup olmamak istediklerini bilmek istediğimizi, eğer olacaklarsa, o zaman berâber çalışabileceğimizi söyledim.* (O zât) *bunun üzerine Lloyd George'la görüşmeğe gitti. Beş gün sonra cevap verecektir... Nitekim: Gene Türk ve İslâm âleminin kurtarılması husûsunda çalışacağım."*

Bu garîb mektup, gerçi bir haberi ve pazarlığı nakletmektedir; fakat burada söylenenlerin hepsi, zaman itibâriyle dahi, aynen çıkmıştır. Yalnız Enver'in yüksek ideali tahakkuk etmemiştir. Pazarlığın Enver'ce kabul edilmediği ve mâhiyeti de anlaşılmaktadır ki, çok câlib-i dikkattir.

Enver Paşa, İngiliz ve Fransız donanması Çanakkale Boğazı'na hücûm edince, aslâ Boğazı geçemiyeceklerini ısrarla söyleyen hemen tek adam durumundadır. Bu rivâyete göre, onun şu kanaati, tecrübesine itimâd edilemediğinden, şüpheyle karşılanmıştır. Fakat iddiası doğru çıkmıştır.

Yine Enver "Târihe İngiliz donanmasının yenilebileceğini isbat eden kimse olarak geçeceğim." demiştir. Bu söz de onun, Çanakkale muhârebelerini târihî yerine oturttuğunu göstermektedir. O güne kadar mağlûbiyet tatmamış olan İngiliz donanması, hücûmunda muvaffak olamamıştır; hem de Fransız donanmasının desteğine rağmen. O günkü yabancı müşâhidler ise, Türkler'e küçük bir şans bile tanımamaktaydılar. Çanakkale muhârebelerinin bilhassa siyasî netîceleri çok büyük olmuş; İngiliz ve Fransız müstemlekeciliğine en büyük darbeyi vurmuştur. Bu devletlerin şarktaki ve İslâm dünyasındaki mevkilerini tamâmen sarsmıştır. Acaba bunu görmesini Enver'in "nikbînliğine" mi, yoksa vasıflı bir siyasî ve asker oluşuna mı bağlamak lâzım gelecektir? Her halde birinci ihtimâle bağlamak abestir.

Filistin'de bir Yahudi devleti kurulmasını isteyen ve siyonist bir Yahudi olan, Amerika'nın İstanbul sefîri Morgenthau'a Enver, Churchill'in "İngiltere'nin sâdece donanması ile kendini müdâfaa edebileceği" iddiasına, "Hiç bir büyük imparatorluğun, kudretli bir kara ordusu olmadıkça, ayakta kalamıyacağı" sözü ile karşılık vermiştir. Bu kanaati de, Enver'in "kısa görüşlü" değil, "oldukça uzak görüşlü bir siyasî ve asker" olduğunu göstermektedir. Nitekim sonraki vukuat, bu görüşün doğruluğunu pek açık olarak ortaya koymuştur. Enver'in "kısa görüşlü bir asker ve siyasî" olmadığına, bu kadar misâl kâfidir.

Bunlara mukaabil, Enver'in Harbiye Nezâreti'ni deruhde etmesinden sonra çok hatalı hareketleri de olmuştur. Bunlardan en mühimi ve millî kültür itibâriyle en korkuncu, muhakkak ki, "hurûf-ı mukattaa" denilen yazı şeklinin, bir emirle orduya tâmim edilmeye kalkışılmasıdır. Eski yazımız, kısmen bir şekil yazısıdır. Bu yazıda sesli harfler, bâzen gösterilir, bâzan gösterilmez. Bâzı harfler, baştan ve sondan birleşir; bâzıları yalnız baştan birleşir. Bu, bir nevi mürekkep yazıdır ve kelimeler menşe' ve aslı gösterirler. Enver, bu yazının şekil yazısı hüviyetine bakmadan, kelimeleri harflere ayırarak ve aralarına sâit(sesli)lerini koyarak emirler neşretmeğe kalkmıştır. Tabiî bu iş, fecî bir karışıklık husûle getirmiş; emirler anlaşılmaz olmuş ve orduda garîb bir anarşi husûle gelmiştir. Bereket versin şu garîb icraattan kısa müddet içinde dönülmüştür. Bunu Enver'e kim telkîn etmiştir, bilmiyorum. Fakat şu, kültür itibâriyle korkunç olabilecek tasarruftan dönülmesi, yine de bir fazîlettir. Yâni hatadan dönme fazîleti...

O zaman, okuma-yazmanın tâmim edilmesi, münevverlerin en büyük arzusudur. Hâlen de geçerli olan bu tarz düşünüşe göre, "Kuvvetsizliğimizin yâhut kudretsizliğimizin sebebi, gerilikten gelmekte, bunu doğuran sâik câhillik olmakta; câhillik, okuma-yazmanın taammüm etmemiş olmasından neş'et etmekte; okur-yazarlığın yaygınlaşmaması da harflerimizin ve imlâmızın güç oluşundan doğmaktadır. Onun için, alfabemizi ıslah etmek, yazı şeklimizi kolaylaştırmak ve ilk mektebi tâmim etmek lâzımdır." Yine bu düşünce "Ebû'l-Cühelâ" denilmeğe lâyık bir Maârif Vekili'nin "Fabrika değil, ibtidaî mektep, üniversite değil, ilk mektep" saçmasını kendine düstûr edinmektedir. Maalesef, hâlen de geçerli olan bu telâkkî, tam mânâsıyle "ibtidaî" ve "ilk'el"dir. Meselâ ilk mektepler, yapılan sosyolojik tedkîklere göre, muhîtin, ictimaî çevrenin, en fazla tesirinde kalan teşekküllerdir. Halbuki, bizdeki mer'î telâkkî, ilk mektebi, cemiyette büyük değişiklikler ve ilerlemeler vücûda getirecek bir teşekkül olarak görmekte ve ona çok azim bir vazîfe yüklemektedir. İlk mektep muallimlerine, yalnız çocukları okutmak değil, onların babalarına da fikrî ve siyasî rehberlik etmek gibi bir yük yüklenmiştir.

Halbuki çevrenin ve ictimaî muhîtin tesirine en fazla mâruz olan ilk mektebin, cemiyette, bir fikrî ve siyasî müessir olması mümkün değildir. *Tecrübî Sosyoloji* muharriri Paul Descampes'ın Fransa'da yaptığı bir araştırma, ihtiyaca istinad eden ziraatla meşgûl yerlerde, ilk tedrîsattan geçen kimselerin, askere geldiklerinde, okuma-yazmayı unutmaları bir tarafa, imzalarını atmaktan dahi âciz bulunduklarını göstermiştir. Bu da okur-yazarlığın, ictimaî muhîtle ve sâhip olunan meslekle alâkalı olduğunu ortaya koymaktadır. Kaldı ki, okur-yazarlık da ictimaî fâikiyetin sebebi değildir ve târihen teşekkülâtı kuvvetli olan köylü ve ziraatçı Roma, fikrî seviyesi çok yüksek, ama sosyal mevcûdiyeti ticâret üzerine kurulu ve zayıf olan Yunan'a gâlip gelmiştir. Bu gâlibiyet, cehlin ilme galebesi değil, metîn bir ictimaî teşekkülün, zayıf ve oynak bir kuruluşa üstünlüğüdür. Garbın üstünlüğü de fikir üstünlüğü değildir. Tabiî bu meseleler, gâyet mahdut görüşlü olan ve netîceleri sebep zanneden, bizim inkılâpçılarımızca etrafıyle derkedilmiş değildir. Onun için harflerin ıslahı veyâ alfabenin değiştirilmesi, bir ilerleme sebebi olarak görülmüştür. Nasıl Kaanun-ı Esâsî'nin ilânıyle bir anda ğarb seviyesine (!) ulaşacağımız zannedilmişse, harflerin ıslahı veya değiştirilmesiyle de hemen okur-yazar olacağımız ve ilerleyeceğimiz sanılmıştır. Bu sanı (!), istinadsız ümitten başka bir şeyi olmayan, fikren bomboş ve şaşkın, fakat iyi niyetli (!) münevverin, ictimaî realiteyi idrakte ne derece kifâyetsiz olduğunu göstermektedir. Hele kültür meseleleri, bir askerin, emr-ü kumandasıyle halledilecek işler değildir. Enver bu işe, belki de etrafının tesiriyle girişmiş, ama

hemen dönmüştür. Fakat maalesef, bilâhare bu nuhsitin görüş ve aydın cinneti, yeniden nüksetmiş; memleket fecî bir kültür ve medeniyet tedennîsine sahne olmuştur.

Enver'in diğer bir tasarrufu da, o zamanlar "Enverîye" diye anılan bir kabalağın askerlere giydirilmesidir. Bu, az çok gözleri güneşten muhâfaza eden, kalın kumaştan yapılan ve enseyi de örten bir serpuştur. Şapka giymek ve gâvura benzemek, dînî ve millî an'anelerimiz zâviyesinden "alâmet-i küfür" addedildiğinden, böyle kendimize has bir serpuş uydurulmuştur. Balkan Harbi'nde bulunan bâzı zâbitlerimizin yazdığı kitaplarda, fes'in gözleri güneşten muhâfaza etmediği, muhârebede askerin güçlük çektiği bildirilerek, ulemâya hitâben, bu çeşit bir serpuşa müsâade etmeleri istenmiştir. Enver, zannederim ki, zâbitlerimiz tarafından duyulan bu ihtiyâcı tatmîn için, kendisine teklîf edilen bu serpuşu kabul edip, ta'mîm etmiştir. Buna, kendi adına izâfeten "Enverîye" denmiştir. Her halde bu serpuş; dînî ve millî an'anelerimizle zıt olmayan ve bize has bir başlık addedilmelidir.

İttihatçı düşmanları, hattâ kendi emrindeki arkadaşları bile, burada da, Enver'i tenkîd etmişler; kendi adıyle serpuş ihdâsını "tekebbürüne, siyasî ihtirasına, hattâ saltanat hırsına" kadar dayamışlardır. Bunda tamâmen haksızdırlar. Yukarıda da dediğimiz gibi, bu bir ihtiyacın mahsûlüdür. Rivâyete göre, Enver, Trablusgarb muharebelerinde, ora kabîle ve aşîretlerinde buna benzer bir serpuş görmüş, hattâ kendisi de giymiş; bilâhare Harbiye Nâzırı oluşunun birinci senesinde, bunu orduya tâmim etmiştir. Bu başlığın "Enverîye" diye isimlendirilmesi de millî an'anelerimize uygundur.

Enver, bir zâviyeden de bir "İslâm ihtilâlcisi"dir. Bu sıfatla, "İslâm milletlerinin kurtuluşu idealini" tahakkuka çalışmıştır. O, en büyük icra makaamında iken, kurduğu "Teşkîlât-ı Mahsûsa"ya, bu vazîfeyi de tahmîl etmiştir. Nitekim harb esnâsında, bu teşkilâta mensup ajanlar ve adamları, İran'da, Afganistan'da, Hindistan'da, Mısır'da, İttihad-ı İslâm propagandası yaparak İngilizler'e karşı isyan çıkarmaya memur edilmişlerdir. Aynı teşkîlât, Rusya dâhilindeki Türk ve müslüman topluluklarında yine bu maksatla hareket etmiştir. Bunlar büyük netîceler elde edememişlerdir; fakat tamâmen tesirsiz kaldıkları da söylenemez. Bu çeşit çalışmaların istenilen netîceyi vermemesinin başlıca sebebini, Enver'in ve yeni Türk hükûmetinin, Osmanlı hudutları içinde ve dışındaki İttihad-ı İslâm rüesâsı üzerinde çok müessir nufûza sâhip Sultan Abdülhamîd'i yıkan adamlar ve gayr-ı dînî zihniyetin mümessilleri oluşları teşkîl etmiştir. Ayrıca, dışarıdaki İslâm birliği idealinin reîsleri, ihtiyatlı adamlardır. Teşkîlât-ı Mahsusa'nın propagandasında Cermen markalı

bir damga sezmişler ve işin zamânı olmadığına kaani bulunmuşlardır. Fakat Enver'in bu teşebbüsleri yine de tesirsiz kalmamıştır.

* * *

Bütün şu yazdıklarımızdan çıkan netîce, Enver'in katıldığı meş'ûm hareketlere rağmen, çok idealist bir millî kahraman ve hareket adamı olduğudur. Bir millet kendisine hizmet aşkıyle dolu olan bu çeşit millî kahramanları, hataları ve savablarıyle takdîr etmeli ve değerlendirmelidir. İttihatçıları, çıkışlarında ve tasarruflarında çok tenkîd eden, hattâ suçlayan bir adam olduğum halde, itiraf etmeliyim ki, Enver'in idealini, yüksek şahsî evsâfını, çok vecdli hareket adamlığını, kendisini Türkistan'ın Düşenbe'sinde şehâdet mertebesine ulaştıracak olan âlî îmânını takdîrden başka şey elimden gelmiyor. Bütün hatalarına ve mâceracılıklarına rağmen, bu azîz şehîde, kalbimin en saklı köşesindeki muhabbetle karışık bir takdîr hissi duyuyorum. Ona ve belki de onun hatalarıyle karışık yüksek ideali için, yâni "İ'lây-ı Kelimetullah" için, rütbelerin en yücesine, yâni şehâdete kavuşan azîz nâsiyelere Fâtiha'lar gönderiyorum...

Kimbilir, belki bir gün Enver'in azîz idealleri tahakkuk eder ve bu büyük millet, târihte olduğu gibi, çok kudretli bir devlet olarak siyâset sahnesinde "tez dâvâsına" devam eder. (Lâ teknetû min rahmetillâh).

"Vilâyât-ı Şarkiye Islâhatı" veya "Ermeni Reformları" Meselesi

Balkan Harbi'nden mağlûb çıkmamız, ekalliyetler üzerinde garîb tesirler husûle getirmiş ve devletin devamı akîdesini oldukça sarsmıştır. Avrupa hâriciyeleri, Osmanlı Devleti'nin devam edemiyeceği kanaatinde müttefik görünmektedirler. Bilhassa yabancı devletler tarafından bir asırdan beri tahrîk edilen hıristiyan ekalliyetler, Bâbıâli'yi, eski güçlülüğünü ve nufûzunu yitirmiş bir mevcûdiyet olarak görmektedirler. Bunlardan biri ve en mühimi, akılsız komitacılarına mukadderâtlarını kaptırmış, hayalperest bir cemaat olan Ermeniler'dir. 1804 senesinde Erivan'ın Açmiyazin Katagikosluğu'nun Rusya'nın eline geçmesinden sonra, Petersburg hükûmeti, Ermeniler'i, Türkiye'ye karşı tâkip ettiği siyâsette bir âlet olarak kullanmağa çalışmıştır. Bunun kendi cemaatlerinin refah ve huzûruna mâni olacağını kavramış olan bâzı Ermeni ileri gelenleri, devlete mürâcaat ederek bir takım teklîfler ileri sürmüşler, arzûları Bâbıâli'ce ma'kûl görülerek desteklenmiş; fakat hâdiselerin akışı başka türlü inkişaf etmiştir. Bunun başlıca sebebi, Ermeniler'in mukaddes merkezi olan Açmiyazin Katagikosluğu'nun Rus siyâsetinin âleti oluşuyla, cemaatin hayalperestliğine raptedilebilir.

1829 ve 1854 senelerinde vukû bulan Osmanlı-Rus harblerinde, Kars mıntıkasının kısa müddetle istilâsı, Ermeniler'le Rus makaamlarının yakınlaşmasına yol açmıştır denilebilir. 93 Harbi'nde Kars'ın elimizden çıkması, bu yakınlığı daha ziyâde artırmıştır. Hele Berlin Muâhedesi'ne "Vilâyât-ı Şarkîye Islahatı" nâmıyle giren "Ermeni reformları meselesi", 19. Asrın son ve 20. Asrın ilk çeyreğini, hûn-âver hâdiselerle doldurmuştur.

Türkiye'de son yüz elli seneden beri, şu veya bu mıntıkada, şu veya bu hususta yapılması istenilen yâhut takarrür eden ıslahatlar, reformlar devletin ve milletin menfaatlerine muvâfık değil, muhâlif tasarruflardır. Bunlar, ihtiyaçtan doğmamış; aksine, yabancı devletlerin tehdîtle karışık teklîflerine boyun eğmek zaruretinden kaynaklanmıştır. "Vilâyât-ı Şarkîye Islahatı" da böyledir. Bu reformun arkasında nelerin saklandığını gâyet iyi bilen ve meseleyi "devletin ciğerlerini sökmek" şeklinde tavsîf eden Sultan Abdülhamîd, milletler arası rekaabetlerden istifâde ederek işi savsaklamış ve aslâ tatbîke yanaşmamıştır.

Rusya'nın Akdeniz'e inmek için Ermeni meselesini basamak yaptığını bilen İngiltere, biraz da Boer harbiyle meşgûliyeti, Alman rekaabeti ve müslüman müstemlekelerindeki temâyül gibi sebeplerle "Vilâyât-ı Şarkîye Islahatı"yla uğraşamamıştır. Rusya'nın genişlemesine muhâlif olan Almanya ve Avusturya da meseleyi örtmeğe çalışmışlardır. 1905'de Japonya'ya yenilmesi ve bilâhare patlak veren karışıklıklar ise, Rusya'nın bu işle alâkalanmasını önlemiştir. Fakat daha sonra, dâhilindeki karışıklığın durulması ve Balkan Harbi'ndeki mağlûbiyetimiz üzerine, Rusya, Ermeni reformları meselesi için Bâbıâli'yi sıkıştırmaya başlamıştır.

Şunu kaydedelim ki, Osmanlı Devleti'ne dâhil bir mıntıka veya kavim için reform talebini, öncelikle ve umûmiyetle Rusya ortaya atmıştır. Ondan bu hususta geri kalmamak isteyen, yâhut şu silâhı Rusya'ya bırakmayı menfaatlerine aykırı gören emperyalist devletler, hemen meseleye sâhip çıkar görünmüşlerdir. Hattâ bâzı hususlarda ondan da ileri gitmişlerdir. Ermeni mevzuunda da böyle olmuştur.

Gregorien veya Kirkoriye nâmıyla anılan husûsî bir mezhebe sâhip ve ayrı bir patrikleri de olan Ermeniler, emperyalist devletlerin misyoner teşkîlâtları vâsıtasıyle mânen bölünmüş bir cemaat hâline sokulmuşlardır. Fransa onları katolikleştirmeğe, Rusya ortodokslaştırmağa, İngiltere ve Amerika protestanlaştırmağa çalışmış ve bunda da epeyce muvaffak olmuşlardır. Ayrıca Fransız mektepleri, Ermeni gençlerine Fransız kültürü, târihi ve medeniyeti olmayan, karmakarışık beşer topluluklarından ibâret bir coğrafya parçası

bulunan Amerikan mektepleri vâsıtasıyle bilhassa Robert Kolej'le, kosmopolitisme'i aşılamıştır. 1840'da Cyrus Hamlin tarafından kurulan bu mektep, Bulgar istiklâlinin mânevî bânîsi olduğu gibi, ilk talebelerinin büyük kısmı da Ermeni gençlerinden mürekkeptir.

Bu çalışmalar, devletimiz için çok muzır netîceler verdiği gibi, Ermeniler için de daha az zararlı olmamıştır. Nitekim Standford Üniversitesi profesörlerinden Mears "Ermeniler'in bugünkü vaziyetinden yegâne mes'ûl, Avrupa emperyalist devletleri ve onların diplomatlarıdır." sözüyle, bu noktaya işâret etmiştir. Bâzı dûr-endîş ve an'anelerini kaybetmemiş olan Ermeniler'in, Osmanlı'dan ayrılmanın zararlarını idrak ettiklerini söylemek, hakşinaslıktır. Bunlar daha ziyâde, yaşlı, zanaat sâhibi ve patrikliğe bağlı Ermeniler'dir. Nitekim Ermeni reformları bahis mevzuu olduğu sırada, bir papaz grubu, İngiliz sefîrini ziyâret ederek bunu dile getirmişlerdir. 1 Aralık 1913'te, İngiltere'nin İstanbul sefîri Sir L. Mallet'in, Hâriciye Nâzırı Grey'e yazdığı raporda "Ermeni papazları beni ziyâret ederek, hürriyet ve ıslahat istemediklerini; Sultan'ın sâdık bir tebeası olarak yaşamayı tercîh ettiklerini söylediler." cümlesi yer almaktadır. İngiliz sefîri ise onlara, reformların çok faydalı olduğunu ifâde etmiştir. Bu delîller, bir takım cemaatlerin emperyalist devletler tarafından, arzularının ve menfaatlerinin rağmına, nasıl kullanıldığını açıkça ortaya koymaktadır.

Rusya'nın "Ermeni reformları" meselesinde ısrar edişinin sebebi, 2,5 asırdan beri devam ettiği ve asla dönmediği, Akdeniz'e inmek siyâsetiyle alâkadardır. Bunun için tâkip ettiği metod da, Balkan milletlerine tatbîk ettiği usûlün aynıdır. Bu metod, iki perdelik bir hâiledir. Birinci perdede, Rus tazyîki ve baskısıyle güyâ Osmanlı hâkimiyetinden kurtuluş ve istiklâl; ikinci perdede, alınış ve esâret. Nitekim Rusya, ilk hamlede, Ermeniler'i Osmanlı hâkimiyetinden çıkarmak, bilâhare kendi içindeki hemcinsleriyle birleştirip hükümranlık sahasına sokmak için çalışmıştır. Rusya'nın Ermeniler'le alâkalanmasının en mühim âmili ise, Akdeniz'e çıkmak şeklinde hülâsa edilebilir. Balkan milletleriyle alâkalanışı da, nasıl ki, Boğazlar'ı ele geçirmek ve Akdeniz'e çıkmak maksadına mâtufsa, Ermeni meselesini ihdâsı da aynı gâye içindir. Bugünkü komünist Rusya da aynı gâyeyi taşımakta ve Erivan'ın merkezini teşkîl ettiği "Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti" nâmındaki kukla teşekkülü yine bu emel için elde bulundurmaktadır. Kars'a hâkim olan 1914 Rusyası ise, stratejik bakımdan çok elverişli vaziyettedir.

Ayrıca şark vilâyetlerinde mevcut İslâm nüfûsunun üçte birine yaklaşan bir Ermeni ekalliyeti vardır. Bu ekalliyet, bir devlet kurmak imkân ve kaabiliyetinden mahrum olduğunu bildiği için, Rus hâkimiyetine temâyül göster-

mektedir. Bizdeki Ermeni aydınlarının bir kısmında "Rus hayranlığı" yaygındır ve bu hâlet-i rûhiye zavallı Ermeni halkına kadar da inmektedir. İşte bu sebeple, şark vilâyetlerindeki Ermeniler'den binlercesi harb esnâsında Rusya'ya kaçmış ve burada Petersburg idâresince teşkîl edilen Ermeni Druzina'larına, yâni birliklerine katılmışlardır. Ayrıca Rus gizli servisleri, 1912 senesi sonlarında Nestûrî rûhânî reîslerinden Mar Şunum'a himâye vaad etmişler; Kürd ağalarından bâzılarıyle, ezcümle Barzan Şeyhi ile de münâsebet kurmaya çalışmışlardır.

Bitlis Ermeni isyanında da Rus parmağı olduğu meydana çıkarılmıştır.

Bütün bu faaliyetlerden maksat, İskenderun Körfezi'ni ele geçirmek ve burada büyük bir deniz üssü kurmaktır. Boğazlar'ı ele geçirip, Akdeniz'e çıkmakta çeşitli mânialarla karşılaşan Rusya, aynı gâyeye şarktan yürümek istemektedir. Aynı zamanda bu davranış, Osmanlı Devleti'nin cenûb eyâletleriyle alâkasını kesecek ve İstanbul'la Boğazlar, olmuş bir meyva gibi Rusya'nın kucağına düşecektir. Aynı zamanda Türkiye tam bir Rus çemberi içine alınmış olacak ve Rusya dâhilindeki Türkler'le müslümanlar arasında da irtibat kesilmiş bulunacaktır. Malûmdur ki, Rusya'nın bizim noktamızdan en zayıf tarafı güney-batısı, yâni Doğu Anadolu hudududur. Çünkü mütekâsif Türk ve İslâm nüfûsu, geniş bir arâzî üzerinde, Rusya'nın tâ göbeğine, hattâ Çin hududu içlerine kadar devam edip gitmektedir. Rusya için Ermenistan meselesi, bu irtibatı kesmeğe yarayan en mühim oyundur. İşte Rusya'nın 1913 ortalarında, "Şark vilâyetlerinde ıslahat" veya ""Ermeni reformları" için, Bâbıâli'yi sıkıştırmaktan maksadı da budur.

Rusya bir muhtıra ile, Ermeni meselesini yeniden öne sürmüş ve Berlin Kongresi'ne dâhil, mümzî devletlerden, İngiltere ile Fransa, "bir hıristiyan topluluğunun hâline bîgâne kalmamak" endîşesiyle bu teşebbüse katılmışlardır. Fakat bu teşebbüste, devletlerin güttükleri gâyeler başkadır. Rus sefîri M. Giers, 26 Mayıs 1913'te, hükûmetinin "Ermeni reformu"na verdiği ehemmiyeti anlatan bir muhtırayı, Bâbıâli'ye vermiştir. Bunda reformun, şark bölgesini, Makedonya'da olduğu gibi, muhtar bir bölgeye çevirmesi, yâni otonomiye götürmesine engel olunacağı dile getirilmiştir. Sasonow'un fikrine göre Üç İ'tilâf devleti meseleyi ele almalı ve mevcut şartlara uygun bir ıslahat projesi hazırlamalıdır. İngiliz hükûmetinin muvâfakatıyle Rus sefâreti bir reform taslağı hazırlamıştır. Buna göre, reform, Berlin Muâhedesi'nde kararlaştırıldığı gibi, 6 şark vilâyetine şâmil olacaktır. Bu vilâyetlerin başına, Sultan tarafından, tercihan Avrupalı bir umûmî vâli, beş yıl müddetle tâyin edilecektir. Vâliye yardımcı bir istişârî meclis kurulacaktır. Bu meclisin âzâsı, hıristiyan ve müslüman unsurlarından terekküp edecek ve onların nüfûs-

larıyle mütenâsip olacaktır. Memurların ise yarısı hıristiyan, yarısı müslüman bulunacak, yerli lisanların, yâni Türkçe, Ermenice ve Kürtçe'nin aynı hakkı hâiz olması için lüzumlu tecrübe yapılacaktır. Hamîdiye süvârî kıt'aları kâmilen ilgâ edilecektir.

Görülüyor ki, bu projenin tatbîki demek, Ermeniler'in çok imtiyazlı bir mevkie getirilmesi ve şark vilâyetlerinin Türkiye'den kopması demektir.

3-24 Temmuz 1913 tarihlerinde Yeniköy'deki süferâ toplantılarında bu taslak görüşülmüş, Alman elçisi Von Wangenheim "Bu taslağın Ermeni muhtariyetini ve Osmanlı Devleti'nin parçalanması netîcesini doğuracağını" belirterek, muhâlefetini bildirmiştir. Fransız sefîri Bompard da, Rus teklîfini tasvîb etmemiş; bu hususta Bâbıâli ile anlaşma lüzûmunu ileri sürmüştür. Bu mevzuda Cemal:

> *"Ermeni ıslahatının tarz ve şeklini kararlaştırmak için düvel-i muazzama baş tercümanlarından terekküp eden Yeniköy Komisyonu'nda Rus baş tercümanı âzamî bir program teklîf ediyor; Alman baş tercümanı ise, buna mukaabil, asgarî bir teklîf dermeyan ediyordu. Bir tarafta Fransız ve İngiliz, diğer tarafta Avusturya ve İtalyan baş tercümanları mutavassıt rolünü îfâ ediyorlardı. Hülâsa Komisyon, uzun müddet ictimâlardan sonra, kat'î bir karar veremiyerek, âzamî ve asgarî programlar hâlinde, âid oldukları sefâretlere takdîm-i mukarrerâta mecbûr oldu. Müteâkiben müzâkerâta Bâbıâli'de, fakat yalnız Rusya ve Almanya sefîrleriyle Sadrâzam Paşa arasında devam olunmuş ve süferây-ı sâire, âzamî ve asgarî programlarının müdâfîî olan bu iki sefîr arasında tahassül edecek i'tilâfa muvâfakat edecekleri beyanıyle işten çekilmişlerdi."*

demekte ve Almanlar'ın kendilerini desteklemediklerini, Bağdad demiryolundaki husûsî menfaatlerini korumaya çalıştıklarını söylemektedir. Ayrıca, İ'tilâf Devletleri'nin siyâseten desteğini temin etmek için, bizzat çok çalıştığını, onlara Türkiye'de çeşitli iktisadî teşebbüs kurmak imkânını bile tanıdığını, fakat yakınlık temin edemediğini bildirmekte ve Alman ittifakına zarûrî olarak girdiklerini yazmaktadır.

Tal'at ise, Ermeni reformları mevzuunda şunları yazmaktadır:

> *"Rusya, Türkiye'yi küçültmek için, Rumeli'de, emirlerini îfâya hazır sandığı Bulgaristan ve Anadolu'da kurmak istediği muhtar Ermenistan sâyesinde, Türkiye'yi çember içine almak ve bu suretle, Rusya için her*

türlü tehlike ortadan kalktıktan sonra, Türkler'in, Kafkasya'daki müslümanlarla münâsebetlerini de büsbütün kesmek istiyordu. Bundan sonra, İstanbul hakkındaki plânlarını tatbîk etmek, Rusya için artık kolay bir iş olacaktı.

* *"Ermeniler Ruslar'ın bu plânlarını öğrenir öğrenmez, hiç sevmedikleri ve zulümlerine Kafkasya'da dâima mâruz kaldıkları, Rusya'ya meylettiler. Türkiye'de istiklâl kazanabilecekleri zaman ve fırsatın artık gelmiş olduğunu zannettiler. Hınçak, Taşnak, Ramgavar gibi millî Ermeni komitaları, Ermeni Patrikliği ile birleştiler ve Açmiyazin Katagikos'unun tavassutuyla, Nubar Paşa'nın reîsliği altında bir hey'et teşkîl ettiler. Nubar hey'etinin ve komisyonunun İstanbul'da, Rus hükûmeti ve sefâretinden tâlimât aldığını, bizim temasta bulunduğumuz Ermeni komitaları, gizlemek lüzûmunu dahi hissetmediler. Rus hükûmeti, diğer devletlerin, prensip itibâriyle muvâfakatini de aldıktan sonra, İstanbul'daki sefîri Giers vâsıtasiyle 1914 senesinde Bâbıâli'ye bir teklîfte bulundu. Bu teklîf, şu noktaları ihtivâ ediyordu:*

"Altı vilâyetin birleştirilmesi; bir idâre makaamı te'sîsi; müslüman ve hıristiyanların aynı nisbette silâh altına çağrılması; memur ve bilhassa polislerin tâyininde aynı nisbetin nazar-ı itibâra alınması; bu vilâyetin bir umûmî vâlî tarafından idâresi.

"Bâbıâli, müzâkerelere girişmişti ve teklîfleri tahfîfe çalışıyordu. Bu sırada ben, Saîd Halîm Paşa kabînesinde Dâhiliye Nâzırı bulunuyordum. Rusya'nın maksatları âşikârdı; bu itibârla ben, nâzırlar meclisinde istiklâlimize karşı tevcîh edilmiş prensipler aleyhinde rey vermiştim. Sadrâzam Saîd Halîm Paşa, bunu Rus sefîrine bildirmişti. Rus sefîri de, benimle görüşmek arzûsunu izhâr etmişti. Sefîr, bir gün gelerek, Rusya'nın bu meseleyi, Türkler'in menfaatine uygun olarak halletmek arzusunda bulunduğunu ve böyle hüsnüniyet dolu bir teklîf karşısında tereddüde mahal olamıyacağını bildirdi. Görüşmemiz, gayrı resmî ve tamâmiyle husûsî mâhiyette olduğu için, kendisine açık olarak, bana Türkiye'nin iç münâsebetleri hakkında söylediği sözlerin, istiklâlimize mugayir olduğunu ve bizim Petersburg'daki sefîrimiz, Dâhiliye Nâzırı'nıza mürâcaatla, Türkistan hakkında ıslahat teklîflerinde bulunması hâlinde, bunun da Rusya'nın istiklâline aykırı düşeceğini söyledim. Bu itibarla, bu çeşit sözlerle huzûrumuzu kaçırmamalarını ricâ ve maksadı tamâmiyle bildiğimizi ve 'Rusya böyle arzu ediyor, biz kuvvetliyiz, siz zayıfsınız, binâenaleyh kabule mecbursunuz.' demenin daha doğru olacağını da ilâve ettim. Bunun üzerine sefîr, benimle görüşemiyeceğini beyân ederek uzaklaştı.

"Bundan sonra, Ermeniler'i iknaa çalıştığımız bir devre geldi. Yabancı müdâhalelerden sarf-ı nazar edilerek, ıslahatın birlikte yapılması teklîfinde bulunduk. Fakat biz, vaziyeti değiştirmeğe artık imkân olmadığını, Ermeni milletinin vâki vaadlere artık itimâdı kalmadığı ve bu itibarla teklîflerimizin reddedildiği cevâbı ile karşılaştık.

"Bunun üzerine, her iki devlet grubu sefîrleri, Rus sefîrinin teklîflerine iştirak ettiklerini Bâbıâli'ye bildirdiler. Fakat Alman sefîrinin beyânatının, diğer sefîrlerin beyânatı kadar kat'î olmadığını hissetmek kaabildi."

Tal'at'ın bu mütâlaaları, kendisini ve komitasını temize çıkarmak maksadına mâtuf olsa da, bâzı hakîkatleri dile getirmektedir. "Vilâyât-ı Şarkîye Islahatı" yâhut "Ermeni reformları meselesi"nde, İ'tilâf ve İttifak devletleri nâmıyle iki blokta toplanmış olan düvel-i muazzama, bâzı prensiplerde anlaşmış görünmektedirler. İ'tilâf Devletleri, bir takım tehlîkeleri görmekle berâber, o günkü gergin hava içinde Rusya'yı desteklemeyi, anlaşmanın devamı bakımından ehemmiyetli görmektedirler. İttifak Devletleri, işi tasvîb etmemekle berâber, "Ermeni meselesi" için Rusya ve dolayısiyle İ'tilâf Devletleri ile ciddî bir mesele çıkarmak da istememektedirler. Ayrıca bütün bu devletler, efkâr-ı umûmîyeleri zâviyesinden, hıristiyan bir topluluğun haklarını muhâfaza eder görünmek durumundadırlar.

İşte bu sebeple, Rus teklîfleri, bütün devletlerce müşterek bir nota hâlinde Bâbıâli'ye tevdî edilmiş ve Yeniköy'de sadrâzam yalısında, Şark vilâyetlerinin ıslahatına dâir mukaavele imzalanmıştır (6 Şubat 1914/10 Rebîülevvel 1332). Buna göre "Elviye-i Sitte (= Altı Vilâyet)" denilen Van, Mâmuretü'l-Azîz, Diyârıbekir, Sivas ve Trabzon, Bitlis vilâyetlerinin idâresinin değiştirileceği kabul edilmiştir. Bu 6 vilâyet, bugünkü idârî taksîmâtımızda, tam 22 şehrimize tekaabül etmektedir. Bu vilâyetler, iki gruba ayrılarak, her birine bir "Müfettiş-i Umûmî" tâyin edilmiştir. Van, Bitlis, Harput ve Diyarbekir mıntıkası müfettiş-i umûmîliğine Norveçli binbaşı Hoff getirilmiştir. Trabzon, Erzurum ve Sivas vilâyetleri müfettiş-i umûmîliğine ise Hollanda Müstemlekât memurlarından Westenek intihâb edilmiştir. Bunlarla, Dâhiliye Nâzırı Tal'at Bey arasında ayrıca kontratolar tanzîm edilmiştir. Bu yabancı umûmî müfettişlerin, ayda 400'er Osmanlı altını maaş alacakları, ayrıca emirlerine birer de ikaametgâh tahsîs edileceği kararlaştırılmıştır.

Görülüyor ki, İttihat ve Terakkî idâresi, Abdülhamîd Hân'ın aslâ tatbîk etmediği Vilâyât-ı Şarkîye ıslahı meselesini, Türkiye'nin tamâmen aleyhinde olacak bir karara bağlamış görünmektedir. Bunu imzaya, o gün için mecbur

kaldıklarını, tatbîkatta ise, Ermeniler'i muhtariyete götürecek yolu tıkayacaklarını söylemek de kaabil değildir.

Bu anlaşma, Petersburg'da, sefîr M. Giers'in büyük bir başarısı addedilmiş ve çok memnûniyet doğurmuştur. Yâni Rusya, bu kadarını pek ümid etmemiştir. Diğer taraftan, mukaavele ile verilmiş tâvizleri, maddeten zayıf devletlerin, fiiliyâtta tesirsiz bırakmaları pek güç bir keyfiyettir. Bu sebeple mukaavelenin imzâsını, İttihat Terakkî'nin pek büyük hatalarından biri olarak kaydetmek lâzım gelmektedir.

İttihatçılar bunu biraz da Ruslar'la bir anlaşma zemîni aramak için yapmış görünmektedirler. Nitekim Tal'at Bey idâresindeki bir hey'et, biraz sonra Livadia'da Çar'la görüşmüş; bir ittifak teklîfi yapmıştır. Fakat Rus Hâriciye Nâzırı Sasonow, buna sâdece gülmüştür. Yine Enver, Rus sefîrini makaamına çağırarak, bir askerî ittifak teklîfinde bulunmuştur. Fakat bu teklîf, Almanlar'la yapılan ittifaktan iki gün sonradır. Samîmî veyâ siyasî olduğu hakkında rivâyet ve kanaatler vardır. İttihatçılar'ın Ruslar'la dost geçinmeyi samîmâne arzu ettikleri, fakat buna imkân göremedikleri de muhakkaktır.

"Vilâyât-ı Şarkîye Islahatı", bereket versin ki, tatbîke konmamıştır. Bunun da sebebi, Harb-i Umûmî denilen ve o zamana kadar târihin kaydettiği en büyük ve en geniş muhârebenin başlamasıdır. Bu yüzden Vilâyât-ı Şarkîye'ye tâyin edilen yabancı umûmî müfettişler yerlerine bile gidememişler ve bir irâde-i seniye ile de mukaaveleleri feshedilmiştir (31 Aralık 1914/13 Safer 1333).

Kapitülasyonların İlgâsı ile Bu Rejimin Menşe'i, Mâhiyeti, Seyri Hakkında Bâzı Mütâlaalar

İttihatçı hükûmetin en büyük ve cesurca tasarruflarından biri de kapitülasyonların tek taraflı ilgâsıdır (9 Eylül 1914/18 Şevval 1332). Bilhassa 19. Asırdan beri devletin başına belâ kesilen kapitülasyon rejimi, Pâdişah'ın 26 Ağustos 1330 târihli şu irâdesi ile mülgâ addedilmiştir:

"Memâlik-i Osmâniyede mukîm tebeay-ı ecnebîye hakkında dahi hukuk-ı umûmîye-i düvel ahkâmı dâiresinde muâmele olunmak üzere elyevm cârî, mâlî ve iktisadî ve adlî ve idarî 'kapitülasyon' nâmı altındaki bilcümle imtiyâzât-ı ecnebîyenin ve onlara müteferri' ve onlardan mütevellid bilcümle müsâadât ve hukukun fî-mâ-ba'd ref'-ü ilgâsı Mec-

lis-i Vükelâ kararıyle tensîb olunmuştur. İşbu irâde-i seniye 18 Eylül 1330 târihinden itibâren mer'iyü'l-ahkâm olacaktır."

Şu vaziyete göre, 1 Ekim 1914'ten itibâren, kapitülasyonlar tek taraflı bir tasarrufla kaldırılmış demektir. Bu karar, yabancı devletlerce tanınmamıştır. Hattâ, 1890 senelerinde bu rejimin kaldırılmasına rızâ göstermiş olan ve o sırada, gizli bir ittifak anlaşmasıyla bağlı bulunduğumuz Almanya bile, itiraz edenler safında yer almıştır. Fakat, iki ay gibi kısa bir müddet sonra Harb-i Umûmî denilen mehlekeye atıldığımız için, mesele, olduğu gibi kalmış; bilâhare ise, Lozan'da, yeniden münâkaşa mevzuu yapılmıştır.

"Kapitülasyonlar", üzerinde pek çok münâkaşa edilen, pek çok söz söylenen meselelerden biridir. Her önüne gelen meselenin mâhiyetini, doğuş sebeplerini ve seyrini bilmeden, kendi nâkıs aklına ve sonraki fecî suiistimâline bakarak, geçmiş büyüklerimize çatmıştır. Bu boş tenkîdler, günümüzde dahi devam etmektedir. Onun için, meselenin çıkışı ve seyredişindeki târihî, siyasî, iktisadî ve fıkhî sebepleri mütâlaa etmekte çok büyük zaruret vardır. Târih, sosyoloji ve siyâset disiplinleri noktasından, bu sebeplerin ciddî şekilde tedkîki pek lüzumludur. Bu ise, ayrı ve uzun araştırma isteyen bir mevzudur. Biz burada ancak kısa bir hülâsa yapacak ve ehemmiyetli gördüğümüz bâzı noktalar üzerinde duracağız.

Macar İskender ile Ali Reşad Beylerin, ismini vermedikleri bir Fransız diplomatından tercüme ettikleri *Kapitülasyonlar* nâmındaki esere göre;

"Bâzı müellifler, tâbirler arasındaki benzerliğe aldanarak capitulation kelimesi capitulaire'den türemiş zannetmişlerdir. Malûmdur ki, capitulaire nâmı -en mühimleri Charlemagne'ın hükümdarlığında çıkarılan- kral emirnâmelerine verilirdi. Şu müellifleri böyle bir zehâba düşüren şey, kapitülasyonların, söylenilen emirnâmeler gibi capitula'lara, yâni fasıllara ve maddelere ayrılmış olmasıdır. Diğer bâzı müellifler, kapitülasyon tâbirinden maksad, bir devletin, rakîb hükûmetler ile mütârekeler akdine muvâfakatini tazammun eden veyâhut, o hükûmetin arâzîsinin bir kısmında veyâ tamâmında sâkin olup, vesâyeti altında bulunan kavimlerin bir nakdî yardım veya bir tâviz mukaabilinde maîşetlerini te'mîn ve kolaylaştırmak husûsundaki taahhüdünü ihtivâ eyleyen askerî muâhedeler olduğu zehâbına düşmüşlerdir. Yine bâzıları, kapitülasyon muâhedelerinin esâsında, ehl-i İslâm ile küffâr arasında hakîkî bir sulh pâyidâr olamıyacağı, müslümanların hıristiyanlara ancak mütârekeler (trêves) *veya müsâadeler* (capitulation) *bahşedebileceği hakkındaki İslâmî nazarîyeden doğduğunu iddia eylemişler-*

dir. Bize kalırsa, mesele, lâfızların benzerliğinden çıkmış bir fikir ve görüş ihtilâfından ibârettir. Capitulaires'ler, ahlâkî, siyasî, cezaî, medenî, dînî ve ruhânî hakları ihtivâ eder, millî ve dâhilî nizâmât-ı esâsîye olup, hâricî ve beynelmilel meselelerle hiç alâkaları yoktur. Askerî mâhiyeti hâiz kapitülasyonların menşe'i ise, muhârebe ve kuvvetten ileri gelen haktır. Bunlar, gâlibin mağlûba yüklediği şartları belirtir. Burada mevzubahis olan kapitülasyonlar ise bil'akis, mağlûbun gâlibe karşı hâiz olduğu imtiyazları ifâde etmektedir. Umûmî mantık kaidesine muhâlif olan bu hâli izâha çalışanlar, Osmanlı pâdişahlarının bir çok zaman merhamet eseri olarak veyâ keyfî bir surette, hayatları müddetince mer'î ve mu'teber olmak şartıyle, imtiyazlar bahşettiklerini ileriye sürmüşlerdir."

Bu nakilde üzerinde durulacak bâzı noktalar vardır. Meselâ bunlardan biri "İslâm nazarında, müslümanlar ile kâfirler arasında, hakîkî bir sulhün pâyidâr olamıyacağı" hakkındaki sakat görüştür. Bu görüşün "Dârü'l-Harb" ve "Dârü'l-İslâm" tâbirlerinden çıkarıldığını zannederiz. Bir muâhede veya akidle bağlı olunmayan ülkeler "Dârü'l-Harb" yâni "Harb yapılabilir" ülkeler sayılmaktadır. Bu mesele, garbdaki devletler için de başka türlü değildir. Harbin izâlesi, yâhut hakîkî bir sulh, esâsen hayâldir. Yalnız şu söylenebilir ki, İslâm, Hıristiyanlık'tan çok daha az cidalli bir müslüman devletler câmiası vücûda getirebilmiştir. Hıristiyanlık buna asla muvaffak olamamıştır. İslâm'a göre, ahidle bağlı olunan ülkeler ise, "Dârü'l-Ahd"dir ve onlarla harb yapılamaz. Meğer ki, ahid nakzedilmiş olsun. *Kur'ân-ı Kerîm*'in "Evfû bi'l-ahd" âyetine göre, "ahidlere riâyet" lâzımdır. Roma hukuku tâbiriyle "Pacta sunt servenda". Bu hususta müslümanlara, bilhassa Osmanlılar'a fazla târiz ve tenkîdde bulunmağa, garb hıristiyanlarının asla hakkı yoktur. Meselâ Murad-ı Sânî zamânında, Macar Kralı'yla yapılan muâhede, Papa'nın "Türklere verilen sözü tutmakta mecbûriyet yoktur." hükmüyle bozulmuştur. Sultan, 1444'deki Varna muhârebesinde, muâhedeyi bir mızrağın ucuna takarak, ahde riâyetsizliği teşhîr etmiştir. 1537'deki ve 1592'deki mukaddes ittifaklar da böyledir. Bu hususta pek çok misâl zikredilebilir.

Diğer bir nokta "kapitülasyonların mağlûbun gâlibe karşı hâiz olduğu imtiyazlar olduğu"nun ileri sürülmesidir. Bu ifâde, iltibasa mahal vericidir, hattâ yanlıştır. Mağlûb edilen ve tebeaya dâhil edilen kavme verilen hukuka kapitülasyon denmemektedir. Yalnız şunu zikredelim ki, kendisine ahid verilen yabancı devlet tebeası, İslâm devletinin gayrı müslim tebeasına benzer bir statüye sâhip olmaktadır. Nitekim Şemsü'l-Eimme nâmıyle mâruf Serahsî'nin *Şerh-i Siyer-i Kebîr*'inde bu husus tebârüz ettirilmektedir. Meseleyi böyle anlamak lâzımdır.

Diğer taraftan, bu nakilde görülüyor ki, mesele, "capitulation" kelimesinin lugattaki mânâsıyle, İslâm hukukunun etrafında dönmektedir. Yukarıdaki izahlardan da anlaşıldığı gibi, etimolojik zâviyeden müessesenin mâhiyeti üzerinde bir izâha varmak, mümkün görünmemektedir. Bu sebeple, yabancı dillerde "teslîm şartnâmesi" mânâsına gelen, askerlikteki kullanılışı ile de bir alâkası bulunmamaktadır. Esâsen müesseseyi, garbdaki kullanılan ıstılahla değil, bizdeki tâbiriyle izah etmek daha doğrudur. Bizim bu hususta kullandığımız tâbir de "ahidnâme-i hümâyûn"dur.

Kapitülasyonlar hakkında yazı yazan yerli ve yabancı müellifler, bunun, tek taraflı bir irâde beyânı olduğu ve pâdişahın veyâ hükümdarın, saltanat müddeti ile mukayyed bulunduğu görüşündedirler. İslâm hukuku, mâhiyeti icâbı "realist hukuk" olduğu ve hükmî şahsiyeti benimsemediği için, meselenin bu tarz-ı telâkkîsi tabiî ve zarûrîdir. Yine, yerli ve yabancı müellifler, kapitülasyonların, "Osmanlı Devleti'nin en kudretli zamanında verildiğini", bu sebeple her hangi bir siyasî ve askerî tazyîkin düşünülemiyeceği üzerinde de müttefiktirler. Nitekim Erim, *Devletler Hukuku ve Siyasî Târih Metinleri* isimli kitabında, "İlk kapitülasyonların Osmanlı devletinin en parlak devrinde verildiğini" söylemekte ve "İmparatorluk o derece kudretli idi ki, yabancı devletler ile andlaşmaları, Osmanlılar, tek taraflı olarak yazıyor ve karşı tarafa, tercümesini okumak fırsatı bile verilmeden imzâ ettiriliyordu... Hammer, 1606'da Zitvatorok andlaşması metninin Avusturya murahhaslarına, tercümesini okumak imkânını verdikten sonra imzalattırılmış olmasını, Osmanlılar'ın ilk defa tatbîke başladıkları bir usûl olarak anlatıyordu." demektedir.

Bilsel ise, kapitülasyonların verilmesi hakkındaki görüşleri 8 maddede hülâsâ etmektedir:

"1) Kapitülasyonlar, hıristiyanların işleriyle uğraşmayı zül sayan müslüman hükümdarların kibri ve bir nevi tenezzülsüzlüğü icâbı olarak verilmiştir.

2) Hıristiyanları, hâkimlerini ve kaanunlarını bırakmak suretiyle, dîn serbestliğine riâyet edilmesi yolunda, Avrupalılar'a büyük bir misâl vermiş olan Osmanlı imparatorlarının, hakîkaten müsâmahası ve hür duyguları yüzünden verilmiştir.

3) Osmanlı mülküne, mümkün mertebe fazla ecnebî çekmek ve Osmanlı illeri ile garb arasında ticâreti kolaylaştırmak suretiyle iktisadî menfaatleri korumak için verilmiştir.

4) Osmanlı imparatorlarının, Avrupa'ya hükümdarlıklarını tanıtmaları suretiyle siyasî bir menfaat elde etmek için verilmişlerdir.

5) Âdet ve medeniyetteki esas benzersizlik yüzünden lâzımdırlar.

6) Din ayrılığı ve İslâm memleketlerinde hukukun dine bağlılığı sebebiyle ecnebîlere bunları vermek lâzım gelmiştir.

7) Kapitülasyonlar, hâkimiyet mefhûmunu anlamamaktan dolayı, hâkimiyete münâfi oldukları bilinmiyerek verilmiştir.

8) Kapitülasyonlar, kaanunların şahsîliği usûlü icâbı olarak verilmiştir."

Bilsel, bunlardan sonuncusunu, kapitülasyonların verilme sebebi olarak görmekte ve "Pâdişahların mürâcaatı fütüvvet ve mürüvvetle karşılaması ve diğer dinlere karşı müsâmahalı ve hür düşünceli davranmayı da ikinci derecede bir âmil gördüğünü" belirtmektedir. Erim de, "Kaanunların yersel değil, kişisel olduğuna inanış, müslümanlık-hıristiyanlık farkı kapitülasyonların doğuşunu kolaylaştırmıştır." demektedir.

Bu müelliflerin, veriliş sebebi olarak gösterdiği iki âmil dışında zikredilenler, oldukça uzak ihtimaller olarak görünmekte ve zihnî bir akıl-yürütmeden ibâret kalmaktadır. Hattâ bâzıları, meselâ 4'üncü sebeb, tamâmen saçmadır. Çünkü "Osmanlı imparatorları"nın hükümdarlıklarını Avrupa'ya tanıtmaları, onlara hiç bir siyasî menfaat getiremezdi. Osmanlı Devleti, o azim ve karşı konulmaz kudretiyle zâten bir realiteydi. Tanınmaya ihtiyacı yoktu. Aksine, ona yanaşan, siyasî ve iktisadî menfaat elde edebilirdi. Nitekim de böyle olmuştu. 1'inci ve 7'nci sebepler ise vâhiyâttan ibârettir. Ötekilerde az veya çok bir hakîkat şemmesi vardır.

Lütem ise, sebepleri dînî, iktisadî ve hukûkî olarak özetledikten sonra, Erim'in görüşünü aynen tekrarlamaktadır. Çelik, daha makûl bir yol tutarak, kapitülasyonları, yabancı müelliflerin yaptığı gibi, tek bir sebebe dayandırmaktan kaçınmakta ve "İmtiyazların verilmesini, sâdece 'Kaanunların şahsîliği' sebebine bağlamak doğru değildir; öyle olsaydı, rejim, yalnız bâzı devletler için söz konusu olmazdı." demektedir. Vâkıalar karşısında ve tarihî seyir içinde, müellifin ictinâbını haklı görmek mecbûriyetindeyiz. Kapitülasyonlar, bizdeki telâkkî tarzına göre, hükümdarın tek taraflı irâdesiyle verilmiş bir ahidler mecmuasıdır. Dost olan yabancı devlet tebeasına verilmektedir. Yâni ahid, her şeyden evvel bir dostluk tezâhürüdür ve maksadı, umûmiyetle siyasîdir denilebilir. Ahidli devlet tebeası, İslâm devletinin, kitâb ehli olan tebeasına benzer bir hukuka mazhar addedilmektedir.

Bu izahlardan ayrı olarak, meseleyi, İslâm idâresinin ve fıkhının mâhiyetiyle ve bunun târih içindeki tatbîkatıyle alâkalı görmek lazımdır. Kanaatimizce, bu alâka, meselede çok müessir olmuş görünmektedir. İslâm mülkün-

de, ehl-i kitâb tebeanın ve ahidli ecnebîlerin hukûkî vaziyeti, Hazret-i Peygamber ve Hulefây-ı Râşidîn devrinden beri gelen tatbîkatla belirlenmiştir. Hamidullah Bey, "Hazret-i Peygamber'in Medîne site devletinin muhâcirîn, ensâr ve Yahudîler'den mürekkep olarak kurulduğunu" zikretmekte ve "bunlar ile bir ahid yapıldığını" söyleyerek, bunun "ilk İslâm anayasası" olduğunu ileri sürmektedir. Bu tâbiri, İslâmî addetmemekle berâber, müellifin, bilhassa Vâkıdî'nin *Kitâbü'l-Megâzî*'sine istinâden, Peygamber'in Medîne'deki hayatını yazan J.Wellhausen ile *Das Leben und die Lehre Mohammeds* nâmında 3 ciltlik bir araştırma yapan A. Sprenger gibi müsteşriklerden esinlenerek kullandığını sanıyoruz. Bu iki müsteşrik, İbni İshak'tan naklen, talebesi İbni Hişâm'ın siyerine aldığı ve "Kitâb" diye zikrettiği ahde, pek ehemmiyet vermişler ve uzun uzadıya muhâkemeler yürütmüşlerdir. Bu iki müsteşrik "Kitâb" tâbirinden istinbât ederek, hakîkî bir vesîka (=Urkunde) ile karşı karşıya olduklarını ileri sürmüşlerdir. Burada hakîkaten, bağlılık ve vazîfeler ile birlikte, bir nevi adlî muhtariyetin de varlığı görülmektedir. Ayrıca Hamîdullah Bey, *Kur'ân-ı Kerîm*'in Mâide Sûresi'ndeki 42, 43 ve 68'inci âyetlerinden çıkardığı hükümleri de mesele ile alâkalı görmektedir:

> *"Sana gelirlerse, ister aralarında hükmet, ister onlardan yüz çevir; şâyet kendilerinden yüz çevirirsen* (hükmetmekten vazgeçersen) *sana hiç bir veçhile zarar yapamazlar; hükmettin mi, artık aralarında adâletle hükmet. Çünki Allah adâlet sâhiplerini sever. Hem içinde Allah'ın hükmü yazılı Tevrat yanlarında bulunup dururken, nasıl oluyor da, senin hükmüne, hakemliğine mürâcaat ediyorlar ve sonra da bu hükmünün arkasından yine yüz çevirip gidiyorlar; onlar inanmış kimseler değildirler... De ki: Ey ehl-i kitâb, Tevrat'ı, İncil'i, Rabbinizden size indirileni dosdoğru tatbîk ve icrâ edinceye kadar siz hiç bir şeyin* (kanaatin) *üzerinde değilsiniz."*

Nitekim elde mevcut Siyer'ler, Hazret-i Peygamber'in, iki dâvâcı tarafın da Yahudi olduğu ve dâvâlarını hall-ü fasl için kendisine müracaat ettikleri zaman, onların kaanunlarına göre hükmettiğini yazmaktadırlar. Böylece İslâm devleti, daha kuruluşunda, ilerlemeye, hattâ devamlı ve hızlı gelişmeye mütemâyil bir "câmia devleti" olarak tesîs edilmiş demektir. İslâm'ın 30 sene gibi kısa bir müddet içinde, batıda Septe Boğazı'na, kuzeyde ve doğuda Anadolu ve İran içlerine, güneyde Yemen'e kadar inkişâfında, hükmüne aldığı halkların ve milletlerin tabîatlerine uygun, seyyâl idâre ve adâlet prensiplerine sâhip olmasının çok büyük rolü vardır.

Hamidullah Bey, Karelevski'den naklen "Yâkûbîlerin, gönül hoşluğu ile müsâid karşıladıkları müslümanların en mühim yeniliği, her dînî cemaatin,

muhtar bir cüz' olarak tanınması ve bunların reîslerine mühim miktarda cismanî ve adlî iktidar bahşedilmesi idi." demekte ve Hazret-i Ömer zamanında, bir Nasturî râhibin ahbâbına yazdığı şu mektubu zikretmektedir:

> *"Bugünlerde, Cenâb-ı Hakk'ın, hâkimiyeti kendilerine ihsân ettiği bu Taylılar* (yâni Arablar), *aynı zamanda bizim de efendilerimiz oldular; fakat onlar, hıristiyan dînine karşı hiç mücâdele etmiyorlar. Diğer taraftan bizim i'tikadlarımızı himâye ediyorlar; bizim kilise ve manastırlarımıza da bağışlarda bulunuyorlar."*

Bu nakiller, Medîne'de tatbîkine başlanılan ve icrâsı devam edip giden prensibin, İslâm fütûhâtının genişlemesinde ne kadar müessir bir rol oynadığını göstermektedir. Bu hususta diğer bir nümûne, Hazret-i Ömer'in ahâlisine verdiği ahidnâmedir. Bunda "Allah'ın kulu ve emîrü'l-mü'minîn tarafından İlya (Kudüs) ahâlisine bir berât verildiği" zikredilmekte, "Onlara âit kiliselerin mesken ittihaz edilmiyeceği, dînî husûsâtta cebir ve tazyîke mâruz bırakılmıyacakları, cizye verecekleri" belirtilmektedir. Hicret'in 15'inci senesinde verilen bu berâtı, şâhid sıfatıyle, sahâbeden Hâlid bin Velid, Amr ibnü'l-Âs, Abdurrahman bin Avf ve Muâviye bin Ebû Süfyân hazretleri imzâlamışlardır. Hazret-i Ömer, şehrin teslîmine âit ahidnâmeyi imzâ ettikten sonra, sağ tarafında Patrik Sofranius olduğu halde Kudüs'e girmiş; hattâ ona, hükümdarlara yapılan ihtiramı göstermiştir. Kamâme Kilisesi'ni gezerken namaz vakti hulûl etmiş; Patrik, salâtı orada edâ etmesini musırrâne teklîf etmiş; fakat Ömer (r.a.) dışarı çıkıp, taşlıkta namazı kılmıştır. Bilâhare de Patrik'e "Eğer ısrarlarınıza riâyet etseydim; belki günün birinde müslümanların bana imtisal vesîlesiyle ahdin şartlarını ihlâl etmelerine sebep olurdum." yollu, gâyet hakîmâne ve basîretkârâne bir izâhta bulunmuştur. Fâtih hazretleri de, İstanbul'u zaptettikten sonra, aynı nümûneye imtisâl etmiştir. Bu, o kadar yüksek bir idâre ve adâlet nümûnesidir ki, bilhassa garbın, hukuk telâkkîsi, şu büyüklüğü idrâk edecek seviyeye gelememiştir. Buna, "İdârede ve adâlet tevziinde kavimlerin yâhut cemaatlerin şahsiyetine riâyet prensibi" demek daha doğrudur. Bu misâller gerçi, devletin kendi kitâb ehli olan tebeası hakkında ise de, dost olan ecnebîler hakkında da mümâsil, yâni "kıyâsî" bir tatbîkatın cereyan ettiği söylenebilir. Yine denebilir ki, İslâm, hıristiyanların aslâ gerçekleştirmeğe muvaffak olamadıkları bir "cemaatler devleti"ni çok mütesânid, âdil, râbıtalı ve âhenkli bir şekilde tahakkuk ettirmiş; hattâ asırlarca devamını da mümkün kılmıştır. Bu eser, günümüzde dahi, nümûne ittihaz edilecek ve duyulan ihtiyacı tatmîn edebilecek kadar yüksektir.

Bâzı garb muharrirleri, "İslâm'ın cihad esasına müstenid olduğunu, dünyayı dârü'l-harb ve dârü'l-islâm diye ikiye ayırdığını" iddia ederek, bizi "barbarlık"la itham etmektedirler. Bir defa "cihad" müslümanlar için farz-ı kifâyedir ve şartları vardır. "Dârü'l-Harb" ve "Dârü'l-İslâm" tâbirleri ise, her şeyden evvel, fıkhî, yânî hukukî bir tasniftir. Bu taksîm, bilhassa şahıslar bakımından ve ahkâmın mer'îyeti zâviyesinden mühimdir. Dârü'l-İslâm'da tecvîz edilmeyen bâzı şeyler, Dârü'l-Harb'de cevâza mazhardır. Garbda ise, "hıristiyan memleketler" ve "hâric-ez hıristiyan memleketler" tasnîfi, hem de İslâmî tatbîkatta aslâ görülmeyecek bir hodgâmlıkla, 20. Asrın ortasına kadar yürütülmüştür. Bundan, günümüzde dahi vazgeçildiği söylenemez. Avrupa'ya göre, Devletler Hukuku, bir "Hıristiyan hukuk-ı düveli"nden ibâret kalmıştır. Kendi aralarında, yakın zamanlarda yapılan muhârebelerde bile, devletler hukuku prensiplerine aslâ riâyet edilmediği mâlûmdur. Meselâ Osmanlı Devleti, 1856 Paris Muâhedesi'nde "Avrupa cemiyet-i düvelîyesi"ne dâhil addedildiği halde, 1882'de İngiliz profesörü Jannes Lorimer, devletler hukukunun hudutlarını tâyin ederken yaptığı taksîmde, beşeriyeti "1) medenî, 2) yarı medenî ve barbar, 3) vahşî" gruplarına ayırmış ve "azâmet ve ihtişam sâhibi Süleyman", yâni "Solimen le magnifique"in mülkünü ikinci gruba sokmuştur. Bu müelliflere göre "medenî" tâbiri, "îsevî kavimler" müterâdifidir. Nitekim, bâzılarına göre "İlerlemiş olan Japonya, yarı medenî sayıldığı halde, teşkîlât ve teknikçe çok aşağı bir ülke, hıristiyan olduğu için medenî sayılmıştır." Bâzıları ise, aynı şeyi "Garb memleketleri", "Şark memleketleri" taksîmiyle yapmışlardır. Aslında günümüzde kullanılan "Gelişmiş memleketler", "Az gelişmiş (veya biraz daha hafifletilerek söylenen 'gelişmekte olan') memleketler" tasnîfi de, garb zihniyetine göre, bir "mâdûnlar" yâni "aşağılar" sınıfını teşkîl etmektedirler.

Osmanlı Devleti'nin tatbîk ettiği fıkhî tasnifin bir benzeri, tamâmen başka ve daha iptidaî bir şekilde, Sovyet Rusya'da tatbîk edilmektedir. Onların nazariyesine göre, dünya, 1) kapitalistler ve 2) proleterler diye, iki fırkaya taksîm edilmiştir. Bu tasnif, hem insanlar, hem de devletler zâviyesinden yapılmaktadır. Proleterlerin mücâdelesiyle, birinci zümre ortadan kalkacak ve âlem, bir fırkaya inkılâb edecektir. Bu tez, İslâm'ınkine, yâni Osmanlı tezine benziyorsa da, onunla tam tezat hâlindedir. Çünkü Sovyet tezi, beşer yaradılışına zıt ve ancak cebirle ayakta duran, i'tikada, mülkiyete ve hukuka tamamen aykırı bir tatbîkatla devam etmektedir. Osmanlı tezinde ise, cebir unsuru yoktur. Beşer yaradılışına tamâmen muvafıktır. İ'tikad, mal ve hukuka son derece riâyetkârdır. Bu sebeple ayrıldığımız yerlerde, bu gün dahi aranan bir tatbîkat ve idâre hâtırası bırakmıştır.

Yine günümüzde, "hür dünya-gayrı hür dünya" veya "batı bloku-doğu

bloku" tasnîfi de vardır. Beşeriyet, iki grup hâlinde, birbiriyle mücâdele etmektedir. Bu mücâdele, çok şiddetlidir; insanî ve hukûkî ölçülerin de fevkinde cereyan etmektedir. Cenevre anlaşmaları, Birleşmiş Milletler kararları, Beynelmilel Adâlet Dîvânı'nın mukarrerâtı, hiç kimse tarafından dinlenilmeyen ve nakş-ı ber-âb (=su üzerine nakış) kabîlinden olan hükümler hâlindedir. Kuvvetliye hükmünü dinletecek bir merci olmadığı gibi, kudretlinin riâyet etmekle mükellef bulunduğu nâfiz bir müeyyide de yoktur.

Fakat "Dârü'l-Harb" ve "Dârü'l-İslâm" tasnîfini kabul eden ve bugüne kadarki târihin kaydettiği en büyük kudret olan Osmanlı, dâima hukukla mukayyed olmuştur. Yâni onun kuvveti, müeyyideli bir kuvvettir. İslâm'da ve onun tam ve katıksız bir nümûnesi olan Devlet-i Aliyye'de harb, cihadın bir şeklidir ve farz-ı kifâyedir. Bunun, maksadı ve vâcibü'r-riâye şartları vardır. Cihad'ın maksadı "dâvet"tir ve "İ'lây-ı Kelimetullah"tır. Cihad her şeyden önce bir diyânet işidir; bir nevi ibâdettir. Bu çok sıkı bir zabt-u rabtı, çok ciddî bir rûhî salâbeti gerektirir. Osmanlı ordularında görülen çok ciddî itaat, çok derin inkıyad, böyle bir hâlet-i rûhiyenin mahsûlüdür. Kendilerine karşı cihad yapılanlara, önce mer'î hükümlere göre ihtar ve dâvet yapılır. İmâm-ı Ebû Yusuf'un kitabında nakledilen meşhûr hadîse göre, dâvet şöyledir:

> *"Sizi İslâm'a dâvet ederiz; eğer İslâm'ı kabulle ihtidâ ederseniz, haklarınız haklarımız gibi, vazîfeleriniz de vazîfelerimiz gibi olacaktır. Eğer müslüman olmayı kabul etmezseniz, cizye veriniz. Eğer cizye vermeyi de reddederseniz üzerinize yürüyüş edeceğiz."*

Bu üç şartlı dâvet, Osmanlılar'ın i'tilâ ve istilâ devirlerinde aynen devam etmiştir. Harb ve netîceleri, yâni onunla elde edilen arâzî, tebeanın idâresi, esîrler, mallar hakkında çok ciddî ve büyük bir müdevvenât vücûda getirilmiştir. Öyle ki, bu eserlerin isimlerini saymak bile sahîfeler doldurur. Biz yalnız devletler hukuku, yâhut daha doğru bir tâbirle, milletler hukukundan bahseden bâzı mühim eserleri zikretmekte fayda görüyoruz. Meselâ İmam-ı Muhammed Hasenü'l-Şeybânî (804-852)'nin *Siyer-i Kebîr*'i; İmâm Ebû Yusuf'un *Kitâbü'l-Harâc*'ı; Mâverdî'nin (974-1058) *el-Ahkâmü's-Sultâniye*'si bunların başlıcalarıdır.

Şunu da söyleyelim ki, devletler hukukunun mevzularına dâir eserler yazan bu müellifler; garbdakilerden, en aşağı üç-dört asır evveldir. Eserleri ise, devletlerin ve hükûmetlerin icraatlarına doğrudan doğruya müessir olmuştur. Garbdakilerinki ise, ancak temenniyâttan ibâret kalmıştır. Bunun sebebini, İslâm'ın dünyaya âit ahkâm koymasında ve dâima devletle birlikte yürümesinde görmek lâzımdır.

İslâm yâhut Osmanlı ülkesindeki dost ecnebîlerin hukukî vaziyeti de bu çeşit bir tatbîkattan geliyordu. Hükümdarın tek taraflı olarak îtâ ettiği ve verdiği ahidlerde, ecnebîlerin hukukî vaziyetleri tâyin edilmiştir. İslâm hukukunun mâhiyeti icâbı, bunu veren hükümdarın ömrü ile mukayyed olan bu ahidlerde, bahis mevzuu edilen meselelerden biri, "şahsî veya ferdî hürriyet" problemidir. Ahidli yabancı, Osmanlı ülkesinde seyahat etmek husûsunda serbestti. Fakat bu serbestiyet, yabancının her yere girip çıkması ve her şeyi yapması demek değildi. Osmanlı ülkesi, bugünkü insanlarca, yâni bizce, pek idrak edilemiyecek derecede yüksek sosyal yardım müesseselerine sâhip bir diyardı. Her yerde "gurebâ"yı ve "ibn-i sebîl"i yâni yolcuları ağırlamaya mahsûs menzilhâneler ve mihmânhâneler vardı. Masrafları vakıflarla karşılanan bu mihmânhânelerde yolcular -ki buna dost yabancılar da dâhildir- iki gün misâfir edilir; günde iki öğün yemek verilir ve atlarına da bakılırdı. Ayrıca, fukaraya ve muhtaçlara yemek veren imâretler bulunurdu. Bu, beşerî münâsebetleri sıklaştırıyor; ticâret ve fikrî mübâdeleyi geliştiriyordu.

Ahidlerde diğer bir nokta, "mezhebî ve dînî" meselelere taalluk eden hükümlerdir. Bunlar, hıristiyanların ibâdetine ve Kudüs'e hac etmelerine dâirdi. Yabancılar, dînî âyinlerinde tamâmen serbestti.

Ahidlerde vergi ve mesken meseleleri de vardı. Ahidli yabancılar, şahsî vergiden muaftı; getirdikleri ticarî eşyânın öşr'ü miktarında gümrük resmi verirlerdi. Meskenleri, ancak bağlı bulundukları konsolos veya adamı huzûriyle taharrî edilirdi. Burada şunu ısrarla tebârüz ettirelim ki, bu hükümler "ahid verilmiş", yâni dost addedilen ecnebîler içindir. Düşman olan veyâ daha doğru bir tâbirle, devlete düşmanlık gösteren ecnebî, bunu yaptığına pişmân edilirdi. Esâsen düşman yahud ahidli olmayan ecnebî, izinsiz ve müsâadesiz, memlekette de serbestçe dolaşamazdı. Ayrıca edebî hadleri tecâvüz eden ecnebî değil, onun sefîri bile edebe getirilirdi.

Ahidlerde diğer bir nokta "kazâî" cinsten imtiyazlardır. Buna göre, aynı konsolosa bağlı iki ecnebî arasındaki ihtilâf, konsoloslukça hal ve fasl edilirdi. Bunların muayyen bir meblâğdan yukarısına ise kazasker bakardı. Bir Türk'ün medhaldar bulunduğu dâvâ ise, Osmanlı mahkemesinde görülürdü. Bu takdîrde, ecnebînin bağlı bulunduğu konsoloshâne tercümanı veya memurunun huzûru lâzım gelirdi. Bu gelmediği takdîrde, ecnebî, bir tercüman bulmağa mecbûr edilirdi. Osmanlı ülkesinde ölen ecnebînin, malı defter edilir ve konsoloshânesine bildirilirdi. Osmanlı sâhillerine vuran gemilerin enkazı ve malları tesbît edilip, sâhibine verilmek üzere konsolosluğuna iş'ar edilirdi.

Bütün bu hükümler, hukuken çok yüksek bir düşünüş ve telâkkînin

mahsûlü görünmektedir. Fakat bunu, bizim pek haklı olarak "gâvur" dediğimiz garblılar, aslâ anlamamışlar ve kuvvetimizi yitirdiğimiz andan, bilhassa 19. Asır'dan itibâren fecî şekilde suiistimal etmişlerdir. İlk anlarda, Osmanlı sultanlarının, dost devletler tebeaları olan ecnebîlere verdikleri imtiyazlar ve ahidlerin, o günkü hâricî politikayla ve devletin siyasî menfaatiyle çok yakın alâkası bulunduğunu söylemek lâzımdır. Bu nokta çok mühimdir. Maalesef kapitülasyonlar hakkında yazı veya eser yazanlarca meskût geçilmektedir. Kapitülasyon denilen ahidlerin 18. Asrın son çeyreğine kadar, devletin siyasî menfaatleri üzerinde hassâsiyetle durularak verildiğini tebârüz ettirmek bir vecîbedir. Esâsen, bu, devleti dâima gözeten İslâm hukukunun âmir umdelerine muvâfıktır. Meselâ ilk kapitülasyon addedilen metin, Fâtih hazretlerinin Galata ahâlisine, yâni Cenevizliler'e verdiği ahidnâmedir. 857/1453 Cemâziyülevveli'nin evâhirinde verilen bu ferman, *Târih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nda neşredilmiştir. Bunda gerçi "Galata halkı kal'a miftahını gönderip, bana kul olmağa itaat ve inkıyâd göstermişler" diyerek, tebealık imtiyazından söz ediyorsa da, bir yerinde "Ceneviz bezirgânları deryâdan ve karadan gelip gideler; gümrükleri âdet üzre vereler." diyerek, ecnebîlere âit bir madde de zikretmektedir. Mâlûmdur ki, o zaman Venedik, kudretli bir deniz devletidir ve bize düşmanlık edenlerin başında gelmektedir. İstanbul fethinde, Bizans'a en fazla yardımı o yapmış, askerleri ve kumandanları, bize karşı çarpışmıştır. Galata'daki Ceneviz kolonisi ise, Fâtih'e teaddî etmekten çekinmiştir. Tüccar olan Venedik Cumhuriyeti'nin rakîbi Ceneviz'i tutmakla ve onlara bâzı imtiyazlar vermekle, Fâtih, devletin menfaatine uygun bir harekette bulunmuştur. Yâni ilk kapitülasyon olarak zikredilen bu fermanın ısdarında, devletin siyasî menfaati ön plânda tutulmuştur.

Dâima devletin emniyetini düşünen, bunun için askerî zâviyeden mühim stratejik noktaları göz önünde bulunduran Osmanlı hâriciyesi, bu çeşit rekaabetlerden istifâdeyi hiç kaçırmamıştır. Nitekim, Fâtih, bir müddet sonra Cenevizliler'in elinden Amasra'yı ve Kırım'ı almakta da tereddüt göstermemiştir. Esâsen tüccar olan Ceneviz, bu büyük kudretle çatışıp, iktisadî menfaatlerini tamâmen ihlâli de doğru görmemiştir. Fakat bir müddet sonra, Karadeniz'i bir göl hâline getiren Osmanlılar, yabancı gemilerini buraya sokmamaya başlamışlardır. Bu davranış, Ruslar'ın Kırım'ı istilâsına kadar böyle devam etmiş; sonra ise, yine siyasî mülâhaza ile, bâzı ecnebî devlet gemilerinin Karadeniz'e girmesine müsâade etmişlerdir.

Kaanûnî tarafından Fransa'ya verilen imtiyazlarda da siyasî maksad ve menfaat ön safta mütâlaa edilmelidir. Kaanûnî, 1528 Eylülünde, Fransa'nın daha evvel Memlûk hükûmetiyle vâki olan ahdini tasdîk etmiş ve bunda "minvâl-i kadîm üzre muâmele"yi emretmiştir. Yine 1535 senesi Şubat/941

senesi Receb ayında, Fransa Kralı Fransua'nın kâtibi La Forêt'nin mürâcaatı üzerine, bir ahidnâme îtâ etmiştir. İşte ilk kapitülasyon diye zikredilen vesîka budur. Araştırıcılar, bunun Türkçesini bulamamışlardır. Meselâ Erim "Başvekâlet Arşivi'ndeki Muâhedât Defteri'nde de sûreti bulunamamıştır." demektedir. Mevcut eserler, bunun tercümesi ile iktifâ etmektedirler. Burada, yukarıda saydığımız esaslar mevcuttur. Bu ahidnâme de, tamâmen siyasî maksatlarla verilmiş görünmektedir. O zaman batıda bize karşı bir büyük ittifak yâhut ehl-i salîb seferinin hazırlıkları yapılıyordu. Papalığın çalışmasıyle, gâh miras, gâh askerî tazyîk ve istilâ ile 16 devlet ve dukalık Charles-Quint'in uhdesinde birleşmişti. Bu, bütün bir Avrupa, hıristiyanlık ve garb demekti. Şarlken (Charles-Quint) aynı zamanda Roma-Cermen yâhut Alman İmparatoru, Avusturya, İtalya, İspanya Kralı, Belçika, Felemenk, Burgondiya Dukası idi. Fransa Kralı Fransua bile, ilk önce bu haçlı seferine çok hâhişkâr idi. Şarlken, onu da tâbiî kılmak istiyordu. Bu maksat için yapılan muhârebede Fransa Kralı esîr düşmüş ve İspanya'da bir kaleye hapsedilmişti. Kral hapisteyken, elçisi Frangipani mârifetiyle, Kaanûnî'den yardım diledi. Şark-Garb, Hilâl-Salîb, Müslüman-Hıristiyan mücâdelesinde Müslümanlığı, Hilâli ve Şarkı temsîl eden Kaanûnî, ona yardım elini uzattı ve mektubuna cevap yazdı. Bunda:

> *"Allah'ın inâyeti, enbiyânın muktedâsı olan Muhammed Mustafa'nın çok ve mübârek mu'cizâtı, dört yârinin ve cemi' evliyâullahın mukaddes ruhlarının mürâfakati ile"* müeyyed olduğunu belirterek, *"Ben ki, Sultan-ı selâtîn ve burhan-ı havâkîn, tâc-bahş-ı husrevân-ı rûy-ı zemîn, zıllu'llâh-i fi'l-arzeyn, Akdenizin ve Karadenizin ve Rumelinin ve Karamanın ve Rumun ve vilâyet-i Zu'l-kadriyenin ve Diyâr-ı Bekr'in ve Kürdistan'ın ve Kerek ve Âzerbaycan'ın ve Acem'in ve Şam'ın ve Haleb'in ve Mısır'ın ve Mekke'nin ve Medîne'nin ve Kudüs'ün ve külliyen diyâr-ı Arab'ın ve Yemen'in ve dahı memleketlerin ki, âbây-ı kirâm ve ecdâd-ı izâmım -enârallâhü berâhinihüm- kuvvet-i kaahireleriyle fetheyledikleri ve cenâb-ı celâdet-meâbım dahi tîğ-i âteşbâr ve şemşîr-i zafer-nigârım ile fetheylediğim nice diyârın sultanı ve pâdişahı, Sultan Bâyezîd Han bin Sultan Selîm Han bin Sultan Süleyman Han'ım. Sen ki, France eyâletinin kralı Françesko'sun."*

demiş ve "Pâdişahlar, sınmak ve habsolunmak acîb değildir." diye tesellîlerde bulunmuş, her çeşit yardımı yapacağını bildirmiştir. Böylece Katolik olan Fransa'yı, Papa'nın teşvîk ve telkînleriyle kurulan büyük ehl-i salîb'den ayırmıştır. Kaanûnî ayrıca, Katolik Avrupa'da zulüm gören Protestanlar'ı ve Yahudîler'i de himâye etmekten geri kalmamıştır. 1535 senesinde verdiği

ahidle, Osmanlı sularında ticâret yapma müsâadesini ancak Fransız bayrağı taşıyan gemilere tanımıştır. Bu suretle batıyı, siyâseten parçalamış; en büyük rakîbi olan Charles-Quint'e karşı, dostu Fransa'nın ayakta kalabilmesini, hatta istiklâlini muhâfaza etmesini temin eylemiştir. Bu, Fransa'yı doğuda "en ziyâde müsâadeye mazhar devlet" kılmış; Fransua'nın kredisini artırmış, Şarlken hâkimiyetindeki Akdeniz tüccarlarının bile ona başvurmalarını ve onu tutmalarını sağlamıştır.

Fakat Fransız müelliflerinin büyük bir kısmı, şunu, bugün dahi anlamış değillerdir. Nitekim basit bir albay olan Lamouche, "Kaanûnî'nin ve devletinin büyük ve kudretli olmadığını, onu yükseltenin Fransua olduğunu" söyleyecek kadar saçmalamış ve gülünç iddialarda bulunmuştur.

Bu izâhattan da anlaşılacağı üzere Fransa'ya verilen kapitülasyon, tamâmen o günkü dış siyâsetle ve devletin yüksek menfaatiyle alâkalıdır. Osmanlı hükümdarları ve ricâli, devlet menfaati üzerinde pek hassâsiyet gösteren adamlardır. Bu halleri, âdeta onların en mütemâyiz vasıflarıdır. Mısır seferi esnâsında, Yavuz Sultan Selîm'in, eski Memlûk hükümdarlarının Venedik'e verdiği ahdi yenilemesi de siyasî vaziyetle alâkalıdır. Şarkta meşgûlken, Akdeniz'in bu kuvvetli tüccar devletinin, garbda bir gâile çıkarmamasını istemiş görünmektedir.

1569 senesinde, yâni II. Selîm zamanında Fransa'ya yeniden bir ahidnâme verilmiştir. Bunun sebebini, bir alacak meselesi teşkîl etmiştir. Portekizli bir Yahudî olan Yasef Nasi yâhut Joseph Miques'in Fransa Kralı'ndan alacağı vardır. Bu adam saray hekimidir ve Osmanlı hâricî istihbaratında ehemmiyetli bir vazîfe sâhibidir. Sultan'ın izni ile, Kral'dan alacağına mukaabil, İskenderiye'deki Fransız emtiasına haciz koydurmuştur. Fransız tüccarı, kendi krallarına şikâyet yağdırmışlardır. Mesele büyümüş ve Kral için, haysiyeti zedeleyici bir mâhiyet almıştır. Şeref ve itibârını iâde için Kral IX. Charles mürâcaatta bulunmuş; işte bunun üzerine, eski hükümleri ihtivâ eden bir ahidnâme îtâ edilmiştir. Bunda ayrıca "İstanbul'a gelen ve taharrî edilen Fransız gemilerinin, Çanakkale'de yeniden muâyeneden geçirilecekleri" de bildirilmektedir.

Kapitülasyonlar nâmındaki eserde, Fransız müellifi, "Kaanûnî'nin, Fransız hükümdarlarından daha ziyâde nufûz-ı nazar sâhibi olduğunu; Fransa'yı tehdît eden tehlikeyi, o zamanki Fransız devlet adamlarından daha iyi takdîr ettiğini" söylemekte; "kendi hükûmetinin bu 1569 kapitülasyonundan, kat'iyen ve aslâ istifâde edemediğini" belirtmektedir.

Görülüyor ki, kapitülasyonlar, menşe'inde, devlet için zararlı olmadığı gibi, ecnebîler ve bilhassa Fransa için, büyük ticârî menfaatler de getirmiş

değildir. Siyasî fâideleri ise, ayrı bir meseledir. Nitekim, *Netâîcü'l-Vukuât* nâmıyle, çok kıymetli bir eser yazan Defter-i Hâkanî Nâzırı Mustafa Paşa, bu hususta şöyle demektedir:

"Zikrolunan muâhedelerde tüccâr-ı ecnebîyenin, getirdikleri mal için vermeleri lâzım gelen gümrük resmini îfâ eyledikten sonra kendilerinden bir günâ resim taleb olunmaması ve hukuka dâir, iki ecnebî beyninde tekevvün eden da'vânın kendi konsolosları ma'rifetiyle rü'yet kılınması ve tebeay-ı Devlet-i Aliyye ile ecnebî arasında vâki' olacak deâvînin rü'yetinde tercümanları hazır bulunup, dört bin akçelikten ziyâde olan muhâkemât, kenar mahkemelerinde görülmeyerek, kazaskerler huzûrunda mürâfaa olunması gibi bâzı müsâadât münderic olduğundan, bunlar asrımızda bâis-i müşkilât olmakta ise de, ol vakte göre ehemmiyet verilecek ve mahzûr mütâlaa olunacak mevâddan değil idi. Çünki, memâlik-i emlâkten ve hurde-furûşluktan memnû olmalarıyle, zâten tekâlif îtâsını icâb eder keyfiyetle me'lûf olmadıkları misillü, faraza bir Fransız veya İngiliz tâciriyle meta'-ı ticârîyesini getirmiş olan kezâlik Fransız veya İngilizli bir kapdân beyninde tekevvün edebilecek da'vânın mehâkim-i Devlet-i Aliyye'de rü'yetini talebde fâide ve konsoloshânelerinde fasl-u tesviye olunmasında devletçe bir zarar görülmediğinden, lâ-be's hükmünde tutulmuştur. Çünki her vakitde yapılan muâhedeler mizâc-ı asra tevfîk olunagelip, yoksa üç yüz sene sonra idâre-i devlet, şu hey'ete girecektir, ol zaman bu maddeler muzır olur mütâlaasını derpîş edebilmek, ukûl-i beşeriyenin hâricinde olduğu câyi iştibâh değildir. Binâ-berîn, meşyed-i bünyân-ı devlet olan eslâf-ı izâma âkıbet-bîn olmamak nâkizesini isnâd eylemek mugâyir-i insâf ve muhill-i âdâbdır."

Paşa'nın bu mütâlaaları çok câlib-i dikkattir. Yalnız şunu ilâve edelim ki, Türkiye, nizam değiştirme ve inkılâp devrine girdiği andan, bilhassa 18. Asır sonu ve 19. Asır başından itibâren zayıf düşmüş, menfaatlerini dahi koruyamıyacak hâle gelmiştir. Yaptığı yeni ahidler ve verdiği kapitülasyonlar, işte o zamandan itibâren baş belâsı olmağa başlamıştır. Tanzîmat devri, yabancılar için, bu işin ganîmet hâline geldiği bir devredir denilebilir. Buna ileride temas edeceğiz. Şimdi İngiltere'ye verilen 1580 târihli kapitülasyondan bahsedelim.

O sırada devlet, Portekiz ve İspanya'ya karşı mücâdele hâlindedir. Hind'de, Basra Körfezi'nde uzunca devam eden mücâdelede Portekiz dize getirilememiştir. Nihâyet 1578'de Vadîü's-seyl'deki imhâ muhârebesinde Portekiz'in âdeta beli kırılmıştır. O sırada Portekiz'e karşı deniz ticâretinde

bir rakîb çıkmıştır. Bu, İngiltere'dir. Kuvvetleri birbirine çatıştırmak fırsatını asla kaçırmayan Dîvân-ı Hümâyûn, bu defa İngiltere'yi tutmuştur. İşte, Kraliçe Elizabeth'in elçisinin talebi üzerine verilen ahid, bu siyasî vasatla alâkalı görünmektedir.

Bunun arkasından, yine İspanya çekişmesi dolayısiyle 1581'de Fransa'ya verilen ferman da, eski dostluğu devam ettirmekte fayda görüldüğündendir. Bunda "Kadı huzûrunda rü'yet edilen dâvâda ecnebinin konsoloshâne tercümânının tedârikine mecbur tutulacağı" ifâde edilmektedir. Ayrıca, gemi emtiasını muâyene hususlarından ve bir sene evvel İngilizler'e verilen sancak taşıma müsâadesinin kaldırıldığından bahsedilmektedir. Görülüyor ki, Bâbıâli, bu kapitülasyon îtasını kendi siyâsetine göre ayarlamakta, daha ziyâde bir politik dostluk olarak görmektedir. Demek ki, îtâ meselesinin mühim ve ağır basan noktası, siyasî menfaat olmaktadır.

1597'de III. Mehmed'in ve 1604'te I. Ahmed'in Fransa'ya verdikleri kapitülasyonlarda da siyasî maksad ve politik muvâzene çok ağır basar görünmektedir. O sırada Avrupa'da mezheb kavgaları siyasî bir buhran vücûda getirmiş ve iş harbe yol açmıştı. İspanya Kralı Philippe, aynı zamanda Portekiz Kralı olmuştu. Etrafında bir Katolik lique'ı mevcuttu. Papa İngiliz Kraliçesi'ni aforoz etmişti. Buna karşı, Alman prensleri ve İngiltere hâkimesi bir reformcular grubu teşkîl ediyorlardı. Bir ara Navarre Kralı IV. Henri Fransa tahtına geçti. İspanya buna karşı vaziyet aldı. Vaziyeti icâbı muvâzeneyi kollayan ve fırsatlardan istifâdeyi asla kaçırmıyan Bâbıâli de işe karıştı; Avusturya hudutlarında harb başladı ve devam etti. Osmanlı Devleti, burada Protestanları ve Fransa'yı destekledi. Avrupa'nın ittihat etmemesi, siyâsetine uygundu. Bizim için, içeride celâlî ve doğuda da İran gâilesi vardı ve harb 1606'da bitti. İşte bu iki kapitülasyonun veriliş sebebi, Fransa'ya dostluk gösterildiğinin işâretiydi. Nitekim İspanya, bu dostluk izharından ve Türk donanmasından çekindiğinden, Fransa'ya karşı muhârebeye giremedi. Bundan sonra Otuz Sene Harbleri başladı ve Lehistan tahtı meselesi ehemmiyet kazandı. Bâbıâli, batıyı birleştirmeme siyâsetine devam etti ve Fransa'yı destekledi. Bir Fransız muharriri bu devrede "Richlieu'nun Osmanlılar'ı bir silâh olarak kullandığını ve İspanya ile Avusturya hükûmetlerini kıskaca aldığını" yazmakta ve "Osmanlı Devleti'nin nufûzunu ve kudretini artırmak gâyesinde olmadığını" ilâve etmektedir. Tabiî burada kullanılanın Fransa, kullananın da Osmanlı olduğu açıktır. Avusturya ve İspanya'yı kıskaca alacak kudrette ve genişlikte bir devlet, nasıl kullanılabilir, bilinmez. Şunu söyleyelim ki, Bâbıâli; İspanya ve Avusturya'nın birleşmesine, yeri ve coğrafî vaziyeti icâbı engel olan Fransa'yı tutmakla, büyük bir basîret göstermiş; üstün Osmanlı kudretine yaslanarak, ayakta kalmayı temin eden Richlieu de, ancak devletine

hizmet etmiştir. Fransız muharririnin çarpık mantığma karşı, biz de şu hakîkati söyleyelim: "Fransa ancak, Osmanlı kudreti sâyesinde mevcûdiyetini muhâfaza edebilmiş ve siyâset sahnesinde bir rol çevirebilmiştir."

1673 târihinde ve IV. Mehmed devrinde Fransa'ya verilen kapitülasyonda da siyasî sâikin gâlip olduğu söylenebilir. O sıralarda devlet yine, Avusturya ile muhârebeden yeni çıkmıştır. Aradaki muâhedenin devam edemiyeceği görülmektedir. Osmanlı Devleti, en azîm hudutlara erişmiştir. Ahid için mürâcaat eden XIV. Louis'in sefîri Marquis de Nointel'dir. Hâtıratı çok şâyân-ı dikkattir. Kendisine Dîvân'ca gizli bir muâhede teklîf edildiğini, Fransa ile askerî ittifak yapılarak Avusturya'nın taksîminin ileri sürüldüğünü yazmaktadır. Akıllı bir zât olan sefîr, bunu mâkûl görmüş ve teklîfi hükümdarına yazmıştır. Fakat XIV. Louis bunu kabul etmemiştir. Fakat işin garîbi, Fransa, bunu 1914'de yapmak mecbûriyetinde kalmıştır. Şunu zikretmekten maksadımız, bu ahdin de siyasî bir maksatla verildiğini anlatmaktan ibârettir. Burada bâzı maddelerin ihrâcının yasaklandığı, zahire ve yiyeceğin de "harbî vilâyetine" götürülmemesi bildirilmektedir. Devlet bundan sonra Viyana seferine girişmiş ve 16 sene, bütün bir Avrupa ile muhârebe etmiştir.

Sonraki ahidnâme, 1740 târihlidir ve Fransız sefîri Marquis de Villeneuve'ün mürâcaatı üzerine verilmiştir. O sırada devlet, Avusturya ve Rusya ile muhârebeden yeni çıkmış ve Belgrad Muâhedesi'ni imzalamıştır. Bu muâhedenin husûlünde yardımı geçen sefîre ve Fransız devletine bir cemile olarak verildiği rivâyeti vardır. *Kapitülasyonlar* nâmındaki eserin Fransız muharriri, bunun "ilel-ebed câri olduğu"nu ifâde etmektedir. Halbuki metinde "bundan böyle" tâbirinden başka bu mânâyı ifhâm eden bir kelime yoktur. Olsa bile, fıkhın ve de'b-i dirîn-i Osmâniye'nin âmir ahkâmına göre "ilelebed mer'îliğinin" kabul edilmesi imkânsızdır. Nitekim Bilsel "1740 kapitülasyonu da tek taraflı bir irâde beyânıdır ve muâhede şeklinde değildir." diyerek, aynı noktayı te'yîd ediyor. Ancak "1830'da Amerika'ya ve 1838'de Belçika'ya verilen imtiyazların andlaşma ile verildiğini" söylüyor. Diğer devletler hukuku mütehassıslarımızın kanaati de buna muvâfıktır denilebilir. Fransızlar'ın bunda ısrar edişleri, son ahid olmasından ve meselenin 19. Asır'da kuvvetten düşen bir Türkiye için, çok başka bir şekil almasından dolayıdır. Şunu belirtelim ki, 1770'deki harb ile onun akabinde imzalanan Kaynarca Muâhedesi mühimdir ve 7. madde, Ruslar'ın Ortodoks hâmiliğini müş'irdir. Bunun garib netîceleri olmuştur.

Diğer taraftan 18. Asrın sonundaki Fransız ihtilâli, Avrupa'yı tamâmen karıştırmıştır. Türkiye ise bu sırada inkılâplar devrine girmiştir. Bundan mütevellit dâhilî isyanlar ve gâileler, devleti dışa karşı güçsüz bir hâle getirmiştir. 1802'de Fransa ile bir siyasî anlaşma yapılmıştır. Bunda "Devlet-i Aliyye

ve Françe cumhuru birbirinin tamâmiyet-i mülkiyesini deruhde etmiş"lerdir. Sonraki maddede, bunun yalnızca Fransa'ya âit olduğu ve Türkiye'ye herhangi bir mükellefiyet yüklemediği belirtilmiştir. Burada "Amiens'teki umûmî ticâret anlaşmasına uyulacağı" da tasrîh edilmiştir. Fakat o sırada Avrupa bir seyyar ordugâh manzarası aldığından, ticâret meflûç hâle gelmiştir. Esâsen Fransız inkılâbı da, tâkibettiği Jacoben sosyalizmi sebebiyle, tüccarı ve ticâreti âdetâ mahvetmiştir.

Bundan sonra Türkiye, lüzumsuz bir nizam değişikliği hastalığına tutulmuş; garîb bir inkılâp devrine girmiştir. Dâhilde vücûda gelen aksülamel hareketlerini ve isyanları, hâricî gâileler ve hâileler tâkip etmiştir. Yunanistan istiklâl kazanmış; Ruslar Edirne'ye girmişler; Cezâyir elden çıkmış; Navarin'de Osmanlı donanması yakılmış; Mısır Vâlisi'nin isyanı başgöstermiştir. Hünkâr İskelesi Muâhedesi Avrupa'yı tedirgin etmiş; Mısır meselesinin halli için 6 devlet birleşmiş ve Tanzîmat devri başlamıştır.

1838'de Fransa, İngiltere gibi devletlerle bir ticâret anlaşması imzalanmıştır ki, pek mühimdir. Kapitülasyonların mer'iyeti muâhedeye girmiş, bizim zararımıza, yeni bir hukûkî vaziyet ortaya çıkmıştır. Ecnebî tüccarın, her çeşit emtiayı alma hakkı kabul edilmiş; bir devlet tâcirine verilen imtiyazın diğerine de geçeceği bildirilmiş; yed-i vâhid (=tekel) usûlünün kaldırılmış olduğu söylenmiştir. Dışarıdan gelen eşyâdan % 3 gümrük resmi alınacağı, ecnebî tüccarının bunu istenilen yere götürebileceği, hattâ hiç bir şey ödemeden memleketten çıkarabileceği taahhüt edilmiştir. Bu husus çok mühimdir; çünkü o sırada memleket tüccarına dâhilî gümrük tatbîk edilmekte ve ihrâcattan % 12 resim alınmaktadır. Millî iktisat görüşünün mûcidi olan F. List, bu garâbeti zikrederek, 1838 Ticaret Anlaşması'yle âdeta alay etmektedir. Çünkü o, ancak gümrük duvarı ve himâyecilikle millî sanâyiin kurulabileceğini müdâfaa etmektedir. Yusuf Kemal "Tanzîmât'ın ekonomik sahadaki netîcesi, Osmanlı Devleti'ni, başka devletlerin buradaki menfaatlerine hemen hemen âlet etmektir." diyerek, Ticâret Muâhedesi'nin büyük zararına işâret etmektedir.

Fransa Kralı Louis Philippe "Bu muâhedenin hükümleri memnûniyet ve mahzûziyetimizi istilzâm eden bir tarz ve şekilde olduğundan, gerek kendi ve gerekse haleflerimiz nâmına kabul, imzâ ve tasdîk ederiz." şerhini yazarak mühürlemiştir ki, çok câlib-i dikkattir.

Bilâhare, Kırım Harbi'nden sonra, 1861'de Fransa ile bir ticâret andlaşması daha imzalanmıştır. Bu muâhede, Abdülmecîd Han'ın son zamanında tertîb ve tanzîm olunmuş; fakat Sultan Azîz zamanında tasdîk edilmiştir. Âlî Paşa'nın sadâretinde yapılan bu muâhede, eski bütün kapitülasyonlar ahkâmının mer'î olduğunu, Fransa tebeasına "en ziyâde müsaadeye mazhar mil-

let" muâmelesi yapılacağını, % 8 gümrük resmi alınacağını, bunun idârenin masrafları için % 1 tenzîl edileceğini, transit muâmelesinin serbestliğini, tütün ve tuz müstesnâ olarak inhisarların kaldırılacağını ihtivâ etmektedir. Nitekim, *Kapitülasyonlar* nâmındaki eserin Fransız muharriri, "1838 ve 1861 muâhedelerinin, eski kapitülasyonlara kıyas kabul etmiyecek derecede fazla ve kat kat müsâadekâr hükümleri hâvi olduğunu" belirtmektedir. Mekteb-i Hukuk muallimlerinden A. Salahaddîn de "Kapitülasyonların mazarratı mahsûs olmak lâzım gelen bir devirde, yâni 19'uncu asırda bile, zimâm-ı umûrumuzun en câhil ellerde bulunduğu zamana (?) nisbetle, daha muzır ve daha berbad imtiyâzât verilmiş veya mevcutlar -bilâ mecbûriyet-i kat'iye- diğerlerine de teşmîl olunmuştur. İddia edemezsiniz ki, bu devletler, Devlet-i Osmaniye'yi bir mağlûbiyet-i elîme netîcesinde böyle bir mecbûriyete sokmuşlardır." demektedir. Meselâ, eskiden ecnebîler Osmanlı mülkünde emlâk-i gayri menkûle alamazlar; muayyen yerlerde otururlar; muayyen bir kıyâfetle dolaşırlardı. Tanzîmat'tan sonraki anlaşmalarla bu tahdîtler dahi kaldırılmıştır.

1861 Muâhedesi 28 seneliktir. Bu müddetin hitamında, yâni 1890'da saltanatta bulunan Abdülhamîd Han, bunun feshedilmiş olduğunu bildirmiş ve Almanya'nın desteğinden istifâde ederek, yenilememek için elinden geleni yapmıştır. Devletler, yenilenmesi için baskılarda bulunmuşlar, fakat Bâbıâli, işi müzâkere safhasına dökmüş ve tasdîkten imtina etmiştir. Bununla berâber, kapitülasyonlar rejimi kaldırılamamış ve münâsip bir vakit beklenmiştir. *Kapitülâsyonlar* muharririne göre "Hem pek az müstemlekeye sâhip, hem de deniz ticâretinde cüz'î alâka sâhibi olan Almanya'yı imtiyazdan vazgeçirmek kolay oldu. Pâdişah, bunu büyük bir muvaffakıyet addederek derin bir sevinç hissetti. Pâdişah, hükümranlık haklarını sınırlayan ve bağlayan engellerin mevcûdiyetinden, seleflerinin hepsinden ziyâde muztarip müteezzi idi." diyerek, Abdülhamîd Han'ın çalışmalarını anlatmaktadır.

Yabancı müverrihler tarafından, kapitülasyonlar, "Başlangıçta sırf merhamet ve âtıfet eseri olarak, bâzı hükümdarlar tarafından bahşedilen muvakkat bir takım imtiyazlar" şeklinde kabul edilmektedir. Férand Giraud'nun ifâdesine göre, 1535'ten 1740'a kadar 16 defa yenilenmiştir. Kapitülasyonlar rejiminin tatbîk edildiği devrede, konsolosların vazîfesi çok mühimdi. Bunlar, umûmiyetle, hüküm vermeğe selâhiyettâr olanlardan, yâni hâkimlik mesleğinde bulunanlardan tâyin edilirlerdi. Aynı konsoloshâneye bağlı yabancılar arasındaki hukukî ve cezâî dâvâlarda, kazâ selâhiyetini hâiz idiler. Diğer konsoloshânelere bağlı yabancılar arasındaki dâvâlarda ise, selâhiyet ihtilâfları vukû bulurdu. Bunlar, ahidlere göre veyâ konsoloshâneleri arasında anlaşma varsa, ona göre halledilirdi. Umûmîyetle, müddeialeyhin mensup

olduğu konsoloshâne selâhiyattar addedilirdi. Osmanlı tebeasının medhaldâr bulunduğu dâvâlarda ise, kadı'nın selâhiyeti mutlaktı. Dört bin kuruşu tecâvüz eden, iki yabancı arasındaki davâ, aynı konsoloshâneye bağlı bulunsalar bile, kazasker huzûrunda görülürdü. Bu dâvâlarda konsoloshâne tercümanının huzûru şarttı. Bulunmadığı veyâ gelmediği takdîrde, taraf veyâ taraflar tercüman bulmak mecbûriyetinde idiler. Bilâhare, yâni Tanzîmat'tan sonra, kazasker huzûrunda rü'yet güçleştiği ve yabancılar da fazlalaştığı mülâhazasıyle, karma mahkemeler te'sîs edilmiştir.

Şunu ifâde edelim ki, Islahat yâhut Tanzîmat devrinde işin vechesi değişmiştir. Bunun başlıca sebebini, devletin kudretindeki azalış doğurmuştur. Bu husustaki en mühim dönüm noktasını, 1774 târihli Kaynarca Muâhedesi teşkîl etmiş görünmektedir. Bu muâhede ile Rusya az arâzî almış; fakat, "Devletin Ortodoks tebeası lehine bir nevi himâye te'sîs" etmiştir. Bu hususu te'yîd eden 7. maddede dolambaçlı ve karışık bir ifâde kullanılmıştır. Bütün müelliflerce ısrarla ifâde edilen "himâye" meselesi, çetrefil bir ifâde ve üstü kapalı olarak zikredilmiştir, denilebilir, fakat bu muâhede, devlet ve millet tarafından hazmedilmemiş; hele Kırım'ın gidişi aslâ kabul edilememiştir. Bunun içindir ki, büyük bir hazırlığa girişilmiş; Rusya'ya karşı bir devletler ittifakı kurulmak istenmiş ve tâli' yeniden denenmiştir. Rusya'nın büyümemesinde menfaatleri olmak lâzım gelen devletlerin gafleti yüzünden, bu da bir netîce vermemiştir. Bilâhare çıkan Fransız ihtilâli ve Napoléon fütûhâtı, Kaynarca Muâhedesi'nin Ortodoks tebeanın himâyesine mâtuf olan hükmünün tatbîkine imkân bırakmamıştır.

Burada şunu söyleyelim ki, Bâbıâli, Rusya karşısında yalnız kalmamak ve onun, kendi toprakları üzerindeki emellerine mâni olabilmek gibi bir maksatla, "Avrupa âheng-i düvelîsi"ne girmek istemiş görünmektedir. Bu sebeple, Avrupa efkârına hoş gelecek olan ve zannederiz ki, yine onlar tarafından telkîn edilen bir takım değişikliklere girişmiştir. Bu ise, dâhilde, devletin otoritesini sarsıcı isyanlara sebep olmuş ve hâricen gâyet zayıf görünmesine yol açmıştır. Kaynarca Muâhedesi'nin bu maddesi, 1812 Bükreş ve 1829 Edirne Andlaşmaları'nda da te'yîd edilmiştir. Sultan Mahmud'un reformları, işte bu "Avrupa âheng-i düvelîsi"ne girmek, Rusya'ya karşı batının yardımını ve desteğini te'mîn edebilmek fikrinden doğmuş görünmektedir. Fakat netîcede, dâhilde, büyük bir isyan çıkmış; Rusya'ya tam teslîm vesîkası demek olan Hünkâr İskelesi Muâhedenâmesi imzalanmıştır. Bundan çekinen Avrupa devletleri, İngiltere'nin arkasında toplanarak, Mısır meselesini hal ile Tanzîmât'ın ilânına vesîle olmuşlardır. Yâni, yalnız Rusya'nın himâyesi değil, onun da dâhil bulunduğu 6 Avrupa devletinin himâyesi bahis mevzuu olmuştur.

Bu devrede, eski kapitülasyonlar tamâmen aleyhe işlediği gibi, ecnebîlere, onlardan kat-be-kat daha fazla imtiyazlar verilmiştir.

1853 Kırım Harbi, Rusya'nın Ortodoks himâyesinde ısrarından ve bu mevzuda Katolik hâmiliği rolünü takınan Fransa ile çatışmasından doğmuştur. Paris Muâhedenâmesi'nde İngiltere ve Fransa, Rusya'nın bu inhisarını kaldırmaya ve fakat aynı şeyi kendi mezhebleri husûsunda yapmaya kalkışmışlardır. Paris Muâhedesi'nde, Osmanlı Devleti'nin "Avrupa âheng-i düvelîsi"ne dâhil olduğu zikredilmişse de, ecnebîlerin memleketimizdeki imtiyazları ve batılı devletlerin müdâhaleleri, daha haysiyet kırıcı bir hal almıştır. Burada Türkiye'yi temsîl eden Âlî Paşa, "Mâdem ki, Avrupa siyasî câmiasına dâhil olduk, Avrupa devletler hukukunun siyasî kaaidelerini tasdîk ve kabul ettik." diyerek, "Kapitülasyonların bekaasının sebebi kalmadığını" beyân etmiştir. Fakat, hiç bir şey elde edememiş; ecnebîlerin imtiyazlarını artırıcı ve yabancı devletlerin müdâhalesini temin edici esasları kabul edip dönmüştür.

Türkiye'de yapılacak ıslahat, yâni reformlar, imzâ sâhibi devletlerin arzularına terkedilmiş ve âdeta dâhilî işlerimize müdâhale sebepleri hazırlanmıştır. Ecnebî devletler, Osmanlı hıristiyan tebeasını dahi himâyeleri altına almışlar; onları bile konsoloshânelerine bağlayarak, rüçhanlı vatandaşlar hâline getirmişlerdir. Bu Tanzîmatçı ricâl, Avrupa'dan idârî, cezaî, hukukî ticârî mevzuat ve kaanun alınırsa adlî ve iktisadî istiklâl kazanılacağına kaani idiler. Bunun yolunun ancak kuvvet olduğunu, kuvvetin ise esas tebeanın birleştirici i'tikad ve an'anelerine istinad ederek ve onları gayrete getirerek temin edilebileceğini hiç anlamamış görünmektedirler.

19. Asrın başından beri bunu anlayan ve gereklerini yerine getirmeğe çalışan, iki hükümdarla bir kaç vezîrden ibârettir denilebilir. Bu iki hükümdar da, dış devletlerin ve onların "hürriyet" gibi dolmalarla kandırdıkları iç unsurların komplosuna uğramışlardır. Tanzîmatçı ricâli bu yola sevkeden, yine batılıların davranışı olmuştur, denilebilir. Meselâ, eski bir Osmanlı eyâleti olan Yunanistan, 1829'da istiklâl kazanınca, "Hıristiyan milletlerin hâiz bulunduğu haklardan ve faydalardan" istifâde ettirilmiştir. İşin garîbi, bir İngiliz kolonisinden başka bir hüviyeti olmayan ve kendi başına yaşamasına da imkân bulunmayan bu Yunanistan'a, 1855'te, bizimle bir anlaşma yaptırılmış, kapitülasyonlardan o da istifâde ettirilmiştir. Tanzîmatçı ricâl bunu da kabul etmişlerdir. Oldukça mühim Rum tebeası olan Türkiye için bu hüküm, Yunanistan'ın bedâvadan beslenmesi demektir. İş bununla da kalmamış; kendi tebeamız olan Rumlar'ın bitmek tükenmek bilmez tahrîklere vesîle teşkîl ettiğini de görmüştük.

Romanya ve Sırbistan için de mesele aynı olmuştu. 1862'de Belgrad'daki ecnebî konsolosları toplanarak, "Sırbistan'ın hıristiyan bir hükûmet olması(!) ve bi'l-cümle te'minâtı hâvi bir teşkîlât ile (?) Avrupa kaanunlarının aynı olan kaanunlara mâlik bulunması hasebiyle, düvel-i muazzamanın kapitülasyonlar mûcibince hâiz oldukları hak ve imtiyazlardan ferâga imkânı olduğu" tasdîk olunmuştur. 1878'deki Berlin Kongresi'nde de istiklâlini almış ve "Hıristiyan milletlerin hâiz olduğu haklardan istifâde" ettirilmiştir. Bu esbâb-ı mûcibe, ne kadar sert ve katıdır! Ne kadar alenî, ne kadar pervâsızca zikredilmektedir! Bununla Avrupa'nın mantığı, yâni kendinden ve hıristiyan olmayandan başkasını adam yerine koymadığı pek açık olarak dile getirilmektedir. Bu hodgâm davranış; Avrupa indinde "devletler hukuku"nun, bir hıristiyan "hukuk-ı düvel"i olduğunu ortaya koymaktadır. Halbuki bu Balkan devletleri, pek iptidaî teşekküllerdir ve tebeaları da, yarı vahşî adamlardan terekküp etmektedir. Dâima yüksek insanî ve İslâmî prensiplerle hareket etmiş ve pek ulvî hukuk umdelerine bağlı kalmış Osmanlı Devleti'ni ise "barbar" saymak, Avrupa siyasîlerinin mantık sakaametini göstermektedir. Esâsen ancak "teknik" itibâriyle ileri gitmiş, insanî ölçülerde ise hâl-i vahşette kalmış beşer kümelerinden terekküp etmiş olan Avrupa'dan, başka türlü bir mantık beklemek de abestir. İşin garîbi, Karadağ gibi, tam dağlı ve vahşî bir topluluğa sâhip devletçik bile, 1878'de, aynı haklardan istifâde ettirilmiştir. İşin daha da garîbi, ahâlisinin büyük kısmı müslüman olan Bosna-Hersek, muvakkaten Avusturya'nın himâyesine geçince, "bu vilâyete her nevi hukuk" yine Avrupa devletleri kararıyle bahşedilmiştir. Ekseriyeti İslâm olan Kıbrıs, "hukuk-ı şâhâne mahfûz kalmak üzere" İngiltere'nin muvakkat idâresine geçince, kapitülasyonların Ada dâhilinde işlemiyeceği ve mülgâ addedildiği beyân edilmiştir. Cezâyir, 1830'da Fransız işgâline geçince de aynı hâdise cereyân etmiş ve kapitülasyonlar, bu diyârda ilgâ edilmiştir. 1881'de Tunus; yine "Fransa himâyesi"ne mâruz kalınca, yâni frenk sultası altına girince, kapitülasyonlar rejimi kaldırılmıştır.

Bu ilgâ hâdiselerinden de anlaşılmaktadır ki, Avrupa'ca mesele yalnız kuvvetten ve hodgâmlıktan ibârettir. "El-hükm-i li-men galebe = Hüküm gâlibindir." ve "Veyl mağlûblara!" düstûru, fuzûlî bir medeniyet havâriliğine kalkan Avrupa'nın yegâne prensibidir. Böyle bir telâkkîye sâhip zihniyetten, ağlayıp sızlayarak hak koparmak imkânsızdır. Tanzîmatçılar ve ondan sonra gelenler, bu basit hakîkati görmez gibi davrandılar. Bu hususta onlara, Yunanistan, Sırbistan ve Romanya misallerinin tesir ettiği zannedilebilir. Yâni onlar, "Avrupa kaanunlarını alır ve tatbîk edersek, Avrupalı addediliriz; onlar da bize hak verirler, kapitülasyonları kaldırırlar." kanaatiyle hareket ettiler. Avrupa indinde hakkın, ancak kuvvete dayandığını; kuvvetle

te'yîd edilmeyen hak taleplerinin te'sîrsiz kaldığını idrâk etmez göründüler. Ayrıca, kendi ölçülerinden başka bir şeyin iyi ve doğru olduğunu anlamıyacak kadar mahdut olan Avrupa diplomasisi ve siyasîleri de, onları bu yola ittiler. Böylece çok yüksek bir medeniyetin mahsûlü olan ve millî bünyemize uygun bulunan mevzuat, bizce kıymetsiz ve cemiyetimize muvâfık olmayan yabancı kaanunlarla değiştirildi. Bunlar, ictimâî bünyeyi ve siyasî vahdeti sarstı. Netîcede, her cihetle sarsılmış bir topluluk hâline dönüşmeğe başladık. Müesseseler ile millî bünye, münevverler ve idârecilerle halk arasında tezat ve irtibatsızlık doğdu. Bu vaziyet hâlâ da sürüp gitmektedir.

Kapitülasyonlar hakkında *İmtiyazât-ı Ecnebîyenin Tatbikat-ı Hâzırası* nâmıyle uzun bir eser yazan Canik Mutasarrıfı Fraşerli Mehdî bu hususta hülâsatan şöyle demektedir:

"*Ehl-i İslâm, hıristiyanları ehl-i kitâbdan addettikleri için onların can ve mal ve ırzlarının muhâfazasını öteden beri bir vazîfe-i dînîye gibi telâkkî etmişlerdir. Binâenaleyh, yalnız tebeadan olan akvâm-ı îsevîyeyi değil, belki ecânibi dahi memleketlerinde himâye etmişler; dînleri, kaanun ve âdetleri ile yaşamağa müsâade etmişlerdir. Avrupalılar'ın bir kısmı, İslâm'ların bu müsâadekârlığını sû'-i telâkkî ederek İslâmiyet'in ahkâm-ı şefâatkârânesine hamledecek yerde, düvel-i İslâmîyenin ecânibe bahşettikleri muâfiyâtı, Avrupa devletlerinin icbâr ve ilkaa ettikleri havfa isnâd ediyorlar. Halbuki bu iki kazîye, gerek şerîat, ve gerek târih ile mecrûhtur. Evvel emirde, İslâmlar hıristiyanlara hiç bir vakit hakaaretle bakmamışlardır. Bunun hakkında bir çok âyât-ı kerîme vardır.. Bu kaziye târih ile de merduddur. Çünki, İslâm devletleri, hıristiyan kavimlere imtiyazlar bahşettikleri zamanlarda satvet ve kuvvetlerinin evc-i bâlâsında idiler. Hazret-i Ömer el-Fâruk kılıç kuvvetiyle Kudüs-i Şerîfi zaptettiğinde, yerli ve ecnebî hıristiyanlar hakkında fevkal'âde şefkat ve merhamet göstermişti. Halbuki o vakit, şeyf-i İslâm'a karşı koyacak hiç bir hıristiyan devleti yoktu. Salahaddîn Eyyûbî, belde-i mezkûreyi ehl-i salîbden harben istirdat ettiği zaman, ehl-i salîbin Kudüs'ü istilâ ettikleri zamanda Yehûd ve İslâm'ları kılıç ve ateşle mahvetmelerine karşılık, hıristiyanları himâye ederek, Hazret-i Fâruk'un adl-ü merhametine nazîre olarak, büyük bir âlicenâblık göstermiştir. Fâtih Hazretleri İstanbul'u fethettiklerinde Rumlar'a bahşeylediği imtiyazât ile Kaanunî Sultan Süleymân Hazretleri'nin Fransızlar'a verdiği muâfiyât acaba hangi hıristiyan devletin ilkaa ettiği havfa mübtenîdir?..*

"(Bilâhare) *teceddüt devrinde, memâlik-i mahrusada mukîm olan*

konsoloslar, âdeta bir hükûmet rengini almışlardır... Daha evvel derc ettiğimiz mevadd-ı ahdiyeden anlaşıldığı üzere ecânibe verilen imtiyazât, mahdut bir kaç maddeden ibâret iken, asr-ı hâzırda... ecnebîler çoğalmağa başlamış ve tezyîd-i menfaat için, memâlik-i mahrusada ecnebîler, bir çok teşebbüsât-ı sınaîye ve ticârîyeye girişerek memleketimizin ahvâl-i iktisâdîyesinde mühim bir mevki elde etmişlerdir. Bu teşebbüsâtın tabiî netîcesi olmak üzere ecnebîler ile tebea-ı şâhâne ve hükûmet-i seniye arasında bir çok meseleler çıkmıştır ki, mesâil-i cedîde-i mezkûre hakkında uhud-ı kadîmede bir günâ sarâhat olmadığından süferâ ve konsoloslar, uhud-ı kadîmede, memâlik-i mahrûsada mukîm tebeaları hakkında bir 'hâric-ez memleket' nazariyesi istihrâc ederek, bu esâsa tevfîkan ecânibi, Devlet-i Aliyye'nin neşrettiği kavânîn ve nizâmâttan ve tarh etmek istediği tekâlifden âzâde bırakarak, imtiyazâtı teâmül-i kadîm nâmı altında o derecede tevsî etmişler ve hükûmet-i seniyenin icraatını o derece takyîd etmişlerdir ki, hâl-i hâzırda gerek hükûmetçe, gerek belediyece, te'mîn-i âsâyişe ve takrîr-i inzibâta veyâ imâr-ı memlekete müteallik bir tedbîr ittihaz veya bir vergi tarh etmek mümkün değildir. Binâberîn, imtiyazâtın ref'i veyâ hiç olmazsa ta'dîli, emr-i ıslahat için ehem ve elzemdir. Şu kadar ki, Avrupa devletleri menâfi-i iktisadîye ve siyasîye hasebiyle yekdiğerine rakîb olmakla berâber, imtiyazların muhâfaza ve tevsiinde hepsi müttefiktirler. Hatta son Yunan muhârebesinde Devlet-i Aliyye esâsen, eczây-ı külliyesinden iftirak eden Tesalya sahrasında, askerlerinin celâdeti tahtında lerzan olan küçük bir şark hükûmeti hakkında imtiyazâtı külliyen ref'etmek teklîfinde bulundukta, zâhirde mutavassıt gibi görünen ve hakîkat-i halde Balkan hıristiyanlarını Devlet-i Aliyye'ye karşı ikdâr etmek azminde bulunan düvel-i muazzama süferâsı, imtiyazâtın Yunanistan hakkında dahi muhâfazası için, Tesalya'nın lüzûm-ı tahliyesinden ziyâde ısrar etmişlerdir.

"Bu gibi mesâilden istidlâl olunur ki, Avrupa devletleri, asr-ı hâzırda dahi, düvel-i İslâmîyeye karşı yine asr-ı hâzıra mahsûs bir takım elvân tahtında müstetir bir ehl-i salîb ile hilâlin nufûzunu mümkün mertebe taklîl ve hattâ bir muhârebe-i umûmîye korkusu olmasa, şark meselesini, ecdâdımızın kılıç ve kanları ile te'sîs edip, altı yedi asırlık uzun bir zaman ile teeyyüd eden bütün hukuku pâyimâl ederek hıristiyanlık lehine halletmek istiyorlar...

"Bir ferd veya millet için kendi hukukuna riâyeti, başka bir ferd veya milletin mürüvvetine havâle etmek kadar büyük bir hata yoktur.. Menfaatten başka bir kaaideye tebaiyyet etmeyen ve devlet tesmîye

edilen (Avrupa) *hey'et-i ictimaîyesinden böyle bir insaf beklemek pek fâhiş bir yanlışlıktır. Binâberîn, her millet kendi hukukunun muhâfazası esbâbına kendisi bakmalıdır.. Devr-i teceddüdün bidâyetinden beri ıslâhat-ı devletle mükellef olan ricâl-i devletimiz yalnız Avrupa'nın kaanunlarının nakil ve tercümesiyle istihsâl-i maksad mümkün olduğu fikrine zâhib olmuşlardır. Eğer bir devletin terakkîsi için yalnız garbda câri olan kaanunların nakli kâfi olsa idi; bu günkü günde sarılığın kurbanı olmak tehlikesinde bulunan Çin hükûmeti, bekaasını temin için Avrupa kaanunlarını Çin lisanına tercüme edecek bir kaç mütercim bulabilirdi... Muhâfaza-i hukuk için dahi kavî olmaktan başka çâre yoktur.. Âlî ve Fuad Paşalar dahi, medeniyet ve fünûnu ne suretle neşr-ü tâmim edeceklerine vâkıf olmamışlardır. Onlara peyrev olanlar dahi yalnız kavânîn ve nizâmâtı nakil ve tercüme etmekle ıslâhat-ı devlet için büyük bir şey yapmış oldukları zannında bulunmuşlardır."*

Bu izahattan sonra müellif, Avrupalılar'ın "İslâm'ın mâni-i terakkî olduğu, ancak kılıç ile yayıldığı gibi telâkkîler içinde" pûyân bulunduklarını, "bize cibillî bir düşmanlık beslediklerini" söylemekte ve "Târihçe meşhurdur ki, matbaanın hîn-i icâdında, *İncîl*'den sonra basılan ikinci kitap, Türkler aleyhinde kaleme alınan bir eser idi." demektedir. Etnoğrafya nokta-i nazarından Avrupa'nın Türkler'i, terakkîye kaabiliyetsiz bir ırk olarak da tavsîf ettiklerini, bunun da tam bir düşmanlıktan kaynaklandığını söylemekte ve buna dâir misâller vermektedir. Ancak münferid olarak bâzı batılıların bunu reddettiklerini, bunun ise garb efkâr-ı umûmîyesinde hiç tesiri olmadığını yazmaktadır. Bu haklı mütâlaalar Sultan Hamîd'in son saltanat senesinde neşredilmiştir.

Kapitülasyonların, 1914 senesindeki tek taraflı ilgâsı, bunda menfaatleri olan devletlerce kabul edilmedi. Birinci Dünya Harbi'nden mağlûb çıkan Osmanlı Devleti, Sevr Muâhedesi'yle kapitülasyonları yeniden kabul zorunda kaldı. Fakat Sevr Muâhedesi, o zamanki Pâdişah Sultan Vahdeddin tarafından tasdik edilmediğinden mer'iyete girmedi. Yunan harbinden sonra Lozan'da mesele yeniden münâkaşa edildi. Avrupalı diplomatlar, eskiden beri söylediklerini tekrarladılar. "Türk kaanunlarının eski olduğunu, medenî mevzuatın dînî esaslara dayandığını, adlî teşkîlâtın kifâyetsiz bulunduğunu, ecnebîlerin hukûkî menfaatlerinin korunması lâzım geldiğini" söylediler. Buna karşı ikinci murahhas "Avrupa'nın en medenî ülkesinden bir medenî kaanun tercüme ve tatbîk edileceği" taahhüdünü yaptı. Avrupalılar'ın, bu tatbîk edilinceye kadar, ecnebîlere âit dâvâları gören mahkemelerde bir adlî müşâvir bulundurma teklîfi ile kabul edildi. Daha bâzı tâvizler de verildi.

Netîcede, Lozan Muâhedesi'nin 28'inci maddesinde "Tarafeyn-i âliyyeyn-i âkideyn Türkiye'de kapitülasyonların kâffe-i nukaat-ı nazardan tamâmen ilgâsını, her biri kendisine taalluku cihetinden kabul ettiklerini beyân ederler." hükmü ortaya çıktı. Böylece, bilhassa 19. Asırdan beri devletin başına belâ kesilen ve ecnebîlerin, zayıf zamanımızda çok fecî bir hodgâmlıkla istismar ve suiistimal ettikleri kapitülasyonlar mülgâ addedildi.

Şunu ilâve edelim ki, Türkiye, zayıf düştüğü zamandan beri, Avrupa yâhut dünya muvâzenesinin ehemmiyetli noktalarından biridir. Bu sebeple, 1838 Ticaret, 1841 Boğazlar, 1856 Paris anlaşmaları nazara alınmadan Tanzîmat devri eksik anlaşılır. 1878 Berlin Muâhedesi tedkîk edilmeden Abdülhamîd devri meseleleri hakkında hüküm vermek güçtür. Lozan Muâhedesi ve Montrö Anlaşması düşünülmeden, bugün hakkında verilecek siyasî hükümlerin hatalı olması büyüktür. Bunlar, birbirinin devamı ve aynı beynelmilel statünün başka görünüşlerinden ibârettir, denilebilir. Ayrıca AET ve NATO sözleşmeleri, ikili bâzı anlaşmalar da, yeni bâzı hukukî vaziyetler ihdâs eder görünmektedir. Bir kısmı, ittifak hâlinde bulunduğumuz ecnebî askerlerin veya şahısların, memleketimizde, adlî noktadan tıpkı eski kapitülasyon rejimine benzer bir statüye sâhip olmasını derpiş etmektedir. Diğer biri, Tanzîmat devrindeki ticâret serbestîsine benzer vasıftadır. Bunlar hususunda, fikir sahasında halen münâkaşalar cereyan etmektedir. Bu anlaşmaların mâhiyet itibâriyle kapitülasyonlara benzediğini iddia edenler de vardır. Görülüyor ki, "uhud-ı atîka", "imtiyazât-ı ecnebîye" veya "kapitülasyon"ların münâkaşası ve bâzı çizgileri, günümüze kadar intikal etmiştir.

Burada bir garâbete dokunmadan geçemiyeceğiz: O da kapitülasyonların verilmesi mevzuunda, zaman ve devir ayırdetmeden, Osmanlı'ya ve eslafa tenkîd mızraklarıyle saldıran siyasîlerin; onların ilgâsını en büyük zafer olarak vasıflandıran politikacıların, aynı ithamla iğnelenmeleridir. Bunu, herhalde târihin ve tâli'in garîb bir cilvesi addetmek lâzımdır.

Bütün bu yazdıklarımızı şöyle toparlayabiliriz:

Kapitülasyonlar, pâdişahların tek taraflı irâdeleriyle ve kendi saltanat müddetlerine münhasır olarak verilmiş ahidlerdir. Bunların îtâsını, yalnız kaanunların şahsîliği sistemine (le système de la personnalité des lois) bağlamak, yâhut "âtıfet"e raptetmek, bize tam bir izah getirmemektedir. Bunların, bâzı devlet tebealarına münhasır olarak verilmesinde, devletin siyasî menfaatinin büyük bir âmil teşkîl ettiğini kabul de lâzımdır. Ayrıca bu davranış, adâlete çok riâyetkâr olan ve milletleri pek renkli bir âhenk içinde idâre etmek kaabiliyetine sâhip bulunan Osmanlı devlet anlayışıyle müterâdiftir. Devletin zâfiyete düşmesinden sonra ise, mesele değişmiştir. Tanzîmat,

ıslâhat ve meşrûtiyet devirlerinde, müessese fecî şekilde suiistimal edilmiştir. Islâhatlar, kapitülasyonlar rejimi ile alâkalıdır ve her reform hareketi, devletin zâfiyetini artırmış; ecnebî imtiyazlarını ise tezyîd etmiştir. Böylece fâsid bir dâire içine girilmiş ve günümüze kadar gelinmiştir.

Harb-i Umûmî'den Önce Avrupa'nın Vaziyeti ve Belli Başlı Devletlerin Durumu

Avrupa'da, Berlin Muâhedesi'nden beri harb olmamıştır. Hattâ şunu söyleyebiliriz ki, Birinci Dünya Harbi'nin tohumları Berlin Kongresi'nde ekilmiştir. Bu kongrenin hatalı kararları, Balkan karışıklıkları netîcesini vermiş; bu karışıklıklar da harbe yol açmıştır. Bununla berâber, hiç bir kimseyi memnun etmeyen, bir çok nizâ' sebepleri çıkaran ve pek de tatbîk edilmeyen bu muâhede, 36 sene devam edebilmiştir.

Meşrûtiyetten sonra, başgösteren dâhilî karışıklıklar, Osmanlı Devleti'nin mevcûdiyetini idâme ettirmesini dahi imkânsız hâle getirecek bir seyir tâkip etmiş; ilk hamlede Avusturya Bosna-Hersek'i, Yunanistan Girid'i, Bulgaristan Rumeli-i Şarkî'yi ilhak ettiklerini bildirmişlerdir. 1911'de İtalya, Trablusgarb'ı işgâle başlamış;bundan istifâde eden Balkan devletleri Osmanlı Rumelisini istirdat etmişlerdir. Birinci Balkan Harbi'ni ikincisi tâkip etmiş ve Avusturya'nın tuttuğu Bulgaristan, bu harbden mağlûb olarak çıkmıştır. İmzalanan Bükreş Muâhedesi, Sırbistan'ı haddinden fazla şişirmiş ve bu da, büyük bir Slav tebeaya sâhip Avusturya'nın ve dolayısiyle Almanya'nın endîşesini mûcib olmuştur. Bu büyümeler ve buhranlar, Cermen-Slav mücâdelesini şiddetlendirmiş ve Avrupa muvâzenesini ihlâl etmiştir. Birinci Cihan Harbi denilen ve o zamana kadar târihin kaydettiği en geniş ve yaygın harb, işte bu muvâzenesizlikten doğmuştur.

Bu harbe, "Entente Cordiale=Samîmî Anlaşma" veya "İ'tilâf-ı Müselles" safında 29 devlet iştirak etmiştir. "Triple Entente=İttifak-ı Müselles" veya "Mittelmachte=Merkezî Kuvvetler" safında ise 4 devlet katılmıştır.

İ'tilâf-ı Müselles safında harbe iştirak edenler, sırasıyle şöyledir: 1914'te Rusya, Fransa, İngiltere, Belçika, Sırbistan, Karadağ ve Japonya. 1915'te İtalya, 1916'da Portekiz ve Romanya. 1917'de Amerika Birleşik Devletleri, Küba, Ekvador, Panama, San Domingo, Yunanistan, Siam, Liberya, Çin, Peru, Uruguay, Brezilya ve Bolivya. 1918'de Guatemala, Honduras, Nikaragua, Kostarica, Haiti, Çekoslavakya.

İttifak-ı Müselles safında ise Almanya, Avusturya-Macaristan ve Türkiye. 1915 sonlarında da Bulgaristan.

Bu harb, Avrupa'da başlamış ve orada netîcelenmiş olmasına rağmen, müstemlekelere sâhip büyük devletlerin iştirak etmesi sebebiyle, bütün dünyaya yayılmıştır. Yine bu harbin netîcesi olan II. Cihan Savaşı da Avrupa'da başlamış ve bütün dünyaya sirayet etmiştir. Buradan şu netîce çıkarılabilir ki, Avrupa'da vukua gelen harb, bir dünya harbi hâlini alabilir. Diğer yerlerde, meselâ Afrika'da, Asya'da veya Ortadoğu'daki çekişmeler, büyük devletleri kat'î cidâle sevketmedikçe, bir dünya harbi mâhiyetine giremez.

Avrupa'nın Birinci Dünya Harbi'nden evvelki vaziyetine kısa bir nazar atfetmek faydadan hâli değildir. Avrupa'da, 20. Asrın başlarında, fikrî ve siyasî zâviyeden, müşterek vasıflar müşâhede edilmektedir. Avrupa devletleri, oldukça hızlı bir şekilde sanâyileşmişlerdir. Bu sanâyileşme, bir amele sınıfı ortaya çıkarmıştır. V. Pareto'nun tâbiriyle, bunlar arasında "yeni bir dîn, yâni sosyalizm" doğmuştur. İster istemez, müesses nizâma bir reaksiyon olarak doğan bu cereyanın karşısına, muhâfazakâr kuvvetler dikilmiştir. Avrupa devletlerinin endüstriyel inkişafları, onları dış pazarlara sevketmiştir. Siyasî ve iktisadî büyüme ise, bu devletleri emperyalizme itmiştir.

Dâhildeki sınıf mücâdelesi, 20. Asrın başında, karşılıklı tâvizlerle, az veya çok liberal ve hürriyetperver bir vasat hazırlamıştır. Bu vasat, günümüze kadar devam eden iki cereyanın, yâni nasyonalizmle sosyalizmin gelişmesine yaramıştır. Sosyalizm ki, bir nevi enternasyonalizmdir; fakat, kendi tâbiriyle, kapitalizme ve kapitalist emperyalizme karşı çıktığı için, küçük halklar nasyonalizminin serpilmesine sebep olmuştur. Diğer taraftan ise, endüstriyel inkişaf, sermâyedarlığı, emperyalizmi ve emperyalist nasyonalizmi geliştirmiştir. 20. Asrın başında, Avrupa'daki hemen bütün devletler, emperyalist bir siyâset tâkip etmektedirler. Hattâ, 5-10 senelik yarım istiklâle sâhip Balkan devletleri bile emperyalist bir gâye gütmektedirler. Bunun en büyük mevzularından biri de Osmanlı ülkeleri olmuştur.

Emperyalist devletlerin başında İngiltere gelmektedir.

İNGİLTERE: "Üzerinde güneş batmayan" bir müstemleke imparatorluğu kurmuştur. Bu, ticâret-i bahriyeye müstenid, Venedik azmanı bir devlettir. Bir "tüccarlar" yahut "bezirgânlar imparatorluğu" veya "donanmaya da istinad eden bir tüccarlar şirketi"dir. Modern silâhlardan mahrum olan Asya, Afrika ve Uzak Şark'ın iptidaî halklarının sâkin olduğu bölgeleri, çok cüz'î bir kuvvetle ele geçirmiş ve sömürmeğe başlamıştır. Adasının ictimaî vaziyeti ve artan nufûsunu ihraç zarûreti, İngiliz kolonizatörlüğünü geliştirmiştir. Müteşebbis bir ziraatçı ve tüccar topluluğu, müstemleke pazarlarının ihtiya-

cına uygun bir sanâyi ile berâber yürümüş; bunun emniyetini te'mîn ise, harb endüstrisini ve donanmayı geliştirmiştir. Böylece İngiltere, müstemlekelerinin yolu üzerinde bulunan bütün deniz geçitleri ile ehemmiyetli ada ve limanları ele geçirmiştir. Bu suretle, büyük deniz ticâreti, kuvvetli bir donanma ile emniyete alınmıştır.

Buna mukaabil, İngiltere'nin kara ordusu lâ-şey mesâbesindedir; hattâ, mecbûrî askerlik bile kabul edilmemiştir. İngiltere, ancak koloni muhârebesi yapacak, bir Avrupalı devletle, müttefiksiz harbe girişemiyecek haldedir.

Almanya'nın 19. Asır sonu ve 20. Asır başında hızla yükselen sanâyisi, Alman donanmasının sür'atli inkişâfı, İngiltere'yi tedirgin etmeye başlamış ve kârının azaldığını görmüştür. İşte bu sebeple, Alman kuvvetlenmesinden endîşe duyan, 1870 Muhârebesi'nin intikaamını almaya ve Alsas-Loren kömür havzasını tekrar ele geçirmeye çalışan Fransa ile ittifak yapmıştır.

Adasında rahat etmek isteyen İngiliz'in an'anevî siyâseti, Avrupa muvâzenesini kollamaktır. Etrafının kendisine muhtaç veya dost, küçük veya orta devletlerle çevrili olmasını, emniyeti için şart görmektedir. Bu sebeple, Danimarka, Norveç, Hollanda ve Belçika devletlerinin devamı, İngiltere'nin emniyeti için elzemdir. Fransa'yla anlaşması da bu sebepledir. İngiltere, Fransa'nın, kendi siyâsetine uygun bir politika tâkip etmesini ister. Fransa'da da, İngiliz hayranı ve sempatizanı bir fikir ve politika kliği vardır.

İngiltere, tüccar bir devlet olduğu için, harbin ticâret üzerine yapacağı menfî tesiri nazara almaktadır. Fakat, bu hususta büyük endîşe duyduğunu söylemek kolay değildir. Müstemlekeleri ve açık denizlerdeki büyük ticâretine, Almanya ile yapılacak bir harb, hiç bir zaman hayâtî bir darbe indiremez. Ayrıca İngiltere, demokratik bir idâreye sâhip olduğu için, karar mekanizması yavaştır. Bununla berâber İngiltere, emperyalist bir devlettir. "Üzerinde güneş batmayan imparatorluk"tan bahseden, "Anglo-Saksonların üstünlüğü"nü ileri süren muharrirleri ve edîbleri vardır. Hattâ bunlardan bâzılarına göre, "Anglo-Saksonlar, beşeriyetin en üstün nümûnesidir." Yâni emperyalist-nasyonalizm veya kendi ırkını üstün görme, İ'tilâf devletlerinin propaganda ettiği gibi, Almanya'ya has bir şey değildir. Fakat ne garîbdir ki, İngiltere, adasında dahi millet olamamıştır. Bir defa, İskoçya ve Britanya'dan teşekkül etmektedir ve bu sebeple "Birleşik Krallık" denmektedir. Ayrıca Weltch lisanını konuşan bir Gal memleketi de vardır. Adada, birbirini tam olarak sevmeyen, İngiliz olmadığını söyleyen ve ayrı lisanları bulunan İskoçlar ve Galliler vardır.

O sırada İngiltere, 17. Asırdan beri uzayan, zaman zaman şiddetlenen, İrlanda meselesiyle meşgûldür. İrlandalılar Katolik olup, hayvancılık ve zira-

atle geçinen velûd bir kavimdir. Adayı İngiltere'ye bağlamak isteyen Cromwell'in, orayı işgal ve bir milyon İrlandalı kesmesi, meseleyi halledilemez hâle getirmiş ve uzatıp durmuştur. O sırada, Ulster'deki İngiliz tarafdarı protestan ekalliyet yüzünden İrlanda, bir dâhilî harbe girmek üzeredir. 1914 Martında Lloyd George "Stuartların zamanından beri, bu memleketin başına gelen en tehlikeli mesele karşısındayız." sözüyle buna işâret etmiştir. Birinci Dünya Harbi'nin çıkışına sebep olan Avusturya ataklığına ve Almanya'nın bunu ısrarla desteklemesine, İngiltere'nin şu vaziyeti sebep olmuş görünmektedir.

FRANSA: 1870 mağlûbiyetinden sonra, İngiltere'nin tabiî müttefiki hâline gelen Fransa'da ise, o esnâda dâhilî siyâsetteki en büyük mesele, dîn problemidir. Büyük İhtilâl'den beri dâhilî ve hâricî çalkantılar içinde kalan memlekette, cumhuriyetler krallığı, krallık cumhûriyetleri tâkip edip gitmektedir. Fransa'nın ihtilâlden beri durulamadığını söylemek lâzımdır. Sosyalist, dînî, millî ve radikal fikirler, siyâset sahnesini karışık bir halde tutmaktadır. Bunlar bâzen, geçici bir muvâzene vücûda getirmektedirler. Bununla berâber, Fransa, oldukça büyük bir müstemleke imparatorluğu kurabilmiştir.

Fransa'da, 1914 başında, sosyalistlerin de tuttuğu bir radikal blok işbaşına geçmiştir. Almanya'nın, Fas müdâhalesi, yâni siyasî tâbiriyle "Agadir buhranı" denilen hâdise, Fransa'yı, İngiltere'ye daha fazla yaklaştırmıştır. Halbuki Wilhelm, bu hareketle, İ'tilâf-ı Müselles'i bozabileceğini sanmıştır. Bu kuvvet tecrübesinde, başarılı olmak mümkünken, Wilhelm'in sebat göstermemesi ve hâdisenin velveleli surette cereyân ettirilerek, millî efkâr-ı umûmîyelerin heyecâna gelmesi, aksi netîce vermiştir. Yâni, Fransa'yı, İngiltere'ye daha ziyâde yaklaştırmıştır.

Öbür taraftan Bosna-Hersek'in ilhâkına karşı çıkan Rusya, Almanya'nın tehdîdiyle durdurulmuş; bu da onun, Fransa'ya daha fazla yaklaşmasına sebep olmuştur. İ'tilâf devletleri arasındaki birliği bozmağa mâtuf iki kuvvet gösterisi, tehdît edilen Fransa ve Rusya'yı birbirine yaklaştırmış; Almanya'nın bahrî inkişafından endîşelenen İngiltere'nin de bunu desteklemesine sebep olmuştur.

RUSYA: Rusya'nın iki büyük müessesesinin, yâni devlet ve dîninin bir husûsiyeti vardır. Rus devlet telâkkîsi ve örneği, Asyaî'dir; hattâ Türko-Tatar menşe'lidir. Ruslar iki asır Saray Hanları'nın tâbiî kalmışlardır. 68 kadar Rus prensliği üzerinde vergi cibâyeti için Moskov Grandüklerini reîs tanıyan Tatarlar, belki de istemeden, bir mihrak teşekkül ettirmişlerdir. Ayrıca, 2,5 asır kadar da bizim tâbiîmiz olan Kırım Hanları'na vergi vererek tâbi olmuşlardır. Yâni tâbiîmizin tâbiî bulunmuşlardır. Devlet telâkkîleri, bu uzun tâbiîyet senelerinde, tamâmen Tatar anlayışının tesirinde kalmıştır.

Diğer taraftan Ruslar, hıristiyanlığı Bizans'tan almışlardır. Bizans hıristiyanlığı ise, Avrupa hıristiyanlığım tamâmen râfızî olarak görmektedir. Rusya'daki garb düşmanlığının köklerinde, işte bu dînî telâkkî yatmaktadır. Ayrıca Ruslar, panislavist muharrirlerin iddialarına göre, Avrupa'yı Napoléon istilâsından kurtardıklarına, fakat onlar tarafından aslâ takdîr edilmediklerine, hattâ düşmanlık gördüklerine de inandırılmışlardır. Bugünkü komünist Rusya'da bile bu telâkkî hemen hemen aynen devam etmektedir. Ne var ki, bugün buna bir yeni kurtarıcılık daha eklenmiş, Avrupa'yı Hitler istilâsından dahi tahlîs ettiklerini iddia eder olmuşlardır.

Birinci Dünya Harbi'nden evvelki Rusya, sarsıntılar içinde bir memlekettir. 1905'te, Japonya ile yaptığı harbden mağlûb olarak çıkmış ve otokratik rejim sarsılmıştır. Bu hâdise, imparatorluk dâhilinde yaşayan gayrı Rus milletlerin seslerini çıkarmalarına ve kıpırdanmalarına sebep olmuştur. Çar'ın mecbur kalarak toplantıya çağırdığı Duma Meclisi, karışıklığı büsbütün artırmıştır. O sırada Rusya'da garbcı, panislavist, sosyalist ve milliyetçi fikir cereyanları devam etmektedir. Garbcılar, Rus millî hayatından nefret eden, hangi Avrupa memleketinde bulunmuşsa onu taklîde çalışan ve kısmen de saray etrafında toplanan bir gruptur. İnkılâpçılar üzerinde, Fransız ihtilâli pek tesirlidir. Bunlar Petro'dan beri gelen, bir bakıma tûfeylî bir grup teşkîl etmektedirler. Panislavistler, siyasî ve an'aneci olarak, başlıca iki grupta toplanabilirler. Bunlar, Slav birliğini isterler. An'aneciler, garbçılığa şiddetle aleyhdardırlar. Rus an'anesinin, Petro'dan beri lüzumsuz ve mânâsız şekilde darbelendiğini, dünyaya nizam vermek için yaradılmış Rus milletinin, üstün yaşayış şeklinin terkedildiğini, tiyatrovarî bir Avrupa taklitçiliğinin başladığını ileri sürerler. Çarlığın etrafında Güney, Balkan ve Doğu Avrupa Slavları'nın birleşmesi idealini taşırlar. Aynı zamanda panislavizm, Çarlık tarafından, Alman ve Avusturya tebeası bulunan Slavlar'ı tahrîke yönelmiş bir silâh hüviyetindedir. Hattâ pan-cermenizme karşıdır.

O sırada, pan-cermenist muharrirler de bunu dile getirmişlerdir. Meselâ, *Unsere Zukunft* (=İstikbâlimiz) nâmındaki eserinde Bernhardi "İngiltere mahvedilmeli, Fransa ezilmelidir ki, müstemlekelerini ve emniyetimiz için lâzım olan arâziyi zabt edelim. Hollanda ve Belçika gibi küçük devletler, Almanya'nın yüksek vesâyeti altında yaşamalıdır. Rusya ise kolaylıkla mağlûb edilir ve hudutlarındaki arâzîler, kolonize edilecek sahalar olur." derken, bunu dile getirmiştir. II. Wilhelm, "Slavlar kumanda etmek için değil, itaat etmek için yaradılmışlardır." derken de, aynı noktaya işâret etmekte, kelimenin garb lisanlarındaki "Köle" karşılığını ifhâm etmektedir. Yine bir gün İmparator'un "Slavlar mı, onlar sâdece köledirler." dediği de mervîdir. Slav-Cermen münâzaatı, o günkü Avrupa'nın en mühim meselesidir. Maalesef bu, Birinci, bilhassa İkinci Dünya Harbi'nden sonra, Slavlar lehine netîcelenecektir.

O günkü Rusya'da ayrıca, çok kuvvetli bir sosyalist cereyan vardır. 1905'ten sonraki Duma'da ekseriyet, hep sosyalist partilerdedir. Bu netîceyi, otokratik ve tefrîkçi idâre ile zengin-fakîr tezâdı ve bilhassa gayrı Rus milletlerin durumu doğurmuştur. Çarlık, müslüman-hıristiyan bir çok milleti içine alan bir imparatorluktur. Rus'tan gayrı milletlere fazla hak tanımamaktadır. Sosyalizm ise, beynelmilelcidir ve gayrı Rus milletlere eşit hak prensibinden hareket etmektedir. Sosyalist partilerin, büyük bir ekseriyet kazanmaları, gayrı Rus milletlerce benimsenmesindendir. Aslında, milliyetçiliği reddeden sosyalizm, milletlere eşit hak sloganıyle, onu kamçılamış yâhut onun sâyesinde ekseriyet almıştır, denilebilir.

Rusya'da milliyetler meselesi, harbden evvel kızışmış; bilhassa hudut bölgelerindeki gayrı Rus kavimler arasında şiddetlenmiştir. Nitekim, seferberliğe tekaddüm eden günlerde, Rus Dâhiliye Nâzırı olan Maklokof "Bizde halk kitlesi, harbden hoşlanmaz; bundan başka ihtilâlci fikirler, Almanya'ya karşı kazanacağımız bir zaferden daha çok halka yakın gelir. Ama, mukadderât değişmez." derken, Durnova ismindeki devlet şûrâsı âzası "Harb hâlinde ihtilâl çıkacağını" Çar'a bildirirken, bunu dile getirmişlerdir. Bu ifâdeler, Rus ihtilâlinin bir sürpriz olmadığını da göstermektedir.

O günkü Rusya, iktisadî kaynaklarını tam kullanamıyan, techizât itibâriyle de kifâyetli olmayan, harbe devam edebilmek için, müttefiklerinin yardımına muhtaç bir devlet vaziyetindedir.

ALMANYA: Merkez Bloku'nun yâhut İttifak-ı Müselles'in hâkim devleti Almanya'dır. Bu imparatorluk, 19. Asrın sonu ile 20. Asrın başında, dünyanın büyük sanâyi gücüne sâhip bir devleti hâline gelmiştir. Bu muvaffakıyetini ise, teşekkül seyrine borçludur. Birbiriyle çekişen bir çok Alman prensliklerinin birleşmesi, Prusya erbab-ı seyfi (asker sınıfı) ve onlar etrafında millî bir birlik ruhuyla toplanan fikir adamları sâyesinde mümkün olabilmiştir. Bunlar, uzun propaganda ve tâlim netîcesinde, nizâcû Cermen kavimlerinden, çok disiplinli bir Alman milleti vücûda getirebilmişlerdir. Prusya kralları, onların emrindeki milliyetçi askerler, mütefekkirler, muallimler, bir kelime ile mektep ve kışla, Alman birliğinin hakîkî bânîleridir. Bu birlik ruhu, kısa müddet içinde bir iktisadî ve sınâî hamle vücûda getirmiş ve Almanya, büyük bir güç olarak ortaya çıkmıştır.

Bir Fransız muharriri "Almanya'nın hâkim fikirleri korkunçtur; çünki, netîcede dînî bir şekil almıştır. Hülyâlarıyle teshîr edilmiş; birsama tutulmuş, yâni hallucine olmuş bulunan Cermen kavimleri, Muhammed [a.s.] zamanındaki Arablar gibi, cihanı fethettikten sonra, ona tâze hayat vermeye me'mûr üstün bir ırk oldukları inancında bulunuyorlar. Bu telâkkî, Garb'a âit değil,

Şark'a âit, şarklı bir telâkkîdir". demektedir. Bu telâkkî, Alman İmparatoru II. Wilhelm'in ordularına neşrettiği harb beyânnâmesinde de görülmektedir:

"Unutmayınız ki, Alman milleti, Allah'ın güzîde kavmidir. Alman milletinin imparatoru olmam haysiyetiyle, Allah'ın ruhu benim üzerimdedir. Ben Allah'ın âletiyim, kılıncıyım, müdâfîiyim. İtaat etmeyenlerin vay hâline, korkakların vay hâline, inanmayanların vay hâline."

Bunu tenkîd eden Lloyd George "Muhammed'in [a.s.] yaşadığı zamandan beri, böyle söz aslâ işitilmemiştir." diye bir takım lâflar etmiştir.

Alman filozofları ve mütefekkirleri, devleti çok yüceltmişlerdir. Meselâ Hegel, Nietzsche, Fichte, Treitschke böyledir. Hegel'e göre devlet, yeryüzünün tanrısıdır ve âdeta ikinci bir kaadir-i mutlaktır. Nietzsche ise, kuvvete perestiş eden bir filozoftur. Alman hukuk nazariyesi ise, devletin ancak kendi kendini tahdîd edeceğini (=auto-limitation); onun üzerinde bir kuvvet olmadığını söyler. Kimyada keşfi olan Oswald isimli bir Alman âlimi, harbden evvel şunları söylemiştir:

"Almanya, teşkîlât vücûda getirmedeki melekesi sâyesinde, diğer bütün milletlerden daha yüksek bir medeniyet merhalesine ulaşmıştır. Düşmanlarımız arasında bulunan Ruslar, henüz sürü (=horde) *devrinde bulundukları halde, Fransızlar ve İngilizler, bizim elli sene evvel geçirdiğimiz hars derecesine gelmişlerdir. Bu merhale induvidualisme* (=ferdîyetçilik) *merhalesidir. Fakat bu merhalenin üzerinde organisation* (=teşkîlat) *merhalesi vardır... İşte bugünkü Almanya'nın bulunduğu merhale. Bana Almanya'nın ne istediğini mi soruyorsunuz? Söyleyeyim: Almanya, Avrupa'ya teşkîlât vermek, Avrupa'yı organize etmek, nizamlamak istiyor. Zîrâ Avrupa şimdiye kadar teşkîlât görmedi."*

Bu iddia ve gâye çok aşırıdır. Fakat, o günkü Alman ticârî, sınaî ve askerî müesseselerindeki disiplinle intizam da takdîr edilmelidir.

Cermenler, hıristiyan dünyasında, târihen birinci derecede rol oynamış bir kavimdirler. Fakat Almanya'da iki mezheb vardır: Protestanlık ve Katoliklik. Bu iki kuvvet arasında sallanmanın büyük bir zaaf olduğunu takdîr eden Alman mütefekkirleri, daha ziyâde nasyonalizme temâyül göstermişlerdir. Meselâ, kuvveti âdeta ilâhlaştıran Nietzsche, hıristiyanlığı "Esîrler dîni" tâbiriyle vasıflandırmıştır. Ayrıca, Alman vahdetini temin eden birlik propagandası ve disiplini, kışlada, mektepte, fabrikada ve laboratuvarda da berâber yürümüştür. Yeni zamanın sıkı bir işbölümünü icâb ettiren tekniği, işte bu teşkîlâtçılıkla birlikte gelişmiştir. Karınca gibi müşterek çalışma isteyen

yeni ilim ve teknik, Alman ruhuna uygun gelmiştir. Böyle bir çalışma ile kimya, boya, motor ve tab' sanâyiinde Almanya iyi imâlâtıyle üstün bir mevki tutmuştur. Bu sınaî inkişaf, millî ideallerin netîcesidir.

Almanya'da nasyonalizm tam bir motor kuvvettir. Alman iktisadiyâtında ziraatin ancak ikinci derecede bir rolü vardır ve ziraatle uğraşanlar nüfusun ancak dörtte birini bulmaktadır. Almanya'nın iktisadî refahını temin eden, sanâyisindeki inkişaftır. Bu inkişaf, Alman nüfus artışından çok daha sür'atlidir. Alman sanâyii, istihsâl ettiği malları ihraç etmek için dış pazarlara muhtaçtır. Fıtrî teşkîlâtçılığıyle satışları organize ederek, burda da büyük bir gelişme kaydetmiştir. Buna mukaabil yaşaması ve çalışabilmesi için daha fazla ithal etmek mecbûriyetindedir. Böylece Almanya, dünya piyasasına bağlanmış bulunmaktadır.

Bu vaziyet Almanya için, muhârebede oldukça ciddî bir tehlikedir. Alman siyasî hayatı sâkindir. Merkez Katolikleri, muhâfazakârlar ve liberal nasyonalistler ziraat ve sanâyi teşebbüslerini temsîl etmektedir. Sosyalist hizib ise, doğrudan doğruya sanâyide tekâsüfün netîcesidir. Bu hizip, son seçimlerde oldukça inkişaf kaydetmiştir ve hükûmete muhâlefet etmektedir.

Alman halkı tarafından çok sevilen Wilhelm, sol kolunun doğuştan felçli olmasına rağmen yakışıklı ve gösterişten hoşlanan bir hükümdardır. Mükemmel bir hâfızası vardır ve sür'at-i intikal sâhibidir. Çok iyi niyetli olduğu, mükemmel bir zihnî mekanizmaya sâhip bulunduğu, fakat zaman zaman hissî hareket edip, karar vermede tereddüt gösterdiği rivâyet edilmektedir. G. Le Bon onu:

> *"Almanya İmparatoru, itiraz götürmez şekilde sulhseverdi. Yirmibeş senelik hükümdarlığı, bunu açıkça isbat eder. Fransa'nın Berlin'deki sefîri de bunu inkâr etmiyor. Yalnız çabuk hiddetlenen bir şahsiyettir. Çok dindardır. Kendisinin Allah tarafından intihâb edildiğine kaanidir. Konuşmalarında, ekseriyâ keskin kılınç ve kuru baruttan dem vurur. Bizzat Fas'a, İstanbul'a ve Arz-ı Mukaddes'e gider; himâyesini arzeder; her tarafta bol bol tehdîtkâr nutuklar söylerdi."*

cümleleriyle tasvîr ve tavsîf etmektedir. Kayser, Alman milletinin müşahhas bir timsâli addedilmektedir. Bilâhare Hitler de aynı görüşe sâhip olacaktır.

Diğer taraftan iki Almanya, yâni Berlin ve Viyana, 18. Asır sonundan beri şarka doğru bir genişleme politikası tâkip etmişlerdir. Bu politika onları, Slav kitleleri içine itmiş; kendilerini şarklılaştırmış yâhut slavlaştırmış ve birbiriyle rekaabete sevketmiştir. Ayrıca bu politika, Rusya'nın garba doğru genişleme ve panislavizm siyâsetiyle de tezat hâlindedir. İşin garîbi bunun

tohumları, Polonya taksîmlerinde atılmıştır. O zaman Rusya ile anlaşıp Polonya'yı taksîm eden Prusya ve Avusturya, aslâ ileriyi gören bir politika tâkip etmemişler, gözlerini anlık kazançlara dikmişlerdir. Menfaatleri, şimal muvâzenesinin bozulmamasını, yâni Polonya'nın mevcûdiyetini isteyen Bâbıâli'nin uzak görüşlü politikasıyle paralel iken, bunu da anlamamışlardır. Bu hatalar serisi, 20. Asrın başına kadar şöyle veya böyle devam edip gitmiştir.

Panislavizmin yayılmacılığına karşı, yine bu iki Alman devletinin menfaati, kuvvetli bir Türko-Cermen zinciri vücûda getirmek iken, buna da muvaffak olamamışlardır. Hattâ garîb bir politika güden Avusturya'nın tedbîr zannettiği tedbîrsizlikle, bu gevşek zincir de parçalanmıştır. Yalnız şunu söyleyelim ki, gevşek dediğimiz bu zincirin ne derece ehemmiyetli olduğu, Bulgaristan ve Türkiye'nin harbe girişiyle anlaşılmış ve muhârebenin 2-3 sene uzamasına sebep olmuştur. Fakat Balkan Harbi'yle vukua gelen halka boşluğu, yani zincir kopukluğu, Avusturya'nın kaderini de tâyin etmiş; bu devletin milliyetçilik kantarasından geçmesinin başlıca sebebini teşkîl etmiştir.

AVUSTURYA-MACARİSTAN İmparatorluğu, bir milliyetler devleti hâlindedir. Macaristan hâriç, 28 milyonu bulan nüfûsun, ancak 10 milyonu Alman'dır. Gerisi Macar, Sloven, Romen, Çek, Sırp, Leh, Ulah, Hırvat gibi bir düzine kavimden müteşekkildir. 1867 Anlaşması'ndan beri Avusturya'da Almanlar, Macaristan'da da Macarlar siyasî hâkimiyeti taksîm etmişlerdir. Böylece bu iki kavim, kendi sahalarındaki ekalliyetlere hâkim bulunmaktadır. 5 milyon Leh, 3 milyondan ziyâde Ruten, 6,5 milyon Çek, bir milyona yakın Sırp ve Hırvat, tebeayı mozayık hâline getirmektedir. Tam bir yamalı bohçaya benzeyen bu dinler, diller, milliyetler ve mezhebler meşherinde Slavlar ağır basmaktadır. Rusya gibi büyük bir devletten yardım ve himâye gören Slavlar, Avusturya için en büyük tehlikedir.

Avusturya, kömür ve demir mâdenlerine sâhiptir ve bâzı bölgeleri ile oldukça gelişmiş bir sanâyi memleketidir. Sanâyi ve fabrika hayatı, buna paralel olarak milliyetler problemi, sosyalist fikirlerin yayılmasına sebep olmuştur. Reichstaat denilen parlamento, milliyetlere ve fikirlere, çok çeşitli gruplara bölünmüştür. Bunlar, birbiriyle çatışan topluluklardır. Son yapılan seçimler, Almanlar'ın karşısına bir Slav bloku çıkarmıştır. Sosyalizm ise, gittikçe ilerlemiştir.

Balkan Harbi'nden sonra ise, Sırbistan'ın büyümesi, Avusturya'nın gözünü korkutmuş ve onun Slav tebea üzerindeki tesirinden çekinir olmuştur. Parlamento ve seçimler ise, devletin kökünde yatan fecî ârızayı açıkça göstermiştir. Bir Avusturya başvekili "8 millet, 17 memleket, 20 parlamento

grubu, 27 parti" diyerek, istikrarsızlığı izâh etmiştir. Muhakkak ki, bu kadar çeşitli kuvvetlerin, ağırlık merkezini tesbît edecek bir riyâziyûn, bu kadar çeşitli ayrılıkları istikrara götürecek formülü koyacak bir siyasîyi bulmak kolay, hattâ mümkün değildir.

1913 Balkan Harbi ise, Sırbistan'ı büyütmüş ve Avusturya'nın tuttuğu Bulgaristan'ı, çok şeyden mahrum etmiştir. Viyana hükûmetinin Slav tebeası arasında ise, Sırp tahrikleri almış yürümüştür. Bu tahrîkler, bilhassa güney eyâletlerindeki Slavlar'ı direnmelere sevkedecek kadar müessir olmuştur. Bundan dolayıdır ki, ihtiyar imparator François Joseph "Bükreş sulhü devam edemez; yeni bir harbe doğru gidiyoruz." sözlerini söyleyecek hâle gelmiştir. Bu sözler, Viyana'nın da, diğer devletler gibi, Bükreş Muâhedesi'ne bir mütâreke nazarıyle baktığını göstermektedir. Rivâyete göre, velîahd François Ferdinand, son anda, Avusturya-Macar ikili sistemini, Slavlar'ın da katıldığı bir üçlü devlet sistemine götürmek istemiştir. Fakat bu, şüpheli bir görüştür. Balkan Harbi'nden sonra Avusturya'nın bunu düşünmesi belki mümkündür; fakat tatbîkine geçmesi, intihar etmesi demektir. Avusturya askerî mahfillerinin hâkim görüşü ise Sırplar'm muhakkak surette ezilmesidir. Avusturya bunu o kadar tabiî ve zarûrî görmüştür ki, Velîahd'ın öldürülmesi üzerine yaptığı ataklıkla dünya harbini bile göze almıştır.

İTALYA: Üçlü İttifak'ın diğer âzâsı İtalya ise, Trablusgarb işiyle meşgûldür. Bu harb İtalya'nın bütün zaafını gösterdiği gibi, Müttefikler'e karşı tâkip ettiği kaypak politikayı da ortaya koymuştur. Tirol meselesi ve Balkanlar yüzünden Avusturya erkân-ı harbiyesi, İtalya'ya karşı bir harbe girişmek istemişse de, ihtiyar İmparator buna mâni olmuştur.

Diğer taraftan İtalya, Akdeniz'e sarkan uzun bir yarımadadır. Bu sebepten Akdeniz'de kuvvetli bir mevkie sâhip İngiltere ve Fransa'ya karşı cephe almayı, yâni Mihver Bloku'na katılmayı çok tehlikeli bulmaktadır. Zâten Trablusgarb işine, Üçlü İ'tilâf'la anlaşarak girişmiştir. Bu sebeple temâyülü o tarafa doğrudur.

Ayrıca, İtalya, dâhilen karışık vaziyettedir. Sonra, Trablusgarb harbi, Alman erkân-ı harbiyesine, İtalya'nın kaale alınacak bir kuvvet olmadığını göstermiştir. Trablusgarb harbi bir koloni muhârebesi olduğu halde, İtalya'ya bütün deniz kuvvetini seferber ettirdiği gibi, oraya 100 bin kişilik bir ordu da sevkettirmiştir. Almanlar'a göre, İtalya'dan fazla bir zarar gelmesi melhûz değildir.

İşte ehemmiyetli Avrupa devletlerinin ve blokların 1914 harbinden önceki vaziyeti böyle görünmektedir.

Birinci Cihan Harbi'nin Zuhûru

Balkan harbi, Avrupa muvâzenesini derinden sarsmıştır. Bu muhârebeden en fazla kazançlı çıkan, Sırbistan olmuştur. Arâzîsi haddinden fazla büyümüş ve şişirilmiştir. Bükreş Muâhedesi'nin akabinde Sırbistan, Arnavutluk'u boşaltmakta inatçı bir tutum göstermiş; bunun üzerine Avusturya, 8 gün içinde gerekeni yapmasını, bir ultimatomla Sırbiye'ye bildirmiştir. Alman İmparatoru II. Wilhelm, Avusturya'ya "Sizinle berâberim." demiş; "İki gün içinde Belgrad'da olmalısınız." teşcîini yapmış; hattâ Kont Berchtold'a "Slavlar köledir; İmparator François Joseph bir şey istediği zaman, Sırbistan sâdece boyun eğmelidir." sözlerini söylemiştir. Netîcede Sırbistan baş eğmiş ve mesele kapanmıştır.

Avusturya, Sırbistan'ı tutan Rusya'nın nufûzunu zayıflatmak için, Bulgaristan ve Romanya'yı yaklaştırmaya, Türkiye'yi de bunlara katmaya çalışmaktadır. Yâni Balkanlar'da, Alman nufûzunu hâkim kılmayı arzû etmektedir. Rusya ise Sırbistan'a, Avusturya zararına büyüme ümitleri vermektedir. Ayrıca Türkiye'nin zaafiyeti karşısında, an'anevî siyâsetine uygun olarak, Boğazlar meselesiyle meşgûl bulunmaktadır. Balkan yarımadası, böylece, büyük devletlerin siyasî menfaatlerinin müsâdeme ettiği bir saha hâlini almıştır. Üçlü İttifak ve Üçlü İ'tilâf devletleri, Balkan Harbi'nin netîcesinde, daha şiddetle karşı karşıya gelmektedirler.

Burada, bütün müelliflerin ittifak ettikleri bir husus vardır. O da, 1914 başlarında, harbe en ziyâde hazır devletin Almanya olduğu hakkındaki görüştür. Nitekim Alman Erkân-ı Harbiye Reîsi von Moltke bunu "Bir harbe başlamak için, askerî zâviyeden, şu ân o kadar muvâfıktır ki, böyle bir fırsat bir daha ele geçmez." sözüyle ifâde etmiştir. Yine aynı zât, Avusturya Erkân-ı Harbiye Reîsi Conrad von Hötzendorff'a, harb ihtimâlinden bahsederken "Her taahhur, muvaffakıyet şansını biraz daha azaltır." kanaatini serdetmiştir.

O esnâda devlet grupları, yâni bloklar, yakınlaştığı görülen harb için hazırlık yapmaktadırlar. Alman Erkân-ı Harbiyesi ise, soğukkanlılıkla harbin patlamasını beklemektedir. Meselâ, Alman Harekât Dâiresi Reîsi Ludendorff, *Hâtırat*'ında "Balkan devletlerinin zaferinden sonra, Avusturya'nın harb gücünün sarsıldığını, bu sebeple, harb vukuunda, en ağır yükün Alman ordusuna râci olacağını, hem Fransa'ya, hem de Rusya'ya karşı iki cephede çarpışmak zorunda kalacağını, plânların bunu düşünerek yapıldığını" yazmaktadır. Nitekim, parlamentodan geçirilen bir kaanunla Almanlar, hazar mevcudunu 623 binden 1914 ortalarında 820 bine çıkarmışlardır. Avusturya

ise, hemen aynı anda hazar mevcudunu 103 binden 160 bine çıkarmış; daha fazla artırmak için de yeni tedbîrlere girişmiştir.

Rusya da, hazırladığı programla, hazar mevcudunu 1,3 milyondan 1,8 milyona yükseltmeğe karar vermiştir. Fakat Rusya'nın asker sayısını yükseltmesi diye bir meselesi yoktur. Çünkü, insan gücü fazla olmakla berâber, büyük bir techizat ve mühimmât sıkıntısı çekmektedir.

İngiltere de aynı yolda hazırlığa girişmiş ve 110 bin kişiden ibâret bulunan koloni ordusundan ayrı, 170 bin kişilik bir hazır seferî kuvvet bulundurmağa başlamıştır. Bununla berâber mecburî askerlik teklîfi, an'aneye aykırı görülerek, efkâr-ı umûmîye tarafından şiddetli bir reaksiyonla karşılaşmıştır.

Bu hazırlıklar Avrupa devletlerinin efkâr-ı umûmîleri üzerinde tesir etmiş; tebealarda asabî ve endîşeli bir hava uyanmasına sebep olmuştur.

İşte bu anda, harb edebiyatında "1914 Temmuz Buhranı" denilen hâdise, bir cinâyetle patlak vermiştir. Yâni bu buhran, 28 Hazîran 1914'te Avusturya-Macaristan velîahdi Arşidük François Ferdinand'ın Saraybosna'da Prinçip isminde bir Sırp üniversite talebesi tarafından öldürülmesiyle başlamıştır. Velîahd, Bosna'daki Avusturya birliklerinin manevrasını seyredip, şehri gezdikten sonra Rathaus'a giderken bir suikast atlatmış; fakat dönerken yenisine mâruz kalmış ve karısı düşes Hohenberg'le birlikte, tabancayla öldürülmüştür. Bu cinâyetin Sırbistan başşehrinde, yâni Belgrad'da hazırlandığı anlaşılmıştır. 1919 senesinde, cinâyetin "Karael" nâmında, gizli bir Sırp ihtilâl komitası tarafından tertîb edildiği, reîsinin ise, aynı zamanda, Sırbistan askerî istihbarâtının başında bulunduğu, fakat hükûmete muhâlif olduğu anlaşılmıştır. Tertipçilerin bir kısmı ise, Sırp istihbarât şebekesi tarafından Arnavutluğa kaçırılmıştır.

Müelliflerin iddiasına göre, esâsen Sırbistan'ı yalnız bırakıp ezme veyâ ders verme niyetinde bulunan ve bunun için hazırlanmış olan Avusturya, cinâyeti fırsat bilerek harekete geçmiştir. Nitekim Avusturya Hâriciye Nâzırı Kont Berchtold, bu suikast için "Sırbistan'la hesaplaşmak fırsatını kazandırdı." demiştir. Hattâ Sırbistan'a suikast akabinde tevdî edilen notanın esaslarının bile, daha evvel hazırlandığı rivâyet edilmiştir. Viyana hükûmetini bu yola sürükleyen sebep, dâhilî siyâseti ile alâkalı görünmektedir.

Güney Slavları'nın genişleme gâye ve emelleri, Avusturya-Macaristan için büyük bir tehlikedir. Bu sebeple Viyana, tebeası olan diğer Slav ekalliyetleri cesâretlendirecek bir hareketi kırmak; Sırbistan'ı, politik bir faktör olarak bertaraf etmek mecbûriyetindedir. Bu, onun için hayatî bir meseledir.

Yâni, Viyana siyasîleri önünde iki yol vardır: Ya harb, yâhut ihtilâl... Avusturya, biraz da, ihtimal vermediği birinci yol üzerinde yürümeğe karar vermiştir.

Almanya, 1913 Balkan Harbi esnâsında müttefikini durdurmuşken, bu defa onu teşvîk etmiş ve omuzlamıştır. İstanbul'daki Alman sefîri, Avusturyalı meslekdaşı Pallavicini'ye "Şâyet Viyana, Balkanlar üzerinde nizâmı temin edemezse, İttifak-ı Müselles, bütün ehemmiyetini kaybeder." demiştir. II. Wilhelm "Viyana'nın, Berlin yardımına itimad edebileceğini, bu kadar müsâid bir ân kaçırılırsa hata edilmiş olacağını" bildirmiştir. Bu ifâde, Alman diplomasisinin umûmî vaziyeti nasıl değerlendirdiğini de göstermektedir. Berlin'e göre: "O sırada Rusya, harbe hazır değildir. Fransa, ağır topçusu bulunmadığı için, harbi istememektedir. İngiltere, İrlanda batağına gömülmüştür. Şâyet Avrupa karışmazsa, Avusturya Sırbistan'ı kolaylıkla ezer. Çatışmanın mahdut bir yerde kalması, kuvvetle muhtemeldir. Aksi halde harb olur." Bu halde ise, Alman Hâriciye Nâzırı von Jagow'un tâbiriyle "Avusturya-Macaristan, fedâ edilemez." Almanya'nın düşüncesi budur.

O sırada, Rusya ne düşünmektedir? Çar hükûmeti, Avusturya'nın niyetine vâkıf olunca, hemen bir protesto göndermiştir. Şüphesiz Rusya için, Sırbistan işi, hayatî ehemmiyette değildir. Fakat bir Slav devletinin ezilmesine seyirci kalması, Balkanlar'daki nufûzunu yitirmesine sebep olacaktır. Ayrıca, o esnâda kuvvetlenen siyasî teşekküller, aydınlar ve Duma da, böyle bir davranışı tasvîb edemiyecektir. Gerçi 1909'da Rusya, Bosna-Hersek ilhâkına karşı geri çekilmiştir. Fakat bu defa, aynı çekingenliği gösteremez. Dâhilî vaziyeti dolayısiyle Çar hükûmeti, son hâdisede kayıtsız kalabilecek halde değildir. Hâriciye Nâzırı Sasonow, Avusturya'nın maksadı belli olur olmaz, İngiliz elçisine, "Rusya, Çifte Monarşi'nin Sırbistan'ı ezmesini ve Balkanlar'da en büyük kuvvet hâline gelmesini hazmedemez." demiş ve "İcâb ederse, memleketim, harbi göze alacaktır." sözlerini ilâve etmiştir. Alman sefîrine de "Eğer Avusturya, Sırbistan'ı yutarsa, kendisiyle harbe girişeceğiz." tehdîdini yapmıştır.

Buna mukaabil, Fransa ne yapacaktır? Rusya'nın yanında yer alacak mıdır? Bu suâle, Cumhurreîsi Raymond Poincaré ve Başvekil René Viviani, "Eğer Almanya, Avusturya ile Rusya arasında çıkacak bir çatışmaya katılırsa, Fransa'nın taahhüd ettiği bütün mükellefiyetleri îfâ edeceği" şeklinde cevap vermişlerdir. Yalnız, "Almanya'nın karışması ile netîcelenecek bir hareketten çekinmesini" de Rusya'ya hatırlatmışlardır.

İngiltere için ise, vaziyet başkadır. Londra hükûmeti, dâhilî politika me-

seleleriyle meşgûldür. Sırbistan işi, kendisini fazla alâkadar etmemektedir. Ayrıca İngiltere, Fransa ve Rusya yanında mevki alacağını bildirirse, müttefiklerini cesâretlendireceğini zannederek, böyle bir hareketten geri durmuştur. Halbuki bâzı müellifler, bu hareketin tereddüt ifâde ettiğini ve Cermen ataklığını artırdığını iddia etmişlerdir. Bu da bir görüştür.

Cinâyetin akabinde, Avusturya-Macaristan, Sırbistan'a bir ultimatom vermiştir. Bunda, "Saraybosna cinâyeti kaatillerinin bulunması ve tecziyesi, ülkesi üzerinde Avusturya'ya karşı yürütülen zararlı propagandaya son vermesi, tahrîkâtla meşgûl cemiyet ve komitaları kapatması, bunun için kendi memurlarıyle işbirliği yapması" istenmiştir. 23 Temmuz 1914'te verilen nota, 48 saat müddetlidir ve müelliflerce "Sırbistan'ın kabul edemiyeceği şartlarla yüklüdür." Yâni Avusturya, Sırbistan'ı muhakkak surette ezmek istemekte, notanın reddedilmesini temin edecek şartlar ileri sürmektedir. Hattâ bir muharririn tâbiriyle "Kazârâ Belgrad bu taleplere boyun eğse, Viyana sukuut-ı hayâle uğrayacaktır." Bununla berâber Sırbistan, bâzı noktalarda tereddüt göstermişse de, taleplerin büyük bir kısmını kabul etmiştir. Yalnız, Avusturya memurlarının Sırp topraklarında tahkîkata girişmesiyle alâkalı maddeyi reddetmiştir. Fakat notayı, düvel-i muazzamanın takdîrine bıraktığı için, bu red de kat'î görünmemektedir. Ama Avusturya bu cevabı red sayıp, Sırbistan'la siyasî münâsebetlerini kesmiş ve kısmî seferberliğe başlamıştır.

24 Temmuz'da Almanya, diğer devletler nezdindeki sefîrlerine gönderdiği bir tâmimde, "Avusturya-Sırbistan çatışmasının, mahallî bir hâdise olduğunu; bunun ancak o iki devlet arasında halledilmesi icâb edeceğini; başka bir devlet müdâhalesinin hesaplanamıyacak netîceler doğurabileceğini" bildirmiştir. Bu, Mihver devletlerinin görüşüdür ve bir sindirme manevrasıdır.

25 Temmuz'da Krasnoye-Selo'da, Çar'ın nezdinde toplanan nâzırlar hey'eti, Rusya ülkelerinde umûmî seferberlik kararı almıştır. Fakat sonradan bu karar, kısmî seferberlik olarak düzeltilmiştir.

26-27 Temmuz'da İngiliz hükûmeti, bir konferans toplanması tezini ortaya atmış ve buna, büyük devletlerin katılmasını teklîf etmiştir. Avusturya'nın bir Avrupa mahkemesi önüne sürüklenmesini istemiyen, umûmî vaziyeti müsâid gören ve işe, mahallî bir vâkıa olarak baktığını söyleyen Almanya, bu teklîfi reddetmiştir. Rusya, Avusturya ile doğrudan doğruya konuşmayı istemiş; "Sırp cevâbının esas kabul edilerek müzâkereye girişilmesini, hükümranlık haklarının korunmasını" dilemiştir. Avusturya Hâriciye Nâzırı Kont Berchtold, bu teklîfi de reddetmiştir.

Bu defa İngiltere, başka bir devlet araya girmeden, Avusturya'nın doğ-

rudan doğruya Sırbistan'la müzâkereye girişmesini, fakat netîce alınıncaya kadar, askerî hazırlıkları ve harekâtı durdurmasını istemiştir. Almanya, bu teklîfi Viyana'ya bildirmiş; fakat reddedilmesini tavsiye etmiştir.

Viyana, bu ısrarları, yâni tereddütleri değerlendirmeyi düşünerek, işi bir oldu-bittiye getirmeye karar vermiş ve 28 Temmuz'da, Sırbistan'la siyasî münâsebetlerini kesmiştir. Bu hareket, harb demektir. Bu karardan hemen sonra ise, Belgrad'ı bombardıman etmiştir.

Aynı gün Rusya, 13 kolordusunu seferberlik durumuna getirmiş, bunu Avusturya ve Almanya'ya bildirmiştir. Ayrıca Rusya, bu orduların hazır bekliyeceğini, Avusturya birlikleri Sırp hududuna girmeden harekete geçmiyeceğini belirtmiştir. Berlin, buna bir cevap vererek, Rus seferberliğinin Avusturya'ya karşı olmakla berâber; kendisini de aynı kararı almak zorunda bıraktığını açıklamıştır. Rus hükûmeti bunun üzerine, umûmî seferberlikten vazgeçerek, kısmî seferberlik ilân etmiş ve Çar 29 Temmuz'da evvelki emrini geriye alarak, yenisini neşretmiştir.

30 Temmuz'da diplomatik temaslar, yeniden hızlanmıştır. Rusya, Almanya'ya iki teklîfte bulunmuştur. Bunlardan biri, meselenin La Haye Hakemlik Dîvânı'na götürülmesi, diğeri ise Avusturya'nın, Sırbistan'ın hükümranlık haklarını çiğneyen ultimatom maddesini geri almasıdır. Sasonow, "Bu takdîrde Rusya'nın bütün askerî hazırlıkları durduracağını" bildirmiştir. Almanya bu teklîflere de yanaşmamıştır.

Bu arada İngiltere, yeni bir teklîf yapmıştır. Sir Edward Grey "Avusturya, Belgrad'ı işgalden sonra ne yapacağını Avrupa'ya izâh etsin." demiştir. Bununla, Viyana hükûmetinin bir teminât olarak Belgrad'ı işgâlini tasvîb ettiğini, fakat arabulma teklîfinde de ısrarlı olduğunu göstermiştir. Bu beyânata "Eğer, Fransa ile Almanya çatışırsa, uzun zaman kenarda kalamıyacağını" da ilâve etmiştir.

Alman Şansölyesi Bethmann-Holweg, bu beyan üzerine tereddüde düşüp; Avusturya'ya, İngiliz teklîfini kabul etmesini tavsiye etmiştir. Fakat Alman erkân-ı harbiyeleri ve militarist hizipleri, bunu reddederek, hemen Rusya'ya karşı seferberlik ilânını istemişlerdir. Onlara göre, İngiliz teklîfi, boşuna bir gayretten ibârettir. Slav meselesi, bugün dursa bile, bir kaç sene sonra yeniden ve daha şiddetli olarak ortaya çıkacaktır. Bu görüşün doğru olduğunu söylemek lâzımdır. Şu vaziyete göre, Avusturya-Rusya çatışması gayr-i kaabil-i ictinâb bir hâle gelmiş bulunmaktadır. Almanya ise, Avusturya'ya yardıma ve müdâhaleye kararlıdır. Bu da, umûmî bir harb demektir.

Burada şunu söyleyelim ki, o esnâda, hiç bir hükümdar, yâni ne Rusya

Çarı, ne Alman İmparatoru, ne Avusturya Hükümdarı, ne de diğerleri harb istememişlerdir. Fakat bunların hepsi, karşılıklı olarak, yâni birbirleri için tam bir emniyetsizlik duymaktadırlar. Düşmandan evvel davranmak, ilk kahredici darbeyi hasmına bırakmamak için hareket etmiş görünmektedirler. Meselâ Alman İmparatoru, hala-zâdesi olan Çar'a, 28 Temmuz'da "Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan üzerine yürümesinin, imparatorluğunda vücûda getirdiği tesirleri çok şiddetli bir heyecanla öğrendim. Sırbistan'da senelerden beri devam ettirilen düşüncesiz tahrîkler, Arşidük'ün kurbanı olduğu korkunç suîkastla netîcelendi. Senin ve hükûmetin için, efkâr-ı umûmîye tezâhürüne karşı mukaavemet etmenin ne kadar müşkil olduğunu bilmemezlik, görmemezlik etmiyorum. Bir çok zamandan beri, birbirimizi samîmî şekilde bağlayan kalbî dostluk hâtırası nâmına Rusya ile dürüst ve tatmînkâr bir barışıklığa, Avusturya'yı iknâ için, olanca nufûzumu kullanıyorum. Çıkabilecek bütün zorlukları bertaraf etmeye yönelen gayretlerimde bana yardım edeceğinden kuvvetle ümitvarım." şeklinde bir mektup gönderir. Çar, bu tavassuta, teşekkürle cevap verir.

29 Temmuz'da Kayser, Çar'a "Avusturya'nın bir tehdit olarak görebileceği Rus askerî tedbîrleri, her ikimizin kaçınmak istediğimiz felâketi sür'atlendirir ve benim tavassut vazîfemi, imkânsız kılabilir." diye yazar.

30 Temmuz, gece yarısını bir saat geçe, yine Çar'a gönderdiği telgrafta "Avusturya ancak Sırbistan'a karşı ve ordusunun bir kısmını seferber hâle koydu. Eğer Rusya, senin telgrafının mânâsı ve hükûmetinin teblîği gibi, Avusturya'ya karşı seferberlik yapıyorsa, bana dost olarak yüklediğin ve ısrarlı ricân üzerine kabul ettiğim tavassut vazîfem gayr-i mümkün olmasa bile müşkilâta uğrayacaktır. Alınacak kararın bütün ağırlığı, şimdiki halde, harb yâhut sulhün mes'ûliyetini çekecek olan omuzlarının üzerindedir." der.

Çar buna, bir kaç saat sonra "Şimdi icrâya konulan askerî tedbîrler, Avusturya'nın hazırlıklarına karşı, tedâfüî şekilde, zâten beş gün evvel kararlaştırılmıştır. Bütün kalbimle ümid ederim ki, bu tedbîrler, çok takdîr ettiğim mutavassıtlığınıza hiç bir surette te'sîrli olmayacaktır." yolunda cevap verir.

Kayser buna, 31 Temmuz'da ve gece "Tavassutum devam ederken, orduların, müttefikim Avusturya-Macaristan'a karşı seferber hâle konuldu. Bu vaziyette sana demiş olduğum vechile, benim tavassutum, hemen hemen hayâl-i muhâl olacaktır. Buna rağmen, aracılığa devam ettim. Şu anda, benim şark hudutlarım üzerinde dahi büyük harb hazırlıkları yapıldığına dâir, itimâd edilir kaynaklardan haberler alıyorum. İmparatorluğumun emniyet ve selâmetinden mes'ûl olduğum için, aynı müdâfaa tedbîrlerine tevessül etme-

ğe mecbûrum. Sulhü muhâfaza etmek için, gayretlerimde, imkânın son hudutlarına kadar gittim. Şimdi, bütün medeniyet âlemini tehdît eden pek müdhiş felâketin mes'ûliyet yükünü çekecek ben değilim. Hâlâ şu dakîkada, buna mâni olmak senin elindedir." şeklinde bir telgraf daha çeker. Bu telgraf cevapsız kalır. O zaman, 31 Temmuz'da, 12 saat zarfında ordusunu terhîs etmesi Rusya'ya resmen ihtar olunur. Artık, bu harb demektir.

Görülüyor ki, harbi, bilhassa kapıya gelip çattığı anda, kimse istememiştir. Daha evvel, hâdiseleri sevk ve idâre edenler, son anda, vukuât tarafından sevkedilmişlerdir. Yâni üç hükümdar da, son anda harbi istememişlerdir. Fakat karşılıklı emniyetsizlikleri, hasımlarından evvel davranmak, onlara hazırlanmak için vakit bırakmamak gibi endîşelerle, harbe âdeta atılmışlardır. Bunda askerî kliklerin ve efkâr-ı umûmîyelerin de tesiri vardır.

Ayrıca, 1914'te Reichstag'da Alman Başvekili "Cihan harbini, Londra kabînesi tekevvün ettirdi; zîrâ bununla, dünya piyasasındaki en büyük rakîbinin can damarlarına vurabileceğini zannetti." demiştir. 1915 sonunda ise Falkenhein "Bu harb, bizim tarafımızdan çıkarılmış taarruzî bir harb değildir. Rus seferberliğinin bize mecbûren yaptırdığı bir müdâfaa harbidir." demiştir. Moltke ise, yine aynı sene içinde "Eğer harb etmeğe o kadar teşne olsa idik, Rus Japon muhârebesi esnâsında, Rusya'nın âdeta müdâfaasız bulunduğu sırada, yâhut İngilizler'in Boer'lerle meşgûl bulunduğu ânlarda niçin harb açmadık?" diye konuşmuş ve "Harb, İmparator için müdhiş bir darbe oldu." demiştir.

Bütün bunlardan, harbi, zuhûru ânında hiç kimsenin istemediği, fakat daha önceki tahrîklerin birikimi netîcesinde herkesin sürüklendiği gibi bir netîce ortaya çıkmaktadır. Hâdisâtı da ancak bu şekilde değerlendirmek mümkündür. Zâten harbi kim ister; fakat ona da kim mâni olabilir? Nitekim olunamamıştır.

Almanya, Petersburg'a verdiği notadan sonra, Fransa'ya gönderdiği ultimatomda, Rusya ile harb başladığı esnâda davranışının ne olacağını sormuştur. Eğer Fransa tarafsız kalacağını söylerse, ondan te'mînât olarak Toul ve Verdun kalelerinin yedine teslîmini isteyecektir. 1 Ağustos'ta Almanya umûmî seferberlik ilân etmiş; biraz sonra da Fransa aynı şeyi yapmıştır. Akşam üzeri Almanya Rusya'ya harb ilân etmiştir. Aynı gün Almanya, Belçika'dan geçiş hakkı istemiştir. Belçika bu talebe, gecikerek, "Hayır." demiştir. Bu cevap alındığı zaman, Alman orduları artık Lüksemburg büyük-dukalığı'nın topraklarına girmiştir.

3 Ağustos'ta Nürenberg üzerinde uçan bir Fransız tayyâresinin şehre

bomba attığı bahânesiyle, Almanya, Fransa'ya harb ilân etmiştir. İngiliz kabînesi, Belçika'nın istilâsı üzerine, efkâr-ı umûmîyenin değişikliğini nazara alarak, Fransa ve Rusya yanında harbe katılmıştır.

Böylece, bütün bir dünyayı işe karıştıran Büyük Harb başlamıştır. Bu harb için, psikolojik, endüstriyel, iktisadî vs. gibi pek çok sebep sıralanmış ve münâkaşa edilmiştir. Fakat, iki devletler blokunu mücâdeleye çeken, bir çok devletin medhaldar bulunduğu Balkan muvâzenesizliği olmuştur. Milliyetler hareketi, yâhut Slav tahrîki yüzünden dağılma tehlikesi geçiren Çifte Monarşi'yi omuzlamaya karar veren Almanya'nın tavrı, bloklar arası şüphecilik ve emniyetsizlik Cihan Harbi'nin asıl izâhını verecek sebep olarak görünmektedir.

Bloklar Arası Kuvvet Muvâzenesi Hakkında Bir Kaç Tahlîl

Birinci Dünya Harbi'nde bloklar arasındaki kuvvet muvâzenesi ne vaziyettedir? Bu noktaya arâzi genişliği ve nüfûs zâviyesinden kısa bir nazar atfetmek faydadan hâli değildir.

Dünya yüzölçümü 147 milyon km^2'dir. Bunun 100 milyon km^2'si İ'tilâf Bloku'nun, 5,7 milyon km^2'si İttifak Devletleri'nin kontrolü altındadır. Harbin başlangıcında Mihver nüfûsu 118,3 milyondur. İ'tilâf Bloku ise, müstemlekeleriyle birlikte 262,5 milyon beyaz ve 423 milyon renkli insandan teşekkül etmektedir.

Yine harbin başında, kuvvet muvâzenesi şu şekildedir:

Almanya'nın nüfusu 67 milyondur; 4,9 milyon insanı seferber etmiş ve 2.398.000 kişiyi silâh altına almıştır.

Avusturya-Macaristan 51,3 milyon nüfusludur; 3.034.000 insanı seferber etmiş ve 1.421.000 askeri silâh altında bulundurmuştur.

Bu vaziyete göre, Mihver bloku, ilk anda 118,3 milyon nüfûstan 7.934.000 kişiyi seferber etmiş ve 3.819.000 muhâribi silâh altına almıştır.

Buna karşılık Fransa, 39,6 milyon nüfusludur. 1 milyon askeri seferber etmiş ve 3.420.000 kişiyi silâh altına almıştır.

Rusya 173,3 milyon nüfusludur; 6,3 milyon insanı seferber etmiş ve 3.420.000 askeri silâh altına almıştır.

İngiltere 45,3 milyon nüfusludur. 1 milyon askeri seferber etmiş ve

155.000 kişiyi silâh altına almıştır. İngiltere'de ilk anda mecbûrî askerlik yoktur.

Sırbistan 4 milyon nüfusludur; 400.000 askeri seferber etmiş ve 240.000 kişiyi silâh altına almıştır.

Karadağ 300.000 nüfusludur; 60.000 kişiyi seferber etmiş ve 25.000 asker çıkarmıştır.

İ'tilâf Devletleri, dominyonlar hâriç 262,5 milyon nüfustan 12.740.000 askeri seferber etmiş ve 5.707.000 askeri silâh altında bulundurmuşlardır. Yâni ilk anda bloklar arasındaki kuvvet muvâzenesinde, kemiyet itibâriyle fazla bir fark yoktur.

Keyfiyet itibâriyle ise İttifak bloku ve Almanya kat'î surette üstündür.

Fakat, Dünya Harbi'nin devamı müddetince, yâni 1914'ten 1918'e kadar bloklarca 70 milyon insan harekete geçirilmiştir. Merkezî devletler, yâni İttifak bloku 163 milyon nüfûsa sâhiptir. Almanya takrîben 13.3 milyon, Avusturya-Macaristan 9 milyon, Türkiye 1,6 milyon, Bulgarya 1,2 milyon adamı harbe sevketmişlerdir.

İ'tilâf devletleri toplam 1,4 milyar nüfusa sâhiptir. Rusya 15 milyon, Fransa kolonileriyle takrîben 8,2 milyon, Büyük Britanya dominyonları ve Hind askerleriyle takrîben 9,5 milyon, İtalya 5,2 milyon, Belçika, 0,5 milyon, Romanya 1 milyon, Sırbiye 1 milyon, Birleşik Amerika 3,9 milyon, diğer bağlı devletler de 1 milyon askeri harekete geçirmişlerdir.

Böylece 4 merkez devleti 25 milyon askeri silâh altına almış ve cephelere sevketmiştir. İ'tilâf safındaki 29 devlet ise 45 milyon askeri silâh altına almıştır. Bu rakamlar, Alman Otto Riebicke'nin kitabından alınmıştır ve pek şüpheli sayılamaz.

Sonraki seyri de gösteren bu rakamlardan açıkça anlaşılıyor ki, kuvvet muvâzenesi, İttifak devletleri aleyhindedir. Fakat mesele, harbin başlangıcında böyle görünmemektedir. Bir kere, harbin millî endüstrisi olduğu söylenen Almanya, kemiyet ve keyfiyet itibâriyle çok kuvvetli ve disiplinli bir orduya sâhiptir. Her nevi eslihâsı mükemmeldir ve ağır topçusu, bilhassa çok kuvvetlidir. Mükemmel ve imparotora bağlı bir erkân-ı harb ve zâbit kadrosuna sâhiptir. Alman kara askeri, o devrin en iyi ve muallem savaş makinesidir. Alman erkân-ı harbiyesi, bütün plânlarını kısa sürecek bir harb için yapmıştır. Çünkü Almanya, geniş hammadde kaynaklarından mahrumdur. Bu sebeple uzun sürecek bir harb, ithalâta dayalı bir sanâyie sahip olan Almanya için, tehlikelidir. Denizlere hâkim olan cephe ile muhârebeye tutuştuğu için,

abluka edilmesi tabiîdir. Bu sebeple, ham madde ve gıda sıkıntısı çekebilecektir. Buna fazla dayanması ise imkânsızdır. Ayrıca, ma'mûl madde ihrâc eden bir sanâyi devleti olduğu için, esas kazancının çok azalacağı, âdeta duracağı da muhakkaktır. Deniz kuvveti İngiliz bahrî gücü karşısında zayıftır ve onunla, kat'î bir muhârebeye girişemiyecek vaziyettedir. Bunun için Almanya kısa müddetli ve kat'î darbeli bir hareket harbine göre hazırlanmıştır. Ordusu iki cephede savaşacaktır. Önce, Fransa'ya kat'î darbeyi indirmek, Paris'i işgâl edip, onu sulha râzı etmek istemekte, bilâhare seferberliğini tamamlamadan Rusya'ya hücûm etmeyi düşünmektedir. Fransa'nın ağır topçusu yok gibidir ve askerî kadroları zayıf görünmektedir. Seferberliğini ise, Almanya'dan daha geç yapacak vaziyettedir. Almanya'ya ümid veren şeyler bunlardır.

Rusya, yolları az, teşkîlâtı zayıf, askeri gayr-ı muallem bir memlekettir. Seferberliğini geç yapacaktır. İnsan gücü çok olmakla berâber, onu techîz edebilecek sanâyiden mahrumdur. İşte, Fransa ve Rusya'nın bu durumlarıdır ki, Almanya'yı seferberlik mevzuunda hemen harekete geçirmiş; onu, düşmandan evvel davranmaya itmiştir. Aksi hal, üstünlük sebebini kaybetmesi ve iki cephede yapacağı muhârebede en büyük kozu yitirmesi demektir.

Ayrıca Rusya, müttefiklerinin yardımına muhtaçtır. Bu yardım ise, ya Baltık'tan, ya da Boğazlar'dan gelebilir. Baltık, Alman donanmasıyle kapatılmıştır. Boğazlar da seddedilirse, Rusya, harb kudretinden çok şey kaybedecektir. Rusya'nın Karadeniz ve Baltık donanması lâ-şey mesâbesindedir.

Mihver devletleri, çok sıkı bir demiryolu ve karayoluyla birbirine bağlı oldukları için, kuvvetlerini istedikleri yere teksîf edebilirler. Müşterek bir sevk-ü idâre sâyesinde muvaffakıyetler kazanmışlardır. Buna mukaabil İ'tilâf bloku müşterek huduttan mahrumdur ve ilk anda, hattâ ileriki senelerde bile müşterek bir sevk-ü idâreyi, Mihver devletleri derecesinde başaramamışlardır. Bununla berâber, bu blok, denizlere hâkimdir; dünyanın diğer köşeleri ile münâsebetdârdır. Pek büyük ham madde kaynaklarına sâhiptir ve istediği her şeyi temin edebilme imkânına mâliktir. Uzun bir harbe tahammül edebilir. Yâni, yıpratma harbi onun için yegâne ve tabiî davranıştır. Buna mukaabil, Mihver devletlerini, ancak kat'î netîceli bir hareket harbi muvaffak kılabilir. Bu blokun en büyük yükü Almanya üzerindedir. Avusturya ordusu erât bakımından mütecânis değildir ve muhârib unsuruna sâhip olan Türkiye ise, bilhassa silâh, techizat, para ve sevk-ü idâre zâviyesinden, Alman yardımına muhtaçtır. Maamâfih Türkiye'nin harbe girmesi, savaşı 2 veya 3 sene uzatmış; Almanya'ya ham madde kaynakları temin etmiş ve Çarlığın çökmesinin başlıca âmili olmuştur.

Türkiye, harb itibâriyle, Çanakkale hâriç, ikinci derecede cephelere sâhip olmakla berâber, İ'tilâf blokunu pek fazla uğraştırmış ve mânen şarktaki nufûzlarının sarsılmasına sebep olmuştur. Bununla berâber, Türkiye, bu harbde, en fazla tahrîbâta uğrayan memleketlerden birisi olmuştur. Bulgarya ise fazla bir şey yapamamıştır. Ancak, Türkiye ile Viyana ve Berlin irtibatını temin etmiş; bilâhare de cephenin çözülmesine sebep olmuştur.

Harb, harekât harbinden çıkıp, yıpratma harbi şekline bürününce, netîce açıkça görülmeğe başlamış ve Mihver blokunun kazanamıyacağı anlaşılmıştır.

Almanlar'la Gizli İttifak ve Birinci Dünya Harbine Sürüklenişimiz

Harbden evvel Osmanlı Devleti, hâricî politika zemîninde yalnızdır. Balkan Harbi'nden haysiyeti kırık olarak çıkmıştır. Rumeli'deki en mühim topraklarını kaybetmiş; mânen ve maddeten sarsılmış; siyasî ve askerî nâmusuna halel gelmiştir. Avrupa siyasî mahfillerinde bu devletin yaşayamıyacağı hakkında kuvvetli bir kanaat vardır; hattâ taksîmi için ön hazırlıklara bile girişilmiştir. Bu sebeple, İ'tilâf devletleri içinde, bu devletin çok ehemmiyetli olan jeopolitik durumu, her meşakkate mütehammil, pek çok şey yapabilme iktidarına sâhip ve çok ciddî bir muhârib olan insan unsuru bile lâyıkı vechile değerlendirilememektedir. Meselâ daha 1912'de Fransa ve İngiltere, Berrü'ş-şam'ın taksîmi hakkında bâzı kararlar almışlardır.

Rusya ise, Boğazlar üzerindeki asırlık rüyâsını Fransa'ya tasdîk ettirmiştir; İngiltere ise buna, tasdîke yakın bir sükûtla karşılık vermiştir. Boğazlar üzerindeki Rus arzusunu, ancak Türkiye harbe girdikten sonra kabul edecek; Rusya'da bolşeviklik ilân edilince de, böyle bir yükten kurtulduğu için sevinecektir.

Almanya da Türkiye'nin kıymetini tam derketmemektedir. Meselâ Alman sefîri Wangenheim, 1913'te "Türkiye'nin girdiği bloka bir yük olduğuna" kaanidir. Başvekil Bethmann Holweg ise, Türkiye ile Bulgaristan'ın ittifaka alınması teklîfine "Almanya için bunu en büyük musîbet addederim." diye cevap vermiştir. Bu görüş, harbden sonraki Alman siyasî neşriyâtında, âdeta dile düşmüştür. Tabiî bu, mağlûbiyetin netîcesidir ve esas yeniliş sebebini, başka birisine izâfe eden hissî düşüncenin eseridir. Halbuki, en büyük düşmanımız Lloyd George, defalarca "Türkiye'nin harbe girişi, muhârebeyi iki sene uzatmıştır." hükmünü kat'iyetle ifâde etmiştir.

Yine Almanya, Balkan Harbi'nden sonra, kendisini İngiltere'ye yaklaştıracak bir çâre olarak, Osmanlı memleketlerinin nufûz mıntıkalarına taksîmini, Londra hükûmetine teklîf bile etmiştir. Yâni, Osmanlı Devleti'nin arzettiği ehemmiyet, harbden evvel ne İ'tilâf, ne de İttifak bloklarınca tam değerlendirilebilmiştir. Bunun yarım yamalak tek istisnâsı, İstanbul'daki Rus sefîri ile ataşesinden ibârettir denilebilir. Bu, Avrupa kafasının bize taalluk eden meselelerde, âfâkîliğe ve bîtaraflığa sâhip olamadığının başka bir delîlidir. Ruslar'ın meseleyi biraz kavramaları ise, Osmanlı'yı asırlardan beri muhârebe meydanlarında tanımalarına ve Boğazlar'ın kendileri için arzettiği hayatî ehemmiyete raptedilmelidir.

Halbuki Boğazlar'a hâkim olan, kuvvetli orduya sâhip bir Türkiye, Balkanlar'da sükûnu temin ettiği gibi, tâkip edeceği siyâset ile, Rusya'nın mukadderâtı üzerinde çok ehemmiyetli bir rol oynayabilir. Esâsen Merkez blokunun, Balkan Harbi'nde tâkip ettiği hatalı yol ve Türko-Cermen zincirinin kopması, Harb-i Umûmî'nin en esaslı âmilini teşkîl etmiştir. Slav nufûzunun Balkanlar'da hâkim olması, Avusturya'yı ve Cermenliği tehdît etmektedir. Türkiye'nin İ'tilâf blokuna temâyülü ise, Bulgaristan'ı Mihver'den uzaklaştıracak, Romanya ve Yunanistan'ı İ'tilâf blokuna meylettirecek ve harbin çok kısa müddet içinde Cermenler aleyhine netîcelenmesine sebep olabilecektir.

Boğazlar vâsıtasıyle müttefiklerinin silâh ve malzeme yardımına kavuşacak olan Rusya, 175 milyon nüfûsundan, en aşağı 15 milyon asker çıkaracak, Merkez blokunu ezecek bir tazyîk silindiri hâline gelecektir. O zaman Romanya ve İtalya dahi, tereddütsüz Antant devletleri safında harbe girecek; Harb-i Umûmî de zaman ve mekân itibâriyle yayılmıyacaktır. Bu sebeple, harbin netîcesi, Osmanlı Devleti'nin ittihaz edeceği karara bağlı bulunmaktadır.

Fakat bu defa Türkiye, Boğazlar'ı mâl-i mevrûsu addeden muzaffer ve kuvvetli bir Rusya ile, başbaşa kalacaktır. Buna karşı mukaavemet etmek için kuvvetli bir orduya mâlik olmak ve devletler taahhüdüne dayanmak lâzımdır. Bunun ikisi de mevcut değildir.

Bîtaraf kalması için ise yine kuvvetli bir askerî kudrete sâhibiyet şarttır. Ayrıca, tamâmiyet-i mülkiyesinin korunacağına dâir, devletler arası bir kat'î taahhüde istinad etmesi icâb etmektedir. Bu takdîrde ise, kendi emniyeti için Boğazlar'ı kapaması veya mahdut, yâhut kontrollü çalıştırması meselesiyle karşı karşıyadır. Bu da taraflardan birinin lehinde, diğerinin aleyhinde olacaktır. Her iki halde de zarardîde olması kaçınılmazdır.

Bîtaraflığın sâlim bir yol olması, çarpışmalardan yorgun düşecek Avrupa'da, kuvvet muvâzenesini kollamanın daha kolay olabileceği ihtimâline binâendir. Maamâfih bu ihtimal kuvvetlidir. Büyük devletler içinde bizim için en az tehlikeli olanlar, Avusturya ve Almanya'dır. Çünkü bunlarla bir hududumuz yoktur ve kara devletleridir. En tehlikelileri Rusya ve İngiltere'dir. Birincisi ile oldukça geniş, ikincisiyle az bir hududumuz vardır. Ayrıca, uzun sâhillerimiz, büyük bahrî güce sâhip olan İngiltere'yi bizim için tehlikeli kılmaktadır. Bu iki devletin tâkip edeceği gâyeler, mukadderâtımız üzerinde müessirdir.

Diğer taraftan Osmanlı, Hilâfet-i İslâmiye'ye sâhip bir devlettir. İslâmiyet, siyâset sahnesinde dâima müessir olmuş çok büyük bir kuvvettir. İngiltere ve Fransa gibi müslüman müstemlekelere sâhip devletlerin, Osmanlı ile çatışmamaları, menfaatlerine daha uygundur. Bu devletler, Tunus, Cezâyir, Trablusgarb, Hindistan gibi ülkeleri işgâl ederken, İslâmiyet'in ve Hilâfet'in kuvvetini görmüşlerdir. Fakat bu iki devlet, müslümanlar arası müşterek siyasî ve dînî makaamı kaldırırlarsa, müstemlekelerinde rahat yaşayacakları gibi yanlış bir kanaate kapılmışlardır.

Bu noktaların, Avrupa devletlerince tam kavranamadığını ve değerlendirilemediğini söylemek ne kadar mümkünse; yeni Bâbıâli ricâlince, yâni İttihatçı hükûmetçe bilinmediğini iddia etmek de o kadar imkânsızdır. Hattâ şu hususların, İttihatçı ricâlce oldukça iyi değerlendirildiğini söylemek, ancak hak-gûluk olur. Yalnız bu adamlar Avrupa siyasî mahfillerine tesir edebilecek bir politik kariyerden ve krediden mahrumdurlar. İhtilâlci ve sergerde addedilmektedirler. Ayrıca aralarında bir tesânüd de yoktur. En büyük noksanlıkları da budur.

O günkü İttihat ricâli arasında, hem İ'tilâf, hem de İttifak devletlerine temâyül gösterenler mevcuttur. Bunların sırasıyla siviller ve askerler diye tefriki, kaba bir tasnîftir ve kısmen doğrudur. O günkü Osmanlı efkârı, Balkan Harbi'nden sonra, bilhassa İ'tilâf devletlerinin tâkip ettikleri düşmanca politika yüzünden ve bu devletlerdeki gazetelerin aleyhimizdeki şiddetli neşriyâtı sebebiyle karşılarında bulunmaktadır. Yâni efkâr-ı umûmîyede, târihî düşmanımız Rusya'nın bulunduğu bloka karşı, kuvvetli bir iğbirar hissi mevcuttur. İngiliz düşmanlığı ise köklü bir şekil almıştır. Bu düşmanlık, hemen her Osmanlı'nın parasıyle sipariş edilen "Sultan Osman" ve "Reşâdiye" dritnotlarına, Londra hükûmetince el konduğu zaman çok daha artacak ve millî bir izzet-i nefis meselesi hâlini alacaktır.

İttihatçı rüesâ, üç tarafı denizle çevrili bir ülkeye hükmettikleri için, büyük deniz gücüne sâhip İ'tilâf blokuyla kapışmanın tehlikelerini çok iyi bilmektedirler. Bu takdîrde, vilâyetler arası deniz taşımacılığının tamâmen felce uğrayacağı muhakkaktır. Trablusgarb harbi, bunun ne derece tehlikeli olduğunu, onlara göstermiştir. Nitekim harb kabînelerinin isticvâbı esnâsında bir nâzır "Denizlere hâkim olan cepheyle harbi işittiğimiz zaman titredim." demekte, "Sadrâzamın ise simsiyah kesildiği" tebârüz ettirilmektedir. Rus sefîri Giers'in beyânına göre ise, "İngiliz elçisi Sir Mallet pasaportunu alırken, Sadrâzam ağlamağa başlamış"tır. Adamov, bu manzara karşısında "Sadrâzamın göz yaşları isbat ediyor ki, o, tahassül eden vaziyetin vehâmetini müstehzî ve sırıtkan İngiliz elçisi ile lâkayd arkadaşı Bompard'dan çok daha iyi anlamıştır." demektedir.

Diğer taraftan kabînede harb aleyhdarları mevcuttur. Bunlar, sonradan istifâ eden dört kişiden ibâret de değildir. Fakat o sırada bîtaraf kalma şartı olarak İ'tilâf devletlerine yapılan, kapitülasyonların mülgâ addedilmesi, Adalar meselesi, devlet tamâmiyet-i mülkiyesinin garanti edilmesi gibi basit teklîflere dahi tam iştiraklı ve iknâ edici bir cevap alınamamıştır. Yalnız İstanbul'daki sefîrlerinin, o da Rus elçisinin tazyîkiyle, şifâhî bir kaç beyânı olmuştur. Harb kabînesinde bulunan nâzırlardan, başta Sadrâzam olmak üzere, İbrâhim, Ahmed Nesîmî ve Câvid Beyler'in, haklı olarak belirttikleri gibi, Paris ve Berlin Muâhedeleri, tamâmiyet-i mülkiyeyi garanti etmişken, Avrupa devletleri bunun aksini yapmışlardır. Balkan Harbi'nde, statükonun muhâfaza edileceği, toprak kazançlarının keem-lenyekûn addedileceği beyne'd-düvel bildirilmişken, tamâmen mâkus yol tutulmuştur. Bizim aleyhimizdeki emrivakiler kabul edilmiş, lehimizdeki inkişaflar ise reddedilegelmiştir. Şu sebeple şifâhî beyâna ehemmiyet vermek, delilik olarak görülmüş; İ'tilâf devletlerinin Türkiye aleyhinde oldukları kanaatine varılmıştır.

Eğer İ'tilâf devletleri isteselerdi, Türkiye'yi tatmîn ederlerdi. Sonradan bunu yapmamalarına hayıflanır görünmüşlerdir. Eğer böyle bir cevap vermiş olsalardı, Câvid'in tâbiriyle "Harb aleyhdarlarının eline çok kuvvetli ve müessir bir silâh îtâ etmiş olacaklardı." Fakat bunu da yapmamışlardır. Yâni İ'tilâf devletleri Türkiye'yi Almanya'nın kucağına atmışlardır. Bu noktadaki betâetleri, daha evvel Türkiye'yi taksîm hakkındaki tasavvurlarıyle, birbirlerine emniyetsizliklerine bağlanabilir.

Türkiye'deki ricâlin bütün korkusu geniş çapta Rusya'dandır. Bu hem beyânatlarından, hem de hâtıralarından sarîh olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun için eski siyâset icâbı, Fransa ve İngiltere'ye yaklaşmaya çalışmışlardır. Bu husustaki gayretleri için, İttihatçı reîslerinden Cemal Paşa'yı dinlemekte fayda vardır. Paşa, harbden 15 gün kadar evvel, Fransa bahriyesinin Tem-

muz manevralarına dâvet edilmiştir. O sırada Bahriye Nâzırı'dır ve Fransız dostu olarak tanınmaktadır. Paris'te iken Sarayova cinâyeti vukû bulmuştur. Kendisi, Hâriciye Vekili Mösyö Viviani ile iki defa görüşmüş ise de, açık bir ittifak teklîfi yapmaya fırsat bulamamıştır. Onun Rusya'ya seyâhati sebebiyle, vekîli olan Margurié ile konuşmuştur. Paşa, kendisinin Fransız dostluğuna verdiği ehemmiyetten bahsederek, Osmanlı Devleti'nin, o gün için başlıca problemi olan Adalar işine sözü getirmiş ve şöyle demiştir:

"Yunanlılar ile aramızda münâzuünfih (nizâ konusu) *olan Adalar meselesinden bahsetmek istiyorum. Siz, Yunanlılar hakkındaki muhabbetiniz ve onlardan âtiyen ümid ettiğiniz menâfi' dolayısiyle, Yunanlılar'ı dâima siyânet etmeği, muvâfık-ı hikmet-i siyâset telâkkî ediyorsunuz. Fakat, haritayı açıp tedkîk edecek olursanız, göreceksiniz ki, biz bugün Fransa'ya, Yunanistan'dan daha ziyâde lâzım olacağız. Âzâsından bulunduğum Hükûmet-i Osmâniye diyor ki, 'Fransız ve İngiliz siyâsetinin maksadı, merkezî imparatorlukları, bir çelik çember içine almaktır. Bu çemberin, cenûb-ı şarkî kısmından maâda her tarafı itmâm olunmuştur. Bu son kısmın itmâm olunmamasına sebep, Türkiye ile Bulgaristan'dır. Eğer Türkiye İ'tilâf-ı Müselles'e girerse, Balkanlar'da münferid kalacak olan Bulgaristan dahi, behemehal bu kombinezona girmek mecbûriyetinde kalır. Binâenaleyh, bu çelik çemberin itmam edilmesini istiyorsanız, Yunanistan ile bizim aramızdaki Adalar meselesinde, bir sûret-i tesviye bulunuz. Müteâkiben bizi de, dâire-i ittifâkınıza alarak, Rusya'dan beklediğimiz müdhiş darbelere karşı, bizi siyânet ediniz. Pek az zamanda terakkîmizi temin ederek, şarkta kavî bir müttefike mâlik olunuz. Ben zannediyorum ki, Sarayova cinâyeti, bir dünya harbini intâc edecek mâhiyeti hâizdir. Böyle zamanlarda, bu gibi tedâbirin ittihazında iltizâm-ı sür'at şarttır."*

Margurié, Adalar işinde ne yapılmasını sorduktan ve "İtalya'ya iâde edilecek Dodekaner cezîrelerinin (12 Ada'nın) de ilâvesiyle, Osmanlı yüksek hâkimiyeti altında idârî muhtariyete sâhip, vâridâtı mahalline masrûf, ahâlisi askerlikten muâf bir şekil." cevâbını aldıktan sonra, şöyle demiştir:

"Adalar işindeki bu hal şeklini, şâyân-ı teemmül görüyorum.. Çelik çenberi güzel keşfetmişsiniz. Fakat sizinle ittifak veya i'tilâf-ı siyasî için, müttefiklerimizin (yâni Rusya'nın) *muvâfakati lâzımdır ki, bunun kaabil olup olmayacağı şüpheli... Şimdilik, maat-teessüf Fransa hükûmeti, hiç bir münferid teşebbüste bulunamaz."*

Cemal Paşa bu cevâbı "baştan savma" bulmuş; muhâtabına "Büyük bir inkisâr-ı hayâle uğrayacağımı ümid etmezdim." demiş ve şu netîceyi çıkarmıştır:

"Pek âlâ anlıyordum ki, Fransa, bizim, Rusya'nın pençesinden kurtulmamıza imkân mevcûd olmadığı kanaatindedir ve bize, her ne mukaabilinde olursa olsun, muâvenet etmek istemiyor."

Yine Cemal, Brezilya'dan satın alınıp İngiltere tezgâhlarında tâmir gören "Sultan Osman" ile, orada inşâ edilen "Reşâdiye" dritnotlarının teslîmini geciktirdiklerini söylemekte ve:

"Raûf bana, 'İngilizlerde garîb bir hâlet-i rûhiye müşâhede etmekte olduğunu ve âdeta Sultan Osman'ın te'hîr-i hitâm ve teslîmi için, her gün bir başka bahâne icâd etmekte bulunduklarını' haber verdi. Buna mukaabil, bizim de gâyet müteyakkız davranarak, bir an evvel gemiyi tesellüme muvaffak olmaklığımız lâzım geleceği cevâbını verdim."

demektedir. Bir kaç gün sonra İngilizler, bu dritnotlarla birlikte, diğer bir kaç parça gemiye el koyduklarını ilân etmişlerdir.

Bu vak'a zâhirde küçük gibi görünürse de, Türk efkâr-ı umûmîyesine derinden tesir etmiş; millî izzet-i nefsimizi yaralamıştır. Bu gemiler, halktan toplanan para ile yaptırılmaktadır. Hemen her evin ve âilenin bu gemilerde hissesi vardır. Henüz muhârebeye girmemiş bir memlekete karşı yapılan bu dürüşt (=kaba, odunca) muâmele, devletin Ege ve Karadeniz'de emniyetini ihlâl eder vaziyettedir. Halk efkârında İngiltere'ye karşı, şiddetli bir kin ve infiâl uyandırmıştır. Artık onların bîtaraf kalmamız mevzuundaki bir kaç şifâhî beyânının da hiç bir kıymeti olamıyacağı kanaati hâkim olmuştur. İswolsky vesâikinden anlıyoruz ki, bu karar, Rusya'nın şiddetli ısrarlarıyle alınmıştır. Bizim ricâl, meseleyi yalnız Adalar Denizi'nde, Yunanlılar'a karşı fâikiyet kazanmaktan ibâret görürken; esas telâşa yapılan Petersburg olmuştur. Karadeniz'deki deniz gücünün tehlikeye gireceği korkusuna kapılmıştır. Pâdişah bile İngiliz sefîrine serzenişte bulunmaktan kendini alamamıştır.

Görülüyor ki, İttihat Terakkî'nin en kuvvetli rüknü olan ve İ'tilâf Devletleri'ne mütemâyil bulunan Cemal Paşa, Fransa'dan eli boş döndüğü gibi, İngiltere gemilerimize el koymakla, siyasî soğukluğu artırmıştır.

İttihatçılar'ın İ'tilâf blokuyla anlaşma teşebbüsleri, yalnız Cemal Paşa'nın teklîflerinden ibâret de kalmamıştır. Bir taraftan onların desteklerini temin için bâzı iktisadî menfaatler hazırlanmış; İngiliz, Fransız ve İtalyan

şirketlerine ihâleler verilmiş; işletme hakları ve imtiyazlar îtâ edilmiş; diğer taraftan Rusya ile, ittifak teşebbüsüne bile girişilmiştir. 1914 Mayıs başlarında Tal'at Bey, Livadia'da Çar II. Nicola'yı ziyâret etmiş ve Sasanow'la görüşmüştür. Tal'at "Bizim buraya gelişimiz, sâdece bir nezâket ziyâreti değildir; siyasî maksadı da hâizdir. Biz Rusya ile samîmî bir muâhede yapmak istiyoruz." demiştir. Çar, "İstanbul'un bizim için hayatî ehemmiyeti vardır." demiş ve "Türkler'in kendi evlerine sâhip olmaları gerektiğini" ifâde etmiştir. Tal'at bir ara Sasanow'un kulağına eğilerek "Rusya ile Türkiye arasında, bir ittifak akdi teklîfinde bulunmuştur." Her halde ihtilâlci nefretinden olacak ki, Tal'at için "Dünyanın en rezil adamı idi." sözünü sarfeden Sasonow, ondan gelen teklîfe "istihzaî bir edâ ile gülümsemiştir." Yâni, Tal'at'ın Rusya'ya yaptığı anlaşma teklîfi de boş çıkmıştır. Halbuki daha evvel, Küçük Saîd Paşa'nın vezâretinde, böyle bir ittifak bahis mevzuu olmuş; fakat o sırada İngiliz tarafdarı olan İttihatçılar, meseleyi sefîre haber verip, Rusya'yı tekzîb mecbûriyetinde bırakmışlardı. Bilâhare Enver'in de bir yoklaması olmuştur.

O günkü kabîne, bununla da kalmamış; siyaset sahnesinde tam yalnızlığı giderebilmek, Adalar meselesinin hallini temin etmek ve muhtemel bir Türk-Yunan çatışmasından faydalanmak için, Bulgar'la ittifaka da tâlip olmuştur. Fakat Bulgarlar, böyle bir muâhedeye yanaşmamışlardır. Bunda, Bulgarya'nın dâhilî ahvâli, Romenler'in vaziyeti ve Rusya'nın nufûzu rol oynamış görünmektedir. Bir ara, Adalar meselesinin iki tarafça münâsip bir şekilde halli şartı ile, Yunanistan'la bile ittifaka teşebbüs edilmiştir. Romenler'le de anlaşmaya çalışılmış; hattâ Türk düşmanı olan T. Janescko ile münâsebette bulunmak gibi şaşkınlıklar gösterilmiştir. Romenler, nereyi tutsa ezilecek bir ara noktada bulunmaktadırlar; kuvvetsiz olduklarından bîtaraflıkları da bir mânâ ifâde etmemektedir.

İşte Osmanlı Devleti, siyasî noktadan bu tam tecrîd içinde iken, Almanlar ittifak elini uzatmışlar ve müzâkerelere girişmişlerdir. Müzâkereler, Mahmud Muhtar'a göre, 28 Temmuz'dadır. İttihatçı rüesânın beyânları ise, târih vermeden, daha evvelden başladığı yolundadır. Maamâfîh, bunlar târihi gevelemektedirler. Yalnız Nâfia Nâzırı olan Çürüksulu Mahmud Paşa'nın beyânı da 28 Temmuz'da olduğu merkezindedir. Bu târih meselesi, mes'ûliyet noktasından mühimdir. İttihatçılar'ın gevelemeleri de bu sebepledir. Almanya ile ittifak ise, bu devletin Rusya ile harbe girmesinden bir gün sonra imzalanmıştır.

Müzâkerelerden haberdar olanların Sadrâzam Saîd Halîm, Tal'at, Enver, Halîl ve Şükrü'den ibâret olduğu rivâyet edilmiştir. Meseleden Cemal ve Câvid, sonradan haberdar edilmişlerdir. Tal'at, *Hâtırat*'ında şu ma'lûmâtı vermektedir:

"Türkiye, yaşayabilmek ve varlığını koruyabilmek için, öteden beri devlet gruplarından birine iltihak edebilmek üzere, bir imkân aramıştı. Fakat devletlerden hiçbiri buna muvâfakatini bildirmemişti. Bu sıralarda Sadrâzam Saîd Halîm Paşa, bir gün sefîr von Wangenheim'in, Almanya'nın Türkiye ile, müsâvî şartlar altında bir ittifak akdetmek istediğini kendisine açmış olduğunu bize bildirmek üzere, Enver Paşa'yı, Halîl Bey'i ve beni yanına çağırdı. Bizim nokta-i nazarlarımızı sordu. Hepimiz şu kanaatte idik ki, mevcûdiyetini muhâfaza edebilmesi için Türkiye'nin böyle bir devlet ile ittifak etmesi elzemdi. Sadrâzam, müzâkereleri bizzat idâre etmek istediğini bildirdi ve meseleyi gizli tutmamızı ricâ etti. Henüz resmî ve muayyen bir teklîf olmadığından, diğer arkadaşlara, hiç bir şeyin söylenmemesini arzu ettiğini bildirdi. Biz derhal bu teklîfin bir harb tehlikesinden doğmuş olduğunu anladık. Bir devletin, zayıf Türkiye'yi ittifakına almak istemesi için, bu derece ehemmiyetli bir sebebin mevcut olması lâzım geleceğini de tabiî buluyorduk. Fakat bizim düşüncemiz, bir umûmî harbin çıkmıyacağı ve bizim de bir kere bu ittifaka girmekle, artık devletimizi her türlü tehlikelerden korumuş olacağımız merkezinde idi.

"İttifak nihâyet, muayyen bir şekil aldı ve anlaşma, Sadrâzam ile Wangenheim tarafından imzalandı. Aynı şekilde Avusturya sefîri ile de bir anlaşma yapılarak imzâ edildi. Bundan, kabînenin mühim şahsiyetleri de haberdar edildi. Az sonra, Almanya ile Rusya arasında harb patladı. Sadrâzam, derhal harbe girmek niyetinde olmadığı için, her iki sefîri de oyalıyordu. Ben ve arkadaşlarımın bâzıları ise, bu hâli, memleketimizin menfaatlerine uygun bulmuyorduk; çünki, bir taraftan yapmış olduğumuz bir anlaşmayı ihlâl ediyor; diğer taraftan ise, Almanya'ya karşı sempatimizi açığa vurmakla, tarafsızlığımızı suiistimal etmiş oluyorduk. Bu suretle, her iki devlet grubu da gayr-i memnun idiler. Sadrâzam ise, her iki müttefik sefîrin de, bizim derhal harbe girmemizde ısrar etmediklerini, fakat bizim, ittifaka sâdık kalmamış olduğumuzu beyânla iktifâ ettiklerini ve bu beyânlarıyle de, onların da bize karşı hiç bir taahhütlerinin kalmamış olduğunun anlaşılmış bulunduğunu bildirdi.

"Nâzırlar hey'etinin bir toplantısında sefîrlere, Bulgaristan ve Romanya'nın durumları anlaşılmadan, Türkiye'nin derhal harbe iştirak etmesinin, gerek müttefiklerin, gerek Türkiye'nin menfaatlerine aykırı olacağının bildirilmesine ve Bulgaristan'ı elde etmek husûsunda çalışmak lâzım geldiğine iknâ edilmesi icâb ettiğine karar verildi."

Eğer bu hâtırat Tal'at Paşa'nın kaleminden çıkmışsa ve bizzat kendi fikirlerinin bir in'ikası ise, rivâyet edilen zekâsı ve muhâkemesi ile tezad teşkîl edecek kadar zavallıcadır. Siyâsetten, dünya ahvâlini idrakten çok uzak bir müfekkire ve muhâkeme düşüklüğünü aksettirmektedir. Tal'at, "Türkiye'nin, Almanya gibi bir Avrupa devletiyle ittifak etmesi elzemdi." demektedir. Bu hükümdeki tafdîliyet de tahsîs de, münâkaşa mevzuudur. Fakat üzerinde durmuyoruz. Yine Tal'at "Alman teklîfinin bir harb tehlikesinden doğduğunu anladık; fakat bizim düşüncemiz, bir umûmî harbin çıkmıyacağı; ittifaka girmekle devletimizi, her türlü tehlikeden korumuş olacağımız merkezinde idi. Avusturya ile de bir anlaşma yapıldı; bundan az sonra Almanya ile Rusya arasında harb patladı." demektedir. Bu, hemen tamâmen yanlış ve âdeta çocukça bir iddiadır. Evvelâ, müzâkere başladığı zaman -ki, 28 Temmuz'dur- Avusturya ile Sırbistan arasında harb patlamış ve Rusya umûmî seferberlik ilân etmiştir. Bu anda belki, meselenin bir umûmî harbe müncer olmayacağı düşünülebilirdi. Fakat Almanya ile Rusya arasında harb, 1 Ağustos'ta başlamıştı. Artık umûmî harbin olamıyacağı iddia edilemezdi. Bizim Berlin hükûmeti ile ittifakımız ise, bundan bir gün sonra imzalanmıştır. Yâni biz muâhedeyi imzaladığımız zaman, umûmî harb başlamıştı. Şu vaziyette biz, Almanya safında harbe girme kararını imzalıyorduk. Bununla "Devletimizi her tehlikeden korumuyor"; çok uzun sâhillere sâhip ve amansız bir komşuya mâlik ülkemizi, tehlikeler deryâsına atıyorduk.

Yine Tal'at "Bütün mülâkatlar Almanya'nın mağlûp olmayacağı ihtimâline göre yürütülmüştü; fakat Almanya'nın mutlak gâlibiyetine inanılmıyordu." demektedir. Demek ki, Almanya'nın mağlûb olacağını nazara almıyorlardı. Bu ise çok kısa görüşülülüktür. Gâlibiyetine inanmıyorlardı ise, biz neye harbe girdik? Çünkü, Almanya gâlib gelmiyeceğine göre, elde edeceğimiz bir şey de mevcut olamazdı. Tal'at mantığına göre, pîr aşkına harbe girmiş oluyoruz demektir. Bu derece azim mes'ûliyetli bir târihî vak'anın, son derece hafif ve boş lâflarla geçiştirilmesi pek acıdır. Bu mes'ûliyetsiz sözlerin, sadârete kadar yükselmiş bir kimsenin ağzından çıkışı ise, milletimiz için keder verici bir tali'sizliktir.

Bilâhare yazdıklarından anlaşılıyor ki, Tal'at, ittifakı bir "komitacı anlaşması" addetmektedir. Nâzırlığa yükselmiştir ama, hâlâ komitacı hâlet-i rûhiyesinin tesirindedir. Devlet ve millet menfaatlerinin zıddına bir harb tarafdarlığı yapışının sebebi de, her halde budur. Nitekim Sadrâzam, bir ara ona "Sen fazla harbcisin." demiştir. Hem harb tarafdarı olduğunu yazmakta, hem de bunu reddetmektedir. Yine o, "İttifak mukaavelesine göre, harbe girmeğe mecbûrduk." diyor ki, doğrudur. Muâhede itibâriyle mecburdun, fakat devletin geleceği, siyasî ve askerî durumu itibâriyle mecbûr mu idin? Buna

"Evet" cevâbı vermenin imkânı yoktur. Bizim için her türlü çâreye başvurarak, harbden kaçınmak lâzımdı. Buna da devletin istiklâli ve bekaası için mecbûrduk. Bu yapılmamış veya yapılamamıştır.

Tal'at'ın harb temâyülüne mukaabil, kabîne, çok daha güzel ve doğru bir düşünce ile "Bulgaristan ve Romanya'nın durumları anlaşılmadan", fiilen harbe girmemek tarafdarıdır. Bu, bir uzatma sebebidir ve askerî noktadan çok doğru bir düşüncedir. Çünkü Merkezî Devletler'le Türkiye'nin hududu yoktur. Halbuki Türkiye, müttefiklerinin silâh ve malzeme yardımına muhtaçtır. Nitekim harbe emr-i vâki ile sokulan devlet, Bulgaristan harbe girinceye kadar, eslihâ ve mühimmât sıkıntısı çekmiştir. Tal'at, nedense, müdâfaa edilebilecek bâzı tasarrufları bile aslâ kabul edilemiyecek bir tarz ve şekilde yazmaktadır ki, dikkat çekicidir.

Türkiye'yi târihinin en büyük bâdiresine sürükleyen Merkez bloku ile ittifak, işte böyle olmuştur. 5 maddeli, gizli ittifak muâhedenâmesi aynen şudur:

"1- Tarafeyn-i âkideyn, Avusturya ve Macaristan ile Sırbistan arasında mütekevvin ihtilâfa karşı kat'î ve mutlak bir bî-tarafî muhâfaza etmeyi mütekaabilen taahhüd ederler.

2- Rusya, tedâbir-i fiiliye-i askerîye ile ihtilâfa müdâhale edecek ve bu hareketi ile Almanya'ca Avusturya-Macaristan'a muâvenet-i fiiliye-i askerîyede bulunulmasını mucîb ve müstelzim bir sebeb-i harb tevlid eyleyecek olursa, Rusya'nın bu tavr-u hareketi, Türkiye için dahi bir sebeb-i harb teşkîl edecektir.

3- Harb zuhûru takdîrinde Almanya, Türkiye'deki hey'et-i mahsûsa-i askerîyesini, Türkiye hükûmetinin emrine âmâde bulunduracaktır. Buna mukaabil Türkiye hükûmeti hey'et-i mezkûreye, Türk ordusunun sevk-ü idâre-i umûmiyesine müteallik umûr ve husûsat üzerinde -Türkiye Harbiye Nâzırı ile Alman Hey'et-i Askerîye reîsi beyninde bu bâbda kararlaştırılan şerâite tevfikan- fiilî ve kat'î bir nufûz te'mîn edecektir.

4- Almanya hükûmeti, Türk mülkünü lede'l-hâce -bu arâzî tehlikeye mâruz kaldığı takdîrde- silâh kuvveti ile müdâfaa etmeği deruhde eyler.

5- Almanya ve Türkiye İmparatorluklarını ihtilâf-ı hâzırdan tevellüd edebilecek beynelmilel teşevvüşât ve ihtilâlâta karşı siyânet ve muhâfaza kasdı ile akd olunan işbu mukaavele, isimleri bâlâda mezkûr selâhiyetdâr murahhaslar tarafından imza olunduğu andan itibâren kesb-i mer'iyet edecek ve sâir taahhüdât-ı mütekaabile-i mümâsile gibi 31 Kanûn-ı Evvel 1918 târihine kadar mer'î ve câri olacaktır."

Görülüyor ki, bu gizli ittifak senedi ile Osmanlı Devleti, Almanya safında harbe katılmayı taahhüd etmiş bulunmaktadır.

Şu hâle göre, 1. maddedeki "bîtaraflık" fuzûlî olarak zikredilmiş; 2. maddedeki husus ise, göz boyamadan ibâret kalmış demektir. Fakat Sadrâzam'ca iş, başka türlü mütâlaa edilmektedir. 3. maddedeki "Türk ordusunun sevk-ü idâresinde Alman Hey'et-i Askerîyesi'ne fiilî ve kat'î nufûz" temin edilmesi, zâten yardım hey'eti anlaşmasında mevcuttur. Bâzıları bu 3. maddeyi "Türk ordusunu, müstemleke ordusu hâline getirmek"; 4.'yü "Türkiye'yi himâye altına almak" şeklinde tenkîd etmişlerdir ki, yanlıştır ve düşmanca bir görüşten çıkmaktadır. Alman Askerî Islah Hey'eti reîsinin hatıratına bir nazar etmek, meselenin aslâ böyle olmadığını ortaya koyar. 5. madde ise, Türkiye için bir açık kapı bırakmaktadır.

Gizli muâhedeyi imzalayan Saîd Halîm Paşa ile bir kısım ricâlin, anlaşmayı, muhârebeye girme mukaavelesi olarak görmedikleri anlaşılmaktadır. Bu ricâl, sorgulanmaları esnâsında, şu hususu çok sarîh olarak ifâde etmişlerdir. Meselâ böyle bir muâhedeye muhâlif olan Câvid, "Gördüm ki, muâhedenâmeyi imzâ edenler, devleti, harbe girmeğe mecbur addetmiyorlardı. Sadrâzam, nâzırlar ictimâında, bu yolda serd-i mütâlaa etmişti." demektedir. Nâfia Nâzırı Çürüksulu Mahmud Paşa, "Kanaatimce harb için bir mecbûriyet görmüyordum." i'tikadındadır. Gizli muâhedeyi imzâ eden Saîd Halîm Paşa ise,

"Ben, harbe girmek taraflısı değildim. Çünki, iyi bir vaziyet almıştık; müsellâh bîtaraflık teşkîl etmiştik. Balkanlar'a da te'sîr ediyor ve onları bîtaraf tutarak, müttefiklerimize muâvenette bulunuyorduk. O zaman için, bundan iyi vaziyet olamazdı. Fakat müttefiklerimiz, harçe-bâd-âbâd harbe iştirak ettikleri günden beri, bizi de harbe sürüklemek istiyorlardı. Fî'l-vâki' biz, onlarla akd-i ittifak ettik; fakat ittifakımız, kendi maksadımıza göre vukû' bulmuştu... Hattâ onlar, bir aralık tehdîdâtda bile bulundular. Lâkin ben kulak asmadım. Artık emr-i vâki' ile işlerimizi bozmak istediler... İttifak teklîfi, Almanlar tarafından vukû bulmuştu.. İ'tilâf devletlerinden, bîtaraf kalmak için teklîf vâki olmamıştır.. Yalnız bunu arzû etmişlerdir. 'Bîtaraf kalırsanız şöyle olur, böyle olur' gibi vaad şâyialarının aslı yoktur.. Bu arzu ve basit vaadler de şifâhî olmuştu; bir üçüncü devlet taarruz ederse, tamâmiyet-i mülkiyemizi te'mîn edeceklerdi (!)... Lâkin bu, kâfî bir te'minât teşkîl etmezdi... İttifak, tecâvüzî ve taarruzî değil, tedâfüîdir.. İttifak, harbe girmeğe sebep değildir... Diğer ittifakları da gördük. Meselâ, İtalya'nın, İttifak-ı Müselles'ten 30 sene istifâde ettiği halde, nasıl hareket ettiği de

ma'lûmdur. Sonra Romanya'nın, Nemse devletiyle ittifaktan 25 sene müstefid olduktan sonra, kendi hareketini tâyin eylediği de meydandadır. Binâenaleyh, ittifak akdi mühim olmakla berâber, onlardan istifâde etmek, ittifakı hüsn-i isti'mâl eylemek ciheti de mühim ve başka işlerdir..."

demekte ve tuttuğu siyasî yolu oldukça vâzıh olarak anlatmaktadır. Yâni gizli ittifakı yapan Paşa, "Bu ittifakın tedâfüî olduğunu ve bî-taraflığı muhil olmadığını" söylemektedir.

Maârif Nâzırı Şükrü ise, ifâdesinden anlaşıldığına göre, pek fazla İttihatçı'dır; hattâ bu hususta anûdâne hareket etmektedir. Ona göre:

"İttifak muâhedenâmesi tecâvüzî ve tedâfüîdir. Harbi Ruslar çıkarmıştır. Anlaşmadan da haberdardır." Yine o, *"Düvel-i muazzama arasında, Devlet-i Osmaniye'yi taksîm için bir çok müzâkereler olmuştu. Bunun en mühim sâiki Rusya idi. Binâenaleyh, Rusya'nın vâki tecâvüzlerine sed çekecek, kavâid-i esâsîye sâhip olabilirsek, memleketi kurtaracağımıza kaani idik... Böyle bir kuvveti biz, inkılâptan beri arıyorduk. Fakat hiç bir zümre-i düvelîye, bizi kabul etmiyordu... Merhûm sadr-ı esbâk* (Küçük) *Saîd Paşa zamanında Rusya'ya bir teklîf vâki olmuş ve buna da cevap gelmişti. Fakat Saîd Paşa bunu, hiç bir zaman mevki-i müzâkereye koymamıştır. Çünkü Ruslar'dan gelen cevap, 'Taht-ı himâyeme girerseniz, sizi dâire-i ittifaka alırım.' tarzındaydı.* [Pek öyle değil.]. *Halbuki Almanlar, bizi tezlîl edecek hiç bir kayıt koymaksızın, muhâhedenâme yapmağa muvâfakat etti ve bu muvaffakıyet addolundu...* (İ'tilâf devletleri süferâsının şifâhî te'mînleri bir mânâ ifâde etmezdi.) *Çünki, memleketimizin zıman-ı düvelî altına alınması, Paris ve daha sonra Berlin muâhedenâmeleriyle müemmenken, o vakitten beri hiç birine riâyet edilmemiş; mütemâdiyen parçalanmıştı. Meselâ bu gün, üç devlet, tamâmiyetimizi te'mîn etse, yarın bizi parçalamaya o muâhedât mâni olmuyor ve bunu, bir çok devletlerin vâzı'u'l-imzâ oldukları Berlin ve Paris muâhedâtı bile te'mîn etmiyordu."* demektedir.

Adliye Nâzırı İbrahim Bey ise "İttifakın tedâfüî olarak yapıldığını, buna ancak takarrür ettikten sonra muttalî olduklarını, ittifaktan ayrılmanın elde bulunduğunu" ifâdeden sonra, şöyle devam etmektedir:

"Cümlenin ma'lûmû olduğu üzere İngiltere hükûmeti asırlardan beri ve yakın zamanlara kadar, infirâd siyâseti tâkip etmekte idi. Hal-

buki, bir tarafta İttifak-ı Müselles, diğer tarafta da İ'tilâf-ı Müselles vardı. Fakat bilâhare İngiltere dahi siyâset-i münferideye devam edemiyerek, Kral Edward'ın zamanında, zümre-i düvelîyeye iltihak etti. Halbuki biz açıktaydık. Saîd Paşa merhûmun sadâreti zamanında ittifaklardan birine girme mütâlaası Meclis'in alkışlarına mazhar olmuştu. Sonra Balkan Harbi hâdis oldu. Burada Avrupa devletleri, statüko muhâfazasını taahhüd etmişlerdi. Fakat harb, bizim aleyhimizde netîcelenince, statüko mevzûbahis olmadı. Demek ki, bizim, dünyada müttefikimiz yoktu. Mahmud Şevket Paşa merhum zamanında hükûmet, bütün bütün yalnız kalmayı muvâfık görmediği için, İngilizler'le i'tilâfı düşündü. Bu hususta İngiltere'ye bir muhâbere kapısı açıldı. 'Mâdem ki, sizinle mün'akid Kıbrıs Muâhedenâmesi mevcuttur, binâenaleyh bunun hükümlerinin tamâmî-i tatbîk ve icrâsına hâzırız, bunun için buraya, her nezârete memurlar gönderiniz; bu suretle sizinle uyuşalım ve sizin nezâretiniz altında, her husustaki taahhüdü serîan îfâ edelim.' diye İngiltere'ye mürâcaat ettik. Buna İngiltere önce muvafakat etti; fakat müteâkiben Rusya'yla beyinlerinde hâsıl olan i'tilâf üzerine olacak, vaziyet değişti. Rücû ettiler ve bize müzâheret etmemeğe başladılar.

"Bilâhare Vilâyât-ı Şarkîye meselesi çıktı. Bu meselede bize, en ziyâde Almanlar müzâheret etti. 'Hukukunuzu müdâfaa ederiz.' dediler ve gayr-ı resmî vesâyâda bulundular. Biz de ona göre hareket ettik...

"Bidâyet-i teessüsünden beri memleketimizi istilâ ile meşgûl ve dâima gâyesi bundan ibâret bir düşmanımız vardır ki, bu Rusya'dır.

"İngilizler'e gelince; bu devlet, Mısır ve Â'râbi meselesinin zuhûruna kadar bizim lehimizde idi. Fakat bundan sonra İngilizler, Mısır'a vaz'iyet suretiyle Hindistan irtibâtını te'mîn eyledikleri cihetle, maatteessüf eski dostluğu terkettiler ve bizim hasmımız olan zümre-i ittifâkiyeye dâhil oldular. Bu tâbirle, Fransızlar'ın da hasmımız olduğunu kasdetmiyorum; bizim hasmımız Moskoflar'dı. Halbuki biz de, bir taraftan, kendimize zahîr bulmak mecbûriyetindeydik...

"Kendi hesabıma ittifakın sâiki budur. Tedâfüî olmak ve İngiltere'ye karşı kuyûd-ı istisnaîye bulunmak şartıyle, bu ittifakın akdini menfaatimiz icâbâtından addettik."

demektedir. Bu ifâdeden anlaşılıyor ki, "İngiltere'nin himâyesine girmeyi dahi talep" etmişiz. İngiltere önce kabul, sonra reddetmiştir. Bu sözler, Sultan Hamîd'den sonra, ne kadar acınacak bir politika tâkip ettiğimizi göstermektedir. İngiltere'nin bu teklîfi önce kabul etmesi, lokmanın kıymeti ve büyüklü-

ğünün iştihasını kabartması; reddi ise, diğer devletlerin ona bunu yedirtmiyeceklerini pek iyi bilmesindendir.

İbrahim Bey'in beyanları umûmiyetle doğru, fakat son iki cümlesi zavallıcadır. Hem birbirine düşman iki bloktan birine gireceksin, hem de girdiğin zümrenin düşmanı olan bir devlet için istisnaî kayıt koyacaksın. Bu olacak iş midir? Yalnız bu noktada şu söylenebilir ki, İngiltere ve Fransa'ya dâir, muâhedede kayıt yoktur. Yalnız Rusya ile Almanya harb ettiği zaman, bizim de Rusya'ya karşı harbe gireceğimiz derpiş edilmiştir. Maamâfîh, muâhedeyi akdeden ricâlin, bunu bîtaraflığa göre tefsîr etmek istedikleri de düşünülebilir.

Yine aynı zat, ittifakın "harbden aylarca evvel yapıldığını" söylemektedir ki, yanlıştır. Anlaşılıyor ki, İbrahim Bey ittifak muâhedesini okumamıştır.

İttifak mevzuunda, bir de Cemal Paşa'nın görüşlerini dinlemekte fayda vardır:

> *"Alman-Türk İttifakı, herkesin zannettiği gibi, Harb-i Umûmî esnâsında akdolunmadı. Gerçi imzâ meselesi 2 Ağustos 1914'de vâki oldu ise de, müzâkerâta harbden evvel başlanıldı.* [28 Temmuz'da başlanmıştı. Bu târih, Avusturya'nın Sırbistan'a ilân-ı harb ettiği gündür. İttifak akdolunduğu gün, Almanya'nın Rusya'ya harb ilân etmesinden 24 saat geçmiş bulunuyordu.] *Müzâkerâta ne zaman ve kimin teşebbüsüyle başlanılmış olduğunu, tâ muâhedenin imzâ olunduğu güne kadar bilmiyordum. Fransa'dan avdet ettiğim günlerden birinde idi; Tal'at Bey, bana demişti ki: 'Paşa! Almanya bize şu şerâit dâhilinde bir ittifak teklîf etse ne dersin, kabul eder misin? İşte gördün ki, Fransa'dan hayır yok. Fransa olmadığına göre, Almanya'yı da reddeder misin?' Der'akab cevab verdim: 'Türkiye'yi münferid vaziyetten kurtaracak olan böyle bir ittifakı derhal kabul ederim.' dedim.* [Cemal iltibaslı ifâdeler kullanarak, ittifakın kendisine haber verilmeden imzalandığını, fakat o gün, Saîd Halîm Paşa tarafından çağrıldığını, bu dâvete şiddetli yağmur dolayısiyle geç gidebildiğini, uzun uzadıya anlatıyor. Sadrâzam kendisine "İttifaknâmeyi bugün imzâ ettiklerini; hukuk-ı mütesaviye esâsına müstenid, her iki tarafın menâfiini kâfil, şimdiye kadar hiç bir Osmanlı hükûmetinin akde muvaffak olamadığı bir mukaavele olduğunu" söylüyor. Cemal, verilen muâhedeyi okuyor ve "Sadrâzamın dediği vasıfları hâiz pek güzel bir mukaavele olduğunu" görüyor. Cemal "Ya Avusturya?" diye soruyor. Sadrâzam, iştirak ettiğini bildiriyor ve fikrini soruyor. Cemal:]*'Cenâb-ı Hak, memleket hakkında netâic-i nâfia*

istihsâline hâdim etsin, el-hayri fî-mâ-vaka'a.' [diyor ve sonra devam ediyor:] *"Başka hiç bir şey ilâve etmedim. Sadrâzamı tebrik ettim. Hâdisenin büyüklüğü beni derin düşüncelere sevkediyordu. Diyebilirim ki o gece, sabaha kadar düşündüm... Böyle bir zamanda eğer biz, hiç bir taraftan başı bağlı bulunmaz isek* (yâni bîtaraf kalırsak), *menâfiimiz hangi tarafla birlikte yürümeyi icâb ederse, o tarafa meyletmek imkânını elde bulundurmuş olurduk. Halbuki biz daha şimdiden kararımızı vermiş, partimizi ihtiyar etmişiz. Binâenaleyh, menfaat-i millîyemiz için muvâfık mı? Biraz daha beklemiş olsa idik, taraf-ı diğerin daha nâfi', daha müessir teklîfâtına tâbi' olmaz mı idik, ve bu teklîfâtı kabul etmek suretiyle nef'-i mülke daha hâdim bir iş görmüş olmaz mı idik? Şimdiye kadar bize, Fransa ile dost geçinmeyi tavsiye eden, zâhirî dostluk hissiyâtını ibzâl ile berâber, fiilî ve hakîkî hiç bir muâvenet göstermemiş olan Almanya, acaba neden dolayı, bu sırada bizimle akd-i ittifak için isti'cal gösterdi? Bâhusus öyle bir muâhede ki, Devlet-i Aliyye'yi Almanya ve Avusturya ile müsâvî hukuka mâlik telâkkî ediyor. Böyle bir fedâkârlığa bu iki imparatorluk neden râzı oldu? İşte bu bir sürü suâl zihnimi işgâl ediyor; bunları nasıl halledeceğimi bilmiyordum. Nihâyet karar-ı kat'îmi şu suretle verdim: Dünyada hiç kimsenin inkâr edemiyeceği hakîkatlerdendir ki, Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun hasm-ı cânıdır ve İstanbul'u almak yegâne ve başlıca emelidir. Bu emelden, İstanbul'a sâhip olamıyacağını anlayınca, gözünü Hindistan'a dikti. İngiliz siyâsetinin incelikleri sâyesinde, kendisine o yolun kapanmış olduğunu görünce, aksây-ı şarka teveccüh etti. Port Arthur'a kadar uzattığı ayağı, Japonlar tarafından kırılınca, al kanlar içinde geri çekildi. Şimdi artık asırdîde kâbe-i âmâline teveccüh etmekten başka çâre-i necât görmüyor. Ve bütün hırsiyle, 2,5 asırlık şikârına, zavallı Türkiye'ye son hücûmu yapmağa hazırlanıyor. Kırım seferindeki, Berlin Kongresi'ndeki ahvâl bugün bi'l-külliye değişmiştir.* (Paşa burada hata ediyor, bugün bile değişmiş değildir.) *Mısır'a hâkim olan İngiltere, Basra Körfezi'ne iktisaden nasb-ı nigâh etmiş olan Almanya'yı, İstanbul'a ve alel'umum Anadolu'ya göz dikmiş olan Rusya'dan ziyâde muzır addediyor. Binaenaleyh Mezopotamya'ya mukaabil, İstanbul'u Rusya eline terketmekten çekinmez.* (Pek öyle değil. İngiltere İstanbul'u Rusya'ya vermeğe harb içinde dahi tarafdar olmamış, bir açık şehir olmasını istemiştir. Yalnız Rusya mağlûbiyete doğru giderken kabul etmiş; bolşeviklik ilân edilince de Lloyd George 'Bize İstanbul'u verdirmeyen bir İngiliz Tanrısı olduğuna inanıyorum.' diyerek memnûniyetini bildirmiştir.) *Fransa ise, Suriye'de kendisine mümânaat edilmemek şartıyle Türkiye'nin taksîmine mümânaat edici-*

lerden değildir. (Paşa, bunları 1922'de yazdığı için, o günkü taksîm işine göre ahkâm yürütüyor. Halbuki Fransa, Filistin ve Lübnan'ı da istemekteydi. Verilmeyince, aldatıldığını ileri sürecektir.) *Müttefiklerinin Türkiye'deki menâfii ile kendi arzularının tevâfuk ettiğini gören Rusya için tâkip edilecek en esaslı siyâset, mümkün olduğu kadar Türkiye'yi münferid bırakmak ve dâima menfaatini intâc edecek tedâbire tevessül etmekten ibâret olur...*

"İngiltere, Rusya'nın arzuları hâricinde bir harekette bulunamıyacağını, Şarkî Anadolu vilâyâtı için istediğimiz me'mûrîni vermemekle isbat etti. Bu husus, Osmanlı İmparatorluğu'nun hâiz olduğu Hilâfet-i İslâmiye ünvanı, son senelerde kendisini pek ziyâde korkuttuğundan, bu imparatorluğun sukuutu ve Hilâfet-i İslâmiye nâmının İngiliz hâkimiyeti altında bulunan bir kıt'ada sâkin kudretsiz bir şahsa intikaali, kendisi için en büyük arzu edilecek şeylerdendi."

Paşa bundan sonra, "İki zümrenin Türkiye'ye has gâyelerini anlatıyor, İngiltere'nin, Fransa'nın istediği Suriye'den başka bütün Arab yarımadasına el koymak niyetinde olduğunu, Rusya'nın delîl istemiyecek derecede Türk düşmanı bulunduğunu belirtiyor, Almanya'nın coğrafî uzaklığı ve kara devleti oluşu sebebiyle, Türkiye'yi bir müstemleke gibi eline geçiremiyeceğini; Osmanlı ortadan kalktığı gün, İ'tilâf devletlerinin çelik çenberi içine gireceğini, cenûb-ı şarkîsinin ancak bizim sâyemizde açık olduğunu, binâenaleyh yegâne çâresinin tamâmiyet-i mülkiyemizi te'mîn olduğunu" söylüyor. Uzun vâdeli îmâr hayâlleri kuruyor, "Memleketi şu derece refaha kavuştururuz, Boğazlar'ı böyle tahkîm ederiz, memleket az zamanda tarîk-i mes'ûd-ı medeniyete girer; ordumuzu öyle takvîye ederiz ki, artık bir harbe atılmaktan çekinmeyiz." diyor. Bunları da bi'l-ittifak Almanya safında harbe girdiğimizin gecesi düşünüyor.

Yalnız Cemal, bilfiil harbe girmemizin mümkün olduğu kadar gecikmesine tarafdardır.

Kabînede yer almış ve gizli anlaşmayı imzalamış İttihatçı ricâlin şu ifâdelerinde bâzı müşterek noktalar vardır. Bir defa bu zevât, şu gizli ittifakın yegâne çıkar yol olduğunda hemfikirdirler. Böylece tamâmiyet-i mülkiyenin muhâfaza edileceğine inanmaktadırlar. Rusya'dan çok çekinmektedirler ve ittifakı, bu tehlikeye karşı bir te'mînat olarak görmektedirler. Hemen hiç birisi, muâhedenin imzâsı târihinde, Alman-Rus harbinin başlamış olduğunu ve akdin ikinci maddesine göre, Rusya'ya karşı harbe mecbur olduğumuzu nazara almış görünmemektedir. Ayrıca, başta mukaaveleyi imzâlayan

Sadrâzam olmak üzere, bir çokları, ittifakın bîtaraflığımızı te'mîn ettiğini ileri sürmektedirler.

Burada şu suâl hatıra gelmektedir: Pek iyi, elde bu kadar açık bir metin varken, bu adamlar neden "Bîtaraflığımızı te'mîn eden, tedâfüî bir ittifaktı." fikrinde ısrar etmektedirler? Bu zevâtın hepsi, akıllarını peynir ekmekle yemediklerine göre, ya şifâhî bir takım ön şartlar vardır; yahut da bâzı şeyler düşünmüşler demektir. Ön şartları, seferberliğin tamamlanması, Bulgaristan ve Romanya'nın vaziyetinin belirlenmesi, silâh ve malzeme gönderilmesi olarak zikredebiliriz.

Zâten Almanlar da bizim, hemen harbe girmemizi istememişlerdir. Nitekim Enver'in yardımcısı, yâni Erkân-ı Harbiye Reîs-i Sânîsi Bronsart von Schellendorf Paşa, daha evvel hazırladığı harb projesinde, Türkiye'nin iki yıl harbe girmemesini tavsiye etmiştir. Fakat bu, ittifak imzalanmadan evvel serdedilen bir mütâlâadır. Bütün bunlar, bizim için uzatma sebebleridir ve yazılanlara göre, bunları, Almanlar da kabul etmektedirler. Buna mukaabil, bizim ricâl, bilhassa Sadrâzam ne düşünmüştür? Bu zâtın beyânından anlaşıldığına göre, o, harbe girmek niyetinde değildir. İttifakı, İ'tilâf devletlerine, bilhassa Rusya'ya karşı bir te'mînât olarak görmektedir. Yine ona göre, "İ'tilâf devletleri sefîrlerinin söylediği şifâhî te'mînâta dayanılamaz." Bilhassa Paşa "Fî'l-vâki' onlarla akd-i ittifak ettik, fakat ittifakımız kendi maksadımıza göre vukû bulmuştu: İttifak etmek başka, onu hüsn-i isti'mâl etmek mühim ve başka işlerdir." derken, bâzı niyetler ihsâs etmiş ve tâkip etmek istediği siyasî mesleğine ışık tutmuştur. O, her halde şöyle düşünmüştür:

"Muâhede gizlidir; bu sebeple de, İ'tilâf blokuna açık bir cephe alınmamıştır. Onlar nazarında bîtaraf bir tavrımız vardır; gizlilik devam edeceğine göre, tarafsız durumumuz da sürebilecektir. Esâsen, muâhedede bîtaraflıktan bahsedilmektedir. Gerçi, Alman-Rus harbi patlayınca, Türkiye'nin Almanya safında harbe girme mecbûriyeti vardır. Fakat Almanya ile hududumuz olmadığı için, bizi icbâr etmesi güçtür. Burdaki Alman Askerî Hey'eti, bir harekete tevessül edebilirse de, bunlar şimdilik 80-100 kişiden ibârettir ve bir şey yapabilmeleri de zordur. Muâhedenin son maddesi, İttifakın gâyesini 'bugünkü çekişmeden doğabilecek beynelmilel karışıklığa karşı iki imparatorluğu korumak' şeklinde hülâsa ettiğine göre, harbe girmemiz için bir ahdî açık kapımız da vardır. Yapılan ittifak, İ'tilâf devletlerine ve bilhassa düşmanımız Rusya'ya karşı bizi muhâfaza edecek vaziyettedir. Ayrıca, İ'tilâf devletlerine karşı, ittifaka dayanarak, ağırlığımızı çok serbest bir

şekilde müzâyede mevzuu yapmamız ve siyasî icâzlar almamız mümkündür. Bu arada Alman silâh ve mühimmâtıyle askerî kuvvetimizi artırmamız lâzımdır. Kuvvetsiz, bîtaraf bir politika ise, bizim için tehlikelidir ve netîcesi meşkûktur. Müsellâh bîtaraflık en sâlim yoldur. Ancak bu tarzda, ahvâle hâkim olunabilir ve âniden vukua gelebilecek bir taarruza mukaabele edilebilir."

Beyanlarından anlaşıldığına göre, Paşa böyle düşünmüş olabilir ve bu kuvvetle muhtemeldir. Nitekim ifâdelerinde "İngiltere'nin Fransa vesâtetiyle Rusya ile uzlaştığını, bize karşı düşmanca bir meslek güttüğünü, bunun Balkan Harbi'nde ilân ettikleri Status Quo'nun değişmiyeceği prensibinin aleyhimize tebdîlinde, Londra Konferansı'nda, Vilâyât-ı Şarkîye ıslahı meselesinde de açıkça ortaya çıktığını" söylemekte ve "Bunlar, Rusya'nın İ'tilâf-ı Müselles devletleri arasındaki nufûzunun derece-i ehemmiyetini isbata kâfîdir. Fransa ise, Almanya karşısında büsbütün Rus menâfii ve gayreti gütmekteydi... En kavî ve muazzam devletlerin ittifaksız yaşayamadıkları bir devirde, Devlet-i Aliyye'nin hâl-i infiradda bulunması, kendini, bittabi' gâyet tehlikeli bir mevkide bulunduruyor ve Rusya'nın taarruzat-ı dâimesine karşı memleketimiz kendini müdâfaadan âciz kalıyordu... Benim şahsî fikrim, müsellâh bîtaraflık idi... Bizim bîtaraflığımız, Balkanlar'ın da bîtaraflığını te'mîn eyliyordu. Nitekim, Romanya'nın İ'tilâf lehine bîtaraflığını ihlâle tasaddî eylediğini işittiğimiz zaman, Başvekil Bretyano'ya 'Romanya bîtaraflığını ihlâl ettiği takdîrde Devlet-i Aliyye de aynı mecbûriyette kalacaktır.' dedik. Bu söz de Bretyano'yu fikir ve hevesinden vazgeçirdi. Bu veçhile müttefiklerimize muâvenette bulunuyor ve düvel-i İ'tilâfiyeyi gerek Kafkasya, gerek Mısır hududunda, bir çok ordular bulundurmağa mecbûr ediyorduk. Müttefiklerimiz, Balkan Harbi'nden yaralı çıkmış olan Devlet-i Aliyye'den, harbe iştirak etmeyen ve 30 sene İttifak-ı Müselles'ten istifâde eden İtalya ile Romanya'dan daha ziyâde müstefid oluyordu. Bundan fazla bir şey beklemeye hakları yoktu." demektedir.

Paşa, tuttuğu bu meslekte, yâni ittifaklı fakat müsellâh bîtaraflıkta devam edebilir miydi? Buna "Mümkündü, fakat güçtü." cevâbını vermek lâzımdır. Mümkündü. Yalnız, kabîne içinde, askerî ve mülkî ricâlde, demir gibi bir tesânüd ve bu mesleğe harfiyyen riâyet lâzımdı. Güçtü, çünkü böyle bir tesânüd yoktu. Âdeta İttihatçı reîsler, ayrı ayrı meslek tâkip eder bir halde idiler. Yâni, tâkip edilecek siyâsette müttehid değil idiler. En büyük zaaf da bu idi. Yine mümkündü; Alman askerî hey'etini, yalnız müşâvir olarak kullanacaklardı. Goben ve Breslau'ı Alman kumandanı ve efradından ayıracaklardı. Halbuki bunu yapamadılar.

Almanlar ise, Rusya seferberliğini yapmadan Fransa'yı saf dışı edip Ruslar'a teveccüh edemediler. Kayser orduları Marn'da durunca, Alman erkân-ı harbiyesinin en büyük tehlike addettiği bir vaziyetle karşılaşıldı. Yâni Almanya, hem şarkta, hem garbda muhârebe etmek mecbûriyetinde kaldı. Berlin, Türkiye'yi harbe girmesi, İngiliz ve bilhassa Rus kuvvetlerini üzerine çekmesi, şark ve garb cebhelerinin yükünü hafifletmesi için şiddetle sıkıştırmaya başladı. Türkiye'nin ayak sürümesi, onları bir emr-i vâki' yapmaya zorladı ve "Karadeniz vak'ası" ihdas edildi. Şimdilik sadedimiz dışında kalan bu noktaları bir kenara bırakıp, yeniden ittifak muâhedesine dönelim.

Kabînede en ateşli Alman tarafdarı olduğu iddia edilen Enver ne düşünmektedir? O, Almanlar safında körü körüne harbe tarafdar mıdır? Yoksa müsellâh bîtaraflıkta, Sadrâzam ile aynı kanaatte midir? Bu suallerden birincisine menfî, ikincisine nisbeten müsbet cevab verebiliriz. Enver, yapılmış olan ve hâlen de yapılagelen garîb ve mânâsız propagandaya rağmen, körü körüne bir Alman tarafdarı değildir. Bîtaraflık politikasında da nisbeten ve önceleri Sadrâzam'la aynı düşünmektedir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, İttihatçılar, en ziyâde Rusya'dan korkmaktadırlar. Harbi, Hellferich'in dediği şekilde "Düvel-i İ'tilâfiyenin kazanması hâlinde, Ruslar'ın İstanbul'u almasına hiç bir kuvvetin mâni olamıyacağına ve Türkiye iştirak etsin veyâ etmesin, harbin, Osmanlı Devleti için varolma veya yok olma harbi olduğuna" kaanidirler. Bu sebeple gerek Enver, gerek Saîd Halim Paşa ve İttihat zimamdarları, Ruslar'la da münâsebetleri devam ettirmektedirler. Rus sefîri Giers'in yazdığına göre, Türkiye harbe girinceye kadar da bu dostâne münâsebetler tevâlî etmiştir. Hattâ Enver, Alman-Türk Gizli İttifakı'ndan üç gün sonra, yâni 5 Ağustos 1914'te, Rus askerî ataşesi general Leont'yef'i kabul etmiş, ona alışılmamış bir şekilde, ittifak da teklîf etmiştir. Enver, ataşeye şu beyânâtta bulunmuştur:

> *"Türk seferberliği, asla Rusya'ya müteveccih değildir. Türkiye'nin Rusya'ya karşı hiç bir taarruz niyeti yoktur. Türkiye, Rusya ile çok uzun bir sınıra sâhiptir ve dolayısiyle, dostâne münâsebetlerinin idâmesiyle alâkalıdır. Şâyet Rusya, harbden mağlûb veyâ zayıf olarak çıksa bile, yine de Türkiye'den kuvvetli ve dâima ona zarar îkaa edebilecek halde olacaktır. Maamâfîh Türkiye, Rusya'yı Kafkas hudûdunda rahatsız edebilir. Fakat hüsnüniyetini göstermeğe hazırdır; meselâ hudutlardan IX. ve XI. fırkalarını çekebilir. İlân edilen seferberlik, Rusya'ya mâtuf değildir; memleketin şartlarından doğmaktadır. Balkan devletleri sükûnet bulmuş değildir; Türk ordusundaki müşkil durumdan istifâde ile her dakîka harekete geçebilirler. Türk seferberliğini ikmâl*

aylarca zamana mütevakkıftır, Bulgar ve Yunan orduları ise, bir kaç günde hazır olabilirler... Hâlihazırdaki ihtilâftan, büyük ve küçük devletlerin, kendi menfaatleri için bir şeyler koparmaya çalışacaklarına şüphe yoktur. Türkiye, eğer bundan istifâde etmek istemezse, tuhaf bir şey olur. Bâhusûs bunlar, vaktiyle Türkiye'ye âit sahalara taalluk edecek olursa.

"Eğer Türk hükûmeti bunu ihmâl ederse, millet nazarında ebediyen prestijini kaybedecektir. Zîra Türk halkı geçirdiği bu kadar musîbetlerden sonra, mâneviyâtının yükseltilmesi ihtiyacını duymaktadır. Mesele, şu veya bu parçayı almaktan ibâret de değildir. Ahâli 'Neden siz bunu dahi alamadınız?' şeklinde bir muhâkeme yürütecek de değildir. Devletin kudreti ve enerjisinin, henüz tükenmediğini ve yaşamakta devam ile ileriye doğru gitmek iktidarına sâhip olduğunu, halkın hissetmesi lâzımdır. Bu itibarla biz, hattâ çok az şeylerle iktifâ edebileceğiz; ancak bu husus te'mînât altına konmuş olsun.

"Hâkim görüşe rağmen Türkiye, henüz İttifak devletleriyle ve bilhassa Almanya ile herhangi bir muâhede ile bağlanmış değildir. Bu sebeple, şâyet Rusya Türkiye üzerinde durursa, bizim ile anlaşması imkânsız değildir. Bunun için Rus diplomasisinin reel bir zemîn üzerinde yürümesi ve Türkiye'nin menfaat ve taleplerini nazar-ı dikkate alması gerekmektedir. Bu talepler, bittabi' Türkiye'nin bâzı arâzi elde etmesine bağlıdır. Bu bâbda Türkiye, çok az şeyle iktifâ edebilir. Adalar ve Trakya'dan bir kısım arâzinin Türkiye'ye ilhâkı. Rusya bu taleplere kolayca katılabilir, zîra Bulgaristan'a Makedonya'yı, Yunanistan'a Epir'i, Sırbistan'a Bosna-Hersek'i bırakabilir ve şu devletleri tatmîn edebilir.

"Bunu müteâkip Türkiye'nin diğer bir talebi olacaktır: Rusya ile 5-10 sene müddetle tedâfüî bir anlaşma akdetmek. Bu anlaşma, Türkiye'ye, rahat durmayı sevmeyen Balkanlılar'a karşı, sulh ve sükûnet sağlayacaktır... Bunun karşılığı olarak Türkiye, harbde müzâherette bulunabilir. Gerçi Türk ordusu hâl-i hâzırda büyük ve teknik zâviyeden tam mücehhez değildir. Fakat bu kuvvet, şimdiki hâdisatta hissesine düşeni yapabilir. Bu ordunun sevkedileceği istikaamet, Rusya'ya âit bir mesele olacaktır.

"Balkanlar'da vaziyet takarrür etmiş değildir. Romanya ve Bulgaristan sallanmaktadır. Bulgaristan gâliba, İttifak-ı Müselles'e girmiştir. Bu vaziyette Osmanlı ordusu, Rus menfaatlerine muvâfık bir tanzîm vâsıtası olabilir. Türkiye'nin Rusya'ya katılması, Romanya ve Yunanistan'ı da aynı yola sevkedebilir. Bulgarlar bunu yapmadıkları takdîrde

kaybedeceklerini bilirler. Şu vaziyette, bu devletlerin Avusturya'ya hücûmları hâlinde, Osmanlı ordusu bir ihtiyat rolünü oynar ve Avusturya da muhakkak mağlûb olur. Balkan devletlerinin her hangi biri şâyet Rusya'ya karşı çıkarsa, Türkiye bu devlete karşı harekete geçerek, Rus menfaatlerinin zarara uğramasına mâni olabilir. Bu devletin Bulgaristan olması kuvvetle muhtemeldir ve Sırbistan'a karşı harekete geçmesi beklenebilir. Nitekim bir kaç gün önce, Türkiye'ye mürâcaatta bulunmuştur.

"Nihâyet bir ihtimal daha vardır: Bütün Balkan devletleri, tarafsızlığı muhâfaza etmek isteyeceklerdir. Bu hâl ise, Rusya'nın menfaatine hizmet edecektir ve biz de o zaman, rahat bırakılmış olacağız.

"Rusya ile anlaşma, her iki tarafa sükûnet te'mîn edecektir. Bu yapıldığı takdîrde, Kafkaslar'da müslümanların, Ermenistan'da da Ermeniler'in kıyâmları tasavvur edilemez. Bir de Boğazlar meselesi kalıyor. Bu mesele, ancak iki tarafın birbirine düşman olduğu zaman ve muğlak durumlarda had bir şekil alır. Bir defa dostluk teessüs edince, problem kendiliğinden kalkmış olacaktır.

"Rusya ile ittifakın, gerek ahâli ve gerekse hükûmet mehâfilinde muhâlefetle karşılanacağı muhakkaktır. Bunun hallini ben (Enver) *üzerime alacağım; yeter ki, mesele doğru yola girsin. Anlaşmanın Türkiye için büyük menfaatler sağlayacağı takdîr edilsin; o zaman herkes, sevinçle buna yanaşacaktır.*

"Bir de Alman te'sîrini nazarda tutmak lâzımdır. Bu, korkulacak bir şey değildir. Türkiye'yi kendi taraflarına çekmek, Alman menfaati icâbıdır. Fakat Alman menfaati, Türk menfaati ile aynı olmaz. Bizim Alman Askerî Hey'eti'ni dâvetimize, Rus hükûmeti çok düşmanca bir tavır almıştır, ve şimdi de, bu hey'etin kalışından şüphelenmektedir. Bu endîşe kaabil-i îzâhtır. Alman zâbitânının ilk vazîfeleri, harb ilân edilince çekilip gitmekti. Eğer onlar, bu arzuyu izhâr etmiş olsalardı, ben onları bir dakîka alıkoymazdım. Fransızlar gitmek istediler, ben de onları gönderiyorum. Fakat Almanlar, böyle bir mürâcaatta bulunmadılar ve benim elimde, onları yollamam için her hangi bir sebep de yoktur. Bilhassa seferberlik esnâsında bunu yapamam; zîra onların bu hususta orduma yapacakları hizmet kıymetli olacaktır. Arada mevcut kontrat da, böyle bir şey yapmama mâni olmaktadır. Onlar ne için alıkoyarlar, ne maksatları vardır? Beni bu hususlar alâkadar etmez. Ben sâdece, Türk ordusuna getirdikleri faydayı düşünürüm. Almanlar'ın kalmak arzularının yegâne âmilinin, bizi Ruslar'la harbe sürüklemek

olduğundan şüphe etmiyorum. Fakat bu o kadar kolay değildir. Çünki ben onların teşvîklerine kolayca kapılmam; zîrâ her şeyden önce ve ancak, Osmanlı menfaatlerini nazar-ı itibâra alırım. Her hâl-ü kârda, onların Türkiye'de kalışları muvakkattır. Şâyet aramızda bir anlaşmaya varılırsa, ben Almanlar'a 'Siz artık düşmanımızsınız ve uzaklaşmanızı ricâ ediyorum.' demekte bir dakîka tereddüt etmeyeceğim..

"Eğer ben böyle konuşuyorsam, hüsnüniyet sâhibi Osmanlılar'ın, beni tasvîb edeceklerini biliyorum. Ayrıca Sultan Hazretleri, beni, ordunun başına geçirmek lûtfunda bulundular ve dolayısiyle ben, orduya dayanabilirim. Şâyet Almanya bu harbden muzaffer çıksa dahi, Türkiye, Almanya'nın intikamından korkmamaktadır. Zîra Almanya, Türkiye'ye esaslı zarar verebilecek vaziyette değildir. Trablus'taki şahsî tecrübemle, karadan sınırı olmayan bir memlekete karşı harb yapmanın ne kadar güç bir şey olduğunu biliyorum. Trablus'ta İtalyan askerî hey'etine karşı muvaffak bir mukaavemet teşkîli mümkün olduğuna göre, Türkiye'de böyle bir mukaavemetin daha da kuvvetli olacağına şüphe yoktur."

Ataşe'ye göre "Enver bu sözleri, tam bir sükûnet ve itmi'nan verici bir samîmiyetle ifâde etmiş ve ikinci ziyârette onu merdivenlere kadar teşyî etmiş; hattâ heyecanlanıp elini havaya kaldırmış ve 'Allah vere de, gayretlerimiz muvaffakıyetle husûl-pezîr olsa.' demekten kendini alamamıştır."

Enver'in bu beyânını, çok güzel bir ihtimaller değerlendirmesi olarak vasıflandırmak mümkündür. Bu beyan kendisinin muhâkeme sağlamlığına da ışık tutmaktadır. Nitekim, ataşe general Leont'yef "Enver'in siyâsî vaziyeti, Türkiye menfaatleri zâviyesinden gâyet doğru olarak tedkîk ve tasvîr ettiğini" hükûmetine bildirmiştir. Hattâ diyebiliriz ki, bu değerlendirme; yalnız Türkiye değil, Rusya zâviyesinden de çok iyi bir ihtimaller değerlendirmesidir. Yalnız burada en fazla sürçen nokta, temâs edilerek geçilen Boğazlar meselesidir. Bu nokta, Rusya ve Türkiye için hayatî ehemmiyettedir. Şöyle ki, Türkiye, anlaşma olursa, hiç olmazsa silâh ve mühimmat yüklü ticâret gemilerinin geçişini serbest bırakacak ve Rus ordusunun en fazla ihtiyaç duyduğu techizât noksanını giderecektir. Bu ise, Rusya'nın gâlib gelmesine sebep olabilecektir. Netîcede, muzaffer bir Rusya, muâhedeye rağmen, Boğazlar işini halle kalkabilecektir. Buna müsâade etmediği takdîrde ise, zâten Rusya'nın ve İ'tilâf devletlerinin fiilî sıkıştırmasıyle karşılaşabilecektir. İkinci Dünya Harbi'nde bu olmamış; çünkü Almanya, kısa müddet içinde Elbruz Dağları'na dayanmış; Karadeniz'in şimâl sâhili Almanya hâkimiyetine geçmiştir. Bunun üzerine müttefikler, İran'ı işgâl ederek, nakliyâtı oradan yap-

mışlardır. Esâsen motorlu vâsıtalar, 1940'larda, son derece gelişmiş ve mesâfe mefhûmunu, ihmâl edilebilir kılmışlardır. 1914'te ise vaziyet başkadır.

Enver'in yukarıdaki değerlendirmesinde akla gelen bir nokta daha vardır. Acaba, Almanlar'la gizlice anlaştıktan sonra yapılan bu konuşma samîmî midir? Buna mutlak mânâda bir şey denemez.. Fakat "gayr-i samîmîdir." hükmü de verilemez. Kaldı ki, Türk dostu olmayan sefîr Giers ve ataşe, Enver'in teklîfini "ciddî" olarak tavsîf etmişler ve bunu "Derhal kabul etmemiz lâzımdır, çünkü zamanın sabrı tükenmiştir." tarzında bircümle ile hükûmetlerine bildirmişlerdir. Onlara göre "Yarın çok geç olacaktır ve Türkiye'nin reddedilmesi, onu kat'î olarak ve bir daha geri gelmiyecek bir şekilde düşmanlarımızın kucağına atacaktır. Eğer Enver samîmî değilse bile, bizim râzı olmamız, en azından vaziyeti vuzûha kavuşturacaktır."

Rus sefîri ve ataşesi, Sadrâzam'la da görüşmüş; ondan da Enver'in dediklerini tasdîk eder cevaplar almıştır. Sefîr bunları da Petersburg'a bildirmiş ve çok acele etmelerini tavsiye etmiştir.

Halbuki Petersburg, pek ağır davranmıştır. Teâtî edilen telgraflar, Hâriciye Nâzırı Sasonow'un, meselede baştan beri menfî bir tavır aldığını gösterecek vaziyettedir. Meselâ, İstanbul sefîrinin "Kat'î vaziyet alınız, oradaki Türk maslahatgüzârının mütâlaası, Bâbıâli'nin harbden önceki düşüncelerini aksettirmektedir. Şimdi bu fikir terkedilmiştir. Oradaki Türk maslahatgüzârı revîş-i hâdisâtı bilmiyor. Halkın ve ordunun kuvve-i mânevîyesini yükseltmek için, Sadrâzam'a ve Enver'e, arâzî husûsunda kazançlar te'mîn etmek lâzımdır. Bu suretle halkın ve ordunun 'Türkiye'nin şunları, şunları kazandığını bilmesi' lâzımdır. Kanaatime göre, bilhassa Adalar'ın Türkiye'ye geri verilmesi gerekir." yollu cevabına, Sasonow "Enver Paşa ile müzâkerâta devâm ediniz ve zaman kazanınız." yollu cevap vermektedir. Hattâ "Türkler'le dostça müzâkereler yapmakla berâber, onların düşmanlıklarından Ruslar'ın korkmadıklarını ve bize karşı harekete geçtikleri takdîrde bütün Anadolu'yu kaybedeceklerini, aynı zamanda Fransa ve İngiltere ile de harb edeceklerinden, Türk mevcûdiyetinin tehlikeye düşeceğini anlatınız." şeklinde bir cevap vermiş ve bununla da tehdît edici ve korkutucu bir politika tâkibine yeltenmiştir.

Ayrıca Sasonow, İstanbul sefîrinin, Türkiye'nin çok ehemmiyetli olduğu, onu kendi taraflarına çekmenin fevkalâde lüzumlu bulunduğu görüşüne de katılmamıştır. Ona göre "Bu anlaşma, Rusya'ya fazla bir şey te'mîn etmeyecektir; bilâkis târihî hedefi olan, İstanbul ve Boğazlar meselesinin Rusya lehine hallini güçleştirecektir." Fakat, bilâhare Sasonow, Göben ve Bres-

lau'ın gelmesi üzerine, biraz kendini toplamış; "Türkiye'nin seferberliği tâtîl etmesi hâlinde, üç hükûmetin garanti vermeyi düşünebileceklerini" bildirmiştir. Maamâfîh o, Fransa ve İngiltere'ye başvurmuş; Grey "İstanbul şunu anlamalıdır ki, Türkiye harbe girer ve Almanya mağlûb olursa, kendisi için tehlike başgösterecektir." cevâbını vermiştir. Sasonow, nihâyet, "Türkiye'ye Limni adasının verilmesini" İngiltere ve Fransa'ya teklîf etmiştir. Bu garîb pazarlık ve oyalama siyâseti ise, Türkiye'yi İ'tilâf devletlerinden daha da uzaklaştırmıştır.

Bu yazılanlardan anlaşılıyor ki, İttihatçı hükûmet ile bunun en fazla Alman tarafdarı olarak bilinen kuvvetli unsuru Enver, vaziyeti yoklamışlardır. Alman gizli ittifakından üç gün sonra, Rusya'ya anlaşma teklîfi, bâzılarınca "oyalama" yâhut "numara" olarak görülmüştür. Bu hüküm, tam kabul edilemez. Enver'in Ruslar'la ittifak teklîfini, kendisinin, hiç olmazsa bîtaraf kalmayı ve harbe girmemeyi istediğine, kuvvetli bir delîl olarak görmek mümkündür. Maamâfîh, Ruslar'la ittifak hâlinde Boğazlar'ın hiç olmazsa silâh ve malzeme yüklü ticâret gemilerine açık olması; dolayısiyle Ruslar'ın techîz edilmesi bir emr-i zarûrîdir. Bunun da tatbîk kaabiliyeti azdır ve Türkiye'ye faydası şüphelidir. Hâdiseler ilerledikçe, Enver'in bu fikirden caydığı anlaşılmaktadır. Nitekim Cemal de, önce İ'tilâf tarafdarı olduğu halde, sonra hâdiselerin gelişmesi ile Merkezî Devletler politikasına yanaşmış ve harb tarafdarı olmuş görünmektedir.

Türkiye'ce yapılan toprak talepleri, o günkü halk efkârını tatmîn, İttihatçılar'ın durumunu kuvvetlendirmek ve dolayısiyle, harb tarafdarlarını iknâ için gereklidir. Ayrıca bu, İ'tilâf Devletleri'nin, Türkiye'ye verdikleri ehemmiyeti de gösterecektir. Halbuki bu asgarî talepler de, sarîh olarak kabûl edilmemiş; Türkiye ancak oyuncak tâvizlerle avutulmak istenmiştir.

Cemâl'in hâtıratından, Osmanlı isteklerinin usûlen ve âdeta lâf olsun diye yapıldığı gibi bir mânâ da çıkmaktadır. Fakat bu, tam olarak kabul edilemez; çünkü diğerleri , özellikle Câvid, bunun ciddî olarak yapıldığını söylemektedir. Nitekim Câvid'in, kapitülasyonların kaldırılmasını kabul sadedinde Fransız ve İngiliz sefîrlerine yaptığı teklîfler ise Bompard ve Mallet tarafından "güç bir mesele" olarak vasıflandırılmıştır. Câvid, kendisi ile bir kısım nâzırların harb aleyhdarı olduğunu söyleyerek, onlara, hiç olmazsa fikirlerini kabul ettirebilmeleri için, Türkiye'ye bâzı tâvizler verilmesini istemiştir. Câvid bu teklîfleri yaparken, ayrı bir grup adına konuşur gibidir. Fakat, gerek Paris, gerek Londra'ca iktisadî ve siyasî istiklâle müteveccih bu tedbîrler, büyük bir kayıp addedilerek, kabûle şâyân görülmemiştir. Hattâ bir yabancı muharrire göre "Bu şartlara bağlı olarak Türkiye bîtaraflığının te'mîni, kabul edilebilir bir husus değildir."

Bütün bu nakledilenlere göre, ortada, Türkiye için yalnız Almanya'ya istinad etmek mecbûriyeti kendini göstermektedir. Nitekim N. Clado isimli bir Rus kurmayı, o sırada yazdığı bir makalede:

"Türkiye'nin çıkmaz bir yola girdiği inkâr edilemez.. Almanlar'ın bu harbde mağlûbiyeti kuvvetle muhtemel olmakla berâber, Türkler için, onlardan başka el uzatılacak kimse yoktu. Türkler'in Avrupa'da kalması ve Boğazlar'a sâhip olması yalnız Almanlar'ın işine yarar. (Kalınan Avrupa da bugünkü 23 bin kilometrekarelik Trakya parçasıdır ve el ayası kadar bir arâzidir. Rus zâbiti bize bunu bile çok görüyor!) *Türkler de iyi anlamışlardır ki, Avrupa'daki topraklarını ve Boğazlar'ı muhâfaza için biricik ümit, Almanya himâyesidir. Kendimizi Türkler'in yerine koyarsak, o zaman bu büyük Cihan Harbi'nde, kat'î bir bîtaraflıkla Türkler'in, tamâmiyet-i mülkiyelerinin muhâfazasına inanmıyacaklarını anlarız."*

demektedir. Yine bir Rus olan E. Adamov:

"Fransa'nın müstenkıf kalmasından dolayı İ'tilâf hükûmetleri, Türk tamâmiyet-i mülkiyesinin te'mîn edilmekte olduğuna dâir formaliteye muvâfık, yazılı bir garanti vermediler. Şâyet İ'tilâf devletlerinin teklîflerinde mevcut faydaları, bir gâlibiyet hâlinde Almanya tarafından vaad edilen menfaatlerle karşılaştıracak olursak, Türkiye'nin yegâne ciddî ve samîmî dostu kalmışsa, onun da Berlin olabileceğine Türkler'in her gün daha ziyâde inanmasına hak vermemiz gerekir." demektedir.

Burada şu noktaların da nazardan uzak tutulmaması lâzımdır: Fransa 1830'da Cezâyir'i, 1880'de Tunus'u işgâl etmiş; Fas'a mukaabil Mısır'ın İngiltere'ye geçişini 1904'te tasvîb etmiştir. Anadolu'da, Suriye'de, Lübnan ve Filistin'de Bâbıâli'den muttasıl yeni işletme imtiyazları istemekte; Osmanlı ülkesindeki hıristiyan ekalliyetlerin hâmisi vaziyetini almaktadır. İtalya, Trablusgarb'ı zaptetmiştir. Oniki Ada işgâlde devam etmektedir. Anadolu'daki emellerini ise gizlememektedir. Türkiye'nin ırsî düşmanı olan Rusya, iki asırlık rüyâsı olan İstanbul ve Boğazlar üzerinde ısrarlıdır. Ermenistan projesiyle İskenderun'a inmek, hattâ Ortodoks hâmisi olarak Kudüs'e yerleşmek istemektedir. İngiltere'ye gelince, 1907'de Rusya'ya yaklaşmış; Rus emellerine karşı rûy-ı kabûl göstermeğe başlamıştır. Osmanlı ülkelerinin taksîmine tarafdardır. Mısır'ı işgâl altında bulundurmakta, Fırat ve Dicle havâlisine kıs-

kanç gözlerle nazar etmekte, Basra ve Akabe körfezlerinde hâkimiyetini perçinlemektedir. Arabların ayrılık temâyüllerini teşvîk eden, hattâ hazırlayan bu devlet, Balkan devletleri lehine Rumeli'nin parçalanmasına mâni olmamış, hattâ Osmanlı mülkünün taksîmi teklîflerini görüşmeğe başlamıştır.

Buna mukaabil Almanya, hiç değilse zâhiren, Osmanlı ülkelerinden menfaat istemez görünmüş, Makedonya ve Girit meselelerinde devletlerce düşünülen tazyîk tedbîrlerine iştirak etmemiş; bir çok ahvâlde bizi tutar bir tavır takınmıştır. 40-50 senedir Almanya, Türkiye lehinde bir devlet intibâı vermiştir. Nitekim Fransız Hâriciye nâzırlarından Jean Pichon, bu noktalara işâret ederek, Türkiye-Almanya ittifakının tabiî olduğunu söylemekte; Türkler için yegâne ümidin de İttifak blokunda bulunduğuna işâret etmektedir.

Devletler hakkında, bizim istikbâlimiz zâviyesinden bu umûmî ve basit değerlendirmeyi yaptıktan sonra, diyebiliriz ki, bu çok büyük bir oyundu. Onu ancak halk kitlesince itimad edilen, politik zekâ ve kıvraklıkta olan nufuzlu siyasîler oynayabilirdi. Halbuki İttihatçılar, çok büyük oyuna girmiş, küçük aktörlerdi. Bu büyük oyunu çevirebilecek politik nufûz ve kifâyet onlarda yoktu. Demek istediğimiz şudur: Yukarıdan beri serdettiklerimiz, umûmî zannın hilâfına, Almanya ile gizli ittifakın "düşüncesizlikten, İttihatçılar'ın akıldan uzak siyâsetlerinden Alman tarafdarı olan Enver'in harb arzusundan, iktidarda kalmak istemelerinden" doğmadığını ortaya koymaktadır. "İ'tilâf devletleri toprak bütünlüğümüzü garanti etmişken, sırf Enver'in Alman tarafdarlığı yüzünden Harb-i Umûmî bâdiresine atıldık." gibi iddialar, mesnedsizdir; boştur ve koftur. Harbde mağlûb olunduğu, netîce fecî oduğu için, ucuz hükümler ve seoepler aranmıştır. Hele Enver büyük gadre uğramış; zavallı İslâm idealisti, kısa müddet sonra şehîd olduğundan, 'Vur abalıya." cinsinden ithamlara mâruz kalmıştır. Bu ithamların en yakın arkadaşları tarafından bile yapıldığını söylemek lâzımdır.

İşte Türkiye'nin Almanya ile yaptığı gizli ittifakın mâhiyeti bundan ibârettir. Şu anlaşmanın İttihatçı kabîne tarafından "müsellâh bîtaraflık için kuvvetli bir mesned" telakkî edildiği, fakat tedbîrsizlikler yüzünden istenilen netîceye ulaşılmadığı anlaşılmaktadır. Harbe girmemizi yalnız bu gizli ittifaka bağlayamayız. Bu ittifak bulunmasına rağmen, biraz güç olmakla berâber, harbe girmeyebilirdik. Eğer başımızda, maddî ve mânevî otoriteye sâhip bir siyasî lider bulunsaydı... Eğer, İttihatçı ricâl arasında tam bir tesânüd bulunsaydı, bu hususta müşterek ve basîretli tedbîrleri alabilselerdi, bu mümkün bir keyfiyet gibi görünmektedir. Yalnız, bu gizli ittifakı, Almanya safında harbe girmemiz için atılmış küçük bir adım olarak görmek lâzımdır. Fakat Alman gemilerinin Boğaz'dan girişi, kumandan ve mürettebât değiştirmeyişi, hele Karadaniz'e çıkışı, Berlin'in istediği anda harbe girmemiz demekti.

"Göben" ve "Breslau"ın Boğazlar'dan Geçişi ve Doğurduğu Neticeler

Merkezî devletler safında harbi, bir emr-i vâki hâline getiren ve kaçınılmaz yapan, "Göben" ve "Breslau"ın Boğazlar'dan geçişi ile bunların ihdâs ettiği "Karadeniz vak'ası"dır.

"Göben" ve "Breslau" gemileri, Bône ve Philippevile şehirlerini bombardıman etmişler ve kendilerini tâkip eden İngiliz Akdeniz donanmasından kaçmışlardır. Bu gemiler için sığınılacak en elverişli yer, Avusturya'nın Adriyatik Denizi'ndeki Pola deniz üssüdür. Fakat buraya giriş yolunun İngiliz Akdeniz filosu tarafından kesildiği tahmîn edilmiştir. İstanbul'daki Alman sefîrine gelen bir şifre üzerine Wangenheim, Enver ile görüşerek, gemilerin Türkiye'ye gelmesine karar verilmiştir. Gemilerin husûsî surette gönderildiği hakkında iddialar da vardır. Fakat hâdiselerin akışından anlaşıldığına göre, harb çıktığı anda gemiler Akdeniz'dedir. Üslerine dönememişler ve İngiliz donanması tarafından tâkip edilmişlerdir. İngiliz filo kumandanı merkezden emir almadığı için, tâkiple iktifâ etmiş; saf dışı etmesi mümkünken, ihtiyatlı ve teennili davranmıştır. Sonradan İ'tilâf devletlerine mensup muharrirler, bu iki geminin sırf İngiliz amiralinin basîretsizliği yüzünden kaçırıldığını, eğer saf dışı edilselerdi, harbin iki sene önce biteceğini söyleyip durmuşlardır. Yâni İngiliz filo kumandanının, İngiltere harbe girdikten sonra dahi gerekeni yapmamasının ve merkezden emir beklemesinin, bu kadar büyük bir netîce husûle getirdiğini, milyonlarca âilenin yurtsuz, babasız kalmasına sebep olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu, târihte olağan şeylerdendir. İşte bu iki gemi de, geceden istifâde ederek ve sür'atlerinden faydalanarak, tâkipten kurtulmuşlardır. Bir rivâyete göre gemiler, istim boruları patlatılacak derecede sür'atli çalıştırılarak, Boğaz önüne gelmişlerdir (11 Ağustos 1914/19 Ramazan 1332).

Enver ise, Berlin'in Erkân-ı Harbiye Arşivi'ne istinâden yazdığına göre, "5 Ağustos'ta gemilerin Boğaz'a alınması için, müstahkem mevki kumandanlığına emir vermiş; ayrıca başka devlet donanmasının duhûlü hâlinde ateş edilmesini istemiştir." Alman gemileri 11 Ağustos günü, saat 6.50'de, Boğaz'dan içeriye girmişlerdir. Baron Kress'in nakline göre ise "10 Ağustos'ta Kal'a-i Sultâniye müstahkem mevkiinden, Başkumandanlık Vekâleti'ne Göben ve Breslau Alman gemilerinin içeriye girmek için ricâda bulunduklarını müş'ir bir telgraf gelmiştir. Kendisi Enver'in odasına koşmuş ve müsâade için ricâda bulunmuştur. Enver "Böyle mühim bir kararın Sadrâzam'la görüşmeden verilemiyeceğini" söyleyerek itiraz etmiştir. En kısa gecikmenin, telâfî edilemiyecek âkıbetler doğuracağı cevabı üzerine, Enver, 'İçeriye alın-

sın.' cümlesiyle kararını vermiştir. 'İngiliz gemilerinin tâkibi ve Boğaz'ı zorlamalarına ateş edilsin mi?' suâline ise, Enver 'Bu benim yalnız başıma karar vermeme imkân olmayan bir meseledir; bunu ancak Nâzırlar Hey'eti halledebilir; çünki bu hal, İ'tilâf devletlerinin derhal muhâsemâta geçmelerini intâc edebilir.' demiştir. Kress'in, 'Mevki kumandanına vâzıh emir verilmesi icâb ettiğini, mes'ûliyetin mâdunlara yükletilmemesi lâzım geldiğini' söylemesi üzerine de Enver 'Evet.' cevâbını vermiştir."

Şu ifâde, daha evvel bir emrin verilmediği hakkında kâfi bir sarahati hâizdir. Cemal'in yazdığına göre, "8 Ağustos günü Alman ataşe-naneli Kapitän" Humann Bahriye Nezâreti'ne gelmiş; İngiliz donanması tarafından tâkip edilen gemilerin Çanakkale'ye doğru çekilmekte olduğunu, kömüre ihtiyaçları bulunduğunu bildirmiştir. Sadrâzam, Enver ve Tal'at'la yapılan konuşma üzerine Derince deposundan 5-6 bin ton kömür, 6 saat içinde vapura yüklenerek Adalar Denizi'ne gönderilmiştir." Buna göre, kabîne, en aşağı 8 Ağustos'ta gemilerin Boğaz'a geleceğinden haberdardır. Cemal, gemilerin girişi hakkında şu malûmâtı vermektedir:

"4 Ağustos gecesi, yine ber-mûtâd, Prens'in yalısında ictimaımız mukarrerdi. Tal'at, Câvid ve Halil Beğlerle ben, daha evvel gelmiştik. Müteâkıben vâsıl olan Enver Paşa, kendisine has olan sâkin tavrıyle gülerek 'Bir oğlumuz dünyaya geldi.' dedi. Bittabiî, bundan bir şey anlamamıştık. Bizi çok merakta bırakmıyarak, 'Goeben ile Breslau bu sabah Çanakkale önüne gelmiş ve İngiliz donanması tarafından tâkib edilmekte olduğundan bahs ile Boğaz'dan mürûruna müsâade edilmesini taleb etmiş. Bir müttefik devlete âit sefâîn-i harbiyeyi muhik bir tehlikeden vikaaye için, bu talebe muvâfakat emrini verdim. Ve gemiler şimdi Boğaz'ın beri tarafında, istihkâmâtının taht-ı himâyesinde bulunuyorlar. Fakat biz de, bunun netîcesi olarak bir mes'ele-i siyâsîye karşısında kalmış olduk. Bu gece şu mes'eleye âid bir karar vermek lâzım geliyor.' dedi.

"Mes'ele cidden pek nâzikti. Tarafeyn-i muhâsımînden birine mensup iki sefîne-i harbîye Osmanlı sularına ilticâ etmişti. Bîtaraflık kavâidine tevfîkan bizim ya 24 saat zarfında bu sefâîn-i harbîyeyi karasularımızı terke icbâr veyâhut bütün eslihâsından tecrîd ederek, bir limanda ikaamet ettirmeğe mecbûr idik. Halbuki biz, hakîkatte Almanya'nın müttefiki olduğumuzdan, sefâîn-i harbîyeyi düşmana teslîm etmekle müsâvî olan birinci şıkkı ihtiyar edemezdik. Bu hem menâfiimize ve hem vezâifimize muhâlifti. İkinci şıkka ise Almanlar'ın yanaşmıyacakları muhakkaktı (!). Bu halde 24 saat sonra mu'telifîn (İ'tilâf dev-

letleri), *bu hareketimizi casus belli* (=harb sebebi) *addederek bize ilân-ı harb edebilirlerdi. Gerçi er geç bu hâdise vukua gelecek ve biz harbe iştirak edecektik. Fakat ordumuzun hâli, bu vaziyetin mümkün olduğu kadar te'hîrini âmirdi.*

"O sırada İngiliz ve Fransız sefîrleri kemâl-i telâşla Sadrâzam Paşa'yı ziyârete geldiler ve Alman sefâin-i harbîyesinin bugün Çanakkale Boğazı'ndan içeri dâhil olduklarını ve hattâ bir çok Fransızlar'ı hâmilen bu sabah İstanbul limanından hareket eden Messagerie vapurunu taharriye cür'et ettiklerini, bu hareketi hükûmet-i seniyenin ilân ettikleri bîtaraflığa mugâyir bulduklarını bildirdiler, ve kemâl-i şiddetle protesto ettiler. Bir iki saat müzâkereden sonra, gemilerin muvakkaten zâhiren (!) teslihâtdan tecrîdini Almanya hükûmetinden ricâ etmeğe karar verdik. Tal'at ve Halil Beğler, encümen-i vükelânın bu kararını sefîr Wangenheim'e teblîğ etmek üzere sefârethâneye gittiler. Bir saat sonra avdet ederek, sefîrin buna kat'iyen râzı olmadığını ve gerçi hükûmet-i Osmâniye'nin bîtaraflık şekli altında şimdilik harbe duhûlünün te'hîrini evvelce kabul etmişlerse de, Alman sefâin-i harbîyesinin bu zarûrî ilticâsı üzerine vaziyetin bi'l-külliye tebeddül ettiği kanaatinde bulunduğunu ve şâyet bu hâdise İ'tilâf devletleriyle hükûmet-i Osmâniye arasında inkıta'-ı münâsebât ve hattâ ilân-ı muhâsemâtı intâc ederse, bunu, hâdisâtın zarar ve ziyân-ı tabiîsine atfederek, kabul etmek mecbûriyetinde bulunduğumuzu ifâde ettiğini bildirdiler.

"Enver Paşa, bu mütâlaata iştirak ediyor ve fakat ben, her ne olursa olsun buna bir çâre-i tesviye bularak, şimdiki halde, harbe girmekten tevakki etmek mecbûriyetinde olduğumuzu iddia ediyordum. Sadrâzam Paşa ile Câvid Bey dahi benim fikrime iştirak ediyorlardı. Nihâyet içimizden biri şöyle bir tedbîr teklîf etti: 'Almanlar bu iki gemiyi, daha evvel bize satamazlar mı? Çanakkale'ye gelişleri, gemileri bize teslîm maksadına ibtinâ ettirilemez mi?' dedi. Herkes geniş bir nefes aldı. İşi, tesviye-i dostâneye îsâl edecek bir zemîn bulunmuştu. (Sefîr dâvet edildi, Sadrâzam ve Tal'at Bey'le bir saat süren) *harâretli bir müzâkereden sonra, hemen o gece Berlin'le muhâbere ederek, sabaha kadar cevâb-ı muvâfakat istihsâli va'di alındı... Nihâyet sabahın saat dördünde gemilerin Türkiye'ye satılmış olduğunu ilân etmeğe selâhiyattar olduğumuza, şu kadar ki, Amiral Souchon'un Osmanlı hizmet-i askerîyesine kabul edilmesi şart olduğuna dâir cevâb-ı muvâfakat geldi. Bu satış keyfiyeti hakîkî değil, zâhirî idi. İmparator, harb donanmasına âit sefâini ancak Reichstag'ın muvâfakatıyle satabileceğinden,*

bey'-i kat'înin harbden sonra Reichstag'dan alınacak karara ta'lîki, zarûrî olduğu bildiriliyordu."

Cemal, bundan sonraki izâhatında, bilâhare Bahriye Nezâreti'ne gittiğini, gazetelere resmî bir beyânnâme verdiğini, "Sultan Osman" ile "Reşâdiye"nin İngilizler tarafından müsâderesine mukaabil, başka iki gemi elde ettiğimizi bildirmiştir. Matbuatta, bu hususta harâretli yazılar çıkmıştır. Fakat işin mühim noktası, donanmadaki İngiliz amiralinin ve zâbitlerinin gürültüsüzce çekilmesidir. Amiral Limpus, bu yeni gemilerin gelişi için hükûmeti tebrîk etmiş, bir ay zarfında bunları idâreye muktedir mürettebâtı yetiştireceğini rapor hâlinde bildirmiştir. Dört beş gün sonra ise Amiral, Sadrâzam'a gönderdiği raporun bir kopyasını Cemal'e yollamıştır. Bunda ise, yeni gemileri kullanabilmek için Türk mürettebâtın en aşağı 3-5 sene tâlim ve terbiyeye ihtiyâcı olduğunu zikretmektedir. Cemal "tesâdüfât-ı hasene" dediği bu beyâna istinad ederek kendisine "mevki' tecâvüzünde bulunduğunu, kendisinin bahriye ıslâhatıyle meşgûl olabileceğini, hükûmet-i Osmâniye'ye siyasî yol göstermeğe selâhiyetdâr olmadığını" bildirmiştir. Amiral buna "Emirnâmenizden vaziyet-i hakîkîyeyi keşfettim, ba'demâ irâe buyrulan hatt-ı harekâttan inhiraf etmiyeceğimi arz ederim." diyerek rahatsızlığını ileri sürmüş ve Tarabya'da kızının yanında kalmasına müsâade edilmesini ricâ etmiştir. Bunun üzerine İngiliz zâbitânı pasif vazîfelere alınmıştır. Cemâl; "Ertesi gün donanmada İngiliz zâbitân ve mürettebâtından kimse kalmadı." demektedir.

Bunun üzerine Amiral Souchon Paşa'nın Donanma-i Osmanî Birinci Kumandanı unvânıyle hizmet-i saltanat-ı seniyeye girdiğine dâir irâde-i seniye-i pâdişahî neşrolunmuştur. Bir kaç gün sonra da Goeben'e "Yavuz", Breslau'a "Midilli" ismi verilmiş, Osmanlı sancağını çekerek, Moda açıklarına demirlemişlerdir. Cemal, o sıradaki halk düşüncesini de:

"O günlerde İstanbul'da halkın neş'e ve sürûru, cidden tasavvurun fevkında idi. Hükûmetin istihzarât-ı harbîyesinden herkes emîn bulunuyor ve Almanya ile Avusturya'nın galebesini arzu etmeyen bir müslümana tesâdüf edilmiyordu."

cümleleriyle tasvîr etmektedir. Tal'at ise hâtıratında:

"Bir akşam Sadrâzam'ın yalısında toplanmıştık. Biraz geciken Enver Paşa gülerek 'Yeni bir çocuğumuzun dünyaya gelmiş olduğunu' söyledi. Sadrâzam fevkal'ade heyecâna kapıldı. O âna kadar hiç birimizin Goeben'in geleceği husûsunda bir ma'lûmâtı yoktu. Sadrâzam ile

nâzırlar, gemilerin bîtaraflık kaaidelerine göre, ya 48 saat içinde Çanakkale'den çıkmaları, yâhut da silâh ve toplarını teslîm etmeleri lüzûmuna kaani idiler. Alman sefîriyle görüşen Saîd Halîm Paşa, Wangenheim'in bu teklîfe son derece hiddetlendiğini, 'Müttefik sıfâtıyle böyle bir harekete hakkınız yoktur.' dediğini bildirdi. Halil ve Ben sefîrle konuştuk. Wangenheim fevkalâde heyecanlı idi ve yüzünü ter kaplamıştı. O anda Halil Bey'in aklına, gemileri satın almak geldi ve sefîre bildirildi. Bâzı tereddütlerden sonra Wangenheim, bu teklîfi kabul etti. Gemilerin satışı, bir gösterişten ibâret olmayıp, hakîkatti." demektedir.

Cemal "Gemilerin satışı hakîkî değil, zâhirî idi." derken, Tal'at "Gösterişten ibâret değil, hakîkatti." demektedir. Tabiî bunun, o ânda birincisi doğrudur. Mütârekeden sonra yine mesele olacak, fakat "Goeben" bizde kalacaktır.

Bu gemiler mevzuunda Câvid:

"Haberi 4 Ağustos günü Sadrâzam'ın yalısında aldım. Bu haber büyük bir hayret tevlîd etti. Çünki bir ecnebî gemisinin Çanakkale'den mukaavemete uğramaksızın geçmesine imkân yoktu. O halde kumandanların emir ve müsâade almış olmaları iktizâ ederdi. Tabiî ki, Saîd Halîm Paşa Rus sefîrine verdiği söze muhâlif olarak, gemilerin mürûru için emir verdirmemişti. (Demek Rusya'ya te'mînât verilmiştir.) *Sabah saat 3'e kadar yalıda kaldık. Geminin ya silâhları teslîm etmesi, ya çekip gitmesi lâzımdır, dedik. Sefîri dâvet eden Sadrâzam, onunla görüştü. Wangenheim, bu teklîfe fevkal'ade tehevvür etmiş ve 'Alman zırhlılarının teslîm-i silâh etmiyeceğini ve çünki gemilerin bizim talebimiz üzerine gelmiş olduklarını'(!)* (Bu şâyân-ı dikkat ifâdedir; Morgentau'nın beyânında da bu iddia vardır.) *söylemiş; daha ileri giderek tehdît ve tevbîh etmiş ve hattâ böyle hareket edecek olursak, Ruslar'la birleşip, Türkiye'nin taksîmine gideceklerini ilâve eylemiş.* (Ne elîm ifâdeler! Ruslar'la ölüm kalım mücâdelesine girmiş bir devletin sefîri, onlarla anlaşıp memleketimizi taksîmi alenen söylüyor! Türk'ün gâvurdan dostu olmadığına delîldir bu. Maamâfîh, sefîrin şaşkınlığını ve nezâket kaidelerini dahi gözetemediğini anlıyoruz.) *Sadrâzam sefîrle yaptığı mülâkatta, meseleyi halle muvaffak olamayınca Tal'at ve Halîl Beyler odaya gittiler, ona gemileri satın almayı teklîf ettiler. Baron, İmparator'a yazmaksızın cevap veremeyeceğini söyledi. Meselenin uzatılmaya tahammülü olmadığını nazara alarak, İmparator'un cevâbını beklemeksizin, mezkûr gemilerin satın alındığını, gazetelerle ilân etmeğe ka-*

rar verdik ve teblîgat yaptık. Mesele, ertesi gün gazetelerle ilân edildi. Bundan maksat, Almanlar'ı emr-i vâki' karşısında bulundurmak ve onların gemiler üzerindeki hakk-ı mülkiyetlerini almaktı. (Hakkı aldık ama tasarrufu onlarda bıraktık; onlar da bu emr-i vâki'ye emr-i vâki' ile cevap verdiler; 'Karadeniz vak'asını ihdâs ettiler.)

"Bu husustaki müzâkere üç gün devam etti ve netîcede, gemilerin Osmanlı bayrağı çekmelerine muvâfakat ettiler. Fakat mürettebât meselesinin halline yanaşmadılar. Maamâfih, bizim tarafımızdan gazetelerde yapılan ilâna da itiraz etmediler... Fakat bize itiraz etmedikleri halde, maatteessüf Alman Hâriciye Nâzırı, Yunan sefîrinin vâki olan mürâcaatı üzerine, 'Türkler'in ilânına bakmayınız, biz gemileri onlara satmadık.' yolunda beyânatta bulundu (Dâima böyledir bu, Yunanistan Avrupa'nın şımarık veledidir.) *İ'tilâf devletleri ise, ısrar etmediler, yalnız Alman mürettebâtının yerine Osmanlı zâbitân ve efrâdının ikaamesini talep ettiler."* şeklinde malûmât vermektedir.

Görülüyor ki, Cavid'in beyânlarıyle, Cemal ve Tal'at'inkiler arasında oldukça büyük fark vardır. Harbe girmemizi, bu gemilerin gelişine bağlaması pek doğrudur. Hele bunların tamâmen Alman kumandan ve mürettebâtının elinde bulunuşu, fiilî bîtaraflığımızı her an tehlikeye sokabilecek ve Berlin hükûmetinin elinde bir tehdît vâsıtası olabilecektir. Nitekim de böyle olmuştur. Maamâfîh bu tehlikeler İttihatçılar'ca görülmemiş değildir. Bu hususta Câvid şunları söylemektedir:

"Amiral Souchon yalnız Alman Karargâh-ı Umûmîsi'nin emrini dinliyordu. Bizim, zırhlılar üzerindeki bayrağımız, süsten başka bir şey değildi. İdâre ve emr-ü kumanda Almanlar'ın elinde idi. Böyle bir vaziyetteyken Enver Paşa, donanmanın Karadeniz'e çıkmasını teklîf etti. Ben, bunun bîtaraflığı muhil olacağını, Amiral'den bir hareket sâdır olursa, onun mes'ûliyetine bizim tahammül etmekliğimiz lâzım geldiğini söyledim. Enver, Amiral'in, Rus donanmasına tesâdüf etse dahi, tecâvüz etmiyeceğine dâir, nâmûs-ı askerîsi üzerine söz verdiğini söyledi. Ben, 'Aynı Amiral'in askerliğe girdiği zaman İmparator'un menâfi'ini ihlâl etmiyeceğine yemîn ettiğini, ikisi teâruz ederse İmparator'a verdiği yemînin Enver Paşa'ya ettiği yemînden müreccah olacağını' ilâve ettim. Hattâ daha ileriye giderek Enver Paşa'ya şu sözleri söyledim: 'Amiral Souchon Karadeniz'e çıkar ve Rus donanmasını veyâ limanlarını topa tutarsa, bunun mes'ûliyetini biz kat'iyen deruhde edemeyiz. Almanya'nın maksadı, bizi, bir an evvel harbe sürüklemektir. Buna karşı kendimizi muhâfaza, vazîfemizdir.' dedim. Enver Paşa 'Şâyet Amiral

gemilerini alıp çıkarsa, biz ne yapabiliriz?' dedi. Ben 'O halde, Karadaniz Mevki-i Müstahkem Kumandanlığı'na emir verirsiniz, Goeben ve Breslau çıkmak teşebbüsünde bulunurlarsa ateş etsinler.' dedim. Fakat bu, şâyi' olur ve Almanlar'ı gücendirir diye, teklîfim kabul edilmedi. Ben ısrar ettim. 'Çıkarmayınız, vak'a hâdis olduktan sonra bir şey yapılamaz.' dedim. Enver Paşa'ya 'Başkumandan Vekîli arzu etmezse, zırhlılar Karadeniz'e çıkmaz.' dedim. O, bunu şahsına emniyetsizlik telâkkî etti ve 'Emniyetsizlik izhâr ediyorsanız, işi o noktadan müzâkere edelim.' dedi. Ben de 'Mesele emniyet, adem-i emniyet meselesi değildir. Fakat mâdemki, kuvây-ı berrîye ve bahrîyenin kumandanı sizsiniz. Her şey sizin emrinizde cereyan etmelidir.' dedim.

"Aynı gün, Avusturya sefîri, Tal'at Bey'e mürâcaat ederek 'Romanya'nın Avusturya aleyhine yürümesi ihtimaline mebnî, donanmanın Karadeniz'e çıkıp nümâyiş yapmasını teklîf etmiş. Ben itiraz ettim. Cemal Paşa da 'Ne Romanya'nın, ne de Bulgaristan'ın, donanmamızdan korkarak tebdîl-i meslek etmiyeceklerini' söyledi. O zaman Köstence'ye asker ihrâcı teklîfleri bile oldu, Cemal Paşa da kabul etmedi."

Yine Câvid "O sırada amiral Souchon 'Doğrudan doğruya Alman Karargâh-ı Umûmîsi emrine tâbi' olduğunu' Cemal Paşa'ya söylemiş; o da bize nakletmişti." demekte ve İngiliz amiralinin ayrılışını da "Günün birinde amiral Limpus ile maîyetine 'Sizin işiniz Bahriye Nezâreti'ndedir; oraya devam ediniz.' diyerek izzet-i nefisleri cerholundu. Bunun üzerine İngiliz hükûmeti, hey'et-i bahrîyesini geri çekmek mecbûriyetini hissetti." cümleleriyle anlatmaktadır.

Görülüyor ki, "Goeben" ve "Breslau" gemileri geldikten sonra, harbe girmemiz, âdeta Almanlar'ın kararına bağlı bir şey olarak görünmektedir. Bu husustaki inisiyatif artık, Almanlar'a oldukça temâyül gösteren Enver'dedir bile denilemez. Bu ise, Türkiye mukadderâtı için korkunç bir şeydir. İttihatçı askerî ve siyasî ricâlin şu mevzûdaki tedbîrsizlikleri çok fecîdir; mütesânid hareket etmemişlerdir. Âdeta ayrı takımlar hâlinde çalışmışlardır. Bu da, kendileri ve devlet için çok fecî olmuştur. Gemiler hakkında bizzat Sadrâzam'ın beyanları ise garîbdir. O:

"Zırhlıların gelişine dâir kat'iyen bir muhâbere cereyan etmemiştir; maamâfîh belki Bahrîye ve Harbiye nezâretleri vâkıftı... Gemileri satın aldığımızı bildirdik, mürettebâtı değiştirmedik... İşin içinde hakîkat olmayınca, orası burası aksar.. Amiral bana bir kaç defa geldi. 'İmparator'dan emir aldım, ilân-ı harb edelim.' diye ısrar etti. 'Benim pâ-

dişahım başka, senin imparatorun başka.' dedim. Ondan sonra bir daha geldi."

demektedir. Müşterek hareket edilmediğinden ve işde yalan olduğundan, yâni İttihat reîslerinin kendisine karşı oyun oynadıklarından yakınmaktadır. Paşa, "Bidâyet-i harbde Çanakkale Boğazı'na dâhil olan Goeben ve Breslau zırhlıları, Almanya'ya bizi harbe sokma fırsatını ihzâr etmişlerdir." demektedir.

Adliye Nâzırı İbrahim Bey, gemilerin içeri girmesi meselesini ise şöyle anlatmaktadır:

"Enver Paşa acele telefona dâvet olundu. Bilâhare avdet ederek 'Boğaz hâricinde cevelân etmekte olan Goeben ve Breslau sefînelerini muhâsımları sıkıştırmışlar, onlar da Boğaz'dan içeri kaçmışlardır.' dedi. (Eğer doğru ise ne pestenkârânî izâh, bu adamlar birbirlerini aldatmaktan zevk alıyorlar her halde. Bu yalan, Enver hesâbına korkunçtur. Bu kafayla ve böyle bir kabîneyle ne devlet, ne de millet menfaati korunabilir.) *Pek ziyâde müteessir olduk ve Boğaz'dan geçebilmeleri, bizim hayretimizi mûcib oldu. Bilâhare, gemilerin silâhları alınarak, İzmit Körfezi'nde muhâfazasını teemmül ettik. Bir müddet sonra, dâvet üzerine mi, yoksa kendisi mi geldi, tâyin edemiyorum, sefîr Wangenheim geldi. Sadrâzam sefîri, iç tarafta kâin yazı odasına aldı, yarım saatten ziyâde, gâyet yüksek sesle teâtî-i efkâr ve kelâm ettiler. Sadrâzam Paşa simsiyah bir şekilde geldi. 'Silâhların teslîmine kat'iyen muvâfakat etmiyor. Muhâsımlarına da Boğaz'ı açmak mecbûriyetinde kalacağımızı dermeyân etmem üzerine* (Paşa'nın bu sözü olacak şey midir, mümkün müdür? Ne zavallıca sözdür. Cemal'in böyle bir sözü vardır, fakat kendisi reddetmektedir.) *sefîr, 'Biz daha evvel İstanbul limanına gelir, şehri tahrîb eder, gemileri de berhava ederiz.' dedi. Sonra da 'Artık ben bu herifle konuşamam.' sözünü söyledi. Bilâhare Halil Bey gitti. O da me'yûsen avdet etti. Kimin mevzuu bahs ettiğini bilemem, bu gemilerin satılması meselesi ortaya çıkarıldı* (Hâtıratına göre Halil Bey teklîf etmiştir, nitekim Tal'at da aynı şeyi söylüyor.) *Gene Halil Bey, bu ciheti müzâkere etmek üzere, sefîrin nezdine gitti. Bir müddet sonra 'Bu teklîf, şâyân-ı teemmüldür. Hükûmet-i metbuâma yazarım, alacağım cevâbı müsâraaten bildiririm.' cevâbını getirdi. Bilâhare sefîr de avdet etti. Sonra gemilerde Alman askerlerinin istihdamı, cihet-i askeriyece muvâfık görüldü. Fakat bu meclis-i vükelâ kararıyle değildi. Bilâhare Amiral, top tâlimleri ve manevra yapmak için Karadeniz'e çıkmak istemiş ve fakat Sadrâzam Paşa, bu talebe karşı muvâfakat etmediği gibi*

'Top tâlimi için Marmara'da çalışsınlar, sonra Karadeniz'de bir mesele hâdis olmasın, bir emr-i vâki karşısında kalmayalım.' demişti ki, bu haylî zaman bu suretle temâdî etmiştir. Fakat bilâhare Almanya sefîri de, bu hususta Sadrâzam Paşa nezdinde ısrar etmiş ve fakat Saîd Halîm Paşa 'Ben buna muvâfakat edemem, sonra bir emr-i vâki yaparsınız.' demişti. Bunun üzerine sefîr Almanya nâmına bir taahhütnâme vermiş ve 'Amiral Souchon sizin amiralinizdir; binâenaleyh bir amiraliniz böyle bir harekette bulunamaz, eğer Karadeniz'de Rus donanmasına mensup sefâîni görecek olursak Boğaz'a avdet edeceğini gerek hükûmet-i metbuam ve gerek kendi nâmıma taahhüt ederim.' demişti. Sadrâzam, sefîrin bu resmî taahhüdü üzerine donanmamızın Karadeniz'e çıkmasına müsâade etmişti. Bu hususta dahi meclis-i vükelânın kararı yoktur" demektedir.

Şu beyanlardan anlaşılmaktadır ki, bilhassa gemilerin gelişinden sonra hükûmet şaşkın ve mütereddittir. Kabînede irtibat yoktur ve bu da tam bir zaaf olarak görünmektedir. Gemilerin Souchon'un emrinde bulunması ve onun Donanma Kumandanlığı'na getirilmesi, Almanlar'a, İstanbul'da büyük nufûz kazandırmıştır. Hele manevra bahânesiyle, donanmanın Karadeniz'e çıkmasına müsâade edilmesi, Almanlar'ı her ân, Türkiye'yi ateşe atacak bir emr-i vâki yapabilecek hâle getirmiştir.

Maamâfih bu iki geminin Türkiye'ye gelmesi, Dersaâdet'teki siyasî muhâberâtı artırmış; karşılıklı pek çok teklîfin dermeyân edilmesine sebep olmuştur. Türkler'in ise, kuvve-i mânevîyelerini artırmış ve Almanlar lehinde bir hava vücûda getirmiştir. İstanbul'daki Rus sefîri Giers, bunu belirttikten sonra, "Bir Türk-Alman anlaşmasından ısrarla bahsediliyor." diyerek, "Türkiye'yi Almanya elinden kurtarmanın bizim için en ehemmiyetli mesele olduğuna inanıyorum." demiştir. İki gün sonra yâni 15 Ağustos'ta Sasonow'dan aldığı cevâbda "Tamâmiyet-i mülkiye hakkında verdiğimiz taahhüdün kâfî bir garanti olduğunu söyleyiniz." cümlesi yer almıştır. Sefîr, Sadrâzam'a gitmiş ve onun "Bu garanti ne suretle formüle edilecektir?" suâline, "Müzâkerelerle." diye bir atlatma cevap vermiştir. Yine "Rusya Türk ordusundan neler isteyecektir?" gibi son derece müşahhas bir suâle de "Bu husus, müzâkerelerin inkişâfı ile aydınlanacaktır." yolunda cevap verilmiştir. Sefîr, hükûmetine, kat'î bir şey söylemedikleri için serzenişte bulunmuş; Enver'in toprak taleplerinin mutlak surette kabûlü lâzım geleceğini bildirmiştir.

Rus askerî ataşesi Leont'yef ise, 15 Ağustos'ta hükûmetine "Bir Türk-Bulgar ittifakı ihtimâli gün geçtikçe kuvvet kazanmaktadır. Almanya için şimdi, Rusya aleyhinde toplanması mümkün olan kuvvetleri bir araya getir-

mek mühimdir. Şâyet diplomasimiz, Türkiye'yi zorla girdiği Alman nufûzundan kurtarıp Rusya tarafına çekemezse, Berlin'in gâyesine ulaşmış olmasından korkmamız gerekir." diye yazmıştır.

Bu yazılar üzerine Petersburg işe ciddiyet vermiş; Londra ve Paris'le muhâbereye başlamıştır. Fakat Fransa ve İngiltere'nin, buna gereken ehemmiyeti vermediği görülmektedir. Grey "İhtilâftan çekinilmekle berâber, Almanya mağlûbiyeti hâlinde Türkiye'nin vaziyetinin fenâ olacağının hatırlatılmasını" istemiştir.

Giers, 16 Ağustos'ta "Sadrâzam'ın nüfûzu zayıflamakta, Enver ise diktatörlük yolundadır." diyerek, arâzi taleplerinin yerine getirilmesini, tamâmiyetin müctemian garanti edilmesini istemektedir. Çünkü Sadrâzam ona, şu suâli sormuştur: "Rusya'nın Türkiye aleyhinde düşmanca niyetleri olmadığı hakkında, İngiltere ve Fransa, bize garanti verebilirler mi?" Sasonow, bunun üzerine Londra sefîri Benckendorff'a "Üç hükûmetin İstanbul'da, Türkiye'nin bîtaraflığı hâlinde, tamâmiyet-i mülkîye garantisi vermesi, arzûya şâyândır." diye yazmış ve "Hiç olmazsa Limni adasının Türkiye'ye verilmesi düşünülemez mi?" diye sormuştur. İswolsky, Hâriciye Nâzırı Pichon'dan naklen "Londra ve Paris'in, Türkiye'den seferberliği tâtîl talep etmeyi tehlikeli ve İstanbul'u Berlin'e yaklaştırır bir istek gördüklerini" yazmaktadır. Grey, 17 Ağustos'ta, Rus sefîrine "Arâzî tâvizine karşı olduğunu, Türkiye'nin kararına tesir edecek yegâne düşüncenin, Almanya'nın harbden mağlûb çıkacağı korkusu bulunduğunu" söylemekte, "Yunanistan'ı ise sağlam bir müttefik olarak gördüğünü" açıklamaktadır. Tabiî, Fransız sefîri de bu görüşe katılmıştır. Giers ise, 18 Ağustos'ta, yine fikrinde ısrar etmekte ve "Arâzî bakımından Türkiye'ye bâzı tâvizler tanımak lâzımdır; Sadrâzam geniş arâzî kazançları istememektedir, yalnız Adalar'la Garbî Trakya'nın halkı müslüman olan bir kısmının verilmesiyle iktifâ etmekte." demektedir. Fakat Fransa sefîri, hükûmetinden bir tâlimât almadığını ifâde ettiğinden, düvel-i İ'tilâfîye hükûmetleri, Osmanlı tamâmiyet-i mülkiyesinin garanti edildiğine dâir, usûlüne uygun bir teklîfte bulunmamışlardır.

Giers, 19 Ağustos'ta, hükûmetinin politikasına karşı çıkmakta ve şöyle demektedir:

> *"Enver'in teklîfini kabul etmekle Türkiye'yi kazanabilirdik. Şuna inanıyorum ki, tamâmiyet-i mülkiye vaadi mukaabili Türkiye, seferberliğini durdurmaya aslâ râzı olmaz."*

Leont'yef de sefîrin görüşüne iştirak etmekte ve:

"Türkiye bütün kuvvetlerini ayaklandırmak için fevkal'ade bir gayret sarfetmektedir. Binâenaleyh kendisine, hakîkî ve amelî netîceler verecek teklîfler yapılması lâzımdır. Diğer taraftan Türkiye düşünüyor ki, kendisi Rus tarafına geçerse, Balkanlar'ı da Rusya'ya kazandırmış olacak. Aksine, Rusya'nın düşmanları safına katılırsa, ciddî bir tehlike doğuracak; Bulgaristan'la bir muâhede yapması hâlinde ise, bu tehlike fevkal'ade yaygın bir mâhiyet alacaktır. Ayrıca, şu cihetin de gözönünde tutulması gerekir ki, Türk ordusunun mevcûdu 400 bin ere, hattâ bazı hesaplara göre, bunun da üstünde bir sayıya varmaktadır... Câvid Bey, te'minât teklîfinin, kabînenin harb aleyhdarı âzalarına kuvvet verecek bir şey ihtivâ etmediğini söyledi. Câvid'e göre teklîf, İ'tilâf devletlerince yazılı olarak te'yîd edilmeli ve kapitülasyonların ilgâsı kabul edilmelidir." kanaatini ileri sürmektedir ki, şâyân-ı dikkattir.

20 Ağustos'ta Giers:

"Bütün işlerin askerî şeflerin elinde bulunması, bunların da Almanlar'ın te'sîriyle, Türkiye'yi açıkça harbe sürüklemek istemeleri yüzünden, buradaki durum kritik bir hal alıyor. Câvid, Sadrâzam ve Cemal, bu gidişe karşı koyuyorlar. Fakat son sözün, uzun müddet, bunlara âit olacağına itimâdım yok. Onları desteklemek için, mümkün olan her şeyi yapmamız gerekir. Şâyet Türkiye ile harbe tutuşmaktan çekinmek, bizim için lâzımsa, kapitülasyonların kaldırılmasına da tarafdârım. Tamâmiyet-i mülkiyenin yazılı garantisine de karşı değilim. Bompard ve Mallet, kapitülasyonların kaldırılmasını güç bir problem addediyorlar." demektedir.

Paris ve Londra'da kapitülasyonların lâğvı, iktisadî ve siyasî bir kayıp addedilmekte, kabule yanaşılmamaktadır. Sasonow ise, buna tarafdardır. Bunu, 21 Ağustos'ta Paris ve Londra sefîrlerine bildiriyor. İswolsky, âdeti vechile, Fransız görüşüne mütemâyildir; "Paris ve Londra kabîneleri, bu mesele hakkında şimdiden beyânâtta bulunmak tehlike doğurabilir; çünkü bu hareket, bize karşı olan Alman tarafdârı grubun eline yeni bir silâh vermiş olur." demektedir. Giers, iki gün sonra, bu zayıf görüşü tenkîd ederek "İswolsky'nin nakline bakılırsa, Paris'ten alınan istihbarât, büyük bir nikbînlik eseridir. İstanbul kabînesinde İ'tilâf-ı Müselles tarafdârı aslâ yoktur. Bu kabînede yalnız, Alman mağlûbiyeti hâlinde tahaddüs edecek tehlikeleri gören unsurlar vardır." görüşünü serdeder ki, isâbetlidir.

Petrograd ile Paris arasındaki bu fikir ayrılığında, mûtâd olduğu üzere lider rolüne heveslenen Londra, hakemlik yapmağa yeltenmiştir. Sasonow,

Paris ve Londra'yı kendi görüşüne, yâni İstanbul'daki sefîrinin taleplerine uygun bir yola çekmek için çalışmaktadır. Fakat bunda muvaffak olamadığı için, Giers'e istediği cevâbı verememektedir. 27 Ağustos'ta Giers "Alman-lar'm, Fransız cephesinde kazandığı muvaffakıyetler sebebiyle, Türkler, kendilerini bize bağlamak için acele etmiyorlar. Fransız elçisi, yazılı taahhüd mevzuunda hükûmetinden henüz tâlîmât alamamış." demektedir. Sasonow buna kızarak, Paris sefîrine, "Bu kadar ciddî bir zamanda bu umursamazlığı" yeriyor ve acele bir garanti projesi gönderiyor. Fakat İngiltere, garanti taahhüdünün tashîhini istiyor ve "tamâmiyet-i mülkiye" hakkındaki ibâreye "Türkiye arâzisinin tamâmiyeti, yalnız bu harbden faydalanmak isteyen bir düşmana karşı taahhüd edilecektir." fıkrasını ekletiyor. Tabiî Fransa da bunu kabul ediyor. Bunun, Türkiye için hiç bir kıymet taşımadığı meydandadır. Hattâ "Türkiye'nin taksîmini başkası değil, biz yaparız." gibi bir mânâ taşımaktadır. Sasonow böylece kendi görüşünü terketmekte ve İngiliz-Fransız diplomasisinin garip taleplerine boyun eğmektedir.

Câvid, Giers'e "Yapılan tâdil, tehlikeden ârî değildir." diyor. Sefîre göre "Câvid ve Saîd Halîm'in kabînedeki vaziyetleri sarsılmıştır."

3 Eylül günü, Petrograd, "İngiliz donanmasının Çanakkale'yi, Rus donanmasının Karadeniz Boğazı'nı abluka" teklîfini soruyor; Giers, bunu doğru bulmuyor ve "Bu hareketleri, Türkler'i birdenbire harbe sürükler." diyor. Bu teklîf dahi, İ'tilâf devletlerinin Türkiye için iyi niyetler beslemediğini, çok açık olarak gösteriyor.

Osmanlı Paris sefîri Rifat Bey, o sıralarda Fransız nâzırı Delkase'nin kendine şunu söylediğini nakletmektedir:

"Bundan böyle Osmanlı Devleti'nin mülkî tamâmiyetini muhâfaza meselesi, Fransa için değişmez bir kaaide olmaktan çıkmıştır."

Bu beyan tabiî ki, İstanbul kabînesini tedirgin ediyor ve Alman tarafına sevkediyor.

10 Eylül günü, Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları ilgâ etmesine karşı, iki bloka mensup sefîrler, İtalyan elçisi Marki Garoni vâsıtasıyle, kararı protesto ediyorlar. Fakat 13 Eylül'de "Alman ve Avusturya sefîrleri, bu protestodan vazgeçtiklerini açıklıyorlar." Zâten Câvid'in beyânına göre, Alman protestosu muvâzaadan ibârettir. Kendilerinin Türkiye'ye yapmak istedikleri en büyük cemîle, fazla istifâde etmedikleri kapitülasyonların kaldırılmasıdır. Beyânında "Alman sefîri, kapitülasyonların ilgâsına tehevvürle karşı çıktı.

Çünki, Almanya'nın elinde kapitülasyonlar en büyük kuvvetti. Bize yapacağı en büyük vaad bu idi. Kendimizin kaldırması, onlarda harbe gireceğimiz hakkında şüphe tevlid etti." demektedir.

Artık bu esnâda, Türk liderleri düvel-i İ'tilâfîye'den ümitlerini kesmiş görünmektedirler. Bütün yoklamaları boş çıkmıştır. Bu sırada Alman orduları da şark ve garb cephelerinde büyük muvaffakıyetler kazanmaktadırlar. Türk halk efkârında da Almanlar'a temâyül fazlalaşmıştır. Londra ve Paris, Türkiye'nin tehdîd edilmesine tarafdârdır. Sasonow da buna uymaktadır. Nitekim Rus sefîrine "Bompard ve Mallet ile Bâbıâli'ye karşı tehdîd muâmelesine girişiniz." tâlimâtını veriyor.

3 Teşrîn-i evvel günü Giers "Türkiye Alman zâbitleri, erleri, top ve cephâneleriyle dolup taşmaktadır.. Harb, kabîne kararına dahi bakmaksızın her an patlatılabilecek haldedir. Çünki filoyu ellerinde bulunduran Almanlar, bunu her an patlatabilirler. Gerek ben, gerekse arkadaşlarım şu kanaatteyiz: Hâl-i hazırda Almanya ile harbedilmektedir, Türkiye ile de çatışılmasında bir fayda yoktur." demektedir. Bu sözler, kendi devletine ve hâriciyesine yapılmış son îkazlardır; fakat zaman epeyce geçmiş bulunmaktadır. Görülüyor ki, gerek İstanbul'daki Rus sefîri Giers, gerekse ataşe general Leont'yef, meseleyi, kendi devletleri zâviyesinden çok iyi değerlendirmektedirler. Fakat Sasonow, her halde İngiliz ve Fransız tesiriyle olacak, pazarlıkçı bir tavır almıştır. Bu tereddüdü, Çarlığı ölüme götüren âkıbeti hazırlıyacak bir netîce vermiştir demek, herhalde yanlış olmasa gerektir. Rusya, Türkiye'nin harbe girmesinin ne netîce vereceğini çok iyi hesap etmeli, Türkler'in Rus korkusunu değerlendirmeli, pek açık ve samîmî olarak, itimâd telkîn etmeli idi. Bunu yapmamıştır ve pazarlıkçılıkla, kendisine karşı duyulan itimadsızlığı daha da artırmıştır.

Rusya, böyle bir yol tutmuş ve emniyet telkîn etmiş olsaydı, ne olurdu? Türkiye'yi harbe girmemeye veya kendisini tutmaya sevkedebilir mi idi? Bu suâlin birincisine ihtiyatlı olarak müsbet, ikincisine yine teennî ile menfî cevap verilebilir. Fakat bu suâlin cevâbı, başka bir meseleyle alâkalıdır. O da Türkiye'nin bu harbde bîtaraf kalıp kalamıyacağı meselesidir. Acaba Türkiye, bu harbde bîtaraf kalabilir mi idi? Acaba Türkiye için, meydân-ı ma'rekeye ve deryây-ı mehlekeye atılmamak, imkân dâhilinde mi idi? Yukarıda yazdıklarımızdan, bâzı noktalar tesbît etmek mümkündür. Bir defa Türkiye, Balkan Harbi'nden çok zayıf çıkmıştı. Devletin haysiyeti kırılmış; dünyâ siyasî mahfillerinde, bir kuvvet ve ağırlığı olmadığı kanaati yerleşmişti. Parasız, silâhsız, mühimmâtsız ve techizâtsızdı. Âdî cinâyetlerle işbaşına gelen İttihatçı ricâl, basit adamlardan ibâret addediliyor; geldikleri gibi gitmeleri-

ne, yâni devrilmelerine tabiî, hattâ muhakkak bir nazarla bakılıyordu. "Türkiye'de istikrar olamıyacağı", "memleketin bir darbe-i hükûmetler diyârı hâline geldiği" kanaati kökleşiyordu. Beynelmilel siyâset sahnesinde itibârlı bir varlık olarak görünmüyorduk. İşte bu sebepledir ki, 1913 Londra Konferansı'nda Osmanlı ülkelerinin nufûz mıntıkalarına taksîmi bile bahis mevzuu olmuştu. İşin garîbi, von Jagow ile Bethmann Holweg'in bu hususta İngiltere'ye mürâcaatı dahi vuku bulmuştu. Fakat, İstanbul'daki Alman siyasî mümessilleri, hükûmetlerinin bu iki yüzlülüğünü mâhirâne bir şekilde gizlediklerinden, Türk ricâli, bundan habersiz bulunuyorlardı. Alman Hâriciye Nezâreti'nin hakîkî temâyülleri hakkında, doğru bir fikre sâhip değillerdi. Âdeta, Türk efkârının, bütün ümitleri Kayser'e bağlanmış görünüyordu.

Harbin başlarında, Sırbistan'dan Makedonya'yı koparmak için harbe gireceği sanılan Bulgaristan, yerinden kımıldamıyor ve Merkez blokunun ümitlerini boşa çıkarıyordu. Maamâfîh o da, Türkiye'yi bekliyor ve onun alacağı vaziyete göre hareketini tâyin etmek istiyordu. Bu devlet, ancak Çanakkale müdâfaası üzerine, Merkezî devletlerin yanında yer alacaktır.

Yine harbin başlarında Alman askerî erkânı, kendilerine duydukları büyük itimaddan dolayı, Fransız ordusunu kıymetsiz görüyorlar; İngiliz askerinin ise, hesâba alınır bir topluluk olmadığına kaani bulunuyorlardı. Hattâ Bismarck zamanında Jutland'a bir İngiliz birliğinin çıkma ihtimâline karşı, Demir Şansölye'nin "Ben onlara tevkîf müzekkeresi gönderirim." yollu latîfesini tekrardan zevk alıyorlardı. Alman generalleri, Fransa'yı bir kaç haftada saf dışı ettikten sonra, Rusya'nın işini bitireceklerine kaani bulunuyorlardı. Bu şimalli cengâverlerin nazarında, Boğazlar, Türkiye ve Balkanlar, çok uzak yerler olarak görünüyordu. Türkiye'nin harbe girmesinin ise, ancak düşmanın meşgûliyetini artırabileceğini, başka bir kıymeti hâiz bulunmadığını zannediyorlardı.

Avusturya politikacıları ise, günlük siyâsetin ötesinde bulunan hâdiseler ve ihtimâller ile zihinlerini yormak niyetinde değillerdi.

Buna mukaabil Türkiye, eski ve güzel bir tâbirle "tehdîdini ikaa'a kaadir" bulunmuyordu. Yâni, iki blok hâlinde harbeden devletleri, kendi bîtaraflığına riâyet ettirmeğe mecbûr bırakacak kuvvetten mahrumdu. Boğazlar'da, hâkimiyet hakkını tanıtabilecek vaziyette de değildi. Halbuki, Rusya'nın ihtiyacı olan silâh ve malzeme nakli için bu yola, mutlak mânâda ihtiyacı vardı. Türkiye bu yolu ya açacak, ya kapayacak, yâhut da mahdut surette çalıştıracaktı. Bîtaraf kalırsa, ticâret gemilerinin geçmesine müsaade edecekti. Bu da dolayısiyle Rusya'nın silâh ve mühimmâtça beslenmesi demekti.

Yine bîtaraflık için, çok ciddî ve beynelmilel bir garantiye veya İ'tilâf devletlerinin müşterek ve yazılı te'mînâtına ihtiyacı vardı. Fransa ve İngiltere ise buna yanaşmadılar.

Ruslar ise, Türkler'in askerî kaabiliyetlerini, nice defa tecrübe etmiş bulunduklarından; hakkımızda daha sâlim fikirlere sâhip bulunuyorlar ve bizi, Fransa ile İngiltere'den çok daha iyi değerlendiriyorlardı. Nitekim Rus sefîri Giers'in, yukarıda naklettiğimiz fikirleri çok sarîhtir. Fakat Rus hâriciyesi, bir taraftan Boğazlar hakkında büyük emelleri, diğer taraftan Paris ve Londra'nın ayak sürümeleri yüzünden, kat'î bir vaziyet alamadı. "Goeben" ve "Breslau"ın gelişi üzerine, hareketini hızlandırdı ise de, yine pazarlıkçı davrandı; hattâ müttefiklerine uyup, tehdîtle netîce almağa kalktı. Bu davranış da itimadsızlığı perçinledi ve aksi netîce verdi.

Türkiye'nin bîtaraf kalıp Boğazlar'ı kapaması ise, İ'tilâf devletlerini zorla açma teşebbüsünde bulunmağa itebilirdi. Türkiye'nin buna, askerî zaviyeden karşı koyacak techizâtı ve cephânesi kifâyetsizdi. Kuvvetlenebilmesi için ise, zamana ihtiyacı vardı. Belki Saîd Halîm Paşa'nın düşündüğü gibi, Almanya ile ittifak, askerî kuvvetimizi artırmak ve silâhlı bîtaraflığı te'mîn için lüzumlu idi. Fakat ricâlin, çok mütesânid olması, müşterek bir yol tâkip etmesi ve "Goeben" ile "Breslau"ın, dolayısiyle donanmanın fiilen Alman-lar'ın eline verilmemesi lâzımdı. Bu da yapılamadı. Yapılmış olsaydı, belki âni hücûmlara mukaavemet edebilmek için kuvvetlenir; netîcede selâmetimizi, harbden yorgun düşen Avrupa'da doğacak yeni kuvvet muvâzenesinde arayabilirdik.

Fransa ve İngiltere ise Adalar meselesinin halli, kapitülasyonların lâğvı gibi meselelerde, mübhem vaadlerle bizi oyalar bir tavır almışlardı. Bu hareket, Türkiye'nin yıkılmasını istedikleri, buna mâni olmak niyetinde olmadıkları hakkında bir fikir uyandırmaktaydı. Yoksa Türk kabînesindeki Alman tarafdarlarının tesirine mâni olunabilirdi. Bu iki devlet samîmî ve sarîh bir anlaşma yapmak isteyeydiler, netîce almaları ve Türkiye'yi kendilerine bağlamaları kolaydı. Bunlar, Yunanistan'la, müzâkere ettikleri şartlar dâiresinde dahi, Türkiye ile anlaşma yolunu aramadılar. Ona çok evvelden tanıdıkları iktisadî istiklâli bile, koskoca Türkiye'den esirgediler. Bu küçük Balkan devletine, harbe girmesi şartıyle, Arnavutluk'un cenub tarafını, 1915'te de Kıbrıs'ı vaad ettiler.

20 Ağustos 1914'te Cemal Paşa'nın yaptığı teklîf, pek meşrû ve mu'tedil idi: "Beynelmilel hukuktan istifâde", "Reşâdiye ve Sultan Osman'ın iâdesi", "dâhilî işlere karışılmaması" gibi basit maddeler dahi kabul edilmedi. Cemal

son olarak, şâyet Bulgaristan Merkezî devletlere iltihak ederse, Batı Trakya'nın bize iâdesi teklîfini yaptı. Hâriciye Nâzırı Grey'in, buna 22 Ağustos'ta verdiği cevapta "Osmanlı talepleri müfritânedir." deniyor ve kapitülasyonların ilgâsı kabul edilmiyor, ancak müzâkere vaad ediliyordu. Bu cevap çok mânidârdı. Yarı vahşî Balkan kavimlerine dahi tanınan hukuk, bütün târihi adâletiyle doldurmuş bir devlete tanınmıyordu. Cevâba göre Türkiye, önce silâhını terkedip, kendisini İ'tilâf blokuna teslîm edecek, sonra da "müfrit" addedilen talepleri, münâkaşa edilecekti. Buna mukaabil Türkiye, hiç bir şey elde etmiyecek, yalnız tamâmiyet-i mülkîye gibi kuru ve şifâhî bir vaad olacaktı. Bâbıâli bunun ne olduğunu 1841'den beri, defalarca görmüştü. Buna inanılabilir miydi? Nitekim, kabîneye dâhil âzalarm ifâdeleri de, hep bu yoldadır.

İ'tilâf devletlerinden arada bir tehdîtler de geliyordu. Nitekim, Grey'in tâlimâtıyle Sir Mallet, Sadrâzam'a, "Eğer Türkiye, İ'tilâf devletlerine meydan okumak gibi bir tedbîrsizlik yaparsa, bu hareket, Osmanlı Devleti'ne son verir." diyordu. Buna mukaabil yalnız Rusya, buradaki sefîri dolayısiyle tâvizkârdı. Fakat o da, müttefiklerinin tesiriyle rol değiştiriyordu. Bu tutarsızlık ve alacalılık ise, İstanbul'u İ'tilâf devletlerinden daha ziyâde uzaklaştırıyor ve tabiî olarak Almanya'ya yaklaştırıyordu.

Türkiye'ye en muvâfık siyâset, tabiî bîtaraf kalmaktı. Bu sûretle Bulgaristan ve Yunanistan'ı rahat durdurur, Rusya'nın hazırlıklarını dizginleyebilirdi. Fakat, en büyük felâket, Türkiye'nin son Balkan mağlûbiyetiyle silâh ve mühimmâtını tamâmen kaybettiğinden, hakîkî bîtaraflığın icâbettirdiği kudrete sâhip bulunmaması idi. Kuvvetsiz bîtaraflığın mânâsız bir lâftan ibâret kaldığı tecrübeyle sâbittir. Türkiye'nin silâhlanması ise, Merkezî hükûmetlerin yolundan geçiyor; onlara başvurmak lâzım geliyordu. Çünkü, Türkiye'yi silâhlandırmak husûsunda, diğer muhârib devletlerde ne bir arzu vardı, ne bunda menfaat görüyorlardı, ne de böyle bir imkâna sâhip idiler. Yâni, Almanya ile ittifak, ondan silâh ve techizât almak ve kuvvetlenmek için zarûrî görünüyordu. Sonra, Almanlar'ın harbin ilk sıralarındaki büyük muvaffakıyetleri gözleri kamaştırıyor ve lehde bir hava uyandırıyordu.

Rus düşmanlığından ayrı olarak, İngiliz ve Fransız gazetelerinin Türkiye aleyhindeki yazıları ile "Reşâdiye" ve "Sultan Osman" dritnotlarına el koymaları da halk efkârında ciddî bir düşmanlık vücûda getirmişti. Bilhassa "Sultan Osman"ın gecikmesi, eski Bahriye Nâzırı Ahmed Muhtar tarafından "ümerâmızın ta'dîlât merakından yakayı kurtaramamasında" görülmektedir.

İ'tilâf devletlerinin, bilhassa Rusya'nın, Alman Hey'et-i Askerîyesi'ne

gösterdikleri aksülamel de şiddetli oldu. Bu, Türkiye'nin Alman nufûzuna girdiğine delîl addedildi. Hattâ 1920'de *Taine* gazetesi "Türk müşiri bir Liman von Sanders'ten, bu anahtarları *(yâni Boğazları)* kurtarmak için dört senelik müdhiş bir harb lâzım geldi." diye yazıyordu. Yâni, İttihatçılar'ın tedbîrsizliği, dünyanın en hassas mıntıkasına sâhip bir diyârda icrâ edilen tasarruflarda çok teennîli davranmak mecbûriyetinde olmalarını unutmalarıydı. Fakat onları bu noktaya iten de İngiliz siyâseti olmuştu.

Alman gemilerinin gelmesinden sonra ise vaziyet değişmişti. Bir Osmanlı torpidobotunun Çanakkale Boğazı'ndan çıkmasına ateşle karşılık veren İngiliz gemilerinin hareketine karşı ise, 28 Eylül'de, Boğaz tamâmen kapatılmıştı. Bu vaziyet ise, İngilizler'in gösterdiği düşmanca bir hareket idi.

Şu hâle göre, İ'tilâf blokunun Türkiye'yi, bîtaraf kalmadığından dolayı yanlış davrandığını iddia etmeğe hakkı yoktur kanaatindeyiz. Bizim için ise, bu şartlar altında, bîtaraflığımızı muhâfaza, kolay bir iş değildi. Hele bunu muhâfaza, İttihatçılar'ın gayr-ı mütesânid vaziyeti nazara alınırsa, çok güç bir mesele olarak görünmektedir. Bu mevzûda Cemal Paşa'nın *Hâtırat*'ında pek yabana atılmıyacak değerlendirmeler vardır. Paşa, Fransız ve İngilizler'e yaptığı ittifak teklîflerini anlattıktan ve bunlara tatmîn edici bir cevap verilmediğini söyledikten sonra, şöyle yazmaktadır:

> *"İlk ittifak teklîfim Paris'te nasıl ve ne suretle redde düçâr olduysa, İngiliz kanalıyle yaptığım ikinci ittifak teklîfim de, aynen o sûretle reddedildi. İngiliz ve Fransız siyâsetini tâkip etmemiş olduğumuzdan dolayı bizi hamâkat ve daha doğrusu cinâyetle ithâm edenlere sorarım: Bizi istemeyen devletlerle ittifakımız ne suretle mümkün olabilirdi ki, biz de ittifak etmiş olalım? Deniliyor ki, bîtaraflığımızı muhâfaza daha evlâ olurdu. Boğazlar'ı seyr-ü sefâîne serbest bulundurmak şartıyle, değil mi? O halde Rusya, bu harb-i umûmîden öyle büyük bir zaferle çıkacak idi ki, hattâ harbin nihâyetini bile beklemeden, İstanbul'un ve şarkî Anadolu'nun işgâline imkân bulacaktı. 'Hem Boğazlar'ı kapayalım, hem de bîtaraflığımızı muhâfaza edelim.' denilecek olursa, buna ne ahden hakkımız vardı, ne de İngiliz ve Ruslar müsâade ederlerdi. Fiilî tazyikat o kadar çabuk başlardı ki, bi'n-nihâye 'Harbin sonuna kadar Boğazlar'ı ve İstanbul'u taht-ı işgâlimizde bulunduralım da ba'de'l-harb yine size iâde ederiz.' tarzında iddialar başgösterir ve bi'l-fiil icrâ ederlerdi.*
>
> *"Hulâsa bizim için iki çâre-i necât vardı: Ya İngiliz ve Fransızlar'la müttefikan, Merkezî imparatorluklar aleyhine harb ederek, bu*

sâyede Ruslar'ın bize karşı bir daha tecâvüz edememelerini te'mîn etmek, yâhut Merkezî imparatorluklarla müttefik olarak Ruslar'ın şedîd bir mağlûbiyete düçâr olmasına çalışmak. Fransız ve İngilizler, ittifakımızı reddederek, bizim düşman-ı cânımızın hayır ve menfaatine Boğazlar'ı açık bulundurmak şartıyle bîtaraflığa dâvet ediyorlardı. Merkezî devletler ise, hasmımızı ezebilecek bir kudret-i mehîbe irâe etmekle berâber, bizi hasmımızın müstefid olamıyacağı tedâbir ittihazına mecbûr edecek vechile dâire-i ittifaka alıyorlardı. Bu suretle belki hasmımızın izmihlâli me'mûl. Yalnız bir ihtimal var ki, şâyet Merkezî imparatorluklar mağlûb olurlarsa, bizim için pek vahîm bir âkıbet muhakkak...."

Bilâhare de:

*"Müdâfaa ederek ölmekle, bilâ-müdâfaa ölmek arasında farkı takdîr etmeyenlere sözümüz yok."*diye hatm-i mekaal etmektedir.

Hâtıralar, umûmiyetle târih bakımından çok kıymetli kaynaklar olmakla berâber, tebrie-i nefis (=kendini temize çıkarmak) veya şahsını îlâ veya müdâfaa için yazıldıklarından, pek ihtiyatla kullanılması gereken eserlerdir. Bunda da az çok doğru bir muhâkemeden sonra "Biz nasıl olsa ölecektik, savaşarak ölmekle müdâfaasız ölmek şıklarından birincisini, yâni şerefli olanı seçtik." diye garip ve asla kabul edilemiyecek bir müdâfaa yoluna sapmaktadır. Bir defa gâye, devlet ve millet olarak yaşamaktır; ölmek değil. İkincisi, devlet ve millet olarak hâlen yaşıyoruz ve elhamdülillâh ölmedik. Bu nokta bertaraf, Paşa, bîtaraflık şıkkını kabul etmiyor; yalnız iki taraftan biri ile ittifakı sâlim bir tedbîr olarak görüyor ki, doğrudur denilemez. Devletlerin te'minâtı altında veyâ memleketi müdâfaa edecek derecede bir kuvvete sâhibiyetle bîtaraflık mümkündü. Fakat güçtü. Bu güçlük de, bu çeşit bir kuvvete tam mâlik olmayışımızdan kaynaklanıyordu. Lâkin bunda İttihatçılar'ın târih sahnesine çıkmalarından itibâren yaptıkları siyasî hatalar ve tedbîrsizlikler de büyük rol oynamıştır. Fransa ve bilhassa İngiltere, İstanbul'u Ruslar'a peşkeş çekemezdi. Ne Rusya İngiltere'nin İstanbul'a hâkim olmasını isterdi; ne İngiltere, orayı Ruslar'ın eline bırakmayı düşünürdü. Nitekim olmadı ve iki taraf da, kuvvetlenmemesine dikkat ettikleri bir Türkiye'nin eline bırakmaktan başka çıkar yol bulamadılar. Kaldı ki, Osmanlı Devleti, senelerce ittifaklara girmeden, siyasî muvâzeneden istifâde ederek yaşadı. Bu muvâzeneyi bozan da, geniş çapta, İttihatçılar'ın tedbîrsizlikleri oldu. Eğer başımızda etrafa emniyet telkîn eden büyük bir siyasî bulunsaydı; beynelmilel siyâset sahasında, Boğazlar, İslâm liderliği demek olan Hilâfet

gibi kuvvetli kozlara istinâden, bîtaraflığı muhâfaza da mümkün olabilirdi. Fakat, o sıralardaki vaziyete göre de 1908'den itibâren süregelen hatalar nazara alındığında, tarafsız kalmamızı, çok güç bir mesele olarak görmek lâzımdır.

Bu "bîtaraflık" meselesi hakkında fazla söz söylemek zâiddir. Fakat söylüyoruz. Çünkü, siyasî ve târihî edebiyatta bu münâkaşa hâlen devam ediyor. İşin garibi, Osmanlı Devleti'ni kötüleyenler, onu gerici bir mevcûdiyet olarak gören devrimci takımı, hattâ hemen hemen herkes, İttihatçılar'ı bu noktadan tenkîd ediyor. Târih nokta-i nazarından, şöyle olsaydı, böyle yapılsaydı, şu olmazdı demek, gerçi bir nevi fantezidir. Yalnız bir faydası vardır; o da bize bir ibret dersi vermesidir. Bunu herkes, Osmanlı düşmanı olanlar bile yapıyor. Çünkü, hepimiz derûnî şuûrumuzda yâhut şuûr-dışımızda, bu devletle doluyuz ve onun yaşamasını istiyoruz. Ma'şerî şuûrda ise devlet deyince hatırladıklarımız hattâ aklımıza gelenler, hep Osmanlı'ya âit vasıflar. Ona en düşman olanımızda bile bu var. Bu o kadar derin ve köklü bir duygu, o kadar derûnî bir idrâk ki, benliğimizi sarmış; bundan sıyrılmamıza imkân yok. İşte, Harb-i Umûmî'de bîtaraflık meselesinin ve bunun pek uzun süren ve daha da sürecek olan münâkaşalarının altında yatan asıl mesele, bu rûhî hâlimiz. Ne diyelim? Tal'at'ın, gizli ittifak muâhedesinin imzâsından sonra Câvid'e dediği gibi "Mukadderât."

Karadeniz Vak'ası

Almanlar ile yapılan gizli ittifakın ve gemilerin gelmesi üzerine, zâten kıl üzerinde duran Türkiye bîtaraflığı, "Karadeniz vak'ası" ile bozulmuştur. İstanbul'daki İttihatçı ricâl arasında, Eylül ayının ortalarından itibâren, Almanya ile birlikte harbe girmek fikri kuvvetlenmiştir. İ'tilâf devletleri sefîrleri ile yapılan görüşmeler, müsbet bir netîce vermemiş; bâzı müphem vaadler istihsâl edilebilmişti. Bu da Almanlar lehinde olan havayı kuvvetlendirmiştir.

Diğer taraftan Amiral Souchon, Marmara'nın manevra yapmak için müsâit olmadığını, Karadeniz'e çıkmak gerektiğini bildirmiştir. Başkumandan Vekili Enver Paşa ise ona, bu izni vermiştir. Fakat kabîne bunu kabul etmemiş ve 3 Ekim 1914 günü Karadeniz'e çıkmak isteyen filo, sâhil toplarının ateşiyle geri döndürülmüştür.

Enver'in Çanakkale'de bulunduğu esnâda, Erkân-ı Harbiye İkinci Reîs Muâvini miralay Bahaeddin Bey, Souchon'a tâlim maksadıyle, Karadeniz'e çıkma izni vermiştir. Enver dönünce, bu emri, bütün donanmanın değil, an-

cak bir kısmının çıkması şeklinde değiştirmiş ve miralayı bir fırka kumandanlığına tâyin ederek uzaklaştırmıştır. Bu miralay, harbin sonuna kadar da terfî ettirilmemiştir. Enver'in bu hareketi mânidârdır. Artık, Souchon, tâlim için Karadeniz'e çıkmağa başlamıştır.

Bu esnâda İttihatçılar'ın kabîne içinde kurdukları "Vükelâ Encümeni" de, her halde harbe girmek için karar vermiş görünmektedir (20 Teşrîn-i evvel 1914). Bundan altı gün evvel ise, aynı grubun, Alman sefârethânesinde toplandıkları rivâyet edilmektedir.

Yine o sırada Almanya'dan talep edilen para gelmiştir. Câvid'in beyânına göre "Bu, 200 sandık içinde gelen bir milyon altın'dan ibârettir ve üç milyona iblâğ edilmiş olduğu da söylenmektedir." Altınlar Deutche Bank kasalarında muhâfaza edilmiştir. Hattâ Almanlar, bir ara, Osmanlı Bankası'nı satın almayı bile teklîf etmişlerdir. Fakat bu talep, nâzırlarca doğru görülmemiştir.

Yine bu sıralarda Almanlar orduya top, silâh ve mühimmât göndermektedirler. Bu irsâlât, Romanya ve Bulgaristan üzerinden yapılmaktadır. Nakliyât için Bulgarlar'la bir anlaşma da yapılmıştır.

28 Teşrîn-i evvel 1914/8 Zilhicce 1332 günü, Souchon Paşa emrindeki Türk donanması, Karadeniz'e açılmıştır. Bir rivâyete göre, filo ve gemi kumandanlarına, Boğaz'dan çıktıktan sonra açılmak üzere mühürlü zarflar verilmiştir. 29 Ekim günü Donanma Kumandanlığı'na verilen haberlerde "Rus filosunun Osmanlı gemilerinin hareketlerini ihlâl etmesi sebebiyle mücâdelenin başladığı, bir gambot ile bir mayın gemisinin batırıldığı ve 75 esîr alındığı" bildirilmiştir. Alman sefâretine gelen telgrafta, bunlardan ayrı olarak "Bir kömür gemisinin ele geçirildiği, bir muhribin yaralandığı, Sivastopol'un bombardıman edildiği, 'Midilli'nin Novorossiysk'teki 50 petrol deposunu tahrîb ile bâzı buğday depolarını yaktığı, 14 vapuru batırdığı" haberleri mevcuttur.

Rus kaynaklarına göre ise "29 Ekim günü saat 3'te Rus bayrağını taşıyan iki Türk muhribi Odesa limanına girerek 'Doneç' gambotunu batırmıştır. Saat 7'de 'Yavuz', Sivastopol'u 20 dakîka bombalamış, sâhil bataryalarının ateş açması üzerine çekilip gitmiş, 'Midilli', Teodosya, 'Hamîdiye' ise Novorossiysk'i bombardıman etmiştir."

Bundan anlaşılıyor ki, hareket muvaffakıyetli olmamış; ancak bir sâhil gemisi batırılmış; bir kaç ambar isâbet almış; dönülürken de bir mayın gemisi garkedilmiş ve biraz esîr alınmıştır. Halbuki askerî noktadan kıyılardaki bahrî üslerin tahrîbi, hareket kaabiliyeti fazla olan bir kaç Rus zırhlısının saf dışı edilmesi gerekmekteydi. Bu suretle Karadeniz'deki Rus deniz gücünü

kırmak, burda hâkimiyeti sağlamak lâzımdı. Bu yapılmamıştır. Maamâfîh Almanlar emellerine ulaşmışlar ve Türkiye'yi harbe sokmuşlardır.

Cemal, hâtıratında ancak resmî teblîği beyânla iktifâ etmekte, harbe "Rus donanmasının sebep olduğunu" bildirmektedir. Tal'at ise bu noktada "Hâdiseden hiç birimiz daha önceden ma'lûmâtdâr değildik. Fakat herkes gibi, ben de Enver Paşa'nın haberi olduğuna kaani idim. Bayram günü Halil Bey'in evinde toplandık. Ben, Enver Paşa'ya hücûm ettimse de, hiç haberi olmadığını yemînle te'mîn etti. Bu hâdise de harbi, artık bir emr-i vâki hâline getirmişti." demektedir.

Eğer nakil doğruysa, kendini temize çıkarmak için hakîkat örtülmüyorsa, bu habersizlik daha korkunçtur. Bu kadar gafletle, bu kadar körlükle koskoca bir devlet idâre edilemez. Biz, bu derece fecî bir gafleti, kendilerine konduramadığımız ve buna akıl ve havsalamız, hattâ vicdânımız elvermediği için, hiç olmazsa Enver'in haberdar olduğunu kabul ediyoruz.

Diğer kaynaklarda da bu husus zikredilmektedir. Nitekim Mâbeyn Başkâtibi Ali Fuad Bey, bu çatışmayı haber alınca "Pâdişah tarafından tahkîke me'mur edildiğini, Harbiye Nâzırı Enver ve Bahriye Nâzırı Cemal Paşa'ları telefonla evlerinden aradığını, ikisinin de ziyâfete davetli oldukları söylendiğini" bildirerek "Bu cevapların müretteb olduğu ma'lûmdu." diyerek, zımnen haberdar olduklarını yazmaktadır. Câvid'in beyânına göre Sadrâzam "Vak'anın müstahzar (=tertiplenmiş, plânlanmış) olduğuna kaanidir." Bunun da kabînedeki harb tarafdarı İttihatçılar tarafından hazırlandığına inanmıştır. Enver ise "ber-mutad meseleden haberdar olmadığım" söylemiştir. Anlaşılıyor ki, Enver bunu, arkadaşlarının kendilerini terketmemesini temin için söylemiştir. Câvid ise "Amiral'e her halde emir verildiğine, bizim taraftan birinin muhakkak haberi olduğuna kaanidir." Nitekim Saîd Halîm Paşa'nın yalısında Tal'at, Enver ve Cemal'e "Tecâvüzün Ruslar tarafından yapıldığı iddiasının musanna' bir yalandan ibâret olduğunu" söylemiştir. Maamâfîh Tal'at ona karşı "haberi olmadığına, nâmusu üzerine yemîn etmiş"tir.

Haberdar olmadıklarına dâir, bu karşılıklı yemînlerin, hakîkatte hiç bir kıymeti yoktur. Çünkü bunlar, komitacı adamlardır; bu garip meslekte ise, arkadaşı tutmak için yapılan yemînler basit işlerdendir. Çünkü komitacılıkta nâmus gibi mefhumlar ârızî işlerdendir. Bâzan lâzım olur, bâzan terkedilir.

Nâfia Nâzırı Çürüksulu Mahmud Paşa'ya göre, "Tecâvüz, mürettep olarak bizim tarafımızdan vâki olmuştur." Aynı zât:

"Zâbitândan işittiğime göre, Cemal Paşa, Türk sefâîn-i harbîye-

sindeki ümerâya Karadeniz'e çıkmazdan evvel, 'Siz, amiral Souchon'un kumandasındasınız. O, ne emrederse onu yapacaksınız.' demiştir. Donanma Boğaz'dan çıktıktan sonra Karaburun ile Fener açıklarında tevakkuf etmiş ve kumandanlar, amiral gemisine çağrılarak, filân saatte açılmak üzere, kendilerine kapalı zarflar verilmiştir. Kimine Odesa'yı, kimine Novorossiysk'i bombardıman etmesi emredilmişti. Yâni, Karadeniz hâdisesi mürettep bir plân dâhilinde cereyân etmiştir." demektedir.

Saîd Halîm Paşa ise "Harbe tarafdar olmadığımı anlayan Alman ricâli, Karadeniz vak'a-i müessifesini ihzâr ve ihdâs ettiler." demektedir.

Şükrü Bey, tam ve katıksız bir İttihatçı olarak "Rus donanması, bizim gemilere karasularımızda taarruz etmiştir." kanaatındadır. Adliye Nâzırı İbrahim Bey "Bir emr-i vâki karşısında bulunduk." görüşündedir.

Bu nakillerden anlaşılmaktadır ki, mesele mürettebdir. Tertip, yalnız amiral Souchon'a âit değildir. Bizim kabînede harb tarafdarı olan Enver, Cemal, Tal'at ve her halde Meclis Reîsi Halil de bu tertîpte medhaldardırlar. Bunların böyle bir şeyden haberdar olmadıklarını yemînle arkadaşlarına bildirmeleri de, onların kendilerinden ayrılmamasını te'mîn içindir. Malûm ya, komitacılıkta, arkadaşına haber vermeden bir iş yapmak, racona aykırıdır. Hele daha evvel bunu te'mîn etmişsen, mesele biraz daha nezâket kesbeder. Artık bunun öyle olmadığını yemînle te'yîd, basit komitacılık numaralarıdır. Nitekim istifaya kalkan ve hâdisenin akabindeki Kurban Bayramı muâyedesine gelmiyen Sadrâzam'a da aynı şeyi yapmışlardır. Onun, şu mühim anda kendilerini bırakıp gitmesini kat'iyen muvâfık görmemektedirler. Onun için haberleri olmadığını söylemişlerdir. Paşa'nın ifâdesine göre, o da, son bir gayrette bulunarak, harbe mâni olmak istemiştir. Bu sebep, kendi beyânıdır. İbnülemîn'in naklettiği bir rivâyette, "Bilhassa Pâdişah, sadâreti bırakmamasını istemiş"tir. Paşa harbe mâni olabilmek için, son bir teşebbüs yapmıştır. Harbiye Nezâreti'nden alınan raporu toparlayarak, İ'tilâf devletleri sefîrlerine resmî bir mürâcaatta bulunmuş ve bunda "Mes'ûliyetin kime râci olduğunu ve zarar-ziyânı müşterek bir komisyon mârifetiyle tesbit edelim; lâzım gelen tarzîyeyi verelim; siz de vak'ayı keemlenyekûn addediniz." demiştir. Fakat bundan bir netîce hâsıl olmamıştır. Sadrâzam "Teşebbüsümüz müsmir olmadı, çünki onlar, meseleyi büsbütün halletmek istediler; halbuki ben, bîtaraf kalmaklığımızı arzu ettikleri cihetle, suhûlet göstereceklerini zannetmiştim. Sefîrlerin sözlerinden de böyle hissediyordum. Fakat onlar, Hâriciye Nezâreti'nde bulunan cevaplarından* da anlaşılacağı üzere, bu teklîfe muvâfakat etmiyeceklerini bildirdiler." demektedir.

Artık yapılacak bir iş kalmamış ve İ'tilâf devletleri sefîrleri, pasaportlarını almak üzere Bâbıâli'ye mürâcaat etmişlerdir. Giers'e göre, İngiliz sefîri, Karadeniz hâdisesini, ölçülü bir sevinçle, Fransız elçisi ise kayıtsızlıkla karşılamışlardır. Sadrâzama giden sefîrler, onu, son derece üzgün bulmuşlardır. Kabîne reîsi, "Kendisinin de, hükûmetinin de harb istemediğini bildirmiş; Amiral Souchon'un Rus hücûmuna mâruz kaldığına dâir verdiği rapora inanmadığını, Almanlar'ın kendisini aldatacaklarını ise beklemediğini" ifâde etmiş ve yine, meselenin hüsn-i suretle hallini istediklerini söylemiştir.

Yine aynı kaynağa göre, "İngiliz sefîri Sir Mallet, pasaportunu istemek üzere hükûmetinden tâlimât aldığını söyleyince, Sadrâzam ağlamaya başlamıştır." demektedir. Rus muharriri E. Adamov, "Vaziyetin vehâmetini Sadrâzam, bu sefîrden çok daha iyi anlamıştı." diyerek, pek enteresan bir mütâlaa serdetmekte ve şöyle demektedir:

"Böylece harbe sürüklenen Rus diplomasisinin durumuna gelince, onun da, Türkiye ile yapılacak bir muhârebenin, kendisini, Çarlığı mezarına kadar götürecek, Alman aleyhdarı bir ittifaka bağlamak üzere düşünülmüş ve hazırlanmış bir vâsıta olduğuna akıl erdiremediği görülüyor."

Bu mütâlaayı biraz uzak bir ihtimal olarak görüyoruz. Kitap, 1924'te, Bolşevik Halk Komiserliği tarafından neşredilmiştir. Bunlar, dün müttefik oldukları İngilizler'in aleyhlerine dönmüşlerdir ve o sırada, Almanya ile dostluk istemektedirler; hattâ komünizmin başını bu ülkenin çekeceğini düşünmektedirler. İngiliz siyâsetini ise, pek fazla şişirmektedirler. Gerçi netîce, Çarlığın yıkılmasına sebep olmuş; İngiltere bunu az çok istemiş ve siyâset değiştirmiştir. Ne var ki, bu İngiliz menfaatinin emrinde olan bir İngiliz siyâsetidir. Şu noktasına rağmen, bu mütâlaa yabana atılamaz; fakat mübâlağalıdır.

Karadeniz vak'asına Almanlar'ın ihtiyacı vardı. Alman orduları Marn'da hareket harbinden siper harbine dönmüşler ve kat'î ve ânî bir muvaffakıyet göstermeleri imkânsızlaşmıştı. Rus cephesinde ise büyük bir netîce alamamışlardı; fakat başarılı idiler. Almanya, askerî mütehassıslarının ifâde ettiği gibi, çok tehlikeli bir şekilde iki cephede Fransa ve Rusya'ya karşı harbetmek mecbûriyetinde kalmıştı. Rus kuvvetlerini şarkta meşgûl edecek, İngilizler'i Mısır'da ve Cezîretü'l-Arab'da üstüne çekecek ve Almanya için şark ve garb cephelerinde yükü hafifletecek bir kuvvete, yâni Türkiye'ye mübrem ihtiyaçları vardı. İşte Karadeniz vak'asının Almanya zâviyesinden sâiki budur.

Bunun hemen akabinde yani 31 Teşrîn-i evvelde Ruslar, Bâyezîd'in kuzeyinden hududu geçerek ilk ateşi açmışlar; ertesi gün İngilizler, Akabe'yi topa tutmuşlar ve Basra Körfezi'nde de Şattü'l-Arab boyunca tecâvüze başlamışlardır. 3 Kasım'da Rusya, 5 Kasım'da Fransa ve İngiltere Osmanlı Devleti'ne harb ilân ettiler; bizim ise onlara karşı ilân-ı harbimiz 11 Kasım'da oldu.

Artık fiilen harbe girmiş bulunuyorduk. Denizlere hâkim olan cepheyle mücâdele ettiğimiz için de, vaziyet bizim için çok tehlikeliydi. Nitekim Çürüksulu "Memleketimizin vaziyetinden dolayı, bilhassa İngilizler'le harb etmeyi rü'yâmda bile tasavvur etmezdim." derken, bu noktaya işâret etmiştir.

Rus Çarı II. Nicola harb ilânında bizim için "Hıristiyan dîninin ve bütün Slav kavimlerinin eski ezicisi" tâbirini kullanmış; "ecdâd tarafından vasiyet edilen târihî gâye"den, yâni İstanbul'un ele geçirileceğinden bahsetmiştir. *Novoye Vremya* (=Yeni Zamanlar) gazetesi "Rus dış siyâsetinde ecdâd tarafından vasiyet edilen vazîfe, Çargrad (=İstanbul)'dır." demiş; büyük Rus şehirlerinde haçlarla, ikonalarla nümâyişler tertîblenmiş ve bunlarda "Ayasofya'ya haç dikeceğiz.", "Kendi evimizin anahtarını ele geçireceğiz.", "Rusya Bizans İmparatorluğu'nun vârisidir." sözleri kitlelere telkîn edilmiştir.

Buna mukaabil Halîfe hazretleri ve Pâdişah-ı Osmanî de bir hatt-ı hümâyûn neşrederek, hâdiseleri anlatmış ve:

"Rusya, İngiltere ve Fransa devletleri zâlimâne bir idâre altında inlettikleri milyonlarla ehl-i İslâm'ı diyâneten ve kalben merbût bulundukları Hilâfet-i Muazzamamıza karşı hiç bir vakit sû'-i fikir beslemekten fâriğ olmamışlar ve bize müteveccih olan her musîbet ve felâkete sebep ve muhrik olmuşlardır... Kahraman askerlerim! Dîn-i mübînimize, vatan-ı azîzimize kasdeden düşmanlara açtığımız bu mübârek gazâ ve cihâd yolunda, bir an azim ve sebâttan, fedâkârlıktan ayrılmayınız. Düşmana aslanlar gibi savlet ediniz. Zîra hem devletimizin, hem fetvây-ı şerîfe ile Cihâd-ı Ekber'e dâvet ettiğim 300 milyon ehl-i İslâm'ın hayât ve bekaası, sizlerin muzafferiyetine bağlıdır. Mescidlerde, câmilerde, Kâbetu'llâh'da, huzûr-ı Rabbü'l-Âlemîn'e kemâl-i vecd-ü istiğrak ile müteveccih 300 milyon mâsûm ve mazlum mü'min kalbinin duâ ve temenniyâtı sizinle berâberdir... Bir vakitler dünyayı titretmiş olan Osmanlı ordularının hayrü'l-halefleri olduğunuzu gösteriniz ki, düşman-ı dîn-ü devlet, bir daha mukaddes topraklara akmağa, Kâbetu'llâh'ı ve merkad-i münevver-i Nebevî'yi ihtivâ eden arz-ı mübârek-i Hicâz'ı ihlâle cür'et etmesin... Hak ve adl bizde, zulm-ü udvân düşmanlarımızda olduğundan, Allah'ın inâyet-i samadânîyesi ve Peygamber-i zîşânımızın rûhâniyet-i mâneviyesinin bize yâr-ü yâver olacağında şüp-

he yoktur... Şehîdlerimiz, şühedây-ı sâlifeye müjde-i zafer götürsün; sağ kalanlarımızın gazâsı mübârek, kılıcı keskin olsun."

gibi heyecan verici cümleler kullanmıştır. Böylece ordu, dînen tahrîk edilmiştir.

Enver de, daha evvel kaydettiğimiz şekilde, pek heyecanlı bir beyânnâme neşretmiştir.

Cemal, harb kararını Çamlıca tepelerinde yapılan askerî manevrayı müteâkip, 4 fırkanın bütün zâbitânına haber vermiştir:

"Harb haberini verdiğim zaman şâhid olduğum tezâhürât-ı vatanperverâne ve arzûy-ı şedîd-i mücâdeleyi, hiç bir vakit gözümün önünden uzaklaştıramıyacağım. Bu dört fırkanın efrâd ve zâbitânı da, efrâd-ı millet-i Osmâniye'dendi. Bunların o zamanki neş'e ve sürûrunu görmeyip de, Harb-i Umûmî'ye dâhil olmayı millet istemedi demeye, cesaret etmeyi (doğru görmem)."

demektedir. Bu söz ve müşâhede yabana atılamaz. Hakîkaten o günleri gören ve cidden bîtaraf olarak düşünen bir hayli kimseyle konuşmamda, aynı kanaati edinmişimdir. O zaman tabiî genç insanlardan ibâret olan muhâtablarım, halkta harb arzûsunun olduğunu ifâde etmişlerdir. Bunun aksi olan düşünce, mağlûbiyetin netîcesinde tahassül etmiş ve yeniklik inkisârından doğmuş görünmektedir.

Fakat bu kitle telâkkîsine rağmen, meselenin ne idüğünü farkeden bir hayli kimse de mevcuttur. Nitekim kabînede dahi, Mâliye Nâzırı Câvid, Telgraf Nâzırı Oskan, Ziraat Nâzırı Süleyman Elbistanî, Nâfia Nâzırı Çürüksulu Mahmud gibi zevât istifâ etmişlerdir. Maamâfih Câvid, bu istifâ sebebiyle pek çok tehdîd mektubu aldığını beyân etmiştir ki, bunu şâyân-ı dikkat bir aksü'l-amel olarak görmek lâzımdır. Tabiî ki, bizi harbe sokanların, yalnız bu dört kişiden ibâret olduğunu iddia edenlerin görüşüne zıt bir kanaattir bu. Fakat hâdisâtın revîşine göre, harb tarafdarlarının üç beş kişiden ibâret olmadığını, bunun askerî nâmusu lekedâr olmuş ordu içinde, zâbitân arasında ve halk efkârında kuvvetli bir cereyân olduğunu kabul etmek mecbûriyetindeyiz. Aksi halde, üç dört kişinin, koskoca bir devleti harbe sürüklemesine ne imkân vardır; ne de böyle bir şey tasavvur edilebilir. Harbi istemeyenler bile, harbe girişimize yakın düvel-i İ'tilâfîye tarafdarı olmamışlardır. Onlar Almanya'nın mağlûb olması ihtimâli ve bunun gerçekleşmesi karşısında, ne olacağımızı düşünmüşlerdir. Türk efkârı git gide, Rusya'nın da içinde bulunduğu İ'tilâf devletleri aleyhdarlığına kaymıştır. Bunu da onlar hazırla-

mışlardır. Emr-i vâki' ile harbe giriş kararını bilâhare Meclis-i Meb'ûsân da tasdîk etmiştir. Bu kadar kalabalık bir kitlenin, isteyerek, devleti ve kendilerini ölüme götürmeleri de düşünülemez. Harbe en fazla aleyhdar olan Sadrâzam bile "Onlar, yâni İ'tilâf zümresi meseleyi büsbütün halletmek istediler." derken, pek mânidâr bir lâf etmiştir.

İşte böylece, Osmanlı Devleti, bu kanlı devletler mücâdelesine atılmış ve bir yabancının dediği gibi "Âdetâ Kaanûnî devrindeki gibi, 4 cephede muhârebe edebilmiş"; çok yüksek bir hayâtiyetle mümtaz olduğunu göstermiştir. Bugünkü mevcûdiyetimiz, dünyâdaki itibârımız ve askerliğimiz, Büyük Harb'de gösterdiğimiz ve imkânlarımızın çok üstünde telâkkî edilen mücâhedemize bağlıdır. Bu derece büyük bir mücâdele ve insan-üstü dayanma gücü, üç tane sergerdenin vücûda getirdiği emr-i vâki'yle olamaz. Millet, herhalde böyle bir mücâdeleye inanmıştı; bunu zarûrî ve tabiî görmüştü demek mecbûriyetindeyiz.

"Cihad Fetvası"

Osmanlı Devleti'nin harbe girişinden iki gün sonra, Fetvâhâne'de tanzîm edilen "Cihâd Fetvâsı", an'ane üzere, Fâtih Câmi-i Şerîfi'nde yapılan bir merâsimle kıraat edilmiştir (14 Kasım 1914/25 Zilhicce 1332). Bu fetvâ, Fetvâ Emîni Ali Haydar Efendi tarafından okunmuştur. Beş parçadan ibâret olan fetvâ, aynen şöyledir:

"1) İslâmiyet aleyhine tehâcüm-i â'dâ vâki' ve memâlik-i İslâmiye'nin gasb-ü gâreti ve nüfûs-ı İslâmiyenin seby-ü esîr edilmeleri mütehakkık olunca, Pâdişâh-ı İslâm hazretleri nefîr-i âm sûretiyle cihâdı emrettikde 'İnfurû hifâfen ve sikaalen ve câhidû bi-emvâlikûm ve enfisikûm fî-sebîli'llâhi zâlikûm hayrün-lekûm in küntum ta'lemûn.' âyet-i celîlesi hükm-i münîfince kâffe-i müslimîn üzerine cihâd farz olup, genç ve ihtiyâr, piyâde ve süvâri olarak bi'l-cümle aktârdaki müslimîn mâlen ve bedenen cihâda müsâra'at eylemeleri farz-ı ayn olur mu?

El-cevâb (Allâhu a'lem bi's-sevâb): Olur.

"2) Bu sûretle el-yevm makaam-ı Hilâfet-i İslâmiye ve Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhâne sefâîn-i harbîye ve asâkir-i berrîyesiyle hücûm etmek suretiyle, Hilâfet-i İslâmiyeye 'aduv ve nüfûs ne'uzu-billâhi teâlâ nûr-ı âli-i İslâmiyetin icfâ ve imhâsına sâ'î bulundukları muhakkak olan Rusya ve İngiltere ve Fransa ile onlara mu'în ve zahîr olan hükûmetlerin taht-ı idârelerinde bulunan kâffe-i müslimînin dahi mezkûr

hükûmetlerin aleyhine î'lân-ı cihâd ederek bi'l-fiil gazâya müsâra'at eylemeleri farz olur mu?

El-cevâb: Olur.

"3) Bu sûretle maksûdun husûlü cemî' müslimînin cihâda mürâcaat eylemelerine mütevakkıf iken, bâzıları ne'uzu-billâhi teâlâ tehâlüf etseler, tehâlüfleri ma'sîyet-i azîme olup gazab-ı İlâhîye ve bu ma'sîyet-i şeni'anın cezâsına müstehak olurlar mı?

El-cevâb: Olurlar.

"4) Bu sûretle Hükûmet-i İslâmiye ile muhârebe eden hükûmât-ı mezbûre ahâlî-i İslâmiyesinin kendilerini katl ve hattâ cemî' âilelerini mahv ile ikrâh-ü icbâr edilmiş olsalar bile Hükûmât-ı İslâmîye asâkiriyle muhârebe etmeleri şer'ân harâm-ı kat'î ile harâm olup kaatil olmalarıyle nâr-ı cahîme müstehak olurlar mı?

El-cevab: Olurlar.

"5) Bu sûretle harb-i hâzırda İngiltere ve Fransa ve Rusya ve Sırbiye ve Karadağ hükûmetleriyle zahîrlerinin taht-ı idârelerinde olan müslümanların Hükûmet-i Seniye-i İslâmiye'ye mu'în bulunan Almanya ve Avusturya aleyhine harb etmeleri ism-i azîm olmağla azab-ı elîme müstehak olurlar mı?

El-cevâb: Olurlar."

Bu fetvânın altındaki imzâ "Hayri bin Avnî'ü'l-Ürgübî"dir ve Şeyhülislâm'dır.

Bundan bir hafta kadar sonra ise, 29 imzâlı bir "Beyânnâme-i Cihâd" neşrolunmuştur.. Bunda Hayri Efendi ile üç sâbık şeyhülislâm, 11 kazasker ve kibâr-ı ulemâdan 14 zâtın isimleri vardır. Başında Halîfe-i Müslimîn'in "İşbu beyânnâmenin kâffe-i aktâr-ı İslâmiyeye neşr-ü i'lânını irâde ederim." tarzında bir irâdesi vardır (21 Kasım 1914/3 Muharrem 1333). Bu "Cihad-ı Mukaddes" yâhut "Cihad-ı Ekber" beyânnâmesinin neşri üzerinde, hâlen dahi pek çok kîl-ü kaal cereyan etmekte ve haylî tenkîdler yapılmaktadır. Bâzıları "Cihâd-ı Ekber" tâbirinin yanlış olduğunu, bunun "insanın nefsiyle mücâdelesi" mânâsına geldiğini söylemektedirler. Böyle bir tenkîde bizce yer yoktur. Gerçi Peygamberimiz, bir gazveden dönerken söyledikleri bir hadîs-i şerîfte, müşriklerle yaptıkları harbi "Cihâd-ı asgar", insanın nefsine hâkim olma cehdini de "Cihâd-ı ekber" diye vasıflandırmışlardır. Bu, nefis tezkiyesi için ve seyr-ü sülûkta, bilhassa erbâb-ı tasavvuf tarafından fazlaca kullanılan tâbir olmuştur. Lugatta ise cihad, "1) masdar olarak, (yağ yapar-

ken) sütün bilcümle yağını (cehd ile gayret sarfiyle) çıkarmak; 2) ism-i fiil olarak; gayret, devam ve ikdâm, cehd; kuvvet, iktidar, zahmet, renc-ü meşakkat; mücâhede ki, döğüş, kavga, mücâdele vs." gibi muhtelif mânâlara gelirse de, tahsîsen "kâfirler aleyhine harb" demektir. Cihad, fî-sebîlillâh, yâni Allah yolunda, dîn uğrunda mücâdeledir.

Kaamus'ta cihâdın muhtelif mânâları sayıldıktan sonra "tahsîsen, dîn için, kelimetullahı î'lâ için yapılan muhârebedir. Buna iştirak müslümanlara farzdır. Yalnız bu farz, bâzı hallerde farz-ı ayn, bâzı hallerde farz-ı kifâyedir. Dîn-i İslâm nazarında fî-sebîlillah cihadın hakîkî mânâsı, â'dây-ı dîne karşı bedenen, mâlen muhârebe için mechûdu bezletmek, olanca kudreti sarf etmekdir. Cihâdın netîcesi ve gâyesi de, düşmanın fitnesini def' etmek, Hak kelimesini î'lâ etmekten ibârettir." denmektedir.

Yine cihâd için, "Â'dây-ı dîn ile mücâdelede bütün vüs'unu sarf etmektir ki, üç kısımdır" demişlerdir. "Biri, zâhir düşman ile mücâhede, biri fenâlıklarla ve şeytan ile mücâhede, biri nefis ile mücâhededir. Fakat evlâ olan, üç kısmın üçüne de şâmil olmasıdır. Mücâhede, mukaateleden eâmdır, yâni daha geniştir ve şumûllüdür" denmiştir.

Cihad dâima ve umûmiyetle farz-ı kifâyedir; yâni bir kısım müslimînin yapmasıyle, diğerlerinin üzerinden sâkıt olan bir emr-i ilâhîdir. Pek nâdir hallerde farz-ı ayn olur. Eğer dîn düşmanları İslâm memleketleri hududunda müdâfîlerin hatlarını yarıp da İslâm diyârlarını işgâl ederse vaziyet değişir. Bu çeşit bir işgâl, cihâda, farz-ı ayn mâhiyetini izâfe eder. Bu takdîrde cihadın edâsı, her ferde lâzım olup bâzılarının îfâsıyle diğerlerinden sâkıt olmayan bir emr-i ilâhî mâhiyetine girer. İşgâl edilen topraklar ahâlisinin veya halîfe hazretlerinin dâveti üzerine, herkesin; hattâ kadınlarla çocukların bile iştirakleri lâzım gelir. Bunlar muhârebeye muktedir olmasalar bile, muhâribleri teşcî ve heybetlerini artırdıkları için vürûdları gerekli akdedilmiştir. Dîn düşmanlarına böyle hep birlikte kalkıp gidişe ve yürüyüşe nefîr-i âm denir. Fakat bu hal, çok kısa bir müddet için ve umûmîyetle mahallî bir vak'aya münhasıran olagelmiştir. Meselâ, 1737'de Bosna Vâlisi Hekimoğlu Ali Paşa'nın, Avusturyalılar'a karşı kazandığı Banyaluka zaferi, nefîr-i âm yoluyla olmuştur. Osmanlı devleti'nde, nefîr-i âm yoluyla bir çok zaman asker toplanmıştır. Yine 1809 senesinde Ruslar'ın Tuna'nın cenûbuna inmeleri dolayısiyle, "Cihad-ı Mukaddes" ilân edilmiş ve bu husustaki fetvâ Fâtih Câmii'nde okunmuştur. Cevdet'in tâbiriyle "Rumeli ve Anadolu yerinden oynamış" ve Tatariçe gâlibiyetiyle düşman, Tuna'nın kuzeyine atılmıştır. 1293'deki Kars müdâfaası, bir sene sonraki Azîziye tabyasının istirdadı yine nefîr-i âm yoluyla yapılan cihaddan ma'dûddur. Millî Mücâdele sırasında

Ayıntab ve Maraş'ta Fransızlar'a gösterilen mukaavemet de, yine nefîr-i âm yoluyla yapılan cihadlardır. Târihimizde misâlleri pek çoktur.

Bu nefîr-i âm usûlü, devamlı olursa, askerî noktadan muhâtaralıdır. Çünkü harb ve darbı bilmeyenler, orduya yük olup, askerin bozulmasına sebep olabilirler. Bu da Osmanlı târihinde vâki bir keyfiyettir ve şikâyetlere sebep olmuştur.

Fetvâda, nefîr-i âm yoluyla ve farz-ı ayn olan bir cihad kasdedilmiştir. Tevbe Sûresi'nde "Haydi, 'hifâfen ve sikaalen=bekâr-evli, az iyâlli-çok iyâlli, piyâde-süvâri' çıkın, azimet edin; Allah yolunda mallarınız ve canlarınızla mücâhede edin; eğer bilirseniz, şu mücâhede, onu terketmekten hayırlıdır." meâlindeki âyetin zikri, bunu âmirdir. Bu âyet-i kerîmenin tefsîrinde "Mallarınız ve nefislerinizle cihad ediniz. Hem mâlen, hem nefsen cühdü olan ikisiyle; yalnız mâlen cühdü olan mâliyle, yalnız nefsen cühdü olan nefsiyle gücü yetebildiği kadar cihad etsin. 'Zâlikum hayrün-lekûm.' Bu nefr-u cihad, sizin için hayırdır; 'in küntum ta'lemûn.' eğer bilir oldunuz ise." denmiştir. Mâlen cihad da iki türlüdür: Biri, malını, harbde kendisine lâzım olacak şeye sarfetmektir; silâh ve vâsıta gibi. Diğeri, sâir mücâhidlere sarfetmektir; techizât gibi. Nefsen cihad ise muhteliftir. Bizzat mukaatele etmek, ahkâm ve vezâîf-i cihâdı beyân ve ta'lîm etmek; sevkiyât ve idâre ve bu hususta yardım etmek; istihbarâtta bulunmak; fenn-i harbdeki vukuufunu kullanmak; müslimîne kuvvet, düşmana vehm verecek her türlü fi'l-ü kavil, bi'n-nefs cihâddan ma'dûddur demişlerdir. Nefîr-i âm emri, bütün şumûlüyle teblîğ edildiği zaman dahi, 'Ve mâ kâne'l-mü'minûne li-yenfirû kâffe.' âyetiyle, zaîfler, hastalar, sarfedecek şeyi bulunmayan fakîrler için cihaddan geri kalmakta günâh bulunmadığı beyân buyrulmuştur. Bu emr-i ilâhînin tatbîki de, yâni mükellefiyette mükellef mü'min ve müslimin vus'ile mütenâsib olmak gerektir. "Allah mükellefe, vus'unun fevkinde külfet yüklemez." meâlindeki âyet de bunu âmirdir. Bu sözleri ifâdeden muradımız, fetvâda zikredilen cihâdın, şartları muvâfık olmayan müslümanlara, dînen bir vecîbe yüklenemiyeceğini beyândan ibârettir.

Fakat her halde, fetvâyı neşreden ulemâ, müslümanlara, bir bâr-ı azîm yüklemişler ve bir teklîf-i mâlâ-yutakta bulunmuşlardır. Aynı fetvâya göre, kendilerinin dahi, elde silâh cihada gitmeleri icâb ederdi. Böyle yapmadıklarına göre, cihâdı, bir farz-ı kifâye olarak gördüklerine, yalnız fetvâyı kuvvetlendirmek için, 'farz-ı ayn' tâbirini kullandıklarını kabul daha doğru olsa gerektir.

Esâsen bu farz da müslümanların, gerek şahıs, gerek cemaat, gerek ülke

olarak yapabilecekleri ile mukayyed olmak lâzımdır ve dâima da lâzımdır. Mâlum olduğu üzere cihâd bir nevi ibâdettir; şahsa, cemiyetlere ve vaziyetlere göre değişen şartları vardır. Cihaddan maksad dâvettir ve İ'lây-ı Kelimetullah'tır. Hattâ diyebiliriz ki, İslâm'a dâvet ve onun î'lâsı için yapılan harekât, ef'âl, yardım, neşriyât ve propaganda dahi cihâddan ma'dûddur. Cihad mevzuunda pek çok âyet-i kerîme vardır ve oldukça azîm bir fıkhî müdevvenât mevcuttur. Şu sebeple, aktâr-ı âlemde (=dünyanın her yanında) mevcut müslümanların kendi şartlarına ve vus'larına (=kapasitelerine) göre bu fetvâya uydukları söylenebilir. Esâsen memâlik-i Osmâniye içinde veya dışındaki müslümanlar, dâima, Hilâfet-i İslâmiye'yi hâiz bulunan Devlet-i Aliyye'nin mukadderâtıyle meşgûl olmuşlardır. İngiliz, Fransız ve Rus müstemlekelerindeki müslümanlar, bu devletin bekaasıyle yakından alâkadar olmuşlar; bunun için ellerinden geleni yapmışlar; gayreti, İslâmî bir vecîbe bilmişlerdir.

Avrupa'nın İslâm ülkelerini işgâline karşı, mukaavemet hareketleri, Hilâfet'ten destek almış; birlik gayretleri mü'minlerin emîrine müteveccih bulunmuştur. İslâm dünyasında, birlik propagandası, Makaam-ı Hilâfet etrafında birleşmek şeklinde yapılmış; garb ve hıristiyan emperyalizminden kurtuluş, böyle bir birlikte görülmüştür. Bu, hemen bir asırdan fazla bir zamandan beri, müslümanlara hâkim i'tikad hâlindedir. İslâmiyetin çok kuvvetli bir tevhîd dîni olduğu mâlûmdur. Bu hususta Enrico Insabato nâmındaki bir ecnebî, 1920'de, *İslâm ve Müttefiklerin Siyâseti* isimli kitabında şöyle demektedir:

> *"Müslümanların okudukları dînî yazılardaki kolaylık ve bunların her tarafta aynı şeyler olması, bütün İslâmlar arasındaki kardeşlik ve anlaşmanın sırrıdır. Öyle ki, bir Tatarla bir Sudanlı, bir Merakeşli ile bir Cavalı çabucak birbiriyle anlaşır ve sevişir. Ancak bu hal, onların Avrupalılar'la yaptıkları bağlılıklarda, hiç bir zaman gerçekleşememektedir. İslâm dîni, hâkim olduğu ülkelerde hayatın her yerine girmiş bulunuyor. Bu hayatın tanzîm edici düsturları İslâm'dır. İslâm, hem şedîd bir vatanperverliği, hem dînden doğan ve onunla kaaim olan birliği hâiz olduğu gibi; hiç tereddütsüz, bu hasletleri de beslemektedir. İslâm, vatanı, âdeta müslümanın kalbinde yaratır. Bu sebeple, bir müslüman, hangi İslâm ülkesine gitse, orada kendisini, öz evinde hisseder. Dünyâda soy sop bağlılığından daha kuvvetli bir şey varsa, o da İslâmiyet'tir. Gördüm ki, bâzı Hindliler müslüman olduktan, bir kaç sene onunla amel ettikten sonra, cismen, şekil ve şemâil itibâriyle değişmişlerdir. Onların kalbî değişikliklerine muvâzi olan bu cismânî değişiklik*

sebebiyle, yüzleri ve yürüyüşleri bile başka şekil almıştır. Bu değişiklikler dahi İslâmiyet'in, Hindûlar arasındaki kastları ilgâ etmesinden değildir. Çünkü, aynı hâdise Çin'de de müşâhede ediliyor. Zîra, burdaki müslümanlar da, birbirlerini bir bakışta, sîmâlarından tanırlar. Bu sîma, onları, diğer dîn mensuplarından da ayırır. Velhâsıl İslâm dünyâsı, onu tedkîk edenlere tam bir birlik intibâı verir."

Bu sözler, İslâmiyet'in, ictimâî noktadan, nasıl bir vahdet dîni olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

İslâmiyet, yalnız dînî ve ictimaî değil, siyasî noktadan da tam bir tevhid dînidir. İşte cihad fetvâsı, böyle bir âleme hitâben yazılmıştır.

Bizdeki târih muharrirlerinin hepsi, bu fetvânın hiçbir netîce husûle getirmediğini, tamâmen te'sîrsiz kaldığını iddia edip durmaktadırlar. Bu, tamâmen İ'tilâf devletlerinin, bilhassa İngilizler'in propagandasıdır. Bu propagandaya, biz Türkler'in körcesine kapılmaları, eğer siyasî kanaatlerden ileri gelmiyorsa, pek gâfilcedir. Mâdem ki, Hilâfet, bu kadar te'sîrsizdir; İngiltere ve Fransa, sonra da Rusya bunu neden kaldırmak istediler? Bu kadar te'sîrsiz bir müessese ile uğraşmanın mânâsı ne idi? Bu çeşit suâllere şu muharrirlerin, tabiî bir cevâbı olamaz. Lloyd Georges'un, Hind Hilâfet Komitası'na söyledikleri ise tamâmen başkadır ve onun te'sîrini ikrârdan ibârettir.

Kaldı ki "Cihâd Fetvâsı" tesirsiz de kalmış değildir. İslâm dünyasının hemen her yerinde bir heyecan dalgası uyanmış; Hindistan'da, Mısır'da, Trablus'ta, Çin'de, Rusya'da yer yer hâdiseler, kıpırdanmalar, nümâyişler ve kıyâmlar görülmüştür. İngilizler, Sultan Abdülhamîd'i yıkarken, Jön-Türkler'i göklere çıkarmışlar; cihâd fetvâsından sonra ise, "Bunların dinsizlerden mürekkep olduğunu, Halîfe'yi esîr ettiklerini, kendilerinin onu kurtaracaklarını" ilân edip durmuşlardır. Ayrıca, yine İngilizler, "İngiltere devletinin İslâmiyet'in hâmîsi olduğunu, müslümanları koruduğunu, aslâ düşmanı olmadığını" ifâde edip durmuşlardır ki, bu husus, fetvâda zikredilen ithâma karşı bir müdâfaa mâhiyetindedir. Tabiî ki, fetvânın te'sîrini gösterir.

Sultan Hamîd'in çok büyük gayretle hazırladığı birlik propagandası, ondan sonra gelen İttihatçı hatalarıyle çok sarsılmış olmasına rağmen, yine de tesirli olmuştur. Bir Amerikalı muharrir olan L. Stoddard, bu hususta oldukça bîtaraf tarzda kalem oynatmakta, Balkan Harbi'nden sonra, İslâm dünyasında vücûda gelen heyecanlı havayı ve Hilâfet etrafında toplanma propagandasını anlatarak şöyle demektedir:

"Cihan Harbi çıktığı esnâda müslümanlar, işte böyle her tarafta Avrupa istilâ ve hücumlarına karşı müteheyyiç, müslümanlar arası bir-

lik ve berâberlikten haberdar ve Avrupa tahakkümüne karşı, münâsip vakitte açılması tasavvur olunan harbde, kendisi için serbestçe, Asyalı müttefikler aramaktaydı. Şu şartlara nazaran, Türkiye'nin harbe girişi ve Halîfe-i İslâm'ın umûmî cihad ilân etmesi üzerine, müslümanların her tarafta silâh başına koşmamış olmaları bir çok kişileri pek fazla şaşırtmak icâb eder. Lâkin, şüphesizdir ki, Halîfe'nin cihâd ilânı, o zaman İ'tilâf devletlerinin dünyaya inandırmağa kalktıkları gibi, tamâmen netîcesiz ve tesirsiz kalmamıştı. Hakîkat-i halde, İ'tilâf devletlerinin idâre veya kontrolü altında bulunan bütün ülkelerde, heyecan hâsıl olup, ciddî karışıklık alâmetleri görülmüştü. Bir çok misâlerden yalnız bir kaçını sayalım: Mısır'da çok büyük bir heyecan, ve karışıklıklar çıkmış; bu tehlikeli kıyâm, ancak oraya kuvvetli İngiliz orduları yığılması sâyesinde bertaraf edilmiş değilse de, boğulmuştu.

"Trablusgarb, ihtilâl ateşleri içinde kalmış ve İtalyanlar, palas pandıras tâ sâhillere kadar sürülmüşlerdi. İran'ın Türkiye ile birleşmesi ise, ancak Rusya ve İngiltere'nin tam vaktindeki fiilî müdâhaleleriyle önlenebilmişti. (Harb-i Umûmî içinde İran'a giren Türk ordusunun toplarındaki tuğralar, halk tarafından büyük bir hürmetle öpülmüştü.) *Hindistan'ın kuzeybatı hududundaki aşîretler isyân etmiş; burası bir harb sahnesi olmuş ve 250 bin kişilik bir İngiliz-Hind ordusunun varlığına ihtiyaç baş göstermişti. İ'tilâf devletlerinin Asya ve Afrika kıt'asındaki müstemlekelerinin hepsinin, 1915 senesinde, hep birden isyana kalkmalarına ramak kalmış ve bu husus bizzat Büyük Britanya tarafından resmî şekilde itiraf edilmiştir.* (Bunun sebebi Çanakkale mağlûbiyetidir ve bu, İngiltere'yi mânen şarkta pek fecî şekilde sarsmış; tesiri de uzun sürmüştür.)

"Ve eğer İslâm milletleri reîsleri her tarafta 'Cihad!' kumandasını ağızlarından çıkarsalardı, korkulan bu ihtilâl şüphesiz vuku bulurdu. Lâkin, bu kumanda verilmedi. Bil'akis hâricdeki, nufûz sâhibi İslâm reîsleri, umûmiyetle hareketi tasvîb etmediler ve mutaassıp İslâm kitlelerinin heyecanlarını teskîn için, ellerinden geleni yaptılar. Bu reîslerin davranışları, tedbîrsizliklerini gösterir. Çünkü bu reîsler, ne bu fırsatın, ne de bu zamanın, garba karşı kat'î bir mücâdeleye girişmek için münâsip olmadığını anlamışlardı. Yine bu İslâm ileri gelenleri, henüz maddî zâviyeden hazırlanmamışlardı. Ne kendi aralarında, ne de istikbâlde müttefikleri olacak gayr-ı müslim milletlerle iyice anlaşmamışlardı. Bundan başka, mânevî ve hakîkî teşvîkçi de noksandı. Biliyorlardı ki, Halîfe'nin fermânı üzerinde 'Made in Germany (=Almanya'da

yapılmıştır)' *markası mevcuttur. Biliyorlardı ki, bu darbeyi ortaya koyan Jön-Türkler gürûhu, Avrupalılaşmış mürtedlerden ibâret ve hattâ bir çokları, hakîkî müslüman bile olmayıp, masonlaşmış mülhidlerden veyâ Yahudîler'den mürekkebdir. Uzak görüşlü müslümanlar, Almanya'nın uğruna ateşe yanmak istemiyorlardı. Almanya'nın dünyaya hâkim olmak siyâsetini ilerletmeğe istekli değillerdi. Çünkü bu hal, ancak efendi değiştirmek olacaktı. Garbı, kendi kendisiyle boğuşmaya, kendisini zayıflatmaya ve geleceğe âit niyetlerini açıklamaya bırakmak, daha muvâfık olacaktı. Bu esnâda İslâmiyet de vakt-ü zamanını bekleyecek, kendisini kuvvetlendirip, fırsatını kollayacaktı..."*

Muharrir bundan sonra, Versay Muâhedesi'nin ortaya konduğunu, bütün Yakın ve Orta Şark'ın garblılar tarafından taksîm edildiğini, şunun İslâm dünyasında müdhiş bir aksül'amel doğurduğunu söylemektedir. Bu aksül'amelin ise, müslümanlığın garb medeniyetine karşı kıyâm ve isyânı demek olduğunu dile getirmektedir.

Görülüyor ki, Meşîhat'ın neşrettiği cihâd fetvâsı, tesirini göstermiş; garblılara karşı bir hayli hâdisenin sebebini teşkîl etmiştir. Hattâ Avustralya'da biri nakliyecilikle, diğeri seyyar dondurmacılıkla meşgûl iki Türk'ün hareketleri ise, fetvânın tesirinin nerelere kadar uzandığına ışık tutmaktadır. Bu çeşit infirâdî vak'aları ne saymamızın, ne de bilmemizin imkânı vardır. Fetvâ, İslâm dünyasında pek köklü bir nufûza sahip Sultan Hamîd tarafından ilân edilmiş olsaydı çok daha tesirli olacağı hakkında iddialar da vardır. Bu iddiaları, hâdiselerin revişine göre doğru kabul etmek gerekir.

Yine demişlerdir ki, "Fetvânın hükmü yürür." Bu i'tikada da, hâdiselerin akışı zâviyesinden, hak vermek icâb etmektedir. Meselâ Kral Abdullah'ı öldüren fedâînin cebinden Bâb-ı Meşîhat'ın verdiği fetvânın çıktığı yazılmıştır. Bu gibi vak'alar, fetvâların, âdeta zaman tanımadan yürüdüğünü göstermektedir. Bu cihad fetvâsı da zaman itibârıyle yürümüştür. Cihan müslümanları, Hilâfet'i de uhdesinde bulunduran Osmanlı Devleti'yle, dâima mânen berâber olagelmişlerdir. Harb-i Umûmî esnâsında da bu böyle olmuştur. İngilizler Şattü'l-Arab boylarındaki hareketlerinde müslüman askerleri kullanamamışlardır. Çanakkale muhârebelerinde de aynı netîceler husûle gelmiştir. Bedevî Arab kabîlelerinin isyânı ise, onların aşîret asabiyetinden neş'et etmiştir. Cezîretü'l-Arab'da iki çeşit halk vardır: Hazerîler ve bedevîler. Hazerîlerden, Osmanlı Devleti'ne karşı adem-i inkıyâd (=bağlılık dışı bir hareket) zâhir olmamıştır. Bedevîler'de ise, en mühim ictimaî varlık, kabîle ve aşîrettir. Bunlar için en mühim husus, rakîb olan kabîlelerin üstünde bir mevkie sâhip olabilmektir. Onlarca ne Arablık, ne Arab devleti, hattâ ne de İslâmî efkâr,

kabîle asabiyetinin fevkinde bir mevkie yükselemez. İşte İngilizler Arab kabîlelerinin bu husûsiyetinden istifâde etmişler; şeyhlerin para ve yükselme hırsını yâhut zaafını istismar etmişlerdir. Fakat bu isyan meselesinin, bugünkü Türk efkârında, psikolojik bir tesir husûle getirdiğini, yine düşmanlarımız tarafından telkîn edilen propaganda ile geliştirildiğini söylemek lâzımdır. Bu hususta evvelki bahislerde izâhat verdiğimiz, ileride de vereceğimiz için, burada ancak temas ile iktifâ ediyoruz.

Kafkas Cephesi, Osmanlı ve Rus Ordularının Durumu; Köprüköy ve Azab Muhârebeleri ve Sarıkamış İhâta Hareketi

Osmanlı Devleti'nin harbe girişinden sonra ilk büyük hareket, Kafkas cephesinde cereyan etmiştir. Osmanlı Erkân-ı Harbiyesi'nde, daha Ağustos ortalarında, yâni harbe girilmesinden iki ay önce, bâzı teklîfler ortaya atılmış ve üzerinde imâl-i fikr edilmiştir. Liman von Sanders, bu husustaki Erkân-ı Harbiye toplantısını anlatmakta ve şöyle demektedir:

> *"Ağustos'un ikinci yarısında Enver, bir meclis-i askerî topladı. Burada, Türkiye eğer ilerde harbe girerse, Süveyş kanalına karşı bir hareket yapmanın faydası üzerinde münâkaşa edildi. Denizciler, bu harekâta tarafdar göründüler. Ben aynı fikirde değildim. O zamanki kanaatime göre Rusya'daki Alman-Avusturya cephesinin sağ cenâhında ve Odesa ile Akkerman arasında, Türk birlikleriyle yaptırılacak bir çıkarma hareketi, Avusturya cephesinin sol kanadının yükünü çok hafifletecekti. O sırada Rus Karadeniz filosu kuvvetli addedilmediğinden, sür'atli ve cesur bir hareketle böyle bir teşebbüsün muvaffak olması, teknik zâviyeden imkân dâhilinde idi. Odesa'da az tâlimli Rus birlikleri bulunduğundan, muvaffakıyet kaabildi. Karaya çıkacak birliklerin muvaffakıyetlerinin devamı için, Rus filosunun mağlûb edilmesi şarttı. Amiral Souchon'un kat'iyetle belirttiği üzere, Goeben ve Breslau'ın bu işi başarabilecekleri ümid edildiğine göre, harekât, muvaffakıyetle netîcelendirilebilirdi. Fakat ben görüşümde yalnız kaldım. Toplantıdakilerin hepsi, Süveyş kanalına yapılacak harekâtın daha tesirli olduğuna inanıyorlardı."*

General ayrıca, Süveyş ve Kafkas hareketlerine tarafdar olmadığını, hattâ bunların "askerî hayâller" addedilebileceğini ileri sürmektedir. Her hal-

de kendi tasavvurunu bu tarzda vasıflandırmak daha doğru olsa gerektir. İstanbul'da, harbden evvelki tasavvurlar bunlardır.

HUDUD, YOLLAR VE HAREKÂT SAHASI

1914'teki Türk-Rus sınırı, Berlin Muâhedesi'ne göre tanzîm edilmiştir. 1876 muhârebesinde, Rusya'ya karşı kuvvetli bir Türk kalesi hüviyetinde bulunan Kars, artık Moskof elindedir ve Mâverây-ı Kafkas'ın, Osmanlı taarruzuna karşı, en büyük istinad merkezi hâlindedir. Rus hududu olan Karaurgan'dan Erzurum'a kadar kuş uçuşu 85 km'dir. Ruslar 1878-1914 arasında elde ettikleri Kars, Batum, Ardahan ve Artvin çevresinde, askerî zâviyeden pek çok yol inşâ etmişlerdir. Tiflis'ten Alexandrepol'e, yâni Gümrü'ye giden demiryolunu, Kars ve Sarıkamış'a kadar da uzatmışlardır. Malûmdur ki, Rus demiryolları geniştir. Yine bugün Leninakan denilen Gümrü'den, Arpaçay'ı tâkiben, Erivan ve İran'ı geçip Tebrîz'e ulaşan bir demiryolu vardır. Ayrıca Tiflis'ten Kura ve Riyan vâdilerini tâkiben Samtrede'ye ve oradan ikiye ayrılıp Poti ve Batum'a vâsıl olan iki tren yolu mevcuttur. O günkü Osmanlı-Rus hududu, Karadeniz'de Hopa'nın biraz şimâlinden başlamakta, Çoruh nehrinin 18 km. güneydoğusundan Oltu çayına müvâzi olarak seyretmekte ve Narman kasabası yakınında bu suyu aşmaktadır. Oltu, Rus hududu içindedir. Zivin Türkiye'de, Karaurgan Rusya'da olmak üzere, Mecingird'in güneyinde Aras'ı geçer; bu ırmağa müvâzi olmak, fakat biraz genişlemek üzere, Köse ve Ağrı dağlarından İran'a dayanır. Buradaki Eleşgird vâdisi Murat Çayı vâdisine ulaşması, Muş ve dolayısiyle Kürdistan yolu üzerinde bulunması sebebiyle, bilhassa mühimdir.

Buna mukaabil Türkiye'nin merkezden hududa yakın yere kadar olan demiryolu bağlantısı yoktur. Demiryolu ancak, Ankara'nın 100 km. doğusuna kadardır. Bu hattın doğuya gitmesi Sultan Hamîd zamanında düşünülmüş ve teşebbüse geçilmiş ise de, Rusya mânia çıkardığından te'hîr edilmiştir. Nakliye, Ulukışla'ya kadar gelen tren yolu ve oradan da Kayseri-Sivas-Erzurum şösesiyle yapılmaktadır. Bu yol 1914'te tâmir edilmiştir. Yine Trabzon-Erzurum yolu düzeltilmeye çalışılmıştır.

Ayrıca harekât sahası içindeki yolların vaziyeti, askerî noktadan şöyle hülâsa edilebilir:

1- Erzurum-Hasankale-Sarıkamış yolu: Bu yol Erzurum'dan Hasankale'ye kadar şosedir. Hasankale'den Köprüköy'e kadar, tâmire muhtaç olmakla berâber, düzdür. Köprüköy'den hudud gümrük noktası olan Kötek'e kadar

piyâde, süvâri ve topçu harekâtına, ancak yaz mevsiminde müsâittir. Yol, Aras nehrinin ufak dereleri ve bunlar arasındaki sırtları aşarak Horum düzüne kadar yükselir. Meşhur Zivin tabyasının batısındaki boyun noktasından itibâren Rus hududunu geçerek, gâyet muntazam bir şose hâlinde Sarıkamış'a gider.

2- Erzurum'dan Oltu'ya âdi bir yolla gidilir. Bu yol, Erzurum ovası içinde, az çok muntazam bir şosedir. Karagöbek tabyasından sonra dalgalı ve dağlık bir mıntıkadan geçerek, Gökdağ'ın bir boyun noktasından Sivridere'ye ve Karadeniz mâilesine dâhil olur. Kaleboğazı'nda Rus hududunu geçer ve Oltu'ya varır.

3- Hasankale-Köprüköy hattının kuzeyindeki mıntıkada yol yoktur. Rus hudut karakol merkezi olan Bardız'a gitmek için çok dağlık bir arâzinin keçi yollarını tâkip gereklidir. Buradan Sarıkamış'a kadar giden yol ise çamur veya Soğanlı dağlarından geçmektedir ve kışın metruktur.

Görülüyor ki, Türkiye'den Rusya'ya karşı yapılacak taarruzî bir harekâta, büyük bir orduyu yiyecek, malzeme ve cephâne itibâriyle besleyebilecek bir yol şebekesi mevcut değildir. Hele kış mevsiminde, kısm-ı âzamı kapanan bu yollardan, büyük bir ordu için istifâde imkânsızdır. Yâni yol imkânları bakımından, huduttaki harekâtta Rusya, Türkiye'ye nazaran çok avantajlıdır. Aksine Rusya'nın Türkiye içerlerine yapacağı bir hareket de, aynı güçlüklerle karşı karşıyadır.

Diğer taraftan harekât sahası üç büyük mâilenin hadd-i fâsılı hâlindedir; şöyle ki:

a) Erzurum ve civarının suları, Fırat nehrinin başlangıcı olan Karasu vâsıtasıyle Basra körfezi'ne akar.

b) Hasankale ve civarı, Aşağı ve Yukarı Pasinler mıntıkası, Aras nehri havzasına dâhildir. Sularını, Kars ve Arpaçayları vâsıtasıyle Aras nehrine veren Sarıkamış ve civarı, bu sebeple Hazar mâilesinde bulunur.

c) Oltu ve civarının suları, Oltu Çayı vâsıtasıyle Çoruh nehrine varır. Dolayısiyle Oltu ve civarı, Karadeniz mâilesindedir.

Şu vaziyete göre harekât mıntıkası, üç deniz mâilesini ayıran yüksek dağların birleştiği yer ve civarıdır. Erzurum ovası, yâni Fırat havzası, Aras vâdisinden Deveboynu silsilesiyle ayrılır. Fırat havzasından Oltu'ya, yâni Karadeniz havzasına geçmek için, Dumlu Dağları'nın bir boyun noktasını aşmak gerekir. Yine Karadeniz mâilesinde bulunan Oltu ve Bardız mevkiin-

den, Hazar mâilesinin başlangıç noktası addedilebilecek olan Sarıkamış mevkiine varmak için, muhakkak surette Koçul, Çamur ve Allahuekber gibi yüksek dağ silsilelerini aşmak iktizâ eder. Bu üç deniz mâilesinin birleştiği şu dağlık mıntıka, deniz seviyesinden 2000 ilâ 3000 metre yükseklikte dir.

Mıntıka dâhilindeki şehirler ve yerleşme merkezlerinin refahı da, 93 Harbi'ndekine nazaran düşmüştür. Trabzon-Erzurum-İran yolu, eski işlekliğini kaybetmiştir. Bunun sebebi, Ruslar'ın ticâret yolunu, Batum-Tiflis-İran demiryoluna kaydırmak çabaları ile emniyet meselesidir. Yine Ruslar'ın tahrik ettikleri Ermeni çeteleri, bundan kaynaklanan Kürd aşîret hareketleri, mıntıka yollarını emniyetsiz kılmış; dolayısiyle ticârî faaliyetlerde düşme ve durgunluk başlamıştır. Ayrıca fırka kavgaları, bilhassa şehir merkezlerinde, dînî ve millî hamiyeti sarsmıştır. Bir müşâhid bu hususları:

> *"Balkan Harbi ile az çok zedelenmiş olan bu dârü'l-harekât, 1330* (1914) *senesinde, 93'teki servet ve umrânından çok geri bulunuyordu. Filhakika, 93 seferinde bu dârü'l-harekâtın anbarları zahîre ile, ahâlisinin keseleri para ve kalbleri cesâret ve gurur ile dolu idi. Halk gâyet hamiyetli, cesur, civanmert ve tecribe-dîde olmakla berâber, hiç kimsede, 93 seferindeki kudret ve azamet kalmamıştı. 93 seferine can atan kahramanların yek-vücut bir kitle olmasına mukaabil, 330'da o kahramanların evlâdı, bilhassa şehirlerde, meşrûtiyetin su'-i tedbîriyle İttihatçı-İ'tilâfçı zümrelerine ayrılmıştı... Maamâfîh, Erzurum halkı, asker canlıdır. Bugünkü Erzurumlu'nun babası, 93'deki Horumdüzü kahramanıdır. Erzurumlu, geçmiş zamanların kanlı muhârebelerinden bahsederken, Rus'a dâima 'Çok' der, 'Cesur' demez."*

sözleriyle dile getirmektedir.

O sırada birlikler henüz Balkan harbinden dönmektedirler. Orduyu besleyecek mahallî kaynaklar daralmıştır. III. Ordu, hakîkî seferberlik projelerini hazırlamak için, en çok üç ay yirmi günlük bir vakit bulmuştur. Mıntıkada noksan pek çoktur. Tekâlif-i harbîye komisyonlarının toplayabildiği vâsıtalar, ihtiyâcın onda birini karşılayamamaktadır. Buna mukaabil en bol olan şey, Anadolu'nun en büyük ve tükenmez hazînesi olan insan unsuru, yâni erâttır.

RUS ORDUSUNUN VAZİYETİ

Muhârebe başladığı zaman, cephedeki Rus ordusunun durumu şöyledir: 1 tugaylık Sâhil Grubu Batum'da; I. Kolordu Sarıkamış-Oltu civarında; Eri-

van Grubu denen IV. Kolordu Revan civarında; Türkistan Kolordusu ve Sibirya Kazak Süvâri Tugayı Tiflis'te ve ihtiyattadır. Ayrıca İran'da bir Rus kolordusu vardır.

Kasım 1914'te cephedeki Rus ordusu nisbeten zayıftır ve Türk kuvvetlerine karşı fâikiyet sağlayacak durumda değildir. Bütün kadrosuyla bu ordu 100 piyâde taburu, 117 Kazak ve 15 istihkâm bölüğü ile 256 top kuvvetindedir. Yâni 100 bin piyâde, 15 bin atlıdır. Buna ilâveten, Kafkaslar'da, 150 bin kişi silâh altına alınmıştır. Ayrıca Ermeni gönüllülerinden biner kişilik 4 durijina ve Gürcüler'den 2 durijina teşkîl edilmiştir. Türkistan kolordusu Yedisu (Semireçye) Rus muhâcirlerinden ibârettir.

Rus Kafkas Ordusu'nun başkumandanı, Kafkasya Nâibi kont Worontzow Datschkow'dur. Yaşlı ve sıhhati bozuktur. Askerî umurla meşgûl olamamaktadır. Muâvini, Prut seferinin tedkîki ile şöhret yapan general Mieschlazewsky'dir. İyi bir harb târihçisi olan bu general, harekât kumandanlığı için tecrübesiz addedilmektedir. Fakat I. Kafkas Ordusu Erkân-ı Harbiye Reîsi general Judenitsch, çalışkan, faal, ânî karar hassasına sâhip bir erkân-ı harb ve kumandanlık vasıfları yüksek bir askerdir. Judenitsch, Kars kalesine dayanarak, fâik Türk kuvvetlerine karşı müdâfaada bulunmak için bir plân hazırlamıştır. Şimdilik, taarruz tarafdarı değildir. Ancak muhtemel bir Türk ve Kürd aşîret süvârilerinin hücûmuna karşı Eleşgirt ovasının işgâlini zarûrî görmektedir. Maamâfîh, Tiflis'teki Rus ordugâhında, Türkler'e karşı askerî harekât için sarîh bir plân yoktur. Fakat general Datschkow, 29 Ekim 1914'te Kafkas ordusuna, Rusya'nın Türkiye ile harb hâlinde olduğunu beyân ile "Emrindeki Kafkas ordusuna, hududu geçip Türkler'e taarruz etmesini emrediyorum." yollu bir nâme göndermiştir. Bu emir, umûmî mâhiyettedir ve belli bir taarruzu göz önünde bulundurmamaktadır. Fakat Rus kumandanlar arasında kolay muvaffakıyet kazanmak isteyenler vardır ve bunlardan biri de hudut kuvvetleri kumandanı general Bergmann'dır. Nitekim bu emir üzerine, 2 Kasım 1914 sabahı, emrindeki kuvvetleri harekete geçirmiştir. Zivin müstahkem mevkii düşürülmüş; Bâyezid ve Diyadin işgâl edilmiş; 30 km ilerdeki Ardos-Horasan hattı tutulmuştur. Bu, kat'î netîce alacak bir kuvvetin hareketi değildir. Ancak Türk örtme birliklerini atarak, muhârebeyi Osmanlı topraklarına aktarmak, daha elverişli mevzileri tutmak maksadına dayanan bir hareket olarak görünmektedir.

OSMANLI ORDUSUNUN VAZİYETİ

Cephedeki Türk kuvvetleri Hasan İzzet Paşa kumandasında toplanmıştır. IX. ve XI. Kolordularla, aşîret kuvvetlerinden teşekkül eden ihtiyat

süvâri kolordusu, 2. Nizâmiye fırkası ve Van Jandarma fırkasından ibârettir. Harbden evvel bu kıt'aların dağılışı ve yerleri şöyledir:

IX. Kolordu merkezi Erzurum'dur. Bu kolorduya mensup 17. Fırka merkezi Bayburd, 28. Fırka merkezi Erzurum, 29. Fırka merkezi Erzincan'dır. XI. Kolordu merkezi Harput'tur. Bu kolordunun 18., 33., 34. fırkaları Harput, Van ve Muş havâlisindedir. 2. Nizâmiye Süvâri Fırkası ile Süvâri Topçu Taburu Erzurum'da ise de, alayları Erzincan, Erzurum ve Eleşgirt Karakilisesi'ndedir. Aşîret Süvâri Fırkaları Bâyezid, Pasinler, Hınıs mıntıkalarında hazırlanmaktadırlar. Her piyâde fırkasında üç piyâde alayı, üç topçu taburundan mürekkep bir topçu alayı, her piyâde alayında bir mitralyöz bölüğü vardır. Sefer hâlinde her fırkada bir süvâri bölüğü, bir istihkâm bölüğü, bir sıhhiye bölüğü ve bir seyyar hastahane vardır. Ayrıca kolordu kumandanlarının emrinde süvâri, istihkâm, köprücü, telgraf, tayyâre bölük müfrezeleriyle erzak kolları, cephâne taburları, seyyar hastahaneler, beygir ve erât depo kıt'aları ve ekmekçi bölüğü bulunmaktadır. İki, üç veya daha ziyâde kolordular, birlikte, bir ordu grubu teşkîl etmektedirler. Bilâhare Sarıkamış harekâtı esnâsında bu orduya, X. Kolordu da iltihak edecektir.

Seferî hâle geçen ve geçmekte bulunan bu kolordular, III. Ordu Kumandanlığı'nın verdiği emir üzerine, daha Eylül başlarında, Erzurum-Hasankale bölgesinde toplanmağa başlamışlardır. Rus ordusu dağınık halde iken, Türk ordusu, toplu vaziyette bulunmaktadır. Böylece Ekim sonunda III. Ordu'yu teşkîl eden XI. Kolordu'nun 18. ve 34. Tümenleri Erzurum'un doğusunda Höyükler hattında; IX. Kolordu 28. ve 29. Fırkalarıyle Erzurum ve batısında toplanmışlardır. 2. Nizâmiye Süvâri Fırkası Hasankale-Köprüköy civarında, düşmanla temas hâlindedir. XI. Kolordu'nun 33. Tümeni, sağ cenah uzağında Aras vâdîsinde ve IX. Kolordu'nun 17. Tümeni de sol cenah açığında Üçkilise ve Başovacık cihetinde bulunmaktadır. Kaynaklara göre, ihtiyatta bulunan aşîret süvârî fırkalarının mühârebe kaabiliyeti yoktur. Yolda bulunan ve Bağdad Fırkası denilen 37. Tümen de, 6 taburludur; harb gücü ve vesâiti eksiktir. Bizzat Fırka Kumandanı miralay Yusuf Ziyâ Bey'in nakline göre "Zaif bir fırkadır; piyâde eslihâsı 1600 metre menzile mâlik büyük çaplı mavzer; topçu eslihası mantelli sahra ve âdi cebel topları gibi metrûk silâhlardır. Teşkilât-ı seferiyesi, develi kollardan ibârettir. Fırka, nakil esnâsında çok sıkıntı çekmiş; develerini ve bâzı ağırlıklarını bırakmıştır. Görünüş itibâriyle ne zâbiti zâbite, ne neferi nefere benzemektedir. Diğer ordu mensupları arasında 'Hacı babalar' diye anılmaktadır." Maamâfîh bu fırka, Köprüköy muhârebesinde büyük fedâkârlıklar göstermiştir.

Diğer fırkalar, insan unsuru zâviyesinden "Dünyanın en mutî', en cesur ve en güzîde piyâde ve topçu askeri addedilebilir." Yalnız cephâne ve iâşe

nakil hizmetleri zayıftır. Hattâ bâzan, bunlardan medet ummayı imkânsız kılacak bir zâfiyettedir.

Giyim-kuşam meselesi, Kafkas ordusunun en zayıf ve acıklı tarafıdır. Bu orduya giyecek ve malzeme getiren "Midhat Paşa" vapurunun Karadeniz'de batırılması, şu büyük eksikliğin giderilmesini önlemiştir. İşte bunlardan dolayı zâbit ve erât, mıntıkanın malûm ve meşhûr soğuklarından pek çok zarar görmüş ve haylî telefât vermişlerdir.

Harb âlet ve vesâiti olarak, piyâde elinde mavzer tüfekleri, sahra topları ve Şinayder cebel topları, zamana göre yeni ve mükemmel silâhlardır. Cephâneleri de, seferî miktarda mevcuttur. Keşif hizmetleri zayıftır. Arâzinin genişliği yüzünden, muhârebe için vazîfelendirilen süvâriye dur-durak yoktur ve dolayısiyle keşif hizmeti de yürüyememektedir. Mıntıka müslüman ve Türk sekene ile meskûn bulunduğu için, düşman hakkındaki istihbarat, yine de doğru olarak alınabilmektedir.

Yüksek kumanda kademesi ve erkân-ı harbiye, ferden ferdâ iyi olmakla berâber, müşterek çalışma eksiktir; tereddüt ve karar zaafı mevcuttur. III. Ordu Müfettişi Hasan İzzet Paşa, emrindeki IX. Kolordu Kumandanı Ahmed Fevzi, X. Kolordu Kumandanı Ziya, XI. Kolordu Kumandanı Gâlib Paşalardan daha kıdemsizdir. Miralay Şerîf Bey'in yazdığına göre, Ahmed Fevzi Paşa, Erzurum Vâlisi Tahsin Bey'e "Hasan İzzet Paşa, hâli itibâriyle, mıntıkasındaki kolordu kumandanlarının en kıdemsizidir ve ordu kumandanlığı yapamaz." demiştir. Bundan da anlaşılacağı üzere, Ordu Kumandanı ile kolordu kumandanları arasında bir nevi adem-i itimâd, yâhut daha doğru bir tâbirle, kıdem meselesinden doğan, rûhî ve derûnî bir burukluk mevcuttur. "Orduyu gençleştirme" nâmıyle tasfiye edilenler, seferberlik sebebiyle vazîfeye çağrılmışlardır. Bunlar ruhen kırgındırlar. Maamâfîh, memleket için her türlü gayreti sarfetme ve Balkan hezîmeti lekesini silme azmindedirler. Fakat "gençleştirme" tasarrufunun, mühim hatalarından biri de bu olmuştur.

Orduların hazırlığı esnâsında en berbad işlerden biri de, "huruf-ı mukattaa" denilen alelacâib şekildeki yazının ta'mîmi ve Harbiye Nezâreti'nden gelen tahrîrâtın, bu agreb-i garâibden addedilebilecek şekil ile yazılışıdır. Ali İhsan, bunun için "Biz genç zâbitler çok sevindik." gibi, zavallıca bir ifâde kullanıyorsa da, Şerif Bey, pek haklı olarak "Bu azîm mesâinin, bâ-husus Enver'in ihtirâ-gerdesi olan *ye-he-nun-ye ye-elif-ze-ye= yeni yazı* ile tahrîr ve tebyîz edilmek mecbûriyeti de ma'lûm olursa.. O ne elîm baş ağrısı idi.. Okunması şifre hallinden daha zor, harekelerini yazması, okumasından daha çok mahârete muhtâc olan bu cılız zâde-i cinnet, üç-dört aylık hayat-ı istibdâdıyle, hepimizi belki 3-4 sene ihtiyarlatmıştır. Mehâkim dosyaları,

baytar raporları, kolordunun muharrerât-ı resmîyesi hep o acîb ihtirâ ile yazılır; bir sahîfeye sığdırılacak bir fezleke, bir eser-i cedîd tabakasını kaplardı." demektedir. Bereket versin ki, idarî ve mâlî memurlardan büyük bir kısmı, bunu reddettikleri için, işler biraz yürüyebilmiştir. Böyle şeyler dâima jacobenisme'dir; dâima zavallılık ve sersemliktir. Dâima zihniyet bozukluğu, yâni bir nevi cinnettir. Türkiye bu çeşit cinnetle musâb dâhi-i nâkısların elinden çok çekmiş ve hâlen çekmekte olan bir memlekettir. Maalesef bu çeşit tasarruflar, birbiri üzerine binerek sû'-i misâl teşkîl etmiş; bir baltaya sap olamayan efkâr-ı müşevveşe ashâbı, inkılâpçılık, devrimcilik, ilericilik gibi mezâhir-i ankaravîde karar kılarak, kazarât-ı galîzayı, devây-ı misk gibi kaşıklar olmuşlardır. Türkiye, şu satırları yazdığım esnâda bile, bu çeşit zıpırlıklara en çok fiat biçilen bir garâib pazarı hâlindedir. Bu bitmeyen derdi bir tarafa bırakarak, sadede dönelim.

O günkü III. Ordu'da yine an'aneden gelen bir nizam vardır. Ordu Kumandanı baş'tır. Onun dimâğı, erkân-ı harbiyesidir. Bizim o günkü orduda kumandan, erkân-ı harbiyenin az çok pederi, hiç değilse ağabeyisi makaamındadır. Bu, Osmanlı ordusunun en mühim hasleti ve fazîletidir. III. Ordu Erkân-ı Harbiye Reîsi Kaymakam Guse Bey ise, yabancı bir unsurdur. Hasan İzzet Paşa, Balkan Harbi'nde bir kolorduya kumanda etmiş ve zâbitan hakkında acı bir fikir edinmiştir. Bu sebeple Balkan rezâleti gibi bir felâketin tekrarına meydan vermemek için afv ve insaf tanımayan, şiddetli bir ordu kumandanı olmuştur. Maîyetindeki şahısların kıymetini, bir makinanın kıymeti gibi iş vâhid-i kıyâsisiyle, yâni birimiyle ölçmeğe mütemâyildir. IX. Kolordu Kumandanı Ahmed Fevzi Paşa ise, müşfik ve rahîm bir peder gibidir ve insanları, mânevî fazîletleri ile ölçme temâyülündedir. Hasan İzzet Paşa'dan korkan çok, hoşlanan azdır. Ahmed Fevzi Paşa ise, çok sevilen, fakat az korkulan bir kumandandır. Aslında her iki kumandanın maksadı bir olmakla berâber, tavırları ayrıdır. Ayrıca Ahmed Fevzi Paşa, mıntıkada çok bulunduğu için, ahâlinin hâlet-i rûhiyesini çok iyi bilmekte, arâziyi avucunun içi gibi tanımakta, iklîm ve mahallî imkânları pek güzel değerlendirmektedir. Karargâh-ı Umûmî'nin Erzurum'u kalelikten çıkarması kararına itiraz ederek, Yarbay Guse'ye "Ricâ ederim, İstanbul'a anlatınız; bu, târihî bir mıntıkadır. Erzurum'u müdâfaa etmeden düşmana terkeden bir kumandan, bu fedâkâr halk nazarında, hâinlikle yâd olunur. Ben bu lekeyi kabul edemem." demiştir. Kalelik, mevkiin terki veyâ terkedilmemesi bakımından ehemmiyetlidir. Kaleyi terkeden kumandan idâm edilir. Fakat kalelikten çıkarılan ve sahra addedilen bir yerin terki, kumandanın askerî takdîrine bağlıdır.

Gâlip Paşa, bu iki kumandanın, mizâc itibâriyle bir terkîbidir denebilir. Ahmed Fevzi Paşa'nın nezâket-i hissiyle Hasan İzzet Paşa'nın şiddet-i tab'ını

nefsinde cem'etmiştir. İcâbına göre, bunların birini gâh bir kalem ve gâh bir kılınç istimâl eder gibi kullanmaktadır. Şerîf Bey'in tâbiriyle, Vardar Ordu-su'nda iken, diğer kolorduların himmetsizliğini acı bir yeisle görmüş ve o günden beri, Türk ordusuna "Artık seni idâre etmeği öğrendim." demiştir.

En kuvvetli kolordulardan biri olan X. Kolordu, iyi bir asker olarak şöhret yapan, fakat bilâhare bedbînliği ileri sürülen Ziya Paşa'nın emrindedir. Daha sonra, yâni Sarıkamış harekâtı esnâsında, bu paşaların hepsi değiştirilmiştir. Harekât hâlinde kumanda değişikliği, umûmiyetle iyi netîce vermez ve yapılmaması tavsiyeye şâyândır.

Diğer taraftan Rus kuvvetleri, hudut örtme birliklerimizi attıktan ve ilerlemeye başladıktan sonra, yüksek kumanda kademesindeki tereddüt, şaşkınlığa yaklaşmıştır. Birliklerimizin Erzurum ve Hasankale mıntıkasında toplanması bile, Rus harekâtının nisbîliğini tam tesbit edememekten doğmuştur. III. Ordu Erkân-ı Harbiyesi, Ruslar'ın, Erzurum'a müteveccih büyük bir harekâta giriştiklerine kaani olmuşlardır. Halbuki Rusya ile Kafkas cephesi, ikinci derecede bir cephedir. Batıdan büyük birlikler kaydırarak Kafkas'da böyle bir harekete girişmeleri, hele Alman ve Avusturya tazyîki düşünülecek olursa, uzak bir ihtimaldir. Fakat III. Ordu Erkân-ı Harbiyesi, Ruslar'ın büyük kuvvetlerle Erzurum'u ve Doğu Anadolu'yu ele geçireceklerine kaani olmuşlardır. Bu sebeple tereddüt göstermişlerdir. Karargâh-ı Umûmî'nin ve bizzat Başkumandan Vekili'nin işe müdâhalesi, işte bu ayak sürüme ve yanlış değerlendirme üzerine başlamıştır.

Cephedeki Türk kuvvetleri 100 piyâde taburu, aşîretler hâriç olmak üzere, 28 süvâri bölüğü, 160 top, 8 istihkâm bölüğünden ibârettir. Rus ve Türk kuvvetleri arasında az çok bir muvâzene vardır. Rus ordusu, yan ve gerilerdeki kuvvetler de nazara alınırsa, fâiktir.

KÖPRÜKÖY MUHAREBESİ

I. Rus Kolordusu, general Stomin emrindeki takviyeli bir tugay ile Oltu'dan Narman'a (Iyd) doğru ilerlemiştir. Kolordunun kısm-ı küllîsi Sarıkamış'tan Hasankale'ye, Erivan Grubu denen IV. Kolordu ise, Bâyezid-Karaköse istikametinde ilerlemiştir. Şu vaziyette, Erivan Grubu uzakta, Rus ihtiyatları da Tifis'te bulunduğuna göre, I. Rus Kolordusu, Türk ordusunun kucağına düşmüş bulunmaktadır. Bunu gören Osmanlı Başkumandanlığı, Rus kolordularına taarruz etmeğe karar vermiş ve bunu, bir emirle III. Ordu Kumandanlığı'na bildirmiştir. 22 Teşrîn-i evvel 1330 târihli şifrede:

"Vâsi bir cephede ilerlemekte olan düşman, şimdilik her halde size fâik görünmüyor. X. Kolordu'nun Erzurum civarlarına vusûlü, 2 yâhut 3 hafta kadar sürecektir. Bu zamanı kazanabilmek ve bâzı muvaffakıyetlerle ordunun mâneviyâtını takviye etmek için mümkün olduğu takdîrde, düşmanın ayrı ayrı ilerleyen kollarını ezmeği muvâfık düşünüyorum."

denmekte ve "Esirler alınarak düşmanın harekâtı hakkında esaslı ma'lûmât edinilmesi, bunun durdurulması, Âzerbaycan ve İran cihetine de süvâri ve piyâdelerin şiddetle sürülmesi, dolayısiyle, ordu kuvây-ı küllîyesi karşısındaki küçük düşman kuvvetinin ezilmesi" istenmektedir.

Görüldüğü üzere, bu emirde "mümkün olduğu takdîrde" ibâresi mevcuttur. Yerinden kıpırdamak istemeyen ve Ruslar'ın, büyük kuvvetlerle Erzurum'a hücûm edeceğini kuvvetle muhtemel gören III. Ordu Kumandanı da, bu ibâreye yapışmıştır.

Öte yandan, I. Rus Kolordusunun hedefi, Köprüköy-Aras nehri güneyi iken, 6 Kasım'da burayı geçmiş ve bir müstahkem mevki hüviyetinde olan Köprüköy'e doğru ilerlemiştir. Türk ordusu karşısında küçük bir kuvvetle yapılan bu hareket, Osmanlı kuvvetlerine "Gelin beni kuşatın ve ezin." yollu bir mesaj yollamak demektir. İşte bunun üzerine, isteksiz olan, fakat yukarıdan taarruz için sıkıştırılan Ordu kumandanı, 7 Kasım günü, XI. Kolordu'nun iki tümenini, Hasankale'den Köprüköy'e sevketmiş ve taarruza geçirmiştir. Aslında buna 'III. Ordu pişdarının taarruzu' demek daha doğrudur. Nitekim o zaman, ordu mensuplarının arasında, kuvvetleri böyle peyderpey düşman önüne atmak çok tenkîd edilmiş ve "Bizi parça parça ateşe atıp, harcıyorlar." kanaatinin doğmasına sebep olmuştur. Tabiî bu itham, Karargâh-ı Umûmî'ye değil, III. Ordu kumanda kademesine râcidir. Nitekim IX. Kolordu Erkân-ı Harbiyesi'nden miralay Şerif, bu tereddüdü:

"III. Ordu Kumandanı'nı saran dûd-ı siyah-ı gaflet, eğer Erkân-ı Harbiye Reîsi Guse'nin kasr-ı basarı veya ordu idâre hey'etinin taksîr-i himmeti eseri idiyse, bu ne büyük sû'-i tâli'dir! Tam dört gün dört gece keşifler, istikşaflar, taraf taraf müsâdemeler göstermedi mi ki, Ruslar'ın Aras havzasındaki bütün kuvveti, bir büyük fırkadan ve Narman mıntıkasındaki cenah müfrezeleri de ancak bir livâdan mürekkeptir? O halde, kumandanda bu tereddüt, bu çekinme, bu korku nedir? Çünki, tam dört günde bu düşman, Köprüköy civarına ancak 4 alay kadar bir kuvvet getirebilmişti ve bunun arkası da, şimdilik yoktu. Halbuki III. Ordu en az 6 fırka idi."

cümleleriyle ifâde etmektedir. Kaynakların yazdığına göre, ordu kumandanı kıt'alara bilâ-lüzûm yer değiştirtmiş; gece yürüyüşü yaptırtmış; bunları yeniden eski yerlerine göndermiş ve hattâ, bu yorgun birlikleri taarruza sevketmiştir. Meselâ:

"XI. Kolordu, Hasankale'den bilâ lüzûm Höyükler'e taşınmış; perîşan olmuş... İki gün bile kendini tanzîm etmeğe vakit bulamadan gece yürüyüşüyle tekrar Hasankale'ye sürülmüş; perîşan olmuş... Nefer yorgun, zâbit uykusuz, kumandanları bîtab iken, ileriye taarruza geçirilmiş ve âsab itibâriyle sinirlileşen kitle, düşman toplarını duyunca, panik alâimi göstermiştir. Buna karşı, zâbitin ve neferin ibraz ettiği gayret büyük olmuş; fakat bu, netîcesiz bir büyüklük olarak kalmıştır..."

25 Teşrîn-i evvel 1330 günlü, Hasan İzzet Paşa imzâsıyle neşredilen 10 maddelik Ordu emrinde, Köprüköy şimâlindeki düşman kıtaat miktarı zikredilerek taarruza geçileceği bildirilmekte, birliklerin yürüyüş istikaametleri gösterilmektedir. Bu emirden anlaşıldığına göre, taarruzu yapmağa memur edilen makaam, XI. Kolordu Kumandanlığı'dır. Emirden, III. Ordu Kumandanı'nın tereddüdü, düşmanı hudut hâricine süremiyeceği hakkındaki kanaati belli olmaktadır. Halbuki 25 Teşrîn-i evvel 1330, yâni 7 Kasım 1914 günü, çok büyük bir fırsat kaçırılmış ve bir daha da ele geçmemiştir. 26 Teşrîn-i evvel'den sonraki günlerde yapılan harekât, düşmanı ric'ate mecbûr etmiş ise de, huduttan dışarıya atmak imkânını vermemiştir.

25'inci gün için, XI. Kolordu Kumandanı Gâlib Paşa'nın raporu, "Kolordu, taarruzda muvaffak olamamıştır; fakat yarın, taarruza devam fikrindedir." şeklinde ve tarzındadır. Düşman ancak ertesi gün Köprüköy sırtlarından atılabilmiştir. Bu da mütemâdî bir uğraşma ve cenkleşme suretinde olmuş; iş, büyük kumandanlıktan çıkmış; münferid piyâde ve topçu cüz'-i tamları dâhilinde, askerin fedâkârlık ve kaabiliyeti dâiresine girmiştir. Şerif Bey'in tâbiriyle "İş, Mehmedciğe kalınca, her vakit Allah kerîmdir." Ruslar esaslı şekilde tehdîd edilmeden, yanlardan gördükleri tazyîk ile, ileri hatlarını boşaltarak, gerideki mevzîlerine çekilmişlerdir. Böylece, Köprüköy'den Keftekir'e kadar uzanan hattan püskürtülmüşlerdir.

Ruslar'ın yan sıkıştırmalara karşı çok hassas oldukları, bu müsâdemelerde de ortaya çıkmıştır. Bu muhârebelerde, genç kumandanların cesâret ve sevk-ü idâredeki kaabiliyetleri de görülmüştür. Şerîf Bey:

"Bâzıları, Köprüköy muhârebesinin 25 Teşrîn-i evvel'de başlayıp,

bir kaç gün devam ettiğini ve netîcesinde düşmanın ric'ate mecbûr olduğunu iddia edebilirler. Bu iddia, ancak şekil itibâriyle haklıdır. Filhakîka, bu muhârebe, bir veya iki günde hitam bulamamıştı. Lâkin, birinci günden sonra, şekl-i idâresini tebdîle imkân da kalmamıştı. Ruslar, kendi kuvvetlerini gâyet iyi gizlediler ve müdâfaalarını hüsn-i sûret ve kemâl-i ihtiyatla idâre eylediler (!). Biz de bu muhârebeden beklenilen sevkülceyş maksadını istihsâl edemedik. Bu maksat, Rus ordusunu ezmek ve kendi hududumuzdan dışarı atmak idi. Bu netîce istihsâl edilmiş olsa idi, Sarıkamış mâcerâsına ihtiyaç kalmayacak idi. Halbuki, III. Ordu'nun elinde, Ruslar'ı 25 Teşrîn-i evvel günü kıracak, ezecek, dökecek kadar ve hattâ daha fazla kuvvet vardı. Bu kuvvetlerden yevm-i mezkûrde, birden istifâde edilebilirdi; etmediler. Çünki, III. Ordu karargâhında, makaamât-ı âlîyeyi işgâl etmiş olan genç zevât, vazîfelerinin ağır mes'ûliyetini deruhde ettirecek avâmil-i rûhiyeye mâlik değildiler. İstanbul bunun farkına vardı ve müdâhale etti. Bu müdâhaleye sebep olan III. Ordu karargâhıdır. Bu karargâh, mukarrerât-ı müttehizesinde, daha kat'î olabilirdi. Ruslar bizden korkuyor; biz Ruslar'dan korkuyoruz... Netîce, bundan başka bir şey olabilir miydi?

*Maamâfîh gerek IX., gerek XI. Kolordular, müteaddit hücûmlarıyle kahramanlıklar gösterdiler. Topçumuz, hattâ Rus topçusuna tefevvuk edecek surette endaht tanzîm edebiliyordu. Ruslar'ın o meşhûr Kazak Alayları, hemen hemen hiç bir iş göremedi. Halbuki bizim küçük muvazzaf süvâri fırkamız, ordunun sol cenâhını te'mîn için, dağların başına tırmandı; düşmanı yan ateşine aldı ve milletten yediği ekmeği yüz defa helâl ettirdi... Aşîret süvâri fırkaları, terbiye ve techizât noksanlıkları yüzünden hiç bir iş göremediler."*demektedir.

Köprüköy muhârebesinin akabinde III. Ordu Kumandanı, Erkân-ı Harbiye Reîsi olan Guse'nin de te'sîriyle, Erzurum'a çekilmeğe karar vermiş ve lüzûmlu emirleri de hazırlamıştır. Bu sebeple, Türk erkân-ı harbleriyle Guse arasında münâkaşalar cereyan etmiş ve XI. Kolordu Kumandanı vazîfeden affını istemiştir. Bu muhâlefet üzerine, ric'atten vazgeçilmiştir (9 Kasım 1914 / 27 Teşrîn-i evvel 1330). Bilâhare neşrettiği kitapta Guse, bu kararı "Yeni Rus kuvvetlerinin gelmekte olduğuna dâir aldığı istihbarâta dayanarak verdiğini" yazmaktadır. Buna karşı, askerî muharrirler, "İşte bu kuvvetler gelmeden, karşısındaki Rus kuvvetini ezmesi gerekirdi." demektedirler.

Köprüköy muhârebesi akabinde III. Ordu, artık bütün kuvvetlerini harb meydanına celbetmiş vaziyettedir. Bunun üzerine 11 Kasım 1914/29 Teşrîn-i

evvel 1330 günü, taarruza devam kararı alınmıştır. Ordu Kumandanı, düşmanı cenahlarından kuşatmak istemektedir. Fakat Rus kolordusu, sağ cenâhını Kozican'a dayamıştır. Güneyden muhâsara ile vazîfelendirilen 33. Fırka ve aşîret süvârileri, daha evvel bu vazîfeyi yapamamışlardır. Kuzeyden kuşatma yapacak olan 29. Fırka da Hasankale yukarısındadır. Ahmed Fevzi, IX. Kolordu'dan alınmış; kıymet-i harbîyesi zayıf olan 37. ve 33. Fırkaların başına getirilmiştir. Bu fırkalar, Aras nehri güneyinden taarruza geçmişler; kuzeyde de 29. Tümen ileriye yürümüştür. Bu fırkanın yürüyüşü arâzinin sarplığı sebebiyle gecikmiş; güneyden yapılan taarruzdan da netîce alınamamıştır. Yalnız Ethem Bey kumandasındaki 83. Alay, üç defa fedâkârâne hücumlar yapmış; göğüslerine kadar suya dalarak, Hasankale çayını geçen birlikler, Ruslar'ı, müstahkem hâle getirdikleri 1905 râkımlı tepede sıkıştırmışlardır. 37. Bağdad Fırkası da büyük fedâkârlık göstermiştir. Ekserîsini Arablar'ın teşkîl ettiği ve soğuk iklîme alışık olmayan bu fırkanın fedâkârlığı, şâyân-ı takdîrdir. Fırka kumandanı Yusuf Ziyâ Bey:

> *"83. Alay olmamış olsa idi, şüphesiz 1905 râkımlı tepenin zabtı müyesser olmazdı; lâkin, bu muhârebede 37. Fırka'nın gördüğü hizmet, gösterdiği fedâkârlık da inzimâm etmemiş olsa idi, ma'lûm netîce alınmazdı."*

diyerek, fırkasının fedâkârlığına işâret etmektedir.

12 Kasım günü, kuzeyden kuşatma ile vazîfelendirilen 29. Fırka ve 2. Süvâri Tümeni, düşmana karşı tesirli olmağa başlamışlardır. XI. Kolordu da, muvaffakıyetle dövüşmüştür. 6 taburla, 1905 râkımlı tepeyi tutan düşmana karşı, 83. Piyâde Alayı süngü hücûmuna kalkmış; düşmanı bozarak, cepheyi yarmıştır. Bu muvaffakıyet, bâzılarınca 'Dadaş kahramanlığı' addedilmiştir. Çünkü 83. Alay, 28. Erzurum Fırkası'ndandır ve erâtı da, o civar halkındandır. Muhârebe kazanılınca Alay Sancağı'na nişan verilmiş; ayrıca Hasan İzzet Paşa da liyâkat madalyası ile taltîf edilmiştir. Burada, 29. Fırka Kumandanı bir hâtırasını nakletmekte ve:

> *"Her yerin bembeyaz olmasından dolayı, gözlerinin karsıdığını, ateş dumanı yüzünden kanlandığını ve iltihâblandığını, tümenin belli başlı iki uzvunun böylece bir müddet âdeta kötürüm kaldığını"*

yazmaktadır. Bu nokta, karlı arâzide yapılan muhârebelerde nazara alınmalıdır.

Bu muhârebeden de istifâde edilememiş; düşman tâkip edilememiş ve aslında muvaffak olunamamıştır. Bilâhare esir düşen bir Rus zâbiti, "33. Fır-

kanın Yağan'a ve 37. Fırka'nın Köprüköy'e doğru, efrâdın birer ikişer yürümesinden dolayı çok uzun görünen yol kollarının yaklaştığını görünce, kumandanın, hiç hesapta olmayan iki Türk kolordusu tarafından hatt-ı ric'atlerinin kesileceğini zannederek çekilme kararı verdiğini" söylemiştir.

Aslında III. Ordunun, 29 Teşrîn-i evvel taarruzu da akîm kalmış demektir. Çünkü, 34., 18. ve 29. Fırkalarla, 2. Süvâri Fırkası'na verilen taarruz cephesi, Köprüköy'den Çermiksu'ya kadar, takrîben 20 km'dir. Ordu kumandanı, verdiği taarruz emrinde "Yarınki muhârebede, yalnız harbin değil, Osmanlılığın ve İslâmlığın âtîsi de taayyün edecektir." demiş olmasına rağmen, işe gereken ehemmiyeti vermiş görünmemektedir. Ruslar'ın ihtiyatla, adım adım çekilmesine karşı, III. Ordu Erkân-ı Harbiyesi "çocuk gibi" sevinmiştir. Halbuki buna sevinmek değil, ağlamak ve hayıflanmak lâzımdır. Tıpkı silâhın ucundaki avın kaçırılması gibi. Çünkü, III. Ordu Erkân-ı Harbiyesi, "Ruslar'ın çevirme hareketi ihtimâlinden doğan bir korku" içindedir. Halbuki, önündeki küçük kuvveti hemen izâle etmesi lâzımdır. Fakat, yukarı kademeye ârız bulunan tereddüt, bir seri hatalar zincirine sebep olup gitmektedir. Çekilen Rus kolordusu, 18 km gerideki Azab mevkiine yerleşmiş ve basit takviye kuvvetleri almağa başlamıştır.

AZAB MUHAREBESİ

Osmanlı kuvvetleri, yorgunluk, kış ve ikmâl zorlukları sebebiyle, üç gün geçirmiştir. Bu sırada I. Rus kolordusu, Azab'da mevki tutmuş; 5. Türkistan tugayı, kuzeyde, Kabak Dağı güneyinde mevki almıştır. II. Türkistan Kolordusu'nun diğer tugayları yoldadırlar. Aras nehri güneyindeki I. Süvâri tümeni, 1. Plaston Tugayı ile takviye edilmiştir. General Stomin grubunun karşısında ise, Türk hudut birlikleri vardır. Bu müddet içinde Osmanlı fırkaları, kâh tâkip müfrezeleri çıkarmış; kâh esas harb şekli almak için sağa sola gezdirilmiş veyâ ikmâl noktalarını gidermek maksadıyle yerlerinde bırakılmıştır.

Bilâhare, III. Osmanlı ordusu, 3 Teşrîn-i sânî 1330/16 Kasım 1914'te harekâta başlamıştır. XI. Kolordu sağda, IX. Kolordu solda olmak üzere, Aras nehri kuzeyinde ilerlemektedirler. Verilen ordu emrinde "XI. Kolordu'nun Köprüköy-Azab-Ardos ve cenûbundaki yollardan, IX. Kolordu'nun ise, Heran-Sanamir ve daha şimaldeki tarîklerden istifâde edeceği bildirilmiştir. 2. Nizâmiye Süvâri Fırkası düşmanın sağ yanında Keçesor ve Kötek istikaametinde keşif yapacaktır." 33. Tümen'le aşîret süvârileri, Aras nehri güneyine bırakılmıştır.

Bu tertip üzere III. Ordu, Gençağa Çiftliği-Horumdağ-Gerikdağ hattına doğru taarruza başlamıştır. 4 Teşrîn-i sâni/17 Kasım günü, 29. Fırka, Hoşab üzerinden, düşmanın kuzey cenâhını kuşatacak surette taarruza sevkedilmiş; 28. Tümen buna iştirake memur edilmiştir. 2. Nizâmiye Süvâri Fırkası da, bu taarruzu desteklemiştir. Bu fırka hücûmu, Türkistan birlikleriyle karşılanmış; Aras nehri güneyinde ise General Baratof emrindeki düşman birliklerinin hücûmu, zâten kuvvetsiz bir birlik olan 33. Fırkayı çekilmeğe zorlamıştır. Bununla berâber, merkezde, Azab bölgesinde 10 km'lik bir cepheye girilmiştir. Bu girme yapılan yeri besleyerek, yarma yapmak icâb ederken, Ordu Kumandanı, taarruzun durdurulması emrini vermiştir. Bu karara sebep, Ordu Kumandanlığı'nın, Narman, yâni İyd bölgesinde, düşmanın bâzı hareketlerini istihbar etmesi ve 33. Tümen'in çekilişiyle de, ordunun kuşatılma durumuna düşeceği vehmine kapılmasıdır. Halbuki Narman'dan alınan haber, mübâlâğalıdır ve şişirilmiştir.

Aras nehri güneyindeki vaziyet de, basit bir çekilme hareketi olarak kalmış ve panik olmamıştır. Fakat Ordu Kumandanı, Balkan Harbi'ndeki gibi bir panikten korkmuş ve korkmaktadır. Daha uzak yerlerden ise, iyi haberler gelmektedir. Ezcümle, Artvin'i zapteden hudut birlikleri ve gönüllü kuvvetler, Batum'a doğru ilerlemektedir. Karaköse'ye kadar gelmiş olan düşman Erivan Grubu'nun bir alayı ise, püskürtülmüştür. Bilâhare, Rus kaynaklarından öğrenildiğine göre, Azab muhârebesi, bizim tarafımızdan kazanılmıştır. Nitekim general Bergmann, o akşam verdiği raporda, muhârebenin kaybedildiğini bildirmiştir. Rus birlikleri çekilmeğe başlamış; hattâ bu ric'at, geri hizmet kıt'alarında bir panik hâlini almış ve Sarıkamış'a doğru, garib bir kaçışma başgöstermiştir. Moslowsky'nin *Kafkas Cephesi*'nde yazdığına göre "Rus birliklerinin mâneviyâtını yükseltmek için cepheye gelen Çar Nicola, Sarıkamış'tan Micingerd'e giderken, Türk keşif müfrezelerine tesâdüf etmiş ve ölümden zor kurtulmuş"tur. Fakat cephedeki düşman vaziyeti, III. Ordu Kumandanlığı'nca tam değerlendirilememiştir. Kumandanlık Erkân-ı Harbiyesi, "Muhârebeyi kazandığımızı farketmiştir." bile denilemez. Fikri, Ruslar tarafından çevrileceği korkusuyla doludur. Nitekim Ordu Kumandanlığı'nın bu tereddüt ve vehmi, Karargâh-ı Umûmî ile yaptığı muhâberâttan da anlaşılmaktadır.

İstanbul "III. Ordu'nun yapacağı hareket için iki tarafın vaziyetinin sarîh surette bilinmesi icâb ettiğini, istihbarâta göre, Ruslar'ın kuvvetinin bizimkinden çok zayıf olduğunu, getirmesi muhtemel kıtaatın da kıymetsiz addedilebileceğini" bildirmekte ve "III. Ordu Kars ve Ardahan üzerine ilerlemeyi ümit ettiği takdîrde, sevkedeceği yeni kuvvetlerle Batum'u işgâl eylemek fikrinde olduğunu" beyan etmektedir. III. Ordu Kumandanı ise, bu teşciâta kar-

şı, yerinde kalmakta ısrar etmekte ve yanlış değerlendirmeler yapmaktadır. Meselâ Köprüköy ve Azab'da düşmanın işgâl etmiş olduğu sırtları "gâyet metîn" tâbiriyle vasıflandırmıştır. Halbuki bu mevziler, bir iki saat zarfında avcı siperleriyle techîz edilmiş, alelâde sahra mevzileridir. Hattâ siperler, boy siperleri bile değildir. Telörgü gibi mânialan da yoktur. Obüs, havan, el bombası bile mevcut değildir; hatt-ı müdâfaa denilecek bir şekilde bile değildir. Ordu Kumandanı, "X. Kolordu'nun 30. Fırkası gelinceye kadar, müdâfaada kalmağa karar verdiğini" bildirmiştir. Miralay Şerîf "Yâni, 30. Fırka gelir gelmez, bizim cepheye atacaklar; onu da eriteceklerdi." demekte ve "Keşîf vazîfesiyle selâhiyattâr makaamların, düşmanın dâima geri gittiğini bildirdikleri halde ordu erkân-ı harbiyesini vesveseden kurtarmanın mümkün olamadığını" yazmaktadır.

Nihâyet Ordu Kumandanlığı çok büyük bir hata daha yapmış ve bir çok kan dökülerek, büyük gayret ve cephâne sarfıyle ele geçirdiği Azab-Girek-Sıçankale sırtlarından, Heran-Minevurt-Bertanos hattına çekilmeğe ve X. Kolordu'yu beklemeye karar vermiştir. 29. Fırka Kumandanı Miralay Ârif Bey'in yazdığına göre, ric'atin sebepleri "cephâne noksanını tamamlamak, İyd cihetindeki düşman faaliyetinden korunmak, geride daha toplu bir mevzide takvîyeyi beklemektir." Burada mâkul olan bir nokta, düşmanla temas hâlinde kaldıkça, cephâne sarfiyâtının önlenememesidir. Fakat bunu, 10-12 km. çekilmekle değil, bir kaç kilometrelik mevzi düzeltmesi yapmakla temin de mümkündür. Bu yapılmamış, aksine, bir gecede birlikler, 10-12 km yürütülmeğe kalkılmıştır. 29. Fırka Kumandanı Miralay Ârif:

> *"Bu gün* (8 Teşrîn-i sânî 1330) *29. Tümen'in, III. Ordu'da bulunduğu zaman içinde, tâli'in kendisinden yüz çevirdiği elîm bir devrin başlangıcıdır. Gündüzden açık olan hava, birdenbire bozarak ve kararak, gâyet soğuk ve tipili fırtınaya çevirmiştir. Yol sarptır ve karanlıkta basacak yeri görmek mümkün değildir. Gece yarısı Bedranos köyüne geldiğimizde, kendimi, ilk rastladığım köy evinin sekisi üzerine, bîtâb şekilde düşmüş buldum. 28. ve 29. Tümen erâtının birbirine karıştığı görüldü. 85. Alay erâtı, emir beklemeksizin, hattâ dinlemeksizin, kendiliklerinden köylere dağıldı."*

demektedir. Malûmdur ki, kar adamı yorar ve yürüyüşü son derece güçleştirir. Hele tipili hava, berbâddır. Bir ordu için büyük tehlikedir.

Miralay Şerîf ise, bu hareket için:

> *"Ric'at geceleyin yaptırıldı. Gece, müdhiş bir kar fırtınası zuhûr etti. Bu fırtına ve tipi, kıt'aları perîşan ve fırkalardan efrâdın firar etme-*

sini intâc etti. Bu âna kadar, düşmana kahramanca göğüs gere gere kırılan fedâkâr efrâddan, bu defa dağılıp da sağda solda yakalananlara firârî denildi ve kurşuna dizildi! Bilhassa IX. Kolordu Kumandanı Ahmed Fevzi Paşa, bu felâketli ric'atin neticesinden dolayı orduya acı raporlar yazdı. Bedbînlik ve hilâfgîrlikle ithâm olunarak, tekaüde sevkolundu... Garîbdir ki, bu gece ric'atinden en az müteessir olan fırka, kumanda etmekte olduğum 33. Fırka oldu. Çünki, Kürd atlılarından bir keşîf kolunun bize ateş etmesi, yâni baskın ihtimâli yüzünden, geceleyin değil, ferdâsı günü şafakla ric'at ettim... Bu ric'at, ordunun bütün maiyyet kumandanlarının itimâdını sarsmıştı. Bu güne kadar neferden itibâren orduya mensup her ferd, fedâkârlığının pek yakın olan gâyesine erişmeği, yâni Kafkasya'ya girmeği ümid ettiği halde, şimdi ordu kumandanından geri çekilmek emrini alıyordu. Bütün mukaavemet-i rûhiyesi gevşemişti."

demektedir. Yine aynı kaynağa göre, Ahmed Fevzi Paşa'nın tekaüdlüğü, Ordu Kumandanı ile, hiç lüzumu olmadığı halde, "Çeteler Başkumandanı" şeklinde garip bir ünvanla, âdeta bir siyasî komiser gibi onun yanında bulunan, İttihatçı Dr. Bahaeddin Şâkir'le yapılan fikir teâtîsi yüzünden vukû bulmuştur. Ahmed Fevzi, Ordu Kumandanı'nın sorduğu bir suâl üzerine, münâsib bir lisanla, askerî noktadan işlenmiş hataları dile getirmiş ve İttihatçı Doktor'un "Harb hakkındaki fikriniz nedir?" yollu sorusuna da şu cevâbı vermiştir:

"Fikrim şudur beyefendi: Düşmanın ilk tecâvüz günlerinde ve bilhassa ondan evvelki tahşîdât devrinde bâzı sevkülceyş hataları irtikâb edildi. Eğer bu hatalar meydan bulmamış olaydı, Köprüköy ve Azab gibi iki meydan muhârebesini kazanmış olan ordumuz, bu gün hiç olmazsa Sarıkamış meşeliğinde sırtını ısıtabilmek için kuvetli bir ateş yakabilecek vaziyette olabilirdi. Bunu maatteessüf yapamadık. Bu güne kadar kıtaatın gösterdiği gayret ve fedâkârlıkla istihsâli kaabil olan bu netîce, bu akşam, lüzumsuz yere yaptığımız şu ric'at hareketiyle kaybedilmiş demektir. Bu gibi ahvâl temâdî ve tekerrür ederse, bu ordunun âkıbeti de, Balkan ordusu âkıbetinden başka bir şey olmayacak diye korkuyorum..."

Bundan sonra da, yine bir sual üzerine "Harbe erken girildiğini" ifâde etmiştir. Doktor, İstanbul'a "Paşa'nın, netâyic-i harbiye hakkında bedbîn" olduğunu yazmış ve bundan iki gün sonra da Ahmed Fevzi Paşa, tekaüde sevkolunmuştur. Yerine 34. Fırka Kumandanı Mirliva İhsan Paşa tâyin edilmiştir.

İstanbul, Ordu Kumandanı'nın tereddüdünü, yazılarından anladığı ve lüzumsuz ric'at fenâ bir te'sîr bıraktığı için, hâdiseleri bizzat görüp anlamak maksadıyle, Erkân-ı Harbîye Reîs-i Sânîsi, Dâmâd-ı Hazret-i Şehriyârî Miralay Hâfız Hakkı alelacele Erzurum'a gönderilmiştir. Bu sırada III. Ordu Erkân-ı Harbiyesi, şaşkınlık içindedir. Nakliye kollarıyle orduyu beslemekte güçlük çekmektedir. Kumandanlıkta, yerinden kıpırdamak husûsunda ne niyet, ne de cesâret vardır. Bu arada Hâfız Hakkı gelmiş; "Selâm-ı şâhâneyi ve duâ-i pâdişahîyi" bildirmiş; yeniden, Kafkasya'ya taarruz edileceğini beyan etmiştir. Ordu hazırlanmaya başlamış; halka da şevk gelmiştir. Miralay Şerîf:

> *"Şiddet-i şitâya bakmıyarak kadınlar ve çocuklar, güle oynaya Erzurum'a kadar, sırtlarında ve kucaklarında cephâne taşıyacak kadar gayret gösterdiler ve bu toprağın, en büyük ve hakîkî sâhiplerinin, ancak kendileri olduğunu tahammülsüz fedâkârlıklarla isbat ettiler... Ahâli iânesinden tedârik edilen 15-20 bin kat fanila, çorap, çamaşır gibi eşyâ, Erzurumlular tarafından orduya ihdâ edildi. Bu himmetler netîcesinde, orduya neş'e ve metânet geldi."*

demekte ve o günkü halkın gayretine ışık tutmaktadır.

SARIKAMIŞ İHATA MUHÂREBESİ

Hâfız Hakkı'nın mıntıkada tedkîkler yapmak üzere Erzurum'a gönderilmesinden sonra, taarruz hazırlıkları hızlanmıştır. Yapılmak istenen taarruz "Sarıkamış İhâta Manevrası" diye anılmaktadır. Bunun plânı İstanbul'da hazırlanmıştır. Liman von Sanders "III. Türk Ordusu'nun Ruslar'ı ric'ate mecbûr etmesi, Enver'in hırsını tahrîk etti." diyerek, bu taarruz hareketini, Başkumandan Vekili'nin şahsî ve nefsî hırslarıyle yapılmış gibi göstermektedir ki, tamâmen yanlıştır. Nitekim Enver'in son derece aleyhinde olan Miralay Şerîf:

> *"Bu telâkkî yanlıştır; Enver, Hasan İzzet Paşa'nın Ruslar'a kat'î bir darbe vuramadığını derkettiğinden dolayı III. Ordu'ya geldi."*

demekte ve:

> *"Eğer, Köprüköy ve Azab muhârebelerinde düşman ezilebilse idi, Sarıkamış harekâtına lüzum kalmazdı."*

mütâlaasını serdetmektedir.

Böylece, Başkumandan Vekili ile Erkân-ı Harbiye Reîs-i Sânîsi Bronsart Paşa, Harekât Şubesi Müdürü Feldmann da Trabzon'a hareketle, Erzurum'a gelmişlerdir. Liman Paşa'nın yazdığına göre Enver kendisine "Sarıkamış ihâta plânını anlatmış; Kars'ı alacağını, hattâ Afgan üzerinden Hindistan'a bile yürüyeceğini"(!) söylemiştir. Bu, son derece mübâlağalı ve çok yanlış bir yakıştırmadır. Çünkü Enver, gâyet kısa bir müddet için İstanbul'dan ayrıldığını, resmen ifâde etmiştir. Erzurum'a gidişi, III. Ordu'da vâki olan hatalar ve karışıklıklar ile, ihâta manevrasına nezâretten ibârettir. Bilâhare, III. Ordu Kumandanlığı'nı da üzerine almak mecbûriyetini duymuştur. İstanbul'dan çok uzun bir ayrılma, Enver için mümkün değildir. Enver, ihâta manevrası ve Kafkasya taarruzu için, Batum'a bir kolordu çıkarmayı tasavvur etmiştir. Fakat deniz hâkimiyeti şüpheli olduğu için, Arhavi'ye Stange Bey kumandasında 8. Alay'la iki bataryayı göndermekle iktifâ etmiştir. Bu müfreze, 14 Kânun-ı evvel'de X. Kolordu'ya bağlanmış ve ayın 24'ünde (yâni 11.12.1330'da) Oltu'da bulunacak surette Artvin üzerinden yürüyüşünü tanzîm etmesi emredilmiştir. Ayrıca Kars kalesini düşürmek için 15'lik bir obüs bataryası da Erzurum'a gönderilmiştir. Fakat bunun mütebâki cephânesi, Aralık nihâyetinde tamamlanabilmiştir.

Enver, Erzurum'a geldikten sonra, cephedeki kıt'aları ayrı ayrı ve yerlerinde ziyâret etmiş; efrâd ve zâbitânı, ümitlerle teşcî etmiş ve bilâhare orduya bir beyânnâme neşretmiştir. Bunda:

> *"Askerler! Hepinizi ziyâret ettim. Ayağınızda çarığınızın, sırtınızda paltonuzun olmadığını da gördüm. Lâkin, karşınızdaki düşman, sizden korkuyor. Yakın zamanda taarruz ederek Kafkasya'ya gireceğiz. Siz orada her türlü nân-ü ni'mete kavuşacaksınız. Âlem-i İslâm'ın bütün ümîdi, sizin son bir himmetinize bakıyor."*

yollu teşci'ler yer almıştır. Bundan da anlaşılıyor ki, Başkumandan Vekili, askerin mahrûmiyet içinde bulunduğunu bilmektedir. Buna yegâne çâreyi ise, Kafkasya'ya girmekle bulabileceğini ummaktadır.

Aynı fikir ve kanaat Hâfız Hakkı'da da vardır. O ise fikrini:

> *"Yegâne maksadımız, Ruslar'ı, ters cephe ile muhârebeye mecbûr etmektir. Ruslar, ric'ate muvaffak olurlarsa maksadımız kayboldu demektir. Ben X. Kolordu ile, Sarıkamış'tan onların tepelerine ineceğim. Ruslar'ı mağlûb ettik mi, mahvettik demektir. Bunun aksi, bizim için de aynıdır. Kürdün dediği gibi: ya herro, ya merro."*

şeklinde ifâde etmiştir. Bu fikrini, sâbık IX. Kolordu Kumandanı Ahmed Fevzi Paşa'ya da, harita üzerinde izâh etmiştir. O ise:

> *"Bu manevra nazarî olarak gâyet mükemmeldir. Şu şartla ki, kolorduların ellerinizle haritada hareket ettiği gibi, seri ve emniyetle harekete muktedir olmaları şarttır. Halbuki bu mevsimde, hudud dağlarında seri hareket edebileceklerini zannetmiyorum."*demiştir.

Bu taarruz hareketini kabule sevkeden bir âmil de, Rusya hudut mıntıkalarındaki Türk ve müslüman ahâlinin durumudur. Müslüman Gürcüler, Acarlar ve Lazlar Osmanlı'ya sempati beslemektedir. Hattâ, Dağıstan İslâm ahâlisinin, Ruslar'a sadâkatleri şüphelidir. Rusya içerlerine ve Kafkasya'ya sarkan bir Türk taarruzunu, bu halkın kolaylaştıracağı, teşvîk edeceği, hiç bir zorluk çıkarmıyacağı muhakkaktır.

Diğer taraftan, bu Türk taarruzunun doğu cephesinde Almanlar'a biraz ferahlık vermesi de tabiîdir. Merkez Devletleri Karargâh-ı Umûmîsi'nin arzusu da budur. Hindenburg'un şark taarruzunda ve Tannenberg gâlibiyetinde, karargâhta bulunan Türk ataşesi, Enver'e ma'lûmât verirken "Ruslar'ın bilhassa yan kuşatma manevralarına karşı hassas olduklarını, cenah gerilerinde bir ihâta kolu görününce hemen ric'ate başladıklarını" bildirmiştir. Nitekim bunu, hem Hâfız Hakkı, hem de Enver, III. Ordu Erkân-ı Harbiyesi'ne ifâde etmişlerdir. Bir rivâyete göre, eski Tiflis Alman konsolosu Kont Schulenberg, av merakı sâikıyle gördüğü ve bizim ordu arasında "Top Yolu" tâbir edilen tarîkten, bir baskın için faydalanılabileceğini Enver'e söylemiştir. Daha evvelki muhârebelerde, hayvanlara yüklenen cebel bataryaları buradan geçirildiği için "Top Yolu" denilen yolda, şiddetli rüzgârlar sebebiyle kar barınamamakta ve geçilmesi de nisbeten kolay bulunmaktadır. Bu yol, Hasankale'nin kuzeyindeki Köse köyünden geçmekte, 40 km. kadar ötede, Rus hududu içindeki Bardız'ın yukarısından, Çakırbaba sırtlarına ve Soğanlı yaylasına uzanmaktadır. Enver, işte bu yolu, baskın hareketi için seçmiştir.

Rus Başkumandanlığı'nın ise, tasavvur edilen Türk taarruzundan hiç bir haberi yoktur ve bunu, harekâtın zorluğu bakımından, mümkün de görmemektedir. Sarıkamış'ta, hiç top bulunmadığı istihbâr edilmiştir. Fakat taarruz esnâsında bir veya iki tane eski top olduğu anlaşılmıştır. Bu sebeble, şu baskın hareketinin muvaffakıyeti, hemen hemen kat'î addedilmiştir.

Ayrıca havalar, o sırada, çok iyi gitmektedir. Bu bölgede, mevsim icâbı, havaların iyi gitmesine itimâd olunamazsa da, bir kaç gün içinde itidâli bozmıyacağı tahmîn edilmektedir. Fakat taarruz harekâtının akabinde hava berbad bir hal almış; kar ve arkasından da şiddetli bir soğuk başlamıştır. Ordu-

nun taarruzunu aksatan ve onu perîşanlığa sevkeden en mühim faktör de bu olmuştur. Hattâ ilk taarruz ânında, IX. Kolordu efrâdının kaputları, emirle çıkarılmış ve ileriye şu vaziyette sevkedilmiştir. Fakat ertesi gün başlayan şiddetli soğuk ve kar, bu birliği çok mutazarrır etmiş ve kırmıştır. Böyle bir bölgede ve kış mevsiminde kaputların çıkartılması ve geride bırakılması kadar yanlış bir karar olamaz.

Öte yandan emr-ü kumandayı üzerine alan Enver ve Hâfız Hakkı, nasıl bir karakterdedir? Miralay Şerîf'in yaptığı değerlendirmeye göre:

"(Enver) çocukluğundan beri azimkâr ve muannid bir tabîattadır. Hilkatinde hakperestlik ve insaf azdır. Okuduğu eserleri, kendi düşüncesine uydurarak anlar. Çünki, nefsine itimâdı çoktur. Tıpkı idefiksle(!) örülmüş çetin bir ceviz gibi, mahdud bir dimâğ sâhibidir. Gözü, bir şeyden yılmaz; emsâlsiz bir cesâret-i şahsîyeye sâhiptir. Müstesnâ ruhlu bir ucûbedir. Kıymet-i askerîyesi, arkadaşlarından geridir."

Bu değerlendirmeyi bîtaraf addedemeyiz. Esâsen, çok aleyhte tâbirlerle dolu cümlelerden, en mûtedillerini seçmiş bulunuyoruz. Enver'in karakterini, leh ve aleyhindeki görüşleri daha evvelki bahislerde yazdığımız için, burada sözü uzatmakta fayda yoktur.

Hâfız Hakkı da, Şerîf Bey'e göre:

"Gâyet temiz ve saf hilkattedir. Hâfızası kuvvetlidir. Hâfız Hakkı bu toprağı, bir köylü aşkıyle, bir köylü safvetiyle sever. Tabîat itibâriyle Enver'in büsbütün zıddıdır. Kalender meşreb ve geniş yüreklidir. Enver'e nazaran, bir iş, bir şekilde kaabil-i haldir. Hâfız Hakkı'ya nazaran aynı iş, bin şekilde hallolunabilir. Enver, idrâki hasr-ü tahdîd ederdi. Hâfız Hakkı'nın nokta-i nazarından iz'ân, âsûman kadar bîpâyândır. Velhâsıl Enver, dar idrakli bir muannid, Hâfız Hakkı, geniş havsalalı bir lâkayddır."

Aynı zât, hâlâ tekrarlanan bir tâbirle, "Bu iki adamın, ancak alay kumandanlığı yapabileceğini, hattâ bunu bile başaramıyacaklarını" iddia etmekte ve "Buna kaani olmayan varsa ortaya çıksın." gibi, askerî bir muharrire aslâ yakışmayan "kabadayıca" cümleler sarfetmektedir.

Bu değerlendirmeler ve görüşler, pek enfüsî(subjektif)'dir. Mağlûb olmuş kumandanlar hakkında söylenmektedir. Türlü iğbirârlardan, mağlûbiyet kırgınlığından, şahsî husûmetten doğmuş görünmektedir. Bunun için bugün, bir mânâsı yoktur. Çünkü Şerîf Bey tarafından, bir miralaylığa bile lâyık gö-

rülmeyen bu Enver, Osmanlı Orduları Başkumandan Vekili olarak, devlete ve millete hizmet etmiş ve bilfiil çok yüksek bir makaamda bulunmuştur. Harb-i Umûmî bizim, Yirminci Asır'da yaptığımız en büyük ve hakîkaten övünülecek bir döğüştür. Bu büyük harbin, hatasında da savâbında da Enver'in hissesi büyüktür. Kaldı ki, Sarıkamış harekâtı, Moslowsky'nin kanaatine göre, "Başarılacak bir harekâtta, maîyet kumandanlarının, Enver'in emirlerini tatbîkte gevşeklik göstermeleri muvaffakıyetsizliğe netîce vermiştir." Çünkü Enver'in gece, Sarıkamış'a taarruz emri, IX. Kolordu Kumandanı İhsan Paşa ve onun erkân-ı harbi olan Miralay Şerîf tarafından durdurulmuştur. Eğer durdurulmamış olsa, muvaffakıyetin kat'î olduğu, Rus kaynağından anlaşılmaktadır. Şu halde mes'ûliyet, ithamlarla dolu, askerî olmaktan ziyâde hissî, edebî ve te'sîrkâr bir üslûbla *Sarıkamış*'ı yazmış olan Şerîf Bey'e ve Kumandanı'na râci olmaktadır. Bunlar kitaplarını Rus kaynağını görmeden yazdıkları için, atıp tutmuşlar ve kendilerini temize çıkarmışlardır. Kitap, edebî bir uslûbla, bol dedikodu ve konuşmalarla dolu olduğu için, gazetelerce de tefrika edilmiştir. Kendisi bu harekât hakkında birbirine zıt hükümlere, hattâ menfî bir kanaate sâhip olmakla berâber, kitabının bir yerinde:

> *"X. Kolordu'nun muvâsalatından sonra III. Ordu, Ruslar'a büsbütün fâik bir kuvvete yükselmişti. İâşe meselesi tanzîm olunamadıysa da cephânesi ikmâl edilmişti ve fikr-i âcizâneme nazaran, düşünülen ihâta taarruzu, yine düşünüleceği tarzda ve o şiddetli mevsimde, gâyet parlak bir netîce-i zaferle tetevvüc edebilirdi. Lâkin, Hâfız Hakkı Bey, verilen emri dinlemiyerek, kendi hevâ-vü hevesine kapıldı ve Ardahan istikaametine ric'at eden bir Rus livâsının peşinde, kolay muzafferiyetler toplamağa koştu. Bu hatayı biz irtikâb etsek, asarlardı. Halbuki onu paşa yaptılar."*

demektedir. Bu hüküm doğrudur; hattâ Hâfız Hakkı Kolordusu yetişmese bile, eğer Sarıkamış'a 25-26 Aralık 1914 gecesi taarruz edilse idi, bu şehir düşerdi. Ordu da sonradan perîşan olmaz; sıcak yer, yiyecek ve giyecek bulur; fazla zâyiât vermezdi. Buna, Enver'in emrine rağmen IX. Kolordu ve fırka kumandanı mâni olmuşlar ve askerin yorgunluğundan bahisle emri çevirmişlerdir. Böylece taarruz, baskın vasfını kaybetmiş ve Ruslar takviye almışlardır. Yâni bu işte hatâ, ma'dûn kumandanlara, savâb da Enver'e râcidir.

Diğer taraftan, Şerîf Bey'in Hâfız Hakkı hakkındaki tavsîfi, Liman von Sanders'in değerlendirmesiyle de tezat hâlindedir. Liman Paşa'ya göre, Hâfız Hakkı "Türk Erkân-ı Harbiyesi'nin güzîde şahsiyetlerinden biridir. Enver'in harîs bir rakîbi sayılır. Büyük zekâya ve sür'at-i intikale sâhibdir. Kararını hemen ortaya koymaz; ileri sürülecek itiraz ve düşüncelere karşı bir cevap ve

fikir saklar. Bende şarkın iyi yetişmiş; tipik bir temsilcisi intibâı uyandırmıştır." Miralay Ârif ise, "Zekâsı ve hâlisîyeti ma'lûmdu." demektedir.

İşte, Sarıkamış'ı plânlayan ve icrâ eden iki mes'ûl kumandanın karakteri, kısaca böyledir.

İhâta taarruzunun, iki kolordu ile yapılması düşünülmüştü. X. Kolordu, Aras nehri kuzeyinde ve 2. Nizâmiye Süvâri Fırkası, nehrin güneyinde bırakılmıştır. IX. Kolordu, Hasankale kuzeyinde, XI. Kolordu ise Tortum'da tecemmü' ettirilmiştir. Türk Şark Ordusu miktarı Hopa'ya çıkanlarla birlikte, 120 bin raddelerindedir. Rus cephesinde ise, general Bergmann kumandasında cem'an 64 bin kişi vardır. Ayrıca Kars'ta, 14 binlik bir ihtiyat kuvveti bulunmaktadır. Türk kuvveti, cephedeki düşman kuvvetlerinden fazladır.

Başkumandan Vekili, aynı zamanda III. Ordu Kumandanı olan Enver Paşa, 6 Kânûn-ı evvel 1330'da şu taarruz emrini tâmim eylemiştir:

"Köprüköy, 6 Kânun-ı evvel 1330, saat:10, öğleden sonra.

"9 Kânun-ı evvel 330 günü için emir:

"1) Düşman kuvây-ı aslîyesi eski mevziindedir.

"2) Düşman kuvây-ı aslîyesini Kars istikaametinden ayırarak Aras vâdisine doğru cenûba atmak üzere, III. Ordu kuvây-ı küllîyesiyle Oltu istikaametinden düşmanın sağ cenâh gerilerine doğru ilerliyecektir.

"3) Süvâri fırkası piyâde ve topçu ile takvîye olunduğu halde düşmanın Aras nehri cenûbundaki cenâhına taarruz edecek ve onun nazar-ı dikkatini bu cenâha celbeyleyecektir.

"4) XI. Kolordu kendi mevziinde kalacak ve düşmanın nazar-ı dikkatini üzerine celbetmek için bütün cephede nümâyiş taarruzu yapacak; düşman kuvâ-i külliyesi ile ilerlediği takdîrde, ilerlemesini durduracaktır.

"5) IX. Kolordu lâ-akal iki kol ile (Sol kol Girek-Yeniköy yolunda) yürüyecek, hiç olmazsa (Kızılkilise-İyd) yoluna varacaktır. Düşmanın İyd müfrezesinin şarka doğru kuvây-ı aslîyesine iltihakına suret-i kat'îyede mâni olacaktır.

"6) X. Kolordu bir fırkasıyle İyd'e, diğer iki fırkasıyle Ardos'a varacaktır. Her iki kolordu tesâdüf ettikleri düşmana taarruz edecektir. Harekât emrolunduğu şekilde icrâ edildiği takdîrde, 10 Kânun-ı evvel 1330 günü IX. Kolordu Çatak-Pitgir hattına ve X. Kolordu Oltu cihetine doğru ilerlemesi ve 11 Kânun-ı evvel 1330'da IX. Kolordu Kötek, X. Kolordu Bardız istikaametinde yürümesi muhtemeldir.

"7) Keşif mıntıkaları: Süvâri fırkasıyle XI. Kolordu'nun keşif hududu Aras suyudur. XI. Kolordu ve IX. Kolordu arasındaki keşif mıntıkası ve hududu Karabıyık-Sıçankale-Killidağ'dan geçen hatt-ı bâlâdır. IX. Kolordu ile X. Kolordu'nun keşif mıntıkası hududu şimdiye kadar olduğu gibi Kargapazar silsilesi-İyd-Oltu hattıdır.

Keşif vezâifi: Düşmanın kuvây-ı aslîyesi hemen ve kâmilen mevkiinde mi duruyor? Yoksa geriye mi gidiyor? Yâhut XI. Kolordu'ya doğru mu? Ve bu halde Aras'ın şimâlinden mi, yoksa cenûbundan mı ilerliyor? Veyâ şimâl-i garbî istikaametinde tepeler üzerinden IX. Kolordu'ya mı gidiyor? Kocganes, Şekerli, İyd, Ardos cihetindeki kuvvet ne kadardır? Yerinde mi duruyor, garba doğru kuvây-ı aslîyesine mi yanaşıyor, geri mi çekiliyor?

"8) Sûret-i muhârebe hakkında ayrıca emir verilecektir.

"9) Ordu karargâhı Köprüköy'dedir.

Başkumandan Vekili: Enver"

Bu emir üzerine kıt'alar, hazırlıklarını yapmışlar ve taarruz hareketine başlamışlardır. Düşmanın en zayıf tarafı, sağ cenahıdır. Bu sebeple ihâta için Bardız-Kötek hattının seçilmesi iyidir. Düşmanın bu cenah gerisindeki ric'at hattı Kötek ile Sarıkamış arasında kesilirse, Rus ordusunun Aras güneyiyle Kağızman istikaametine kaçmaktan başka çâresi kalmaz. Eğer bu da kesilirse, düşman mahvolmuş demektir. Halbuki hedef değiştirilerek, IX. Kolordu Bardız, X. Kolordu ise Oltu istikaametinde ilerlemiştir. Bunda Hâfız Hakkı'nın tesiri vardır. Bu iki ordu, hedefinden 30 km. uzaklaşmıştır. Hâfız Hakkı, IX. Kolordu Kumandanı İhsan Paşa'ya yazdığı bir mektupta:

> *"Yapacağımız taarruzu, umûm âlem-i İslâm ve şarkın selâmeti için pek mühim netîceler verecek bir vak'a-i târihîye addettiğim için, elbirliğiyle hareketimiz elzemdir. En büyük felâket Ruslar'ın alelacele ric'at edip elimizden kurtulmalarıdır."* demekte ve *"Baskın tarzında bir hareket yapacağını, çok serî hareket ederek Oltu'ya gireceğini"* bildirmektedir.

Düşman ric'atini düşünmek belki muvâfık olabilirdi; fakat Ruslar çekilmedikleri gibi, cephedeki, XI. Kolordu'ya hücûm da etmişlerdir. X. Kolordu 22/13 Kânun-ı evvel günü Narman civârındaki general Stomin grubunu perîşân bir surette Oltu istikaametine atmıştır. IX. Kolordu ise, hedefine doğru ilerlemektedir. 10/23 Aralık günü, XI. Kolordu karşısındaki Rus kuvvetleri hücûma geçerek, Türk öncü birliklerini geriye atmıştır. Böylece, general

Bergmann, Türk ordusunun kuşatma yapmasını kolaylaştırmış bulunmaktadır. Fakat ne yazık ki, Türk ihâta birlikleri, düşmanı kaçırmamak hayâli ile, bu fırsattan istifâde edememişler ve doğuya doğru yürüyüşlerine devam etmişlerdir.

Aynı gün, X. Kolordu'ya bağlı 31. ve 32. Fırkalar, fecî bir yanlışlık eseri olarak, her halde havanın sisli ve dumanlı olması sebebiyle birbirlerine ateş etmişler; 2000 raddesinde telefâta sebep olmuşlardır. 31. Fırkaya mensup bir zâbit, bu fecî vak'ayı şöyle anlatmaktadır:

> *"Biz, 31. Fırka'nın pişdârı olarak, 92. Alay'la Rus Narman'ında gecelemiştik. 10 Kânun-ı evvel sabahı Fırka Kumandanı Hasan Vasfi Bey erkenden, Oltu üzerine yürüyerek düşmanı şiddetle tâkip etmemiz için emir verdi. Yolumuz üzerinde Oltu yakınlarına kadar bulduğumuz Rus kuvvetlerini o kadar şiddetli bir şekilde sıkıştırdık ki, firara muvaffak olamıyan bir Rus miralayı ile 750 Rus neferi, 5 mitralyöz ve 4 top iğtinâm etmiş idik. Kemâl-i şevk ile ilerliyorduk. Tam Oltu'ya açılan ova medhaline geleceğimiz sırada, solumuzdan şiddetli bir topçu ateşine tutulduk. Zannederim hava sisli ve dumanlı idi. Uzaklar şöyle böyle fark olunuyor idi. Kale boğazından ric'at eden düşman kuvveti olduğuna ihtimal verdiğimiz bu kıt'anın hatt-ı ric'atini kesmek üzere, derhal alayın bir kısmı ovaya yayıldı. Karşıdan gelen topçu, piyâde, makineli tüfenk ateşlerinin şiddetine ehemmiyet vermiyerek ileriye atıldık. Lâkin, düşmanla aramızda mesâfe azaldıkça, bizi bir şüphe aldı. Bu düşmanın cephesi Oltu'ya ve arkası Kale boğazına müteveccih idi. Tarafeyn yekdiğerine işâret verdi. O vakit, fâcia bütün açıklığıyla ortaya çıktı. İşâretler tekrar verildi. Her iki taraf ateş kesti; yanlışlık anlaşılmıştı. Bu defa, her iki tarafın avcıları, kollar yukarıda birbirine karşı koştular, kucaklaştılar, öpüştüler. Koca bir hat boyunca karşılaşan bu öz kardaşlar, çocuklar gibi ağlamağa başladılar. Bu, târif edilmez dilhıraş bir manzara idi."*

Tabiî bu, fecî bir yanlışlık ve hatadır. Kıt'alar arasında muhârebenin olmadığına, öncü kuvvetlerin ve keşif müfrezelerinin iş göremediğine delîldir.

Aynı gün, X. Kolordu, Stomin grubunu ikinci defa mağlûbiyete uğratarak, akşama yakın, Oltu'ya girmiştir. Burada bir yanlışlık daha yapılmış ve asker şehre bırakılmıştır. Böylece mağazalar yağmalanmış; ticârethânelerden sokaklara dökülen ipekli ve yünlü kumaşlar, yağ ve bal lekeleriyle karmakarışık edilmiştir. Bir orduyu günlerce besleyecek erzak ve giyecek depoları garîb bir şekilde hebâ edilmiştir. Ayrıca, müslüman bir halka, lüzumsuz yere

zulmedilmiştir. Orduları, inzibat karakolları te'sîs etmeden, bir şehre sokmamak lâzımdır. Bilâhare de, usûl-i kadîme vechile, muntazam bir yürüyüşle, mümkünse mızıka veya mehter ile girilmelidir. Böyle hareketler, vaktiyle önüne geçilmezse, muzaffer bir ordunun yaptığı ve dâima yapacağı işlerdir.

Yine X. Kolordu Karargâhı'na mensup bir zâbit:

"Ahâlisi İslâm olan Kötek'e gâyet yorgun girdik. Çâremiz olmadığından köyden ekmek, yoğurt, yumurta, peynir, ne buldu isek toplamağa başladık. İhtiyar bir köylü acı acı bağırarak, etrafına toplanmış bir kaç onbaşı ve nefere şöyle diyordu: 'Ruslar bir aydan beri, bütün köylerden erzak topladılar. Ne verdik ise aldılar, ama parasını verdiler. Sizden para istemeyiz, helâl olsun, fakat böyle hakaaret etmeyin; sakalıma bakın, el kaldırmayın. Günah değil mi? Biz devlet askerini gözledik. Devlete canımız kurban. Biz de bu milletin adamıyız oğul!'

"Ben bunu duydum, kendimden utandım. Askeri oradan def' ettim. Böyle münâsebetsizlikler çok oluyordu."

demektedir. Türk ve müslüman ülkesinde harekât yapan bir orduda böyle hergeleliklere aslâ müsâade ve müsâmaha edilmemelidir. Bunlar cidden disiplinsizlik ve millî gâyelerden habersizliktir ki, bir ordu için affedilmez hareketlerdir. Bırakacağı psikolojik tesirler ise, ordu için fenâdır.

Öte yandan 11/24 Kânun-ı evvel'de 29. Tümen'le 17. Fırka'nın iç yanda aldığı mesâfeye nazaran, dış yanda hareket eden 28. Fırka ile X. Kolordu fırkalarının, mevsim ve düşmanla uğraşmak yüzünden fazla yol katedemedikleri ve hedeflerinden uzak kaldıkları görülmektedir. Nitekim, X. Kolordu'nun kolbaşı olarak hareket eden 29. Fırka, her gün 20 km. yol katederek, Bardız'a varmıştır. Burada canlı bir kimseye tesâdüf edilememiştir. Yalnız, kilise kulesine çekilmiş bir Rus bayrağı görülmüş; bu indirilerek, 85. Alay sancağı asılmış ve tabur imamı ezan okuyarak, eski an'aneye istinâden, kasabanın fethedildiğini ilân etmiştir. Elde Türk bayrağı bulunmadığı için, alay sancağı çekmek mecbûriyetinde kalınmıştır.

Bardız, düşman tarafından âniden terkedildiğinden, evlerdeki yemekler, sıcak veya pişmiş vaziyettedir. Anbarlarda da pek çok eşyâ bulunmuştur. Bilhassa yamçılar ve keçe çizmeler, çok makbûle geçmiştir. Bu yamçılar, keçe kılından mâmûl çoban abaları, fırka kumandanları ve zâbitlere dağıtılmıştır. Enver de bunlardan bir tânesiyle vücûdunu ısıtabilmiştir.

DÜŞMAN KUVVETLERİ

Bu esnâda düşman ordusunda vaziyet nasıldır? Oltu'daki Rus kuvvetleri kumandanı Stomin, başlayan Türk taarruzunun mâhiyetini sezerek yardım talep etmiş ise de, General Bergmann aldırmamıştır. Ayrıca taarruz günü, yabancı ajanlardan alınan telgraflardan da, Enver Paşa'nın Erzurum'da olduğu anlaşılmıştır. Böylece Türk taarruzu, sürpriz olmaktan çıkar gibi görünmüş ise de, Rus Kafkas Kumandanlığı, bu haberlere yine de gereken kıymeti vermemiştir. 11/24 Kânun-ı evvel günü, Rus Kafkas Ordusu Başkumandan Vekili General Mieschlayewsky ve I. Kafkas Ordusu Erkân-ı Harbiye Reîsi Judenitsch, Cephe Kumandanı General Bergmann'ın karargâhında görüşerek, vaziyeti değerlendirmişler ve Sarıkamış'ın tehlikede olduğunu anlamışlardır. Mieschlayewsky, Sarıkamış'ın Türk taarruzunun inkişâfına göre, behemehal elden çıkacağını, bu sebeple kıt'alarının geri çekilmesi lâzım geldiğini bildirmiş; aksi hâlin, orduyu tehlikeye atmak olduğunu söylemiştir. General Bergmann da aynı kanaattedir.

Şu vaziyete göre, Rus erkân-ı harbiyesi, vaziyeti çok tehlikeli görmüştür. Nerdeyse kıt'alara, umûmî çekiliş emri vermek üzeredir. Sarıkamış'ta ise general Bukretow emrinde 1500 asker ile 1000 kişilik milisten başka kuvvet yoktur. Fakat Kars ile demiryolu bağlantısı olduğundan, kısa müddette yardım alabilir. Burada bir yâhut iki top vardır. Bu sebeple, Türk ordusunun, Sarıkamış'ı düşürmekte gecikeceği her saat ona zarar; Ruslar'a faydadır. Gecikilecek saatler ve günler, telâfîsi imkânsız netîceler verecektir.

SARIKAMIŞ ÖNÜNDE

11/24 Kânun-ı evvel'de Narman'dan hareket etmiş olan Başkumandan Vekili ve mâiyeti, 14 saat at üzerinde yol teperek, IX. Kolordu'nun kolbaşı olan 29. Fırka'dan biraz sonra Bardız'a varmışlardır. Enver, Başkumandan Vekili ve Ordu Kumandanı olarak arkada, harekâtın tamâmına hâkim bir noktada kalamamaktadır. Acûldur. Kendisi olmadan, gevşek davranıldığına kaanidir. Bu sebeple, ordu ilerisinde en ağır meşakkate katlanarak, bulunmaktadır. Maîyetindekilerin ve Almanlar'ın, ateş hattına girilmemesi îkazını da dinlememektedir. Maamâfîh bu hareketi, erâtın şevkini, kumandanların gayretini artırmaktadır. Çünkü, Başkumandan Vekîli, filân veya falan kıt'ada görünebilmektedir.

Bardız'a gelen Enver, hemen kıt'a kumandanları ve erkân-ı harblerini çağırarak, bir harb meclisi toplamıştır. IX. Kolordu Kumandanı'na, X. Kolordu ile irtibat kurup kurmadıklarını sormuş; müsbet bir cevap alamamıştır.

Bunun üzerine, "X. Kolordu'dan bir haber alınamamakla berâber, Hâfız Hakkı'nın gece gündüz yürüyerek, yarın Sarıkamış'a varacağına kaani olduğunu, Ruslar'ın burada bir kaç bölükten fazla bir kuvveti bulunmadığını" ifâde ile, fikirlerini sormuştur.

İhsan Paşa:

"Bu akşam, 29. Fırka'nın şetâretini gördünüz; kuzu kızartıyorlar. 17. Fırka'nın yarın öğleye kadar muvâsalat edeceğini ümîd ederim. 28. Fırkayı ise, zât-ı devletiniz yürüttünüz. Buna nazaran, IX. Kolordu'dan, elde şimdilik 29. Fırka'dan başka kuvvet yok. Eğer maksad-ı devletleri, bir fırkanın kuvvetiyle husûl-pezîr olursa, 29. Fırka, harekete ve emre hazırdır." demiştir.

Bronsart ve Feldmann ise "X. Kolordu'nun vaziyeti meçhûl olduğundan, Bardız'da beklenmesi icâb ettiği" fikrini ileri sürmüştür. Başkumandan Vekîli bu mütâlaayı dinlememiş ve harekât emri vermiştir. Bu emre göre:

"29. ve 17. Tümenler, 12 Kânun-ı evvel 1330 sabahı, Sarıkamış'a yürüyerek, şehri işgâl ettikten sonra, cenûb-ı şarkîdeki sırtları, Kötek ve Mıcıngerd'den gelen yolların geçitlerini tutarak, müdâfaa tertîbâtı hazırlayacaktır. 28. Fırka, Bardız'ı işgâl ile Yeniköy'den gelen istikametlere karşı setredecektir. X. Kolordu, Sarıkamış'a yürüyecektir. XI. Kolordu ile Süvâri Fırkası, eski emir mûcibince hareket edecektir. Başkumandan Vekîli Sarıkamış'a hareket edecektir."

Diğerlerinin ayak sürümelerine rağmen, Enver'in harekâtta ısrar etmesi, vukuâta göre haklı ve çok isâbetli görünmektedir. Çünkü, harekâtta yapılacak her gecikme, Ruslar'ın Sarıkamış'taki vaziyetini kuvvetlendirecektir. Buna mukaabil Hâfız Hakkı'nın kumandasındaki X. Kolordu'nun vaziyeti garîb olmuştur. Bu kolordu, önce elbirliğiyle hareketi düşünerek, Bardız'ın şimâlinde Verişan'a ilerlemek istemiş; hattâ gerekli emirler de yazılmıştır. Fakat, düşmanın Harbkale'de bulunduğu haberi üzerine, 30. ve 31. Fırkalarını, Kosor istikametine göndermiştir. Yalnız 32. Fırka, Verişan'a teveccüh ettirilmiştir. Miralay Şerîf bunu şiddetle tenkîd ederek, "Koskoca bir kolordu, yarısı dağılmış bir Rus livasıyle, günlerce uğraşmak için mi buralara getirildi?" diye sormakta ve "Bu eğlence, Hâfız Hakkı'nın hoşuna gitmişti. Bunlar, askeri, ceplerindeki kumar parası gibi harcıyorlar." hükmünü vermektedir. Zâten ilk hatâ, verilen hedeften uzaklaşmakla yapılmıştır. X. Kolordu'nun, Kosor istikametine sapmasıyle de, ikinci büyük hatâ irtikâb edilmiştir. Böylece X. Kolordu hem hedefinden uzaklaşmış; hem de, kar deryâsı olan, Alla-

huekber Dağları'nın buzlu vâdilerini aşmak mecbûriyetinde kalmıştır. Zamânında Sarıkamış şimâline gelememiş; buranın Kars'la irtibâtını kesememiş; dağlarda soğuktan perîşan olmuştur.

Bu arada Ruslar, Kolordu Erkân-ı Harbiye Reîsi Nâsih Bey'i esîr etmişler ve cebindeki Başkumandanlık emrini de ele geçirmişlerdir. Bu emri tedkîk eden general Mieschlayewsky, Türk taarruzunun mâhiyetini öğrenince, dehşetler içinde kalmış ve bunun devam ettiği fikrine saplanarak, umûmî bir ric'ate karar vermeğe kalkmıştır. Fakat Judenitsch buna muhâlefette bulunmuştur.

Diğer taraftan Enver, 13/25 Kânun-ı evvel sabahı, 29. Fırka ile Bardız'dan Sarıkamış'a doğru ilerlemiştir. Akşama doğru, Sarıkamış'a yaklaşıldığı sırada, Bardız geçidinin düşman tarafından tutulduğu görülmüştür. Enver, IX. Kolordu Kumandanı'na "Karşıdan görünen düşmana şimdi taarruz etmek hakkındaki mütâlaasını" sormuştur. Kolordu Kumandanı "Efrâdın diz boyu kar çiğneyerek yürüdüğü için pek yorgun düştüğü, fırkanın arkası alınıncaya kadar akşam olacağı, düşmanın azlığı sebebiyle yarın tardetmekte müşkilât çekmiyeceği" görüşünde olduğunu bildirmiştir. Enver, bu mütâlaayı kabul etmemiş ve gece taarruzuna karar vermiştir. Süngü hücûmuyla yapılan taarruz, gece yarısı, düşmanın geçitten atılmasını te'mîn etmiştir. Miralay Şerîf "Enver'in çok acûl davrandığını, süngü hücûmu ve baskın tarzındaki harekâtı, top attırarak âdeta düşmana iş'ar ettiğini, bir kaç yüz kişinin zıyâına sebep olduğunu" yazmaktadır.

Enver, gece yarısından sonra, çok tehlikeli olan avcı hatlarının arkasından yaylaya çıkmış ve en ön mevzilere gelmiştir. Sarıkamış'a hemen taarruz edilmesi ve şehre girilmesi hakkında kararlıdır. Nitekim bu hususta emir vermiştir. Fakat IX. Kolordu Kumandanı İhsan Paşa ve dolayısiyle Erkân-ı Harbiye Reîsi Şerîf Bey "tekraren Başkumandan Vekîli'ne mürâcaat etmiş; alayların, gerek muhârebe, gerek karda yürüme sebebiyle bîtâb düştüklerini, bir kaç saat istirahat ve ictimâ etmesine müsâade ricâ" etmişlerdir. Bu istirahat ise, her bakımdan fâcia olmuştur. Bir kere Ruslar baskından kurtulmuşlardır. Diğer taraftan kızışan, terleyen, hareket hâlindeki asker, şiddetli soğuk ve tipi altında durdurulunca, dondan çok telefât vermiştir. Miralay Şerîf hem bunu anlatmakta ve hem de kendisinin hatasını Enver'e yüklemektedir. Onu, "Takım kumandanı gibi hareket ediyor." diye tenkîd etmekte; böyle yapmasa, Sarıkamış'a varamıyacaklarını unutmaktadır. Halbuki Rus kaynakları, Türkler'in o gece Sarıkamış'a girebileceklerini yazmaktadırlar. Nitekim Belen "Sarıkamış'ın 25-26 (12-13) Aralık gecesi işgâl edilmemesinden, İhsan Paşa ve kurmayı Şerîf Bey mes'ûldür. Bunlar, Rusça yazılan kitapları okumadan hâtıralarını yazarak, kendilerini haklı göstermişlerdir." demekte ve:

"Şerîf Bey'in Sarıkamış *adındaki kitâbı, edebî bir değer taşıdığı için çok tutulmuştur. Kitap neşredildiği zaman, gazeteler iktibas yapmışlardır. O zaman Enver Paşa, Şark hududuna gelerek Türkiye'ye geçmek istiyordu. Şerîf Bey'in Enver'i, elli bin kişiyi mahveden bir adam gibi göstermesinin, o zaman için* (bâzı kimselere) *faydalı olduğu söylenebilir."* mütâlaasını da ilâve etmektedir.

29. Fırka Kumandanı Miralay Ârif ise "Gece soğuktan çok mutazarrır olduklarını, kendi erkân-ı harb reîsinin, vaktiyle işittiği bir tavsiye üzerine, üç arkadaşın bir araya çökerek, muşambaları başlarına örttüklerini; böylece biraz ısınarak kendilerine geldiklerini" yazmaktadır. Ayrıca, "Ruslar'ın çekildikleri mevkide, 2 metre kutrunda derince bir çukur kor ateş bıraktıklarını, efrâd ile ısınıp, pabuçlarını ve elbiselerini kuruttuklarını" kaydetmektedir. Orduda balta dahi bulunmamış olduğundan, etraftaki ağaçların ancak ince olanları ve fidanlar yakacak için kullanılabilmiştir.

13/26 Aralık sabahı, iki alayı ile 17. Fırka da yetişmiştir. Fakat bu iki fırka da çok döküntü vermişlerdir. Sahra topları da X. Kolordu'ya verildiği için, ancak 8 kadar cebel topu getirilebilmiştir. Sarıkamış, kârgir bir garnizon olup, müdâfaaya elverişlidir ve cebel topları da fazla bir iş görememektedir. Buna mukaabil, top olmadığı istihbar edilen Sarıkamış'ta, 2 sahra topu mevcuttur ve bizim cebelleri tesirsiz kılabilecek güçtedir. Türk askeri ise, açık sahrada şiddetli soğuğun, kar ve tipinin tesirine mâruzdur.

Aynı gün saat 7'de, 17. ve 29. Fırkalar, Sarıkamış üzerine hücûma geçmişlerdir. Bu hücûm, binâların kârgir olması, cebel toplarının tesirsiz kalması sebebiyle, ilerleyememektedir. Enver, bütün birlik kumandanlarının hücûma katılmaları ve neferle birlikte harbetmeleri emrini vermiştir. Kendisi de avcı siperlerindedir. Miralay Şerîf, bu hususlara şiddetle çatmakta, "Enver'in askeri bilâ lüzûm harcadığını" ifâde etmekte; ona, daha evvel alay kumandanlığını lâyık görürken, bu defa şuna bile kaabiliyeti olmadığını, ancak bir çeteci olduğunu" yazmaktadır. Kendisinin âmirliğini yapmış bir kumandana bu kadar hücûm ve hakaaret de askerliğe sığar işlerden değildir.

Yine taarruzda, IX. Kolordu Kumandanı İhsan Paşa ve erkân-ı harbi Şerîf Bey, Enver'e başvurarak, taarruzu durdurmayı, 28. Fırka'nın ve X. Kolordu'nun gelmesini beklemeyi ricâ ve teklîf etmişlerdir. Bunun üzerine hücûm durdurulmuş ve yine büyük bir hatâ işlenmiştir. Çünkü, Rus kaynaklarından anlamaktayız ki, bu 26 Aralık günü, Sarıkamış'taki düşman, büyük tehlike ve buhran geçirmiş; ancak Türk hücûmunun durdurulması, ferahlık husûle getirmiştir. Enver'in askerî sezgisinin, diğer maîyet kumandanlarının çok üstünde olduğu anlaşılmaktadır. Durduruluşta, X. Kolordu'nun her an

gelebileceği, Ruslar'ın Kars muvâsalasını keseceği, XI. Kolordu birliklerinden takvîye alınacağı ihtimalleri düşünülmüştür. Halbuki X. ve XI. Türk kolorduları, mevkiin uzağında bulunmaktadırlar. Buna mukaabil, Sarıkamış'taki Rus kuvveti, Kars demiryolu vâsıtasıyle, devamlı takviye almaktadır. Artık bundan sonra yapılacak Türk taarruzlarının muvaffakıyet ihtimâli zayıflamıştır.

Miralay Ârif Bey, burada, bir noktaya temas etmekte ve :

"13/26 Aralık günü, Sarıkamış'a ilerlemek lâzımken, Ordu Kumandanı'nın Kötek boğazını tercîh etmesi, muvaffakıyetsizlik âmillerinden biri olmuştur. Zîra, Rus ordusunun menzil hattının başı, Sarıkamış istasyonunda başlıyordu. Burasını, Ruslar'ın takviye birlikleri gelmeden evvel ele geçirmek, her halde, büyük menfaatlar sağlayabilirdi."

demektedir. Bu nokta mühimdir. Fakat biz, tümen ve kolordu kumandanlarının böyle bir talepte bulunduğunu, diğer kaynaklarda göremedik. Aksine, hücûm ve harekât emirlerine mânia çıkarır bir davranış içinde görünmektedirler. Enver'in böyle bir teklîfi kabul etmemesi, X. Kolordu'nun muhârebe meydanına zamanında yetişeceğine kaani olmasından ileri gelebilir. Elde mevcut kuvvetle hattın kesilmesi, iki taraflı düşman taarruzuyla karşılaşılacağı için, çok da tehlikelidir. Fakat, pek mühim ve hayatî bir noktanın ihmâli olduğu da unutulmamalıdır. Anlaşılıyor ki, Enver, düşmana kaçması için açık kapı bırakmış ve ric'at hattını kesmeyi tehlikeli görmüştür. Esâsen Sarıkamış batısında, XI. Kolordu'nun karşısında Judenietsch emrinde kuvvetli bir Rus kolordusu vardır. Bu sebeple Sarıkamış'ın ancak kuzeyden tazyîki doğru ve isâbetli görünmektedir.

27/14 Aralık günü yapılan taarruz, düşmanın takviye alması sebebiyle muvaffak olamamış; ancak Yukarı Sarıkamış denilen Çerkezköy'e girilebilmiştir. Fakat bu kuvvet de kuşatılmış; sokak ve hâne muhârebeleri başlamıştır. Bunlar da irtibatsızlıktan dolayı, kıt'a harbi gibi müessiriyeti olmayan, münferid çatışmalar hâlindedir.

Bununla berâber, Rus Kafkas Ordusu Kumandanı General Mieschlayewsky, X. Kolordu'nun Sarıkamış doğusuna ilerlediğini haber almış; Ardahan'a ilerleyen Stange Bey müfrezesini de bir kolordu tahmîn etmiştir. Böylece, iki Türk kolordusu tarafından çevrileceğinden ürkerek, umûmi ric'at emri vermiştir. Bu vaziyete göre, cephedeki iki kolordu Kars'a, Karaköse ve Güney Âzerbaycan'daki kolordular da Erivan-Culf istikametinde çekileceklerdir. Kendisi, bu işleri tedvîr için Tiflis'e gitmiştir.

Öte yandan, X. Kolordu, Sarıkamış'a bir an evvel varabilmek için Alla-

huekber Dağları'nda, gece de yürüyüş yapmaktadır. Bu kolordu, kötü bir tâlih eseri, şiddetli bir kar tipisine yakalanmış ve pek perîşan olmuştur. Bir hayli döküntü ve telefât vererek, 28/15 Aralık'ta, Sarıkamış şarkına ilerlemiştir. X. Kolordu'ya bağlı 30. ve 31. Tümenlerden birincisi, Kars istikametini temin için Karahamza'yı işgâl ve Novo Selim istasyonundaki 19. Süvâri Alayı'nı takviye etmiş; mütebâki kuvvetiyle de Bazat üzerinden Sarıkamış'a teveccüh etmiştir. Bu civarda düşmanla çatışmış ve Sarıkamış yolunu kesecek bir mevkide tutunmuştur.

32. Tümen, Sarıkamış'ın doğu sırtlarında Çilhoroz Dağı'nda, iki düşman alayına karşı, ordunun gerisini muhâfaza vazîfesindedir. Fırka Kumandanı Miralay Abdülkerim Bey, raporunda "Havalar böyle giderse birlikler donarak eriyecekler, Allah ordûy-ı İslâm'ı, her türlü âfetten muhâfaza buyursun." temennîsini yapmıştır.

Sarıkamış önündeki iki kolordunun mevcûdu, ancak 10 bin raddesindedir. Bu kuvvet 16/29 Aralık'ta Sarıkamış'a tekrar hücûma başlamıştır. İki gündür Çerkezköy'de muhâsara edilmiş bulunan 87. Alay'ı kurtarmak da müyesser olamamıştır. 31. Tümen'e bağlı 93. Alay ise, bizzat alay ve tümen kumandanlarının refâkatinde Sarıkamış'a saldırmış ve kasabaya girmiştir. Ne çâre ki düşman, takviyeler alarak mukaabele etmiş; zâten 600 kadar dilâverden ibâret kalmış olan bu alay, kuzeydeki hâkim sırtlara çekilmek mecbûriyetini duymuştur.

Düşman artık, Sarıkamış'ta, 15 bin kişilik bir kuvvet hâlindedir. Türk birlikleri ise, bir taraftan soğuktan, diğer taraftan açlıktan ve şiddetli hücûmlardan dolayı erimektedirler.

17/30 Aralık, Şark ordusu tâli'inin digergûn olduğu bir gün olmuştur. Ruslar bugün, müessir havan atışları yapmağa da başlamışlardır. Yapılan çok cesûrâne, fakat münferit taarruz hareketleri de netîce vermemiştir. IX. Kolordu Kumandanı, aynı gün, Enver Paşa'ya bir rapor vermiş ve bunda:

> *"İleri hareketten iki gün evvel 21 bin muhârib ve sâir kuvvetiyle 28 bin mevcûdu olduğunu, Bardız'a 18 bin'le girdiklerini, bu gün ise ancak 10 gün vakit bulsa, 10 bine yükselebileceklerini, neferlerin zaaf-ı bedenle müsâb, hayvânâtın bîtâb olduğunu, 40 cebel topundan ancak 20'sinin işleyebildiğini ve 16 mitralyözden istifâde edebildiklerini"* ifâde ile *"Kolordunun kaabiliyet-i taarrûzîyesi kalmadığı ma'rûzdur."* demektedir.

29. Fırka Kumandanı Miralay Ârif Bey ise, ordunun vaziyetini şöyle anlatmaktadır:

"Gıdasızlıktan vücûdun harâreti kaybolmakta ve donma vak'aları artmaktaydı. Hayatta kalanların yüz, el ve ayakları donarak hayâletler gibi, serseri dolaşmaktaydılar. Hayvanlar ise, çam yapraklarını yemediklerinden karı eşeliyerek bulabildikleri ot saplarını, hâzan da birbirlerinin semerlerini, kuyruk ve yelelerini kemirmekteydiler. Muhârebe meydanının hiç bir yerinde akarsu da yoktur. Su ihtiyâcı, karları ısıtarak ve çay yaparak gideriliyor veyâhut ağızda kar eritiliyordu. Karavanalarda ısıtılarak eritilen kar suyunu ise, hayvanlar bile içmiyordu. Orman içinde bulunduğumuz hâlde, ateş yakılarak ısınma da kaabil olamıyordu. Çünkü, kalın gövdeli ağaçları devirecek balta veya testere olmadığından, portatif balta ve kürekle, ufak çam fidanları kesiliyor veya kurumuş dallar toplanarak ateş yakılıyordu."

Bu cümleler, ordunun mâruz kaldığı sıkıntı ve gösterdiği büyük ferâgate işâret etmektedir. Buna mukaabil Rus kumandanlığı ise, yolun açılmasını ve Kars'a doğru çekilmeyi beklemektedir. Başkumandan Mieschlayewsky'nin çekilme kararına Bergmann tarafdar, Judenitsch ise muhâliftir. Enver, ümîdini Sarıkamış'a 40 km. yaklaşan XI. Kolordu'ya bağlamıştır.

19 Kânun-ı evvel günü ise, düşman, X. Kolordu ile 32. Tümen arasına girmiştir. Bu tümenin cephedeki harekâta iştirak imkânı kalmamış; düşmanın tâkipte bulunması yüzünden, birlikleri Norşin'de toplanmağa başlamıştır. Böylece düşmanın, Bardız muvâsala yolunu kestiği haberi alınmıştır. Stange müfrezesi de aynı yere ric'at etmektedir.

SON DURUM VE MAĞLUBİYET

Bu esnâda, Rus cephe kumandanı general Bergmann, mukaabil taarruz yapmak için Sarıkamış'ta 41 piyâde taburu, 20 süvâri bölüğü, 82 top raddesinde bir kuvvet toplamıştır. General Judenitsch emrindeki kuvvetler 28 tabur, 6 süvâri bölüğü ve 80 toptan ibârettir ve karşısındaki XI. Kolordu'yu oyalıyarak hudut hattına çekilmiştir. Sarıkamış'a 40 km. kadar yaklaşan bu Türk kuvveti, 10-15 km. daha ilerlemiş olsa, Rus karşı taarruzunu imkânsız kılabilecek bir vaziyet oluşacaktır. Judenitsch işte bunun için, kendilerinin bir an evvel taarruza geçmesini istemektedir. Enver'in, şu durum karşısında, XI. Kolordu'yu beklemesi haklı bir değerlendirmedir. Fakat ne yazık ki, Kötek köyünü işgâl ederek girme yapan XI. Kolordu döküntülerini bekleyerek, Sarıkamış'a taarruzu bir müddet durdurması, son tâlihsizlik olmuştur.

Görülüyor ki, muhârebenin her günü, âdetâ yeni sürprizlerle, iki taraf için de kazanma ve kaybetme ihtimalleriyle doludur. Bu esnâda ise, kesilen

Bardız yolu açılmış; buradaki 32. Fırka ise güneye, Judenitsch'in kuzey yanına ilerlemeğe başlamıştır. Ruslar, mukaabil hücûma 4 Ocak 1915'de geçmişlerdir. IX. ve X. Kolordular, çok azalmıştır. Cephe ise 25 km'dir. Böylece bir avuç insan, çok geniş bir mevzii müdâfaa etmektedir. Kendinden 8 kat üstün bir düşmana, uzun müddet dayanmak mümkün değildir. Tahlîsiye simidi gibi, XI. Kolordu beklenmektedir. İşte, herhalde bugün, Enver vasiyetnâmesini yazmıştır. Bunda, maksadını anlatmakta ve şöyle demektedir:

"Plânım, Ruslar'a hemen iki misli fâik iki kolordu ile arkalarına düşerek ric'ate mecbûr etmek ve bu suretle XI. Kolordu ve Süvâri fırkasıyle tâkip olunan düşmanı karşılayıp, tamâmiyle mahvetmektir. IX. ve X. Kolordu muvaffakıyetle hareketi yaptı. Ruslar'a taarruz edildi. Fakat mağlûb edilemedi. Şimdi, XI. Kolordu ve Süvâri fırkasını bekliyorum. Gelir ve yetişirse, düşmanı bozacağım. Fakat gelmeden düşman, zayıflamış kıt'alarımıza taarruz eder ve taarruzda muvaffak olursa, o vakit ordu mahvolmuş demektir. Şimdiye kadar asker ve zâbitler hiç kusursuz harbettiler. Her manevrayı yaptılar. Eğer Allah yardım ederse, muvaffakıyet kat'îdir. Eğer muvaffak olamazsam, son neferimle berâber öleceğim.

"Bu halde vasiyetim: Ben vazîfemi yaptığımı sanıyor ve öyle ölüyorum. Düşmana, sonuna kadar karşı koyunuz. Her halde sonunda muvaffak olacağız. Ben hareketimden nedâmet etmeden, kalben müsterîh olarak ölüyorum. Yaşasın dînim, vatanım, pâdişahım!"

Şu vasîyet, Enver'in yüksek ruh hâlini, ümitlerini ve ümitsizliklerini göstermekte; muhârebe meydanından ayrılmamak ve orada şehîd olmak kararını ortaya koymaktadır. Enver ancak yeni bir ümit gördüğü için, ve maîyet kumandanlarının ısrarı ile muhârebe mevkiini terkedecektir.

Aynı gün, Oltu yolu üzerinde bulunan Fethi Bey grubu, Allahuekber Dağları üstünden 6 tabur ve 9 top göndermiştir. Şu vaziyette dahi düşman taarruzu, muvaffakıyet kaydedememiştir. Ancak 5 Ocak'ta, bir kaç yere girme yapabilmiştir. Buna rağmen Enver, çekilme emri vermemekte, hattâ kendisi bile yerinden ayrılmamaktadır. Miralay Şerîf onun yanına giderek, "IX. ve X. Kolordulardan hayır kalmadığını, netîcenin esâret olduğunu" ifâde etmiş ve "Burada kalmakla hiç bir fâide te'mîn edemezsiniz. Kötek'e hareket etseniz belki XI. Kolordu vâsıtasıyle vaziyetimizi tashîh buyurursunuz." mütâlaasını serdetmiştir. Aynı miralay "Hiç süpheniz olmasın, benim bu sözüm üzerine Enver Sarıkamış'tan hareket etti; çünki kendisine yeni bir cevelângâh göstermiş idim: XI. Kolordu." demektedir. Yâni Enver, XI. Ko-

lordu'yu harekete geçirmek üzere cepheden ayrılmış ve Bardız'a yaklaştığında bir düşman keşîf kolunun ateşine uğramıştır. Yanındaki Bronsart Paşa, kolundan yaralanmış; hücûm def' edilerek yola devam edilmiştir.

Sol Cenah Kumandanı adıyle, IX. ve X. Kolordular, Hâfız Hakkı'nın emrine verilmiş ve kendisi, paşalığa, terfî ettirilmiştir. Yeni kumandan, garb cenâhındaki vaziyeti anlamak için, IX. Kolordu Karargâhı'na gitmiş ve orada "Şereften başka her şeyin bittiğini" söyleyerek, ric'at emrini vermiştir. Henüz bu sözlerini bitirdiği esnâda, bir kaç neferin ellerindeki mekkârileri çekmeğe başladığını görerek şüphelenmiş; az sonra ise karargâh, şiddetli bir kurşun yağmuru altında kalmıştır. Miralay Şerîf:

> *"Hâfız Hakkı Paşa, atına atladığı gibi, kurşun yağmuru altında X. Kolordu'ya doğru çekip gitti; acele ile, kırbacını İhsan Paşa'ya yâdigâr bıraktı. Ben hâlâ, Hâfız Hakkı'nın bu kurşun yağmurundan nasıl kurtulduğuna hayretteyim."* demektedir.

Görülüyor ki, Hâfız Hakkı, kendisinin dediği gibi "kayıdsız ve lâkayd" değil, cesûr ve ânında hareket edebilen bir kimsedir. Hâdisenin akabinde, IX. Kolordu Karargâhı, bir kaç yüz neferle birlikte esîr edilmiştir.

5 Ocak gecesi, X. Kolordu Bardız'a doğru ric'at etmiş; 12 sahra topu, yoldan geçirilememiş ve bir uçuruma yuvarlanarak tahrîb edilmiştir. Enver ise, XI. Kolordu ile Bardız güneyindeki, 32. Fırka'nın hareketlerini sür'atlendirmek istemiş; fakat bir gün sonra, felâket haberini almıştır. Bunun üzerine X. Kolordu'nun Bardız'da toplanması, XI. Kolordu'nun bulunduğu yeri muhâfaza etmesi, Musul'a doğru yürüyen seferî kuvvetin Bitlis'e teveccühü için emir vermiştir.

Buna mukaabil zâten ağır hareketli olan Rus kuvvetleri de şiddetli bir tâkip yapamamıştır. Aras vâdîsindeki eski yerini tutmuş; fakat Narman ve civârı, X. Kolordu elinde kalmıştır. Karaköse-Bâyezid mıntıkasındaki IV. Rus Kolordusu, Ordu kumandanının çekilme emrini tatbîk edememiş vaziyettedir. Ruslar'ın İran grubu ise, Aras nehrinin gerisine ric'at etmiş; bu sebeble Türk birlikleri, Tebrîz ve Rûmiye'yi işgâl etmişlerdir. Artvin'dekiler Batum yakınlarına kadar ilerlemişlerdir.

Enver, Sadâret'e gönderdiği bir telgrafta aynen şunları yazmıştır:

> *"Ruslar'a karşı başlanmış olan harekât, Rus ordusunun kat'î mağlûbiyetiyle netîcelenmedi ise de, düşmanı, hudud hâricine çıkarmaya ve düşman arâzisinin bir kısmını istilâya ve hasım ordusunun iyiden iyiye sarsılmasına imkân verdi. On beş gün devam eden mütemâdî*

taarruzî muhârebât netîcesinde yorulmuş olan orduyu dinlendirmek ve hem de, ileri harekâtı için hazırlanmakla iştigâl edilecektir. Ben de, ordunun kumandasını Hâfız Hakkı Paşa'ya tevdîan İstanbul'a hareket ediyorum. Maamâfih, bütün bu husûsâtın ve hareketimin mahrem tutulmasını istirham ederim."

Bu telgraf, bâzı kaynaklarda çok tenkîd edilmekte, "Enver'in mes'ûliyetsizliğine, cehâletine, şahsî hırslarına, fâicaya ehemmiyet vermediğine ve vicdansızlığına" misal olarak gösterilmektedir. Bu tenkîdler haksızdır. Enver, harekâtın müsbet yanını göstermek ve kuvve-i mânevîyeyi sarsmamak mecbûriyetindeydi. İşte bunu yapmıştır. Kendisi 10 Ocak 1915'te, karayolundan İstanbul'a hareket etmiştir. Bunun da sebebi, "Yavuz" zırhlısının bir torpile çarparak yaralanması ve Karadeniz'de emniyetin bulunmamasıdır. Nitekim bu sırada Rus donanması Sinop'u bombalamış ve bâzı nümâyişlerde bulunmuştur.

Enver, cepheden ayrılırken, orduya neşrettiği beyânnâmede, zâbitân ve erâtın kahramanlıklarını medhetmiş; Halîfe-i Müslimîn'in ve milletin takdîrlerini bildirmiş; muvaffakıyetler dilemiştir. Bu beyânnâme şöyledir:

"Askerler! Hemen bir ay oluyor ki, içinizde bulunarak günlerce devam eden muhârebelerde, düşmana nasıl saldırdığınızı gördüm. Havanın sertliğine rağmen, düşmanın gösterdiği mukaavemetleri, her türlü yokluğa bakmıyarak kırdınız. Düşmandan yerler aldınız. Bu uğurda sarfettiğiniz gayretler, hiç bir vakit kaybolmıyacaktır. Bundan dolayı sizi Pâdişahınız ve Halîfeniz başta olduğu halde, bütün millet tebrîk ediyor. Ben yine İstanbul'a dönüyorum. İnşaallah bundan böyle de büyük muvaffakıyetler kazanarak, düşmanı bir daha baş kaldıramıyacak derecede kahreder ve şehîdlerimizin rûhunu şâd edersiniz. Sizi Allah'ın birliğine havâle ederim. Unutmayınız ki, Allah her an yardımcınızdır."

Bu beyân, Enver'in bir an dahi ümîdini yitirmediğini, çok derin bir îmân ile dolu olduğunu göstermektedir. Bu hasleti, yâni devamlı ümîd ile meşbû bulunması, hakkındaki "vurdumduymazlık" ithâmının, her halde başlıca sebebini teşkîl etmektedir.

Harb târihi arşivine göre, Sarıkamış muhârebelerinde ordumuz 23 bin şehîd, 7 bin esîr, 10 bin yaralı vermiştir. Diğer kaynaklardaki rakamlar birbirinden oldukça farklıdır. Ruslar'a göre, zâyiâtımız 90 bindir. Bunun 15 bini esîrdir. Liman Paşa'nın kitâbında, resmî kayıtlara istinâden, kaybımızın 42 bin olduğu söylenmektedir. Enver tarafından, Sarıkamış muhâsarası esnâsın-

da emirsiz mevzi düzeltmesi yaptığından îdâmına karar verilip, sonradan geri alınan Ârif Bey'e göre ise "Kolorduların % 99,5 raddelerinde zâyiâtı vardır." Fakat bu rakam kabul edilemez. Oldukça iyi ve ciddî olarak yazılmış kitabının, Enver hakkındaki hükümleri çok enfüsî (=subjektif)'dir. Ordu zâyiâtımızı Belen 50 bin göstermektedir ki, oldukça insaflı bir rakamdır. Buna mukaabil Rus zâyiâtı 30 bindir. Bu rakamların içine, yaralı, esîr, şehîd ve muhârebe dışı kalmış erât dâhildir. Ruslar'ın ölü miktarı 16 bindir. Böylece Sarıkamış defteri kapanmıştır.

Şark Muhârebeleri ve Sarıkamış İhâta Harbi Hakkında Bâzı Mütâlaalar

Şark harekâtından ve taarruzundan gâye nedir? Önce bunun tesbît edilmesi lâzımdır. Bâzıları, Müttefik Karargâh-ı Umûmîsi'nin teklîfi üzerine, Doğu Avrupa cephesindeki Rus tazyîkini azaltmak ve onları Kafkasya'da da meşgûl etmek olduğunu ileri sürmüştür. Bu, doğru bir sebeptir; fakat gâyenin sâdece bir parçası ve asgarîsidir. Lâkin bu noktada Enver'e çok taarruz edilmiştir. "Alman Erkân-ı Harbiyesi'nin emrini yerine getiren bir adam" tâbiri, bunların en hafifidir. Meselâ Miralay Şerîf, onu, "Kızakla Sivas'a kaçan hâin, Türklük ve insanlık fazîletlerinden soyulmuş; Almanya İmparatoru'nun ücretli yamağı, babasına ve kardeşlerine lâyık olmayan kanlı kaatil ve mel'ûn bir herif" şeklinde vasıflandırmıştır. Kendi kumandanına bu tarzda hücûm eden adama ne denir bilmem, fakat "asker" demek kolay değildir. Yalnız burda da Enver'in "Alman adamı" ithâmına mâruz kaldığı görülmektedir. Biz, tek başımıza değil, müttefiklerimizle birlikte harb etmekteydik. Dolayısiyle, müşterek harb gâyesine muvâfık harekâtta bulunmamız lâzım ve doğru idi. Nitekim İ'tilâf devletleri, böyle bir umûmî karargâh kuramadıkları için, kendilerini tenkîd ve Merkez Bloku'nun bunu gerçekleştirmesine gıbta etmişlerdir. Bu sebeple, şark harekâtımız müşterek gâyeye uygundur.

Fakat, mesele yalnız bundan ibâret değildir. Türkiye olarak bizim gâyemiz nedîr? Biz, Almanlar'ın, Ruslar'ı şiddetli şekilde, Doğu Avrupa'da tazyîk etmesinden istifâde ederek, dağınık Rus kuvvetlerini ezmek, 93'te kaybettiğimiz yerleri geri almak, Kafkasya'ya uzanmak, yâni fırsattan istifâde etmek maksadını gütmüşüzdür. Esâsen, Enver'in III. Ordu'ya gelmesindeki gâye de, buradaki müteredditliğin izâlesi ve perâkende Rus birliklerinin bertaraf edilemeyişidir. Kafkas cephesi Ruslar için ikinci plânda bir cephedir. Fakat mü-

himdir. Buradaki hareketsizlikleri, bizim Erkân-ı Harbiyemize bir takım imkânlar çıkarmıştır. Bunlardan istifâde, şark taarruzunun esas gâyesidir.

Harekât sahası, Türk ve İslâm ahâli ile meskûndur ve bu, Rusya içerlerine kadar devam etmektedir. Bunlar, Türk ordusunun ilerleyişine zorluk çıkarmazlar; bilâkis kolaylık gösterirler. Nitekim öyle olmuştur. Bu müslüman halkın gözleri, İstanbul'daki Halîfe'ye çevrilmiştir; ümitleri Türkiye'dedir. Enver'in gâyesinin bundan istifâde etmek, Halîfe Ordusu'nun kuvvetiyle, bu büyük İslâm potansiyelini harekete geçirmek ve Çar Rusyası'na karşı kullanmak olduğunu biliyoruz. Enver, bu zâviyeden, tam bir İslâm ihtilâlcisidir. Harekât muvaffak olsa, Rus birlikleri geri çekilse ve az çok ezilse, Kafkasya müslüman kavimlerinin harekete geçmeleri mümkün idi. Bu zâviyeden, Türk III. Ordusunun kuvveti çok büyük değil ise de, şu gâyeyi husûle getirebilecek raddede idi denebilir. Bu hususta yazı yazanlar, meseleyi şu noktadan ele almamışlardır. Onlar, mağlûb olmuş bir ordunun, yenilmiş bir devletin, esârete düşmüş zâbitleridir. Buna sebep olmuş olan bir adam aramışlar ve ona veryansın etmişlerdir. Tabiî bu, Enver'dir.

Diğer taraftan III. Ordu, o günkü mevcut kudretiyle yerinde duramazdı. Bir kere durgunluğun, erât ve zâbitan üzerinde bırakacağı tesîrin dâima menfî olduğu nazara alınmalıdır. Harekâta başlanmazdan evvel, Erzurum-Hasankale arasında toplanmış ordunun beslenmesi de mühim bir problemdi. Ruslar'ın perâkende kuvvetlerle yaptıkları hareketlerden istifâde etmek, bu müteferrik kuvvetleri ezmek ve Kafkasya'ya uzanarak, buradaki imkânlardan faydalanmak, bir mecbûriyet gibi görünmektedir. Sarıkamış ilk anda düşse ve Ruslar, verilen çekilme emrini tatbîk edip ric'at etseler, bu düşünülenlerin bir kısmı husûl bulabilirdi. Fakat, Sarıkamış önünde geçirilen her gün, bu imkânların gerçekleşme ihtimâlini azaltmış ve netîcede sıfıra, yâni imkânsızlığa müncer kılmıştır.

Meselenin böyle düşünülmesi icâb ederken "Enver, şahsî hırsı uğruna, koskoca bir orduyu Sarıkamış'a gömdü." gibi ithamlar, son derece mânâsızdır. Koskoca bir ordu, her türlü meşakkate, yokluğa, soğuğa karşı, fevkalâde bir tahammülle dayanır, göz yaşartacak ferâgat nümûneleri, insanı titretecek bir hareket kaabiliyeti gösterirken, bunu, Enver'in güzel yüzüne âşık olduğu için yapmamıştır. Bu büyük gayret ve hamiyeti, en mukaddes varlığının, dîninin emri, İslâmların, esîr kardeşlerinin kurtulması gibi büyük ümitler için göstermiştir. Enver'in şahsî hırsı için iki adım atılmayacağı bilinmelidir.

Rus kaynakları, Sarıkamış ihâta plânını "çok cesur ve cür'etli bir hareket" olarak görmüşlerdir. Onlara göre,

"Yüksek kumanda kademesi, Enver'in cür'etli karàr ve emirlerini tatbîk edememişlerdir. Alay kumandanlarından daha küçük rütbedeki genç zâbitler, bilhassa erât, vazîfelerini, insan vüs'unun üstünde bir gayretle yapmışlardır. Türk askeri, soğuktan telefonların işlemediği zamanlarda bile, çok kahramanca çarpışmıştır." Maslowsky'e göre *"İlk günlerde Sarıkamış alınsa da Mieschlayewsky'in ric'at emri tatbîk edilse, Rus ordusu hezîmete uğrar, belki Kafkas Dağları'na kadar çekilirdi..."*

Yine Miralay Şerîf'in naklettiğine göre, kendilerini esîr eden Sarıkamış Muhâfızı General Pirjewansky "İhâta plânının pek mükemmel, mâhirâne ve cür'etli olduğunu, şu kadar ki, tertipçilerinin, bu havâli kışının tehlike ve tesirinden bîhaber göründüklerini ve çok atak davrandıklarını" ifâde etmiştir. Bu hem medhi, hem zemmi içine alan bir değerlendirmedir.

Bizdeki bâzı kaynaklar "III. Ordu'nun bir taarruz ordusu olmadığını, bir müdâfaa ordusu olduğunu, Ruslar'ın da esâsen bir kış hareketine girişmek niyetinde bulunmadıklarını, binâenaleyh ilkbahara kadar beklemek icâb ettiğini" ifâde etmişlerdir. Bu düşünce, vehle-i ûlâda (ilk nazarda) doğru görünmektedir. Yalnız, "Dingil kırıldıktan sonra yol gösteren çok olur." cinsinden bir doğruluktur bu. Evet, III. Ordu'nun, kış içinde bir taarruz için noksanları fazla idi. Fakat orduları, taarruz ordusu, müdâfaa ordusu diye taksîm hatalıdır ve hiç bir mânâ ifâde etmez. Bakarsınız harbde, müdâfaa için hazırlanmış bir ordu, fırsat zuhûrunda taarruza geçmek mecbûriyetinde kalır. Burda da, küçük Rus kuvvetleri, büyük Türk ordusunun içine ve önüne âdeta "Beni kuşat ve ez." diye gelmişlerdir. Bu anda, bizim taarruz hareketi yapmamamız, kendimizi müdâfaa etmememiz veya askerlik yapmamamız demektir. Nitekim yapmışızdır. Köprüköy ve Azab muhârebeleri böyledir. Bahara kadar beklemek de, hem askerimiz için mahzurludur; hem de Ruslar'ın önümüze serdiği fırsattan istifâde etmemek demektir. Belki garbdan şarka kuvvet göndermek hatalı idi. Fakat, X. Kolordu geldikten sonra durmak da faydasız idi. Ruslar'ın perâkendeliğinden istifâde gerekli idi. Yukarıda yazdığımız, pek de lehde olmayan kaynaklardan ortaya koyduğumuz askerî vaziyet, varılmak istenen hedefin muvâfık olduğunu göstermektedir. Harekâtın ilk günü, havaların iyi gitmesi, hemen sonra dönmesi ise, tam bir tâlihsizlik olmuştur. X. Kolordu'nun istikaamet sapması yapması, ihâta cenahlarının yarış hâlinde doğuya doğru koşturulması da yanlış olmuştur.

Bununla berâber harekâtı tenkîd edenler, Enver'e pek ziyâde çatanlar dahi, plânın çok iyi olduğu üzerinde müttefiktirler. Yâni, plânın kendisi değil, tatbîki tenkîd edilmiştir. En büyük tenkîdler, ikmâl ve levâzım işlerinin

yürüyememesinde toplanmaktadır. Harekât sahasında, memleketin gerileriyle irtibat azdır. İkmâl vâsıtaları zayıf ve kifâyetsizdir. Ordu fırkaları, Köprüköy ve Azab muhârebelerinde, bir dereceye kadar, köylerde kurdukları yiyecek depolarından istifâde etmişlerdir. İleri harekâtta ise bu kaynaklar çok azalmıştır. Ordu, hücûm ve ihâta hareketi esnâsında, gerek cephâne, gerek yiyecek bakımından beslenememiştir. Giyecek de, mevsime göre değildir. Bu sebeplerle, şiddetli soğuklardan çok telefât verilmiştir. Keşif hizmetleri de zayıftır. Arâzinin genişliği, ârızalı oluşu, şiddetli hava, keşîf hizmetindeki süvârileri çok yormuştur. Bu boşluk, müslüman ahâlinin verdiği haberlerle doldurulmuştur. Yâni, düşman ordusunun harekâtı hakkındaki en emîn haberler onlardan alınmıştır. Ordunun ileri harekâtı ve keşif hizmetleri, işte bu sebeple ve eldeki vâsıtalara rağmen iyi işlemiştir, denilebilir.

Rus askeri, daha evvelki harblerde olduğu gibi, bu muhârebede de, ağır hareketli olduğunu göstermiştir. Esâsen, milletler kolayına değişmezler. Hasletleri ve zaafları, asırlar boyunca aynen devam edip durur. Burda da, Rus askerinin manevra kaabiliyetinin az olduğu, batîü'l-hareke bulunduğu görülmüştür. Müdâfaalarda, umûmîyetle sebat etmemişlerdir. Yandan yapılan ihâta hareketleri üzerine, mevkilerini terkederek ric'ate başlamışlardır. Müessir tâkip hareketleri de yapamamışlardır.

Buna mukaabil, Osmanlı ordusunun Köprüköy ve Azab muhârebeleri, teennîli bir taarruz hareketidir. Fakat bu muhârebelerden sonra, biz, müessir bir tâkip de yapamamışızdır. Enver'den sonraki ordu hareketimizin ise, başlıca vasfı taarruzî oluşudur. Evvelki tereddüt yerine, acûlluk ve ataklık hâkim olmuştur. Osmanlı neferi, sâhip olduğu fıtrî asker vasıflarının devam etmekte bulunduğunu yeniden göstermiştir. İtâati ve şecâati, sönmez askerî vasıfları sâyesinde erât, Ruslar'a ateş üstünlüğü kazanmak, arâziden istifâde ederek düşmana sokulmak, lüzûmunda süngü ile saldırmak, gece taarruzları yapmak gibi bütün harb hareketlerini, hemen mükemmelen îfâ etmişlerdir. Bu asker açlığa, susuzluğa, şiddetli soğuğa ve her türlü yokluğa karşı, çok yüksek bir ferâgat ve pek azîm bir tahammül göstermiştir. Bu, onun sâhip olduğu îmândan, fıtrî kaabiliyetlerinden, ictimaî terbiyesinden gelen, azim ve irâdesinin netîcesi olarak görünmektedir. Hakîkaten, buna şaşmamak mümkün değildir. Aslında milletimizin sahîp olduğu bu hasletler ve an'anevî askerlik kaabiliyeti, dünyanın maddî hazînelerine muâdil bir cevhere mâlikiyet demektir. Böyle hasletlere sâhip milletler, dâima büyük ve çok kuvvetli devlet kurabilirler. Bizi istikbâle ümitle baktıran en kıymetli varlık da, bu millî hasletlerdir. Bunların takvîye edilmesi, pekiştirilmesi lâzımdır. Fakat ne garîbtir ki, bu millî hasletler, kendilerine "ilerici, devrimci, bilmem neci" diyen bir hokkabaz gürûhu tarafından senelerce darbelenmiş ve halen de dar-

belenmektedir. Bu gürûh, milletin başına musallat olmuş; def edilmesi lâzım bir belâ, tesîrinin izâlesi lüzumlu gürûh-ı lâ-yuflihûn'dur.

Enver'in pek aleyhinde olan Miralay Şerîf:

> *"Sarıkamış, târihimizde bir sahîfe-i şereftir. Türk ordusu, kara kışın tipisiyle, asırdîde düşmanın kurşun ve güllesiyle uğraşa cenkleşe mahvoldu da, bir neferi arka çevirmedi, Sarıkamış'ta hiç panik olmamıştır."*

demektedir. Şahsî ferâgat nümûneleri pek çoktur. Wangenheim'in anlattığına göre, Bronsart:

> *"Türk plânının muvaffakıyetsizliğe uğramasının başlıca sebebi, Türk kolordularının ayrı ayrı hareket etmeleri idi. Türk kıt'aları, böyle bir taarruzu yapacak şekilde hazırlanmamışlardı."*

demekte, "Alman zâbitlerinin bulunmadığı birliklerde çok çabuk disiplinsizlik başgöstermiş, soğuktan korunmak kaygusuyla, bunlar, toplu halde dağılmışlardı." diye de ilâve etmektedir. Bu mütâlaanın ilk iki cümlesi doğru, diğeri yanlıştır. Kolorduların ayrı hareket edişleri, muhârebesizlikten, kışın çıkardığı mânialardan ve XI. ve X. Kolordu kumandanlarının birinin teennîli ve mütereddit, diğerinin acûl ve hayalci oluşundan kaynaklanmıştır. Aslında Başkumandan Vekîli, aynı zamanda Ordu Kumandanı olarak bulunduğundan, kolorduların münferit harekette bulunmamaları lâzım idi. Yâni tenkîd, bu noktadan tamâmiyle haklıdır. Ordunun böyle bir taarruz için hazırlıklı olmayışı, ancak malzeme ve iâşe noktasından doğrudur. Yoksa harekâtı, o imkânsızlıkla ve nâ-müsâid şartlarda mükemmelen yürütmüşlerdir.

General Wevell'in dediği gibi, "Türk ordusu, hiç bir dünya ordusunun yerinden kıpırdayamıyacağı şartlar altında muhârebe eden bir ordudur." Şu vaziyete göre, Alman ordusunun, o şartlar içinde değil taarruz, muhârebe etmesi bile mümkün değildir. Bu nokta ise aslâ unutulmamalıdır. Kaldı ki, Şark ordusunda, kendilerinden başka bir kaç Alman vardı. Onlar ise, yabancı bir unsur oldukları için, fazla tesir yapabilmiş değillerdir. III. Ordu erkân-ı harbiyesinde bulunan Guse'nin, ne kadar kifâyetsiz olduğu, Azab sonrası ric'ate, lüzûmu olmadığı halde karar verdirmesiyle sâbittir. Bronsart ve Feldmann'ın ise, fikirleri, çekinmeleri, korku ve telâşları, miralay Şerîf ve Ârif Beyler'ın eserlerinde mevcuttur. Maamâfih Bronsart, çok iyi bir erkân-ı harb olarak tanınmaktadır. Bu Almanlar, çok köklü ve derin bir "Cermen gururu" ile doludurlar. Türk askerini, arada bir, lütfen medhederler. Alman kaynaklarının bu husûsiyeti, nazardan uzak tutulmamalıdır.

Rus kaynakları ise, plânın çok iyi hazırlandığını, yalnız, tatbîkinde, yüksek kumanda kademesinin hataları bulunduğunu söylemektedirler. Meselâ, Rus harb târihçisi N. Korsun *Sarıkamış Operasyonu* nâmındaki kitabında "Türk taarruz plânının çok cür'etli olduğunu, Ruslar'm çok ciddî bir tehlikeye mâruz kaldığını, başta general Mieschlayewsky ve general Bergmann'ın korkuya düştüklerini, kıt'alara umûmî çekiliş emri verdiklerini" ifâde etmektedir.

Bu muhârebelerde ordunun gösterdiği ferâgat, meşakkate âzamî tahammül, cesâret, taarruz kaabiliyeti, göz yaşartacak kadar yüksek askerî vasıflardır. Bu muhârebelerde, mertebe-i şehâdete ulaşmış azîz şühedâya, rahmet-i rahmâna kavuşmuş gâzilere, an-samîmü'l-kalb binlerce fâtiha.. Cenâb-ı Hakk, onları cennetiyle azîzlesin...

Avrupa Cepheleri Hakkında Bâzı Mütâlaalar

Muhârebenin başlangıcından cephelerin istikrar bulmasına kadar geçen devreye, umûmiyetle "Hareket Harbi" denilmektedir. Bundan sonra "Siper Harbi" veya "Mevzi Muhârebeleri" tâbir edilen safha başlamıştır. "İki cephede muhârebe" denilebilecek olan Alman plânı, 1905'te Kont Schlieffen'in öngördüğü düşünceye istinad etmektedir. Buna göre, Rus ordusu, seferberliği geç ve ağır yapabilecektir. Fransız ağır topçusu ise zayıftır. Şu sebeplerle, Avusturya-Macaristan ordusu perâkende Rus kuvvetlerini tutarken; Almanya, Fransız ordusunun işini bitirecektir. Bilâhare ise, şarka dönecek olan Alman kuvvetleri, Rus ordusunu mağlûbiyete uğratacaklardır.

Almanya'nın vaziyeti icâbı olan bu plân, hem Birinci, hem İkinci Cihan Harbleri'nde tatbîk edilmeğe çalışılmıştır. Alman Orduları Erkân-ı Harbiye Reîsi Moltke, 6 haftada Fransız ordusunun hakkından geleceğini hesaplamaktadır. Plân, harbin ilk haftalarında muvaffakıyetle tatbîk edilmiş; fakat Marne'de ileri harekât inkıta'a uğramıştır. Alman ordusu, o günkü müşâhidlere göre, gerçekten büyük bir ordu addedilmekte; fakat başkumandan olan İmparator Wilhelm ile Erkân-ı Harbiye Reîsi General Moltke'nin vazîfelerinin ehli olmadıkları söylenmektedir.

Diğer taraftan Alman ordu kumandanları, şahsî düşüncelerini Moltke'nin fikirlerine tekaddüm ettirmek gibi çok yanlış bir temâyül göstermişlerdir. Moltke ise, bu ferdî hareketleri önleyecek bir irâde izhâr edememiştir.

Öte yandan Moltke, Fransız ordusunun tamâmen yenildiğini zannederek, emrindeki orduları hücûmdan ziyâde tâkibe sevketmiş; ayrıca erkân-ı harbiyesinin telâşından doğan ısrarı üzerine, iki ordu birliğini şark cephesine

göndermek gibi bir hatâda daha bulunmuştur. İşte bu sebepledir ki, bizim Ahmed İzzet Paşa "Alman ordusunun başsız büyük bir ordu manzarasında göründüğünü" ileri sürmüştür.

Alman yüksek kumanda kademesinin yaptığı bu ağır hata, garb ordularını zayıflatmış ve "kat'î netîce"yi de suya düşürmüştür. Bizzat Moltke, rivâyete göre 1905 senesinde, Şansölye Bülow'a:

"Harb zamanı başkumandanlık yapacak bir adam değilim ben, çok ağır kanlıyım, kılı kırk yararım, çok vehimli, hattâ isterseniz vicdanlı deyin; îcâbında Napoléon, Fredrich II. ve amcam ayarındaki büyük kumandanlar gibi, harita üzerinde her şeyi tehlikeye sokmayı göze alabilecek kıratta değilim."

diyerek, şahsî kusurlarını itiraf etmiştir. Fakat ne var ki, İmparator'un itimadına mazhardır ve 1870 gâlibi olan amcasının ismini taşımaktadır.

Fakat Almanya, Ağustos sonunda şark cephesinde çok büyük bir muvaffakıyet kazandığı için, Marne'daki durduruluşun farkına varılamamıştır. Bu "Tannenberg Zaferi" diye adlandırılan muzafferiyettir. Rennenkampf ve Samsonov kumandasındaki kuzey-batı Rus orduları, doğu Prusya'yı işgâle girişmişlerdir. Bu sırada Alman ordularına General von Hindenburg kumanda etmekte ve erkân-ı harbiye reîsliği de Ludendorf'un uhdesinde bulunmaktadır. Bir müddet sonra Samsonov, Wistül'e doğru istikaamet değiştirmiş ve kuvvetlerini, hareket imkânı güç olan ormanlar ve bataklıklar bölgesine sokmuş; böylece Rennenkampf ordusuyla mesâfeyi açmıştır. Bundan istifâde etmek isteyen Hindenburg ve Ludendorf, Rennenkampf ordusu karşısında bir perde bırakarak, esas kuvvetleriyle Samsonov ordusunu kuşatmışlar ve safdışı etmişlerdir. Samsonov intihar etmiş; Alman ordusu 92 bin esîr ve 350 top ele geçirmiştir. Bu haberi alan ve zavallı bir şekilde yerinde saymakta olan Rennenkampf, acele ile ric'at etmiş; Alman tâkipleri karşısında ise Niemen nehrinin ötesine kadar gerilemiştir. Böylece Doğu Prusya istilâdan kurtulmuş ve büyük bir zafer kazanılmıştır.

Bu zafere "Tannenberg gâlibiyeti" adının verilmesi de Cermen efsânesinden çıkmıştır. Aslında Tannenberg, çarpışma bile olmayan küçük bir kasabanın adıdır. Fakat 500 yıl önce Töton Şövalyeleri, işte burada Slavlar'a yenilmişlerdir. Tannenberg ismi ile bu mağlûbiyete atıf yapılmakta ve 500 sene sonra, Cermenler'in Slavlar'ı aynı yerde yendikleri ve intikam aldıkları ifhâm edilmek istenmektedir. Alman milletinin kuvve-i mânevîyesi ve Hindenburg ile Ludendorf'un şöhreti de senelerce bu zaferin itibârına dayanmıştır.

Avrupa cephelerindeki muhârebeler 1914-1915 kışında, İ'tilâf ve İttifak devletleri erkân-ı harbîyelerinin tahmînlerini alt-üst eden bir şekle bürünmüştür. Cephelerdeki muhâsım kuvvetler, birbirleriyle temas hâlindeyken hareketsizleşmişler; hiç bir muvaffakıyet kazanamıyacak vaziyete gelmişlerdir. Bu hareketsizlik, modern silâhların ateş gücünden doğmuş bir netîce olarak görünmektedir. İki muhâsım taraf, birbirlerinin ateşine karşı siperler kazmışlar, sığınaklar yapmışlar; hatların önüne dikenli teller çekerek piyâdenin hücûmlarını kırmışlar; birbirlerini mevzilerinde hareketsiz kılmışlardır. Milyonlarca muhâribden müteşekkil ordular, yüzlerce kilometre uzunluğundaki cephelerde ve siperlerde karşı karşıya gelmişlerdir. Muhârebeler, bu uzun sahalar üzerinde, küçük ve bir seri müsâdemelerden ibâret kalmış; nâdiren kat'î bir askerî hareketle netîcelenmiştir. Piyâde mevzilerinin arkasında, iyi maskelenmiş topçu, atışını güzelce tanzîm ederek tesirli olabilmiştir. Bu vaziyet, hücûmdan ziyâde müdâfaaya rüçhâniyet kazandırmıştır. Böylece iyi tahkîm edilmiş bir mevziye karşı hücûmda "piyâde", ne kadar cesur olursa olsun, taarruz gücü kırılmakta ve tesirsiz kalmaktadır. Bir İngiliz generali, elde mitralyöz, beş kişiyle müdâfaa edilen bir siperin, bir alayı kat'î olarak durdurduğunu yazmıştır. Şu vaziyet karşısında tesirlilik kazanabilmek için daha fazla askere ihtiyâç hâsıl olmuş; kitle hâlinde asker alınmaya başlanmıştır. Böylece muhârebe, orduların değil, âdeta kavimlerin harbi hâline gelmiştir.

Cepheyi yarabilmek ve mevzileri sökebilmek için ise ağır topçunun biraz muvaffak olacağı düşünülmüş; bunun için de hesapsız cephâne ve malzeme lâzım gelmiştir. Meselâ 1914 Ağustos'unda, Alman savaş hattında 2000 top varken, 1915 sonunda bu rakam 4000'e çıkacaktır. Cephâne stokları ise kısa zamanda tükenecek ve her iki taraf da bunu, ihtiyatla kullanmak zorunda kalacaktır. Fakat buna rağmen yapılan kitlevî hücumlar, pek fazla insan kaybına sebep olmuş; kat'î bir netîce almak da mümkün olamamıştır.

Kumandanların bu vaziyeti tam idrak edemiyerek netîcesiz hücûmlarda bulunmaları, emirlerindeki erâtı lüzumsuz şekilde harcamaları, çok câlib-i dikkat bir hâdise olarak nazara çarpmaktadır. Halbuki, Avrupa için, 93 Harbi'ndeki Plevne müdâfaası, seri atışlı silâhla müdâfaa edilen toprak siperler ve tabyaların, hücûma kalkmış piyâde için ne kadar tehlikeli olduğunu göstermiştir. Bu, Amerikan dâhilî harbinde de görülmüştü. İngiliz-Boer harbinde ise, kesîf kitlelere karşı muvaffak bir müdâfaada bulunan İngiliz general, bunu "Hocam" diye yâd ettiği Osman Paşa'dan istiâre ettiğini dile getirmişti. Mançurya harbinde de aynı vaziyet göze çarpmıştı. Hem Alman, hem de İngiliz erkân-ı harbiyesi, toprak siperler ve seri atışlı tüfenklerin, bilhassa yeni bir silâh olan mitralyözün gücünü görmüşler ve tahmîn etmişlerdi. Fakat hiç

birisi, bunun hakîkî ehemmiyetini, kat'iyetle tahmîn ve tesbît edebilmiş değildi. Esas fâcia da, bu görüşsüzlükten ve galat rü'yetten doğmuştur.

Bu vaziyet, cephe yarmak için yeni bir vâsıtanın, tankın bulunuşu ve kullanılışına kadar böyle devam edecektir. Uzun cepheler ve müteselsil siperler, keşif ve topçu ateşinin tanzîmi için tayyârenin kullanılışma, telefonun istimâline ihtiyaç göstermiştir. Ayrıca siper harbi veya modern harb, eski harblerden çok daha fazla bir ruh gücünü, kitlevî irâde ve azmi, dolayısiyle mânevî kuvvetlerin rolünü hâl-i kisvâya çıkarmıştır. Bilhassa dînî ve sırrî kuvvetlere şiddetle ihtiyaç duyulmuştur. Milletler, tanrılarını imdâda çağırmışlar ve Allah'a yönelmişlerdir. Cephedeki her silâhın arkasında işte bu sırrî ve mânevî kuvvetler ve sâikler büyük rol oynamıştır.

Hükûmetler, harb ihtiyaçları sebebiyle iktisadî hayata çok daha fazla müdâhale eder olmuşlardır. İ'tilâf devletleri, denizlere hâkim olmaları sebebiyle, Merkez devletlerini bir nevi ablukaya almışlardır. Böylece artık "yıpratma harbi" denilen bir devre başlamıştır.

Cephelerin istikrar kesbetmesi, hem İttifak, hem İ'tilâf devletlerini yeni bir şeyler yapmaya sürüklemiştir. Boğazlar'ın zorlanması, Kanal'a müteveccih taarruzlar, Irak ve Arabistan harekâtı, işte bu sebeple ortaya çıkmış görünmektedir.

Siyasî sahada ise Balkan devletlerini ve İtalya'yı kazanmak için iki tarafça teşebbüslerde bulunulmuştur.

O sırada Avusturya ordusu, Sırbistan'dan atılmıştır. İtalya, hem bu sebepten, hem de Akdeniz'e uzanan çizme şeklinde uzun bir yarımada oluşundan dolayı, denizlere hâkim olan İ'tilâf blokuna karşı vaziyet alamamaktadır. Ayrıca iki taraf, onu kendi yanlarına çekmek için vaadlerde bulunmaktadır. İttifak devletleri Tiroller'den ve Balkanlar'dan yer vermeyi, İ'tilâf bloku ise aynı teklîflere ilâve olarak Türkiye'nin Akdeniz kıyılarından ve sömürgelerden vaadlerde bulunmaktadırlar. Karmakarışık bir siyasî bünyeye sâhip olan İtalya, bu teklîflerin câzibesine kendini kaptırmıştır.

Zâhiren Rusya'ya yardım için Boğazlar'ı açmak, çekici bir hedef hâline gelmiş; bunun için bâzı tâvizlerle Yunanistan'ı kazanmak teşebbüsüne girişilmiştir. Başvekil Venizelos, bu maksatla, Yunan kara ve deniz kuvvetlerini İngiltere emrine vermeyi teklîf etmiştir. Rusya, Yunan ordusunun Boğazlar'da kullanılmasını arzu etmemiş; ayrıca İtalya da, Sırbistan zararına Dalmaçya kıyısında yer verilmesine karşı çıkmıştır. O sırada Yunan Kralı olan Kostantin, Alman İmparatoru'nun kayınıdır. Bulgaristan'ın da birlikte hare-

ket etmesi gibi garip bir şart ileri sürerek işi askıda bırakmıştır. Kral Karol, Hohenzollern hânedanından olmakla berâber, memleketin menfaatleri ve efkâr-ı umûmîye, Romanya'yı bîtaraf kalmaya itmiştir. Sırbistan'dan intikam almak isteyen Bulgaristan ise, Romanya'nın vaziyetinden ve Türkiye'nin hâlinden dolayı, zamanı beklemektedir. Ancak Çanakkale zaferinden sonra İttifak blokuna katılacaktır.

Türk Cepheleri Hakkında Kısa Malûmât

Irak cephesinde, Şattü'l-Arab boyunca inkişâf eden İngiliz askerî harekâtı 1 Teşrîn-i sâni 1914/12 Zilhicce 1332 târihinde başlamıştır. Irak, İngilizler'in siyasî hedeflerinden biridir. Bu noktaya Sultan Hamîd devrini yazarken temas etmiş ve Basra Körfezi'ndeki Osmanlı-İngiliz çekişmesini anlatmıştık. Fakat o sırada, İngilizler'in Irak'ı istilâ hakkında bir plânı yoktur. Kat'î netîcenin garb cephesinde alınacağına kaani olan Londra siyasî mahfilleri, icâbında İran petrollerinden bile mahrum kalmayı göze almıştır. Çünkü o devirde petrol, henüz sanâyi için vazgeçilmez bir unsur değildir. İran petrollerinin tasfiye yeri ve ihraç limanı olan Abadan, Osmanlı Şattü'l-Arab sınırının hemen karşısındadır.

Türkiye, o esnâda, Irak'taki kuvvetlerini başka cephelere göndermiş ve Basra'da ancak 6 taburlu bir fırka bırakmıştır. Bunu bilen İngilizler, küçük bir kuvvetle İran petrollerinin muhâfazasını ve Türkiye'nin güneyden tâcizini düşünmüşlerdir. Hemen harekete geçerek Basra Körfezi'ndeki Fav mevkiine takviyeli bir tugay çıkarmışlardır. General Dalamin emrindeki bu kuvvet 5 gün içinde 40 km. ilerliyerek, 8 Kasım'da Abadan tasfiyehânesini muhâfaza altına almıştır. İngilizler buraya, bilâhare bir takviyeli tugay daha getirmişlerdir. General Barre kumandasında bulunan bu 6. Tümen, 22 Kasım günü Basra'yı işgâl etmiştir. Bu tümen, küçük çarpışmalardan sonra, Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği noktadaki Kurna mevkiine ilerlemiştir ki, burası Basra Körfezi'nin 130 km. kuzeyindedir. Düşmanın bu ileri hareketine karşı, çok az mevcutlu olan 38. Fırka fazla bir şey yapamamış; esâsen Arab neferlerinden kurulu olan bu birlikte firarlar ve dağılmalar başgöstermiştir. Kurna'daki muhârebede fırka kumandanımız Subhi Bey'le bir kısım askerimiz esîr edilmiş; diğerleri kuzeye ric'at etmiştir.

Bir İngiliz harb târihçisi "Kuvvetsiz, teşkîlâtsız, kumandansız Irak baskına uğramıştır." hükmünü vermektedir.

İngilizler bilâhare bir fırka daha göndererek, buradaki kuvvetlerini ko-

lorduya tamamlamışlardır. Osmanlı Erkân-ı Harbiyesi, şu vaziyet karşısında İngilizler'i Irak'tan atmak için hazırlıklara başlamıştır.

Kafkas cephesinde, Osmanlı ve Rus orduları, Sarıkamış muhâsarasının kayıplarını telâfîye ve birliklerini kuvvetlendirmeğe çalışmaktadırlar. Bakîye 300 kişisiyle Sarıkamış önünde esîr edilen IX. Kolordu'nun yeniden kurulmasına başlanmıştır. Ayrıca 15 bin kişilik yeni bir seferî kuvvet de cepheye getirilmiştir. Fakat mıntıkada salgın hâlinde olan tifüs, büyük zâyiâta sebep olmaktadır. O sırada bu sarî hastalığın mikrobu ve aşısı bilinmediği için, salgın ancak tecrîdle durdurulmaya çalışılmaktadır. Ordu kumandanı olan Hâfız Hakkı bile bu hastalıktan vefât etmiştir. Yerine ise V. Kolordu Kumandanı Mahmud Kâmil Paşa tâyin edilmiştir.

Rus ordusu kış esnâsında ehemmiyetli bir hareket yapmamıştır. Oltu kuzeyindeki dağlık mıntıkalarda yaşayan Türk ve müslüman halk ise II. Rus kolordusuna karşı kahramanca karşı koymaktadır. Ruslar yalnız daha evvel tahlîye ettikleri Güney Azerbaycanı ve Artvin ile Hopa'yı yeniden ele geçirebilmişlerdir.

Suriye Cephesi ve I. Kanal Seferi

Bu cephede VIII. ve XII. Kolordulardan müteşekkil olan IV. Ordu, Halepli Zeki Paşa kumandasındadır. Von Kress'e göre Zeki Paşa "Aslen Şarkî Anadolulu'dur. Nâzik, şen, iyilik yapmasını seven ve yaşamasını bilen, etrafındakilere neş'e veren, biraz da tenperver bir zâttır. Takrîben elli yaşlarındadır. Akıllı ve harekâtında mâhirdir. Askerlikten ziyâde siyasî sahada kudretli ve kaabiliyetlidir. Paşa'nın vazîfesi, iki kolordu ile İ'tilâf devletlerinin Suriye ve Filistin'in uzun sâhillerine yapacakları muhtemel bir çıkarmaya mâni olmaktır. Maamâfih pek güç olan vazîfesinin ehli olmadığını da hissetmektedir. İşbaşındaki fırkaya mensup olmadığından sivil makaamlara vâki talepleri zorluklarla karşılaşmaktadır. Enerjik tedbîrler almak ve fiilî müdâhaleler yapmak, onun işi değildir. Taleplerini, nezâket ve iknâ ile yâhut dolaşık yollardan te'mîne çalışmaktadır."

Bu değerlendirme, umûmiyetle doğru addedilebilirse de, Paşa'nın Mısır seferine muhâlefet ettiği için, askerî vasıflarının, bilhassa askerî görüşünün zayıf gösterilmeğe çalışıldığı anlaşılmaktadır. Emrindeki VIII. Kolordu, ekseriyetle Suriyeli Arab efrâddan, iki fırkalı XII. Kolordu ise Şarkî Anadolu ve Kürdistan askerlerinden mürekkeptir. VIII. Kolordu Kumandanı, miralay Mersinli Cemal Bey'dir ve erkân-ı harbiye reîsliğine de von Kress tâyin edil-

miştir. Onun tavsîfine göre, kumandanı olan Mersinli Cemal "Genç fakat vücutça biraz ağırdır. Muktedir, kibâr, asîl ve vazîfesine sâdık bir zâttır. Aktiften ziyâde pasif tabîatlıdır; fakat kendisine yapılan mâkûl teklîflerin hepsini kabule müsâiddir. Sağlam muhâkemesi ve sür'at-i intikali ile temâyüz etmektedir." Bilâhare IV. Ordu Kumandanlığı'na tâyin edilen Bahriye Nâzırı Cemal Paşa, VIII. ve XII. Kolorduları teftîş ettiğini ifâde ile "Fahri Bey'in (bilâhare paşa ve Medîne müdâfîi) cidden hârikulâde denilebilecek derecede ibzâl ettiği mesâîye rağmen, hemen bütün alay ve tabur kumandanlarıyle küçük rütbeli zâbitândan kısm-ı âzamının Osmanlı ordusunun meziyeten ve irfânen ikinci, üçüncü derece zâbitânından olmaları hasebiyle gerek fırka, gerek kolordunun müstakil kıtaatı, pek şâyân-ı memnûniyet bir halde değildi. Bir seferber kolorduda bulunması lâzım gelen bütün malzeme ve eşyâ ikmâl edilememiş ve ikmâli ümîdi de kalmamış idi. Çünki, XII. Kolordu'nun seferberlik mıntıkası olan Musul ve havâlisinde esâsen bir kolorduyu techîz edebilecek malzeme bulabilmek imkânsızdı." demektedir.

Bu değerlendirmenin umûmiyetle doğru ve isâbetli olduğu, muvaffakıyetsizliği izâh için söylenmediği kabul edilebilir.

Osmanlı ordusunun Suriye cephesindeki vaziyetini, bir de İttifak ve İ'tilâf blokları zâviyesinden değerlendirmekte fayda vardır. Orta-şark mıntıkası, kül olarak mütâlaa edildiğinde, stratejik, yâni askerî ehemmiyet itibâriyle misilsiz bir mevkie sâhiptir. Üç kıt'a arasında bir kara köprüsü hâlindedir. Basra Körfezi, Babülmendep Boğazı, Süveyş Kanalı gibi su geçitleri kontrol altında tutulduğu takdîrde, İngiliz İmparatorluğu'nun Hindistan'la ve Uzakdoğu'daki müstemlekeleriyle râbıtası ihlâl edilebilir. Bilhassa Süveyş Kanalı, garb cephesinde bir ölüm kalım harbine girmiş olan İngiltere için hayatî ehemmiyettedir ve âdeta can damarıdır. Merkezî devletler ise, İngiltere ile yalnız bir yerden, Akabe-Gazze hadd-i fâsılından kara komşusudur. İngiltere'nin müstemlekelerinden garb cephesine gönderdiği insan, hammadde, yiyecek muvâsalası Süveyş Kanalı'ndan yapılmaktadır. Merkezî devletler bakımından, bu kuvvetlerin malzeme ve iâşesinin, garb cephesine gönderilmesini mümkün olduğu nisbette engellemek, oldukça büyük bir İngiliz kuvvetini Mısır'da tutmak, harbin sevk-ü idâresi ve istikbâli zâviyesinden ehemmiyetlidir. İşte Mısır veya Kanal Seferi'nin hakîkî sebebi budur.

Diğer taraftan Mısır efkâr-ı umûmîyesi, Hilâfet-i İslâmîye'yi uhdesinde bulunduran Osmanlı Devleti'ne büyük sempati beslemektedir. Mısır'ın İngiliz tasallutundan kurtulması için yegâne istinad, Osmanlı Devleti'dir. Hattâ Mısırlı milliyetçiler, Osmanlı hârekâtına bilfiil yardım etmek için bir takım hazırlıklar yapmışlardır. Osmanlı ve Alman gizli servisleri böyle bir faaliyet içindedir. Ayrıca Osmanlı Sadrâzamı, Mısır Hıdîviyet âilesinden olduğu gi-

bi, hakkı elinden alınan Hıdîv Abbas Hilmi Paşa da İstanbul'da bulunmaktadır. Mısır'a İngilizler'ce bilfiil el konulmasını bir türlü hazmedememiş olan Osmanlı efkâr-ı umûmîyesi için, buranın kurtarılması, sihirli bir ideal hâline gelmiştir. Mısır'ın fethi, sönmez ve ölmez bir gâye olan İttihad-ı İslâm inancı ve îmânına muvâfıktır. Bu yüksek islâmî gâye, garb emperyalizmine karşı çok kuvvetli bir mânevî silâhtır.

Buna mukaabil İngiltere ve müttefikleri, işte bu vaziyetten dolayı başka şeyler düşünmektedir. Büyük donanmaya, ticâret filosuna ve geniş müstemlekelere sâhip İngiltere, bu mıntıkayı bilfiil kontrolü altında bulundurmak ve sömürge statüsüne sokmak istemektedir. Bu sebeple Basra harekâtına giriştiği gibi, İskenderun'a bir çıkarma yaparak, Osmanlı Devleti'nin Arab eyâletleriyle muvâsalasını kesmeyi ve işi bitirmeyi tasavvur etmiştir. Fakat bu hareketin büyük sarfiyâtı gerektirmesi ve çok müşkil olması sebebiyle, vazgeçilecektir. Ayrıca, daha kısa bir tarîkle Boğazlar'ın geçilmesi ve Türkiye kalbgâhı olan pâyitahtın zabtedilmesi düşünülmüştür. Hattâ Kitchener'e göre bu, "Yalnız bir şehrin alınması değil, bütün bir harbin kazanılması demektir."

Mısır seferi fikri, Alman Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Reîsi General Moltke'nin 10 Ağustos 1914'te Enver Paşa'ya gönderdiği bir tahrîrâtta ortaya atılmıştır. Bu yazıda "Osmanlı müttefikimizin vazîfesi, mümkün olduğu kadar çok Rus ve İngiliz kuvvetlerini bağlamak ve sıkı bir faaliyetle İslâm ihtilâlini gerçekleştirmek olduğu ve bu maksatla Kafkasya'ya karşı bir hareket yapılması ve bilhassa Mısır'a karşı bir teşebbüse girişilmesi arzû edildiği, Avusturya'nın yükünü hafifletmek için Osmanlı dârü'l-harblerinde harekâta kaabil olduğu kadar erken başlanmasının lüzûmlu bulunduğu" ifâde edilmiştir. Enver, bunu kabul etmiştir. Onun düşünüşüne ve Cemal'e söylediğine göre, Mısır'a karşı harekât, aynı zamanda Boğaz'a karşı muhtemel bir İngiliz askerî harekâtına da mâni olacaktır. İşte bu sebeple, IV. Ordu Müfettişi olan Zeki Paşa'ya, Süveyş Kanalı'na karşı bir teşebbüs icrâsı için teklîfler yapmasını emretmiştir.

Zeki Paşa, verdiği raporda, böyle bir seferin imkânsız olduğunu belirttiği gibi, düşmanların muhtemel bir çıkarmasına karşı, bulunduğu mıntıkayı bile müdâfaa edemiyeceğini, bunun için takviyeye muhtâç olduğunu bildirmiştir.

Askerî mütehassısların kanaatine göre, "Gerçekten Mısır veyâ Kanal seferi çok güç bir harekâttır. Çünkü, Kanal'a taarruz edecek bir ordunun son demiryolu üssü Sile istasyonudur. Kanal, buradan 500 km. uzaklıktadır. Bunun 200 km'lik kısmı, çölün başlangıç noktası olan Bi'rüssebi'e kadar Filistin

içindedir. Su ihtiyacı karşılanabildiği gibi, araba nakliyâtına da müsâiddir. Fakat buradan Kanal'a kadar olan 300 km'lik kısmı çöldür. Ordunun su ihtiyâcının deve sırtında yapılması zarûreti vardır. Şu sebeple, büyük kuvvetlerin geçirilmesi imkânsızdır. Mısır, yüz metre genişliğinde bir hendekle muhâfaza edilmiş; önünde geçilmesi çok güç 300 km'lik çölü bulunan, tabiî imkânsızlıklarla korunmuş bir tabyaya benzer. Bu 150 km. uzunluğundaki kanalı boydan boya kat'eden bir şimendifer hattı vardır ve bu hat üzerinde zırhlı trenler işlemektedir. Ayrıca bu su dolu hendekte kruvazörler yüzmektedir. Kanalın gerisinde ise, binlerce amelenin yaptığı tahkîmât mevcuttur."

Zeki Paşa'nın, bu gibi güçlükleri tebârüz ettirerek, tereddüt beyân etmesi üzerine, Başkumandan Vekîli, IV. Ordu Kumandanlığı'na Bahriye Nâzırı Cemal Paşa'yı tâyini düşünmüştür. Cemal, bu vazîfe tevdîini şöyle anlatmaktadır.

"Hâl-i harbe duhûlümüzden 15 gün sonra Enver Paşa, bir gün beni, konağına dâvet etmişti. O sırada, ayağında çıkan bir çıbandan dolayı, yatakta yatıyordu. Dâvetine hemen icâbet ettim. Vazîyet-i umûmîye hakkında bir kaç kelime teâtîsinden sonra dedi ki: 'Azîzim Cemal Paşa! Süveyş Kanalı üzerine bir hareket-i taarruzîye tertîbi sûretiyle İngilizler'i Mısır'da işgâl etmek ve bu sâyede, garb cebhesine sevketmekte oldukları bir çok Hind kıt'asını Mısır'da alıkoymağa mecbûr etmekle berâber, Çanakkale'ye bir kuvve-i ihrâciye sevklerine mâni' olmak istiyordum. Bunun için, bir iki aydan beri Suriye'de bâzı istihzâratta bulunuyordum. Miralay Mersinli Cemal Bey kumandasındaki VIII. Kolordu'yu bu vazîfeye tahsîs ettim. Almanlar, böyle bir hareketin icrâsına son derecede ehemmiyet atfettiklerinden Hey'et-i Islâhiye'ye me'mûr Erkân-ı Harbiye Kaymakamı von Kress Beyi de, münhasıran Kanal Seferi istihzârâtıyle meşgûl olmak üzere, VIII. Kolordu Erkân-ı Harbiye Riyâseti'ne tâyin ve Şam'a i'zâm ettim. Bir taraftan da bedevîlerden kuvve-i muâvine vücûda getirmek vâzifesiyle yâverim Süvâri binbaşısı Mümtaz Bey'i, Âyân'dan Abdurrahmân Bey ve Tedkîk-i Müellefât-ı Şer'iyye Meclis Reîsi Şeyh Es'ad Süheyl Efendi'yi ve sâir Arab ekâbirini Suriye'ye gönderdim.

"IV. Ordu Kumandanı Ferik Zeki Paşa hazretleri yalnız Suriye ve Filistin müdâfaasıyle ve VIII. Kolordu Kumandanı Miralay Cemal Bey, kendi kolordusunun seferberliğini itmâm ve Kanal Seferi ihzâriyle meşgûl olacaktı. Fakat Zeki Paşa hazretleri, değil bu seferi icrâ etmek, Suriye'nin bir muhtemel düşman ihrâcına karşı te'mîn-i müdâfaası için buradan başka kuvvetler gönderilmesini taleb etmeğe başladı. Suriye'den aldığımız haberler, orda ahvâlin pek karışık olduğunu ve Arab

ihtilâlcilerinin icrây-ı faâliyete başladığını gösteriyor. Binâenaleyh düşünüyordum ki, zât-ı âlîniz bir fedâkârlık ihtiyar buyursanız da IV. Ordu Kumandanlığı'nı deruhde etseniz, hem Kanal Seferi'ni ihzâr ve icrâ, hem de Suriye'de âsâyiş ve emniyet-i dâhilîyeyi te'mîn buyursanız, bilmem, teklîfe cesâret edeyim mi?'

"Hemen cevap verdim: 'Benim kaabiliyet-i icrâîyemin nerede vatan için daha müfîd ve elzem olduğuna kanaat ederseniz, oraya gidip îfây-ı vazîfe etmek benim için en mukaddes vazîfedir. Binâenaleyh, teklîf ettiğiniz IV. Ordu Kumandanlığı'nı kemâl-i şükrân ve inhimâk ile kabul eder ve bir iki gün zarfında mahall-i me'mûriyetime hareket ederim."

"Cevâbımdan son derece memnûn olan Enver Paşa ile konuştuktan ve ordu kumandanlarının kaanûnen hâiz oldukları serbestîye tamâmen sâhip olmak ve Bahriye Nezâreti kemâkân uhdemde bulunarak, gıyâbımda vekâleti kendisi deruhde etmek ve Nezâret umurunun tensîk ve ıslahata müteallık mesâilde benim re'y ve muvâfakatim istihsâl edilmedikçe bir şey yapılmamak esaslarını kararlaştırdıktan sonra ayrıldım ve hemen Mekteb-i Harbîye'deki II. Ordu Karargâhı'na giderek, Başkumandanlık Vekâleti'nin emriyle, ordu karargâhından reîs ile birinci, ikinci ve üçüncü şûbe müdürleri ve daha bâzı zâbitanı müstashaben, IV. Ordu Kumandanlığı'nı deruhde etmek üzere Şam'a hareket edeceğimden, kemâl-i sür'atle istihzârâta ibtidar olunması emrini Erkân-ı Harbiye Reîsi Miralay von Frankenberg'e verdim. Dört beş gün zarfında istihzârâtımı ikmâl ederek, Teşrîn-i sâni'nin yirmi birinci günü, Haydarpaşa İstasyonu'ndan Suriye'ye müteveccihen hareket ettim."

Bu izâhattan anlaşılıyor ki, Cemal, hem Suriye'de âsâyişi ihlâl eden kıpırdanmalara mâni olacak ve hem de Kanal Seferi'ni icrâ edecek kuvvetli bir ele ihtiyaç duyulduğundan dolayı, IV. Ordu Kumandanlığı'na tâyin edilmiştir.

Tâyinde isâbet vardır. Nitekim von Kress "İşbaşındaki fırkanın en nufûzlu şahsiyetlerinden biri olduğu için, sivil hükûmet dâirelerinin mukaavemetini kırdığını, nufûzu sâyesinde mıntıkada istikrarı te'mîn ettiğini" yazmakta, bilâhare çekilişini bile tenkîd etmektedir.

Cemal'in tâyinini, Enver'in İstanbul'da bir rakîbden kurtulmak isteyişi ile alâkalı görenler de vardır. Bu çeşit görüşlere büyük ehemmiyet atfetmek pek doğru görülemez.

Yine izâhattan anlaşılıyor ki, Enver, Kanal Harekâtı'nı, Boğazlar'a yapı-

lacak muhtemel bir İngiliz zorlamasına mâni olacak bir tedbîr olarak görmektedir. Bunun tamâmen aksi netîce verdiğini iddia eden görüşler de vardır. Yâni "Kanalı tehdît etmemiz, İngilizler'in Boğazlar'ı zorlamalarına sebep olmuştur; biz Mısır'a taarruza girişmeseydik, İngiltere Çanakkale harbini düşünmiyecekti." diyenler bulunmuştur. Bu gibi görüşleri, hâdiselerin inkişâf seyrine göre, doğru görmek imkânı yoktur.

Cemal, me'mûriyetine büyük bir tantana ile uğurlanmış ve yol boyundaki büyük istasyonlarda fevkalâde bir şekilde karşılanmıştır. Haydarpaşa'da "İslâmın mâl-i sarîhi olan Mısır'ı İngiliz mutasallıtların elinden kurtaracağını" ifâde etmiştir. Mahallî idâre temsilcileri, askerler, mektebliler, Cemal Paşa'nın güzergâhına koşmuşlar; kendisini nutuklar, en güzel dilek ve temennîlerle uğurlamışlardır. Konya'da Mevlânâ Celâleddîn Rûmî Hazretleri'nin merkad-i mübâreklerini ziyâret etmiş; yapılan âyîn-i mevlevîde bulunmuştur. Burada Mevlâna Dergâhı Postnişîni Veled Çelebi ile görüşmüş; kendisinden gönüllü bir Mevlevî müfrezesiyle Mısır seferine iştirâkini talep etmiştir. Mâlûmdur ki, gerek Mevlevîye, gerek sâir büyük tarîkatler, Osmanlı ülkelerinin her tarafına yayılmış müridlere ve dergâhlara sâhip, tasavvufî ve ictimaî teşekküllerdir. Mısır seferinde bunların mânevî, sırrî te'sîr ve nufûzlarından da istifâde edilmek istenmiştir. Böylece gönüllü dervîşlerden mürekkep, Mevlevî, Kaadirî, Rüfaî müfrezeleri teşkîl edilmiştir.

Cemal Tarsus, Adana, İskenderun, Halep, Hama ve Humus'ta da merâsimle karşılanmış, Arab şâirleri onu, kasîdelerle, heyecanlı şiirlerle medhetmişlerdir. Ali Fuad "Cemal Paşa, hislerine ve sinirlerine hâkim idi. Onun sâkin ve emîn hâli, etrafındakilere güven ve inan aşılıyor; bu törenleri ve her şeyi haklı ve lâyık kılıyordu." demektedir.

Cemal Şam'a geldikten sonra, Zeki Paşa da Alman İmparatoru'nun yanına, Osmanlı Pâdişahı'nın fevkalâde murahhası olarak tâyin edilmiştir.

Cemal Paşa, 1872'de Midilli'de, İstanbullu bir Osmanlı zâbitinin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. 1896'da Erkân-ı Harbiye Mektebi'ni ikmâl ile yüzbaşı olmuş ve Edirne müstahkem mevkiinde vazîfe görmüştür. İki sene sonra Makedonya'ya tâyin edilmiş; 1905'te binbaşı olmuş ve İttihat Terakkî Merkez-i Umûmîsi'ne girmiştir. 31 Mart vak'asında İstanbul'a gelmiş; Üsküdar Kaymakamlığı'nda mülkî hizmette bulunmuştur. Bu esnâda halkın entarisiyle uğraşma ve kaçak tütün satıcılarını tâkip gibi ahâlinin garîbine giden işlerle meşgûl olmuştur. Bilâhare Adana Vâlisi tâyin edilmiş; Ermeni mes'elesiyle meşgûl olmuş; düvel-i ecnebîyeye hoş görünmek için, bir takım nufûzlu eşrâf ve dînî şahısları astırmak gibi gayretkeşliklerde bulunmuştur. Bu sebeple Adana Vâliliği esnâsında halkımızca pek sevilmemiştir.

1911'de Bağdad'a vâli olarak gönderilmiş; burada Arab meselesini tanımak fırsatını kazanmıştır. Gâzi Ahmed Muhtar Paşa kabînesi zamânında vâlilikten çekilmiş ve İstanbul'a gelmiştir. Balkan Harbi'nde kaymakam olarak Konya Redîf Fırkası kumandanlığı yapmış; vazîfesinde büyük bir muvaffakıyet gösterememiştir. Harbin fecî hâlini, yolsuzluktan dolayı topların ve cephânenin perîşan oluşunu, menzil hizmetlerinin ifâ edilememesinden dolayı ordunun felâkete uğradığını görmüştür.

Bâbıâli baskınından sonra İstanbul Muhâfızlığı'na getirilmiş; fırkası için pâyitahtın âsâyişini muhâfazada muvaffakıyet göstermiştir. Bilâhare Nâfia, sonra Bahriye Nâzırlığı'na getirilmiş ve bu son memuriyeti uhdesinde kalmak üzere, IV. Ordu Kumandanlığı'na tâyin edilmiştir. Maîyetinde bulunan von Kress, onu şöyle tavsîf etmekte ve değerlendirmektedir:

"Cemal, keskin zekâlı, sür'at-i intikal sâhibi ve sağlam muhâkemeli bir zâttı. Kuvvetli bir irâde ile kayıtsız-şartsız ve hattâ bâzan kaba bir enerji, müşârünileyhin nefsinde birleşmişti. Vatanını çok iyi tanıyan, ona büyük bir sevgi ile bağlı bulunan, vatandaşlarıyle genç Türk rejiminin zaaflarını tamâmiyle müdrik bir zâttı. Bu akıllı adamda, dikkati celbedecek derecede büyük bir gurur da inkişâf etmişti. Modern bir kültür adamıyle, eski Türk despotluğunun (!) acâib bir halîtası olan Cemal, mizâc ve keyfine göre, ya sert, zâlim ve kaba, veyâhut da lûtufkâr, cömert ve nâzik; hâkim ve inatçı veyâhut yumuşak ve duygulu idi ve yabancı tesirler altında kalmağa müsâitti. Yüksek ve çok tesirli talâkati ile isterse, büyük bir zerâfet ve câzib bir nezâket inkişâf ettirebilirdi. Âmirim bulunduğu üç sene zarfında aramızda vukua gelen çetin ve ciddî çarpışmalara rağmen, Cemâl'i cidden çok takdîr etmiş ve kendisine büyük hürmet beslemişimdir...

"Alman muhîtinde Cemal, İ'tilâf devletleri muhibbi olarak tanınıyordu.. Aslında bütün Türk zimamdarları gibi Cemal de, ne Alman ne de İ'tilâf dostu idi; bilakis, o sâdece Türk'tü. Bu Türk vatanını öyle derin ve ateşli bir duygu ile severdi ki, onun en şiddetli arzusu ve biricik hedefi, vatanına tam bir istiklâl te'mîn etmek ve milletler câmiasında onun şanlı târihine lâyık mevkiini yeniden elde ettirmekti. O, yalnız vatanının menfaatlerini göz önünde bulunduran real bir politikacı idi. Bu izâhat, Cemal'in Fransızlar'a meyyal olduğu hakîkatini değiştirmez. O, Fransızca konuşuyor ve Fransız edebiyatını tanıyordu. Ona Fransız romanlarının yumuşak, nâzik tarzı, bizim kaba, maddî ve intibâka dahi az kaabiliyetli tarzımızdan daha mûnis geliyordu.

"Askerî iktidarını ve kumandanlık meziyetlerini ispat için Cemal, Umûmî Harb esnâsında pek az fırsat bulabilmişti. Onun gördüğü hizmetler, birinci derecede teşkîlât ve idâre sahasındadır ki, bunlarda cidden büyük başarılar göstermiştir. Fırsat düştükçe, kıtaatın sevk-ü idâresinde yapmış olduğu müdâhaleler dâima mes'ûd netîceler vermemişti. Üçüncü Gazze muhârebesinin cereyânı esnâsında nufûzunu kullanabilecek bir vaziyette olsaydı, belki bu muhârebenin seyri başka bir şekil alırdı. Şan ve şeref hırsıyle kendi idâresi altındaki vilâyetlerin kültür seviyelerini yükseltmek ve bilhassa Şam, Beyrut, Kudüs ve Yafa şehirlerini güzelleştirmek ve mâmûr bir hâle getirmek husûsunda aldığı büyük ölçüdeki tedbîrleriyle Cemal, ekseriya yanlış yollara sapıyor ve böylece yalnız kendi şahsî mesâî ve zamanını sarf ve hebâ etmekle kalmıyor; aynı zamanda harbin sevk-ü idâresi için pek elzem olan para, malzeme, işçi, kaynak ve kuvvetlerini mahalline sevketmemiş oluyordu...

"Cemâl'in Arab siyâsetine, Türkler tarafından dahi şiddetle hücûm ediliyordu... Fakat Cemal'in, Arablar'ı hilim ve iyilikle yola getirmek ve kazanmak husûsundaki gayretleri, bir semere vermeyince, Suriye'de bir Arab isyânı hazırlamak için yapılan her teşebbüs ve tecrübeyi büyük bir enerji ve şiddetle bastırmış olmasından dolayı, o, hiçbir vechile tahtie edilemezdi."

Bu değerlendirmelerin bîtarafâne ve hakşinâs olduğunu ifâde etmek zarûrîdir. Cemal'in o zamanki cenûb eyâletlerimizi güzelleştirmek husûsundaki mesâi ve gayretini tenkîd etmesini de doğru görmek lâzımdır. Buradaki imâr hareketlerini askerî olanlar ve olmayanlar diye ayırmak, birincisini tasvîb, ikincisini tenkîd etmek doğrudur. Hâtıratında yazdığına göre Cemal, IV. Ordu Kumandanlığı'nda kaldığı 1,5 sene zarfında 1003 km şose yaptırmıştır. Bunun 300 km'lik kısmı, tâmir edilen yollardır. Ayrıca, bir kısmı dekovil olarak 500 km'lik demiryolu yaptırmıştır. Bunun bir kısmı Meissner Paşa emriyle, askerî ehemmiyeti olmayan yan şûbeler sökülerek vücûda getirilmiştir. Cemal iyi bir menzilci olduğu ve buna çok büyük bir ehemmiyet verdiği için, bu noktalarda anbarlar, hastahaneler, efrâd ve hayvanât için su te'sîsleri ve binâlar yaptırmıştır. Nitekim 1916'da harb sahasını teftîş eden Enver, "Bu menzil noktaları lüzûmundan fazla mükemmel olmuş." diye taltîflerini bildirmiş; otomobille çölde vücut verilen umrânı gördüğünde de "Çölün bu derecelerde tebdîl-i şekil edeceğine hiç ihtimal verememiş olduğunu söylemiş"tir. Müşâhitler, meselâ "Harab bir köy olan Bi'rüssebi'in bir sene içinde görünüşünün tahmîn edilemiyecek derecede değiştiğini, insanın

bu manzara karşısında gözlerine inanamıyacağını" söylemişler; "O viran yerin, geniş caddeleri, bahçesi, taş müesseseleri ile modern bir kasaba hâline geldiğini" ifâde etmişlerdir. Nitekim Cemal de, "Bilhassa çölün mebdei olan Bi'rüssebi'de yaptırmış olduğum mebâni ve orda vücûda getirilmiş olan umûmî bağçeler, ormanlıklar, un fabrikaları, ziraat tecrübe tarlaları gibi te'sîsât-ı umrâniye cidden görülmeğe lâyık şeylerdir." diyerek eserini medhetmektedir.

Ne var ki, bu tesislerin bir kısmı, bir ölüm kalım mücâdelesine girmiş Türkiye için, o sırada yapılması lâzım gelen işler değildir. Harb esnâsında bunları yapmak, harb için çok kıymetli olan emek, zaman ve parayı boşa harcamak demektir. Bu imâr esnâsında Toros tünellerinin bir ân evvel inşâsına gayret edilmiyerek, 100 binlik bir insan kitlesinin tek beslenme ve takviye yolunun tamamlanmaması çok büyük bir hata olmuştur.

Bununla berâber, şu inşâ hareketi, Türk ordusunun, gâvurların dediğinin tamâmen aksine "bulunduğu yerde ot bitmez" değil, "gittiği yere hayat, umran ve medeniyet götüren bir varlık olduğunu" yeniden ortaya koymuştur. Bu davranış, eski ordumuzun an'anelerine muvâfık bir harekettir. Cemal'in bu husustaki faaliyetleri de eski paşalarımızın ahvâline uygundur. Yalnız ehemmi mühimme her zaman tercîh edemediğini söylemek lâzımdır. Bununla berâber İngilizler "Türkler'in, Almanlar'ın öncülüğüyle atâletten kurtularak çölü dirilttiklerini, hârika bir îmâr faaliyeti gösterdiklerini" söylemişlerdir. Türk'e cibillî şekilde düşman bir zihniyeti de gösteren bu medihte, Cemal'in hissesini unutmak mümkün değildir. Nitekim Ali Fuad Bey, Paris'te çıkan *Le Temps* gazetesindeki bir başmakaalede "Her zamanki uyuşukluklari Almanlar tarafından kamçılanmış olan Türkler, Sînâ Çölü'nde muazzam bir eser vücûda getirdiler." dendiğini yazmakta bilâhare de şöyle söylemektedir: "Hakîkat öyle değil, böyledir: 'Türkler, Alman mühendislerini dahi kullanarak, Sînâ Çölü'nde koca bir eser vücûda getirdiler.' Bu eser, rahmetli Cemal Paşa'nın yaratıcı irâdesi ve üstün himmeti ile meydana gelmişti."

Cemal'in bu icraat için çok sert davrandığı söylenmiştir. Orduya vâki mürâcaatların 24 saatte hallolunması, bu müddet içinde işi yapamıyan memurun âmirine bildirmesi, mürâcaat sâhibinin ise şikâyeti yüksek memura beyânı emredilmiştir. Cemal'in, esaslı ve büyük yollardan birinin çok kısa müddet içinde bitirilmesi için verdiği emir, bir mühendis olan Şam Vâlisi Hulûsî Bey tarafından "Fennen mümkün değildir." sözüyle geri çevrilmek istenmiş ve bunun izâhı için ser-mühendis vazîfelendirilmiştir. Cemal, koltuğunda dosya dolu çanta ile gelen mühendise "Elinizde ne varsa, hepsini, şu masa üstüne atınız." demiş, sonra da "Size yalnız şunu emrediyorum: Yolun

o târihte bitmesi için ne kadar para, amele, kazma ve küreğe ihtiyacınız var, bunu bildiriniz. Yol o târihte bitmezse, sizi son taşın atıldığı yerde idâm ettireceğim." tehdîdini ilâve etmiştir. Tabiî yol, istenilen zamanda bitirilmiştir. Bu vak'a, icrâatın nasıl yapıldığına sâdece bir misâldir. Zâten başka türlü, bu kadar kısa müddet içinde nakledilen imâr hamlesini vücûda getirmeğe de imkân yoktur.

Cemal, bu icraatına rağmen, para yemeyen, yolsuzluk yapmayan bir adamdır. Zâten İttihatçı önde gelenleri, bütün hatalarına rağmen, bu noktadan temiz adamlardır. Paraya kıymet vermeyen tiplerdir. Cemal, hâtıratında, yeni memuriyetine gelirken Pozantı'da yağmura tutulmuş ve ham yolda çok meşakkat çekmiş; Balkan Harbi'nde, sırf şosesizlik ve iyi yol olmaması yüzünden, batarya ve mühimmâtın çamurlara saplanıp kalmasını hatırlamış ve kendi kendine "İşte, benim ordumu, anavatana bağlayan yegâne yol. Buna nazaran senin yapacak çok işlerin var. Tedâbir-i âliye ile bu işlerin görülmesine imkân yok. En şedîd ve nezâketsiz damarlarını ayağa kaldırmalısın, en yüksek mevkilerde bile olsa, tesâdüf edeceğin tenbellik ve ihmâlkârlığa karşı en şedîd darbelerini indirmekten çekinmemelisin." demiştir.

Erkân-ı Harbiye Reîsi Ali Fuad Bey, onu:

"Cemal Paşa donuk simâsı, sáfravî mizâcı, siyah gözleri, heybetli bakışları, enerjik burnu, Âsûrî hükümdarlarını andıran müstatil sakalıyle çok ihtişamlı ve vekarlı görünürdü. Sâkin ve gelecekten emîn bir hâli vardı... Kırtasî tarzdaki yazıları, lâstikli, kaçamaklı, müphem sözleri, sarîh mânâsı olmayan kelime ve lâfızları, hele uzun cümleleri, müterâdif elfâzı ve tekrarları sevmezdi. Onun nazarında 'yazı', ayni 'fiil (=action)' kuvvet ve değerinde olmalı idi. Ben onun ifâde tarzını benimsemiş ve ona uymuştum. Onun için yazılarımı severdi... Cemal Paşa'nın otoritesi müdhişti. Şûbe müdürleri, her sabah, belli zamanda, ordu kumandanına 'takrîr' verirlerdi. Erkân-ı harb reîsi, kumandanın yanında bulunurdu. Önce Birinci Şûbe Müdürü girer, diğer şûbe müdürleri kapıda beklerlerdi. İyi ve güzel takrîr vermeyenleri azarlardı. Dışarıda bekleyen zevât bu azarları işitirlerdi. Aralarında, benizleri sararan, dudakları kıpırdayanlar bulunurdu."

gibi cümlelerle tavsîf etmektedir.

Cemal, askerî vasıfları itibâriyle büyük bir kumandan değildir. Fakat idarî vasıfları, otoritesi, gayreti ve hamiyeti itibâriyle, bölgede vücûdu zarûrî bir şahsiyettir. Onun bilâhare, kumandanlıktan alınması da yanlış olmuştur.

Cemal, Enver'e nazaran daha hesaplı ve ihtiyatlı bir adamdır. Kazanma ihtimâlinin az olduğu yerlerde çekilmesini bilen, kuvvetini tehlikeye atmaktan çekinen bir kimsedir. Nitekim I. Kanal Seferi'nde muvaffakıyet ihtimâli azalınca, dönmeyi bilmiştir. Kendisi, hâtıratında:

"Âlem-i İslâm'a en affolunmaz darbeyi vuran Şerîf Hüseyin'in hurûc-ı ihânetkârânesi olmasa idi, ben İngilizler'i fiilen Mısır'dan tard edemesem bile, Filistin ve Suriye dâhiline bir adım atmalarına müsaade etmez ve yüzbinlerce İngiliz ordusunu, Mısır'da tesbîte muvaffak olurdum."

demektedir. Buradaki nefsî medhi bir tarafa koyarsak, Cemal'in vazîfesinden alınmasa, vaziyetin yine sonraki kadar aleyhimize olmayacağını söylemek mümkündür.

İşte Suriye'deki yüksek ordu ve kolordu kumandanlarının şahsî vasıfları bu merkezdedir. Şimdi aynı mıntıkadaki ordumuzun ne halde olduğuna nazar edelim:

Suriye ve Filistin'deki Osmanlı Birlikleri Hakkında Değerlendirmeler

Bu cephedeki ordu, daha harbe girişimizden evvel ve seferberlik esnâsında ciddî bir faâliyetin içine girmiştir. İki harbin vücûda getirdiği sarsıntılar, kıt'aların harbe hazırlanmak için sarfettikleri gayreti engellemektedir. Bu sebeple askerin muhârebe tâlimlerini tekâmül ettirecek eleman sıkıntısı çekilmektedir. von Kress'in Suriye'deki birliklerimiz hakkındaki müşâhedeleri, o günkü hazırlıklarımıza ve askerî vaziyetimize ışık tutar mâhiyettedir:

"Balkan Harbi'nden sonra, kıtaatı harbe hazırlamak için vakit bulunamamıştır. Ne üst kumandanlar, ne yüzbaşılar, ne de mülâzımlar kıt'alarını muhârebe için tâlim ve terbiye etmeyi ve bunlara seferî vazîfeler, harbe uygun tâlimler tertîb ve idâre etmeyi, bilâhare de bunları tenkîd etmeyi öğrenmemişlerdir. Yaşları henüz 30'a basmış, Erkân-ı Harbiye Mektebi'nden me'zûn fırka ve alay kumandanı olan genç Türk zâbitlerinin nazarî malûmâtı, biz Almanlar'ı ekseriyâ hayrete düşürecek derecede mükemmeldi. Bu subaylar, orperatif meselelerde, ekseriyetle büyük bir vukuf ve mükemmel bir istidât sâhibi olduklarını göste-

riyorlardı. Onlarda teşkîlâtçılık istidâdı da vardı; kıt'alarını muhârebede iyi kötü sevk ve idâre edebiliyorlardı. Kezâ bunların ekserîsi, iyi tâbiyeci idiler. Fakat amelî kıt'a hizmetini öğrenmeğe ve zâbitleriyle erlerini sistematik bir tarzda tâlim ve terbiye ederek yetiştirmeğe matuf bilgi ve tecrübeleri elde edebilmek için hiç vakit ve fırsat bulamamışlardı. Onlar ekseriyâ, kıt'anın husûsiyetini, ruhunu anlamağa vakit bulamadan, yüksek ve ağır mes'ûliyetli kumandanlıklara getirilmişlerdi...

"Bizim de inşâsına mecbûr olduğumuz binânın temeli hakkında malûmâtımız yoktu; itimâdını kazanmağa mecbûr olduğumuz insanın diline, örf ve âdetlerine, yaşama, çalışma tarz ve şartlarına vukuf kesbetmemiştik... Hey'et-i Islâhiye başkanı da dâhil olduğu halde, çok defa yaptığımız hata, bizim Almanya'da iyi netîceler veren usûlleri gelişigüzel almamız; iklîm, ırk ve kültür husûsiyetlerini gözönüne getirmeden Türk ordusuna tatbîk lüzûmuna kaani bulunmamızdaydı. Meselâ Liman von Sanders'in, Almanya'da Pomeranyalı Grenadienler'in attığı resm-i geçit adımını, iyi gıda almayan Türk erlerinden de istemek ihtirası, bu meyânda zikredilebilir. Topçu Atış Mektebi'nde, Alman tâlimâtnâmelerinin Türkçe'ye çevrilmesi düşünülürken, bunların vasat kaabiliyetteki Türk zâbitlerinin malûmât seviyelerine göre değiştirilmesi lüzûmunu Hey'et-i Islâhiye şefine teklîf ettiğim vakit, kendisi bana nobranca 'Başkumandanım (İmparatorum) tarafından kabul ve irâde edilenden daha iyi bir şey vücûda getirmek küstahlığında bulunacağımı mı zannediyorsunuz?' demişti...

"Berlin'deki askerî kabîne, 'En iyi zâbitlerin, yabancı memleketler için ancak kâfi derecede iyi olduğu' prensibine ehemmiyet vermiyordu. Şarka muallim olarak gönderilecek subayların yalnız öğretme kaabiliyetleri ve meslekî iktidarlarına değil, aynı zamanda görünüşlerinin te'sîrine, nezâketlerine, talebelerinin çok âşikâr olan millî gurur ve vatanseverlik duygularını incitmeksizin tenkîd yapabilme kaabiliyetlerine dikkat etmek lâzımdır.

"Türk arkadaşlarımız, hükûmetlerini, siyasî ve askerî durumlarını bizim muvâcehemizde şiddetle tenkîd etmekten kaçınmamışlarsa da, memleketleri hakkında yabancılar tarafından fenâ hükümler verilmesine, biz nasıl Almanya için tahammül edemiyorsak, onlar da aynı derecede tahammülsüzlük göstermişlerdir. Şarklı tab'an fevkalâde münekkid yaradılmıştır. Yabancı muallimin iktidarının, kendisine verilmiş vazîfe ile mütenâsip olup olmadığını tenkîd husûsunda, onun kaabiliyet

ve zekâsı çok kuvvetlidir. Alman subaylarının işe başladıklarından kısa bir zaman sonra, bunların her biri hakkındaki hüküm, Türk arkadaşları tarafından verilmiş ve bu kanaat ekseriya doğru çıkmıştır. Bu hükümler, şarkta mûtâd olan yollardan, bütün Türk ordusuna şâyân-ı hayret bir surette ve ağızdan ağıza yayılarak her Alman muallimine gösterilecek itibâr ve itimâdın ölçüsü bir defada ve ebediyen tesbît edilmiş bulunuyordu. O günkü 3 piyâde alayının garnizonu olan Şam'da, muhârebe atış yeri yoktu.. Buna memur edilen yüzbaşı Hagen'in vazîfesi, Türk askerinin atışa olan irsî kaabiliyetiyle kolaylaştı. Harbin başında Türk ordusunun ağır makineli tüfenk techizâtı pek zayıftı. Tümende yalnız 8 tüfenkli bir makineli tüfenk müfrezesi vardı. Hafif makinalı tüfenkleri ise Türk piyâdesi 1914 senesinde henüz tanımıyordu...

"Bizi kanalın öbür tarafına geçirecek olan istihkâm taburu da su geçit tâlimlerini henüz yapmamıştı... Taburu Taberiye gölü sâhilinde bulunan Sancak mevkiine naklettirdim ve orada tabur, bir kaç hafta zarfında memnûniyet veren terakkîler kaydetti. Şam'da tâlim ve terbiye bakımından en fenâ durumda bulunan, Sahra Topçu Alayı idi. Bir sene evvel bu alay geri tepme tertîbatlı yeni Krup topları ve modern nişan vâsıtalarıyle techîz edilmişti. Fakat bu yeni silâh ve malzemeyi göstermek için beklenen muallim gelmemiş; şu sebeple de ne subaylar ve ne de erler, kullânacakları silâha alışamamışlardı. Balkan Harbi'nden beri bu alay bir tek hakîkî mermi atmamıştı. Koşumların ve eyerlerin hayvanlara uydurulması da çok ihmâl edilmiş olduğundan, bir günlük yürüyüşten sonra, atların her halde yarısı vurulup yaralanacaktı. Bu alaya muallim olarak, mülâzim Heiden'i tâyin ettim. Onun bir kaç hafta içinde elde ettiği muvaffakıyet şâyân-ı hayrettir. Bu muvaffakıyeti, kendisinin mahâreti kadar, Türk erlerinin öğrenmek husûsundaki canlı ilgi ve gayretlerine borçluyuz. Teğmen, erlerin, serbest saatlerde nişan dersleri vermesi ricâsında bulunduklarını söylemiştir. Türk ordusunun erleri, haddizâtında mükemmeldi. Tab'an, bir çok meziyetlere sâhip Anadolulu, mükemmel, cesûr, kanaatkâr, gözüpek, dayanıklı, muti', müterakkî ve sâdık bir askerdir. Arab, fikren daha canlı ve daha çabuk kavrarsa da, Anadolulu gibi itimâda şâyân değildir... Erlerin bilgi seviyesinin aşağı olması sebebiyle, kendi kendine hareket ve karar verme kaabiliyetleri noksandı. Onun için, muktedir, gayret ve cesâret sâhibi takım ve bölük kumandanlarına ihtiyaç vardı. Balkan Harbi'nin ağır zâyiâtı yüzünden, bunların azalması, Türk ordusunda hissedilir bir eksiklik vücûda getiriyordu. Muhârebede, kıt'alarının önünde hücûma kalkarak, o kıt'ayı teşkîl eden erleri berâber sürükleyecek olan ast-ko-

mutanların eksik olması, müdâfaada ekseriyetle takdîre değer bir cesâret ve nümûne gösterilmeğe lâyık bir gözüpeklikle harbeden Türk alaylarının, taarruzda muvaffak olmamalarının sebebini izâh etmektedir.

"O vakitki Türk ordusunun subayı ve erâtı mütecânis değildi... Subay hey'eti siyâsetle uğraşmaktan hiç bir şekilde uzaklaştırılamamıştı.. Bir kısım genç Türk subaylarında öyle bir kendine güvenme ve rûhî azamete tesâdüf ediliyordu ki, bu hâlet-i rûhiye onların, iktidar ve başarma kudretleriyle mütenâsib değildi.. Baron von der Goltz 'Genç Türkiye'nin Hezîmeti' *nâmındaki eserinde mükemmel bir tahlîlde bulunarak diyor ki: 'Vâsıl olunabilecek şeyin gözle tahmînindeki isâbetsizlik, hayalî işlerde kendinden geçiverme ve nazarî spekülasyonlar, şark ruhunun bünyesine katılmış olsa gerektir. Çünki bu hâlete, yalnız orduda değil, diğer iş sahalarında da tesâdüf edilmektedir. Yakın bulunan ve basit olan şeye itibar edilmez; bütün plânlar, pratik ihtiyaçlarla mütenâsip olmaksızın ve ihtimamlı bir surette tedkîk edilmeksizin, pek büyük ölçüde tutulur ve bunlara lüzûmu olan vâsıtalar pek erken bittiği için, başlanan iş yarım kalır.' Goltz, pek genç ve çok müstait bir Türk subayına, zâbitlerin basit, fakat vazgeçilmesi doğru olmayan işleri aşağı görmeleri dolayısiyle sitem ettiği vakit, 'Biz hâkim bir millet olduğumuz için bunlara istidâdımız yoktur.' cevâbını aldığını yazmaktadır. Bu karakteristik bir cevaptır. Suriye birliklerinde erât olarak Arab asıllı olanlar da vardı. Bunlara verilen emirler tercüman vâsıtasıyle oluyordu. Tabiî tâlim ve terbiye de güç ve kifâyetsiz oluyordu... Harbin başlangıcında Türk ordusunun hayvanları yaşlı ve yıpranmış idiler. Türkiye'de mükemmel bir surette yetiştirilen Anadolu atları, çok dayanıklı, kaabiliyetli ve kanaatkârdır. Fakat bunlar küçük olup, ancak hafif binek ve mekkârî işlerinde faydalı idiler. Top koşum hayvanlarının ve süvârî birliklerinin çoğunu, yabancı memleketlerden satın alma mecbûriyeti vardı. Balkan Harbi'nin at zâyiâtı bile henüz ikmâl edilememişti. Sârî hayvan hastalıklarıyle mücâdele, iyi yetişmiş veterinerlerin bulunmamasından ve bu işe lâzım olan ilâçların da ekseriyâ mevcut olmamasından dolayı te'min edilememekte idi.. Bütün bu noksanlara rağmen Türkler'in Cihan Harbi esnâsındaki mükemmel icraatı, kendisine sûret-i mahsûsada bir şeref mevkii ayırmaktadır."*

HATIRLATMA

Tarihçimiz Ziya Nur Aksun beyefendi, bu noktayı koyduktan sonra, eserini yazmağa devam edemiyerek, bir felç geçirmiştir. 18 seneden beri de bu felcin tesirini üzerinden atamamış, yazma, konuşma ve okuma melekesini yitirmiş, kendisini sevenlerin bütün ümitlerine ve dualarına rağmen bir türlü şifâya kavuşamamıştır. Hastalığın meş'um neticelerinin en mühimi ise, elinizdeki eserin burada noktalanmış olmasıdır. Osmanlı'nın son dönemini Ziya Bey'in bakış açısı, tahlîlleri ve tenkidleriyle devam ettirmek, öyle görünüyor ki başka himmet sahiplerini beklemektedir. Esere, Sultan Reşad ve Vahideddin Han'ın şahsiyetleri ve dönemleriyle ilgili çok muhtasar değerlendirmelerle devam ediyoruz. Bu kısımlar Ziya Nur'un şerhler ve istidratlarla genişleterek yayınladığı Filibeli Şehbenderzâde Ahmed Hilmi'nin *İslâm Tarihi*'ne ekli metinlerden iktibas edilmiştir.

Ayrıca "Prens Sabahaddin Bey Hakkında", "Saîd Halîm Paşa ve Eserleri Hakkında", "İtikadda ve Amelde Doğru Mezhebler", "Bazı Büyük Tarikatlar", "Vahhabîlik ve Menşe'leri Hakkında Bir Kaç Söz" ve "Sunûsîlik" başlıkları altındaki eklerin de ilk ikisi dışındakiler yine Ziya Nur'un, *İslâm Tarihi*'ndeki notlarından iktibas edilmiştir. (Yazarımız bunların eklenmesini istemiştir.)

Buraya, konu başlıklarını işaret etmek şeklinde dahi olsa, tarihle ilgili herhangi bir ilâve yapmayı gereksiz buluyoruz. Çünkü bu *"Osmanlı Tarihi"*, tezi olan bir eserdir ve yazarının mümtaz şahsiyetini ve müstesna değerlendirmelerini aksettirmektedir. Buraya yapılacak bir "tarih eklemesi"nin ya çok harcıâlem bir kronolojik sıralama olması lâzımdır, yahut da başka bir şahsiyetin fikir ve değer ölçülerine göre yazılmış "başka bir tarih" olması gerekecektir. Birinci durumda bir kronoloji sıralamasını gereksiz buluruz. İkinci durumda ise, yapılacak çalışmanın en az bir veya iki cilt olması beklenir ki, böyle bir çalışma, ayrı bir eser olarak yayınlanmağa müstehaktır, öyle yayınlanması hâlinde de bu eseri tamamlamış olur ki, *Hammer*'e göre *Cevdet Tarihi* bunun örneğidir.

Bu itibarla biz esere, Ziya Bey'in kalemiyle devam ediyoruz ve *İslâm Tarihi*'nin (İstanbul, 1982, İkinci Basım, Ötüken neşri.) 776-787. sahifeleriyle tarihimizi bitiriyoruz.

(Ötüken Neşriyat)

Netîce ve Sultan Reşad'ın Vefatı

Netice itibariyle, bu pâdişah döneminde, itilaf devletleri Çanakkale'yi zorlamışlar; fakat, pek fazla zayiatla çekilip gitmişlerdir. Burada muvaffak olamamaları Rusya'yı çökertmiş ve komünist ihtilâline sebep olmuştur. Harbin başında 300 bin kişi çıkaramıyacağı zannedilen Türkiye, bir milyonu mütecaviz askeri silâh altına alabilmiştir. Osmanlı orduları, Kafkas, İran, Irak, Filistin ve Galiçya cephelerinde savaşmışlardır. Bu cephelerde, birinci ve ikinci Gazze muharebelerinde düşman püskürtülmüş; Küt'ül-ammâre'de, başta General Townshend olmak üzere, bir İngiliz fırkası esir alınmıştır. Fakat Sarıkamış harekâtında mağlub olunmuş; iki kanal taarruzu netice vermemiştir. Bir yabancı muharrir "Osmanlı İmparatorluğu, en haşmetli devrinde, dört cephede muharebe ediyordu; ne gariptir ki, batarken de dört cephede savaşıyordu" diyerek, bu devletin çok sağlam olan temeline işaret etmiştir.

Neticede, cephelerde hezimetler başlamış ve mağlubiyetler devam edip gitmiştir. Bunlara çok üzülen Pâdişah, mutadı olduğu üzere, Hırka-i Saadet Dairesi'nde duâ ederken, bir şeker krizi geçirmiş ve oraya uzanıp kalmıştır. Saraya getirildikten sonra da vefat etmiştir (1918).

Sultan Reşad, felâketli bir devrin Pâdişahıdır. Hemen hemen, hiç bir siyasî hâdisede, mâkâm-ı Saltanat ve Hilâfet'in sükûn verici ağırlığını hissettirememiştir. Pâdişahın, İttihatçıları sevmediği muhakkak olduğu gibi, bir ara, Büyük Kabine Reîsi Gâzi Ahmed Muhtar Paşa'nın, "onları bertaraf etme teklîfi"ne, rûy-ı kabul gösterdiği de kuvvetle mervidir.

Sultan Reşad'ın, siyasî hâdiseleri iyi değerlendirebildiği, bunlar hakkında, doğru rey ve kanaatler serdettiği, muhtelif kaynaklarda, ısrarla ifade edilmiştir. Yine Pâdişahın, bazı hâdiselerde İttihatçılara direndiği, fakat ısrarlar karşısında ileri varamayıp "bunların dediğini yapmak lâzımdır" diyerek tasdika yöneldiği, Ali Fuad Bey'ce rivayet edilmiştir. Sultan Reşad'ın, devlet idaresindeki zaafı, yalnız, siyasî hâdiselerin, kendisini de aşan bir mahiyet iktisap etmesinden değil, şahsî ahvalinden de doğmaktadır. 65 yaşında tahta çıkan bu müsîn Pâdişah, bedenen kavî ve sıhhatli değildir. Tab'an, halîm ve selîm, müşfik ve derviş meşrebdir. Hâfızası metîn ve şuûru kuvvetli olmakla beraber, "hareketleri batîdir ve fikrinde rehâvet vardır." Ali Fuad Bey'e göre, bu, "vaktiyle hafif nüzûl geçirmiş" olmasından neş'et etmektedir. Ayrıca Pâdişah, müzmin şeker hastasıdır. Şehzadeliğinin, büyük bir kısmını tetebbu ile geçirmiş; tasavvuf, tarih ve bilhassa *Mesnevî* ile meşgul olmuştur. Bu sebeple Farsçası kuvvetli, malûmat-ı tarihîyesi ise geniştir. İbadete düşkün olup, "üzerinde namaz borcu kalmadığını" ifade etmiştir. Bütün bu ruhî ve bedenî vasıfları, onu, gayet müteennî, gayri müteşebbis, hattâ âciz bir hükümdar yapmıştır.

Sâbık Dahiliye Nâzırı Reşid Bey, hatıralarında, Pâdişahı, şöyle tasvir etmektedir: "Beşinci Sultan Mehmed, uzunca orta boylu, şişman ve sarışın bir zât idi. Adalâtının dokuması o kadar gevşek görünürdü ki, vücudunun bütün aksâmında etleri, hep aşağıya doğru sarkıyor sanılırdı. Dizleri, biraz, içeriye doğru çarpıktı. Yanakları, fazla olarak intifah etmiş gibi görünürdü. Teni beyaz, burnu yassıca, alt dudağı sarkıktı. Dışarı doğru ziyade çıkık olan gözlerinin rengi, çivi mâî idi. Giyinişinde rehâvet, tavır ve mişvârında nâhoş bir betâet vardı; bir halde ki, şekl-i zâhirîsi, kuvây-ı mâneviyesinin de bil-vücuh noksanını ifade ederdi demek yanlış olmaz". Veled Çelebi "Pek melek-haslet olmakla beraber, her şeye aklı ererdi. Gayet doğru reyleri vardı" demekte, Cemil Paşa ise "akla gelen her sözü dinleyen, muhataplarını daima güler yüzle karşılayan bir Pâdişahtı" kanaatini serdetmektedir. Sultan Reşad hakkında en büyük medih, her halde Liman von Sanders'e aittir. *Türkiye'de Beş Yıl* nâmındaki eserinde "Pâdişahı, her bakımdan iyi ve lütufkâr bir koruyucu olarak buldum. Uzun zaman uzlette kalmış bu yaşlı adamın, şahsî kararı ile hareket edebilen ve bu kadar malûmatlı bir insan olduğunu, pek az yabancı tahmin edebilir" demektedir.

A. Şeref, onun vefatı dolayısiyle yazdığı bir makalede, "halîm, selîm, ve melek-haslet" olduğu yolundaki harc-ı âlem tavsifleri zikrettikten sonra, "cennetmekânın, çok hoş sözleri ve nükteleri hâtır-nişân-ı âcizânemdir" diyerek, Küçük Saîd Paşa hakkında "Sadr-ı âzâm, hakikat-i halde duhhattandır; lâkin muvafakat etmez, mürafakat etmez; mufâvakat etmez" yollu bir lâtifesini nakletmektedir. Bu nakil, Pâdişahın, mülâtefedeki meziyetine de ışık tutmaktadır.

Mahmud Şevket'in hatıralarına göre, Balkan Harbi'nde Kabine, Edirne'nin terki şartiyle sulh yapmağa karar vermiş ve bunu Londra sefiri Tevfik Paşa'ya bildirmiştir. Sadrıâzam Mahmud Şevket, bunu Pâdişaha nakletmiş; ondan "Edirne'yi terketmemelisiniz" cevabını almıştır. Yine Balkan Harbi'nde, Pâdişahın İstanbul'u terketmesi bahis mevzuu olmuş; Sultan Reşad bu teklife "Askerimin başında şehîd olmağa hazırım. Hayır! İstanbul'u kat'iyyen terketmiyeceğim." şeklinde mukabele etmiştir. Harb-i Umumî esnasında da, Medîne'nin aslâ düşmana bırakılmamasını, sonuna kadar müdafaa edilmesini istemiş; aksi halde, Saltanattan çekileceğini bildirmiştir.

Onun, Çanakkale dolayısiyle yazdığı şiir de münakaşa mevzuu yapılmıştır. İbnülemin, bunun, "başkası tarafından yazılıp, Sultan'a mal edildiğinin mervi olduğunu" söylüyorsa da, rivayetin menşeini ve şiirin kimin tarafından yazıldığını bildirmiyor. Her halde, bu kanaati Lütfi Simavî'nin *"Gördüklerim"*ine dayasa gerektir. Halbuki mâbeyincisinden nakledilen bir şifahî rivayette "şiirin bizzat Sultan tarafından yazıldığı, gazetelere ise kendi-

si tarafından götürüldüğü" bildirilmiştir. Bu rivayeti daha doğru kabul etmek lâzımdır. Esasen manzûme, edebî ve şi'rî bir kıymet taşımamakta, ancak Pâdişahın temiz ve nezih tahassüsleriyle, dînî ve İslâmî telâkkisine ışık tutmaktadır. Senelerce Fars edebiyatiyle, divân şiiriyle ve *Mesnevî* ile meşgul bir hükümdarın, her halde bu manzumeyi düzebileceği, kendisinin olmayan bir şeyin altına da imzasını atmayacağı teslim edilmelidir.

Bütün bunlar, kendisinin yüksek millî ve mânevî telâkkisine, mensubu bulunduğu büyük Pâdişahlar ve Sultanlar ailesinin, her halde nâciz, fakat lâyık bir ferdi olduğunu anlatmaktadır. Hemen bütün Osmanlı Pâdişahları gibi, tarihe meraklı olan bu hükümdarın, "Tarih-i Osmanî Encümeni" nâmiyle anılan ilmî teşekkülün faaliyete geçmesini teşvik ettiğini de söylemek lâzımdır. Kendi san'at değerlerimize dönüşün bir işareti olarak, "Neo-klâsik" denilen bir mimârî çığırının gelişmesi de, onun dağdağalı saltanat devrine rastlamıştır.

Bu çok hüsnüniyetli, fakat tali'siz Pâdişahın devri, Osmanlı tarihinin en meş'um ve felâketli zamanını teşkil etmiş; Devlet-i Aliye, temellerine kadar sarsılmıştır. Bu inhidamda, esas mes'ul kendisi olmamakla beraber, irade zaafına munzam olan aczi ve gevşek şahsiyetiyle, makam-ı saltanat ve hilâfeti dolduramaması da mühimce bir rol oynamıştır.

SULTAN MEHMED HÂN-I SÂDİS

(VAHİDÜDDÎN HAN)

(1918-1922 M./1336-1340 H.)

VI. Mehmed'in Cülûsu, Şahsiyeti ve Dönemi

Sultan Vahîdüddin, Mehmed-i Sâdis unvaniyle (25 Ramazan 1336/4 Temmuz 1918) tarihinde tahta geçmiştir. O gün vüzerâ, Topkapı Sarayı'nda Mustafa Paşa Köşkü'nde toplanmışlar; bir ara Sadrâzam Tal'at "Fena oluyorum." diye ağlamış ve bilâhare de yeni Pâdişah gelerek, bîat merasimi ifa edilmiştir. Ali Fuad Bey, Pâdişahın Sarayın kapısından içeri adımını atarken, bastonunun, Çengelköy'deki köşkte unutulmuş olduğunun söylenmesi üzerine "Bu bir felâket!" dediğini yazmakta ve "Saraydan içeri girerken ilk tefevvüh ettiği söz 'felâket' lâfzı olduğu için bütün zaman-ı saltanatı da felâketle geçti." demektedir. Yine aynı zâtın yazdığına göre "Resm-i bîat musafaha suretiyle olup, saçak öpmek âdet değil iken, muayede resimlerinde olduğu gibi saçak öptürülmüştür. Ayrıca, Pâdişahlar selefinin cenaze namazını müteakip dairelerine avdet eylemek mutad olduğu halde, Pâdişah-ı cedid, Eyüb'e kadar azîmet edip duasında hazır bulunmuştur". Bunlar, eski rical tarafından an'aneye mugayir hareketler olarak görülmüş ve iyi karşılanmamıştır. Pâdişahın, bilâhare, sakal koyvermemesi de yadırganmıştır. Lütfi Bey bu mevzuda kendisine sorulan sualleri "Yavuz Sultan Selîm gibi sakal bırakmıyacakları, çünki sakalını kimsenin eline vermemeye karar verdikleri" şeklinde cevaplandırdığını, bunu Zât-ı Şâhâne'ye naklettiğini, onun bundan memnun göründüğünü" yazmaktadır. Bir rivayete göre de, Hünkâr, tam istiklâl içinde bulunmadıklarından sakal koyvermemiş; bunu vakt-i merhununa bı-

rakmıştır. Eğer bu rivayet doğru ise, Pâdişahın derin bir şuûrla muttasıf olduğuna işarettir.

Kılıç Alayı merasiminde ise, Sultan Hamîd'in hal'i esnasında, sâbık Konya mevlevî çelebisi Abdülhalîm Efendi "Sen benim ecdadımın taktığı kılıcı taşımağa lâyık değilsin." diye telgraf çektiğinden, ta'liki onlara yaptırmağa aslâ razı olmamış; bu vazifeyi, o sıralarda İstanbul'a gelmiş bulunan Şeyh Sûnûsî ifa eylemiştir.

Sultanın cülûsunun akabinde Mondros Mütarekesi akdedilmiş; bir müddet sonra da Millî Mücadele başlamıştır. Zaferden sonra ise, Millet Meclisi karariyle Saltanat lağvedilmiş ve Pâdişah İtalya'ya gitmiştir. Burada çok derin ıztıraplarla terk-i hayat etmiştir (Mayıs 1926).

Hizmetinde bulunan Ali Fuad Bey, onun hakkında şunları söylemektedir: "Sultan Vahidüddin'in sohbeti ekseriya ciddiyâta münhasır idi. Cin fikirli ve seri'ül intikaldi. Yanına girince insanın ruhundaki inbisat ve inkıbazı gözlerinden hissederdi. Arabî ve Fârisîye vâkıf değil ise de, fıkha intisabı vardı.. Okuduğunu iyi anlardı. Kitâbeti ve imlâsı düzgündü. Fikirlerini kâğıt üzerine koymakta zahmet çekmezdi. Yazıyı, kurşun kalemle yazardı. Aklı başında ve vukuflu olduğu halde, inad ve ısrarının ve vehhamlık ve kararsızlığının kurbanı oldu. Ahvâlin vahâmetinden nefsini kurtarmak şöyle dursun; her türlü tehlikeyi kendi üzerine dâvet etti. Asabiyyü'l-bünye ve hadîdü'l-mizâc olup, ara sıra adamlarına bağırır ve fakat hiddeti çabuk geçerdi.. Kendine söylenilen bir sözü, sonuna kadar dinlerdi.. Dâiresinde ne kadar nâzik ise, haremde de o kadar bârid görünürdü. Selâmlığa azîmet ve avdet ederken, başını önüne eğip, hiç kimseye iltifat etmeksizin, çatık çehre ile geçerdi. Vükelâyı, müctemi'ân kabul ettiği zaman, gözlerini kapayıp, her kelimeyi pek ağır ve hafif söylerdi. Ekseri vükelâ, bu sebeple, kendisinin iyi söz söylediğine değil, hattâ lâkırdı söyleyebildiğine kaani değillerdi. Fakat, bir adamı, bir kaç kere yanına kabul edip de, kendisine alıştıktan sonra, gittikçe açılarak, bazan bir saat muntazam söylerdi. Bu suretle, harice karşı, celb-i kulûb edemezdi.. Bir gün 'Bizim hânedânımızdan her türlüsü gelmiştir; fakat dinsizi gelmemiştir.' demiştir.. Yine bir gün, Saray dâirelerinden birisi yanmış; bundan teessür gösteren hizmetkârlardan birine 'Benim milletimin ocağı yanıyor; ben onu düşünüyorum; kendi evim yanmış ne ehemmiyeti var.' demiştir.. Yine bir gün, yanındaki kâtib için bana 'Lütfi bey biraz garblı ise de, biz sizinle onun garblılığını tâdil ederiz.' sözünü söylemişti... İsmail Canpolat'ın, Dahiliye Nâzırlığını arzedince 'Ne faide ki kaatil.' cevabını vermişti... Ecnebî işgalinde, bazı sarayların İşgal Kumandanlığınca istenmesi ve buna müteessir olmaklığım üzerine 'Bence Âl-i Osmân'ın mülküne girdikten son-

ra, hudutta bir kulûbeye girmekle, benim sarayıma girmek arasında fark yoktur.' demişti...".

İbnülemin, onun mûsikîde mehareti olduğunu belirterek, "Eserleri üstâdâne idi; Sarayda haftada bir fasıl yapan Muzıka-i Hümâyûn hey'etine, kendi beste ve şarkılarının notasını göndererek 'Eski kalfalarımızdan birinindir; işe yarar bir şey ise çalsınlar, okusunlar, değilse bıraksınlar.' dedirtmiş; onlar da, notaları çalıp okudukça, eski câriyenin, böyle metîn ve dilnişîn eserler ibda' etmesine hayret ederlermiş; bilâhare Pâdişahın âsârı olduğunu anlamışlar.. Bir gün hazinedârlardan bir hanımla konuşurken, 'Pâdişahın hangi sazı çaldığını' sordum, 'Eline hangi sazı alsa, bilerek çalardı; çalmadığı saz yoktu.' cevabını verdi" demektedir.

Dahiliye Nâzırlarından Reşid Bey, Pâdişahı şöyle tasvir etmektedir: "Sultan Mehmed Vahidüddin, uzunca orta boylu, dar omuzlu, vücûdunun yukarısı, aşağısından daha kısa ve öne doğru mâil; el ve ayakları, vücûdu ile mütenasib, nahîf bir zât idi. Çehresi uzun, çenesi binnisbe kısa, dudakları ince, yanakları çökükçe, koyu kestâne rengi gözlerinin parlaklığı az, kaşları siyah, saç ve bıyıkları kırdı. Sakal salıvermemişti. Evsâf-ı maddîyesi bu.. Evsâf-ı mânevîyesi de, hâsıl olan intibaıma göre şu idi: Milletlerin mukadderatına hâkim olanları temyîz edegelen azm-ü sebât ve istihkar-ı hayat gibi meziyetlerden behresi az; belki kibri, nefsini de fedâ edecek kadar hod-endişdi. Tab'an oldukça zekî, fakat fazla müteenni ve müteredditdi. Diyebilirim ki, zihnî idrâk ve intikalde seri'; karar ve harekete batî idi". Bu tavsifin bazı noktaları Ali Fuad Bey'in intiba'lariyle tezat teşkil etmektedir. Kâtibliğini yapan zat, Pâdişahın ahvâline daha fazla muttali olduğu için, onun kavline itibar etmek lâzımdır.

Yine Reşid Bey, Vahidüddin'in efendiliği sırasında, İttihatçıları tenkid ettiğinden dolayı onların hışmına uğrayan ve Çengelköy'deki kendi köşküne sığınan bir mülâzımı, Mahmud Şevket Paşa'nın emrine ve evinin kuşatılmasına rağmen vermediğini, "Bana mensub olan, evime iltica eden, mâsûmiyeti de bence mâlûm bulunan bir adamı, garazkâr düşmanlarına teslim edemem. Cebren içeri girmek isteyenleri vururum. Beni öldürmedikçe, onu alamazlar" diye celâdet gösterdiğini, fakat pâdişahlığında tevehhüme kapıldığını, bunun acîb bir hâdise olduğunu" kaydetmektedir. Esbak Dâhiliye Nâzırının yanıldığı nokta, bir adamın, efendiliğinde celâdete sahip olup da, pâdişahlığında bunu kaybetmesinin mümkün olmadığıdır. Sultanın, makamda iken büyük teenni göstermesi tabiîdir. Çünki, azim bir yükün ve siyaset icabı, çok ince bir oyunun içine girmiştir. Bunu, Reşid Bey de bilir amma, o da sevk-i siyasetle ve zaman icabı olarak tenkidatda bulunmaktadır.

Sultan hakkında, bilâhare yapılmış olan "hiyanet" ithamı, tamamen siyasîdir ve hakikatle bir alâkası yoktur. Hatta, o, devletin ve vatanın kurtulması için, böyle bir ithamı dahi göze alacak azîm bir yükün ve oyunun altına girmiştir. Nitekim, San Remo'daki ıztırabgâhında "Saray ve saltanat yıkılmış ne çıkar; vatan ve millet kurtuldu ya" sözünü söylerken, devlet reîsliği sırasındaki en büyük gâyesinin ne olduğuna da işaret etmiştir.

Sultan, bu gayesini husule getirebilmek için, iki vecheli bir rolün içine girmiştir. Bunlardan biri ecnebilere karşı, diğeri ise, milletine veya daha doğru bir tâbirle, tarihe ve ilâhî varlığa karşıdır. Nitekim, kâtibine söylediği şu cümleler, bu iki vecheli davranışının, kendisine ne kadar azab verdiğini anlatmaktadır:

> *"Ecnebiler pek bî-amân!.. Gece gündüz ne çektiğimi bir Allah bilir, bir ben bilirim. Bizi tazyik ile Meclis-i Meb'ûsân'ı dağıttırdılar. Fikirlerini ihsas değil, âdetâ açıktan açığa ihtar ediyorlar. Ben, meşrûtî bir hükümdar olduğum halde, güyâ mutlak bir hükümdar imişim gibi muamelelerde bulunuyorlar ve doğrudan doğruya bana müracaat ediyorlar. Meşrutiyetten bahsedince 'Hangi Meşrûtiyet?' diye mukabele ediyorlar. 'Karşımızda müracaat edecek kuvvet olarak yalnız sizi tanırız ve sizi pâk addederiz.' diyorlar. Yâni sözlerimizi isgâ etmezseniz, sizi de tanımayız.' demek istiyorlar. İstiklâlimizi kurtarmak için, bizzarure bu hallere tahammül ediliyor. Diğer taraftan, bir şey için kendilerine müracaat edilince 'Henüz münasebât-ı siyasîyemiz iade olunmadı; buradaki memurlarımız, askerî memurlardır.' diye cevap veriyorlar. Ben, milletin ateşli külü üzerine oturdum, taht-ı Saltanatın kuştüyünden minderleri üzerine oturup gömülmedim. Bunlardan kimseye bahsedilemiyor; millete de malûmat verilemiyor. Elbette bir gün tarih, bu hakayiki yazar. Siz, eminim olduğunuz için, bu şeyleri, mahremâne olarak size söylüyorum. Vâkıâ, merhum birader de, dahilî bir kuvve-i gaalibenin taht-ı tazyikinde idi. Lâkin ben, onun kat kat fevkinde olarak, diritnotlariyle mücehhez bir kuvvet karşısında bulunuyorum. Eğer âkılâne, bî-garazâne ve bî-tarafâne idare-i umûr edecek bir halefim olsaydı, ömrümün devr-i âhirinde, bu bâr-i azîmi, vallâhi, billâhi ve tallâhi kabul etmezdim. Taht-ı Saltanat ile teneşir arasında ne kadar mesâfe olduğunu bilirim; siz de gözünüzle gördünüz, bir tarafta taht, bir tarafta tabut duruyordu."*

Yine bir gün, ecnebî askerî mümessilleri, hükûmetin, şiddetli icraatta bulunmasını istiyorlar ve aksi halde, hakkımızdaki hükmün pek vahîm olacağını bildiriyorlar. Bu talep, aslında hükûmeti ve saltanatı, ahâlinin nazarında

sevimsiz göstermek için yapılmıştır ve işgalcilerin, her yerde başvurdukları bir taktiktir. Sultan, başkâtibinin "Efendim! O halde, ne yapılmasını istiyorlar?" sualine, cidden büyük bir şuûrla "Fuad Paşa'nın Şam'da yaptığını yaptırmak istiyorlar" cevabını veriyor.

Başka bir gün, Ermeni vak'aları dolayısiyle, hakikaten idarî mevkiini suiistimal etmiş bir kaymakamın Divân-ı Harb'ce idamı bahis mevzuu oluyor. Burda da ecnebiler tazyikte bulunuyorlar. Pâdişah "şimdi çirkin bir hal karşısında kaldık; ama iş bununla bitmeyecek, tevâli edecek. Onun için, şimdiden önünü kesmek lâzım." diyor ve Makâm-ı Meşihât'dan bu hususa dair fetvâ istiyor. O sıradaki Şeyhülislâm, pek âlim bir zât olan, fakat, ne yazık ki siyasete karışmış bulunan, Mustafa Sabri Efendi'dir. Pâdişah ona "Benim iki sıfatım vardır: biri Saltanat, diğeri Hilâfet. Saltanat sıfatı icabınca, bu hükmü imzada tereddüt etmezdim; çünki, Kanun-ı Esasî ahkâmınca, ben mes'ul değilim. Lâkin Hilâfet sıfatı icabınca, evvelâ Cenâb-ı Hakk'a, sâniyen müvekkilim olan Zât-ı Akdes'e (yani Resulullah'a) karşı mes'ulüm. Siz, Hilâfet sıfatiyle vekilimsiniz; sizi de bu mes'uliyete teşrik etmek isterim. Gerek idam, gerek habs-i medid hakkında verilecek her hükmü, tarafınızdan ayrı ayrı fetvâya rabt etmedikçe imzâ edemem." diyor. Bilâhare de "Bir kaç senedir, nüfus-ı beşeriye çok israf olundu. İdam kararlarında ifrata gidilmemelidir. Benim, Cenâb-ı Hakk'a karşı pek çok şahsî kusurlarım varsa da, o, Halık ile kul arasında bir şeydir. Fakat ben pâk nâsiye ile geldim. Haşre de itimâd-ı tâmmem vardır. Ömrümün eyyâm-ı âhirinde, âhirete kirlenmiş olarak gitmek istemem." sözlerini ilâve ediyor. Bu sözler Pâdişahın, ne derin bir mes'uliyet hissi ile memlû olduğunu gösteriyor.

İzmir'in işgali esnasında, Pâdişah, pek ziyâde teessür ve endişe izhar ediyor. Saraya feryatnâmeler geliyor. İlk ânda bu harekete, hangi devletin giriştiği bilinmiyor. Pâdişah, gece vakti, kâtibini telefonla uyandırarak, hemen haber almasını bildiriyor. İşgalin, Yunan ordusu tarafından yapıldığı anlaşılıyor. Bunun üzerine Pâdişah, yeni Hey'et-i Vekilenin de tâyinini bildiren bir Hatt-ı Hümâyûn neşrediyor. Bunda, işgale temas edilerek "Şu ân-ı mühimde, başlarında milletin sînesinden tahassül etmiş altı buçuk asırlık bir Hânedânın Reîsi bulunan ve nefsince her türlü fedakârlığa âmâde olan Halîfeleri ve Pâdişahları bulunduğu halde, bil-umûm efrâd-ı milletin emel-i yegânesi, hukuk-ı devlet ve milletin tamâmi-i mahfuziyetinden ibaret olduğundan, bu emel-i kudsî-i millînin tatmini için son derece fedakârâne ve azimperverâne sarf-ı mesâî etmenizi sûret-i kat'iyede ihtar ile, her hâl-ü kârda tevfikât-ı ilâhîyeye istinad ve rûhaniyet-i Risâletpenâhîden istimdad eylerim." diye, pek müteheyyic cümleler yer alıyor. Bunun üzerine, İstanbul'da ve sonra buradan yayılarak Anadolu'da protesto mitingleri tertip ediliyor. Bu mitingler-

de, Hatt-ı Hümâyûn zikredilerek "Pâdişahımız da bizim başımızdadır." sözü, bütün Anadolu efkârında dalgalanıyor ve Yunan'a karşı millî mukavemeti hazırlıyor ve başlatıyor.

Pâdişah, bunun akabinde hemen Şûrây-ı Saltanat'ı toplantıya çağırıyor; âcilen lâzım gelen tedâbiri ittihaz etmelerini rica ve muvaffakıyet için Cenâb-ı Hakk'dan tazarrûda bulunuyor. Sonra da, hiç bir te'sir altında kalmadan konuşabilmeleri için, an'ane mucibince, toplantıyı terk ediyor. Kâtibine göre, çıkışında "melûl ve mahzundur; iki gözünden yaş akmaktadır; bu sırada ise 'karılar gibi ağlıyorum' diyor".

Bilâhare, genç kumandanların Anadolu'ya, kuvvetleri başına gönderilmesini teşvik ve tergib ediyor. Meselâ Karabekir, bir cum'a selâmlığından sonra huzura kabul edildiğini ifade ederek:

> *"Pâdişah dahi, sulhün te'mini görülmeden evvel genç kumandanların işbaşından ayrılmaması lâzım geldiğini bildirdi; bilâhare de 'bütün ümidimiz sizlerdedir' cümlesini sarfetti."* demektedir.

Bu suretle Ali Fuad, Re'fet, Câfer Tayyar gibi genç kumandanlar Anadolu'ya gönderilmişlerdir. Yine aynı maksatla, Fahrî Yâver-i Hazret-i Şehriyârî olan Mustafa Kemal Paşa, zâhiren İngilizlerin talep ettikleri silâhsızlandırma ve Rum hâdiselerinin teftişi vazife-i resmîyesiyle Anadolu'ya îzâm edilmiştir. Bilâhare verilen emirlerle, vazife sahası ve selâhiyetleri genişletilmiştir. Kendisine îtâ edilen ferman, maksad-ı aksâyı, yani vatanın düşmandan tahlisini müş'irdir ve aynen şöyledir:

> *"Yâverân-ı Hazret-i Şehriyârî'den Erkân-ı Harbiye Mirlivası Mustafa Kemal Paşa'ya! - Harb-i Umumî'nin Müttefikîn hesabına ziyâı üzerine tahassul eden vaziyet-i siyasîye, ecdâd-ı izâmım mülkünü ve Makâm-ı Hilâfet ve Saltanat'ını müşkil ve tehlikeli bir sahaya sürüklendiğinden, Hükûmet-i Seniye'nin kararı vechile tâyin olunduğunuz mıntıkada âsâyişi te'min ve merzi-i şahâneme mugayir ahvâlin hudûsunu men'ile cümleten def'i sâile bezl-ü cehd-ü gayret ederek, milletimizin masûniyetini te'yid ve mülkümün eyâdi-i mütearrızînden tahlisi için yek-vücûd olarak hareket edilmesini, selâm-ı şahânemle asker ve me'mûrîne ve ahâliye tebliğini irâde etdim.*
>
> *Mehmed Vahidüddîn"*

Pâdişahın bu fermanı ve Mustafa Kemal Paşa'nın yâverlik unvanı, millî hareketin başlıca istinatgâhları olmuştur. Esasen, başka türlü bir hal, ne

mümkündü; ne de muvaffak olabilirdi. Yani, bu hususta, fazla devrimci yazarların iddiaları tamamen yanlıştır ve vukuatla tezat halindedir.

F. Rıfkı, Pâdişahın Mustafa Kemal Paşa'yı Anadolu'ya gönderirken, huzûra kabul ettiğini ve bu esnada:

"Paşa, Paşa! Şimdiye kadar devlete çok hizmet ettin. Bunların hepsi tarihe geçmiştir! Şimdi yapacağın hizmet, hepsinden mühim olabilir. Paşa, sen devleti kurtarabilirsin."

dediğini yazmaktadır. Yine, Kemal Paşa'nın sofra hizmetinde bulunan Cemal Bey, Karabekir'in İstiklâl Harbi'ni düşünenin kendisi olduğunu yazmasına fevkal'âde öfkelendiğini, yanındaki kâtibi Tevfik Bey'e:

"Beni, millî mücadeleyi açmak üzere bunca paşa arasından seçip Anadolu'ya gönderen Vahidüddin'dir. Eğer bu vatanı kurtaran birini aramak gerekirse, Vahidüddin'i göstermek lâzım gelir."

dediğini kaydetmektedir. Çünki Karabekir, kitabında, "M. Kemal Paşa'yı Akaretler'deki evinde ziyaret ettiğini, istiklâl mücadelesi fikrini açtığını, onun 'Bu da bir fikirdir.' dediğini, fakat İstanbul'da Harbiye Nâzırı olarak iş yapmak niyetinde bulunduğunu" yazmıştı.

Bütün bunlar, Sultan Vahidüddin'in, millî mukavemet hareketindeki müsbet rolünü, oldukça açık olarak ortaya koyacak deliller gibi görünmektedir.

İstanbul hükûmeti, o sırada, Mondros Mütarekesi ahkâmiyle bağlıdır. Hükûmet, buna mutavaat ettiğini göstermektedir. Fakat, mütarekenin 7'nci maddesine istinaden Yunanlılar'ın Anadolu'ya çıkarılmasını protesto etmiştir. Anadolu'daki hareket, milletin hareketi olarak görünmektedir. Mütareke ahkâmının ihlâl edildiği iddiasiyle Yunanlılar'a mukavemet başlamıştır. İstanbul, mecburen ve siyaset icabı, yabancılar ve millî hareketçiler arasında bir mevki almıştır. Daha doğru bir tâbirle, İstanbul'da bir hükûmet, Anadolu'da bir hükûmet vardır. Pâdişah, bunlar üzerinde bî-taraf bir mevki almıştır. Anadolu hükûmeti ile ecnebilerin direkt tesiri altında kalan İstanbul hükûmeti arasında muaraza vardır. Fakat ikisi de, Makâm-ı Saltanat ve Hilâfete bağlılıklarını ilân etmektedirler. Böylece hârice ve i'tilâf devletlerine karşı, onların ilân ettikleri sulh esaslarına uygun ve vatanın istihlâsı maksadına ma'tuf bir siyasetin içindedirler. Bu siyaset, maksadında muvaffak olmuş, fakat neticede taraflardan ikisi, feci bir mağlûbiyete uğramışlardır.

O sırada, Pâdişahın ve etrafının ne düşündüğü, Reşid Bey'in *Hâtırat*'ından anlaşılmaktadır:

"(Umumî Harbe Türkiye'nin girmesiyle, muharebenin iki yıl uzadığına kaani olan) *Lloyd George, harbin akabinde, Hind müslümanlarının, Hilâfeti haiz olan Türkiye Saltanatı hakkındaki ısrarlı teşebbüslerinden tevahhuş ederek, hilâfetin Âl-i Osman'dan nez'ini, Osmanlı Saltanatının imhasını iyice kurmuştu. Fakat, müttefiklerinin bu maksada iştirak etmemelerinden endişe ediyordu. Hind müslümanlarının bu gayesinin husulünde göstereceği muhalefetin önüne geçmek için Venizelos gibi, Frow gibi vasıtalara müracaat etti..* (Bir gün Pâdişahın mütereddit suali üzerine).. *Mustafa Kemal Paşa'nın zahirî hâle göre, hükûmet-i merkezîye haricinde diğer bir hükûmet te'sisine çalıştığı ve binaenaleyh hareketinin isyan şeklini aldığı doğrudur. Fakat merkez-i hükûmete mutavaatını izhar etse, ileri sürdüğü dâvada, sözünün ehemmiyeti azalır; ve hâl-ü hareketinden, Mütareke ahidnâmesine göre de, hükûmet-i merkezîyeye mes'ûliyet teveccüh eder. Bundan içtinab için, re'sen hareket ediyor görünmesine, tabiîdir denilebilir. Nitekim İtalya Krallığının teşkiline çalışıldığı zaman, Garibaldi'nin hareketi de böyle idi. Torino'daki hükûmeti, tanımıyor görünerek ve bu görünüşle, Sardunya Kralını harbe girmekten kurtararak, evvelâ Avusturya İmparatorluğu'na, sonra da Napoli Krallığına karşı dövüştü. Nihayet İtalya ittihadı hâsıl olunca, bütün kuvveti, Sardunya Kralına iade etti. İtalyan milletinin tevhidine çalışmış olan Garibaldi gibi, Mustafa Kemal Paşa da, feci bir harbden sonra, hayat-ı siyasîyesi tehlikeye düşen devletin istiklâlini muhafaza nâmiyle meydana atılmış; dahilde kendisine, taraf-ı Şâhâneden verilen müfettişlik fermanına istinat ederek, fakat harice karşı, İstanbul'a gayri merbut gibi görünerek çalışıyor... Devletin muhafaza-i istiklâli gayesinden îtizâl edenler, vatan hissinden mahrumdurlar. Binaenaleyh, halkın bu gayeye vüsul için dâvetine icâbet göstermesi tabiî ve çekilen felâketlere zamimeten bir fedakârlığa daha katlanması zarurîdir. Altıyüz sene sonra, bir Türk şaîrine 'Cihangirâne bir devlet çıkardık bir aşiretden' fahriyesini söyletmiş olan Âl-i Osman'a ihanet, kimsenin aklından geçmez ve durup dururken, böyle bir fiili, hiç bir Türk aklına getirmez."*

İşte Pâdişah, bu tarzda düşünmüş görünüyor.

Ayrıca Sultan, Sevr muahedesini de tasdik etmemiş; şu sebeple bu muahede mer'iyete girmemiştir.

Bu hükümdar hakkında tarih, henüz kat'î hükmünü vermemiştir. Bütün bunları, onun hakkında, siyasî ilcâlarla serdedilen "hıyânet" ithamının doğru olamıyacağını izah maksadiyle yazdık. Osmanoğulları'nın, bu, son ve hem siyaseten, hem de tarihen mağdur Sultanı hakkında geniş tedkikat lâzımdır. Şimdilik bu kadarla iktifa ediyoruz.

Sultan Vahidüddin'in, tenkid edilen en feci hareketlerinden biri de, bir İngiliz gemisine binerek Malta'ya gidişidir. Onun yâverlerinden biri ise, bunu, "Vahidüddin kaçmadı; Pâdişah sıfatiyle kaçmadı. Belki bir fert olarak çıkıp gitti. Ankara'da, 101 pâre top atılarak, Pâdişahlık kaldırılmış, Vahidüddin de tahtdan indirilmişti. O da, üzerinden sıyırdıkları bütün sıfatların içinden, kendisine kalan fert hakkiyle çıkıp gitti" şeklindeki cümleleriyle mazur göstermektedir. Bu da bir izahtır ve Osmanlı Hânedânı'nın iş, kendi şahıslarına teveccüh edince nizamı haleldâr etmeme ve ferdî feragât an'anelerine az çok uygun bir tavzihtir. Fakat, zayıf bir tavzih...

Bu hususta diğer bir rivâyet, Ankara Hükûmeti'nin Fevkalâde Murahhası olarak İstanbul'a gelen ve Pâdişahla görüşen, Re'fet Paşa'dan nakledilmiştir:

"Saltanatın ilgasından 10 gün kadar evvel İstanbul'a gelen Re'fet Paşa, ilga sırasında Pâdişahla görüşmüştür. Pâdişah, memleketten gitmek kararında değildir. B.M. Meclisi'nce verilmiş kararın, hukuk-ı esasîyeye mugayir olduğuna kaanidir. Nitekim sonradan, Hukuk-ı Esasîye müderrisi Celâleddin Ârif'le Lütfi Fikri Bey gibi bazı kimseler, aynı noktalar üzerinde durmuşlardır. Re'fet Paşa, Anadolu'daki efkârın müşevveş olduğunu, belki kendilerinin mahkemeye dahi sevkedilebileceğini söylemiştir. Pâdişah, mahkemeye sevkedilmeye hazır olduğunu, bundan çekinecek bir şeyi olmadığını beyan etmiştir. Bilâhare Re'fet Paşa, Hânedânın, devletin ve milletin selâmeti, ahali içinde karışıklığa meydan verilmemesi için fedakârlıkta bulunmaları lâzım geldiğini tebarüz ettirmiştir. Ancak, bu hassas nokta, Pâdişahın inadını tebdil ettirebilmiş ve memleketi terketme kararını aldırmıştır."

Bu rivâyetin, reviş-i hâdisâta mutabık olduğunu söylemek lâzımdır.

İşte böylece yedi asırlık, çok büyük ve şanlı bir Hânedânın, tarihteki en uzun saltanatı inkıtaa uğramış; sahife-i icraatı kapanmıştır.

EK - 1

PRENS SABAHADDİN HAKKINDA

Prens Sabahaddin nâmıyle anılan zât, siyasî faaliyet ve hareketleri ile pek menfî bir tavra sâhip olmasına rağmen, fikir ve telâkkîleri itibariyle çok ehemmiyetli bir kimsedir. Kendisi, Osmanlı an'anesine göre prens, yâni şehzâde değildir; kız tarafından geldiği için "sultan-zâde"dir. Nitekim yazılarında "Prens" tâbirini hiç kullanmamış; yalnız "Sabahaddin" demekle iktifâ etmiştir. Mensup bulundukları ictimâî mektepler itibâriyle aralarında ihtilâf bulunan Gökalp, belki biraz da alay olsun diye, 1922 yıllarında, kendisinden bahsederken "İnal Sabahaddin" demekte ve "İnal yâhut Yınal'ın eski Türkler'de vâlide cihetinden prens olanlara verilen unvan olduğunu" söylemektedir. Biri Durkheim'e, diğeri Le Play ekolüne bağlı olan şu adamlar, ictimaî telâkkîleri itibâriyle ne derece farklı bulunursa bulunsunlar, ikisi de Osmanlı cemiyetinin çöküş sebeplerini sosyolojik mutâ'lara göre izâh etmek ve aramak için gayret sarfetmişlerdir.

Prens sosyoloji cereyanını bir ictimaî felsefe olarak görmekte, metafiziğe kaçtığını ifâde ederek tenkîd etmektedir. İctimaî müesseseleri sarsıntı içinde bulunan Fransa'yı ıslah etmek ihtiyacı Le Play'ı düşündürmüş; bunun sebepleri ve tedâvisinde ilmî çâreler bulmak için uğraşmıştı. Böyle bir aktüel sâikten, bir ictimaî disiplin vücûda gelmiş ve "Science social=İlm-i ictimâ (sosyoloji)" cereyanı bir mektep hâlinde teşekkül etmişti. Osmanlı inhitatının sebepleriyle meşgûl olan ve bunu düşünen Prens, bu mektebin ilmî telâkkilerini vulgarise eden, halkîleştiren, E. Demolins'in bir kitabını vitrinde görerek alır ve okur. Bu kitap, sonradan Türkçe'ye de çevrilen *Anglo Sak-*

sonlar'ın Esbâb-ı Fâikiyeti nâmındaki eserdir. O sırada İngiltere, dünyanın en kudretli devletidir ve üzerinde güneş batmıyan bir imparatorluk kurmuştur. Nev'i şahsına münhasır olan İngiliz siyasî sistemi ve ictimaî hayatı, bütün dünyada bir hayranlık uyandırmaktadır. İşte bu sâiklerin inzimâmıyle kitabı okuyan Prens, bundan pek müteessir olur ve memleketinin ihtiyaçlarına da çâresâz olduğuna inanır. Science Social müntesibleriyle temaslar kurar ve mektebin diğer neşriyâtını kıraat eder. Bunlardan istifâde ile bir takım fikirlere vâsıl olur. Bu fikirleri Paris'te iken çıkardığı *Terakkî* gazetesinde neşreder. "Adem-i merkeziyet" ve "Teşebbüs-i şahsî" bunlardan yalnız ikisidir ve kanaatine göre, birbirini tamamlamaktadır.

Prens, nahîf bünyeli, zekî, idealist, mütefekkir ve nâzik bir adamdır. Fikren uzak görüşlü ve meslek sâhibi olan bu tip adamlar, siyasî faaliyetlerde umûmiyetle pek kısa görüşlü ve safderûn bulunurlar. Prens de bu tiplerden biridir. Türkiye'nin kurtarılması hakkında sâbit fikirlere kendini kaptırdığı için, bunu destekler görünen gâyet bed-tıynet herifleri dahi kabul eder ve onlara ehemmiyet verir. İsmail Kemal ve sâirleri hep bu zaaflarından istifâde ederek zavallıyı kullanırlar. Onun kitaplarını neşreden ve en yakınlarından biri olan Bosnalı da aynı kategoridendir. Böylece Prens, bilhassa İngiliz ajanları tarafından kullanılan bir kimse hâline gelir.

Prens, bâzan İngiltere'den, bâzan Fransa'dan para talep etmekte, bir çok Jön-Türkler gibi bir devlete yamanmış bulunmaktadır. Bu husus kendisi için çok şâibeli bir noktadır. Maalesef bu tarafıyle müdâfaa edilmesine imkân yoktur.

Prens'in "adem-i merkeziyet" tezi, çeşitli kavimlerden mürekkep Osmanlı câmiasında garip akisler yapar. Müslüman ve hıristiyan ekalliyetler, istiklâl dâvâları için bunun çok güzel bir basamak olduğuna kanaat getirirler ve işi desteklerler. Prens, Osmanlı Devleti'nin dünya siyasî haritasında mühim bir denge unsuru olduğu kanaatindedir ve bunu daha Mısır'da iken "Umum Osmanlı vatandaşlarımıza" nâmıyle neşrettiği bir beyânnâmede açıkça ortaya koymuştur. Bunda şöyle demektedir:

> *"Ortada bir fikir daha var ki, o da, ecnâs-ı muhtelife-i Osmaniye'nin, Balkan hükûmet-i sagîresi gibi, ayrıca kesb-i istiklâl etmeleridir. Lâkin bu küçük hükûmetler, şarkta, mevcûdiyet-i Osmaniye'nin husûle getirdiği muvâzene-i düvelîden istifâde sûretiyle yaşayabiliyor. Harita-i âlemde o muvâzene, Devlet-i Osmaniye zararına tebeddül ettiği gün, anâsır-ı mezkûrenin ihrâz-ı istiklâlleri şöyle dursun, fakat haylî zamandan beri kesb-i istiklâl etmiş Balkan hükûmetlerinin bile âzade-i tecâvüz kalacakları şüphelidir."*

20. Asrın ilk senelerinde söylenmiş şu sözlerin ne kadar doğru bir teşhîs olduğunu, ondan sonraki vukuat tamâmiyle tasdîk etmiş ve küçük Balkan devletleri Rusya'nın basit lokmalarını teşkîl etmiştir. Osmanlı câmiasından ayrılan güney eyâletlerimiz için de aynı hal cereyân etmiş ve etmektedir. Prens'in "adem-i merkeziyet" yâhut "dé centralisme" tezi de, güyâ böyle bir idrâke dayanmakta ve "menâfileri bir olduğu halde müteferrik ve o tefrika yüzünden telâfîsi gayr-i kaabil bir felâkete mâruz bulunan, Türk, Arap, Arnavut, Ermeni, Makedonyalı, Rum, Kürd, Musevî ilh. vatandaşlarımızın kuvvetini bir noktaya cem'etmek ve bu suretle hem bugünkü seyyiata hitam vermeğe ve hem de yarınki hükûmet-i âdilenin temel taşlarını ârây-ı umûmiye-i Osmaniye'nin inzimamiyle vaz'a çalışmak"tadır.

Bu telâkkî, fazla hüsnüniyetle ileri sürülmüş bir asgarî müşterektir. Fakat koskoca devleti teşkîl eden, Osmanlı câmiasını asırlardan beri bir arada tutan müşterek imân ve ona istinad eden köklü askerî, siyasî ve ictimaî müesseseler, bu mihrakından kopmuş yâhut koparılmıştır. Bu mihraka oturtulamıyan her ıslahat teşebbüsü, câmianın ittihadını bozmakta ve ictimaî heyetimizde onulmaz yaralar açmaktadır. Ömrünün en verimli senelerini Türkiye hâricinde geçiren Prens ise, halkın bu müşterek değerlerini, siyasî telâkkîsini, asırlardan beri kökleşmiş devlet an'anesini görememekte, kendi milletine tıpkı bir yabancı gibi dışarıdan bakmaktadır. Görüştüğü kimseler, şöhret ve menfaat budalası, kökünden kopmuş Jön-Türkler'dir. Onun için Türkiye hakkındaki müşâhedeleri ve kanaatleri vâsıtalıdır.

Prens, pek çok dedikodu ve isnadı dâvet etmiş bulunan "adem-i merkeziyet" tezini, meşrutiyetin ilânından sonra, bir kaç defa yeniden tasrîh etmiştir. Varyete Tiyatrosu'nda yaptığı bir konuşmada:

> *"Bâzı vatandaşların adem-i merkeziyeti muhtariyet-i idâre gibi telâkkî ettiklerini, bunun şâyân-ı tashîh olduğunu, adem-i merkeziyetin, adem-i merkeziyet-i siyasiye, adem-i merkeziyet-i idâriye diye ikiye ayrıldığını, İngiltere ile Kanada münâsebetinin birinciye misâl teşkîl edeceğini, kendi görüşlerinin ise hakk-ı teftîşin tekmil vilâyetlere teşmilinden ibâret olup Kaanun-ı Esâsî'nin 108. maddesindeki 'tevsi-i me'zûniyet' tâbirinde sarâhaten mündemiç bulunduğunu"* ifâde etmiştir.

Prens'in bu husustaki örneği de "particulariste formation=teşekkül-i infirâdî"ye sâhip olan İngiltere ve Amerika'daki federatif idârelerdir. Bu idâreler o cemiyetlerin ictimaî bünyeleri ve zaruretlerine göre şekil almışlar ve uzun bir tekâmülün netîcesi bulunmuşlardır. Prens, buna çok ehemmiyet

veren bir ictimaî ekolün müntesibi bulunmasına rağmen, şu mühim noktaya nazar etmemektedir.

Tanzîmat'tan evvelki Osmanlı idâresi, câmiaya dâhil milletlerin ve eyâletlerin mahallî şartlarına ehemmiyet veren bir idâre olmuştur. Tanzîmat'la berâber, idarî merkeziyete dönülmesini tenkîd eden Prens, bu eski Osmanlı idâre usûlünü ne tedkîk etmiş; ne de kendi adem-i merkeziyet telâkkîsini, asırlarca denenmiş bu idâre metodlarına uydurmağa çalışmıştır. Hiç beğenmediği Sultan Abdülhamîd'in dahi, idâre ettiği kavimleri merkeziyet usûlüne göre yönetmediğini, bu hususta an'anevî kaaidelere ehemmiyet verdiğini görmemiş; hattâ görmek bile istememiştir. Bu sebeple kendi ictimaî telâkkîsi noktasından da ciddî bir tezada düşmüştür. İctimaî mutâ'lara uymayan, câmiaya dâhil milletlerin ırkî, mezhebî, tabiî ve ictimaî zaruretleriyle tezad teşkil eden bir adem-i merkeziyet yâhut federasyon görüşüne saplanmış; bunu hayranı bulunduğu particularist formation'a sâhip cemiyetlerdeki şekliyle tatbîk yâhut taklîde kalkışmak gibi bir duruma düşmüştür.

Tanzîmat'tan beri, düvel-i sitte dişlilerinin "idarî ıslahat" nâmıyle bizden istedikleri, bâzan zorla yaptırdıkları da, mahallî idârelerin yaygın hâle gelmesinden başka bir şey olmamış; hattâ Prens'in düşündüğünden daha ehven bir nizamlama teşebbüsü bulunmuştur.

Devletin kudretsizliği, iktisadî, ticârî ve adlî imtiyazlar ve bunları teminat altına alan siyasî muâhedeler, idarî muhtariyetleri siyasî muhtariyete, hattâ istiklâle kadar kaydırmıştır. Bu hareketler 19. asır Osmanlı târihini baştan başa doldurmuş; devlet ve millete pek pahalıya mal olmuştur. O günkü siyasî ve ictimaî vaziyet muvâcehesinde ve bir asırlık târihî netîceler karşısında, adem-i merkeziyet-i idarînin azim tehlikesini kavramamak, ya büyük bir gaflet veya hıyânet eseridir. Prens'te gaflet tamâmen mevcut, hıyanet ise, safderûnluğu ve adam seçememesi yüzünden, dolayısiyle tesirkârdır.

Fakat, "adem-i merkeziyet-i idarî" Prens'in esaslı bir düsturudur ve ona göre "Usûl-i merkeziyet devam ettiği müddetçe vatanımızda fikr-i teşebbüs, mümkün değil ilerliyemez." *Kur'ân-ı Kerîm*'deki "İnne-li'l-insâni illâ mâsâe=İnsan için sa'yinden başka bir şey yoktur." âyeti, teşebbüs-i şahsî'nin lüzûmuna işaret etmekte, bir ferdin âilesine ve hükûmete dayanacak yerde, kendisine güvenmesini söylemektedir. Prens'e göre "Sa'y ile yaşamak bir çok meziyeti icap ettirmektedir; biz ise aldığımız terbiye icâbı bunlardan mahrum bulunduğumuzdan, hükûmet memurluğuna göz dikiyoruz. Lüzûmundan yüz kat fazla memuru olan hükûmete çatmak için de yegâne çâre liyâkat değil, himâye!.. Demek daha cemiyete birinci adımı atarken başkalarının himâyesine sığınıyoruz. Haysiyet-i şahsiyemize bu ilk vedâı ettikten sonra

kayırıldığımız yerde ilerleyebilmek için yine himâyeye muhtacız. Böylece her kademe-i irtifâ bir koltuk değneğine ihtiyaç gösteriyor.. Şahsiyet sâhibi insan yetişmemesinin sebebi buradadır. İşte bu suretle büyük küçük tekmil ricâl-i devlet -istisnâdan kat'an nazar- koltuk değneğiyle yürür ahlâk düşkünlerinden toplanıyor... Bizde kuvve-i icrâiyenin istibdat ve atâletini, istiklâl ve teşebbüs-i şahsîleriyle tâdîl edecek işlek bir sınıf yok! Cemiyetin bunu teşkîle müsâid olan efrâdı hep memur oluyor; hükûmetin meş'ûm himâyesi altında bir müstehlik sınıfı vücûda getiriyor. Müstahsiller, kazandıklarıyle yaşıyan ve memleketi yaşatanlar, köylüler, esnaf ve tâcirler, maddî ve mânevî sermâyeleri bulunmadığı için, tuttukları işi ilerletemiyorlar, hattâ hükûmetin muttasıl artan meş'ûm merkeziyet ve atâletine karşı eski mevkilerini de kaybediyorlar. Binâenaleyh bu felâketin önünü ancak terbiye-i milliyemizi, ihtiyâcât-ı hâzıraya telfîk eylemek, evler ve mekteplerimizde yaşanılan hayatı yeni ve sağlam temellere istinad ettirmekle geçmek mümkün... Bunun da çâresi, müteşebbis ve müstahsilleri çoğaltacak çârelere tevessülden ibâret."

Prens, "Eğer cebhe-i faaliyetimizi bu maksada çevirmezsek, emîn olun, kuru meşrûtiyet, bizi iktisaden olduğu gibi fikren ve ahlâken de son bir iflâsın inkıraz uçurumlarında kül ve kömür olmaktan kurtaramıyacak." diyor.

Türkiye'nin istikbâlinin millî terbiyenin ıslahına bağlı olduğunu söyleyen Prens, terbiyenin iki esaslı kaynağı olan âile ve mektebin vazîfesini yapamadığını dile getiriyor. Okullarda tamâmen nazarî olarak yapılan ta'lîmi şiddetle tenkîd ediyor. Toprağa sağlam bir şekilde yerleşmek lâzım geldiğini, rençberlik derecesinin fevkine yükselemiyen, hâmisiz ve rehbersiz köylü ile, iktisadî mevkileri gittikçe darlaşan şehirli gençler arasında ziraî ve ictimâî münâsebetler vücûda getirerek, Anglo-Saksonlar'da Centilmen sınıfının üzerine aldığı o büyük rolü bu münevver gençlere yüklemek gerektiğini ve bu suretle ictimaî sefâletin menbâı olan "teşekkül-i tecemmüî" (=formation communautaire)'den, saâdet-i ictimaîye hâliki olan "teşekkül-i infirâdî" (=formation particulariste)'ye doğru adımlar atılabileceğini söylüyor.

Prens, Science Social'in "tasnîf-i ictimaîsi olan teşekkül-i tecemmüî ve teşekkül-i infirâdî'ye" çok büyük ehemmiyet veriyor. Bu tip formation'lara sâhip olan cemiyetleri mukayese ediyor, Ona göre Norveç fiyordları, İngiltere ve Kuzey Amerika'da teşekkül-i infirâdî hükümran, bütün doğu ve güney Avrupa ile diğer meskûn bölgelerde teşekkül-i tecemmüî hâkim.

Prens Sabahaddin, üç izahta ifâde ettiği fikirlerini *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? Meslek-i İctimaî Programı* nâmındaki kitabında topluyor ve hülâsa ediyor. Kitaba o günkü elîm ictimaî ve siyasî manzarayı çizerek giriyor.

"Başımızda kopan şu son kıyâmetle (Balkan Harbi) artık herkes görmeğe, anlamağa başladı ki, ne hayat-ı husûsiye, ne hayat-ı umûmiyemiz, hiç birinin hakîkî bir istinadı yokmuş. Ahâli, fırkalar, hükûmet, hep temelsiz, esassız, büsbütün havaî bir hayat yaşıyorlar. Bir kasırga ile savrulan yapraklar gibi, düştüğümüz boşluklar içinde, tutunacak bir şey arıyor fakat bulamıyoruz. Halbuki bizi kurtaracak mesned gözümüzün önünde duruyor. Dün bu nokta-i selâmeti, bu mebde-i halâsı görmeyen, görmek istemiyen gözlerimiz bugün Avrupa'dan koğulduğumuzu, yarın da Asya'dan kovulacağımızı pek âlâ görüyor; fakat merkez-i istinad yine mechûlümüz kalıyor." Ona göre merkez-i istinad Science Social (=İlm-i ictima)'dır.

Sabahaddin, 30 senelik keyfî idâreye karşı ictimaî muhîtimizden iki aksülâmel cereyanı doğduğunu, bunlardan birincisinin umûmî nazariyeler ve indî kanaatlerden; ikincisinin ise ilmî tahlîller ve ictimaî kaanunlardan çıktığını söylüyor ve "Birinci aksülameli tecellî ettiren ve istibdadın bütün mes'ûliyetini bir şahsa yükletmek istiyen İttihat Terakkî zihniyeti mutlakiyet yerine meşrutiyetin, yâni kuvâ-yı umûmiyenin filân şekli yerine falan şeklinin müdâfaasını her yerde devâ sanmış; şekli doğuran aslı kavramak lüzûmunu, istibdât-ı siyasîmizin, doğrudan doğruya hayat-ı ictimaîyemizin zaafından ileri geldiğini, sezmek bile istememişti. Bu yanlış nokta-i nazar, ıslahat nâmına yalnız ihtirasât-ı sefîle-i siyâsiyeye vüs'atler vererek, Türkiye'ye meşrûtiyet ünvanı altında eski devrin en fenâ günlerini zaman zaman arattıracak kadar fecî bir devr-i zulmât ve mesâib daha yaşatıyor." diyor. Yâni meşrûtiyet nâmına İttihatçılar'ca sürdürülen devrin, Sultan Hamîd zamânından en fenâ günleri dahi aratacak kadar berbad olduğunu ifâde ediyor ve "İctimaî hastalığımızın ilmî bir teşhîsi yapılmadıkça reform yâhut ıslahat hakkında dermeyân edilecek fikirlerin hepsinin yanlış, iğfâl edici ve tehlikeli görüşleri çoğaltacağını, bunları tatbîk eden politikacılar ve partilerin, ne derece hüsnüniyetli olurlarsa olsunlar, memleketin batışını sür'atlendirmekten başka bir şey yapamıyacaklarını" söylüyor. Kendisinden sonra çılgın bir körlükle devam eden ve günümüzde de şiddet kazanan reform yaygara ve tatbikatının hakîkî mâhiyetine de böylece ışık tutuyor ve ardı arkası bitmez ıslahat teşebbüslerinin muvaffak olamayışlarının sebeplerini ifâde ediyor.

İlm-i ictimâ (Science Sociale) hakkında kısa ve faydalı bir izâhât verdikten sonra, ictimaî mesleği izâh ediyor. "Islahat (reform) programı yapmanın bir terkîb-i ictimaî vücûda getirmek olduğunu, bunun ise bir tahlîller silsilesinden doğabileceğini, tahlîlin bulunmadığı yerde terkîbin de zarûrî olarak bulunamıyacağını" ifâde ediyor ve "Hâlen tanzîm edilen ve edilmekte olan ıslahat proje ve programları ilmî tahlîllerden çıkma amelî bir terkîb de-

ğil, fakat indî ve büsbütün sathî bir nokta-i nazar mahsûlü!" diyor. Böyle bir ıslahat tatbîkatının dümensiz ve pusulasız gemi ile seyâhata çıkmaktan farklı olmadığını, maalesef politikacılarımız ile partilerimizin hareketlerinin buna benzediğini belirtiyor. "Vâkıa Tanzîmât'tan beri gelen ıslahatçılarımız, samîmî bir emel-i teceddüd besliyor; fakat bunun nasıl husûle geleceğini kat'iyen keşfedemiyorlardı. Yalnız şart-ı terakkî olarak hürriyet, meşrûtiyet, maarif, ahlâk ve nihâyet garblılaşmak lüzûmu dâima ileri sürülüyordu ve el'an sürülmede! Fakat bütün bu iddialar ne cemiyet, ne de onu ıslaha çalışan zihniyeti bir karış ileri götüremedi, çünki teşkilât-ı ictimaiye zikrettiğimiz tezâhürât-ı içtimaiyeden çıkıyor." diyen Sabahaddin, bunları birer birer tahlîl ediyor. Önce meşrutiyet veyâ cumhuriyetin veyâ parlamenter rejimin devâ-yı kül olduğu görüşünü şiddetle tenkîd ediyor ve aynı siyasî rejimlerin ayrı ictimaî teşekküllere sâhip cemiyetlerdeki farklılıklarına işâret ediyor:

"Usûl-i meşrûtiyet İspanya'da da var, İngiltere'de de... Amerika'nın şimâli de cumhuriyetle idâre ediliyor, vasat ve cenubu da. Halbuki şu cemiyetler arasındaki fark kıyâs güdâz. Bu dehşetli farklar, bittabi şekl-i hükûmetlerinin ayniyetinden değil, fakat teşekkülât-ı ictimaîyelerinin gayriyetinden geliyor. Hayat-ı umûmiyeyi hayat-ı husûsiyeye hâkim kılan teşekkül-i tecemmüîde şekl-i idâre, ister mutlakiyet, ister meşrutiyet, ister cumhûriyet hangisi olursa olsun, netîce dâima bir: tegallüb-i siyasî, teseffül-i ictimaî... Bundan dolayıdır ki, yalnız hükûmet şekli yahut kaanunların tebdiliyle hakîkî istiklâle ve terakkîye mazhar olamıyacağımızı izhara başlamıştık... Meşrûtiyette de zulüm, istibdat ve anarşiden bir türlü kurtulunmadığını, çünki teşekkül-i ictimaîmizin tâkip ettiği istikaametin dün ne ise bugün de o olduğunu" söylüyor ve bâzı mütefekkirlerin meşrutiyeti bir devâ-yı kül kabul etmelerini yeriyor; sa'y-i şahsîsine istinad edemiyen fertlerin, hayat-ı umûmiyeyi teftiş ve murakabe edemiyeceğini söylüyor ve *"Biz burada mutlakiyet, meşrûtiyet, parlamentarizm gibi ünvanlar altında gittikçe dehşetleşen sefîl bir hayat-ı esâret, kızıl bir silsile-i fecâyî yaşayıp dururken, Atlas Okyanusu'nun öbür tarafından aynı teşekküle, teşekkül-i tecemmüîye mensup bulunan Meksika Cumhuriyeti'nde de bizimkine müşâbih kanlı menâzırın temâşâgeri oluyoruz."* diyor.

Maârif meselesinin de aynı olduğunu söylüyor ve "Dün nasıl Kaanun-ı Esâsî ve meşrûtiyeti kabul edivermekle memleket kurtulur iddiasında bulunuyor idiysek, bu gün de felâketlerimiz cehildenmiş ve binâenaleyh ıslahatta esas, ahâlimizi tenvîr etmek, ensâl-i âtiyeyi münevver müfekkirelerle techîz edecek bir terbiyeye mazhar etmekmiş kanaatini taşıyoruz; bu kanaat da, ay-

nı kafanın tebdîl-i şekil etmesinden başka bir şey değil! Çünki tefevvük-i ictimaîyi teminde eşkâl ve vesâit-i hükûmet ne kadar âcizse, maârif de o nisbette âciz." diyor. Bu hususta münevver Yunan'ın yarı câhil bir köylü derecesinde kalan Romalılar'a yenildiğini, bunun cehlin ilme galebesi değil, ziraat üzerine müesses metîn bir teşekkülün, ticâret üzerine kurulu zayıf bir teşekküle galebesi olduğunu söylüyor.

Mütefekkirlerimiz nazarında ictimaî problemimizin sâdece bir maârif meselesi olarak görüldüğünü, garbın fâikiyetinin bir fikir üstünlüğü, ictimaî hâlimizin ise cehil mahsûlü zannedildiğini ifâde ediyor. Bunun yanlış olduğunu ileri sürüyor, meselenin bir okuma yazma meselesi olmadığını söylüyor ve "Memleketimizi, hattâ bütün şarkı hâl-i tedennîden kurtarmanın okuyup yazmayı kolaylaştırmak, harflerin şeklini değiştirmekle bile kaabil olacağını düşünen zevâtın iddiaları, bu tarz-ı telâkkînin hüsnüniyet ashâbını hakîkatten uzaklaştırmağa ne derece müsâit olduğunu göstermeğe kifâyet eder." diyor. Harfleri değiştirme fikrine saplananları pek acı tenkîd ettiği gibi, mekteb-i ibtidaîye hastalığına yakalananları da yeriyor.

> *"Milletlerin ahvâlinde en derin tahavvüller ve en büyük inkılâpların ancak tahsîl-i ibtidaî sâyesinde vuku'a geldiği zu'muna düşüyoruz. Görülüyor ki, bizde tahsîl-i âlî gibi, tahsîl-i ibtidaî de siyasî bir şekil alıyor ve onun için muallimlere hükûmet kuvveti ile âile babaları fevkinde bir mevki' te'min edilmek, yalnız çocukları tedrîs değil, babalara da fikrî ve siyasî rehberlik gibi büyük bir vazîfe tahmîl olunmak düşünülüyor. Hâlbuki tesiri âile terbiyesinin ve muhît-i sâ'yin icâbâtına tâbi bir mektep varsa, o da şerâit-i mevcûdiyeti tebdîl ve tahvîle vâsıta olacağını zannettiğimiz ibtidaî mekteplerdir, bunların bir muhît-i terbiyevî teşkîl etmesi mümkün değil."*

diyor ve bugün dahi kat'iyen kavrıyamadığımız çok ehemmiyetli bir noktaya işâret ediyor.

Fransa'nın yalnız âile ihtiyâcını temine mâtuf ziraatle iştigâl eden yerlerinde yapılan bir sosyal araştırmayı zikrediyor ve bu mahallerde ilk mektep tahsilini pek parlak bir surette ikmâle muvaffak olan çocukların askere gittikleri zaman, imzâlarını atmaktan âciz hâle gelmiş olduğunun ekseriyâ müşâhede edildiğini kaydediyor. Fakat şehirlerde sanâyi ve ticâretle uğraşanlarda meselenin başka olduğunu söylüyor. Türkiye'nin ictimâî geleceğinin, memur namzedi olan münevverlerin çoğalmasında olmadığını, istikbâle mâtuf çalışmalarını teşebbüsleriyle terakkîye sevkedecek müteşebbislerin yetişmesine bağlı olduğunu zikrediyor.

Aynı dînlerin de muhtelif ictimaî teşekküllere göre tefsîre uğradıklarını söylüyor. "Meselâ Katolikliğin İspanya ile Fransa'daki tesirleri başka, şimâlî Afrika'daki tesiri yine başka. Teşekkül-i tecemmüîye mensup olan İspanya ile iki teşekkülün karıştığı Fransa'da dîn, kuvve-i icrâiyeyi ele geçirmeğe yarar bir vâsıta-i siyasiye, bir âlet-i tahakküm şeklinde tecellî ettiği halde, infirâdî Amerika'da hâssaten bir âmil-i terbiyevî, bir istinadgâh-ı vicdânî oluyor. Câlib-i dikkattir ki, Fransa'da bugün dinsizlik bile bir cereyân-ı siyasî mâhiyetini almış ve kendi sırasında kuvve-i icraiyeyi yakalamağa yarar bir vâsıta-i tahakküm hâline geçmiş. Protestanlık da böyle, muhît-i tecemmüîde müstebid, muhît-i infirâdîde hürriyetperver!" diyor. Meseleyi İslâmiyet'e getirerek "Şu halde dîn-i İslâm'ı mâni-i terakkî zannedenler, bu zanlarında tamâmen aldanmış oluyorlar; mâni-i terakkî olan dînimiz değil, fakat teşekkül-i ictimaîmiz." diyor.

Bir takım ricâlin ve partilerin netîceyi sebep zannettiklerini anlatarak, "Programları hâdisâtın esbâb-ı asliyesine nufûz eden ilmî tahlîllere değil, fakat muakkiplerini hüsnüniyetlerine rağmen hatâdan hatâya, iflâstan iflâsa götüren, indî tahminler, sathî faraziyelere istinad ediyor. İşte muhâfazakârlık, liberallik, demokratlık, sosyalistlik, teceddüt yâhut milliyetperestî gibi nazariyeler, hep tahlîl-i ilmî yokluğundan, mütefekkirlere yerleşmiş kanaatleri birer hakîkat-i müselleme addederek, onlardan istidlâl tarîkiyle hükümler çıkarmak usûl-i sakîminden neş'et ediyor." diyor. Lâlettâyin garblılaşma lüzûmundan bahsedenlerin, meseleyi en sathî bir nazarla gördüklerini söyliyerek, "Hiç bir milleti taklîde kalkışmakla, o millet olamıyacağımız, esâsen olmaklığımız da şâyân-ı temennî bulunmadığı gibi, yalnız milliyetimize sarılmakla da olduğumuzdan fazla hiç bir varlığa temellük edemeyiz." kanaatini serdediyor. "Muhîtimizde garblılaşmak fikrinin, memleketimizi garbın vesâit-i maddîye ve mânevîyesiyle techîz mânâsına alındığını, müterakkî memleketlerde olduğu gibi, Türkiye'de de yollar, şoseler, demiryolları, limanlar, kanallar, dritnotlar yaparsak garbın seciye-i medenîyesine erişilebileceğinin zannedildiğini söyliyerek, bunların hakîkî sebepler olmadığını, tezâhürât ve netîce olduğunu" ileri sürüyor. "Meselenin taklîdçilik olmadığını, icâdlar, ilmî ve sınaî keşifleri vücûda getiren kaabiliyete ve kudrete temellük olduğunu, yoksa bugünkü medeniyetin eserlerini tanzîr ve taklîd etmekle onun derecesine varmak şöyle dursun, uzaklaşmakta devâmımızın mukarrer olduğunu" ifâde ediyor. Bilâhare uzun boylu, yukarıda da naklettiğimiz maârife âit görüşlerini anlatıyor.

"Tanzîmat'ın mâhiyetinin merkezî bir teşkîlât-ı idâre olduğunu, bunda tecemmüîliğin infirâdî cereyana karşı aksülamel gösterdiği Fransa'nın örnek alındığını, ordaki kaanunşinâsların yerini de bizde kaanun nakilcileri ve mü-

tercimlerinin tuttuğunu, eskinin kudret-i bedeniye ve cengâverâneye dayanan neslinin yerine artık tertîbât-ı nazariye ve kaanun kuvvetiyle memleketi sevk ve idâre dâiyesinde bulunanların geçtiğini" yazıyor. "Zâbitân, hâkimler ve mülkî memurların bizim gibi memleketlerde zarurî olarak siyâsetin içinde bulunduklarını söylüyor. Bu mücâdeleye tabiatıyle ordunun da karıştığını, binâenaleyh ordunun dâhilde siyâsetin nâzımı olacak bir mevki işgâl etmesinin, meselâ bir zamanlar denildiği gibi nigehbân-ı meşrûtiyet olmasının, yâni hükûmetin orduya dayanmasının cemiyetimizin zayıf bir nümûne-i ictimaîye mensûbiyetini isbat ettiğini" söylüyor.

* * *

Onun, hülâsaten naklettiğimiz şu görüşleri, ne derece kıymetli bir mütefekkir olduğunu açıkça gösteriyor. 19. Asır Osmanlı târihini baştan başa kaplıyan ve günümüzde dahi devam edip giden reform terâneleri ve teşebbüslerinin muvaffakıyetsizlik sebeplerine işâret ediyor. Cemiyetimizin "tavsîf-i husûsî=Monographie"ler yapılarak, ilmî bir şekilde tahlîl edilmeden düzenlenecek ıslahat programlarının, indî mütâlaalardan ileri geçemiyeceğini, tatbîkatının ise toplumumuz için pek tehlikeli netîcelere kadar varacağını anlatıyor. Onun bu görüşü, son teceddüt târihinin neden bir fetret devri olarak ortaya çıktığını da gösteriyor. Prens'in kendisi de Türkiye'ye âit monografilerle meşgûl olmamış; böyle bir araştırma hareketinin içinde bulunmamış; yâhut istediği halde buna imkân bulamamıştır. Bu sebeple fikirleri yalnız müşâhedelerden ibâret kalmıştır. Hayatının büyük kısmını memleket hâricinde geçirdiği için, bu müşâhedeler de canlı değil, vâsıtalı olmuştur.

E. Demolins'in bir çok monografilerden çıkardığı ve teşekkül-i tecemmüî (=formation communautaire); teşekkül-i infirâdî (=formation particulariste) cemiyet tasnîfine çok büyük ehemmiyet vermiş; hemen bütün fikirlerini bu tasnîf üzerine binâ etmiştir. Ona göre, maârif, idâre, mâliye, hukuk ıslahatı infirâdî teşekküle sâhip bir sosyal bünye vücûde getirmek için yapılmalıdır. Yâni ictimaî yapıyı değiştirmek lâzımdır. Prens bunu mümkün görmekte ve cemaatçi teşekküle sâhip olan Cermenler'in, Norveç fiyordlarının tabiî ve coğrafî tesiriyle infirâdî teşekküle geçtiklerini söylemektedir. Orada coğrafî muhîtin husûle getirdiği bünye değişikliğini, ictimaî tedbîrlerle yapmak mümkündür, demektedir.

Türkler, coğrafyaya âdeta meydan okumuş bir kavimdir. Orta Asya'dan çıktıkları halde Anadolu'yu vatan edinmiş; Avrupa ortalarında, Afrika ve Orta Doğu'da hâkimiyet kurmuşlardır. Bu coğrafya değişiklikleri ictimaî heyet üzerinde tâdilât yapamamıştır. Coğrafyacı ekol de denilen mektebe göre bunun sebebi, Türkler'in yaylalar ve otlaklar yolunu tâkip etmeleridir. Yâni Os-

manlılar'ın Viyana'ya ve Lehistan içerlerine sefer etmeleri, Avrupa'da siyasî hükümranlık kurmaları, Kuzey Afrika'yı, Yemen'e kadar uzanan bütün Arabistan'ı hâkimiyetlerine geçirmeleri yayla ve otlak ihtiyâcını tatmîn gibi gâyet âdî ve primitif bir sebeple izah edilmektedir. Bütün bu siyasî ve ictimaî hâkimiyetler, istilâ edilen topraklarda ve şehirlerde Türkler'in büyük kitleler hâlinde yerleşmeleri, buralarda yüksek kültür, san'at ve sosyal müesseseler vücûda getirmeleri, bütün bir Avrupa'ya karşı çıkan Osmanlı gücünün mesnedini bu sitelerin teşkîl ettiği düşünülmeden, âdeta Türk'ün hâlâ göçebe olduğu ve nomad husûsiyetlerini muhâfaza ettiği iddia edilmektedir. Halbuki Türkler'in Horasan'dan inip Anadolu'yu istilâ ettiklerinde dahi, hepsi göçebe değildir. Nitekim Neşrî, Oğuz Han'dan bahsederken *Târîh-i Muhtar*'dan naklen:

> *"Etrâk ki vardır, esnâf-ı kesîredir; bâzısı ashâb-ı müdûn ve hüsûndur ve bâzısı ashâb-ı veberdir yâni derim evleriyle ruûs-ı cibâlde ve sahralarda mütemekkin olurlar."*

demekte, şehrîliğin Türkler arasında pek eski zamanlardan beri mevcut bulunduğuna da işâret etmektedir.

Osmanlılar devrinde hemen bütün Balkan ve Anadolu şehirlerinde kesîf bir Türk nüfûsu vardır. Avrupa'da büyük devletler kurmuş olan Türk aşîretleri, Cermenler, Anglo-Saksonlar'la Franklar da aslında göçebedirler. Türkler'in bütün bu coğrafya parçaları üzerinde yayılmaları ve buralarda büyük devletler kurmaları, teşekkül-i tecemmüîlerini bozamamıştır da, alınacak bir kaç idarî, siyasî ve terbiyevî tedbîr mi buna sebep olacaktır?

İctimaî bünyeyi değiştirmek kolay ve mümkün müdür? Prens, bu suâle evet demesine rağmen, bünye değişikliğinin büyük ve kitlevî misâllerini târih kaydetmemektedir. İctimaî yapıyı değiştirmeye kalkmak çok güç, âdeta imtinâ edilmesi gereken bir iştir ve bizzat ictimaî ilme zıttır, hattâ abesle iştigâlden başka bir şey değildir. İlim, hâdiseler arasındaki münâsebetleri tesbit etmekle mükelleftir; hâdiselerin mâhiyetini değiştirmeğe kalkmak ilmin işi değildir. Demir ve altının şu kadar sıcaklık derecesinde, şu nisbette uzayacağını ilim gösterir; fakat demiri altın yapmak onun işi değildir. Cemaatçi teşekküle sâhip bulunduğumuzu söylemek, bir izâhtır; fakat bütün felâketleri buna raptetmek ve ictimaî bünyeyi dahi değiştirmeğe kalkmak, kendi kendimizi inkâra kadar varabilecek bir yanlışlıktır. Kaldı ki, bir ecnebî muharrir "Yemen, Mezopotamya, Küçük Asya ve Arnavutluk ile olduğu gibi, Büyük Britanya, Hindistan, Kanada ve Avustralya ile de mütecânis bir devlet vücûda getirilemiyeceğini, birbirinden başka halkları aynı kaanunlara tâbi

tutmanın imkânsız olduğunu" yazmakta, "İngiliz ve Türk seciyeleri birbirine pek benzer. Sükûnet, soğukkanlılık, an'ane saygısı, dînî düşüncelere bağlılık, bu iki millette müşterektir." demektedir. Yâni infirâdî teşekküle sâhip olan İngilizler'le, tecemmüî yapıya mâlik olduğu söylenen Türkler'in, karakterleri itibâriyle birbirine benzediğini ileri sürmektedir.

Diğer taraftan târih, cemaatçi tipe dâhil olduğu söylenen milletlerin kurduğu büyük devlet ve medeniyetlerin de bir aynasıdır. 19. asırdan beri bir fâikiyet gösteren Anglo-Sakson ve Anglo-American tipinin ilelebed bunu devam ettireceğini ifâde de kehânet-furuşluktan başka bir şey değildir. 19. Asırdan beri bu içtimaî tip tesirkâr görünmüş; dünyanın hayranlık nazarlarını celbetmiştir. İctimaî sarsıntılar içinde bulunan cemiyetlerin bâzı mütefekkirleri, İngiltere'yi nümûne olarak görmüşler ve onun siyasî sistemine benzer bir idâreyi, ıslah çâresi olarak düşünmüşlerdir. Bu tesir, İngilizler'in muvaffakıyeti ve kudreti nisbetinde artmıştır. Fakat o cemiyetlerin ictimaî realitelerine uymayan bu özentiler, hüsranla netîcelenmiş; taklîde kalkışılan topluluklarda onulmaz yaralar açmıştır.

Prens'in görüşlerindeki şekilcilik çok şâyân-ı dikkattir ve cemiyetimizde bir hayli tesirler vücûda getirmiştir. Bunun en mühim sebebini, iki asırdan beri tatbîk edilen ve halkça tutulmayan reform hareketlerine, taklitçi inkılâp ve yenileşme çabalarına tam bir protesto olduğunda aramak lâzımdır. İtiraf etmek lâzımdır ki, bu görüşler bizi de epeyce zaman sarmış ve üzerinde düşünmeğe sevketmiştir. Târihimizle iştigâlimiz, içinde yaşadığımız cemiyet ve milletimiz hakkındaki müşâhedeler bu telâkkîmizi tâdile sevketmiş ve bizi ayrı netîcelere ulaştırmıştır. Kanaatimize göre, Osmanlı Devleti, târihin kaydedebildiği ve "devlet" vasfına en lâyık, pek azim ve çok kudretli bir teşekküldü. Üç asır gibi uzun bir zaman parçası içinde cihanın en büyük kudreti olarak devam etmişti. Bu kudret, dünyanın bütün güçlerine karşı mevcudiyetini muhâfaza edebilecek, hattâ onları yenebilecek kadar büyük bir kudretti. Avrupa'ya adımını attığı andan itibâren, karşısında ehl-i Salîp nâmıyle bir devletler ittifakını görmüş ve bunlara karşı asırlarca zafer kazanmıştı. Bu büyük zaferler ve muhârebeler, Osmanlı heyetinin inanışı, devlet sistemi, teşkîlâtı, maârifi, tekniği ve iktisadî gücünü açıkça gösteren ve onun üstünlüğüne işâret eden çok büyük imtihanlardı. İdâreciliği ve adâleti ile meşhûr Osmanlı ricâli, nâ-mağlûb Osmanlı kara ve deniz orduları, her çeşit üstünlükle muttasıf, kaynaşmış bir heyet-i ictimaîyenin mümessilleriydi. O zamanlar da "Osmanlılar'ın esbâb-ı fâikiyetini" araştıran batılılar vardı. Fakat, burada sayılması mümkün olmayan muhtelif sebepler ve târihî kader, bizi bir kaç mağlûbiyete sürükledi; batının üstünlüğünün sebepleri üzerinde durduk. Önce askerî müesseselerimizden şüphelendik ve bunları tâdile çalıştık. Aksi

netîce alınca da, cemiyetimizde kökleşmiş en büyük millî ve askerî müessesemizi yıktık. Artık şüphe ve inkılâp mikrobu mütemâyiz zümremize nufûz etmişti ve hastalık seyrini icrâ edecekti. Kılık kıyâfetimizden başlıyarak her şeyimizi değiştirmeğe kalktık. Bütün millî değerler ve müesseseler kaka olmuştu. Bunları ne kadar çabuk yıkarsak o kadar ilerliyeceğimiz gibi sakîm bir fikre kapıldık. Kültür ve medeniyetimizin vâsıtaları da dahil, her şeyde inkılâp yapmağa kalkıştık. Dış güçlerden de destek alan bu hareketler, idâreci ve mütemâyiz zümrelerle, geniş halk ve millet toplulukları arasında fecî bir münâferet doğurdu ve bizi dâhilî karışıklık ve sarsıntıların tâ göbeğine attı. Böylece her şeyiyle sarsılmış; kuvveti ve imânı zaafa uğramış bir millet hâline geldik.

Bütün bu siyasî inkılâpların ve ictimaî sarsıntıların arasında, millî benliğini ve değerlerini muhâfaza eden, eski büyük hâtıralarına bağlı, teşekkül etmiş bir azim millet bulunduğu, uzayıp giden asırlık hâdiseler muvâcehesinde, zaman zaman meydana çıktı. Dünyanın başka bir milleti, bu mekanik baskı ve tecrübe kıskacından sağlam çıkamazken, Türk'ün hâlâ sâfiyetini muhâfaza edebildiği görüldü. Bu, millet olarak tek ümîdimizdir.

Türkiye bugün dahi yeni tecrübelerin içindedir. Eğer başımıza büyük bir felâket gelmeden, teşekkülü gözle görülür hâle ulaşan, millî değerlere bağlı bir aydın zümre rehberlik sıfatına sâhip olabilirse, Prens'in tâbiriyle "Türkiye kurtulma yoluna" girer ve dünya yüzündeki eski büyük mevkiine kavuşabilir. Çünkü milletimiz, bir asker gibi disipline âşık, millî nizâma âdeta insiyâken merbut, büyük istikbâle namzed bir topluluktur.

"Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?" müellifi, karışık siyasî bir vasat içinde, sosyal ıslahat mevzuuna dikkati çekmiş; buna ilmî çâreler bulmağa uğraşmış kıymetli bir adamdır. Onun hayâtı pek dağdağalı geçmiştir. Meşrutiyetin ikinci defa ilânından sonra memleketine dönmüş; faal siyâsete karışmamakla berâber, bir çok hücumlara uğramış; bir sene sonra 31 Mart hâdisesi sebebiyle ithâm edilmiş ve yeniden gurbet yollarına düşmüştür. Mütâreke senelerinde yurda dönmüş; bir kaç sene sonra Osmanlı hânedanına mensup diye, yeniden ve bir daha gelememek üzere, vatan-cüdâ bırakılmıştır. Hayatının son senelerini pek güç geçim şartları içinde geçirmiş; bir aralık Neuchatel'de bir kilisenin iânesine muhtaç hâle dahi gelmiştir. 1948 senesi içinde, pek acı ve ıztıraplarla dolu hayatı bitmiştir.

Ölümünden bir kaç ay önce, Türkiye'de o zaman cereyân eden hâdiseler hakkındaki görüşünü açıklamış; "Türkiye'nin kurtulmasının sâdece bir seçim meselesi olmadığını" söylemiş ve "Açıkça itiraf edelim ki, Türkiye'de hiç bir zaman demokrasi olmamıştır ve bu gidişle olamaz da." kanaatini serdetmiş-

tir. Bunun ancak "İctimaî meslek"in çizdiği yollar tâkip edildiği takdîrde gerçekleşebileceğini ifâde etmiştir. Nitekim *Tecrübî Sosyoloji*'nin müellifi olan Paul Descampes da, daha 1911'de yazdığı bir eserde "Terbiye meselesi yalnız Fransa için değil, öteki Avrupa memleketleri için de mevzûbahistir. Rusya'dan sonra ihtilâl Türkiye'ye nufûz ediyor. O kadar ki, Le Play artık şark memleketlerini istikrarları dolayısıyle öğemiyecektir. Bununla berâber, şarkta başgösteren buhranın gecikmesinden ötürü, şark memleketleri garbdaki tecrübelerden faydalanabilir ve düşülen hatalardan çekinebilirler. Türkiye ne parlamentarizm, ne de diğer memleketlerden kopya edilmiş müesseselerle yenileştirilemiyecektir. Bunun için tek yol yeni insan tipleri hazırlayacak bir terbiye politikasında bulunmaktadır. Cemiyetimizin en harâretli uzuvlarından biri olan Prens Sabahaddin bu noktayı çok iyi anlamış bulunuyor. Onun şahsî müdâhalesiyle yapılması mümkün olan şey yapılacak, bu suretle muhterem üstadın son arzularından biri de talebesi tarafından gerçekleştirilecektir." Prens, bu ifâdelerden de anlaşıldığı üzere, maârif ve terbiye sahasında, alınması icap eden tedbîrleri düşünmüş; yapılacak ıslahatın istikameti için bir hayli kafa yormuştur. Hürriyet nizâmını bu tip bir mütemâyiz ictimaî zümrenin mevcûdiyetiyle tev'em görmesi de çok şâyân-ı dikkattir.

O, maârifin millî husûsiyetlere bağlı ve halka rehberlik edecek, şahsîyetli ve müteşebbis bir elite şiddetle ihtiyaç görmektedir. Maalesef bu kıymetli mütefekkirin, diğer sahalarda olduğu gibi, maârif husûsundaki teklifleri de dinlenilmemiştir. Türkiye'nin kurtulması, teâlîsi ve tekâmülü için düşünen, çalışan şu kıymetli adam, vatan hasreti içinde ölüme terkedilmiş ve memleket onun ilmî hizmetlerinden bile uzak bırakılmıştır.

EK - 2

SAÎD HALÎM PAŞA ve ESERLERİ HAKKINDA

Saîd Halîm Paşa'nın, *Meşrûtiyet, Buhran-ı İctimâîmiz, Buhran-ı Siyâsîmiz, Buhran-ı Fikrîmiz, Mukallidliklerimiz, İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiye, İslâmlaşmak ve Taassub* gibi risâle çapında eserleri mevcuddur. Bunlardan bir kısmı *Buhranlarımız* nâmıyle bir kitapta toplanmıştır. Paşa'nın bilhassa *İslâmlaşmak* adındaki risâlesi, Türkiye üzerinde tedkîklerde bulunan batılıların dikkatini çekmiştir. Nitekim G. Jaschke, bunun bir "program yazısı" olduğunu söylemektedir. F. Taeschner, "Onun temiz bir politikacı olduğunu, teolog olmadığını, kendi idealini değişmez İslâmî prensiplerde bulduğunu" kaydetmektedir. Batılı müşâhidler onu ve İslâmî cereyan müntesiplerini umûmiyetle, bir İslâm reformcusu olarak görmektedirer. Tabiî bu tâbir ve tavsîf hakîkatte yanlıştır. Bâzıları ise daha doğru bir tâbir kullanarak "İslâmî ıslahat (reform)" istediklerini söylemektedirler. Aslında onlar, İslâm'ın rûhuna ve idealine uygun ictimaî ve siyasî bir ıslahat istemişlerdir. Hiç bir zaman İslâm akîdelerinde, İslâm şerîatinde bir ıslahat yapalım dememişlerdir. Böyle bir düşünceden de tamâmen berî olmuşlardır. Onlar cemiyette yaşayan ve hâkim bir vasfı hâiz olan İslâm'ın imânî, ictimaî, hattâ siyasî prensiplerine istinad edelim demişlerdir. Prens Saîd Halîm Paşa da bu İslâmî cereyanın müntesiplerinden biridir. Nitekim A. Fischer'in 1927'deki müşâhedesi ve mütâlaası çok enteresandır. O, derin müşâhedelerine istinâden "Reîsliğini M. Saîd Halîm Paşa'nın teşkîl ettiği, İslâmî ıslahat hizbi ile, onların organı olan *Sebîlürreşad* sahneden kaybolmuşlardır. Fakat 'İslâmlaşmak' yazısının ihtivâ ettiği düşünceler, Türk münevverlerinin geniş muhîtinde muhakkak ki, gizli bir şekilde yaşamaktadır.

Eğer extrem nasyonalizmin yerine İslâm'ın ruh ve ideali için oldukça anlayışlı bir cereyan geçecek olursa, o zaman bu düşünceler, yeniden doğuşlarının mes'ûd bayramını tes'îd edeceklerdir." demekte ve şâyân-ı dikkat bir mütâlaa ileri sürmektedir.

Paşa'nın, şarkiyâtçıların dikkatini çeken *İslâmlaşmak* risâlesinde ileri sürdüğü fikirler üzerinde biraz durmak lâzımdır. O, önce, "kendisinin İslâm kavimlerinin selâmetini, onların hakkıyle İslâmlaşmalarında gördüğünü" söyleyerek, bundan anladığı mânâyı "İslâmiyet, kendisine has i'tikaadiyâtı, o i'tikaadiyât üzerine müesses ahlâkiyâtı, elhâsıl o ictimaîyâttan doğan siyâsiyâtı ihtivâ etmek itibâriyle en mükemmel ve en nihaî kemâli hâiz bir dîn-i insânîdir." diye ortaya koyuyor. "İslâm'ın bu vasfıyle bir takım temel âmillerin toplu bir bütünü olduğunu, insan hayatını sevk ve idâre ettiğini, bu âmillerin diğerlerinden müteferri olmakla berâber, hey'et-i mecmualarının mütecânis, mükemmel, ayrılması ve bölünmesi kaabil olmayan bir kül husûle getirdiğini" söylüyor. İslâm'ın "tıpkı bulunduğu şahs-ı mânevîde olduğu gibi, fikrîye (=idealisme) ve isbâtîye (=positivisme) gibi mezhebleri de câmi olduğunu, tecrübî ve maddî ilimleri, metafizik inanış ve nazariyeleri, insanın idrâkine sığan ve sığmayan hakîkatleri hep birden hâiz" bulunduğunu ifâde ediyor ve "O ne tamâmiyle fikrîye, ne de tamâmiyle isbâtîye olmayıp, her ikisidir." diyor. Onu, bu iki mezhebden biri veya diğeri telâkkî etmenin mevcûdiyetini inkâr etmek olduğunu ifâde ederek, "Binâenaleyh bizim için İslâmlaşmak demek, İslâm'ın i'tikaadiyâtını, ahlâkîyâtını, ictimaîyâtını, siyâsiyâtını dâima zaman ve muhîtin ihtiyacâtına en muvâfık bir surette tefsîr ederek, bunlara gereği gibi tevfîk-i hareket etmekten ibârettir." diyor. Sonra da şöyle devam ediyor:

> *"Kendisinin müslüman olduğunu söyleyen bir adam, kabul etmiş olduğu dînin esas prensiplerine göre hissetmedikçe, ona göre düşünüp, ona göre hareket eylemedikçe, yâni İslâm'ın ahlâkiyâtına, ictimâiyâtına, siyâsiyâtına tamâmiyle kendini uydurmadıkça yalnız müslümanlığını itiraf etmekle bir şey kazanamaz, hiç bir saâdet de elde edemez. Bir Kant'ın yâhut bir Spencer'in ahlâkiyâtına inanan, bununla berâber sosyolojide Fransız'ın, politikada İngiliz'in telâkkî tarzını kabul eden bir müslüman, ne kadar mütebahhir âlim olursa olsun, ne yaptığını bilmeyen bir kimseden başka bir şey değildir. Bir adamın zihninde mütenâkız, müteârız, gayr-ı kaabil-i imtizâc bunca şeyler çatışma hâlinde bulunmakla, yer yer, yine hepsi birden yanyana durup durursa, artık o adam, ne kafada, ne vicdanda olmak lâzım gelir, tasavvur edilsin! Çinliler'in ahlâkiyâtını, Hindliler'in ictimaîyâtını, Meksikalılar'ın*

siyâsiyâtını kabul eden bir Fransız yâhut Alman, acaba ne olabilir? Mâdemki, bir Fransız yâhut Alman gibi hissetmiyor, düşünmüyor, hareket etmiyor; kullandığı lisan Almanca ve Fransızca olsa da, o ne Alman ne de Fransız'dır."

Böylece İslâmlaşmaktan ne anladığını ortaya koyuyor. Bilâhare İslâm'da i'tikaadiyât ve ahlâkiyâtı anlatıyor: "İslâm'da İctimaiyât" isimli fasılda "İslâm cemiyetinin yüksek, orta ve avam olmak üzere üç tabakaya ayrıldığını" söyleyerek, müslüman cemiyetlerinde daha fazla hürriyet, daha fazla müsâvât temini maksadıyle siyasî ve ictimaî ihtilâller görülmediğine nazar-ı dikkati celbediyor. "Cemaat-i İslâmiye arasında, yüksek tabakalar demokrasiye, aşağıdaki tabakalar ise aristokrasiye mütemâyil bulunurlar." diyor. "Yüksek tabakalar demokrattır, zîra zaîflerin hakkını müdâfaa ve içinde yaşadıkları, cismânî ve ruhânî halleri ve şartları ıslah ederek müşterek saâdetin tahakkukunu te'mîn ederler. Aşağıdaki tabakalar aristokratik hissiyât besler. Şu itibârla ki, ihrâzını arzû ettikleri ve saâdetlerini ancak orada gördükleri tefevvuk-ı şahsîyi, hürmetlerle, takdîrlerle kabûl ederler. Cemaat-i İslâmiye içinde fazîletleri ve vasıfları muhterem tanıyanlar yüksek tabakadakiler olduğu gibi, aristokratik hissiyâta hürmet edenler de aşağı tabakada bulunanlardır. Evvelkiler, tefevvukun bizzat mümessili olup, sonrakiler de namzedi ve müştakı olduktan başka, bu fâikîyeti olanca samîmîyeti, olanca zindeliği içinde besleyen, gençleştiren ve muhâfaza eden, kurumaz bir menbâ'dır." kanaatini serdediyor.

Paşa bu kanaatiyle İslâm'da, bilhassa Osmanlı devrinde, yüksek ve aşağı tabakalar arasındaki münâsebete temas ediyor ve solidarité sociale denen şeyi anlatıyor. Nitekim orada hânedân-ı saltanat ve hilâfet hâriç olmak üzere, bir aristokrasi yoktur. Buna da aristokrasi denemez; çünkü pâdişahtan başkası, hânedân-ı saltanattan olsa bile, tebea hükmündedir. Bâzan hânedân-ı saltanattan bulunmak ni'met değil, nikbet celbeder. Cemiyetin en aşağı tabakasında bulunanlar ise, kendilerine tanınan serbest yarışma imkânı sebebiyle ve sırf şahsî kaabiliyet ve hasletleri ile en yukarı tabakaya geçebilmektedirler. Buna aristokrasi değil, meritokrasi (=liyâkatlilerin idâresi veya hâkimiyeti) demek lâzımdır. Bu sebeple İslâm cemiyetinde zıtlaşma ve sınıflar arası kavga değil; muvâzene, âhenk ve buna istinâd eden bir tekâmül görülmektedir.

Paşa, "ahlâk-ı İslâmîyenin vücûda getirdiği ictimaîyâtın bundan ibâret" olduğunu söylüyor ve "İnsanların ferdî ve müşterek hayatlarında bu ictimaîyâtın te'sîs etmiş olduğu tam ve dâim, âhenk ve tevâzün sarahaten göstermektedir ki, onun menşei, bütün kâinâtın âhenk ve tevâzününü te'mîn eden değişmeyen ve değişmeyecek olan ezelî hakîkatten başka bir şey değil-

dir." hükmünü veriyor. Sonra, "İslâm'da siyâsiyât"a geçiyor. "İslâm'ın siyasî prensiplerinin, ictimaî prensiplerinden doğduğunu, bunun için kin, rekaabet, husûmet gibi hissiyâtın hepsinden uzak bulunduğunu" ifâde ediyor. "Müslümanlıkta siyasî hâkimiyetin de, siyasî müesseselerin de ictimaî dayanışmadan çıkmış oldugunu ve bunların her ikisinin de karşılıklı dayanışma ve yardımlaşmanın mümessilleri bulunduğunu" ortaya koyuyor. İslâm cemiyetinde hâkimiyetin şartlı olduğunu, hükümdarın kendisinin de şerîate inkıyâd, itaat ve hizmet ile mükellef bulunduğunu söylüyor. "Şerîat'in, küllî hakîkatin beşere âit bulunan ve ebedî saâdetimizi te'mîn için Kaadir-i Mutlak tarafından Nebiyy-i Muhteremi vâsıtasıyle bizlere teblîğ edilen kısmı" bulunduğunu anlatarak, "Binâenaleyh İslâm'ın serîr-i hâkimiyeti her şeyden evvel şerîatin sâdık bir hizmetkârıdır." diyor. "Bu esas vazîfesini îfâda kusur eden bir hâkimiyetin hem üstünlük hakkını, hem de meşrûiyetini kaybedeceğini, zîra ictimaî dayanışmayı temsîl etmekten uzak kalacağını, ayrıca sosyal tesânüdü ve vahdeti kırmakla, kendi eliyle kendisine bir takım rakîbler ve muhâsımlar çıkaracağını, bunların ise onu harâb etmekle kalmayıp, cemiyeti anarşiye götüreceğini, bu hâkimiyetin artık İslâm hâkimiyeti olmaktan çıkacağını" söylüyor.

Bundan sonra "İslâmlaşmak" tâbirinden ne anladığını, târihî bir mütâlaa ile ortaya koyuyor. Onun bu hususta söyledikleri hem münâkaşa edilebilir şeylerdir ve hem de târihî muta'lara uymamaktadır. Yalnız, oldukça yaygın bir görüşü aksettirmektedir. Ona göre, "İslâm'a yeni kavimlerin dâhil olması ile müslümanlığa o milletlerin eski telâkkî ve âdetleri de girdi. Bu âdetler, müslümanlığı temsîl eden ve yaymağa gayret eden hâkim tabakaya da te'sîr ettiler. İslâmiyet, kendi dâiresine giren kavimlerin telâkkîsinden pek yüksek bir müsâmahakârlık ruhu taşıyordu. Dîn nâmına söz söylemek, dîni ta'lîm ve tefsîr etmek ihtiyâcı, çok geçmeden bir nevi 'ruhânîlik' vücûda getirdi. Bu ise kendine has bir iskolastiğe meydan verdi. Hükûmet reîsleri de, böyle bir iskolastik vücûda gelmesine sebep oldular. Böylece hürriyet elden kaçtı ve müslümanlar ilerliyen zamanın arkasında kaldılar. İslâm beynelmileliyetini izmihlâle uğrattı. Böylece müslümanlar daha mükemmel İslâmlaşacaklarına, devamlı olarak İslâm'dan uzaklaştılar."

Bu görüşlere tamâmen hak vermek imkânı yoktur. Çünkü müslüman olan kavimlerin, İslâm'a zıt olmayan âdet ve telâkkîlerini devam ettirmeleri hem tabiîdir, hem de İslâm'ın âmir bir hükmüdür. Yeni kavimlerin İslâm'a dâhil olması, İslâm hukukunu, İslâm siyasetini, hattâ İslâm telâkkîsini çok genişletmiş ve renklendirmiştir. Böylece İslâm, fiilen cihanşümûl bir i'tikaad, hukuk, siyâset dîni hâline gelmiş ve dâiresine aldığı beşer topluluklarının tek ve hâkim birleştiricisi olmuştur. Kendisine has imânî prensipleri,

san'atı, mûsıkîsi, mîmârîsi, hattâ her sahada geçerli ve her mevzuyu şumûlü içine alan değer ve kıymet hükümleri ile çok çeşitli kavimlerden müteşekkil koskoca bir âlemi kendi mübârek rengine boyamıştır. Bu, târihin en hayret verici hâdiselerinden ve tekevvünlerinden (oluşumlarından) biridir. Meseleye bu zâviyeden bakmak icâb ederken, Paşa'nın, bâzı mahallî ve furû'ata taalluk eden, hattâ aynı rengin muhtelif tonlarından başka bir şey olarak görülmemesi icab eden farklılıkları, bir yıkım sebebi veyâ İslâm'dan uzaklaşma olarak görmesi doğru bir görüş addedilemez.

Onun İslâm skolastiği hakkındaki kanaati de zayıftır ve harc-ı âlem bir iddianın tekrarıdır ve tamâmiyle doğrudur denemez. Yalnız bu görüşler, "İslâmlaşmak" isminden de anlaşılacağı üzere, Paşa'nın esas kanaatidir. İslâm kavimleri İslâmiyet'ten uzaklaşmışlardır; terakkîleri ve tekâmülleri, hattâ siyasî zâviyeden büyük ve kudretli bir sosyete ve devlet hâline gelmeleri de ancak "İslâmlaşmak"la olacaktır.

Paşa, Osmanlı Türkleri hakkında "Müslümanlığı kabul eden akvâm arasında İslâm prensiplerini en iyi anlayıp en güzel bir surette tatbîk eden Türkler oldu." diyerek, büyük bir hakîkati dile getirmekte, yalnız hükûmetlerini yıkılmış Şarkî Roma'nın enkazı üzerine kurduklarını, İran ve Arab iklîmlerinin İslâmî olmayan te'sîrine kapıldıklarını, böylece hiç farkına varmaksızın İslâm'dan uzaklaşıp inhitata düştüklerini söyleyerek, zannımızca yine vukuâta tamâmiyle muvâfık olmayan bir kanaate varmaktadır. Buna mukaabil Osmanlılar'da batının te'sîri mevzuunda dile getirdiği fikirler, çok daha doğru ve ehemmiyetlidir. Hattâ günümüzde bile hayâtiyetini ve canlılığını muhâfaza etmektedir. Paşa bu mevzuda batının siyasî ve fiilî tazyîkini pek az nazara almakta, yâni meseleyi fikrî plânda tedkîk etmekte ve şunları söylemektedir:

> *"Osmanlılar Avrupa ile temaslarında, evvelce düşmüş bulundukları uyuşukluktan silkinip, uyanmak istediler. Ancak mâzideki azametlerini vücûda getiren kuvvetin İslâm olduğunu unutarak, o mâzinin garbdan geleceğini zannettiler. Selâmeti, önce bulmuş oldukları tarafta, yâni İslâm ahlâk, ictimaîyât ve siyasiyâtında arayacakları yerde garbınkilerde bulacaklarına zâhib oldular.. İdâre edenlerimiz şuna kaani oldular ki: Şimdiki düşüşten yükselmek, bu sûretle memleketi izmihlâlden kurtarmak için başvurulacak tek çâre, garb kavimlerini taklîd etmekten, diğer tâbirle onların bütün prensiplerini, bütün telâkkîlerini kabul ederek, kendimizinkilerini unutmaktan ibârettir. Hâlbuki bizim bütün müesseselerimiz, İslâmî prensiplerimiz ile İslâmî telâkkîlerimizden doğmuş olduğundan, bunların yerine garb telâkkî ve prensipleri*

üzerine kurulmuş yeni bir takım müesseseler ikaame edebilmek için eskilerin inhitat hâline düşmüş bulunmasından istifâde ettiler. Demek oluyor ki, bu müesseselerin ıslahı, yâhut ta'dîli cihetine gidilmedi de, yeniden vücûda getirilmesi, îcâd edilmesi tercîh olundu. İşte bu suretledir ki, şerîat kürsîleri ile medreseleri, yâni ikisi de bir çok asırlar yaşamış ve Saltanat-ı Osmaniye'nin azamet ve şevketini te'mîn etmiş olan adâlet mahkemeleri ile ilim ve maârif müesseselerini ıslah çârelerini arayacak yerde, bu zavallıları bulundukları vaziyet-i elîme içinde bırakıverdiler. Ancak, kendisini idâre edenlerden daha akıllı, daha kadirşinâs olan halkın merbût bulunduğu bu müesseseleri, sırf o râbıtadan çekindikleri için büsbütün kaldıramadılar da, onların yanı başına yepyeni tarzda mahkemeler, mektebler ikaame ettiler ki, Fransız mahkemeleri ile Fransız mekteblerinden basma kalıp alınmış olmasından dolayı, muhît ile aslâ münâsebeti yoktu; memleketimize bizzat Fransa kadar yabancı idi. Son asır zarfında bu kabîlden vücûda getirilmek istenen bütün yenilikleri burada saymak lüzumsuz bir külfettir. Yalnız, şu kadar söyleyelim ki, bunların hepsinin üzerinde, bizim telâkkiyâtımıza, bizim prensiplerimize karşı derin bir husûmet ruhunun bütün tezâhürâtı intibâ' etmiş bulunuyordu.

"İşte teceddüt denilen bu yenilikler, asırlardan beri teessüs etmiş akîdeleri, fikirleri, telâkkîleri, an'aneleri, hissiyâtı ve ahlâkı harâb etmekten; sözün kısası, memleketi, her gün bu suretle meş'ûm eserlerini görmekte olduğumuz, tam bir mânevî anarşiye doğru sürüklemekten başka bir şeye yaramadı..Garb medeniyetinin te'sîriyle husûle gelip, zamanımızda 'Osmanlı rönesansı; İntibâh-ı Osmânî' unvanıyle tavsîf edilmekte olan bu ikinci 'İslâmdan uzaklaşmak', hakîkatte öyle nev'i şahsına münhasır bir ihtilâl devresidir ki, bizzat memleket, kendisini idâre etmekte olanların ifratlarına, evham ve hayâllerine müstenid tasavvurlarına karşı muttasıl harbederek, onları i'tidâle, hikmet ve basîrete dâvet eylemektedir. Vâkıa, hiç benzeri görülmeyen bu gayr-i tabiîlik, hangi mâhiyette olursa olsun, her ihtilâl devresinin behemehal doğuracağı aksülâmeli şimdiye kadar geciktirmeğe muvaffak olmuşsa da bunu ilelebed men' edemiyecektir. Çâre yok! Bir gün gelecektir ki, İslâmî gerçekler, müslümanlığa karşı gelen dalâletlere bir defa daha galebe çalacak da, hükümdarı, yeryüzündeki müslümanların halîfesi bulunan bu memleket, bir defa daha İslâm kavimlerinin başına geçerek, onları saâdet diyârına doğru sevkedecektir.

"Türkler'in İslâm'dan uzaklaşmalarına yalnız medeniyet-i garbiyenin ma'nevî te'sîrini sebep kabul etmek büyük bir hatadır. Çünki hıristi-

yan hükûmetlerin bize karşı besledikleri derin ve pâyidâr kinin de o nisbette te'sîri olmuştur. O devirdeki hükûmet ricâlimiz sandılar ki, memlekete garb müesseselerinin taklîdlerini ve berâberlerinde Avrupalılar'ın telâkkîlerini, prensiplerini getirivermekle, Avrupa hükûmetlerinin muhabbetlerini celbedecekler de, bu suretle onların eski düşmanlıklarını, eski hodgâmlıklarını değiştirmeğe muvaffak olacaklar! İşte bu zan üzerine memleketi İslâm'dan uzaklaştırmak mecbûriyet-i kat'iyesinde bulunduklarına kaani oldular. Şu saatte nasıl olmuş da Türkiye, kendisini İslâmî mâzisine bağlayan râbıtalardan kısm-ı âzamını kırmış; nasıl olmuş da saâdetinin gâyesine her zamankinden ziyâde uzakta kalmış bulunuyor; bunu söyledik... Ancak bu son İslâm'dan uzaklaşmaya bir nihâyet verilmiyecek olursa bizim için pek tehlikeli olacak. Zîra bu defaki uzaklaşışımız, İslâmî hakîkatlerin inkârı ve yerlerine öyle bir takım nazariyelerin, faraziyelerin ikaamesiyle oluyor ki, bunlar garb cemiyetlerinin ilerlemesine uyarak doğuyorlar, değişiyorlar, ölüyorlar; binâenaleyh mevcûdiyetleri, tâkip ettikleri tekemmülün seyri gibi ânîdir. Evvelce bu memleket istemiyerek, bilmiyerek, hattâ gücü yettiği kadar fazla İslâmlaşmaya çalışarak İslâm'dan uzaklaşıyordu. Bu gün ise bilerek, kemâl-i tehâlükle istiyerek, her türlü vâsıtaya mürâcaat ederek İslâm'dan uzaklaşıyor. Evvelce biz, millî düşüşümüzü, İslâmî hakîkatleri daha iyi tatbîk edemediğimize ve kendi kabahatlerimize atfediyorduk. Bu gün ise onu kendi kusurlarımıza, ihmâllerimize değil, dînimizin bizi bağlamakta olduğu prensiplerin ve esasların noksanlığına atfediyoruz."

Paşa'nın bu görüşleri, 19. Asrın ilk çeyreğinden itibâren hızlanan teceddüdün ve sonradan garblılaşma denilen şeyin, nasıl bir yıkım ve mânevî anarşi vücûda getirdiğini keskin hatlarla ortaya koyuyor. Aslında ilerledik diyerek gerilediğimizi, tekâmül ettik diyerek alçaldığımızı, büyüyeceğiz ve kuvvetleneceğiz diyerek küçülüp kudretsizleştiğimizi anlatıyor.

Paşa bilâhare, İslâm âleminde Avrupa tesiriyle ve maksatla çıkarılan kavmiyetçiliği tenkîd ediyor; bunun müslümanca bir düşünce olmadığını söylüyor. Harb-i Umûmî'nin millî hodgâmlıklara germi vererek insanlığa düşmanlık gösterdiğini, garb medeniyetinin insanlık için müdhiş ve muzır bir vahşet meyvesi verdiğini ortaya koyuyor. Bu medeniyetin mükemmel bir teknikle, bir çok vesâiti insanların emrine verdiğini, fakat insanî ölçülerde aynı tekâmüle kavuşamadığını, millî hodgâmlık prensibine istinad ederek fen ve sanâyi itibâriyle kendinden aşağı bulunan kavimleri vahşîce ezdiğini söylüyor ve "Harbde, şimdiye kadar insanlara ne gibi şeyler hazırlamışsa, hepsi-

ni yakmak, yıkmak, harâb etmek suretiyle, yüzündeki nikâbı atarak olduğu gibi görünmüştür. Demek evvelce, o kavimleri sefâhatler, israflar içinde ifsâd etmişti; şimdi de açlıktan ve sefâletten öldürmekte." diyor. "Lâkin garbdan gelen bu kavmiyet cereyânının içimizdeki tarafdarları o derece kör bir görüşe tutulmuştur ki, önlerinde bu kadar belîğ vak'alar, bu kadar kat'î hakîkatler varken, yine bu medeniyeti en yüksek bir insânî gâye olmak üzere yükseltmeye çalışıyorlar. Onlara göre, güyâ bu medeniyetten evvel başka medeniyetler gelmemiş; güyâ bundan sonra da başka medeniyet gelmiyecek!.. Bize gelince, bu kanaate iştirak etmek şöyle dursun, bu Cihan Harbi'nde garbda bugünkü mânâsıyle milliyet cereyânının son ihtilâclarını görüyoruz." diyor. Sonra bu medeniyetin daha âlem-şumûl hakîkatlerle, daha insanî bir şekle gireceğini, milliyet nazariyesine âit hurâfeleri ve hodgâmlığı devireceğini zannettiğini söylüyor; bilâhare Alexis Carrel'in ısrarla üzerinde durduğu bir kanaate vâsıl oluyor ve "Bu medeniyet ancak ahlâkî ve mânevî seviyesini, fen ve sanâyideki seviyesine ulaştırdığı zaman olgunlaşmış ve muvâzenesini bulmuş olur." diyor. Sonra "İslâm enternasyonali, zamanımızdaki sosyolojinin bugünkü cemiyetler arasında tezâhür ettirmekte olduğu beynelmileliyetin aynidir; şu farkla ki, birincisi en mükemmel ve en son şeklidir." kanaatini serdediyor.

"Bütün fennî ve ilmî hakîkatler gibi, İslâmî hakîkatlerin de vatanı yoktur. Nasıl bir İngiliz riyâziyesi, bir Alman astronomisi, bir Fransız kimyâsı olmazsa, ayrı ayrı Türk, Arab, Acem, yâhut Hind müslümanlığı da olamaz." diyor. Buradaki kat'î ve biraz da sert olan hükmünü açarak "Maamâfîh, her ne kadar bu hakîkatlerin vatanı yoksa da tecellîleri, tefsîr ve tatbîk edilmekte bulundukları muhîte tâbidir." diyerek daha doğru bir kanaate vâsıl oluyor. O, "İslâm enternasyonali, ittihadı ve dayanışması içinde, bu gâyeye muvâfık olmak sûretiyle iyi bir Türk, iyi bir Arab, iyi bir Acem düşünüyor ve derece derece kavmiyet ve beynelmileliyeti birbirinin mütemmimi" addediyor. Böyle bir gelişme ile "İnsâniyetin günün birinde en doğru, en mükemmel bir kavmiyetin ne olduğunu anlıyacağını" söylüyor ve "Şu halde İslâm'ı, kavmiyete ale'l-ıtlak muhâlif görmek, vücûdu tasavvur edilebilecek hataların en büyüklerindendir." diyor.

Avrupalılaşma nâmı ile İslâm'dan uzaklaşışın, çok mühim olduğunu, bunun bir asırlık seyrinin bizim için pek ehemmiyetli bulunduğunu ifâde ediyor ve "Çünki onu tedkîkle gerek hâlihazır sukuutumuzun, gerek o sukuutu hazırlayan ve devâmına sebep olan hataların mâhiyeti hakkındaki fikirlerin en güzelini edinmiş oluruz." diyor. Milletlerin ikbâle de, izmihlâle de muttasıl tekâmül ederek vardıklarını söylüyor ve gâyet kat'î bir lisanla "İşte bu memleketin İslâm'dan uzaklaşmasını îcâb eden tekâmülü, kendisi için

meş'ûm olmuştur. Bu, gayr-i kaabil-i inkâr bir hakîkat olduktan başka, edinmiş olduğumuz yeni kafanın, bıraktığımız eski kafaya nisbetle pek aşağı bulunduğunu isbat edecek kat'î bir delîldir." kanaatini serdediyor. İstihzâî bir lisanla bir kısım kimselerin, bu aşağılığı veya muvaffakıyetsizliği, yâhut izmihlâlde terakkîyi kâfî derecede İslâm'dan uzaklaşılmadığı sebebine bağladıklarını da söylüyor. Bu iddianın, kabul ettiğimiz yeni telâkkîlerin, terkettiklerimize üstün olduğu takdîrde müdâfaa edilebileceğini, aksi takdîrde, müdâfaasının imkânsız olduğunu ileri sürüyor. Halbuki bırakmakta olduğumuz, İslâmî ahlâk ve ictimaiyât esaslarının, kabûlüne çalıştıklarımıza nâmütenâhî derecede üstün olduğunu, işte bu sebeple de garblılaşma tarafdarlarının iddialarının kıymeti olmadığını yazıyor. Esâsen cemiyetlerin, milletlerin, medeniyetlerin teşekkülü, onların hâkim kıymet hükümleri ve hareket prensiplerinin ayrılığı sebebiyle de başka türlü olmasına imkân bulunmadığını anlatıyor. "O halde İslâmî hakîkatlere vus'umuzun yettiği kadar sarılmak icâb ediyor; zîra o hakîkatlerin fevkine çıkanı şöyle dursun, yerini tutanı bile mevcud ve mutasavver değildir." diyor.

Milletlerin tekâmülünde en mühim âmilin, mütefekkirler, âlimler ve münevverler olduğunu, bunların bu yüksek İslâmî gâyeye uygun olarak çalışmalarını söylüyor. "Muayyen bir maksad olmadıkça, hakîkî bir terbiye de bulunamaz." dedikten sonra, "Eğer İngiliz, Fransız yâhut Alman terbiye usûlü iyi ise, iyi İngiliz, iyi Alman, iyi Fransız yetiştirmekten ibâret olmak üzere, muayyen bir maksat tâkip ediyor ve ona muvaffak oluyor da onun için iyidir. Bundan dolayıdır ki, hiç bir zaman bir milletin terbiye usûlü için diğer millete muvâfık gelmek ihtimâli yoktur." kanaatini ileri sürüyor ve garblılaşma tarafdarlarının en büyük hatalarına nazar-i dikkati çekiyor. "Garb kavimlerinin terbiye usûllerini tedkîk edince, bunların maksadının her şeyden evvel millî olduğu görülüyor." diyor; bunun İslâmınki ile mukaayesesini yapıyor ve "İslâm telâkkîsine göre ise, iyi bir müslüman yetiştirmek, yâni her suretle tekemmül etmiş, yüksek bir idrâke, yüksek bir irfâna sâhip olmuş, kendi saâdetini başkalarının alçalışında aramaz, iyi bir Türk, iyi bir Arab, iyi bir Acem yetiştirmek, terakkînin hakîkî âmilleri olacak insanlar vücûda getirmektir." kanaatini serdediyor. Böylece bir müslümanın, derece derece mensup bulunduğu mahallî topluluklar, kavimler, büyük ve cihanşumûl İslâm câmiası ve insanlık için, faydalı bir unsur olması lâzım geldiğini söylüyor. Sonra da bu İslâmî prensiplere dayanan cemiyetin, mes'ûd, muvâzeneli, biraz da sırrî ve yüksek ideale sâhip bir mütefekkirenin mahsûlü olan hayâlî tablosunu çiziyor.

Saîd Halîm Paşa'nın Türkiye üzerinde tedkîklerde bulunan ecnebî mütehassıslarca büyük ehemmiyet atfedilen "İslâmlaşmak" nâmındaki yazısında

ileri sürülen fikirler bunlardan ibârettir. Onun diğer risâlelerinde de bu görüşlere paralel mütâlaalar mevcuttur. Meselâ *İnhitat-ı İslâm*'ında, müslüman câmiasının eski büyük kudretini kaybediş sebeplerini araştırmakta ve bâzı görüşler ileri sürmektedir. Önce bu mesele üzerinde serdedilen kanaatlerin çok derin bir cehâletle dolu olduğunu söylemekte, garblıların İslâm'a karşı cibillî düşmanlıkları yüzünden ve dış görünüşe bakarak, inhitatın sebebini şer'-i mübîne yüklediklerini anlatmaktadır. Avrupalılar'ın bu iddiasının, müslüman dünyasında şiddetli şekilde mukaabele gördüğünü, bu ateşli münâzaraların ise işi büsbütün karıştırdığını yazmaktadır. "Nihâyet, bu münâkaşalar sâyesinde meselenin ehemmiyetini takdîre muvaffak olduk; içimizden bâzıları bunu daha bîtarafâne tedkîke koyuldu; lâkin onlar da, İslâm inhitatının netîcelerini, sebepleri gibi telâkkî ettiler; kimi onu idâre edenlerin istibdâdına, kimi âlimlerimizin cehline, kimi başımızdakilerin iktidarsızlığına atfetti. Gerileyişimizi, dînî vecîbelerde gösterdiğimiz ihmâlde, taassubda, kadere boyun eğmemizde görenler de oldu." demekte ve "Bu telâkkîlerin çeşitliliği ve karışıklığının, onu teşhîs kudretini bile imkânsız kıldığını" söylemektedir.

"Dünyanın hiç bir yerinde bir ictimaî vak'aya, dînî bir mesele olarak bakılmadığını, buna göre dinlere kıymet ve ehemmiyet tâyin eylemenin kimsenin hatır ve hayâlinden bile geçmediğini; hıristiyanlık ve budizm gibi, dîn olarak İslâm'ın çok aşağısında bulunan edyânın Avrupalılar'ı ve Japonlar'ı ilerlemekten alıkoyamadığını" yazmakta ve "Hiç bir dînin, iktizâ eden vasıflara ve hasletlere mâlik hiç bir kavmi terakkî ve tekâmülden alıkoymıyacağı bir bedâhat hâline girmiştir." demektedir.

Bundan sonra İslâm dîninin çok yüksek olan umdelerini dile getirmekte, müslüman kavimlerin neden dolayı dinlerinden istifâde edemediklerini araştırmakta ve bunu İslâm'dan uzaklaşmaya raptederek izâhlar yapmaktadır. Bilâhare terakkî taraftarlarının yanlış bir yol tuttuklarını, saâdetin hayrân oldukları bir millete benzemekten ibâret olduğunu, her şeyde onu taklîd ede ede mes'ûd olunabileceğini zannettiklerini yazmaktadır.

> *"Halbuki saâdet denilen şey izâfîdir. Bir Alman, saâdeti, elbette bir Fransız'dan başka türlü tahayyül eder. Her millet ancak kendi millî esasları sâyesinde saâdete ulaşacağına kaanidir. Kendi düstûr ve nazariyelerini atarak, komşularının prensip ve an'anelerini kabul etmek hiç birinin hayâlinden geçmez. Çünkü o esasların hiç bir zaman kendi şahsiyetiyle bağdaşamıyacağını bilir. Avrupalı kavimlerin her birinin kendi esaslarına ve düsturlarına karşı pek büyük hürmet ve sevgi göstermeleri de bundan neş'et eder. Biz ise, cehlimizden, onların bu hislerini,*

ictimaî teşkîlâtları ve esaslarındaki mükemmeliyete atfedip dururuz. Onlar kendi esâsât ve teşkîlâtlarını ihtiyaçlarına gayr-i kâfî buldukları zaman yeni ihtiyaçlarını tatmîn edecek bir hâle getirinceye kadar ta'dîl ve ıslaha çalışırlar, ve bu suretle tekâmülleri, millî prensiplerinin tekâmülüyle husûle gelir."

demekte ve düştüğümüz yanlışlıklara işâret etmektedir. Sonra bu yanlış telâkkînin ve garblılaşmak hastalığının, en meş'ûm netîcesine parmak basmakta, İslâm dünyasında hiç bir zaman görülmemiş bir dalâlet ve sapkınlık olarak, halk ve münevver tezâdını tablolandırmaktadır:

"İslâm âleminin bugünkü hâline bakarsak, aynı cemiyette, hattâ aynı kavimde birbirinden farklı, belki yekdiğerine tamâmiyle zıt iki nevi gâye bulunduğunu görürüz ki, bunlar, halkın kitle-i azîmesi ile pek nâçiz bir ekalliyette kalan münevver sınıfı tarafından kabul edilen gâyelerdir. Bunların birincisi İslâmiyet esaslarına müstenid mevziî bir gâyedir. Meselâ İran, Hindistan, Türkiye ve Mısır'daki Acem, Hindli, Türk, Arab gâye-i millîleri ki, bunlara göre saâdet, her birinin telâkkî-i mahsûs ile bağlandığı dînde ve o dînden mülhem esaslar ve an'anelere irtibat ve muhabbette mündemicdir. İkincisine gelince, o da mevziî ve ancak garblı bir esasa dayalı bir gâyedir. Saâdeti Hindli, Türk, Acem veya Arab mefkûreleriyle anlaşılmış ve tefsîr edilmiş bir garb medeniyetinde arar ve birinci gâye tâkipçilerinin, husûsîleşmiş istidât ve temâyülleriyle bağdaşabilir bir yenileşme cereyânı içinde muhâfazasına çalıştıkları her şeyi yıkmağa ve tahrîbe ve dâima garb nazariyeleri ve inançlarına dayalı bir takım yeni esaslar çıkarmaya hizmet eder. Görülüyor ki, İslâm âleminin her tarafında halk ile münevverler arasında, doldurulması kaabil olmayan büyük bir uçurum vardır.

"Halk, her yerde idârecileri ve düşünürleri ile kat'î bir tezad hâlinde bulunuyor ve millî mevcûdiyetinin itimâd edilmez, fakat pek tehlikeli ve tahrîbkâr bir unsuru gibi telâkkî eylediği aydınlar sınıfına inanmıyor. Halktan beklediği takdîr ve itaati göremiyen aydınlar ise, vatandaşlarına karşı, gizlemekten çekinmedikleri bir aşağılama tavrı alarak müteselli olmaya çalışıyorlar. Memleketlerini kaplayan cehâletten ve halkını bundan kurtarmadaki aczinden utanması lâzım gelirken, kendisini tâkip etmeyen muhîtinin düşmanlığından ve inadından şikâyet edip duruyor. Kendi halkını hüner ve ma'rifetine inandıramayınca, çeşitli yollarla nufûz te'sîsine çalışıyor ve bu suretle ecnebîlerin tazyîkine bir de münevver sınıfın tazyîki binerek, İslâm kavimlerinin hayat şartlarını tahammül edilmez bir dereceye çıkarıyor; düşüşlerini ve alçalışlarını

kat kat vahîmleştiriyor. Son derece gayr-i tabiî ve gayr-ı mantıkî olan şu derin çekişme, İslâm kavimlerinin vücûdu ile dimağı arasında hüküm-fermâ oldukça, mütefekkirlerin olanca ma'rifetleri, mantıkları ve muhâkemeleri şâyân-ı ehemmiyet hiç bir teceddüt ihdâsına muvaffak olamıyarak, ancak mevcûdu yıkmak ve tahrîb etmekle sonuçlanacak ve ilerleme yolunda İslâm milletleri tarafından sarfedilecek bütün emekler dâimâ bir akaamete mahkûm kalacaktır.

"İşte İslâm dünyasının bugünkü inhitatı tamâmiyle bu şekildedir. Bu gayr-i tabiî hâle bir son verilmesi muktaziyât-ı âciledendir. Halk ile münevverler arasında gâye birliği teessüs etmezse, netîce daha meş'ûm olacaktır. Sair memleketlerde ve garbda böyle bir vaziyet yoktur. Oralarda münevverin vazîfesi millî gâyeye hizmettir. Bundan dolayı ve ancak bu sâyede, milletlerinin hürmet ve itaatlerine nâil olabiliyorlar. Halbuki bizdeki münevverler, millî gâyelerinden başka ve ona tamâmiyle zıt bir gâye beslemek hakkını kendilerinde görüyor ve en esaslı, en mukaddes vazîfelerine karşı kayıdsızlık gösteriyorlar. Sâbit ve pâyidâr bir müşterek duyguya dayanmayan, hiç bir mâzî ve an'aneden doğmayan, yalnız insan akıl ve muhâkemesi gibi zayıf ve rakîk bir mesned üzerinde sübût derecesi şüpheli ve mütehâlif, bir takım sözde ilmî esaslara tutunan emel ve gâyelerin tam mânâsıyle hakîkî bir ideal te'mîn edemiyeceği açıktır. Mensub olduğu memleketin kabul edilmiş emellerinden, yâni idealinden başka bir emel beslemek hakkını kimsede görmüyoruz. Gâyeler içinde en hakîkîsi, İslâmiyet'e dayanan ve müslüman kavimlerce tasvîb edilmiş olan yüksek idealdir ve yegâne kurtuluş çâremiz de odur."

Bundan sonra "Müslüman milletlerin her türlü saâdeti dinlerinden beklediklerini, bunun bir taassup eseri olmadığını, İslâm karakterinin tabiî, ma'kûl ve mantıkî bir netîcesi olduğunu, çünki İslâmiyet'in insanın maddî, ictimaî ve siyasî hayatını tanzîm eden geniş ve şâmil bir şerîat-i insâniye bulunduğunu, beşerin saâdetini kâfil bir dîn-i ekmel olduğunu" kaydetmektedir. "Onun parçalanmaz ve bölünmez bir bütün ve kül teşkîl ettiğini, insanın saâdetini te'mîn için o bütünün hey'et-i mecmuasına riâyet mecbûriyetinde olduğunu" söylemekte ve "Müslüman kavimlerin kendilerini garblılaştırmaya çalışan mütefekkirlerinin fikir ve nazariyelerine karşı beslediği nefret hissi pek tabiîdir; zîra o nazariyeleri kabul ve kendininkileri fedâ ettiği takdîrde hem mânevî hayatına, hem de millî ve ictimaî mevcûdiyetine kasd eylemiş olur." demektedir.

Bundan sonra müslüman cemiyetlerinin husûsiyetlerine temas etmekte,

burada sınıflar arası bir mücâdelenin olmadığını ve olamıyacağını, çünkü aşağı, orta ve yüksek tabakalar arasında ancak fıtrî ve tabiî bir müsâvâtsızlığın bulunduğunu, hukuken ise tam bir müsâvâtın olduğunu, çünkü İslâm'ın siyasî bir muvâzene nizâmı teşkîl ettiğini söylemektedir. Bilâhare, garblılaşma cereyânının büyük hatalarına ve yanlışlarına işâret etmekte, bunların İslâm cemiyetlerinin husûsiyetlerine nazar etmediklerini ve onu asla tanımadıklarını söyleyerek, şöyle devam etmektedir:

"Meselâ İslâm dünyasındaki dinsizliğin, hıristiyan cemiyetlerdeki dinsizlikten kat kat farklı bir ehemmiyet-i mahsûsu kesbeylemesi de bundan neş'et etmektedir. İslâm şuûr ve idrâkinde dinsizlik, mevzû ve müesses olan ahlâkî ve ictimaî düsturların red ve inkârı mânâsını tazammun ederek, ferdin ahlâkî sukuutuyla, cemiyetin dağılmasına ve çözülmesine sebep olur. Bu itibarla dinsizlik hem ahlâkla, hem de cemiyetle tezad hâlindedir ve müslümanlara ârız olabilecek felâketlerin en vahîmidir. Târih ile sâbittir ki, en müterakkî milletler, emel ve fikirleri idârecileri ve pişvâları tarafından en iyi idrâk ve is'âf edilmiş olan milletlerdir. Bu sebeple münevver sınıflar, İslâm cemiyetlerinin millî gâyelerine hizmet etmekle vazîfelerini yapmış olurlar. Halbuki mezkûr münevverler bu tecâhüllerinde şimdiye kadar o derecede ileriye gitmişlerdir ki, İslâm âlemini hayâl hânelerinde doğan her türlü garip ve müfrit tasavvurların icrâsıyle, pek noksan, pek mütelevvin olan irfanlarını tatmîne yarayan ve her ziyânkârlığa açık, uçsuz ve bucaksız bir tecrübe sahası addeylemişlerdir.

"Garb kavimleri hiç şüphe yok ki, bugün aristokrasilerinin esası olan derebeylik hâtıratıyle şu andaki demokrasi ve müsâvât fikirleri arasında bir istihâle devresi geçirmektedir. Bu milletler ictimaî teşekküllerini böyle tebdîl ede ede, gâye-i ictimaîye-i İslâmîyeye vusûl bulmak sevdâsındadırlar. Bu günkü siyasî teşekkülleri ictimaî değişikliklerden mülhem, iyi kötü bir takım günlük tedbîrler hükmündedir ki, ma'kûl ve bîtaraf bir idâre te'sîs ve te'mîninden ziyâde, bu değişiklikleri kolaylaştırmağa hizmet etmektedir. Binâenaleyh, garbın ictimaî ve siyasî teşekküllerinde ve müesseselerindeki mükemmeliyete inanmak ve garb kavimlerinin refah ve yükselişini onlara atfederek taklîdine koyulmak hata ve gaflet içinde saâdet aramaktan başka bir şey değildir. Zîra garblılar bile eserlerinde o kemâli bulamıyor, ve onları hiç durmaksızın değiştirmeğe ve ıslaha çalışıyorlar. Garbı taklîde yeltenen müceddidlerimizin tuttukları meslek, garb medeniyetinin netîcelerini sebepleri zannetmekten doğan, pek ibtidaî bir mantık hatasına müsteniddir.

"Bütün bu zayıf inanışlardan doğan diğer bir itikaad da, teceddüd ve terakkî emelinde bulunan bir memleketin behemehal demokratlaşması lâzım geldiği fikridir. İslâm cemiyetlerinde havâs demokratik, avam aristokratik temâyül besler. Bu İslâm cemiyetlerinin demokratlaşması garb kavimlerinde olduğu tarzda cereyân etmez ve bu cemiyet mümtaz sınıfına hücûm ederek onunla mücâdele yoluyla demokratlaşmaz. Bu mücâdeleye lüzûm yoktur. Zîra aynı hukuka mâlik olan avâmın, havâssından istiyeceği hiç bir şey yoktur. Halbuki garb cemiyetlerinde keyfiyet ber'akistir. Garb cemiyetleri, hakk-ı huzûr ve selâmetlerini kaanunlarda aradıkları halde, müslüman şuûru onu, inanışlarında, ahlâkî terbiyelerinde ve felsefesinde bulur. Garbın siyasî teşkîlâtı bir takım ictimaî mücâdelelerden doğmuş olduğundan, o gibi kavgaların çıkmasına ve devamına müsâid ve binâenaleyh, tabîatı itibâriyle taaddî-perver ve tarafgirâne bir mâhiyeti hâizdir. İslâm cemiyetinin te'sîs eylediği siyasî teşekküller ise tabîatiyle siyasî rekaabetlerden azâdedir. Bundan dolayı, müslüman kavimler, yükseliş safhalarında hiç bir zaman, garbda gördüğümüz ictimaî ve siyasî ihtilâller îkaaına lüzûm ve ihtiyaç görmemişlerdir.

"Bu izâhlardan müslüman kavimleri, bugünkü inhitatından kurtarmak vahî emeliyle, İslâmiyet'ten ayırmak ve garblılaştırmak istiyenlerin ne büyük bir gaflete düştükleri açıkça ortaya çıkmıştır. Onlar ne garîb zihniyetlerdir ki, garbın o dâima değişen siyasî ve ictimaî teşekkülâtında kemâl buldukları halde, teşekkülât-ı İslâmiye'de müşâhede ettikleri sebât ve istikrar-ı nisbîyi olgunluk, yükseklik için bir rüchân delîli kabul etmekten çekinmektedirler. Onlar bu hâli bile teşekkülât-ı İslâmîyenin gelişme kaabiliyetinden mahrûm olduğuna delîl addediyorlar. Nazar-ı zilletle gördükleri siyasî ve ictimaî teşkîlâtımıza yirminci asır insanlarının o pek mütenevvi ve pek mütehavvil ihtiyaçlarını te'mîne kaadir olmayan 13 asır evvelki esaslara ve kanaatlere istinad eden bir takım köhne ve vâhî teşkîlât nazariyle bakıyorlar. Mezkûr esasların cihân kadar büyük hürmetlere lâyık olduğu, insanlığa hediye ettiği feyizli ve parlak bir medeniyetle târihen sâbit bulunduğu ve bu güne kadar beşerin onlardan daha yüksek ve daha doğru hiç bir şey bulmağa muvaffak olamadığı bedâhat derecesinde iken, o garîb zihniyetler, dâima o rasîn esasları sakaamet ve ma'lûliyet ile ithâm ve tarafdârlarını dînî taassuba düşmüş bir takım mahdûd ve terakkîden yoksun müfekkireler gibi telâkkî ediyorlar. Son derece gayr-i tabiî olan bu hâlet-i rûhiye insanların zamanla ihtiyaçlarının değiştiğine, dâima değiştiğine, onlara müteallik her şeyin de kendileriyle berâber değişmesi

lâzım geleceği itikaad-ı sahîfinden tevellüd eder. Halbuki insan ihtiyaçlarının değişmesine rağmen, insan tabîatı değişmez ve her zaman aynıdır.

"Biz o fikirdeyiz ki, şer-i mübîn-i İslâm'ın ihtivâ ettiği ahlâkî, ictimaî ve siyasî düstûrlar serâpâ tab'-ı beşerden mülhem olduğundan ile'l-ebed nev'-i âdemin nâzım-ı mukadderâtı olmağa şâyestedir. Bu husustaki kanaatimiz câzibe veya sukuut kaanunları hâricinde bir mihânikî meselenin düşünülemiyeceği kadar kuvvetlidir. Son olarak şunu söyleyelim ki, müslüman kavimler, İslâm dinini kabul ederek çok büyük ve çok parlak bir medeniyet kurmağa muvaffak olmuşlardır. İslâmî esasları daha güzel anlayıp, daha vâkıfâne ve fâzılâne tatbîk ve icrâ eyledikleri takdîrde, bu günkü girve-i inhitatlarından yükselerek medeniyet-i hâzıranın fevkinde yeni bir medeniyet yaratacaklardır."

Paşa'nın *Meşrûtiyet* isimli risâlesi ise, yanlışlarla doğruların bir karması mâhiyetindedir. O, önce, 10 Temmuz 1324 hareketini, yâni "İnkılâb-ı Osmanî"yi, 93 Kaanun-ı Esâsî'sinin bir netîcesi olarak görmektedir. Bu Kaanun-ı Esâsî'yi ise "İdâre-i mutlaka me'murlarının, hükümdarın istibdâdına (!) karşı bir muvâzene müessesesi kurmak için aralarında gizlice anlaşarak tertîb ettikleri bir tedbîr" olarak mütâlaa etmektedir. Bu mütâlaayı, târihî vâkıalar karşısında tamâmen haklı görmek mümkün değildir. Sultan Hamîd hakkındaki görüşlerini ise tamâmen yanlış addetmek lâzımdır. Ne var ki, bu husustaki değerlendirişleri, yine de -zamânı için- çok insaflı sayılabilir. Bu risâlede bizce dikkate şâyân bâzı fikir ve mütâlaalar da vardır.

O, önce "93 Kaanun-ı Esâsîsi'nin, 1324 İnkılâpçıları tarafından benimsenmesini, izâh edilmeden geçilmemesi lâzım gelen bir musîbet" addediyor. "Bu Esas Kaanun'a lâyık olmadığı derecede ehemmiyet verildiğini; hattâ tanınmıyacak kadar değiştirildiğini, bütün nufûz ve iktidarın parlamentoya verildiğini, yeni Hâkan'ın ve Makaam-ı Saltanat'ın, en tabiî haklarından mahrum bırakıldığını" söylüyor. "İcrâ kuvvetinin de Meclis'in boyunduruğuna geçtiğini, bu yüzden memleketin her yerinde karışıklıklar ve isyanlar çıktığını" belirtiyor. Münevver denilen zümrelerin, gâyet garîb bir hayâle kapıldıklarını ortaya koyarak "Kaanun-ı Esâsî'nin, cemiyetimizin siyasî ve iktisadî vaziyetini bugünden yarına değiştirecek mûcizeli bir kudrete sâhip olduğunu ümit etmiştik." diyor. "Bu hayâlin aslâ husûle gelmediğini, aksine, herkesin huzursuzluğunun arttığını, kavmiyet mücâdelelerinin millî birliği bozduğunu, en ahlâksız adamların ortaya çıktığını, geveze bir avukatın halkın haklarını müdâfaaya kalktığını; âciz ve mürteşî memurların ateşli politikacı kesildiğini" ifâde ederek, "Bütün memleketin üzerinde sanki bir cinnet rüzgârı

esiyordu." diyor. "Bu yeni tecrübenin şimdiye kadarki denemelerden çok daha mühim ve çok daha felâketli olduğunu" tebârüz ettiriyor ve "Memleketi teceddüt ve ıslahat yoluna sokmak için yarım asırdan beri kabul ve tatbîk etmekte olduğumuz metod yanlıştır." hükmünü veriyor.

Teceddüt taraftarlarının taklîd hastalığına giriftar olduklarını beyân ederek, "Bütün fenâlıkların asıl sebebi bir tanedir ve 'Ecnebî kaanun ve müesseselerini kabûl ve ithâl ettiğimiz takdîrde yenilik ve terakkîye mazhar olacağımıza inanmak' hatasıdır." kanaatine varıyor.

Kaanun-ı Esâsî'nin bizim ictimaî bünyemize muvâfık olmadığını, çünkü bizde batıdaki gibi aristokrat ve burjuva sınıfları bulunmadığını, bu sınıfların karşılıklı mücâdelelerinden doğan ve bir muvâzenenin netîcesi olan hüküm ve prensipleri tatbîka kalkmanın sâlim bir düşüncenin eseri olmayıp, taklîd fikrinden doğan tehlikeli bir hata olduğunu ileri sürüyor. "Kaanun-ı Esâsî'nin ictimaî bünyemize uygun olmadığı gibi siyasî teşekkülümüzle de tezad teşkîl ettiğini" açıklıyarak, "Osmanlı Devleti'nin kuruluşundaki esaslar garbdakinden çok farklıdır; böyle bir siyasî teşekküle bir Avrupalı pek güç akıl erdirebilir." diyor. "Osmanlı siyasî vahdetinin, Avrupa hükûmetlerinde olduğu gibi milliyet esâsına değil, uhuvvet-i İslâmiye prensibine dayandığını, bu birliğin devamlı olamıyacağı hakkındaki iddiaları ise 7 asırlık Osmanlı târihinin kat'î olarak cerhettiğini" ifâde ediyor. "Bizim mücedditlerin insanların kaanun ve nizamlar için değil, kaanun ve nizamların insanlar için olduğunu hiç bir zaman anlayamadıklarını" ifâde ederek, cedîtçi, Tanzîmât'çı ve inkılâpçı ricâlin, ecnebîlere dayanarak, milletin hürmete şâyân an'ane ve âdetlerine düşman kesildiklerini, memleketin bütün müesseselerini biri millî, diğeri efrencî olmak üzere ikiye ayırdıklarını, başımıza gelen bütün felâketlerin ve karışıklıkların asıl mes'ûllerinin ve suçlularının bunlar olduğunu, şu adamların hâlâ tekrimle anılmasının, bizim için çok acı olduğunu" söylüyor.

Paşa'nın bu risâlede pek dolambaçlı ifâdeler kullanarak ve fikrî çarklar yaparak ortaya koyduğu fikirler bundan ibârettir denilebilir.

Mukallidliklerimiz isimli risâlesinde, yine Abdülhamîd Hân hakkında, devrinin icâbı olan bir takım sakatlıklarla ma'lûl fikirler ileri sürüyor. Sonra, ictimaî mevzularda, diğer fenlerde olduğu gibi bir kat'iyet bulunmadığını, bu noktanın bizim mütecedditlerimizce asla anlaşılmadığını ifâde ederek, bilhassa, siyâset ve idâre sahasındaki taklîdçiliğimiz üzerinde duruyor. "Garb düşünce tarzı ve ahvâl-i rûhiyesi ile şarkınki arasında müşterek noktalar bulunmadığını yâhud zannedildiğinin aksine çok az olduğunu, bu sebeple onlardan ale'l-amyâ istifâdeye kalkışmanın çok tehlikeli olduğunu" belirtiyor. Buna âit misaller veriyor ve "Meselâ, müsâvât tâbiri, bizde hiç bir haset, kin

veya tecâvüz hissi uyandırmaz; zirâ insanlar arasında şahsî kaabiliyet ile vücûd bulmuş müsâvâtsızlık, açıkça demokrat olan İslâm cemiyetinde gâyet tabiî sayılmıştır. Yine aynı sebeble hürriyet, bizim için, ictimaî zinciri kırmak, siyasî kölelikten kurtulmak demek değildir." diyor. "Garbda bugün dahi mevcûd olan aristokrasi ve ruhbanlığın bizde mevcûd olmadığını ifâde ile, garbın siyasî ve ictimaî tecrübelerini taklîd etmenin çok tehlikeli olacağını" ifâde ederek, "Meselâ, Kaanun-ı Esâsîmizi ta'dîl etmeğe mecbûriyet duyduğumuz zaman, Avrupa, bilhassa Fransa târihinden çıkardığımız nazariyeleri ve kaaideleri, kendimize göre değiştirmeden kabul ettik." diyor. Böylece, Fikret'in İttihatçılar için söylediği "Fransız ihtilâli târihini açmışlar; aynen taklîde yelteniyorlar; fakat kaçıncı sahîfede olduklarını bilmiyorlar." sözüne uygun bir mütâlaa serdediyor. Kaanun-ı Esâsî'de ta'dîlin de devâm edemiyeceğini, diğer vahî taklîdlerin de böyle olduğunu anlatıyor ve "Çünki bir milletin hayat-ı hakîkîyesinin ihtiyaçları kaçınılmaz şeylerdir; bunların eksikliği hayatı tahrîb eder, onulmaz yaralar açar. Hayatın, sun'î şeylere tahammülü yoktur. Millî ihtiyaçlara muvâfık gelmiyen her şey, kendiliğinden yok olmağa mahkûmdur." hükmünü serdediyor.

"Parlamentarizm usûlünün bize yabancı olduğunu, fakat garblı üstadların bize, siyasî hürriyetin, muhtelif fırkalar ve rekaabetler olmadıkça devamlı olamıyacağını bildirdiklerini" söylüyor ve "Biz de, bu gibi fırkaların yokluğunun meşrûtiyetimize zarar vereceğini zannederek hemen bunları kurmağa kalkıştık; başka bir şey yapamıyacağımız için de, birbirine düşman gruplar teşkîl ettik; husûmet ve rekaabet, insanlar arasında dâima mevcûd olduğundan, kolaylıkla muhâlif cereyanlar çıkardık. Sonra da 'noksanımızı telâfî ettik' sandık. Bu fırkalar, kavga ve döğüşe başlayınca, topluluklar arasına buğz ve adâvet girince de meşrûtiyet icâbıdır diye safdilâne memnûn olduk." diyor. Sonra, "Siyasî faaliyetlerin muhakkak iftirakçı olması mı lâzım geldiğini, Meclis'in birbirine aleyhdar fırkalara ayrılmasının şart mı olduğunu" soruyor ve "Garbda cereyan eden hâdiselerin dâima faydalı ve güzel olduğu zannında bulunan münevverlerin bu kanaatte olduğunu" söylüyor.

Burada şunu söyleyelim ki, bizim târihimizde ve an'anelerimizde, garbda anlaşıldığı mânâda parlamentarizm yoktur. Bizde "meşveret meclisleri" vardır. Meşveret meclislerinde serbestçe kanaatlerini beyân etmek de esastır. Fakat, muhâlifinin ak dediğine, sırf başka partiden olduğu için kara demek, milletimizin ma'şerî şuûrunda aslâ anlaşılmayan ve anlaşılamıyacak bir davranış olarak kalmaktadır. Milletimiz bugün dahi sâhip olduğu çok yüksek devlet şuûru ve üstün an'anelerinin sevkiyle, particiliği ve parlamentarizmi, çok garîb görmekte ve anlıyamamaktadır. Bizdeki particilik ve fırkacılıkla parlamentarizmin an'anedeki yerine oturtulması lâzımdır. Bunu da ancak,

milleti ile olan râbıtasını kesmemiş ve onun sâdece okumuşu olan münevverler yapabilir. İşte o zaman, Paşa'nın "Parlamento, milletin terakkîsi ve i'tilâsı his ve heyecânı ile birleşmiş bir vatanperverler mecma'ı olmalı idi." temennîsi gerçekleşebilir.

Paşa, bizim parlamentonun böyle olmadığını söyledikten sonra "Fakat siyasî vekaayi, hiç bir zaman bir milletin arzûlarına göre cereyân etmez; aksine o milletin târihî mâzisine, cemiyetin siyasî nizâmına göre şekillenir." kanaatini serdediyor.

Münevverlerimizin garîbliklerine temas ederek:

"Bugün memleketimiz insan düşüncesinden çıkmış ne kadar ictimaî nazariye ve usûl varsa hepsine birden geniş bir hayat sahası olmuştur. Bunların hepsi, hayret verici bir îmân ile tatbîk sahasına konmaktadır. Dışarıdan gelen bu nazariyeler girdabı, Osmanlı cemiyetini öyle bir meçhûle sevkediyor ki, bütün umûmî ve ictimaî gâyeler yok olarak, yerlerine ictimaî bir fetret demek olan kozmopolitizm geçmektedir. Böylece cemiyet, kendine has mâhiyetini de kaybederek tam bir çökme vartasına sürükleniyor. Cemiyetimizi garblılaştırmak heves ve arzusu ile cemiyetçilerimizden bir kısmı nihilist olmuşlardır. Herhangi bir şey vücûda getirmekten âciz, hattâ her çeşit muhâfazakârlık hissinden mahrûm ve her şeyi yıkmağa hazır, yıkıcı, tahrîbci kimseler hâline gelmişlerdir. Çünki ıslah hassesi, muhâfaza hassesi ile müterâdiftir. Bir milletin örf ve âdetlerini bir günde değiştirmeğe kalkmak, ictimaî kaanunlardan câhil olmaktır. Sonra her değişikliğin iyilik işâreti olduğu itikaadını taşımak, acâib bir düşünce ve gaflettir. Çünki inhitat ve izmihlâller de, ancak örf-ü âdâtın değişmesi ile olur." diye devam ediyor.

"Osmanli cemiyetinin, kuruluş devresinden beri hakîkî bir demokrasi usûlü yaşamış olduğunu, esâsen demokrat bir millet olduğumuzu" ifâde ederek, *"Tatbîk etmek istediğimiz garb demokrasisi ise, henüz vücûda gelmiştir, her çeşit günahlarla lekelidir ve intikal hâlindedir. Osmanlı demokrasisi ise esaslı ve kat'î bir hâl-i ictimaîdir. Mantıkî ve fiilî bir şekl-i aslî kesbetmiş olan târihî eserimizdir. Biz ona çözülmez ve asırlık bağlarla bağlıyız. Bu bağları kesmemiz felâket getirir."* diyor.

"Garbcıların Avrupa'da gördükleri medeniyet netîcelerini 'sebep' sandıklarını ve görünüşe aldandıklarını" söylüyor ve "Garbdaki milletlerin hiç birisi, bizim yaptığımız gibi, komşunun siyasî ve ictimaî müesseselerini kabul ve tatbîk etmeğe teşebbüs etmemiş; kendi şahsiyet-i mâneviyesinden vazgeçip komşusunun fikir ve hareket tarzını tam bir teslîmiyetle taklîde gi-

rişmemiştir." diyor. Sonra da "Bir memleketin müesseseleri ihrâcât maddesi olmadığı gibi, bunları idhâl etmek de pek zelîlâne bir iştir." hükmünü veriyor.

Paşa, *Buhran-ı Fikrîmiz* nâmındaki risâlesinde de Türk cemiyetinin içine düştüğü karışıklığı anlatmakta ve şöyle demektedir:

"Memleketimizin yükselmesini ve ilerlemesini te'mîn için garb medeniyetinden yararlanmak zarureti bizde yeni bir mütefekkir sınıfı yetiştirdi. Bu ihtiyacı tatmîn için yetişen bu aydın sınıf, milletin mukadderâtına her çeşit kontrolden uzak bir şekilde te'sîr icrâ eylemektedir. Halbuki bu münevver zümre, garb medeniyetinin te'sîrleri altında şahsiyetini kaybederek müfrit bir garb hayranlığına mübtelâdır ki, millî selâmeti, ancak kendisinin yakalandığı bu marazî iptilâyı memlekete bulaştırmakta görüyor; ilerleme ve yükseliş nâmına, vicdanlarda ve fikirlerde çok çeşitli buhranlar doğurarak, memleketi karanlık meçhûllere doğru sürükleyip götürüyor. Garb perestîşkârı olan bu mütefekkir sınıfımızın zihniyeti, menşe'ini teşkîl eden garb zihniyetine hiç bir vechile benzemez. Bunlar kendi muhîtleri hakkında yeisle dolu, o elîm ve akîm tenkîtleri ile temeyyüz ederler. Bu tenkîtçiler, îzâh ve isbat edemedikleri için itham, anlıyamadıkları için inkâr ederler. Mevcudu ve olanı bilmezler de nasıl olmak icâb edeceğini öğretmek iddiasında bulunurlar.

"Bütün bunlara rağmen, ümidlerimizi, bir zaman bu mütefekkir sınıfa bağlamış; saâdet ve terakkîye âit ideallerimizin husûlünü ondan beklemiştik. Çünki, onun, îmândan mahrûm, mütereddit ruhunda mündemiç o karanlık bedbînliğinin ümitvâr olmağa sed çekecek, kendisini memleketinin emellerine uygun gelecek bir emel beslemeğe bile mâni kılacak şekilde olduğunu bilemiyorduk. Onun bu karanlık bedbînliği, vatanında her şeyi ıslahat ve ta'dîlât ile kurtaramıyacak derecede bozuk görmesinden neş'et etmektedir. O, bundan dolayıdır ki, selâmeti, ancak mevcut olanı yıkıp, az çok garblılaşmış olan anlayışına, mantık ve ahlâkına, frenkleşmiş olan ictimaî ve siyasî tasavvurlarına göre yeni bir cemiyet yaratmakta görüyor. Bu ruh ve düşünce ile mevcudu imhâ ve yerine, ne olursa olsun, başkasını koymak arzusunda bulunan ve vatanlarında ruhlarını, fikirlerini hoşnud edecek bir şey bulamıyarak hiç bir mânevî haz duyamıyan insanların, vatanları ile ne gibi alâkaları olabileceği suâli zarurî olarak akla gelir. Bu gibilerin zihniyeti, az çok her hususta kendisini göstermektedir. Hattâ tensîkat ve ıslahatı anlayış şekilleri bunun bâriz bir misâlidir. İzâh edelim:

"Başka memleketlerde, her hangi bir şeyde görülen bir mahzûr veya kusurun değiştirilmesi ve düzeltilmesi hissedildiği anda ta'dîl ve ıslahına çalışılır. Bizde ise ıslahı istenen her şeyin bilâ-tereddüt yıkımıyla, yerine daha iyi olduğunu zannettikleri bir şeklin konması arzu edilir. Bu gayretkeşler nazarında, ıslah arzusu, mevcud olan bir şeyin terkedilmesine ve tamâmen değiştirilmesine yarayan bir vesîleden başka bir şey değildir. Halbuki garblılar, bir şeyi münhasıran muhâfaza emeliyle ıslah etmek isterler. Hâsılı, bizde, yeniden ihyâ için ifnâya ve yıkmaya, garbda ise, zevâlden vikaaye için idâmeye çalışılır. Garb perestîşkârlarının elde ettikleri irfan ışığının, kendilerini aydınlatmaktan ziyâde, basîretlerini körletmekte olduğu ve kendilerine bu ışığı hazırlayanları aynen taklîd husûsundaki gayretlerine ve garblılar gibi düşünüp hareket etmekte olduklarına dâir nefislerinde hâsıl olan zehâb ve kanaatlerine rağmen, onlara tamâmen zıt bir tarzda düşünüp harekete geçtiklerini bile göremedikleri, şu basit mukaayese ile ortaya çıkar. Bu ise, bazan pek acı olan bir takım tecrübelerden hâsıl olmuş mâlûmât ve müktesebâttan mahrûm kalarak, yeniden bir takım tecrübelerde bulunmak, yâni tereddüt ve şüpheler içinde kıymetdâr vakitler kaybetmek, yeni hatalar işleyerek bilâhare bunların da tâmirlerine çalışmak, velhâsıl mâni olunması lâzım gelen fenâlıklardan daha vahîm netîcelere müncer olacak bir yol tutmağa mahkûmiyet demektir.

"Bundan başka değiştirme, mâhiyeten bir şeyi diğerine mukaabil terke icbâr demek olduğundan, bir fiil-i tahakkümden başka bir şey değildir. Bir fiil-i tahakküm ma'kûl ve muhik olmadığı takdîrde bir hareket-i keyfîye olur. Bir hareket-i keyfîye ise, diğer bir hareket-i keyfîyeyi tevlîd ettiğinden bi'n-netîce hareket-i keyfîye hâkim-i mutlak kesilir. Keyfî hareketlerin hüküm icrâ ettiği bir yerde de, tecrübe, hikmet ve itidâl te'sîrden âzâde kalır. Yenileştirici veya inkılâpçı, muzır olmaktan ve tensîkatı da hafif veya şiddetli musîbetler doğurmaktan kurtulamaz."

Bundan sonra müellif, garb hayranlarının bu hâlini, hastalıklardan kaçınmak ve tam bir sıhhate mâlik olmak arzusuyla tıb kitapları okumaya koyulan ve kendini bütün hastalıklara ma'lûl görerek, hayatı tahammülü imkânsız bir yük ve ıztırap telâkkî edenlerin hâline benzetiyor ve "İnkılâpçılar, bir ferdi oldukları cemiyete tam bir sıhhat te'mîni emeliyle, ma'lûmât elde etmeye çalıştıkları halde nihâyet onu en tehlikeli hâlât-ı redi'e ile mûsâb görüyorlar ve istihsâl ettikleri bütün bilgiler de, vatanlarını kendilerine bir elem ve ıztırap menbâı hâline getirmekten başka bir şeye yaramıyor." diyor.

Bilâhare, garb hayranlarının kendi cemiyetlerini bilmediklerini ve bu hususta câhil olduklarını ifâde ediyor ve:

"Osmanlı hey'eti, asırlarca evvel teşekkül edip, çok büyük şöhrete sâhip bir medeniyet vücûda getirdiği ve cihan târihinde mühim bir vazîfe îfâ eylediği halde, garbçılar, kendi cemiyetlerinin ahlâkî ve mânevî hayatını, ictimaî ve siyasî mevzuâtını, bunun prensiplerini ve anlaşılışını, velhâsıl dehâsını temsîl eden millî, ahlâkî ve fikrî varlığımızı teşkîl eden şeyleri istihfaf ve istihkar eyleyerek, bunların araştırılmasından fayda ummuyorlar ki, kendini bilmemek, yâni tecâhül-i nefs gibi cehillerin en meş'ûmu olan bir vartaya düşüyorlar. Bundan dolayıdır ki, garb hayranları, kendimizi, henüz teessüs ederek, millî mevcûdiyetini kazanmağa çalışan yeni doğmuş bir topluluk farzedecek derecede basit görüyorlar ve ecdadımızın azametinden şüphe ediyorlar ve bizi hakîr addediyorlar. Bu acîb tarzda, tâzeliği ve yeniliği seven düşünceleriyle, elde ettikleri bilgiler de, nihâyet kendilerini fikren muhâcerete, rûhen de tâbiiyetlerini değiştirmeğe sevkediyor."

diyor. "Bu şartlar altında kazanılan ma'lûmâtın ferdî bir kıymeti bulunabileceğini, fakat ictimaî kıymetinin hiç olduğunu" söylüyor ve "Garb perestîşkârlarının zihniyeti o derece tagayyür etmiştir ki, ekseriyâ garb muallimlerinden öğrendikleri şeyleri, hakîkî mânâlarından büsbütün başka bir şekilde telâkkî etmektedirler. Bu müfrit ecnebîlik, onları, kendi muhîtimizden ayıra ayıra, nihâyet bu muhîtin mâhiyetini ve büyük ehemmiyetini takdîrden âciz bırakıyor." diyor.

Sonra, devrindeki Osmanlı edebiyatına geçiyor; "Pek nâdir istisnâlardan mâada bugünkü edebiyat samîmîyet ve ciddîyetten ârîdir." kanaatini serdediyor. "Bunun kaçak olarak idhal edilmiş fikir ve hislerden mürekkep sun'î bir meyva olduğunu, Osmanlı ruhuna yabancı birtakım râbıtasız bilgilerle dolu bulunduğunu, acınacak bir sefâlette ve şahsiyetsiz bir görünüşte olduğunu" ifâde ediyor ve:

"Hakîkatte edebiyatımızda, kelimelerden başka Türklüğe müteallik hemen bir şey görülemez; ilham yerine sun'îlik, derin ve samîmî hissiyât yerine keskin bir serbest bir zekâ kaaim olmuştur ki, bu hal Osmanlı ruhunu takvîye edeceğine, bilâkis gevşetiyor ve edebiyatımız, sâlim ve kuvvetli îmânlar vücûda getireceğine, muzır şüpheler, tereddütler ve itikaadsızlıklar saçıyor ve bi'n-netîce te'sîrli bir inhilâl âmili oluyor. Güzel san'atların millî ruha mâlik ve ilhamlara mazhar olması

için, bir vatanı bulunması icâb eder. İşte bu iki hassenin yokluğundan dolayıdır ki, güzel san'atlar, hünerlerine mağrur ve fakat dehâ ve ilhamdan mahrum bir takım san'atkârlar elinde ölmektedir."

hükmünü veriyor. Sonra da şu müdhiş kanaatini dile getiriyor:

"Garb perestîşkârlığı memlekette, fikir hayatını genişletmeğe yarayacağı yerde, o derece karıştırmıştır ki, bugün artık kâmilen yok denebilecek bir hâle getirmiştir. San'atkârâne ve fikrî tatlardan mahrûm olan, mağmûm, mahzûn ve nâ-hoşnûd bir cemiyette faydasız bir ilmin eseri bulunan marazî bir bedbînlik, fikirleri karıştırarak ve ruhları sapıtarak sür'atle yayılmakta ve inkişâf etmektedir. Bu bedbînliğin telkîn eylediği hodgâm ve zelîl bir menfaatçilik, Osmanlı ruhu ile birlikte Osmanlı idealini de düşürmektedir."

Garb perestîşkârlarının muhîtimizi imhâ ve tahrîb edici bir te'sîr icrâ ettiklerini, bunların sahte ilimleriyle îkaa eyledikleri ictimaî tahrîbâtın zamânında durdurulmazsa, nihâyet kendisi gibi bu cemiyeti de, Avrupa cemiyetlerinin bir tûfeylîsi derekesine düşüreceklerini söylüyor ve "Acaba kader dâima bizi, ifrattan tefrîte düşmeğe mi mahkûm edecek?" suâlini soruyor.

"Garb medeniyetinden ve ilminden istifâde ile garblılaşmanın ayrı şeyler olduğunu, yazık ki, bunun münevverlerce anlaşılamadığını" ifâde ediyor ve "Biz gerçeklerden uzak, hatalarla dolu idrak ve muhâkemeler üzerine kurulmuş, yalancı bir âlem içinde yaşıyoruz. Bu suretle hakîkî ve gerçek âlem, nazarımıza bîgâne kalıyor; hakîkati bâtıla, âşikârı hayâle, hidâyeti dalâle, vâki'i gayr-i vâki'e, mümkünü muhâle terdîf ederek, husûlü ihtimâli son derece uzak tertîbler ve tasavvurlardan saâdet temennî ediyoruz." diyor. Bilâhare şöyle devam ediyor:

"Görülüyor ki, büyük hatalar, büyük hakîkatler kadar sâdedir. Garblılaşmak ihtiyacına olan kanaatimizin bu derece meş'ûm neticelere müntehî olması, millîyete muhâlif bulunmasındandır. Zîra milliyet ile medeniyet ikizdir. Bu itibarla garblılaşmak arzusu, kendi medeniyetimizin terk veyâ inkârı mânâsını tazammun eylediğinden, netîce olarak, kendi milliyetimizden ferâgat demek oluyor. Fi'l-hakîka, hayli zamandan beri bizlere her ne öğretilmiş ve telkîn edilmiş ise, hep kendi millî ve târihî mâmelekimizi teşkîl eden her şeyin yerine yeni ve garbkârî görülen şeyleri koymak gâyesine ma'tûf olmuştur. Birisi çıkıp da, Almanlar, selâmetlerini ancak Alman kültürünün, medeniyetinin,

irfânının terkiyle kaabil olacağını söylemiş olsaydı, acaba nasıl bir cevâba mâruz kalırdı? Böyle bir iddiayı serdeden bir adamı, muhâtabları, Alman diye, hele bir Alman ıslahcısı diye telâkkî ederler miydi? Alman medeniyetiyle bizimki arasında, bugün mevcud olan büyük farkı görerek, mukaayesemizi gülünç bulanlar olabilir. Halbuki Osmanlı medeniyetinin dâima, garb kavimlerinin medeniyetinin aşağısında kalmış olduğunu zannetmek, bir zehâb-ı bâtıldan ibârettir. Zîra bir zamanlar, onlarınkine her cihetçe üstün idi ve meş'ûm bir taklîd hastalığına giriftar olmasaydık, bugünkü fark, bu kadar da olmazdı.

"Zâten bu bir kemiyet mukaayesesi değil, bir prensip meselesidir. Kendi memleketinin harsını, medeniyetini, ma'rifetini inkâr veya istihkar eden, milliyetinden çıkar. Bu sebeple de, o nâm ile söz söylemek hakkını kaybeder. Fikirlerimizin ve muhâkememizin ne derece karışıklık içinde olduğu, her taraftan yükselen nihâyetsiz şikâyetlerin kulak yırtıcı velvelesiyle de sâbittir. Her tarafta şüphe ve itimatsızlık, derin bir kayıtsızlık, her şeyde delicesine bir acelecilik ve sabırsızlık görünüyor. Hiç kimse kime veyâ neye inanacağını veyâ neye hürmet ve riâyet edeceğini bilemiyor. Herkes her şeyi biliyor, fakat hiç kimse bir şey yapmağa muvaffak olamıyor. Bununla berâber her yerde ve her vâdîde, çeşit çeşit reformcu veyâ ıslahatperverân da sayılmakla bitmiyor. İşte garb medeniyetinden şimdiye kadar te'mîn edebildiğimiz kâr ve istifâde!!!

"Ancak, kendi tecrübelerimizle kat'î olarak sâbit olmuştur ki, garb medeniyetinden hakîkî bir şekilde istifâdemiz, o medeniyeti aynen taklîd ile mümkün olamaz. Sâir yabancı kavimlerin tecrübeleri de gösteriyor ki, ecnebî medeniyetinin meyvalarından istifâde, onu kendi medeniyetine tevfîk ve taklîb sâyesinde mümkün olabilir. Bunun için de hem kendi, hem de garb medeniyetini tedkîk lâzımdır. Bu suretle garb medeniyetinin mümeyyiz vasıflarını teşkîl ve kat'î üstünlüğünü temsîl eden ilim anlayışını ve tecrübe usûlünü tedevvün ederek, ortaya çıkacak binlerce hakîkat ile tâmirine muvaffak olacağımız binlerce hatalar arasında öğreneceğiz ki, bizim idealimiz, ahlâkî, ictimaî ve siyasî kanaatimiz tamâmiyle dînimizden mütehassıldır. Ve binâenaleyh, ona ihtiram mecbûriyetinde bulunduğumuz gibi, üzerimizdeki haklarını da kabul ve teslîm eylememiz zarûriyâttandır. İdrak edeceğiz ki, dinsizlik denilen şey, Lâtin düşünüşünün bir sapkınlığından ibâret olup, yoksa zannedildiği gibi, bir fikrî üstünlük işâreti değildir. Kezâ, öğreneceğiz ki, herhangi bir kavmin mevzuâtı ve an'aneleri, üzerinde yaşadığı topraktan daha kıymetdâr olan mânevî vatanını temsîl eder. Çünkü, her hangi

bir insan topluluğunu, bir millet hâline getiren âmiller bunlardır. Başka bir kavmin tahakkümü altına giren bir kavim, arâzisini değil, kaanunlarını ve an'anelerini kaybettiğinden dolayı istiklâlini zâyi' eder. Zîra üzerinde yaşadığı arâzisini, ekseriyâ terke mecbûr olmaz.

"Binâenaleyh bizim gibi vatan toprağını muhâfaza uğrunda, asırlardan beri mebzûlen kan dökmekte olan bir millet için mânevî vatanına bîgâne bulunmak, anlaşılmaz bir hatadır... Mevzuât ve an'anelerimizin gerek arzumuzla, gerekse darbe-i teshîr ile ortadan kalkması esârete düşmemizden başka bir netîce doğuramaz. Bu güne kadar pek haksız olarak hakîr gördüğümüz medeniyetimize muhabbet bağlayıp, hizmet etmek lâzım geldiğini nihâyet anlayacağız. O medeniyet ki, pâyânsız bir imparatorluk meydana getirerek, ülkeleri medenîleştirmeğe muvaffak olmuş ve vaktiyle sâde bir beşer bahsi menzilesinde bulunan Türk kelimesinden, çok yüksek bir ictimaî ve siyasî âmil vücûda getirmiş ve Türk medeniyetini, irfanını, ruhunu kabul eden her müslümana 'Osmanlı Türküyüm.' demek selâhiyetini vermiştir. İçinde ümitsizce çırpınıp durduğumuz şu elîm buhranın yegâne sebebi, garb medeniyetine kayıtsız şartsız girmek ile kendi medeniyetimizi tanımamak isteyişimizdir."

Bu fikirler, zamanı için değil, bugün dahi geçerlidir. Bunun sebebi, Paşa'nın zamanındaki fikrî cereyânın âdeta anatomisini yapmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bugün içinde bulunduğumuz fikrî şaşkınlığın ne kadar köklü ve ne kadar derin bir mâziye dayandığını da ortaya koymaktadır. Bugün dahi problem değişmiş değildir. Ne var ki, gittikçe daha azıtmış, şaşkınlık pek fazlalaşmış ve tedâvî çâresi daha zor ve daha güç hâle gelmiştir.

Paşa, *Buhran-ı İctimaîmiz* nâmındaki risâlesinde ise, "Osmanlı hey'et-i ictimaîyesi, zamanımızda en tehlikeli buhranlardan birini geçiriyor ve âdeta ibtidaî bir hey'et hâline inkılâb etmişe benziyor." diyerek, "Cemiyetteki ferdlerin her birinin istediğini yaptığını, herkesin noksanlarını, ayıplarını ve günahlarını iftiharla teşhîr ettiğini, hattâ bunları hâlihazır medeniyetin fazîletleri veya zarûretleri gibi kabul ettirmeğe çalıştığını, fakat bunları itidâle sevkedecek bir itiraz sadâsının da yükselmediğini" kaydediyor. Sonra, "Vaktiyle o kadar kuvvetli ve zinde olan Osmanlı hey'et-i ictimaîyesi nasıl bu derece bozuldu?" suâlini soruyor. Bu halin muhtelif sebepleri olduğunu ifâde ederek, önce hâricî tesirler üzerinde duruyor, "Devletin gitgide zaafa uğramasının idârecilerimizin dikkatini Avrupa'ya çektiğini, burada şâşa'âlı, zevklerle dolu bir medeniyet gördüklerini, bunun eserlerini ise sebep zannederek, gar-

bın yaşayışını ve ahlâkını memleketlerine de tatbîk etmenin, derdlerine çâre olacağına inandıklarını" söylüyor.

Bu medeniyetin, bütün incelikleriyle göründüğü yerin, o zaman Fransa olduğunu kaydediyor ve "Bizdeki medenîleşme gâyesi de, frenkleşmekten ibâret kaldı." diyor. Sonra bu zümrenin tavsîfini yapıyor ve "Artık Türkçe yerine Fransızca konuşmak, dinsiz ve sefîh geçinmek, servetini kumarda, yâhut bir Fransız metres kullanarak tüketmek medenî ölçüler olarak kabul olunuyordu." diyor. "Lâtin zihniyetinin tahakkümü altında kalan bu frenkleşmiş zümrede dîne, an'aneye ve âdetlere memleketin çöküşüne sebep olan muzır ve köhne müesseseler olarak bakıldığını ve onlara şiddetle hücûm edildiğini" yazıyor. "Avrupa devletlerinin Türkiye üzerindeki iştahlarının rekaabetler doğurduğunu, diğer devletlerin de burada menfaatleri icâbı, iktisâdî ve ictimaî müesseseler kurduklarını, buralardan çıkan aydınlarımızın bu devletlerin sempatizanı kesildiklerini ve koyu bir taklîde düştüklerini, bu sebeple halk tabakalarından umûmî bir nefret kazandıklarını" ifâde ederek, "Memleket bu suretle an'anelerinin ve medenî hayatının koruyucusu, ahlâk-ı millîye ve hayatîyesinin nâzımı olan yüksek bir sınıftan mahrûm kaldı." diyor.

"Cemiyetimizde ahlâk ile ma'lûmâtın, terbiye ile tahsîlin ayrı şeyler olduğunun anlaşılamadığını, kısır bir taklîdden ibâret olan tahsîlin, âile hayatı ile birlikte cemiyeti de bozduğunu, yeni yetişmelerce an'ane, âdâb, karakter ve ahlâk kıymetlerinin, hürmet gösterilmeğe değer bulunmadığını" ifâde ediyor ve "Asırlarca mukaavemet ederek, mâruz kaldığı en şiddetli felâketlere rağmen varlığını koruyabilmiş olan Osmanlı cemiyeti, mâhut şekilde yetiştirilmiş bir kaç nesil talebe tarafından bozuldu; zamanımıza mâzinin hâtıraları ile te'sîrlerinden başka hiç bir şey intikal etmedi." diyor.

Bilâhare eski teşkîlâtımız hakkında bâzı şeyler söylüyor. Bu husustaki fikirlerini doğru kabul etmek mümkün görünmüyor; ayrıca kendi kanaatleriyle de tezad teşkîl ediyor. Yalnız "Yenileşmeyi başlatanlar, bir memleketin müesseselerinin en muazzez, en kıymetli millî mirâs olduğunu ve millî müesseselerin terkedilmesinin millî mevcûdiyetten de ferâgat demek olduğunu anlıyamamışlardır." diyor. Islahcı zümrenin merkeziyet usûlünü de başlattıklarını ifâde ediyor ve "Bu usûlün devlet erkânı, yenileyici değil, fakat cesâreti cehâletine uygun bir şekilde muzır yeniliklerin icatcısı oldular." diyor. Sonra ictimaî esaslar üzerinde duruyor ve "İctimaî râbıtalar, mâzide, birlikte geçirilen hayat ile ecdaddan kalan mânevî ve fikrî mirâsdan doğar, yâni insan ile zamanın eseri olan an'ane ve teâmüllerin meydana gelmesiyle teşekkül eder; bu bağların yerini, insanların hayâl edecekleri başka bir bağın tutamıyacağını bilmeliyiz." kanaatini serdediyor.

Osmanlı cemiyetine, yine bu taklîdci münevverler tarafından materyalizm fikrinin getirildiğini, bunun 1300 senelik İslâm târihinde ilk defa bizde zuhûr ettiğini söylüyor ve "Maddecilik fikrinin garbdaki çıkış sebebi, hıristiyanlıkla ilmin uyuşmasına imkân olmayışıdır; hâlbuki İslâm îmânı için böyle bir imkânsızlık bahis mevzuu değildir." kanaatini ileri sürüyor. "Maddeciliğin ictimaî muhîtimiz için gayr-ı tabiî olduğunu, İslâm dîninin parlak bir medeniyet ile insanlığı yükselttiğini, Osmanlı Devleti'nin emsalsiz bir satvetle kurulduğunu" ifâde ediyor ve:

> *"Bizim batıcı münevverlerimiz yanlış zanna düştüler; İslâmiyet'in terakkîye sed çektiğine hükmettiler. Bu nevzuhûr müceddidler, millî kurtuluş ve selâmetimizin te'mînini garb tekâmülünün esas kaynağı sandıkları materyalizmi, muhîtimize tatbîk etmekte aradılar. Bu kanaatlerini milletimize telkîn ederek onu iğfâlden başka bir faaliyette bulunmadılar. Ayrıca tamâmiyet-i mülkiyemizi garanti etmiş olan büyük devletlerin teveccüh ve yardımını da ancak bu usûlün tatbîki suretiyle devam ettirebileceğimiz kanaati uyandığından, maddecilik bir kat daha rağbet buldu. Böylece o zamandan beri ıslahat nâmına vuku bulan bütün icraat, az çok dîn aleyhdarı bir mâhiyet almağa başladı. İşte memleketimizin hâli bu yeni zihniyetin eseridir."* diyor.

Bu kanaatler ve görüşler, Paşa'nın ne derece kıymetli bir fikir ve düşünce adamı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Onun sâhip olduğu bu telâkkîlerle, Tanzîmât'tan beri gelen sadrâzamlar içinde çok müstesnâ bir mevkie sâhip bulunduğunu söylemek, hattâ Celâl Nuri gibi "Bu kadar kat'î bir fikir ile sandali-i vekâleti işgâl eden bir vezîre tesâdüf edilmemişti." demek bile mümkündür. Fakat ne var ki, Saîd Halîm Paşa, bu fikrî salâbetine rağmen, icraatta ve fiiliyâtta tam bir acizle ma'lûl olduğunu göstermiş; büyük değil, hemen hemen küçük bir muvaffakıyet bile gösterememiştir. Bununla berâber, onun bâzı faydalı işler yaptığını, meselâ bâzı sapık Arab ricâli ile İttihatçılar arasındaki çekişmeyi biraz durdurabildiğini, oraların devlete bağlılığını güçlendirmeğe çalıştığını, Edirne'nin geri alınmasına gayret edenler içinde bulunduğunu da söylemek lâzımdır.

EK: 3

İTİKADDA VE AMELDE DOĞRU MEZHEPLER

İslâm tarihinde önce amelî ve fıkhî mezhepler doğmuştur. Sonradan itikadî mezhepler zuhur etmiştir. İtikadî mezheplerin en meşhurları Eş'arîlik ve Mâturidîliktir.

Eş'arîlik

Kendi ismiyle anılan bu kelâm mezhebinin müessisi, Ebû Hasen-i Eş'arî'dir. Eş'arî, önceleri, Mutezile'den Ebû Ali Cubbâî'nin talebesi bulunuyordu. Aralarında "Üç kardeş" dâvası diye meşhur bir münakaşadan sonra ondan ayrılmış ve meşhur kelâm telakkisini ortaya koymuştur. Eş'arîlik, Mutezile'nin akılcılığına bir reaksiyon olarak doğmuş ve aklın, insanı mutlak hakikata ulaştıramıyacağını iddia etmiş; sonraları ise aklî bir kelâm disiplini kurma teşebbüsünde bulunmuştur. Eş'arîlik, bir müddet sonra, 3. Hicret asrında, eski kelâm sistemleri olan mücessime, müşebbehe, sıfatîye, kaderîye, cebrîye ve mutezile cereyanlarını, hemen hemen silerek, İslâm âlemine hâkim olmağa başlamıştır.

Ebu Hasan'dan sonra, Eş'arîliğin en büyük kelâmcısı, Ebu Bekir Bâkıllânî ve Ebu'l-Maalî'dir. Bu zatlarla meslek, aklî ve felsefî bir karakter arzetmeğe başlamıştır. Bu mezheb sâlikleri bir müddet, devletçe hüsnü kabule

mazhar olmuşlarsa da Gazalî, Selçuk Sultanı Melikşah devrinde Nizamîye Medresesi'nin başına getirildiğinde, felsefecilere (meşşaiyun'a) ve eski kelâmcılara açtığı büyük mücahedesi ile Eş'arîliği sağlamlaştırmıştır. Gazalî'nin yaptığı en büyük iş, akıl ile îmanın hudutlarını ayırmasıdır. Meşşaî cereyanına indirdiği darbe ise büyük olmuştur.

Maturidîlik

Eş'arîliğin şiddetli inançcılığına karşı, akılla îmanı telif etmeğe çalışan bir meslek doğdu. Bu, Maturidîlikti. Kurucusu, Semerkant'ta yetişmiş ve orada 333 H. - 944 M.'de vefat etmiş olan Ebû Mansûr Maturidî'dir. Bu itikadî mezhebe, mutedilleşmiş ve aklîleşmiş Eş'arîlik de denebilir. Eş'arîlerle bazı ihtilâf noktaları varsa da, cüz'îdir. Maturidîler, Allah'a îmanın emr-i ilahî ile olduğunu, fakat bunun akılla idrak edilebileceğini, bu suretle aklın îmanın menbaı değil, vasıtası olduğunu söyleyerek, mutedil bir meslek kurmuşlardır.

İtikadda Eş'arî olanlar, amelde Şafiîliğe; Maturidî olanlar, Hanefîliğe müntesiptirler denebilir.

Amelde 4 büyük mezheb vardır. Bunlar da Bağdat ve Irak mektebi (Ehl-i Rey), Şam ve Medîne mektebi (Ehl-i Hadis) olarak ikiye taksim edilebilirler. Birincisinin müessisi İmam-ı Âzam, diğerinin kurucuları ise, İmam-ı Mâlik ve Ahmed b. Hanbel'dir. İmam-ı Şâfi, ikisini meczetmiş ise de, ikincisine meyletmiştir denilebilir. Irak'da hadis az olduğundan, kıyasa ehemmiyet verilmiş; bu sebeble onlara (Ehl-i Rey) denmiştir. Hicaz'da hadis fazla olduğu için, onunla amel edilmesi, icap etmiş; bunun için de onlara (Ehl-i Hadis) denmiştir.

İslâm Hukukunun Hususiyetleri

İslâm hukukunun çok enteresan bir hususiyeti vardır ki, bu onu, hıristiyan kavimlerin hukukundan ayırır. O da, hıristiyan kavimlerinin her birinin hukuku kendi adıyla anıldığı halde, İslâm hukuku ve kanununun (şeriatının), mutlak bir şekilde, müslüman milletlerin hiç birine nisbet edilememesidir. Çünkü, bütün İslâm kavimlerinin kanunları aynı adı taşır. Gerçi İslâm'ın girdiği memleketlerin her birinde örf ve âdetin, mahallî bazı kanunların alınması görülmektedir. Fakat bu, bazı hususlarla, bir istisna olduğu gibi, milletlerin münasebetlerinde kaidelerin renklenmesi ve genişlemesi gibi de mütâlaa

edilebilir. Bir de, İslâm hukuku, ibadet ve muamelât kısımlarına ayrılır. İbadât kısmında İslâm kavimleri arasında pek az ayrılık vardır.

İslâm hukukunda muamelât kısmı prensiplerinin teessüsü, tedricî ve şâyân-ı hayret bir tarzda olmuştur. Bu teessüs hadisesi, resmî bir makamdan kanunlar vaz'edilmek suretiyle olmayıp; belki, İslâm müçtehidleri ve âlimlerinin ilmî iktidarları, şahsî gayretleri ve dînin manevî nüfuzu sayesinde husule gelmiştir. İslâm dînine giren kavimlerin hemen hepsince kabul edilen bu düsturlara gösterilen itaat o kadar büyüktür ki, bu hiç bir devletin kaanununa karşı gösterilmemiştir. Bunun sebebi, müçtehitlerin, dîne metîn bir tarzda istinat etmeleri ve onun büyük mânevî nüfuz ve kuvvetini, insan hayatı üzerindeki sönmez kudretini bilmeleri ve bunu kendi eserlerine aksettirebilmeleridir. Bu husus, İslâm hukukunun o kadar kuvvetli bir tarafıdır ki, hiç bir hükümetin mecbur kılamıyacağı hıfzıssıhha kaideleri gibi şeylerde dahi, tâbilerini itaata mecbur etmiştir. İbadâta taallûk eden hükümlerden taharet, abdest, necasetten pâklanma gibi, hergün herkesin yaptığı ve riayet ettiği kaideler düşünülür ve İslâm olmayanların en medenîlerinin hareketleri ile karşılaştırılırsa, işin azamet ve büyüklüğü anlaşılır. Hattâ bu müçtehitler ve âlimler, bir hayvanın etinin yenmesi için nasıl boğazlanması, nasıl avlanması, avın ne zaman yapılması lâzım geldiği gibi hususları dahi tetkik etmişler ve ortaya muazzam bir müdevvenat koymuşlardır.

Fakat maalesef, epeyce bir müddet sonra, bu tekâmül durmuş ve bir tevakkuf devri açılmıştır. Bunun sebeplerini izah, bahsimizi çok uzatacağından, burada, izaha girişemiyeceğiz. Fakat bunun, yalnız İslâm hukukuna ait olmadığını, Roma hukukunda dahi görüldüğünü, bilmek lâzımdır. Zaten İslâm hukuku da, Roma hukuku ile, istinat ettiği prensipler ayrı olmakla beraber, gelişmesinde bir benzerlik göstermektedir.

Roma'da önceleri Sabinius ve Labeon, Roma hukukunu tesis ve birer meslek kurdukları gibi, İslâm'da başlıca 4 zat, Ebu Hanife, Mâlik, Şafii, İbni Hanbel, İslâm fıkhını ihdas ile, birer mezhep tesis etmişlerdir. Roma'da Sabiniens'ler, Proculiens'ler olduğu gibi, İslâm'da da Hanefîler, Malikîler, Şafiîler, Hanbelîler husûle gelmiştir. Bunların hepsi Sünnî olup, bir kısmı rey'e fazlaca ehemmiyet vermişler; diğerleri, daha ziyade, nassa istinat etmişlerdir. (Burada Şia'dan yani İmamîye mezhebinden bahsetmiyoruz; onlar da ayrı bir fıkıh meydana getirmişlerdir).

Garip bir benzerlik olmak üzere, İslâm'daki bu içtihat hareketi, aynen Roma'da olduğu gibi, nihayet bulmuştur. Romalılarda da, muayyen bir müddet sonra, hukukta icad fikri durmuş; bir tevakkuf devri başlamıştır. Bundan sonra yalnız, evvelki büyük müçtehitler tarafından, şifâhen öğretilen prob-

lemlerin, yazılı olarak nakil ve tesbiti ile uğraşılmıştır. Daha sonraları, bu çalışma da durmuştur. Bilahare Avrupa devletleri, sönmek üzere bulunan bu ilim dalını yeniden ihyâ etmişler ve bu günkü hukukî sistemlerini kurmuşlardır.

İşte bu duraklama devrinin, aynı şekilde, İslâm hukukunda da husule geldiği görülüyor. Yalnız, maatteessüf İslâm hukuku için, Avrupalılarda olduğu gibi, bir uyanma ve ihyâ devresine henüz giremediğimiz gibi, bunu mevcut hukukçulardan beklemek bile büyük bir nikbinlik, hatta abes sayılabilir.

İslâmiyet, dairesini çok kısa bir zamanda genişlettiğinden ve Peygamberden bir asır sonra garpta Septe boğazına, şarkta Çin surlarına, cenupta Afrika ortalarına, şimalde Anadolu cenubuna erişmiş bulunduğundan, çeşitli kavimleri içerisine almıştı. İşte bu beldelerde yaşayan ahalide, bir çok âdetlere tesadüf edilebildiği, nasla tearruz etmeyen örf, muhkem ve muteber bulunduğu için, mevzuat genişledi. Bab-ı içtihadın açık bulunduğu bu sıralar, İslâm hukukunun âdeta altın devri olarak mütalâa edilebilir. Sonraları, içtihad zor olduktan başka, istinat edilmesi icap eden ilimler şubelere ayrıldığı ve çoğaldığı için, gittikçe de güçleşti. Geçen tarihî hadiseler, büyük bâdirelerin verdiği hâlet-i ruhiye, dalâlet mezheplerinin ifrat ve sapkınlıkları hem ülemayı, hem de halkı, içtihattaki serbestlikten korkuttu. Yeni çıkan hukukî meselelerde, içtihaddan ziyade fetva ile iştigal zarureti duyuldu. Böylece İslâm hukukunda bir durgunluk başladı.

Bu izahlardan, hükümlerde durgunluğun meydana geldiği, kaanunların değişmez bir hale girdiği zannolunur ise de, şartları ve meydanı müsait buldukça, İslâm hukuku ihtiyaçlar nisbetinde genişlemeğe ve tekâmüle daima meyletti. Bu sebeple İslâm hukukundaki tevakkuf aslında, zâhirîdir diyeceğiz.

Nitekim, meselâ "teazir-i şer'iye", kat'i naslarla taayyün ve teşri edilmemiş olduğundan, bu saha, tarihen bazı fermanlar ve hukukî takdirlerle doldurulagelmiştir. Osmanlı devrinde Tanzîmat'ta, Fransa Ceza Kaanunu alındığında, bu, "teazir-i şer'iye" makamına ikâme edilmiştir. Mansus olan nice hükümlerde ve şer'î hudutlarda bile, bu nasların, âdete müstenid olması; örf ve âdetin de değişmesi ile, yerlerine yeni hükümler konulmuştur. Hukukî hükümleri tatbik eden tatbikatçılar, yani Kadılar da zaman zaman, fıkıh ve fetva kitaplarında bulamadıkları şeyleri, maslahata ve ihtiyaca binaen genişletmişler ve tekâmül ettirmişlerdir. Bilhassa Osmanlı Şeyhülislâmlarının bu mevzuda çok hizmeti geçmiştir. Bunlardan Ebussuud Efendi, kanun yapma vesilesiyle, yeniden bir çok hükümler vaz'etmiş; bunları Pâdişah iradesi ile

de teyid ettirmiştir. Sonradan bunlar, fıkıh ilminin hususî bablarını teşkil etmiştir. Sonraları, bu makamları, fazıl ve kemâl itibariyle, dolduramıyan zatlar dolayısıyla, kanunlaştırma işi de tevakkufa dûçar olmuştur. Mamafih İslâm hukuku, bir mesele hukuku olduğu için, genişleme ve tekâmüle daima meyyaldir ve bu tekâmül, kanaatımızca, Kara Avrupası hukuklarından ziyade, İngiliz hukukuna benzemektedir.

Osmanlı Devleti zamanında, âmme hukuku sahasında, örfî hukukun şer'ileşmek lüzumunu duymadan hükümran olduğu saha, bir çoklarının zannettiklerinin aksine, çok genişti. Çünki, örfî hukukta, nas ile tearuz eden ahkâm azdı. Bu sebeple, şer'îleştirme ameliyesi çok kolay oluyordu. Fethedilen memleketlerin idaresi için tertip edilen kanunnâmelerde de, onların eski hukuklarından, dînî hükümlerinden, hattâ Roma hukukundan kalma bakiye ahkâmdan istifade edildiği anlaşılmaktadır. Meselâ Macaristan'da tatbik edilen kanunnâme'de, çok defa "kralları zamanında câri olan âdetleri", yahut "reâya taifesi hin-i fetihte memlekette kadîmen câri olagelen kral kaanunu üzere cümle ahvallerin eda olunmak rica eylemeğin" gibi sözler de, bu sahanın ne derece geniş olduğunu göstermektedir. (Bkz. Ömer Lütfi Barkan, *XVI. asırda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, sh. XIX, LXIX).

İslâm Hukukunda Fukaha Tabakaları

İslâm hukukunda fakihler, yedi tabakaya taksim olunmuştur.

Birinci tabaka ricaline *"Müctehid-i fi'ş-şer"* denilebilir. Bunlar, delilden, usulî kaideleri vaz' ve tesis ile fer'î hükümleri istinbat ve içtihad etmişlerdir. Dört imam bunlardandır.

İkinci tabaka mensuplarına *"Müctehid-i fi'l-mezheb"* denilir ki, üstadları olan 4 imamın vaz' ve tesis ettikleri kaaideler üzere, şer'î delillerden fer'î hükümleri istinbat ederler. Bunlar fürû'da üstadlarına muhalefet etseler de usul'de onları taklide mecburdurlar. Hanefî ülemasından Ebû Yusuf ve Muhammed bu tabaka ricalindendir.

Üçüncü tabaka mensuplarına *"Müctehid-i fi'l-mes'ele"* denilir. Bu âlimler gerek esasta, gerek fürû'da mezheb sahiplerine muhalefet etmezler. Belki mezhep sahibinde sarahat olmayan vukuatta, üstadlarının içtihad ve takrirleri ve usul ve kaideleri veçhile ahkâm istinbatına muktedir olurlar. Hanefi âlimlerinden Husaf, Ebu Cafer Tahâvî, Şems'ül-Eimme Hilvanî, Şemsü'l-Eimme Serahsî, Fahreddin Kâdihan bu tabakadandır.

Dördüncü tabaka ricaline *"Ashab-ı tahric"* denilir. Bunlar, içtihada, as-

len mezun değildirler. Mezheb sahibi tarafından vaz' ve tesis edilen usul ile, bu usulün mehazları, bunların mazbutu olduğundan, mezheb sahiplerinden veya mezheb sahibinin ashabından nakledilen ve iki veche muhtemel olan mücmelleri, mezkûr kaaide ve usullere nazar ederek ve furu'dan benzerlerine kıyas ederek, tafsil etme iktidarındadırlar. Tahric-i Kerhî, Tahric-i Râzî, bu kabildendir.

Beşinci tabaka ricaline *"Ashab-ı tercih"* denilir. Mezhep sahibinden muhtelif rivayetler bulunduğu zaman, işbu rivayetlerden bazısını, sonraki bazıları üzerine tercih ederler. "Şu rivayet evlâdır, bu rivayet esahtır, şu nâsa erfaktır, bu kıyasa evfaktır." derler. Hanefî ülemasından ve mukallidîn'den *Kudûrî* ve *Hidâye* sahipleri bu tabakadandır.

Altıncı tabaka ricaline *"Ashab-ı temyîz"* denilir. Bunlar, fukahanın sözlerinden kavî olanları, zaif olanlardan, zâhir mezhebi, nâdir'den, fark ve temyiz ederler. Merdud kavillerle zaif rivayetleri kitaplarında nakletmezler. Hanefî ülemasından *Kenz, Muhtar, Vikâye, Mecma'* sahipleri bu tabakadandır.

Yedinci tabaka ricaline *"Ashab-ı fetva"* denilir. Bunlar, yukarıda zikrettiğimiz işlere muktedir olamayıp, yalnız temyîz ve tercîh sahiplerinin tercîh ve temyîzlerine tâbi olurlar. Hanefî ulemasının mukallidînden *Kuhistanî, Dürer, Dürr-ü Muhtar* sahipleri bu tabakadandır.

İslâm hukukçularının tasnifine böylece temas ettikten sonra ehl-i sünnetin 4 büyük mezhebinden de biraz mâlûmât verelim. Bunlar sırayla Hanefîlik, Malikîlik, Şafîilik ve Hanbelîliktir.

Hanefîlik

İmam-ı Âzam Ebu Hanife Numan ibni Sâbit el-Kûfî b. Zevtâ b. Mâh tarafından tesis edilmiştir. Kendisi İslâm âleminin en büyük müctehidlerindendir. 80 H. - 699 M. tarihinde, Kûfe'de doğmuş ve yetişmiştir. Zamanının büyük ilim merkezlerinden olan Basra'ya muhtelif seyahatler yaparak, oradaki âlimlerle sohbetler ve bid'at sahipleriyle münazara ve münakaşalarda bulunmuştur. Emevîler zamanında, Irak valisi olan İbni Hübeyre tarafından kadı tâyin edilmek istenmişse de kabul etmediği için, zulma maruz kalmıştır. Ashab-ı kiramdan bazı zevâtı görmek şerefine nail olduğu rivayet edilmektedir. Bu sebeple tâbiindendir. Hammad b. Ebi Süleyman gibi büyük zatlardan fıkıh tahsil etmiştir. Tefsir ve hadiste, bihakkın geniş bir ihataya sahip olduğu muhakkaktır. Buna rağmen kendisi "ashab-ı rey"den addedilir. Kendisinin

hadiste "rivayet-i bil-mâna"yı kabul etmediği, "rivayet-i bil-lafz"ı meşrut addettiği, bu suretle "nas" sahasını daraltarak, rey ve akıl sahasını genişlettiği rivayet edilir. Hatta İbni Haldun'a v.s. ye göre, kabul ettiği sahih hadis adedinin 8-17 olduğu söylenmiş ise de, bunun doğru olmadığı da mervidir. Bunlar, imamın rivayet ettiği hadislerin 17 tane değil, 17 kitap olduğu ve her birine "Müsned-i Ebu Hanife" dendiği, hadis ilminde kendisinin âlim bir zat bulunduğunu bildirirler. Fakat bu rivayetin, kendisinden bir müddet sonra, zamanın ilcasıyla ve ehl-i hadise meyil göstermesiyle hudus bulduğu da iddia edilmektedir. Bu büyük imama tâbi olan fukaha da, "ehl-i rey" yahut "ehl-i kıyas" diye isimlendirilir. İmamı Âzam, fıkhî mezhebini, aslî ve fer'î deliller üzerine tesis etmiştir. Aslî deliller "edille-i erbaa" denilen, Kitab, Sünnet, İcmaa-yı Ümmet ve Kıyas-ı Fukaha'dır. Fer'î deliller istihsan, istishap, örf-ü âdet gibi tâli delillerdir.

Kendisi, ticaretle meşgul ve zengin bir zat idi. Devlet kapısına muhtaç değil idi. Hayrı severdi; ittikasıyla meşhurdur. Senelerce, yatsı abdestiyle sabah namazını edâ ettiği mervidir. En şâyan-ı dikkat olan tarafı Emeviye devletinde, bazı hususlarda, Roma kanunları tatbik edilirken, İslâm hukuku tam tedvin edilmemişken, bunu hazmedemeyip, gayret-i islâmiye ve dinîye ile, onu bina ve tesise çalışmış olmasıdır. Bunda da, elhak, muvaffak olmuştur. İslâm hukuku tatbikatında, Hülefa-yı Raşid'in devrinden hemen sonra, hududların genişlemesi, çeşitli etnik grupların İslâm'a dahil olması sebebiyle ve içtimai tevessü itibariyle, ortaya çıkan boşluğun doldurulması lâzımdı. Bu büyük iş, aşk, iman, ihlâs, deha ve ilim sahibi bir bezzaza sahip nasip oldu. Ne büyük ve mukaddes mazhariyet!

İmam-ı Malik'in, onun nasıl olduğuna dair sorulan bir suale "Şu direk altındır diye iddia etse, bu iddiasını isbat için delil ikamesine kadir olurdu." diye cevap verdiği rivayet edilir. Eğer rivâyet doğru ise, hem medhi, hem tenkidi câmidir ve ibaresindeki espri de şâyan-ı dikkattir. Fakat bizce, ilâhî emirlerin hududu içinde, halkın ve ümmetin ihtiyaçları neyi icap ettiriyorsa, imamın onu istihrac ve istinbat ettiğini göstermektedir ki, bu her hukukçunun gayesi olmalıdır.

İmam-ı Âzam'ın ve sair İslâm hukukçularının sistemini, mes'ele hukuku, yahut içtihat hukuku diye adlandırırlar. Eğer "mes'ele hukuku", bir taraftan ezelî ve ilâhî prensipler, diğer taraftan içtimaî ve medenî ihtiyaçlar nazara alarak tekâmül ederse, hak tevziinde, adalete en yakın sistemdir. Eğer dünyada "adalet-i mutlaka" mevcut olacaksa, "casuistique" metodla icra-yı kaza etmek sayesinde olabilecektir. Bu tarz kaza güçtür; kaliteli adam ister. Fakat adaleti, tam tevzide yegâne yoldur. Bir millî hukuk da ancak böyle doğabilir. Bütün dünyaca meşhur olan, tebeası olan milletlerin hâlâ aradığı Os-

manlı adaleti, işte böyle bir hukuk sisteminin en güzel mahsulünü teşkil etmektedir.

Ebu Hanife, *Kur'an-ı Kerîm*'de bulamadığı hükümleri, peygamberin sünnetinde dahi bulamaz ise, sahâbenin sözlerine müracaat ederdi. Eğer bunlar, muhtelif olur ise, içinden, âyetlere ve hadislere en uygun olanını kabul ederdi. Eğer sahabelerden menkûl bir kavil bulunmaz ise, tâbiînden kimseyi taklid etmeyip, onların içtihadı gibi kendisi de içtihad ederdi ve "onlar adam ise, biz de adamız" derdi.

İmam-ı Âzam'ın hayatında, 80 bin hukukî mesele hallettiği söylenir. Nihayet 150 H. - 767 M. senesinde Bağdat'ta dilsûz bir tarzda, irtihali dâr-ı bekâ eylemiştir. Selçukî Sultanı Melikşah, imamın kabrini, güzel bir türbe hâline ifrağ etmiştir. Bu türbe Osmanlı Halife ve Sultanları tarafından defalarca tâmir ve tezyin edilmiştir. Meselâ Sultan Murad-ı Rabi', Bağdad'ı fethetmeden, imamın türbesini ziyaret etmemiş; fetihten sonra ise "işte şimdi ziyarete yüzümüz var" demiştir. Burayı çok güzel şekilde tâmir ettirmiş; fetih esnasında şehit olan Sadrazam Tayyar Mehmed Paşa'yı da, imamın türbesi haziresine defnettirmiştir. İmamın türbesi bugün de bir ziyaretgâhtır.

Hanefi mezhebi akdem, akvem, esah, evzah, Kitap ve Sünnet'in ruh ve mânasına daha muvafık; mezheb-i sahabîye daha mutabıktır. Türklerin bu mezhebi benimsemeleri de bu imtiyazlarına mebnidir. İslâm dünyasının üçte ikisine yakın kısmı, bu mezhebe sâliktir.

Hanefi kitaplarında yazılmış meseleler 3 tabakadır: Birincisi "Usul", ikincisi "Nevadir", üçüncüsü "Vakıat ve nevazil" meseleleridir.

Usul meseleleri üç imamdan, yani İmam-ı Âzam, Ebu Yusuf ve Muhammed'den, açık rivayetler ile mervi olan meselelerdir. İmamı Muhammed'in *Mebsut, Ziyadât, Camiu's-Sağir, Camiu'l-Kebir, Siyer-i Sağir, Siyer-i Kebir* isimli kitaplarında mezkûr olan hep usûl mesailidir. Çünkü bu kitaplar şöhret ve tevatür ile ondan rivayet edilmiştir. Bu cihetle mezkûr kitaplara *"Kütüb-i Zâhire'l-Rivaye"* denilir.

İmam-ı Muhammed'in bu altı kitabında olan meseleleri *"Kâfi"* isimli kitabında, Hâkim Şehid toplamıştır. Bunu İslâm ülemasından çoğu şerhetmişlerse de, Şemsüleimme Serahsî'nin *"Mebsut-ı Serahsî"* nam kitabı, fukahâ arasında gayet muteberdir.

İmam-ı Muhammed'in *"Mebsut"* adlı kitabının müteaddid nüshaları olup, bunlardan en açık olanı *"Mebsut-ı İbn-i Süleyman Cürcanî"*dir. Bunun da muhtelif şerhleri vardır.

Nevadir meseleleri, mezkûr altı kitaptan başka kitaplarda, mezhep asha-

bından rivayet olunan mesaildir. İmam-ı Ebu Yusuf'tan rivayet olunan *"Kütüb-i Emali"* ile Hasan b. Ziyad'ın ve *Muharrerat* sahibinin eserleri bu kabildendir.

İmam-ı Muhammed'in *Keysâniyat, Harûniyat, Cürcâniyat, Rakkiyat* isimli kitaplarında olan hep "Nevadir" meseleleridir. Bu kitapları İmam-ı Muhammed, Harunu'r-Reşid ile seyahatlerinde yazmış olduğundan, onun tarafından yazıldığı tevatüren sabit değildir. Onun için bu kitaplara *"Kütübü gayrı Zahire'l-Rivaye"* ıtlak olunur.

"Vakıat" ve "Nevazil" meseleleri, mezhep ashabından rivayet varid olmayan vukuatta, sonraki müçtehidlerin yani imameynin ashabiyle, ashabı ashabının içtihat ettikleri meselelerdir. Üsam b. Yusuf, İbni Rüstem, Muhammed b. Sema'a, Ebu Süleyman Cürcanî, Ebu Hafs Buharî, iki imamın ashabındandır. Bunlardan sonra Vâkıat mesailini içtihat eden fukahadan bazıları, İbni Seleme, Muhammed b. Mukatıl, Nusayır b. Yahya, Ebu Nasr Kasım ve İbni Selâm'dır.

Fakih Ebulleys-i Semerkandî'nin *"Kitab-ı Nevazil"*'i, Nâtıkî'nin *"Mecmu-ı Nevazil"*'i ile *Vâkıat*'ı, Hâkim Şehid'in *Vâkıat*'ı hep "vâkıât" mesâilini ihtiva eder.

Kâdihan ve *Hülâsa* sahipleri gibi sonraki fakihler, kitaplarında bu üç tabaka meselelerini karışık olarak toplamışlardır. Bazıları dahi bunları yekdiğerinden tefrik ederek irad etmişlerdir. Şöyle ki, evvelâ Usul meselelerini, saniyen Nevadır meselelerini, salisen Vâkıat meselelerini derc eylemişlerdir. Radıyaddin Serahsî'nin *"Muhit-i Serahsî"* isimli kitabı bu yoldadır.

Bizim *Mecelle*'nin ihtiva ettiği meseleler, fetvaların metinlerinden ve şerhlerinden alındığı cihetle, bunda, tabiî olarak, üç tabaka meseleleri mevcut ise de, ekseri zahir rivayetlerin nakli için vaz'edilmiş muteber metinlerden alındığından zahir rivayet meseleleridir*.

---

* *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye,* 19. asrın ikinci yarısında tedvin ve taknin edilmiştir. Bu asır, Kara Avrupasında da Roma Hukukuna istinad eden bir takım medenî ve millî kaanunların vücuda getirildiği bir zaman parçasıdır. Nitekim önce 1804'de, Code Civil veya Code Napoléon yapılmış; bu kaanun pek cüz'î tadilâtla, o zaman Fransa'nın hakim olduğu İtalya, İspanya, Portekiz, Belçika ve Hollanda'da da tatbik edilmiştir. 1811'de Avusturya Medenî Kanunu olan Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch taknin edilmiş; 1900'de de Bürgerliches Gesetzbuch namı altında Alman Medenî Kaanunu mer'iyete girmiştir. 1912 senesinde ise Schweizerisches Zivilgesetzbuch namı altında İsviçre Medenî kanunu tatbikat sahasına çıkmıştır. İsviçre'den aldığımız, bugünkü Borçlar Kanunu mevzularının hemen büyük bir kısmını câmi olan *Mecelle*'nin tedvini de, bu kanunlaştırma hareketlerine muvazi olarak, bize has, yani, millî bir taknin hareketi olarak nazara çarpmaktadır. Bununla beraber *Mecelle,* hususî bazı sebepler ve ihtiyaçlarla vücuda getirilmiştir. Tanzîmat'ın ilânından sonra

İmam-ı Âzam'ın talebeleri

Ebu Yusuf: İmam-ı Ebu Yusuf (Yakub b. İbrahim b. Habib), İmam-ı Âzam'ın birinci talebesi ve Hanefî mezhebinde de ikinci imamdır. Kûfe'de dünyaya gelmiştir (113 H.). Ebeveyni kendisini zorla sanata yollamışlarsa da, ilme düşkünlüğü fazla olduğundan, İmam-ı Âzam'a sığınarak himayesine girmiştir. İmamdan fıkıh tahsil ettiği gibi, sair âlimlerden de hadis tahsil et-

---

Ticaret-i Berriye ve Bahriye kaanunları ile Ceza Kaanunnamesi Fransa'dan iktibas edilmiş, memlekette Şer'î ve Nizamî namiyle, iki çeşit mahkeme vücut bulmuş; buralarda tatbik edilen usul hükümleri de Avrupa'dan ithal edilmişti. Nizamî mahkemelerde icra-yı kaza eden hâkimler, İslâm hukukunun gavâmızından habersiz idiler. Avrupa, Asya, Afrika gibi üç kıt'ada, hâlâ büyük ülkeleri kaplayan Devletin tabaasının kısm-ı âzamını, müslüman halklar teşkil ediyor; bunların hukukî ve siyasî görüşleri ise, şer'î esaslara dayanıyordu. Sultan Aziz devrinin sonlarıyla, Sultan Abdülhamid zamanında devletin başında bulunanlar, şer'î ve nizamî namiyle vücut bulan bu kaanun ve mahkeme ikiliğinin, müslümanlar arasında husule getirdiği derin ayrılık ve ıstırabı görüyorlar, buna mani olmanın siyasî beka için de şart olduğuna kani bulunuyorlardı. Âli Paşa'nın Fransız Code Civil'ini tercüme ile tatbik fikrini devlet için bir "semm-i katl=öldürücü zehir" olarak tavsif ediyorlar, bu tasavvurun "cinnetin de ötesinde bir gaflet" olduğuna inanıyorlardı. İşte bunun içindir ki, mahkeme ve kanun ikiliğini ortadan kaldırmak, hem nizamî hem de şer'î mehâkimde tatbik edilmek üzere *Mecelle*'nin hazırlanmasını temin ettiler. Ve bu büyük eseri vücuda getirdiler. İstanbul böylece, tarihi boyunca, iki büyük mecellenin vücuda getirildiği bir şehir oldu. Bunlardan birincisi, Justinianus devrinde tedvin edilen ve Corpus Juris Civilis namı verilen *Jüstinyen Mecellesi*, diğeri de bundan 13 asır sonra Sultan Abdülhamîd-i sâni devrinde taknin edilen *Ahkâm-ı Adliye Mecellesi*. Bunlardan ikincisini tedvin eden komisyonun başkanı olan Cevdet Paşa, *Tezakir*'inde, bu eserin hazırlanmasını ve diğeriyle mukaayesesini şöyle anlatmaktadır: "... Riyaset-i âcizanem tahtında olarak teşkil olunan cemiyet-i ilmiyede asrın en ileri gelen fukahâ ve füzelâsı bulundu. Eimme-i hanefiyye beyninde muhtelifünfih olan mesailde nasa erfak ve maslahatta evfak olan kaviller tercih olundu ve bu yolda *Ahkâm-ı Adliye* namiyle bir mecelle telif kılındı ve bilcümle mehakim-i şer'iyye ve nizamîyede meriyülicra olması için irade-i seniye sâdır oldu. Ehl-ü erbabı indinde pek ziyade takdir ve tahsin edildi... Avrupa kıtasında en iptida tedvin edilen kanunname Roma Kanunnamesidir ki şehr-i Konstantiniyye'de bir cemiyet-i ilmiye marifetiyle tertib ve tedvin olunmuş idi. Avrupa kaanunlarının esasıdır ve her tarafta meşhur ve muteberdir. Fakat *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'ye benzemez. Beyinlerinde çok fark vardır. Çünkü: O, beş altı kanunşinas zatın marifetiyle yapılmıştır. Bu ise beş altı fakih zatın marifetiyle vaz-ı ilâhî olan Şeriat-ı Garra'dan ahz-ü iltikat edilmiştir. Avrupa kanunşinaslarından olup, bu kerre *Mecelle*'yi mütalâa ve Roma Kaanunnamesiyle mukayese eden ve ikisine dahi mücerred eser-i beşer nazariyle bakan bir zat dedi ki: "Âlemde cemiyet-i ilmiye vasıtasıyla re'sen iki defa kanun yapıldı. İkisi de Konstantiniyye'de vuku buldu. İkincisi tertib ve intizamı ve mesailinin hüsn-i tensîk ve irtibatı hasebiyle evvelkine çok müreccah ve faiktir. Beyinlerindeki fark dahi insanın ol asırdan bu asra kadar medeniyette kaç adım almış olduğuna bir güzel mikyastır." *Mecelle*, sehl-i mümteniye varan üslûb ve ifadesi ile de Türk hukuk edebiyatının bir şaheseri denilmeye lâyıktır. Bugün hâlâ Türkiye hudutları dışındaki bazı memleketlerde bir tatbik sahasına da sahib bulunmaktadır.

miş ve hadis hâfızı olmuştur. Abbasî halifeleri nezdinde pek fazla itibarı olduğundan, daima yanlarında bulunurdu.Halife Mehdi ve Hâdi zamanında kadı olduğu gibi, Harunü'r-Reşid zamanında da en evvel "Kadı-yı Kuzât = Kadılar Kadısı" unvanını almıştır. Usul ilmini Hanefî mezhebi üzere herkesten evvel tedvin etmiş ve neşretmiştir. Harun'un hilâfetinin 12. senesi vefat eylemiştir (182 H.).

İmam-ı Muhammed: İmam-ı Muhammed b. Hasan El-Şeybanî El-Vâsıtî, hanefîliğin büyüklerinden olup, "imam-ı salis=üçüncü imam" addolunur. Ebu Yusuf'la beraber anılınca "İmameyn" denir. Vâsıt şehrinde (H. 131) de doğmuştur. Tahsilini tamamlamadan Ebu Hanife vefat ettiği için, İmam-ı Yusuf'tan ikmal-i tahsil etmiştir. Telif ettiği eserlerle, Hanefî mezhebini zapt ve ihya eylemiştir. İmam-ı Şafiî'nin de üstadı ve mürebbiidir. Çünkü Şafiî'nin pederi vefat ettikten sonra, validesini, İmam-ı Muhammed tezviç ettiğinden, gece ve gündüz onun evinde bulunur ve istifade ederdi. İmam-ı Muhammed'in vefatından sonra, vasiyeti üzerine, kitaplarına da nail olmuştur. Şafiî onun hakkında "Benim fakih olmaklığım Muhammed'in telifatı sayesinde ve onun himmetiyledir." diyerek, fazlını itiraf ederdi.

Ebu Yusuf'un vefatından sonra, teklif edilen kadılık memuriyetini kabulden çekinmesi sebebiyle hapse atıldı ve iki ay sonra, ister istemez, Filistin'de Rufe şehrine kadı tayin olundu. Sonradan Bağdat'a getirildi. Kadı olduğu halde, Harunü'r-Reşid ile Horasan'a sefer eyledi. Epeyce zaman devam eden bu seferlerinde, "Rey" şehrinde vefat eyledi (189 H.). *Kütüb-i gayrı Zahire'l-Rivaye"* denilen eserlerini işte bu seferlerinde yazdığı gibi *"Nevadirü'l-Ümem"* namında tarihe dair muteber bir eser de kaleme almıştır.

Zahir rivayet olan kitaplarından *"Câmiü'l-Kebir"* ile *"Câmiü's-Sağir"*de, İmam-ı Âzam'ın hallettiği meseleler vardır ki, hepsi 1432 meseledir. *"Ziyâdât"*, onların tamamlayıcısıdır. *"Mebsut"*un yazılmasına, İmam-ı Ebu Yusuf da iştirak etmiştir ki, bu eser hanefîliğin usul ve kaaidelerini toplamaktadır. *"Siyer-i Kebir"* ve *"Siyer-i Sağir"*, fethedilen memleketlerde teşkil edilen idare usulünü ve oralarda oturan kavimler hakkında icra edilen muameleleri hâvidir. *"Hârûniyât"* ve sair gayri zahire'r-rivâye olan eserleri de, fethedilen memleketlerde vaz'olunan nizamları ihtiva etmektedir.

İmam-ı Züfer: İmam-ı Züfer b. Huzeyl b. Sabah el-Kûfî, İmam-ı Âzam'ın meşhur talebelerinden ve fıkıh kitaplarını tedvin eden zatlardandır. 115 H. senesinde Kûfe'de doğmuştur. Pederi İsfahan ve Basra valiliklerinde bulunduğu, biraderi de Temim diyarında "Âmil" olduğu halde, onların yanına gitmeyip, öğrenmek ve öğretmekle vakit geçirirdi. Şüphe'lerin hallinde yed-i tûla sahibi idi. Ebu Hanife'nin ashabı arasında ihtilaf vuku bulsa, takriri Ebu

Yusuf'tan daha güzel olduğu için, ona müracat ederlerdi. Ömrü müsait olsaydı, şüphesiz akranını geçerdi; lâkin yaşı 50'ye gelmeden ahalinin ricasiyle kabul ettiği Basra kadılığı esnasında vefat etti (158 H.). Terekesinden hiç bir şey çıkmadı.

Kıyas yoluyla verilen fetvalarda, Ebu Hanife'nin en muktedir talebesi olduğundan, imamın medhine mazhar olmuştur. Birkaç eseri vardır.

Hanefî fakihlerinin vücuda getirdiği pek çok eserler vardır. Bunlar İslâm hukuku tarihçileri için, dikkate değer araştırmalara konu olmalıdır. Bunlardan da kısaca bahsetmeden geçemiyeceğiz.

Usul-ü Fıkh'a dair eserler: Fıkıh usulüne dair en eski eserler şunlardır:

1) İmam-ı Şemsü'l-Eimme (Muhammed b. Ahmed)in eseri (vefatı: 488 H.).

2) İmam-ı Fahrü'l-İslâm (Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Hüseyin) Pezdevî'nin *Usul'*ü (v. 481 H.). Bu eser üzerinde Abdülaziz Buharî tarafından *"Keşfü'l-Esrar"* namile yazılan şerh, âlimler arasında pek muteberdir.

Usul-ü Fıkh'a dair sonrakilerin (müteahhirînin) eserlerinden bazıları ise şunlardır:

1) *"Tenkih"* ve şerhi *"Tavzih"*dir ki, Sadrüşşeria (Abdullah b. Mes'ud el-Mahcûbî)'nin eseridir. (v. 793 H).

2) *"Telvih"*dir ki, Saadeddin (b. Mes'ud) Taftazanî'nin *Tavzih* üzerine yazdığı hâşiyedir (v. 789 H.).

3) *"Fusul el-Bedayi fi Usul el-Şerayi"*dir ki, Molla Fenarî (Şemseddin Ahmed b. Hamza)'nın eseridir. (v. 834 H.).

4) Hüseyin Çelebi'nin *"Telvih"* üzerine yazdığı haşiyedir (v. 887 H.).

5) *"Menar"*dır ki, (Hafizeddin) Abdullah b. Ahmed Berketü'l-Nesefî'nin eseridir (v. 711 H.).

6) Abdüllatif b. Ferişteh (ibni Melek) namındaki zatın *"Menar"* üzerine olan şerhidir. Hicretin 9'uncu asrında Sultan Yıldırım Bâyezid devri âlimlerindendir.

7) Molla Hüsrev'in *"Mirkat"* nam eseriyle *"Mir'at"* namındaki şerhidir. Fâtih Sultan Mehmed Han Hazretlerinin Şeyhülislâmı idi.

8) *"Mecamiü'l-Hakayık"* ve şerhi *"Menafiü'd-Dekayık"*dır ki, Ebu Said Mehmed'in eseridir (v. 1220 H.).

Furu'u Fıkha dair meşhur eserler: Furu'u Fıkha dair yazılmış eserlerin had ve hesabı olmayıp, en muteberlerinden bazıları aşağıda beyan olunmuştur:

Furu'a dair Mütekaddimin'in (Taftazanî'den evvelkilerin) eserleri:

1) İmam-ı Muhammed'in *"Câmiü'l-Kebîr"* nam eseridir ki, bu yolda yazılan eserlerin birincisidir. Sonra *"Câmiü's-Sagîr"*i gelir.

2) İmam-ı Muhammed b. Mansur Maturidî'nin *"Camiü's-Sagîr"* üzerine yazdığı şerhidir (v. 330 H.).

3) Ebu Cafer Tahavî'nin eseridir (229-321 H.)

4) İmam-ı Serahsî'nin *"Mebsut"* adlı eseridir. 10 ciltten mürekkeptir.

5) Ebülleys (Nasır b. Muhammed) Semerkandî'nin *"Hazînetü'l-Fıkıh"* nam eseridir (v. 383 H.).

Furu'a dair sonrakilerin (Müteahhirîn'in) eserleri:

Bugün dahi ellerde mütedavil olan en muteber eser İbrahim Halebî'nin (v. 956 H.), *"Mültekaü'l-Ebhar"* nam eseridir. Haleb'de tahsil ettikten sonra Mısır ve İstanbul'da yetişmiş ve Fâtih câmiinde imam olup 90 sene ömür sürmüştür. *Mülteka*'nın yazılmasında umumiyetle aşağıdaki eserlerden iktibaslarda bulunmuştur:

1) *"Vikaye"*dir ki, (Tâcü'l-Şerîa)'nın eseridir, oğlu (Sadrü'ş-Şeria) tarafından şerhedilmiştir.

2) *"Muhtasar"*dır ki, Kûfe kadısı "Ebu'l-Fazl Mecdeddin Musûlî"nin eseridir (v. 683 H.).

3) *"Mecmaü'l-Bahreyn"*dir ki, "İbni Saati" namile maruf olan "Muzaffereddin"in eseridir (v. 694 H.).

4) *"Kenz"*dir ki *"Menar"* müellifi Ebû Bereket-ül Nesefî'nin eseridir. Bu dört esere *"Mütun-ı Erbaa-i Mu'tebere* - Dört muteber metin" denilir.

5) *"Hidaye"*dir ki Şeyhülislâm Burhaneddin Merginanî Ebu Hasan'ın eseridir. Merginan, Fergana yakınında bir şehirdir (v. 593 H.).

6) *Muhtasar-ı Kudûrî*'dir, "Ebu Hasan Ahmed b. Muhammed Kudûrî"nin eseridir. Kudûrî, Bağdat'ta bir beldedir (v. 436 H.).

Mülteka'dan sonra *"Dürer"* ve *"Şerh-i Dürer"* nam kitaplar gelir ki, Molla Hüsrev'in eseridir.

7) Furu'u Fıkha dair en son ve en mükemmel olarak yazılan eser Şam'lı "İbni Âbidin"in eseridir (v. 1298 H.). Şam müftisi Muhammed Alâeddin Hasköyî'nin *"Dürrü'l-Muhtar"* nam eserini *"Reddi'l-Muhtar"* namile tahşiye etmiştir (v. 1186 H.).

Muteber fetvâ kitapları: Fetva kitaplarından başlıcaları şunlardır:

1) *"Fevaid-i Zeyniye"*, Mısırlı Zeyneddin İbrahim b. Nüceym'in eseridir (v. 365 H.).

2) *"Fetevâ-yı Feyziye"*, Burhaneddin Kerhî'nin eseridir (v. 1098 H.).

3) *"Fetevâ-yı Ankaravî"*, Şeyhülislâm Fâzıl Muhammed b. Hüseyin'in eseridir (v. 1098 H.).

4) *"Fetevâ-yı Ali Efendi"*, Çatalcalı Ali Efendi'nin eseridir (v. 1103 H.).

5) *"Behcetü'l-Fetâvî"*, Mehmed Fâkih Efendi'nin eseridir (v. 1153 H.).

6) *"Fetevâ-yı Hindîye* veya *Fetevâ-yı Cihangirîye"*, Bâbür hükümdarlarından "Örnek Şah"ın emri üzerine Hind ülemasından bir heyet tarafından tertip edilmiş ve toplanması onbirinci hicrî asrın son yarısına tesadüf edip 50 senede son bulmuştur.

Fıkıha dair olan İslâmî eserler çok fazladır. Bu saha en fazla uğraşılan bir ilim sahasıdır. Bunda da hukukî tarafı en fazla ağır basan mezhep Hanefiyedir ve Hanefî fukahasıdır. Çünkü Malikîlik ve Hanbelîlik bir hadis ekolü olup, hukukî tarafları ve tasnif görüşleri, Hanefî ülemasına nazaran azdır. Zaten bu mezhep ülemasına "ehl-i hadis" denilmesinin sebebi de budur.

Malikîlik

İmam-ı Malik b. Enes tarafından tesis edilmiştir. İmam-ı Malik, Yemen kabilelerinden birine mensuptur. Medine'de 95 H. (710 M.) tarihinde doğmuş ve yetişmiştir. Tâbiîn ve Teba-i Tâbiîn'den 900 kadar zevattan, hadis ahzettiği rivayet edilmektedir. Kendileri büyük bir muhaddistir. Telifi olan ve bin kadar hadisi câmi bulunan *"El-Muvatta"*sı, mutaber bir eser olup; 40 senede ikmal edildiği rivayet edilir. Hadis rivayet edeceği zaman, abdest alıp yıkandığı, güzel kokular sürülüp, vakar, heybet ve tâzimle nakle şürû eylediği mervidir. İmam, fıkhî içtihatlarında 4 delilden başka, Ehl-i Medîne'nin ittifakına da müstakil bir hüccet olarak bakar. Çünkü onların, Peygamberin sözlerini ve fiillerini daha iyi bildiklerini kabul eder. Daha sonra "Maslahat-ı mürsel"e nazar eder. (Yani hakkında muayyen hükmî bir şey bulunmayan

hadiselerde maslahat icabınca hüküm verir). Sonra da "Sedd-i serayi" denilen sair delillere nazar eder.

İmam-ı Malik, zâhid, âlim, muttaki ve kerîm idi. Peygamberin şehrine büyük ve tâzimkâr bir hisle bağlı idi. Harunü'r-Reşid'in ısrarlarına rağmen oradan ayrılmamıştır. Medîne'de binek hayvanına dahi binmezdi ve bunu Peygamberin orada medfun olmasına istinat ettirirdi. Harunü'r-Reşid'in oğulları Emin ile Me'mun'un, ondan hadis dinledikleri rivayet edilir. İmam-ı Malik, aynı zamanda, pek metîn bir zat idi. İkrah yoluyla yapılan talâkın ve sair yeminlerin muteber olmadığına kani idi. 147 H.'de Medine'de emir olan Cafer ibni Süleyman, kendisine yapılan biat yeminlerini muteber tutmaktadıklarını söylemişler; o da imama haber gönderip, bu içtihadından vazgeçmesini teklif etmişti. Bu teklife red cevabı vermesi, kırbaç darbelerine maruz kalmasına sebep olmuştu. Halife Cafer El-Mansur, bu hâdise üzerine, Medîne emirini azletmiş ve hakkında verilecek cezayı imamdan sormuştu. İmam'ın cevabı feragat nümûnesidir: "Hayır, ben onu affettim, Peygamberlere karabeti olan bir zatın kıyamet günü hasmı olmaktan hayâ ederim." Ne büyük uluvvü cenab.

İmam-ı Malik 179 H. - 795 M. senesinde Medîne-i Münevvere'de dâr-ı bekâya rihlet ettiler ve Bakî denilen makbereye defnedildiler.

Malikîlik, evvelce Endülüs'te, İmam-ı Evzâi'nin mezhebi yerine geçerek, hâkim olmuştu. Şimdi Mağrib'de, Şimalî Afrika'da, Sudan'da, Garbî Afrika'da hâkimdir.

Şafiî Mezhebi

İmam Ebu Abdullah Muhammed b. İdris Şafii, Eimme-i Erbaa (dört imam)'ın üçüncüsüdür. 150 H. - 707 M.de Gazze'de doğmuştur. Nesep itibariyle Kureyşî olduğu rivayet edilir. İki yaşında iken Mekke'ye götürülmüştür. Dokuz yaşında Kur'an'ı hıfzetmiştir. Bağdat'a gitmiş, sonraları Mısır'a göç ederek Kahire'de (Fustat) yerleşmiştir. 12 imamdan Musa Kâzım ile ülfet ettiği için, rıfzına kail olunarak, hapse atılmış olduğu söylenir. Mezhebi, önceleri Irak ve Horasan'da yayılmış ise de, Salahaddin-i Eyyûbî ile bu ortadan kalkmıştır. Şafiî hukukçuları Mısır'a gelerek, mezhebin gelişmesine ve tutunmasına hizmet etmişlerdir.

İmam dört delilden sonra, ashabın ihtilâflı sözlerini ve "istihsan"ı birer delil olarak kabul etmemiştir. Hatta "istihsanda bulunmak isteyen, kendisinin şârî olmasını murad etmiş olur." demiş ve böylece İmam-ı Âzam'ı tenkid etmiştir. Filvaki kendisi, Hicazlıların yolu ile (ehl-i hadis), Iraklıların yolunu

(ehl-i rey) birleştirip mezcederek hususî bir mezhep ihtiyar etmiş ve çok yerlerde de, İmam-ı Malik'e muhalefet etmiştir. Fakat imamın içtihat ettiği meseleler eski ve yeni mezhep diye ikiye ayrılıp, Bağdat'ta bulunduğu zamandakiler birinciye, diğeri ikinciye aittir.

İmam zühd ve takvâ, adil ve vefâ, lütûf ve sehâ, akıl ve zekâ gibi bütün güzel sıfatlarla mevsuf olduğu gibi, aynı zamanda edîb, şâir, tabib ve remmât (ok atıcı) idi de. Epeyce telifatı vardır. 20/Ocak/820 M. - 204 H. de Kahire'de dâr-ı bekaya göçüp, Kurafe nam mahalle defnedildi. Mübarek kabirleri ziyaretgâhtır.

Hanbelîlik

Bu mezhebin vazıı Ahmed b. Hanbel'dir (H. 164 - M. 780 / H. 241 - M. 855). Hanbelîler kanlı mücadelelerden sonra ancak milâdın 9'uncu asrında kendi mezheplerini bir sünnî mezheb olarak kabul ettirebilmişlerdir. Hanbelîlik pek sıkıdır. Kur'an ve Hadis'in yalnız lâfzına kıymet vermekte, icma ve kıyas'ın hududunu daraltmaktadırlar. Suriye'de Dicle ve Fırat arasındaki sahalarda vaktiyle bu mezhebin salikleri çoktu; fakat Selçuk sultanlarının uzun çalışmaları ile Hanefî mezhebi mensupları çoğaldı. Tarihin en büyük ve en uzun iki İmparatorluğundan birisi olan Osmanlı Devleti de Hanefîliği tervic ettiğinden, Hanbelîlik azaldı ise de, sonradan, 18'inci asırda zuhur eden Vahhabîlik'le bu mezhep yeni bir inkişaf kazandı.

Doğru fıkıh mezhepleri arasında ayrıca İmam-ı Evzâî'nin, İmamı Sevrî'nin, İmamı Davud'un mezhepleri zikredilebilir ise de, mensupları ya hiç kalmamış yahut pek az bulunmuş olduğundan, ismini zikretmekle iktifa ediyoruz.

EK: 4

Bazı Büyük Tarîkatlar

Nakşîlik

Türk tarikatlarının en büyüğü olup neseben Sıddıkîdir. 9'uncu asırda Hoca Bahaeddin Nakşibend tarafından tesis edilmiştir. Tarikatların hafî zikre yer verenidir. Sünnî bir tarikattır. Bu tarikata "Tarîk-i Hâcegân" da denir.

Hoca Bahaeddin H. 718'de Buhara yakınında, Kasr-ı Ârifan'da doğdu. Hoca Mehmed Baba Semasî'nin evlad-ı mânevîsi olup, Hoca Abdülhalik Gucdevanî'ye intisab etmiştir. Türkistan'da geniş bir muhabbet toplamıştı. Hicrî 791 yılında 73 yaşında vefat ettiği zaman, Nakşiye, Yesevîye'nin tam ve kâmil hayrülhalefi olmuş ve yayılma dairesini genişletmişti. Sonradan Hoca Mehmed Parisa, Abdullah Semerkandî, *Nefahatü'l-Üns* sahibi Abdurrahman Câmi gibi büyük şahsiyetler yetiştirdi.

Bahaeddin Nakşibend Horasan erenlerinin ve hocalarının en büyüklerinden olup, panteizm (vahdet-i vücud) cereyanına karşı tam bir cephe alarak, hareket noktası "vahdet-i şuhud" olan yeni bir cereyanı başlatmıştır. Bu suretle ifratâver fikirlerle dolu olan cereyanlar arasında tam bir itidal ile ortaya çıkmış ve İslâm âleminin beklediği makul, şer'î bir tasavvuf yolunun kurucusu olmuştur.

Tarikat, Bahaeddin Nakşibend hazretlerinin hülefasından Hoca Alaeddin Attar, Hoca Zahid Bedahşî ve bilhassa Hoca Mehmed Parisa tarafından çok geniş bir sahaya yayıldı. Fakat Nakşîlik en ziyade, 11. asrın müceddidi

ünvanıyla anılan İmam-ı Rabbanî Şeyh Ahmed Farukî (Hicrî 971'de Afganistan'ın Seri Hind kasabasında doğmuştur) gibi bir mütefekkir tarafından psikolojik esaslara istinad eden "vahdet-i şuhud" nazariyesiyle, bugünkü mutedil ve makul hüviyetini kazandı. İmam-ı Rabbanî'ye göre, vahdet-i vücud, bir vecd ve sekir hali olarak kabul edilebilir. Metafizik bir sistem olan vahdet-i vücud hatadır. Âlem asla tek prensibe irca edilemez. Eğer o bazan bize bir gibi görünüyorsa, bu hal-i istiğraktaki vahdetin haricîleşmesidir ki, buna vahdet-i şuhud (bir görme) denir. Fakat bu hal geçtikten sonra ayrı âlemler meydana çıkar. Yine ona göre, ilahî mevcudiyet, mutlak varlıktır. Şu manada ki, âlemin varlığı izafî varlıktır, fakat yok değildir. Yine İmam'a göre Allah'a atfedilen (el, yüz gibi) sıfatların hakiki olarak alınmayıp, sembol telakki edilmesi lüzumludur.

İmam-ı Rabbanî'nin oğlu Mehmed Masum da, riyazî, felsefî, mantıkî ilimleri tahsil ve ciddi bir tedris tezgâhından geçerek pederlerinin mutedil tasavvuf yolunu devam ettirdiler. Bunun oğlu Şeyh Seyfeddin, onun halifesi Seyyid Nur Mehmed Bedevanî ile tarikat hem naklî, hem tasavvufî ve hem de müsbet ilimleri tedris eden bir medrese, hatta halk maarifine hizmet eden bir müessese haline geldi.

Gulam Ali Dehlevî ve Ebu Said Müceddedî ile tarikat Hindistan içlerinde kuvvetlendi. Nakşîlik, diğer taraftan da Anadolu'ya girmiş, panteist, rafızî ve sair ifrat meslekleriyle, Bektaşîlik ve Melamîlikle mücadeleye girişerek çok müsbet faaliyetlerde bulunmuştu. Bu sebeple Nakşîlik, panteizmin ihtilalci zihniyetine ve reaksiyoner hareketlerine karşı muvaffak bir mücadelede bulunmuş, Devletin (Osmanlı) fikren ve içtimaî nokta-i nazardan en fazla işine yaramış bir ekol olmuştu.

Daha sonra Hicrî 13. asırda Mevlânâ Ziyaeddin Bağdadî ile tarikat, hem genişledi ve hem de sağlamlık kazandı. Osmanlı Pâdişahları diğer tarikatlarla birlikte bilhassa Nakşîyeyi himaye ettiler. Son Osmanlı Sultanı Vahideddin'in Nakşî ve Halidî olduğu mervidir. İmparatorluğun orta tabakası arasında Nakşîye çok revaçta idi. Nakşîlik tam ve olgun bir sünnî ve Türk tarikatıdır. Bu sebeple zikir ve âdâbında sükûnet ve mahviyet hâkimdir. İstanbul'da 65 Nakşî dergâhı bulunmakta imiş.

Nakşîliğe ait risale ve eserler, elde mütedavil vahdet-i vücud kitaplarından tasavvuf anlayışlarının itidali ve sofiye ıstılahlarındaki hususî şekilleri ile kolayca tefrik edilebilir. En bariz fark, eski sofilerin üzerinde çok durdukları ve İlme'l-Kulub dedikleri kalbî ve manevî ilmi derinleştirmeleri, panteistlerin metafizik sistem ve telakkilerinden tamamen uzak olarak ruhî ve psikolojik tahlillerle, âdeta bir hal ilmi vücuda getirmeleridir. Bu noktaları onla-

rı şer'î ilimlerle, halkla anlaştıran ve devletin vazgeçilmez unsurları haline getiren taraflarıydı.

Mevlânâ Ali'nin *Raşehat-ü Aynü'l-Hayat* adlı menakıb kitabı, bu telakkiyle dolu nakşî meşayihinin biyografilerini havidir. İmam-ı Rabbanî'nin *Mektubat*'ı da çok meşhur olup, defalarca Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Nakşîlik Türk kültürüne, halk maarifine, Anadolu vahdetine büyük hizmetler etmiş bir tarikat-ı aliye idi.

Mevlevîlik

Büyük ve çok nüfuzlu bir Türk tarikatıdır. Mevlânâ Celaleddin-i Rumî tarafından kurulmuştur. Mevlânâ 1207 M. - 604 H. (1195 M. de doğduğu hakkında da bir rivayet vardır) tarihinde Belh'de tevellüd ettiler. Babaları merhum Bahaeddin-i Veled hazretleri büyük bir âlim ve mutasavvıf idi. Anaları cihetinden Harzemşahlarla karabeti vardır. Pederleri itibariyle nesebleri Ebubekir-i Sıddık'a (r.a.) ulaşmaktadır. Üç yaşlarında pederleriyle Nişabur'a gittiler (1210 M. - 607 H.). Orada *Mantıku't-Tayr* müellifi büyük sôfî Feridüddin-i Attar'la görüştüler.

Pederlerinin, *Tefsîr-i Kebîr* sahibi İbni Hatib diye anılan, ulum-ı akliye ve nakliyede mütebahhir bir zat olarak tanınan Fahreddin-i Razî ile aralarının açık olduğundan bahsedilir. Bu açıklık Konya'da dahi Razî'nin talebeleriyle Mevlânâ arasında devam etmiştir. Bahaeddin Veled şakirtleriyle beraber şimalden gelen Cengiz ordularının tahribat ve zulmünden çekilerek, Bağdat, Mekke, Şam yoluyla o zaman emin bir yer olan Anadolu'ya geldi. Larende'de bir müddet kaldıktan sonra, 1227 M. - 625 H. de Konya'ya yerleşti. 16 sene kadar süren uzun seyahat yılları, hazretin ufkunu genişletip, görgülerini artırdı. Seyyid Burhaneddin gibi, hem kalem, hem kılınç oynatmakta mahir; Eflatun'un "ya filozoflar hükümdar, ya hükümdarlar filozof olmalı" diye telhis ettiği isteğine uygun, taclı bir âlim ve sofiden ulum-ı nakliyeyi tahsil etti. Hicrî 628'de pederinin vefatı üzerine müderris olarak ders takririne başladı. Bu sıralarda Şems-i Tebrizî ile karşılaştı. Şems'in Mevlânâ üzerindeki tesiri, külle kaplanmış bir ateşi görünmeye, setredilmiş harika bir cevheri teşhire sevketmekten ibarettir. Şems'in nasıl bir hakikat ikazcısı olduğunu şu menkıbe gayet güzel anlatır: "Bir gün vezir Nasıreddin hankahımda büyük bir merasim vardı. Bir zata şeyhlik rütbesi vereceklerdi. Bütün ulema, meşayih, ürefa, füzela, ümera orada hazır idiler. Her biri muhtelif ilim ve fenlerde sözler söylüyor ve tatlı musahabelerde bulunuyorlardı. Bir köşede murakabeye dalmış olan Şems-i Tebrizî birdenbire kalktı ve onlara: "Ne

zamana kadar şundan bundan rivayet edip öğünecek ve atsız eyere binip erlerin meydanında koşacaksınız? İçinizde 'kalbim bana Rabbimden şu haberi veriyor' diyecek yok mu? Ne zamana kadar başkalarının asâsı ile ayakta yürüyeceksiniz?" dedi, sonra da "hadisten, tefsirden, hikmetten v.s.'den naklen söylediğiniz sözler, o zamanda yaşayan ve her biri kendi akranı arasında erlik makamında oturan erlerin sözleridir. Onlar kendilerine gelen haberlerden anlatırlardı. Madem ki bu asrın erleri sizsiniz, o halde sizin sırlarınız ve sözleriniz nerede". Şems, ayrıca Mevlânâ'ya fazla okumamasını, okumanın sanihatını kapatacağını söylerdi. (*Menâkıbü'l-Arifîn,* Eflâkî Dede)...

Mevlânâ büyük eserlerini 40 yaşından sonra vermeğe başladı. Selçuk sarayında, âlimler arasında ve halkta şöhreti yayılıyordu. *Mesnevî*'sini Hüsameddin Çelebi'nin ricasiyle yazmağa başladı. Hüsameddin, Ahi idi. O sıralarda Ahilerin içtimaî nüfuzları büyük ve derin idi. Bunu İbni Batuta'nın *Seyahatname*'sinden anlıyoruz. Medreselilerden muarızları olmasına ve bunların Mevlevîlere "düdükçü" demelerine rağmen Mevlânâ'daki muhayyerelukul hayal gücü, tedai melekesinin âdeta hudutsuz oluşu, en ince ve rakik tahassüslerini bedîî kalıplarla ifadedeki suhuleti, mütealiyeti tefehhüm ve tefhimdeki kabiliyeti, eserinin ilham-ı Rabbanî olduğuna şüphe bırakmamıştır.

Mevlevîliğin zamanında dahi bir yüksek tabaka tarikatı olduğu hakkındaki kanaat umumî ise de, Eflakî Dede, Sadreddin Konevî ve sair meşayihe karşı Mevlânâ'nın müridanının avamdan olduğunu, bundan dolayı şeyhler ve âlimler katında kınandığını, uzun uzadıya yazmaktadır. Bu suretle, Mevlevîliğin önce halkta yayılmaya ve genişlemeye ehemmiyet verdiği, sonra bu geniş ve disiplinli zümreye dayanma lüzumunu duyan yüksek tabakaya yayıldığı anlaşılmaktadır.

Mevlânâ'nın yaşadığı zaman, İslâm âleminin içtimaî nizamının Moğol tazyik ve baskısı altında tamamen sarsıldığı bir zamandır. Moğolların önünden kaçan âlimler, sanatkârlar, şeyhler ve dervişler o zaman sığınılacak bir yer, bir darü'l-eman arıyorlardı. O devirde bu yer, hiç şüphesiz Büyük Alaeddin Keykubad'ın memleketiydi. Bu sultan idaresindeki Anadolu, 95 kadar kervansarayı ile, büyük ticaret yollarının kavşak noktası olmasıyla, darüşşifaları, medreseleri, müsbet ilim müesseseleri, âsayiş ve emniyetiyle o günkü dünyanın hem gıptasını, hem de tamah ve hırsını çeken bir diyardı. Moğolların önünden kaçanlar, arkalarında harap olmuş şehirler, sönmüş hânümanlar, mahvolmuş dünya saltanatları bırakıyorlardı. Bir gün evvel sultan olan, yarın köle; bay olan geda oluyordu. Bu manzaraları görerek ve yaşayarak Anadolu'ya gelenler, orada huzur ve sükûn buldular.

Böylece Anadolu bir bakıma devrinin en büyük kültür ve fikir canlılığına kavuştu. Türkistan dervişleri, Horasan erleri, Buhara kelâmcıları, Anado-

lu'da fikirlerini yaydılar. Bazıları bu devre Selçuk rönesansı demektedirler ki, haklıdırlar. Gelenler kendi muhibleriyle, talebeleriyle gelmişlerdi. İslâm hukukçuları, sanatçıları, feylesoflar, panteistler, mutasavvıflar, tıb müntesipleri, hadisçiler, müfessirler, şairler ve mimarlar bu büyük fikir canlılığını vücuda getiren insanlardı.

Alaeddin Keykubad devri Anadolu Selçuklularının altın devriydi. Kendisi imarcı, adaletperver ve her bakımdan yüksek bir sultan idi. Moğol ordularıyla mücadele eden Celaleddin Harzemşah'ı Yassıçemen muharebesinde yenişi, kendisinin kuvvet ve kudretiyle beraber, askerî dehasının da büyüklüğünü gösterir.

Fakat ondan sonra gelen Keyhüsrev'in çocukluğundan dolayı, Moğol ordusuyla Kösedağı'nda karşılaşması ve âdeta çarpışmadan kaçması ve bozgun (1243 M.), Anadolu'yu bilfiil Moğol hâkimiyetine soktu. Bu, halk ve ümera arasında büyük bir ümidsizlik doğurdu.

İslâm ümerasının ümidleri kırılmıştı. Yukarı tabakadan avama kadar uzanan bir bedbinlik görünüyordu. Putperest bir kavmin, politeizme sâlik Moğolların İslâm'ın koskoca medenî devlet ve saltanatlarını yıkarak onlara hâkim oluşları, ümera ile halkın bir kısmının ümidlerini, müslümanlığa olan îmanlarını sarsmıştı. İşte böyle bir hengâmede, büyük mürşidler zuhur etmeğe başladı. Bu mübarek zatlar, büyük haçlı orduları karşısında savaşmış, İznik müdafaası, Eskişehir muharebeleri, Konya civarı harpleri, Bolkar dağ savaşlarını vermiş, âdeta teşekküle ulaşmış bir vatan telakkisine sahip Anadolu çocuklarına, bu vaziyetin bir fitne (imtihan) olduğunu, İslâm'ın yine muzaffer ve galip olacağını telkin ediyorlardı. İşte bu mürşidlerden biri ve belki de en büyüğü Mevlânâ idi*. *Mesnevî*'sini Bağdat'ın sukuutundan (1258 M.) 3 sene sonra yazmağa başladı. Paganist ve natüralist bir inanca sahip, zulme-

---

* Mevlânâ, Moğolları, Anadolu'nun büyük manevî mürşidleri gibi, "kâfir" olarak değil, istikbaldeki müslümanlar olarak görüyordu. Bundan dolayı bir şiirinde şöyle söylemişti: "Sen Tatarlardan korkuyorsan, Allah'ı tanımıyor demeksin; ben ise onlara (müslümanlaştırmak için) ikiyüz iman sancağıyle hücum ediyorum." Nitekim Abaka'nın hanımı ve Selçuk prensesi olan Hudâvend Selçuk Hatun'un terbiye ettiği Mahmud Gazan Han İslâmiyeti kabul edince, Mevlânâ'nın torunu Ulu Ârif Çelebi'yle görüşmeyi arzu etmişti. Eflâkî'nin rivayetine göre Çelebi Tebriz'e gelince, Han'ın bir yakını kendisine onun büyüklüğünden bahseder. Han da, dâima sohbetinde bulunan meşayihe Mevlânâ'nın hallerini sorar. Onlardan Necmeddin Atabek, hazretin keşif ve kerametlerinin büyüklüğünden bahseder ve delil olarak da Han'a yukarda da zikrettiğimiz şu beytini okur: "Ben yârin (Tanrı'nın) küpünden bir kadeh erlik şarabı çıkarırsam, iki dünyanın bütün güzelliklerini ortadan kaldırırım. Sen Allah'ı tanımadığın için Tatar'dan korkuyorsun. Fakat ben ikiyüz iman sancağiyle Tatar tarafına hücum ederim...". Han bu şiirler için bir cübbe yaptırılmasını, üzerine bu beyitlerin yazılmasını ve altın sırma ile işlenmesini emreder. Tahta oturduğu zaman bu cübbeyi dâima giyer ve

den Moğolların yüksek İslâm prensipleri karşısında bir nesilde, 30-40 senede eriyeceklerini ve manen tükeneceklerini adı gibi biliyor ve görüyordu. *Mesnevî*'yi bir de bu zaviyeden tetkik etmek lâzımdır. Birinci cilddeki Yahudi hükümdarının hıristiyanlara yaptığı zulümleri anlatan hikâyesi bu bakımdan çok manidardır. *Mesnevî*'si ve telkinleri İslâm birlik ve îmanının yeniden kurulacağını müjdeleyen ümid ve şâhane vecd ifadeleriyle doludur. Bu nokta Mevlânâ'da bil-kuvve, Muhyiddin'de bil-fiil görünür. Cenab-ı Mevlânâ ve Muhyiddin, Hüseyin Kâzım Bey'in tabiriyle "İslâm'da büyük bir zuhur bekleyen ve bunun tahakkuku için çalışan" insanlardı, insan-ı kâmillerdi. Bu büyük dînî ve imanî arzuları Osmanlı hamlesi ile tahakkuk edecekti ve etti... Bu münasebetle Mevlevîler arasında tedavül eden ve Mevlânâ'nın bir kerameti addedilen bir menkıbeye temas etmeden geçemiyeceğim: Bir gün Selçuk uç beylerinden olan Ertuğrul Gazi ile oğlu Osman Gazi Konya'ya geldiklerinde Hazret-i Mevlânâ'yı ziyaret ederler. Elini öptükten sonra, Ertuğrul Bey İslâm dünyasının hâlini sual ile kurtuluş ümidini sorar. Cevap verdikten sonra, henüz çok küçük olan oğlu Osman'a sağ elini iki defa verir ve Allahü a'lem büyük zuhurun kendileriyle olacağını ve saltanatının bu kadar süreceğini söyler. Bunu az bulup tekrar el verilir ve 2 el vermenin (sağ el çizgilerinde eski rakamlarda 18 sayısı bulunduğu için) 36 tane sultan geleceğini ifade ettiğini beyan eder*.

"Mevlânâ-yı Rûm bu gazeli benim için yazmıştır. Çünkü bu zamanda Moğollar arasında iman bayrağını ben kaldırdım. Bu Tatar taifesi bu zamanda müslüman oldu." diye övünürmüş. Yine sonradan ilhan olan Keyhatu'nun da Konya'yı yağmalamak isterken rüyasında Mevlânâ'yı görerek bundan vazgeçtiği rivayet edilir. *Eflâkî*'de bu vak'a şu tarzda geçer: "Mevlânâ'nın ölümünden sonra Keyguta Han, büyük bir ordu ve mühimmat ile Konya kapılarına geldi. Elli bine yakın muharip ile Konya Sahrasına indi. Maksadı şehri yağma edip ahalisini öldürmekti. Bir gece rüyada Mevlânâ onun boğazını kuvvetle sıkarak 'Konya bizimdir, senin Konya halkı ile ne işin var?' dedi. Keyguta büyük bir sıkıntı içinde rüyadan uyanıp tövbeler etti. Bu halin sırrını anlamak için elçi gönderdi ve şehre girip hamamda yıkandıktan sonra rüyasını memleketin ileri gelenlerine anlatmak istediğini bildirdi. Rüyasındaki adamın kim olduğunu Ahi Ahmed'e sordu; o da tarif edilenin Mevlânâ olduğunu söyleyince: "O halde o hazretin ziyaretine gitmek vaciptir." deyip dergâha gitti. Orada Sultan Veled'le konuşarak Mevlevî kûlâhı giydi." Eflâkî'nin *Menakib*'i, Moğollarla yapılan bu manevî mücadelenin misalleriyle doludur. Bütün bunlar, Oğuz Türkünün muharebe meydanında ve maddî sahada yenemediği bir kavmi; irfanla, kültürle ve mânevî sahada nasıl kendine râm ettiğini, nasıl teshir ettiğini açıkca gösterir. Böylece, maddeten yenilemeyen müstevlî, mânen tamamen sernigûn ediliyor; onun dinamizmi ve kuvveti de tebliğ-i Muhammedîyi tarsin, takviye ve ilâ için kullanılıyordu. Büyük orduların, silâhların ve askerlerin yapamadığını köşesinde oturan büyük mürşidler yapıyorlardı.

* Diğer bir rivayet de Atâ tarihinde münderiçtir. Buna göre, Ertuğrul Gâzi, o zamanlar daha çok küçük olan oğlu Osmancık ile Konya'ya gelirler ve Mevlânâ'yı ziyaret ederler. Mevlânâ küçük Osman'la alâkadar olup; ona "Fâtiha'yı biliyor musun?" diye sorar; "evet" cevabını

İşte Mevlânâ, böyle bir muhit ve zamanda yetişti, Türk kültürüne ve İslâm îmânına hizmet eden en büyük fikir, vecd ve hamle adamı oldu.

Celâleddin-i Rumî 672 H. - 1273 M. senesinde dâr-ı bekâya rıhlet etti. Şeyh Salahaddin-i Zerkubî onun yerini tutmaya çalıştı ise de, pek az zaman sonra o da vefat ettiğinden, müridleri Hüsameddin Çelebi'ye bağlandılar. Mevlânâ'nın açtığı tasavvuf yolunu devam ettirmede büyük gayretler gösterdi. Ondan sonra Sultan Veled'le Mevlevîlik teşkilâtlandı. Böylece Mevlevîliğin büyük bir manevî organizatörü oldu. Hicrî 712'de Konya'da 92 yaşında vefat ettiler. O sıralar Selçukî Devleti'nin parçalandığı, Moğolların Anadolu'yu istilâ ettiği elemli ve buhranlı senelerdi. Hazretin bu kadar karışmış içtimaî bir muhitte Mevlevîliği, sağlam ve sarsılmaz bir teşkilâta kavuşturması, siyasî dirayetini ve emsalsiz teşkilâtçılığının derecesini gösterir.

Mevlevîliğin tarikat olarak teşkilâtlanmasının Sultan Veled tarafından vücuda getirilmesini çok büyütmüşler, hatta esas kurucunun o olduğunu bile iddia etmişlerdir. Son Mevlevî Postnişini Veled Çelebi (İzbudak) efendinin görüş ve kanaatları bunun aksidir. Mevlevîlik hakkında faydalı malumatı da havi olan bu görüşü, mevzuun en selahiyetlisi olduğu için aşağıya aynen alıyoruz:

"Malûm-u âlinizdir ki, Hazret-i Mevlânâ Ulûm-ı Dîniye ve maarif-i yakîniyeyi tahsil edip Hakîm Senayi ve Şeyh Attar emsali hükemay-ı İslâm yolunda kitap ve sünnetten ve enbiya ve hükema-yı ilâhiye ahvalinden ve şuun-ı hayattan nice maarif ve hakayik istinbat ederek bu vesile ile ahlâk ve irfanın tehzibine hizmet eylemişler ve marifetullah meratibini kat' ile en nihayet yakîn ve vusul ve fena makamlarına kadar nazarî ve amelî sâlikleri terbiyet kılmışlardır. Menakıb-ı seniyelerinde tafsil kılındığı veçhile Hazret-i Şemseddin ile mülâkattan sonra sofiyede eskiden beri görülen semaı kendi tarik-ı esaslarından addetmiş, alelekser kavval ve münşidlere ürefa eş'arını okutturup nay ve kudum ve çenk ve rebab çaldırıp sema eylemiş ve salikleri dahi sema ve safaya teşvik buyurmuştur. Âsâr-ı seniyelerinde 'Salikte kemalin süratle husulü ve mâşuk-u ezeliye şanlı bir surette vusulü için en kestirme yol, alayıktan tecrid-i nefs ve ibadat ve ahlâk ile tezyini zat ve sıfat ettikten sonra ahyanen âriflerin, kâmillerin en yüksek eş'ar-ı muhakkikanelerini saz ve avâz ile inşad ettirerek ondan hâsıl olan şevk ve garam ile sema ve safa eylemektir.' buyururlardı.

---

alınca da "Oku bakalım." der. Osman, Fâtiha'yı devamlı olarak okur; 18 adet olunca keser. Bu defa Hazret "Bir de ben okuyayım." diyerek, 18 adet de kendileri okurlar. Sonra Hüsâmettin Çelebi'ye "Biraz da sen oku." derler. Bir o kadar da Çelebi hazretleri okurlar. Bu rivayetler hemen hemen birbirine benzemektedir. Mahiyetleri ve mânâları hemen tamamen aynıdır.

"Onun için medrese-i saadetlerine toplanan talibler dereceleri üzere zarurî ilimleri öğrenip selef-i sâlihîn yolu üzere menhiyattan içtinap, enva-i taatla nefislerini ıslah ettikten sonra yüksek ahlâkı, batınî terbiyeyi ve maarif-i yakîniyeyi tahsil için de sohbet-i Mevlânâ'ya mülazemet eylerlerdi. Cenab-ı Mevlânâ ekserî cuma günleri sahn-ı sofa-i medreseye yârânı toplayıp evvelâ aheng-i latif ile Kur'an-ı Kerim tilavet olunur. Bazan kendileri tefsirine girişerek nice maarif-i Rabbaniye söylerlerdi. Salikler sermest ve pür cûşu hurûş olurlardı. Tam bu neş'e hengâmında mutriban meratib-i aşk-ü visali havi şiirler eylerler, Hazret-i Mevlânâ biihtiyar kıyam edip deveran eylerdi. Destefşan, pâk-u pân dönerdi. Yârân-ı kirâm dahi sema eylerlerdi. Maamafih kendisinin sema eylemesi için yevm-i mahsus, mekân-ı hâs yok idi. Meşhurdur ki, bilahare ekâbir-i yârânından olan Şeyh Salahaddin-i Zerkubi el-Konevî hazretleri dükkânında şakirtleriyle beraber muntazam bir ahenkle altın dövüp çubuklar yapıyorlardı. Hazret-i Mevlânâ oradan geçerken bu muttarid ahenkle zevk-ü vecdi galeyana gelip yol üzerinde sema eylemeye başladı. Şeyh Salahaddin dahi ezelî muhibban-ı ârifinden olduğu cihetle o da kendinden geçip muttasıl örs üzerinde altın çubuklarına çekici indirmekte devam eyledi. Bir halde ki o çubuklar hep altın varak oldu. Dükkânın içi altın varaklarla doldu. Mevlânâ dahi gaşyolmuş bir hale geldiğinden dükkâna aldılar. Orada sohbetleri başladı.

"Hazret-i Mevlânâ'nın semaı mahsus bir günde, bir mahalde, kisve-i mahsusa ile bir tertibe tâbi değildi. Fakat hangi tesisat vardır ki bu yolda başlayıp bilahare o yolun rehnüma ve müçtehid ve müceddidleri vasıtasıyle tensik edilmiş olmasın.

"Peygamberin zamanındaki dîn-i mübinin hal ve şanı ile imamlar tarafından tertip ve tanzim edilen mezhebler ve bu meyanda 'fırâk-ı dalle' denilen fırkalar dahi hep sonradan teessüs ve takarrür eylemişlerdir. Sonra sema, bilcümle İslâm beldelerinde ve bütün sofiyede mevcud olduğu gibi, bilhassa Konya'da yayılmıştı. Ümera, eşraf 'meclis-i sema' teşkil eder, beldenin ekâbirini davet eder, ülema ve saire hazır olurdu. Yenip içildikten sonra mutriban saz ve âvaza başlar, ülema, ümera, eşraftan isteyen kalkar, oda ortasında dönerdi. Ahiler tarikinde de böyle 'âyinü'l-cem'ler var idi.

"İstanbul'da Yenikapı Mevlihanesi sertabbahı olup büyük ahçıbaşı diye tanınan Seyid Sahih Ahmed Dede'nin *Mecmuatü't-Tevarih-i Mevleviye*'sinin tasrihine göre matbah usulünü, dervişlerin *Mesnevî* usulü üzere teslik ve terbiyesini, hususî günlerde meclis-i sema ikame edip dört selam üzere deveran eylemeyi Hazret-i Mevlânâ'nın içtihad ve tesis ettiklerini yazar. Fakat Mevlevî eserlerinde ihatası olanlarca sabittir ki, bu günkü tarikat usulü bir iki asır sonra vücud bulmuştur. Tafsili çok sürer.

"Bundan anlaşılır ki, sofiye tariki meyanına semaı vaz'eylemek ve bunu aşk-ü visal yolunun en kestirme usulü addetmek noktasından tarikat-ı aliyemizin müessisi şüphesiz cenab-ı Mevlânâ'dır. Fakat onu bugünkü şekle sokmak için ilk halifesi Hüsameddin Çelebi'den başlıyarak bir çok şeyhlerin himmetleri geçmiştir. Ancak ihvan-ı tarikimiz meyanında 'matbah usulünü vaz'eden, taşralarda hulefası vasıtasiyle Mevlevîhaneler açan Sultan Veled'dir' diye şöhret bulmuş ve bundan dolayı 'Sultan Veled hazretleri bugünkü tarikatın müessisidir' denilmiştir. Halbuki Sultan Veled hazretleri Pederlerinin isrine son derece salik olup, hatta ömrü medrese-i Mevlânâ'da babası gibi geçmiştir. Bakılsa onun oğlu Ulu Arif Çelebi hazretleri hilkaten erbab-ü vecd-ü halden olup, medreseyi terkle cedd-i pâkinin türbesi civarında sâkin olmuş, sonra seyahate çıkıp Anadolu'nun, İran'ın, Arabistan'ın ekseri yerlerini gezmiştir. Oralarda Mevlevîhaneler açtığı mervidir. Matbahlara mücerret fukara kabulü de sonradandır...". (*Mehmet Ali Aynî, Hayatı ve Eserleri,* Ali Kemalî Aksüt, s. 388.)

Mevlânâ'nın *Mesnevî, Divan-ı Kebir, Divan-ı Şemsü'l-Hakâyık* gibi manzum ve *Fih-i Mâ'fih, Mektubat* gibi mensur eserleri vardır. *Mesnevî*'si 6 ciltir, ilâve yedinci cildin kendilerinin olmadığı hakkındaki zan kuvvetlidir. *Mesnevî,* didaktik (öğretici) bir kitap olarak kaleme alınmıştır. Hikâyelerle büyük ve derin hakikatler izah edilmiştir. Hem avama, hem havasa hitap eder.

Mesnevî'nin şerhini Ankaravî yapmış ve bu şerh neşredilmiştir. Abidin Paşa'nın tercümesi de matbudur, fakat noksan kalmıştır. Şair Ahmed Avni (Konuk) bey de bir *Mesnevî Şerhi* yapmıştır. Bu halen Türbe kütüphanesindedir. *Tahirü'l-Mevlevî*'nin de tercümesi vardır. Veled Çelebi (İzbudak) efendinin tercümesi Maarif Vekâleti tarafından tab'edilmiştir.

Mevlânâ 20 seneyi bulan mütemadi seyahatleriyle geniş bir görgü ve kültür hazinesine sahip olmuş, Anadolu'da Rumca öğrenerek klâsik Yunan kültürüyle de temas edip, fikrî ve tasavvufî büyük terkibini Peygamber'e ve İslâm'a olan derin îman zemini üzerine inşa etmiştir.

Mevlevîlikte zikir, sema, raks, musikî, edebiyat, iman birleşmiş ve tamamen bediî bir terkip vücuda gelmiştir. Sema'ın icrasındaki hareketler bir takım fikirlerin sembolleridir. Sipahsalar tezkeresinden ilham alarak diyebiliriz ki: Çarh atmak, tevhide işarettir; sıçramak, âlem-i ulviye kavuşma çabasıdır. Ayak vurmak nefs-i emmareyi zapt-u rabta almağa delildir. Kol açmak, vahdet-i ilâhiyeye vusulün sürûrudur. Boynun büküklüğü, kulluğun alâmetidir. Sağ elin semaya tevcihi, Rabbanî fuyûzatı talep ve uruca, sol elin zemine çevrilmesi, bunun halka ifhamına ve nüzula delâlet eder. Semadaki kendi

etrafında ve meydan çevresinde dönüşler, manzume-i şemsîyenin ve kâinattaki ecrâmın hareketini temsil edip, hakikat-ı ilahîyeye vusul iştiyakını ve nizam-ı âleme tebaiyeti işaret eder*.

Mevlevîlik, Selçukî Devleti yıkıldıktan sonra, gittikçe kuvvetlenerek, Osmanlı Devleti'nin bilhassa yüksek tabakasının tarikatı olmuştur. Osmanlı Sultanlarının bazılarının bu tarikata girdiği mervidir. Sultân Selîm-i Sâlis Han Hazretlerinin Şeyh Galib Dede Efendi ile dostluğu ve Mevlevîliğe sem-

---

* Bazı kimseler, bu arada bazı müteşerriler, sema'ın ve ayinlerde çalgı istimal edilmesinin aleyhinde bulunmuşlardı. Bir çokları da bunu reddetmişlerdi. Bu mevzuda *Mevzuatü'l-Ulum* sahibi Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'nin görüşünü hülasatan alıyoruz: "...Bundan sonra deriz ki, vecd ve sema'ın ibahatına nas ve kıyasın ikisi dahi delalet eder. Ama kıyasın delaleti bu vechiledir ki, sema'ın tarifinde demişlerdir ki: Sema, güzel ve mevzun bir surette, mâna ifade eden kalbî tahrikatı işitmektir. Bu tarifin en umumî vasfı güzel şekilde (suret-i tayyıb) olmasıdır. O dahi ya mevzun ola, yahut gayrı mevzun ola. Mevzun dahi, ya mefhum, veyahut gayrı mefhum ola..." (*Mevzuatü'l-Ulûm*, c. II, sf. 548 vd.). Veled Çelebi (İzbudak) efendi de bu hususta şöyle demektedir: Bazıları semaın aleyhinde bulunmuşlardır... Halbuki *Kur'an-ı Kerim* müteaddit âyetlerinde tasrih eder ki: Bir şeyi haram veyahud helâl etmek ancak hukuk-u ilâhiyedendir. Şüpheli delil ile hillü hürmet (helâl ve haram) sabit olmaz. Bilhassa Hanefiye ile Malikiye ve kısmen Şafiiyye 'Kıyas' da pek ileri gittiklerinden bazı tahkiksiz ülema, bazı pek mutaassıb ve mütekaşşif zahidler bir kıyas ile veya -haber-i vahid olan ve sıhhatı müteyakkın bulunmayan- bazı şeyler hakkında "helâldir, haramdır" deyiverdikleri maatteessüf görülüyor. Fakat ehl-i sünnet ve'l-cemaayı birleştiren mizan ancak nass-ı sarih-i Kur'an'dır. İki kefeleri de asıl mizana muvafık olmak şartiyle sahih ve meşhur ve mamulünbih olan hadis ve eserdir. Hadis ve eser içinde icma ve tevatür derecesine baliğ olan, gayatülgaye azdır. Hatta İmam-ı Ahmed gibi icmaı hiç derecesine indiren, tevatürü ancak "men kezebe" gibi bir iki hadisde tahakkuk ettiren ülema vardır. Demek itikadı ve hıll-ü hürmeti sabit ettirecek yalnız nusus-ı sariha-i Kur'aniye kalıyor. İş bu husus içinde ise yukardaki -neseka mukarin olmayan- çalıp oynamak hakkında böyle bir âyet görülmüyor. Hatta ilm-i Kur'an ve hadiste bahr-i bî-pâyan olan ve Şeyh-i Ekber, İbni Fâriz, İbni Seb'in, Abdülkerim-i Ciylî gibi ecille-i sofiye ve hükema-yı ilahiyenin en şedid düşmanı bulunan İbni Teymiye bile "çalgının hürmetine delalet eder sahih hadise rast gelmedim, böyle bir hadis yoktur" diyor. Bittabi de böyledir. Kur'an-ı Kerim'de aslı olmadığı halde Ehadis-i Sahiha'da re'sen tahrim olamaz. Ehadis-i Sahiha Kur'an'a münakız olamaz, belki bir aslı tefsir ve izah eyler. *Kur'an-ı Kerim* bîzim dinimizi ikmal etmiş, noksan bırakmamıştır. Gayrı mütevatır herhangi bir eser *Kur'an-ı Kerim*'e hıll-ü hürmete dair bir ilâve yapamaz. Kaldı ki ehl-i tevhid, ehl-i kıble olan ehl-i zahir, mutezile, şia içinde hadislerin kısmı azamını inkâr eden, kabul etmeyen ülema-yı İslâm vardır.

Yukarıdaki tafsilâtı bittabi daha büyük bir ihata ile bilen tarikat müctehidlerinin sultanı Cenab-ı Mevlânâ, musikisi, güftesi, sazı, devranı bütün ilâhî ve semavî olan kendine has semaı kendi teslik ve terbiyesi arasına koymayı bu sebepten tasvib buyurmuştur. Sarih nas ile memnu olmayan dînî meseleler bin şekil tutar. Makamı içtihada baliğ olan rical-i din bu şekillerin delailini muvazene ederek, dînin muktezasına, icabı hal ve zamana göre meseleler istinbat eyler..". (a.g.e.)

patisi meşhurdur. İmparatorluk zamanında Sultanlara Mevlevî Çelebileri zaman zaman kılıç kuşatmışlardı.

Mevlevî sülalesinden gelen mevlevî reislerine "Çelebi Efendi" denirdi. Mevlevîlerin zikir ve semalarında kendilerine has bir kibarlık ve zerafet vardı.

Anadolu birliğinin kurulmasında, Türk milletinin teşekkülünde, bilhassa Osmanlı Devleti'nin inşasında Mevlevîliğin rolü büyük olduğu gibi, İslâm âleminin uyanışında direkt ve indirekt tesiri de derin olmuştur. Pakistan Devleti'nin manevî pederi İkbal'in üzerindeki tesiri malumdur.

Goethe'den başlıyarak bir çok garp şairleri ve âlimleri arasında Mevlânâ hayranlığı yaygındır. Garblılar da Mevlânâ'yı tetkik etmişler ve hakkında bir çok eserler yazmışlardır. En mühimi İngiliz R. A. Nicholson'un *Mesnevî* tercümesidir. Bundan başka, Baron Carra de Vaux, E. H. Wilson, A. Basani, C. Huart, W. von der Porten, Sir J. Redhouse, G. Richter, G. Rosen, V. von Rosenweig, A. M. Schimmel (bu Türkiye'ye de gelip İlahiyat Fakültesi'nde ders vermiş bir hanımdır), F. A. G. Tholuck, R. Tylmann, E. H. Whinfield, v. s.'dir.

Bayramîlik

8'inci asır sonlarında Ankara'nın Çubuk kazasının Solfasol kasabasında doğan Hacı Bayram-ı Veli tarafından tesis edilmiştir. babası Koyunluca Ahmed adında bir köylü olup, kendileri Ankara'da Melike Hatun medresesinde müderrislik yapmışlardır. Bir müddet sonra müderrisliği bırakarak Kayseri'ye Şeyh Hüsameddin Aksarayî'nin yanına gitti. Şeyh Hüsameddin aslen Kayserili olup, bir müddet Bursa'da ekmek satarak geçimini temin etmiş; Şemseddin Fenarî tarafından himaye görmüş bir zat idi. Sonra Aksaray'da Erdebilli Şeyh Hoca Ali'ye intisab ile ziraatla meşgul oldu. Müridanını, ziraate teşvik ile en helal lokmanın ordan kazanılacağını söylediği rivayet olunur. Şeyh Hüsameddin'e intisap eden Hacı Bayram, manevî ilimleri de hamil olarak Ankara'ya döndü ve irşad vazifesine başladı. Telkin ve tedrisleri etraflarında geniş bir muhibler halkası toplanmasını temin etti. Bu muhib ve müridler halkasının kesafeti Osmanlı Devleti Reîsi Murad Han Gâzi'nin dikkatini celb ile Edirne'ye davet edildi. Sultan Murâd-ı Sâni ile mülâkattan sonra Devlet tarafından takdir ve teşvik gördü. Hicrî 837'de irtihal etti.

Bayram-ı Veli'nin ilim ve irfan muhitinde yetişen Yazıcızâde Şeyh Mehmed ve Ahmed efendiler, Anadolu halkının hâlâ okuduğu ve feyz aldığı *Muhammediye* ve *Ahmediye, Envarü'l-Âşıkîn* adlı kitapları yazdılar.

Fâtih Mehmed Han Gâzi devrinde İstanbul'un fethinde Akşemseddin, Akbıyık ve saire gibi Bayramî meşayihinin hizmetleri büyük olmuştur. Osmanlı Türklerinin Rumeli'yi istilalarında, buranın Türkleşmesinde ve İslâmlaşmasında Bayramîliğin yaptığı müsbet iş, her türlü takdirin fevkindedir.

Kadirîlik

Büyük ve en devamlı tarikatlardan biridir. Seyid Abdülkadir Geylanî (470-561 H.) hazretleri tarafından tesis edilmiştir. Kendileri 470 H. tarihinde Taberistan'ın Geylan kasabasında tevellüd ettiler. Hem ana hem baba tarafından seyyiddirler. Daha küçük yaşlarında doğrulukla ve hüsnü hulklarıyla mümtaz idiler. Bu doğruluklarının bir eşkıya reîsini hidayete getirdiği menakıplarında yazılıdır. Tesirli konuşan, nüfuz-ı nazara malik, hal sahibi bir zat-ı akdes idiler. Hicrî 561'de 91 yaşlarında dar-ı bekâya göçtüler.

Kadirîlik ile hazretin açtığı tasavvuf çığırı Anadolu'ya kadar yayılmış ve genişlemiştir. Anadolu'daki bu yayılma Eşrefoğlu Rumî tarafından yapılmış ve Kadirîlik adı da millîleştirilmiştir. Eşrefoğlu İznik'te doğmuş, müderrislik yapmış ve orada vefat etmiştir. Öylece kayın pederleri Hacı Bayram Veli'ye intisap etmiş ise de onun tensibiyle, Hüseyin Hamevî'den Kadirîliği öğrenerek, ona mahallîlik ve tazelik katmıştır. *Divan*'ından başka *Müzekki'n-Nüfus* adlı eseri vardır. Bu eser çok sade bir Türkçe ile yazılmış olup mahallî diyalektiğe ait kelimelerle doludur. Eşrefoğlu Rumi'den Kadirîliğin Eşrefiye şubesi inşiab etmiştir. Tasavvufun ahlâk telâkkisinin ve içtimaî davranışlarındaki kaidelerinin halka inmesinde, halk terbiyesinde rolü büyük olmuştur. *Müzekki'n-Nüfus*'ta kullandığı Türkçe, devrinde halk arasında müstamel tabirlerle de memlu olduğu için tedkike değer*.

---

* Hazretin, üslubunu Türkçe'nin o devirdeki hususiyetini gösterebilmek için, eserinin telif sebebini ve zamanındaki insanların vaziyetini anlatan kısmını aynen alıyoruz: "İmdi zaman azdı ve karındaşların dahi halleri döndü. Tuğyan, ve münafık çoğaldı ve meşayih kalmadı. Beğler zâlim oldular ve kadılar rüşvet hor oldular; ilme uymaz oldular ve ilmi kendi hevalarına çeker oldular ve müderrisler fâsık oldular. Tefsir ve hadis medreselerde okunmaz oldu. Fakihler ve din ilmin bilir kişiler az kaldı. Vâizler dünya için mescidlerde vaaz edip akçe derer. İlmile beğler kapısında rağbet bulmayan dânişmendler, şeyhlik tarikin tutup, müdârâ ile halkın dünyasın alır oldular ve ağızdan meşayihin ol hâle münasip sözlerin ezberleyip, meclislerde söyleyip, kendilerini halka ehl-i hal bildirip, halkı kendilerine muhib ederler. Ve tâlib denilenler dahi ârifler donun giyip, zikir meclisinde hâmuşlanıp riyalanırlar. Baş salıp halkın taamın gözedir oldular. Çün kavmin hali buraya erişdi; pes orada sükût hayırlıdır demişler. Nitekim Cafer Sadık, zamanında, kendi müridlerinden ve muhiblerinden uzlet etmiş; bir zaviyeye girip, epsem oturmuş. Müridler ve muhibler varıp, mağara kapısına

Anadolu'da Kadirîliğin intişarına büyük hizmetleri sebkeden bir zat da Tosyalı İsmail-i Rumî'dir. Pederleri Çoban Ali namında bir zat idi. Bağdat'ta ikamet ederken, âlem-i menamda Seyyid Abdülkadir'in "Rum'a git, neşr-i envar et." işareti üzerine Anadolu'ya ve Rumeli'ye giderek, Kadirîliği yaymıştır. 40 kadar yerde tekke açtırdığı rivayet edilir. İstanbul'da Tophane sırtındaki Kadirîhane'yi o kurmuştur. İsmail-i Rumî 1632 M. de İstanbul'da vefat ederek, oraya sırlandı.

---

varmışlar. Eyitmişler "Şeyh! Kerem eylen, gelin yine bizim aramızda, bize nasihat eylen. Mübarek nefsinizden ola ki bu bizim ölü gönlümüz dirile; bizim necatımıza sebep olasız." dediler. Ol sultan ider: "Şimdi bu zaman, tınmayıp epsem olacak zamandır." demiş. Ve ol zaman kim Câfer-i Sâdık zamanıydı, öyle olıcak bu bizim zamanımız, şimdiki zamandır. Hicret-i Resul aleyhisselâmın 852'nci yıldır ve bu mubarek Ramazanın uşr-ı âhiridir. Yani bu kitap ol tarihte cem oldu demek olur. Pes bize dahi bu zamanda uzlet lâzımdır ve evde epsem oturup, halka karışmamak elbette lâzımdır. Öyle olsa bu fakir dahi nazar ettim; gördüm: Bu bizim müridlerimizin ve karındaşlarımızın dahi halleri bir türlü dahi oldu ve dünya muhabbeti üzerine gâlip oldu. Nefs-i emmarenin çirkin huylariyle huylanmağa başladılar. "Gelin imdi işbu yaramaz huyları kon, Allah'tan korkun ve Resul'den utanın ve meşayihin sırrını hâzır görün", deyicek mihnet eder oldular. Çün gördüm bu kavmin halleri buraya erişdi; ben dahi bunların arasından uzlet edip çıktım ve kendimi gurbete bırakdım ve gurbet içinde nice nice nükteler avam dilinden işittim ve nice tas tas ağûlar, nâdan elinden nûş ettim ve nice kere şefkat gözüyle, bu halleri tutan karındaşlara nazar eyledim. Bunların necatlarına sebep ola deyüp bu kitabı sırf Türkî dilinden cem eyledim ki, ol kitabın faidesi âm ola. Bu kitap içinde, bazı ehadisten ve bazı tefsirlerden ve bazı sahabe-i kiram sözlerinden ve bazı meşayih-i kibar menakıbından ve bazı benim ahvalimden ki, münasibdi, getürdüm, söyledim. Ümid tuttum ki, bu halleri tutan kardaşlar ve şol nefs-i emmarenin kendine tutulup esir olan biçâreler, buna karşı bu kitaba nazar edeler, veyahut okuyup dinleyeler ve kendülerin huylarının cehennem huyu idüğün bu kitapta göreler. Ve işideler ve bileler. İnsaf edip, Allah'tan korkup ve Resul'den utanıp ve meşayihin sırrını hâzır görüp; ol yaramaz huyları terkedeler ve nefs-i emmareliğinden kurtaralar, mutmainnelik makaamına erişdireler. Allah'ın rahmetine ve Resul'ün şefaatine ve meşayihin himmetine lâyık olalar. Ve bu müellif-i hakir kim... duadan unutmıyalar, inşallahu teâlâ ve bu kitap cem oldu. Biavnillah insanı terbiye edip emmarelikten, mutmainneliğe döndürmekte ve "irciî" hitabına kabiliyet kesbetmekte, iki bab kılındı ve bu kitaba *"Müzekki'n-nüfus"* deyû ad verildi. Yani nefislere "irciî" denildi. Zira her kim bu kitabı mütalaa kıla, veyahut bu kitabı okuyup dinleye ve bu kitabın içinde olan nasihatları kabul edip anın ile amel eyleye; şeksiz anın nefsi emmarelikten halâs olup, mutmainnelikde karar tuta ve "irciî" hitabı şu yukarıda dediğim gibi gele erişe. Ve her gerçek mürid-i sâdık ve muhibb-i âşık, bu kitabı sıdkile ve ihlasla okuya, veyahut okudup dinleye; elbette anın gönlüne bu tarik-i meşayihten ve netice-i aşktan bir nur hâsıl ola kim, kendülerden mücerred ve âri olalar ve kendûleri ne sıfat üzre idiklerin göreler ve ol nur bunlara delil olup; bunların gönülleri yüzünü iki cihan muradından bırakıp da hakka teveccüh ettire...", (*Müzekki'n-Nüfus*, 1291, sh. 24-25). Buradan da müellifin eseri İstanbul'un fethinden 5 sene önce ve Murad-ı Sâni devrinin sonunda yazdığı anlaşılıyor. Ülema, meşayih, beğler ve ahâli hakkındaki tenkitkâr ifadeleri, çok idealist olan, "olması lâzım geleni" cemiyette görmek isteyen, bir müfekkirenin kanaatleridir. Yoksa o devirdeki Türk cemiyetinin çok derin ve köklü bir ahlâkî salâbete sahip olduğuna, ümerâ ve beğlerin ise her

Kadirîlik tamamen sünnî bir tarikat olup, Anadolu birliğinin inşâ ve devamındaki içtimaî hizmeti büyük olmuştur.

Rufaîlik

Rufaîye, Seyyid Ahmed Rufaî tarafından tesis edilmiştir. Hazreti Pîr, Hicrî 512'de Irak'ın Evasıt şehrinde tevellüd ettiler. Şafiü'l-Mezheb idiler. Ve fıkıh tahsilinde bulunmuşlardı. Tarikat hırkasını Aliyyü'l-Karî'den giydikleri rivayet edilir. Kendileri tab'an, halîm ve selîm, nâzik ve kerîm idiler. Mahviyet sahibi oldukları ve az konuştukları mervidir. Bunun sebebini soranlara "sükutla emrolundum" cevab-ı meşhurunu verirlermiş.

Rufaîler âyinlerinde muhtelif aletler kullanırlardı. (Rufaî gülü, şiş, şifa topuzu gibi). Buna "burhan gösterme" denirmiş.

Anadolu birliğinin inşa, muhafaza ve idamesinde fiilen ve manen büyük hizmetleri sebkat etmiş sünnî bir tarikat-ı âliye idi. İstanbul'da 35 kadar Rufaî dergâhı mevcut imiş.

Sadiye

Türkiye'de yayılan büyük Arab tarikatlarındandır. Bu tarikatın müessisi Şeyh Saadeddin-i Cibavî (480-575 H.) olup, Havran ile Kudüs arasındaki Ciba nam kasabada tevellüd etmişlerdir, halen kabirleri de oradadır. Ebu Medyen-i Mağribî pir-i müşarünileyhin büyük pederleridir. Sünnî ve nüfuzlu bir tarikat idi. Sadiye'nin Vefaîye, Acizîye, Selamîye ve Tuğlubiye namiyle 4 şubesi olduğu söylenir ise de bazıları kabul etmemektedir. İstanbul'da İmparatorluk zamanında 23 Sadî dergâhı mevcut imiş.

---

türlü tenkidden uzak denilebilecek derecede müteşebbis ve inanmış kimseler bulunduğuna, tarih ve eserleri şehadet eder. Kitabın yazıldığı seneler, Türklerin, cihanın en büyük devleti olduğu ve dünya hâkimiyetine adım attığı senelerdi. Bu sebeple tenkitleri, kendisini mânen yüceltmiş bir zatın, bunu bütün cemiyette görmek istemesi, göremeyince de üzüntünün verdiği gayretle, cemiyetini bu mânevî yüceliğe, kavuşturmak istemesi ile izah edilebilir. Ayrıca meşayih de hal'den memnun olmayıp, dâima daha iyiye, dâima daha güzele, dâima daha yüceliğe koşan; cemiyeti mânen bu yüksekliğe ulaştırmak isteyen insanlar demektir. Nitekim Eşref Rumî bütün hayatını bu kudsî davaya hasretmiş bir zat olarak görülüyor. Türkiye'de II. Murad devri ise, Türkçe'ye telif ve tercüme olarak bir çok eserlerin kazandırıldığı, bir devirdir ki, *Müzekki'n-Nüfus* bunlardan biridir.

Bektaşîlik

Hacı Bektaş-ı Veli hazretlerine nisbet edilen bu tarikat, bilhassa Osmanlılar zamanında kuvvetlenmiş, Anadolu ve Rumeli ile Arnavutluk'ta yayılmıştır. Hazret-i Pîr (mürüvvet = 640 H. - 1243 M.) de Nişabur'da doğdu. Hacı Bektaş-ı Veli, Hoca Ahmed Yesevî'nin hülefasından Lokman Perende'nin halifelerindendi. Bu sebeple Bektaşîlik, çıkışında sünnî idi ve neseben de Nakşîlikle Yesevîye'de birleşirler. Sonradan Anadolu'da Babaîliğin* halefi olmuş, daha sonra da hurufîlikle karışarak yeni bir şekil almıştır. Osmanlı askerî teşkilâtı içinde geniş ve güzide bir yer tutan Yeniçeri Ocağı'nın manevî pîri Hacı Bektaş olduğundan, Devlet içinde büyük nüfuza sahip bir tarikattı. Bektaşîye'nin bu hususiyeti onu garptaki Templier ve Hospitalier tarikatları gibi muharip ve askerî bir tarikat haline koymuştur**.

---

* Anadolu'ya Moğol tazyiki ile gelen namdar meşayih bulunduğu gibi, her mezhebden bir çok "eşbaş ve kallaş" adamlar da toplanmıştı. Bu muhacir kafileleri içine Horasanlı Baba İlyas dahi müridleriyle karışmıştı. Bunlar Amasya havalisine yerleşmişler ve Babayi adını almışlardı. O zaman Amasya'da varidatı fazla olan Hankah-ı Mes'udî'yi ele geçirince İlyas'ın nüfuzu arttı (626 H. - 1228 M.). Amasya valisi Tugruk Bey de bu adama intisap edince kuvveti büsbütün ziyadeleşti. Bu Baba İlyas'ı perde arkasından Baba İshak Kefersudî (Kefersud, Malatya'da Behısnî'ye yakın bir kasaba) idare edermiş. İshak rivayetlere göre rum muhtedisi olup, asıl adı İsak imiş. Bu adam Şiraz'a giderek Şia mezhebini, sonra Batınî reisi Hand Alâeddin Muhammed'ten zındıklığı talim etmiş cin fikirli bir şahıs imiş. Batınî mezhebine uygun olan ibahîlik talimatı, bazı cahil ve nâdanların hoşuna gitmekte bulunduğundan, namaz oruç gibi mükellefatı hâşâ, zâid gördüğünden yayılmış. Bu baba-ı menhus uluhiyetin sırasiyle Peygamberlere, ondan Ali'ye, ondan alevî imamlara, onlardan da Ali'yi sevenlerden her asrın kâmil ferdine hulul ettiğini Tokat, Canik, Sivas ve Karahisar-ı Şarkî ahalisinden bir kısmına inandırmış ve zamanın ayaklanmaya elverişli bir gününde Selçukiye devletine isyan etmiş. Saadeddin Köpek diye anılan bir vezir dahi ona intisap etmiş. Kendisinin rical-i gayb tarafından ıslahata memur edildiğini ve "Emirü'l-mü'minîn, sadr-ı dünya ve'd-din, İshak" unvaniyle halife olduğunu ilân ve isyan etti (637 H. - 1239 M.). Baba İshak'ın 50 binden ziyade fedaisi olduğu, üzerine gönderilen bazı kuvvetleri mağlup ettiği, bu sebeple Sultan Alâeddin Keyhüsrev'i ziyadesiyle endişelendirdiği muhakkaktır. Nihayet büyük beylerden Hacı Mübarizeddin Armağanşah, Amasya valisi tâyin olunarak, mesele hâl ile Baba İshak Kefersudî asıldı. Bu hâdise Selçukî Devleti için çok fena neticeler doğurdu ve 1243'deki Kösedağı bozgununun en mühim sebebi oldu. Moğol dış tazyiki, dahilî çekişme ve şuriş içinde bulunan bir memlekette hemen muvaffak olarak Anadolu halkı için elîm seneler hazırladı. İş yalnız bununla da kalmadı. Onun ektiği zehirli tohumun eserlerinin oralarda halen görülmekte olduğunu *Amasya Tarihi* müverrihi merhum Hüsameddin efendi yazmaktadır (Hüsameddin Amasî, *Amasya Tarihi,* c. II, sh. 380).

** Yeniçerilerin isim babasının Hacı Bektaş olduğu rivayet edildiği gibi, serpuşlarının menşei de ona isnad edilmektedir. Bunu Mevlevîliğe yaslayanlar da mevcuttur. I. Ahmed (1603-1617) devrinde yazılmış ve *"Kavanin-i Yençeriyân"* nâmiyle maruf, muharriri de ocağa mensup bir zatın eserinde ise, bu iki rivayet birleştirilerek, ayrı bir görüş ortaya atılmıştır.

Yeniçerilerin hıristiyan aile çocuklarından devşirilmiş bulunması, tarikatın sağlam bir imana yaslanmasına mukabil, amel itibariyle müsamahakâr davranmasına yol açmıştır. Böylece geniş bir terkibe varma ihtiyacı, dînî toleransı artırmış; bazan bu, mübalatsızlığa, hattâ dalalete kadar varmıştır. Bununla beraber Bektaşîliğin başlangıçta Anadolu birliğinin tesisine olan hizmetleri büyüktür.

Velâyetnâmelerde ve Menâkıbnâmelerde Hacı Bektaş'ın şahsiyeti tamamen efsânevî mahiyette olup, masal ve hurafatla karışmıştır.

Hacı Bektaş'ın Osmanlı Sultanlarından hiç bir kimseyle görüşmediği, bu sebeple Yeniçerilerin isim babası olmasının muhal olduğunu *Âşıkpaşazâde Tarihi* yazmaktadır. Âşıkpaşazâde'nin pederleri Hacı Bektaş-ı Veli'nin sohbet müridi olduğu halde, bu pîrin müridânının mübalatsızlığından şikâyet etmekte ve "... Şeytanî âdetler bunlarda çoktur ve bu halk bilmezler onu, şeytanî midir veya rahmanî midir? Ve her kimse kim Hacı Bektaş Âl-i Osman'dan kimse ile müsahabet etti derse, yalandır, şöyle bilesiz" demektedir. (Âşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âli Osman,* sh. 205).

Hoca İshak Efendi (Harputî) de *"Kâşifü'l-Esrâr, Dafiü'l-Eşrâr"* nâmındaki eserinde, Bektaşîliğin bir müddet sonra Hurufîlik ve İbahîlikle karıştığını beyan ile bunu şöyle anlatmaktadır: "Fazlullah-i Hurufî'nin (Esterabadî) (Karmatî idi) kendisini tekfir ile 'Filân şey mubahtır, nokta çift geldi; filân şey haramdır, nokta tek geldi) herzeleriye Noktavîye kolunu kuran bir halifesi, Teymuroğlu'nun emriyle öldürülen Fazlullah'tan (796 H. - 1393 M.) sonra

---

Kendisi de Yeniçeri olan muharririn bu kanaati Ocak an'anesini dile getirdiğinden ehemmiyetlidir. Bu sebeple mütâlaasını aynen alıyoruz: "Zikrolunan kepenek giymek, mukaddemâ Hacı Bektaş-ı Veli kuddusü sırrihûl'azizi, Hazreti Mevlânâ babası Sultanü'l-ülema Taht-ı Rûm'a gelir iken takkesiz gördü, yolda yürür. Mübarek ayağı taşa dokundu. Sultanü'l-ülema gördükte, kepeneği yenin kesip, mübarek ayağına sar deyü verdikte, ol dahi ayağına sarmağı layık görmeyip, mübarek başlarına teberrüken giydiler. Ol ecelden Timurtaş Dede nam oğlu dahi, Yeniçeriye yenin giyürdüler. Ve bu taifenin giydiği kisveyi Hacı Bektaş Veli giymiştir." Muharrir sonra da "Bazı seferlerde Padişahân-ı Osmanî bu üsküfü tac-ı sultanî ederler idi." diye de ilâve etmektedir. Yeniçeri serpuşunun düşman üzerindeki psikolojik tesirini ve bunun mânevî değerini de şöyle anlatmaktadır: "... dal taç nümunesi üzerine düzdürdüler... ol denlu şöhreti olup, düşmana heresân vâki olmuştur. İmdi zikrolunan Yeniçeri yoldaşların kisveleri üç nefer ehlullahın sikke-i şerifleri ile sikkelenmiştir ve hususan bunları Padişahân-ı Âli Osman dahi giymişlerdir... Yoldaşların ocaklarına ehlullahın ve Gâzi Padişahların dua-yı şerifleri geçmiştir ve kanunların dahi onlar eylemişlerdir". (Esad Ef. Kütüphanesi, yazma, No: 2068, sh. 30-31). Bu sebeple ocak an'anesi, hem mânevî hem de tarihî şahsiyetlere isnat ettirilmekte, dinen kudsî esaslara raptedilmektedir. Halkın da bu Ocağa ayni tarzda baktığı, hatta şehidler, gâziler ve veliler müessesesi olarak gördüğü muhakkaktır. Evliya Çelebi, eserinde zamanındaki Yeniçeri velilerinden bahsedip, bunların menakıbını dahi dile getirir.

Şam taraflarında kalamayarak, Anadolu tarafına geldi. Onun ölümünden sonra halifelerinden "Aliyyü'l-A'lâ" namında biri, Hacı Bektaş tekyesine gelip inziva ederek ve *Câvidân'ı* gizlice tekkedekilere talim ederek ve 'Bu tarik, Hacı Bektaş-ı Veli'nin tarikidir.' dedikte, ehl-i hankah dahi cümlesi cahil ve nâdan olmasiyle, muktezây-ı *Câvidân* cümle tekâlifât-ı ilâhiyeyi inkâr ve nefs-i emmarenin havasına muvafakati âşikâr olduğundan, kabul eyleyip ve ismini "sır" koyup, son derece gizlemeyi tenbih eylediler. O derece ihtimam ettiler ki, bir kimse dahil-i âyinleri olup sırrı ifşa eylerse o kimsenin katlini iltizam ederler. Bu sır dedikleri şey *Câvidân*'ın içinde olan küfür mahalleri, "elif, vav, cim, ze" gibi huruf-u mukattaa ile remz ve işaret olunup, bu rumuzat için *Miftahü'l-Hayat* namında bir risale telif eyleyip, ismini "sır" koydular. Eğer bir kimse o miftah yani anahtar elinde olursa *Câvidân'ı* anlar, yoksa anlamak kabil değildir. 1240 H. - 1826 M. tarihinde Sultan Mahmud Han Gâzi Hazretlerinin zaman-ı saltanatlarında küfürleri bir miktar zâhir olduğundan, tekyeleri kapatılıp, yerlerine bir miktar maaşla tarik-i Nakşîye'ye meşruta kılınmak ferman edilmiş idi. Mezkurlar, 30-40 sene zarfında kimisi Sadî, kimi Rufaî ve kimi Kadirî ve bazıları Nakşîbendî meşayih ve dervişânı kıyafetlerine girerek, her biri bir mahalle yerleşip, küfürlerini talim ettiler." Hoca daha sonra, Feriştahoğlu'nun *Câvidannâmesi*'nde, Fazlı Hurufî'yi te'lih ettiklerini (hâşâ), Ali suretinde görünenin o olduğunu söylediklerini, teslis'e de kail olduklarını yazmaktadır.

Bektaşîlikte diğer tarikatlardaki gibi âyin yapılmamaktadır, sohbet esastır. Âyin-i cem hem ziyafet, hem de zikir ve sohbet meclisidir. Meydan, erenler meydanıdır. Meydanda 12 imamı temsilen 12 post bulunmaktadır. Baba Postu (Horasan postu), Ahçı posu (Seyid Ali Sultan postu), Ekmekçi postu (Balım Sultan postu)... gibi. Tarikat Balım Sultan'la büyük bir değişiklik geçirmiştir.

Bektaşîlik hakkında 1340/1924 senesinde Prof. M. Ali Aynî Bey ile Besim Bey (Atalay) arasında bir kalem münakaşası çıkmıştır. M. Ali Ayni Bey, Besim Bey'in fikirlerine bu münasebetle hücum etmiş; kendi aralarını bulması ve hakikatın ortaya çıkması için son Mevlevî Postnişini Veled Çelebi (İzbudak) efendiyi hakem yapmıştı. Bektaşîlik ve tasavvuf hakkında ilmî ve muhtasar bir tedkik olduğu için bu münakaşayı Ali Kemali Aksüt'ün, *Mehmet Ali Ayni, Hayatı ve Eserleri* isimli kitabından telhisen alıyoruz (sh. 379-396):

"Besim Bey, Baktaşîlik üzerine yazdığınız makaleleri dikkatle takip etmekteyim... Vahdet-i vücud bahsindeki bazı mülâhazalarınızın tashihi için fazla beklemeyi maslahata muvafık bulmadım... Onbeş satırlık ibarenizde muhtelif fikirleri birbirine o kadar karıştırmışsınız ki, neresinden ve nasıl hü-

cum edeceğimi tâyin edemiyorum. Bunun için, iddialarınızı unsurlara ayırarak tefrik ve tahlil ile münakaşa edeceğim.

"Birincisi: Sizin beyanatınıza göre, (bir mahalde kuvvet ve hâkimiyette birlik görülmesi zihinleri vahdet-i vücuda sevk ve imale eder). Ben diyorum ki, bu mülâhazanız doğru değildir. Zira eğer doğru olsa idi, eski zamanda kuvvet ve hâkimiyetin tek elde ve en mükemmel mânasiyle toplandığı İran'da Zerdüşt'ün ikilik akidesi teessüs edemezdi.

"İkincisi: (Vahdet-i vücudun aslen Hindistan'dan çıktığını) söylüyorsunuz. Vakıa Hindistan hükemasından olan Kapilâ'nın mezhebinde vahdet-i vücud nişaneleri sezilmekte *Veda*'ların tasavvufî bir tefsirinden ibaret olan *Vedanta*'da vahdet-i vücud daha bariz bir tarzda görülmekte ise de, bundan, Panteismin Hindistan'dan diğer aktar-ı âleme intişar ettiği istidlal olunamaz. Zira her nerede mütefekkir var ise ve mesail-i âliyeyi tamike başlamışsa, vücudda ya birlik veya taaddüd görecektir. Bir kısım mütefekkirlerin vücud hususunda vahdeti ve diğerlerinin kesreti kabul etmesi daha ziyade meşreblerin tefavütünden mütevellittir. Bilirsiniz ki, kadîm Yunanistan'da Atina, Isparta, Tep... gibi sayısız medîneler tamamen müstakil ve hâkim idi. Yani orada ahali kuvvet ve hâkimiyette tamamen ayrılık ve kesret görmekte idi. O halde nasıl oluyor da Heraklit ve Parmenides'in eserlerinden sarahaten vahdet-i vücud istidlâl olunmaktadır? İşte bu deliller ile iddia ediyorum ki, vahdet-i vücud'un masdarı mütefekkirlerin kuvvet ve hâkimiyette birlik görmesi değildir. Öyle ise vahdet-i vücudun masdar-ı zuhuru nedir? Bunun sebebi hem tefekkürün ve hem eşyanın kanun-ı âlîsinin vahdet olmasıdır. Ancak gayr-ı mütenahinin yanında mütenahiyi, vâcibin yanında mümkünü, mutlakın yanında izafiyi inkâr müstehil olduğundan (bazı pek derin düşünceli mütefekkirler bu ikiliği telif için onları şey'-i vahid addetmiş, fakat birini bâtın diğerini zâhir, yahut birini hakikat, diğerini şuun veya daha âmiyane bir tabirle birini büyük bir deniz, diğerini onun dalgaları gibi saymıştır. İşte vahdet-i vücudun hülasatü'l-hülasa mahiyet ve hakikatı bundan ibarettir.

"Üçüncüsü: Diyorsunuz ki, (vahdet-i vücuda dair yazılan kitaplar gerek Endülüs'te, gerek Arabistan'da rağbet bulamıyor, müellifleri takibata, şedid işkencelere maruz kalıyordu. İmam-ı Gazalî'nin eserlerinin Endülüs ulemasınca yasak edildiği malûmdur). İtiraf ederim ki, bu iki satırlık ibareniz beni pek ziyade şaşırtmaktadır. Keşki Endülüs ve Arabistan'da rağbet bulamayan kitapların hangileri olduğunu yazsa idiniz. Çünkü, tasavvufa dair yazılmış olan eserler: Muhasibî'nin kitabı ile Kuşeyrî'nin *Risalesi*, Ebu Talib-i Mekkî'nin *Kutü'l-Kulûb*'u, Sühreverdî'nin *Avârifü'l-Maârif*idir. Bunların müellifleri bir belâya uğramadıkları gibi, teliflerinin de nazar-ı itibardan iskat edilmiş olduğunu bilmiyorum. Eski sofilerden başı büyük bir belâya uğ-

rayan klâsik bir şehid Hallac-ı Mansur'dur. Bununla beraber, onun hareketini muasırları olan eazım-ı sôfîye bile tasvib ve tahsin etmemişlerdir. Mansur'un dâvasını kendisinden sonra gelen tarikat büyüklerinin hemen hepsi muhakeme etmiştir. Bunlar içinde onu mazur görenler olduğu gibi, muaheze edenler de vardır.

"Dördüncüsü: Artık Gazalî'ye ait mülâhazanıza geçiyorum. İfadenizden anlaşılıyor ki, Gazalî'nin eserleri vahdet-i vücuddan bâhis olduğu için Endülüs üleması tarafından, tabiriniz vechile "yasak edilmiş" zehabında bulunuyorsunuz. Sizin böyle hem doğru hem yanlış fikirleriniz beni şaşırtıyor. Besim beyefendi, vakıa Gazalî'nin *İhyâü'l-Ulum*'u Endülüs'de yakılmıştır. Fakat bu muamele zannınız gibi o kitabın vahdet-i vücuddan bahsetmesinden mütevellit değildir. Hatta daha garibi, Gazalî hem o kitabında, hem de diğer *Reddiye*'lerinde vahdet-i vücuda kail olanları, bilhassa gulat-ı sofiyeyi şiddetle tenkid etmektedir. Siz ise onun hakkında ne kadar yanlış düşünüyorsunuz!

"*Mişkat*'daki vahdet bahsi de, vahdet-i şuhûddur. O halde Gazalî'nin "*İhya*"sı Endülüs'de ne için yakılmıştır? diye sormaya hakkınız vardır. İşte o hâdise fevkalâde merakı mucip olmuştur. Müsaadenizle bunu size izah edeyim. Bu mesele, hakikaten, böyle bir izaha layıktır. Çünkü Gazalî, İslâm âleminde, pek mühim bir teceddüt husulüne çalışmıştır. Halen, bu gün dahi, yapılması hasbezzaman zaruri olan teceddüt ve ıslahat için, Gazalî'nin açtığı yolu takip etmek icap etmektedir. Alman müsteşriklerinden, müşavir-i hâs Profesör "Becke"nin bana gönderdiği 9 Kânunuevvel 1916 tarihli Almanca mektupta aynen şu ibare vardır: "Gazalî, mahiyet-i esasiyesi itibariyle, tamamen (modern), yani fikirleri, bugünkü asr-ı hâzırın mülahazatına muvafık bir mütefekkir idi. Binaenaleyh, âlem-i İslâmda yapılacak ıslahatta, müşarünileyh, fevkalâde ehemmiyet kazanabilir. Yalnız, onun meslekinin ehemmiyet-i edebîyesini takdir edebilmek için zamanının tarihî şartlarını bilmek icap eder".

"Vakıa Bağdat'ta Nizamiye Medresesi'nin en mümtaz ve namdar müderrisi olan Gazalî, umumun hayret ve taaccüp nazarları önünde, tedris kürsüsünü ve buna bağlı olan ikbâl ve dâratı terk ile, Suriye ve Hicaz'a çekilerek, senelerce tek-ü tenhâ murâkabeden sonra, tekrar hayat âlemine girdiği vakit, ilk hücumunu, her meseleyi münhasıran akıl âleti ile halle muvaffak olacaklarına inanan âlimlerin kanaatına tevcih etmişti. Binaenaleyh, zamanımızda, üstad-ı muhterem Bergson'un, bayrağını açtığı "Anti-Intellectualisme" mesleğini, ondan 800 sene evvel, Gazalî tervic ve müdafaa etmiştir. Tanınmış filosoflardan Pascal'ın bile, Gazalî'nin fikirlerinden mülhem ve müteessir olduğunu, tedkikçiler tahkik etmişlerdir. Kezalik Bergson'un, kemal-i hayretle

kıymet-i hakikîyesini ve akıldan başka pek mühim ve şâyan-ı itimat bir ilim menbaı olduğunu iddia ettiği "hads = intuition" veyahud Gazalî'nin tâbirince (mükaşefe-i kalbîye)'nin ve yine şimdiki felsefe ıstılahınca "istibsar-ı bâtınî" dediğimiz (introspection) vasıtanın ne olduğunu, Gazalî'nin *İhya*'sında mufassalan okumalıdır. Bununla beraber Gazalî, yalnız filosofları değil, mütekellimleri ve mukallidleri de bihakkın hırpalamıştı. Ancak o senelerde, Afrika'da hükümran olan Murabitîn melikleri, fevkal'ade müteassıb idiler. Bunlar, Endülüs'e de tecavüz ederek, oradaki tavaif-i mülûku imha ve İspanya'yı zaptetmişlerdi. Onların zamanında bütün aklî çalışma, fıkhın füruunu münakaşaya münhasır olduğu gibi, âyât-ı kerîme ve ehadis-i şerîfeye, zâhirî ve lafzî mânalarından başka bir mâna vermek, kimsenin haddi değildi. Gazalî gibi, son derece nâfiz bir nazara mâlik olan bir zat, tabiî, bu kuru ve dar görüşe muvafakat edemezdi. Binaenaleyh onun tenkitlerinin mühim bir kısmı da mağrib ülemasına müteveccih idi. İşte bunun içindir ki, *"İhyaü'l-Ulumi'd-Diniye"* Endülüs'de yakılmıştı. Fakat bu hadise, çok devam edemedi. Zira bizzat Gazalî'nin de tilmizlerinden sayılan İbn-i Tümreş'in Şimalî Afrika'ya avdet ettiği vakit, Murabıtîn aleyhine açtığı hareket-i mezhebîye, Murabıtîn devletinin mahvına ve yerine El-Muvahhidîn Devleti'nin zuhuruna müncer olmuştu. El-Muvahhidîn hükümdarları, Murabıtîn'i yıktıktan sonra, Endülüs'ü de zaptetmişlerdi. İşte bundan biraz sonradır ki, Kurtuba Kadısı İbn-i Rüşd, Endülüs'te, Aristo'nun felsefesini fevkalâde üstadâne bir surette şerhedebilmiş ve Gazalî'nin *Tehafetü'l-Felasife*'sine karşı *Tehafetü't-Tehafüt*'ü yazmıştı. Serbestînin derecesine dikkat ediyor musunuz?

"Beşincisi: Diyorsunuz ki "Tasavvufa ve vahdet-i vücuda dair eser yazanların pek çoklarının İran ve Turan muhitlerinden ve ırklarından çıkmış olmaları da bu dâvayı ispat eder. Muhiddin-i Arabî gibi bir kaç müstesnası da şaz kabilindendir. Hayır Besim bey, bu zannınız da külliyen yanlıştır. Haydi Zünnûn-ı Mısrî'yi bir taraf bırakayım; fakat tasavvufta klasik kitaplar yazmış olan Ebû Tâlib-i Mekkî ile Hâris Muhasibî'yi, Ataullah İskenderânî'yi, Ebu Medyen-i Mağribî'yi, Ebu'l-Hasen-i Şâzelî'yi, *Bürhanü'l-Müeyyed* sahibi Seyyid Ahmed Rufaî'yi, *Gunye* sahibi Seyyid Abdülkadir Geylanî'yi... ilah. nasıl İranî veya Turanî sayabiliriz?"..

Bundan sonra, Mehmed Ali Aynî bey, son mevlevî postnişini Veled Çelebi efendiye, cevap vermek dileği ile, şu sualleri soruyor:

"1) ve 2) Bu suallerim garip gelecekse de ne yapalım, öyle icap ediyor: Tarikat-ı Mevlevîye ve Bektaşîyenin müessisi kimlerdir?

3) Bendeniz Tarikat-ı Bektaşîye'yi "Yeseviyye" tarikatının bir şubesi biliyorum. Onu, Tarikat-ı Bedevîye'ye nisbet ettiklerini de Selanikli Mehmed

ibn-i Osman'ın *Tumaru's-Selâsil* ünvanlı kitabında görmüştüm. Aziz Mahmud Hüdaî Efendi hazretleri de bu fikirde imiş. Bu babdaki tahkikat-ı fâzılâneleri ne merkezdedir?

4) Hâkimiyet-i Millîye Gazetesi'ndeki Bektaşîlik makalelerinde: "Bektaşilikte namaz yoktur, niyaz vardır" denilmişti. Halbuki bir tâlib Bektaşîliğe girdiği vakit yapılan merasimde, mürşid iki rekât namaz da kıldırır. İcap ederse bu namazın bütün tafsilatını ve okunan şeyleri yazabilirim. O halde Besim beyin "Bektaşîlikte namaz yoktur" demesi nedir? Bu husustaki mâlumatınızı lütfen yazar mısınız?

5) Bektaşilikte "Âyin-i Cem" nedir? Bu hakikaten bildiğimiz "bâde"nin mucidi olan Cem midir? O halde, Bektaşîlikle ateşperest Cem'in münasebeti ne zaman ve ne suretle başlamıştır? Yoksa bu âyin "Aynülcem"den galat bir şey midir? Bunun hakikatini de lütfen izah eder misiniz?

6) Hurufîler arasında "cim" ve "mim" harflerinin işaret ettiği bir "Cem" günü vardır. Güya Ebulbeşer Âdem, o gün halkedilmiş. Âdem'e ruh, o gün nefholunmuş. Bu senenin hangi günüdür? Acaba bildiğimiz Nevruz mudur? Hurufîler, şayet bu cem günü ile bizim şeker bayramı bir güne tesadüf ederse, onu ıyd-ı ekber addederler. Şayet, cem günü ile kurban bayramı bir güne tesadüf ederse, ona da, 'haccülekber' derler. Acaba, Bektaşîlikteki cem, buradan mı geçmiştir? Bu hususlar hakkında bizi tenvir etmenizi rica ederiz.

7) Dem ne demektir? Besim beyin makalelerinde, demin, münhasıran rakı manasına geldiği anlaşılıyor: Demlenmek, dem çekmek gibi... Halbuki benim bildiğime göre dem, Âdem Aleyhisselam'a nefholunan ruhtur ve o ruh, bütün insanlara intikal eden sırr-ı hayattır. Bektaşî gülbanklarında, tercemanlarında, nefeslerinde mütemadiyen tekrar olunan "dem" tâbirinden garaz, mâbihilhayat-ı eşyâ olan, bu nefs-i nefîs-i Rahmândır. Acaba zât-ı mürşidaneleri, bu hususta ne buyurursunuz?

8) Zikredilen makalede, Bektaşîlikte evrad ve ezkâr olmadığı iddia edilmiştir. Vakıa bu makalelerde (Nadi aliyyen) dualarından yalnız bir şekli yazılmış ise de, haydi gülbankları ve tercemanları evrad ve ezkârdan addetmiyelim. Bektaşîlerin okudukları münacaatlarla salavatları evrad ve ezkârdan saymamak doğru bir şey midir? Onların meşhur salavat-ı kebirleri de o tarikate mahsus bir zikirden başka ne olabilir? "Nadi aliyyen" dualarının daha mükemmel ve mufassal şekilleri olduğunu da bilirsiniz... İşte bunların hepsi de evrad ve ezkârdır.

9) Besim beyin makalelerinde âyin-i cem hakkında verilen malûmattan, bunun, basbayağı rakı ve şarap içmekten ibaret mastaba-i sefahat olduğuna hükmetmek lazım gelir. Fakat, benim bazı kitaplarda gördüğüm malumata

göre, bir tâlibin tarikate kabulü merasimi hitam bulacağına yakın mürşid, çırakçıya "kalk erenler, seyyidüşşüheda için sebil eyle" dediği vakit çırakçı "eyvallah" deyip kalkar. Meydana, mürşide ve meydan taşına niyaz ederek, meydan taşından şerbet tasını alır ve "bismillahirrahmanirrahim" diye başlayan ve "ber cemal-i Muhammed, kemal-i İmam-ı Hasan ve İmam-ı Hüseyin râ bülendi salavat" deyip, evvela mürşide giderek tası verir ve verirken "sekihim ya Hüseyin" der. Mürşid ile bilcümle canlar da o yolla cevap verirler. Ondan sonra bu minval üzere orada bulunanların hepsine içirir. Fakat bu tastaki şerbet nedir? Hakikaten şarap yahut rakı mıdır? Yoksa su mudur? Tarikatın talimatı ne ise, rica ederim serbest cevap veriniz. Bilmem ki böyle Besmeleli, dualı rakı nasıl içilir?

Bu merasimin nihayetinde mürşid çektiği gülbank-i kebirde: (Horasan pîrlerinden, Rum abdallarından, Türkistan kalenderlerinden, Arabistan meşayihinden, Hindistan hâkisarlarından, ebrar taifesinden, mürşid-i kâmil Hâce Ahmed Yesevî'den, Maruf-ı Kerhî'den, Cüneyd-i Bağdadî'den, Şiblî'den, Mansur Hallac'dan, Muhyiddin-i Arabî'den, Şehabüddin-i Sühreverdî'den, Evhadüddin-i Irakî'den, Şems-i Tebrizî'den, Mevlânâ Celâleddin-i Rumî'den, Seyyid Nesimî'den, Şah Nimet Veli'den, Fazlı Naimî'den...) himmet istiyor. Bu zatların hangisi rakıya müsaade edebilir?"

Bu suallere, Veled Çelebi efendi şu cevapları vermiştir:

"Hacı Bektaş-ı Veli Efendimize gelince: Müşarünileyh hazretleri erbab-ı fenâ ve istiğrakten idi. Öyle geldi, öyle geçti. *Velâyetnâme*'leri, kemal-i teemmülle mütalaaya şâyandır. Türkçülere, tarihçilere tavsiye ederim. Kendisi, asla tarikat tesisi kaydında değildi. Öyle bir taife-i mahsusa olmak, seyr-ü sülûkları kendilerine has bulunmak üzere bir yol bırakıp gitmedi. Bu günkü şekildeki Tarikat-ı Bektaşîye, muayyen bir veya bir kaç zat tarafından tesis edilmemiştir. Hazretin vefatından sonra, ufak bir *Tarikatnâme*'sinden başka bir eseri ve âlim bir hülefası kalmadı. Fakat türbesi civarında, az çok ehl-i hâl zevat toplandı. Şüphesiz ki *Tarikatnâme* münderecatı veçhile, ibadât ve ta'atla, maarif-i ledünnîye müzâkeresi ile vakit geçirdiler. O esnada *Velayetnâme* farisi olarak telif kılınmıştır. Henüz üzerinden bir asır geçtiği halde, hazretin Maveraünnehir'den Anadolu'yu teşrifleri ve imrar-ı hayatları, öyle esâtirî bir surette yazılmıştır ki, Türklerin o vakitki zihniyetini tasvir için bu kitabı en mühim eserlerden sayarım.

Şah İsmail Safevî, İsnâ Âşer mezhebini kabul ile İran'da hükûmetini tesis ettikten sonra, İran'daki ehl-i sünnetle beraber, ne kadar mezahib-i acibe ve fırak-ı dalle ashabı varsa -hatta babasının tesis ve kendinin tervic eylediği tarikat-ı mahsusa olan (Haydarîyye) dâhil olduğu halde- hepsini def ü tenkil

eylemişti. Pek gariptir ki, Şah İsmail'in babasının tarikatı, Pir Evinde cây-ı kabul bulduğu gibi, Hatâyî mahlaslı nefesleri bile, beynelihvan en mukaddes nefesler sırasına geçti. Hiç birisi (Şah Hatâyî kimdir?) arayıp sorduğu yoktu. Daha garibi şudur ki, kendisine Bektaşîyân dediren Yeniçeriler, İran seferine gittiklerinde hep bu nefesleri okuyarak Kızılbaşla, Haricî ile harbe gidiyorlardı.

Fukara-yı ihvan Sarı Saltuk Sultan, Balım Sultan, Hacim Sultan gibi, yarı esatirî zevat tarafından tesis olunan pîr evinde, eski töresince, kopuz çalıp nefes okuyarak demgüzâr iken, başlarına yine İran'dan gelen yeni bir bâdire çattı: Hurûfîlik.

O ümmî dergâhında, öyle çapraşık bir mezhebin, bir iki asır kadar cây-ı kabul bulmaması da gariptir. Bunun sebebi ise, Fazlı Hurufî Haleb'de, şeriat kılıncından geçtikten sonra -aslı varsa- kendi oğlu, oradan firar ile pir evinde cây-ı karar buldu. Yanında bir iki tane yârân-ı acem vardı. Hurufîliğe dair Besim beyin isimlerini neşrettiği eserler Bektaşîlere teslim edildi. Ferişteoğlu gibi, adedi beşe baliğ olmayan bir kaç kişi, bu yolda Türkçe eserler yazıp, beynelihvan neşreyledi. Ümmî Bektaşîler Hurûfîlikten ancak şu icmali anladılar: Her kim ki huruf-ı kat'iyyeyi kitap kavlince vücuduna serpiştirmekte maharet kesbeder ve "işte ben bütün kitab-ı mükevvenatın mazharı oldum" diye itikad-ı eâzım hâsıl ederse, ondan bütün tekâlif sâkıt olur. Hatta bir haylisi bu cümlenin bile ancak son kelimelerini akılda tutabildiler.

Yalnız bu Hurufîlik çeşnisi, o devirde, bazı Osmanlı şairlerince de medar-ı temayüz oldu. Anlamıyanlar büyük bir maarif-i rabbaniye söylüyor sandılar. Hele içlerinde Nesimî gibi, o asrın en yüksek bir şairinin bulunması, şâyan-ı hayrettir. O devirde o kadar parlak şiir söylemek, yalnız, tek kendisi o rütbe müzehheb, müzeyyen elfaz, âli, ateşîn, ilahî meanî irad eylemek, doğrusu icazdır, icaz.

Bugün Hurufîlik dahi, ancak, eski nefesler içinde kalmıştır. Ondan bahseden bir Bektaşî görülmez. O tarikat, ümmîlik içinde sessiz bir hayat geçiriyor.

Bu muarazattan da nümayan olur ki, zamanla teşekkül eden bu tarik, Hacı Bektaş-ı Velî namına yad olunmaktadır. Fakat fukara-yı tarikatın, meratib-i sülûk üzere, riyazât ve mücehedât ile teslik ve terbiyesi ve sonra, tarikatın hasse-i mümeyyizesi bulunan erkân ve âdabın ta'limi suretiyle fukara yetiştirmek, vaktile malumumuz olmuş ve oldukça kâmil babalarının sohbetine erişilmiş ise de, elyevm, salikin intisabı esnasında yapılan âyin ve erkân ile, bir kaç yanlış (Nadi Ali) gibi ezkâr ve salâvât ve beş on gülbank ve nefesten maada "Hacı Bektaş-ı Veli yolunda ârif ve kâmil bir derviş yetiştir-

mek" gayesine vasıl bir şeyleri kalmamış gibidir. Bunda ise kabahat tarikatın değil, belki takımiyle inhitat ve indirasa gitmekte olan tâbilerinindir. Bektaşîye de, işte bu yolda vücut bulmuş ve bugün, mâlûm derekeye inmiştir.

Üçüncü sualinize gelelim: Hacı Bektaş-ı Veli Hâce Ahmed Yesevî halifesi, Lokman Perende'nin halifesidir. Yesevîyedendir. Tarikat tesisi kaydında olduğu, hiç bir eserde musarrah olmadığı gibi, usul-i tarikata dair kendisine isnat olunan küçük risale ahkâmını, etrafına toplanan tâlibân ve âşıkâna telkin eyledikleri dahi, hiç bir eserde görülmez. Bektaşîlerin giydikleri tac dahi, Şah İsmail sürgününde İran'dan gelmiştir. Anadolu'nun içerisinde gelişen, aslı Maveraünnehir'den gelen bir tarikin Bedevîyeye nisbeti, karin-i tahkik değildir. O vakit Anadolu'ya, Mevlevîye, Bektaşîye, Halvetîye'den başka hiç bir tarik gelmemiştir. Bunların üçü de Türk tarikatleridir. Türklüğün kadîm âyin ve erkânlarını ihtiva eylerler. Sonradan yabancı çeşniler girmiştir.

"Bektaşilikte namaz yoktur, işret mubahtır, hatta erkân-ı tarikattandır" gibi sözler hezeyandır. Besim beyin muradı, bugün kendilerini Bektaşiyeye nisbet eden âvârelerin ekserisi cahilâne "bizim tarikatımızda namaz yoktur, niyaz vardır" kelam-ı küstahanesini irad eylemekte olduklarını hikâyeden ibarettir. Şunu arzedeyim ki, Besim bey, Bektaşîliğe müteallik evfahtan ne işitti ise, gelecek müverrihlere faide bahş olabilmek için neşretti. Yoksa temelli tahsil görmüş, medrese mahsulü Besim bey, "Benim tarikimde namaz yok" demenin ne demek olduğunu bilir).

Efendimiz gibi bir zata nümâyandır ki: İslamiyette ehl-i sünnet diyarında (Kur'an-ı Kerim'deki itikada ve a'mâle müteallik, nusus-ı sariha ile sahih ve mâmülünbih olan hadislerin ve eserlerin yine bu yoldaki ahkâm-ı münderecatını) itikad etmemek, haramı haram, helâli helâl bilmemek, nususun emirlerini ve nehiylerini inkâr etmek küfürdür. Bile bile ve ihtar edildiği halde dinlemiyerek muhalefet etmek, kıpkızıl gâvur olmak demektir. Böyle tarikat, dervişlik değil, alelâde ve düz müslümanlık bile olmaz. Hiç bir tarikte nusus-ı kat'iyeye muhalif bir rükün ve asıl olamaz. Olursa (ehl-i sünnet) tarikinden çıkar. İrtikâb ettiği cürme göre namı verilir.

"Şu tafsilat irad buyrulan suallerden bir çoklarını halletmiş olur. Yani ehl-i sünnet peyrevi ehl-i beyt-i nübüvvet olan tarikat-ı aliye-i Bektaşîyede ve bu kabil bütün büyük tarikatlarda hilâf-ı şer-i şerif hiç bir şey olamaz. (Basbayağı rakı, şarap içmekten ibaret bir mastaba-i sefahate) eski rindan tarafından (bezm-i cem) denildiğini biliriz. Fakat tarikat uslûbu üzere ihvan-ı tarikatı cem'eden bir ruhanî ziyafete eskiden beri Bektaşîye ve Mevlevîyede (Âyin-i Cem) ve (Aynü'l-Cem) denilegelmektedir. Bu gibi unvanlarda ufak

bir alâka kâfidir. Esatire karışmış, Türk mü, Acem mi ne olduğu şüpheli bulunan (Cem) veya (Cemşid) namına, vaktiyle Nevruz bayramında verilen ziyafet misillü Türkiye'de eski destanlarında emsali görülen bu yolda dinî ziyafetlerini yad ederek, Türk tarikatlarındaki ziyafetlere de (Âyin-i Cem) demekte bir beis yoktur. Nasıl ki Hac İslâm'dan evvelki putperest Arapların da ibadeti idi. İslâmiyet içindeki bid'atları hazf ve enva-ı taatla tezhib ederek ibkada beis görmedi.

"Gerek tarikat içinde kallâş ve kızılbaşlar, gerek başka ayyaşlar, tekkede rakılı, kadınlı meclisler kurup, içine biraz âyin ve erkân, menâkıb-ı hânedan, gülbank-ı dem-ü devran karıştırmakla maazallah müslümanca bir iş yapılmış olamaz. Onların yaptıkları genç müslümanların, doğru doğru istediği gibi eğlenip günahını bilerek, ağzını silerek, Cenab-ı Hakk'ın afv-ü merhametine iltica eylemesine nisbetle, çok namerdâne bir harekettir. Turuk-ı âliyeye ve İslâmiyete karşı kancıkça ihanettir. Er olan Türk, günahı sevabı birbirine karıştırmaz. Evliyaullah evlerinin, emanet-i siyanetine sığınıp, hükûmetin siyasetinden kaçıp, İslâmın ve tarikın pâk nâsiyesini telvis eylemez. Hazret-i Muhammed'in, hânedan-ı nübüvvetin mukaddes yoluna, düşmanlar tarafından söz getirmez.

"Fakir, evail-i hâlimde Bursa'da Süleyman Beybaba, Merdiven Köyünde Mehmed Ali Dedebaba, Gümüşsuyu'nda mahalle imamı Hafız Baba, Edirnekapı haricinde Abdullah Baba gibi kâmillerle hemsohbet oldum. Bu rezaletleri şiddetle tenkid ettiklerini, kendilerinin siyret-i ehlullah üzere olduklarını gördüm.

"Makale-i üstadânelerindeki diğer beyanat-ı aliyeleri kâmilen hak ve sevaptır. Müstefid oldum..."

Bu nakilden anlaşıldığı üzere, Bektaşîlik, tamamen bir ehl-i sünnet tarikidir. Neseb yani; şecere-i tarikat itibariyle de, Nakşîlikle, Yesevîye'de birleşmektedirler. Tarihimizde; en büyük askerî teşkilâtımız olan Yeniçeri Ocağı'nın da manen gıda aldığı tarik, Bektaşîliktir. Hacı Bektaş-ı Veli, Türk milletine manen rehber olmuş en büyük azizlerimizdendir. Ocak, maddî ve mânevî disipline sahip, devletimizin en büyük askerî ve idarî teşekkülü olmuş, bir müessesedir. Hatta Cevdet, onu "zatîye-i devlet idi" diye tavsif etmektedir. Sultan Mahmud da dahil, bütün Osmanlı pâdişahları, ocağın bir numaralı neferi idiler. Ocak, tıpkı tarikat dervişleri gibi birbirine bağlı aralarında çok köklü bir bağ bulunan yoldaşlardan terekküp etmiş idi. Ayrıca bunlar, tamamen kölelerden mürekkep oldukları için, pâdişahlarını en büyük sahipleri ve efendileri bilirler ve kendilerini "kul taifesindeniz" yani "köleyiz" diye tavsif ederlerdi. İslâmî emirlere ve ilahî farizalara da tam riayet

gösterirlerdi. Ocağın 94'üncü ortasında Hacı Bektaş çelebisi bulunurdu. Ocakda, yalnız İslâmî esaslara değil, Türk an'anesine de pek ziyade riayet gösterilirdi. Bu ocak, Türk'ün ve belki de dünyanın en büyük mimarlarından biri olan Sinan'ı yetiştirmiştir. Ocak'tan pek çok büyük şair, divan edebiyatının en mümtaz simaları çıkmıştır. Meselâ Taşlıcalı Yahya bir Yeniçeri zabitidir. Ocağın yetiştirdiği şairler, sayılamıyacak kadar çoktur. Acemi oğlanlar ve Enderun da ocağa bağlı müesseselerdir. Bunlardan, yalnız Türk tarihinin değil, dünya tarihinin bile, en büyük hariciyecileri, devlet ve idare adamları, kumandanları yetişmiştir. Bu sebeple, bugün Bektaşîyim diyen veya Bektaşîlik şudur, budur diye yazı yazan bir kaç herzevekile bakarak, bu büyük ve kudsî müessesemiz hakkında zebandırazlık etmek bize yakışmaz. Hele onlara küfür ve tuğyan isnad etmek tam bir dalâlettir.

Bektaşîliği bu veçhesiyle görmek ve tanımak lâzımdır. Bugünkü Hacı Bektaş mekânındaki telâkkilerle, Yeniçeri Bektaşîliğini de pek karıştırmamalıdır. Onun durumunu, bazı siyasî tedbirlerle alâkalı görmek, millî îmana zıt düşen bazı inanç gruplarını, millî ve imanî vahşetin içinde eritmek gibi bir vazife ile muvazzaf olduğunu da unutmamak gerekir.

İşte bu sebeble, Türklerin vücuda getirdiği ve çok teşkilâtlı bir tarik olan Bektaşîliği, büyük tarihî seyrimiz içindeki yerine oturtmalı ve hakkını teslim etmeliyiz. Aksi halde, kendimizi ve tarihimizi çok yanlış gören bir telakkiye saplanıp kalırız.

Bektaşîlik hakkındaki bir çok ithamlar ve zırvaların revaç bulmasının başlıca sebebi, Ocağın 1826'da ilga edilişinden sonraki siyasî değişiklikle alâkalı görünmektedir. Milletimiz arasında kök salmış olan bu büyük tarikat, siyasî kuvvet tarafından çok tehlikeli göründüğünden, pek büyük itham ve iftiralara uğramıştır. Artık bunlara kapılmamızın bir mânası yoktur.

EK: 5

Vahhabîlik ve Menşe'leri Hakkında Bir Kaç Söz

Günümüzde, bir devletin resmî mezhebini teşkil eden ve Haremeyn'e hâkim olduğu için, çok mühim bir mevkiye sahip bulunan bu mezhebin üzerinde durmak ve izahat vermek lâzımdır.

Vahhâbîlik, ikiyüz küsur sene önce, Hâricîlik gibi, çok sert amel ve itikad cereyanlarının menbaını teşkil etmiş olan, Necid kıt'asında görülmeğe başlamış ve kısa zamanda dairesini genişletmiştir. Osmanlı tarihinde, çöl kabailinin isyanı olarak görünen bu hareketin genişlemesi üzerinde, dış tesirlerin de dahli unutulmamalıdır. Nitekim, Fransız Hariciye Nâzırlarından Jean Pichon, "Vahhâbîlerin İngiliz ajanları vasıtasiyle tahrik edildiğini, Londra ile bir anlaşmaya vardıklarını, hattâ hareketin zuhurunda bu hükûmetin tesirinin büyük olduğunu" söylemiştir. Aynı müellif, Napoléon'un da bu mevzu ile alâkadar olduğunu, meseleyi, işi bilenlerden sordurduğunu yazmaktadır. Bilâhare cereyan eden vukuat bu iddiaların doğruluğunu az çok te'yid etmiştir.

Fakat Vahhâbîlik, daha ziyade bir itikad ve amel tavrı ve davranışı olarak görünmektedir. Nitekim Vahhâbî diye adlandırılanlar, "Biz itikadda selef, amelde Hanbelî mezhebindeniz. Esasen Ahmed b. Hanbel, itikad hususunda selefin, nascı yani Eseriye kolunu temsil eder. Onun, amelde de yolu budur. Bu sebeple, biz, itikadda ve amelde Hanbelîyiz; Vahhâbîlik diye bir şey yoktur. Abdülvahhab, ilmen ve fiilen bu mezhebin müceddidi ve şeyhülislâmıdır." derler. Ancak bunlar, zuhurlarında, kendilerini hakikî muvahhid,

diğer müslümanları ise âdeta müşrik addederek çok sert ve katı bir telâkki ile hareket etmişler; feci bir ifrata vararak, İslâm camiası arasında köklü ve berbad bir fitne uyandırmışlardır. Bu sebeple, Hanbelî olmak iddialarına, ilk andaki hareketleri ve fiilleri karşısında, makbul bir müddea gözüyle bakılamaz.

Nitekim, İmam-ı Hanbel, "fâcir ve gaasıb bile olsa, halifeye itaatın vücubuna kaildi; çünki fitnenin uyandırılmasını tecviz etmezdi". Bir risalesinde bunu "Halifelere, ister fâcir olsun, ister muttaki olsun, itaat gerekir. Hiç bir kimsenin onlara ta'n etmek veya onlarla münazaada bulunmak hakkı yoktur. Bir kimse imamü'l-müslimîne karşı ayaklansa, buna mukabil imam etrafında toplanmış halk, ister rıza, ister tahakküm ile onun hilâfetini tanısa, isyancı, İslâm vahdetini bozmuş ve ahadis-i peygamberîye mugayir hareket etmiş sayılır. Ayaklanan kimse, ayni hal üzre ölürse, câhiliye ölümü ile ölmüş olur." demiştir. Bu vaziyete göre, Vahhabî isyanını, Ahmed b. Hanbel'in görüşüne tatbik edersek, mesele tavazzuh eder. O zaman onlara, ilk çıkış ânında, Hanbelî demek de kolay olmaz. Diğer taraftan, *Târih-i Kâmil* sahibi İbnü'l-Esir'-in, 323 H. yılında Bağdat'ta, gulât-ı Hanâbilenin vücud verdiği baskı ve tazyike işaret eden fıkrasını da, onlara tatbik etmek mümkün değildir. "Evlere ve halka hücum eden, hânelerde içki arayan, musiki âletlerini kıran, yanlarında ıyalinden başka bir kadınla gidenleri döven" bu gulât-ı Hanâbile'nin hareketleri bile, Vahhabî denilenlerin yaptıkları yanında basittir. İçtimaî nizamı ihlâl gibi görünse de, isyan değildir. Osmanlı tarihindeki Kadızadeliler hareketine benzetilebilir. Vahhabîlerinki ise, düpedüz isyan, İslâm camiası arasına fitne sokmak; nifak ve şikaka vesile olmak, bir takım vâhi inanışlarla müslümanların malına ve canına kasdetmek, yani bağîlik ve şakîlik etmek demektir. Bunu, itikad ve mezhebden ziyade, Necid havalisindeki bedevî kabailin me'luf bulunduğu içtimaî hayatla, onların her şeyden üstün tuttukları kabile münazaası, yağma ve gârat arzularıyla izahın imkânı vardır. Bu sebeple, onların millî bir Arap hükûmeti kurmak arzusunda olduklarını iddia eden sakat nasyonalist görüş; aslâ makbul addedilemez.

Vahhabîliği, cibillî bir Türk düşmanlığıyla dolu olan garblı müsteşriklerin Lüther'vâri bir dinî ıslâhat hareketi olarak görmeleri de, aslında, kendi hastalıklarını ortaya koyar. Bunlardan biriyle konuşmamızda "Müsteşrikler; Vahhabîliğe çok ehemmiyet veriyorlar; onu bir reform olarak görüyorlar; onları tenkid etmek doğru değildir." dedi. Bu zata "Malumunuzdur ki, Fransız, Alman ve İngiliz şarkiyatının, sebep ve sâikleri başkadır ve onların siyasî arzularıyla alâkalıdır. Onlar, Hazreti Peygamberi bile, umumiyetle ve hâşâ, "bir bedevî deve çobanı" olarak görmekte, Arabın yağma arzusunu tatmin ettiğini söylemektedirler. Abdülvahhab'ın hareketini de ona benzetmekte ve

iddialarını kuvvetlendirici bir delil olarak görmektedirler. Onların hepsi, asırlarca Osmanlı Türkünün karşısında ezilen kavimlerin çocukları olduklarından, papaz taassubuyla hareket etmekte, Türkü batırmak için Arabı medhetmekte, onları bize karşı tahrik etmektedirler. İslâm câmiasını parçalamak maksadiyle hareket eden bu müsteşrikler, Türk hâkimiyetinin müslümanlığa zarar verdiğini iddia ederek esas gayelerini de ortaya koymaktadırlar. Osmanlıya karşı hareket eden Abdülvahhab; onlar için, işte bu sebeple değerlidir. Dinî reform gibi şeyler garnitürdür. Avrupa'daki dinî reform hareketinin vücuda getirdiği feci karışıklıklar mâlûmdur. İslâm dünyasında şia ve sünnet ehli arasındaki ihtilâf bize yeterken, daha başka ayrılıklar çıkarmak ve onları tervic etmek bize düşmez. İslâm tarihinde, bilhassa Osmanlı devrinde, yalnız itikadda kaldıkça, nizamı ve âsayişi ihlâl etmedikçe, bu çeşit telâkkilere bir şey denmemiştir. Bu sebeple Vahhabîliği tenkid etmek, haksız görüşlerini yermek, haklı telâkkilerini teslim etmek lüzumlu ve zarurîdir. Esasen, bu hareket, devlet haline gelince sertliğini kaybetmiş ve yumuşamıştır." dedim. İslâm hakkında tercümeler yapan bu zat, şu görüşüme bir şey demedi veya diyemedi. Fakat, beni tasdik ettiğini de söyleyemem. İşte Vahhabîliğe, bir de bu nokta-i nazardan bakanlar vardır.

Diğer taraftan, Vahhabîler, İslâm'ın iki mukaddes beldesinde, siyasî bir hâkimiyete sahip bulunmaktadırlar. Bu sebeple, dünyanın dört bir yerinden gelen müslümanlar, hac esnasında orada toplanmakta ve bazı kanaatlerle memleketlerine dönmektedirler. Yani Vahhabîlerin inanç ve telâkkileri, hiç bir propaganda yapmadan, İslâm dünyasının her köşesinde, az veya çok yayılmakta ve bazı mutaassıb sâlikler bulmaktadır... Bir gün, bir toplantıda, oradan gelen bir Türkistanlı ile tanıştık. Adam, dinleyen kalabalık bir topluluk bulduğunu görerek, söze "Ben elhamdülillah Vahhabîyim." diye başladı. En ufak davranışlar ve halkımızın, hiss-i dinî ile dolu bir an'ane halinde icra ettiği hareketler hakkında "küfür"dür; "şirktir" gibi zebandırazlıklarda bulundu. Dayanamadım, "Efendi, biz ancak müslüman olduğumuz için hamdederiz; 'elhamdülillah Hanefîyim, elhamdülillah Şafiîyim' diyen bir müslümana şimdiye kadar rastlamadım. Sen ise Vahhabîyim diye hamdediyorsun. Senin bağlı bulunduğun Vahhabîlik, selefin devamı olduğunu ve Hanbelîliğini iddia ediyor. Bunlar ise İslâm'da nifak ve şikakdan daima hazer etmişlerdir. İslâm arasında fitneye lüzum yok. Masum müslümanların hareketlerini, işi, küfür ve şirke vardırmadan tenkid et. Ötesine gitme. Selefden ve eimme-i erbaa'dan hangi adam, birbirini ta'n ve teşni' etmiştir? İmam-ı Hanbel'in hocası, İmam-ı Şafiî'dir. İmam-ı Şâfiî, İmam-ı Âzam'ın talebesi olan İmam-ı Muhammed'den ders almıştır" dedim ve adamı susturdum. Bunlar, rastladığım vak'alardan yalnız iki misaldir. Bu telâkkilere az çok benzeyen inançlara

sahip pek çok insanla karşılaştım. Bazı kimseler vardı ki, hacca gitmişler, bazı hâdiselerle karşılaşmışlardı. Meselâ, hırsızlığın azlığı, herkesin ortadaki malını ve dükkânını açık bırakarak camie veya başka bir yere gitmesi, onların üzerinde tesir icra etmişti. Onlar, bir kaç gün içinde, o cemiyetteki kapalı ahlâksızlıkları, oldukça mebzul bulunan hırsızlıkları ve içtimaî ıztırapları görmemişler, görememişlerdi. Bu müşahedelere ehemmiyet vermemek, pek tabiî ki mümkün değildir. Yalnız bunun Vahhabîlikten çıkmadığı ve ona ait bir şey olmadığı da tabiîdir. Bir zamanlar, hiç de Vahhabî olmadığı, sert ve pek katı bir inanç ve tatbikata aslâ sahip bulunmadığı, çok geniş bir dinî müsamaha ile dolu olduğu halde, bu çeşit emniyet ve âsayiş nümunelerinin şaheserleri, hattâ bunlardan çok daha üstünleri, Osmanlı ülkesinde ve nizamında mevcuttu. Buna dair yabancı müelliflerin, hemen hepsinin ittifakı vardır denilebilir. Bunlarda, Türk halkının doğruluğu, nâmusu, misafirperverliği, ahlâkî üstünlüğü, yiğitliği, gözü tok oluşu, çok ciddî îmanı, bütün mahlûkata karşı gösterdiği sonsuz merhameti pek açık ve sarih olarak dile getirilmiştir.

Yine bir gün, orayı da, burayı da iyi bilen, ülemâdan bir zat ile karşılaştım. Kendisi Suudî topraklarında yaşıyordu. Ayrıca İslâm dünyasının hemen her yerini dolaşmıştı. Ona, müslümanlığı en iyi şekliyle nerede gördüğünü sordum. "Burada." diye cevap verdi. "Aman üstad, sizden çok samîmî ve doğru, vicdânınıza hitab ederek, bir cevap istiyorum." dedim. Kendisi, çok sâlih, âbid ve sözüne güvenilir bir zat idi. Yine "Burada." dedi. Sonra "Sizin ahaliniz kadar ahlâklı, edebli, müslümanlığı ruhuna sindirmiş, temiz bir halka tesadüf etmedim. Konya'yı, Ankara'yı, Eskişehir'i, Kayseri'yi, Erzurum'u gezdim. Camilere gittim. Âdab ve erkânla namaz kılan, çok yüksek bir ahlâkla mütehalli, genç ve yaşlı insanlara rastladım. Bazılariyle konuştum. Müşahedemi söylüyorum." diye fikrinde ısrar etti. İslâm dünyası hakkında uzun izahat verdi. Beyrutlu, genç ve varlıklı bir Arabla karşılaştım. O da, çok yer dolaşmıştı. Osmanlılara hayrandı. Bize ait her şeyi âdeta mukaddes görüyordu. Suudîler hakkında pek menfi beyanda bulundu. Aynı sözleri söyledi. Buna dair, şahsen dinlediğim müşahedeler pek fazladır ve tâdadına lüzum yoktur. İşte bu çeşitli iddialar karşısında Vahhabîlik cereyanının doğru ölçüler içinde mütalâa edilmesi zarureti kendini göstermekteydi. Bunu yapmağa çalıştım. Maksadım, kimseye ta'n etmek değildir. Dînî mevzularda çok geniş yürekli ve müsamahalı davranmak mecburiyetinde olduğumuzu takdir edenlerden biriyim. Maksadım, İslâm arasındaki vahdetin temininden ibarettir. Bu sebeple şu cereyanı tenkid ederken bile, ifrattan tevakki etmeğe gayret ettim. Tevfik Allah'tandır.

Vahhabîler, yukarda da söylediğimiz gibi, kendilerini, itikadda ve amelde Hanbelî olarak görürler. Bu mezhebin, büyüklerinden biri olan İbni Tey-

miyye'yi de muktedâbih tanırlar. Bu sebeple, şu iki zat hakkında, biraz malumat vermek lâzımdır. Böylece Vahhabî cereyanının istinad ettiği ve kendisini bağladığı, tarihî kökü de anlamış oluruz.

AHMED BİN HANBEL

(164 - 241 H.)

İmam-ı Ahmed, Serahs valisi Muhammed bin Hanbel'in oğludur. Annesi, pederinin vefatı üzerine, Merv'den Bağdat'a gelmiştir. İbni Hallekan'ın yazdığına göre "vâlidesi hâmile iken Merv'den çıkıp, Bağdat'a gelmiş ve 164/780 senesi Rebiülevvelinde imamı vücuda getirmiştir. Bir rivayete göre de, Merv'de doğmuş ve çocuk iken Bağdat'a gelmiştir". Peder ve vâlidesinin Şeyban kabilesinden olduğu, Hanbel isminin ise, dedesinin ismi bulunduğu söylenmiştir. Tahsilini, Kûfe, Basra, Medine ve Mekke'de yapmış; hadis toplamak için Horasan, Yemen ve Mağrib diyarlarına, uzun seyahatler icra etmiştir. İşte bu sebeple, imam hazretleri, "mukteday-ı muhaddisîn" addolunur. Bağdad'da İmam-ı Şâfiî'nin yanında uzun müddet kalmış; ondan ve İmam-ı Ebû Yusuf'tan fıkıh ve hadis ahzetmiştir. İmam-ı Şâfiî, Mısır'a giderken "Bağdat'ta Ahmed'den fakîh ve sâlih adam kalmamıştır" demiş ve onu, kadılık memuriyetlerine tavsiye etmiştir. Fakat Ahmed bin Hanbel, devlet memuru olmayı, zühd ve takvâsına muvafık bulmamıştır. İmam, İbni Cevzî'nin nakline göre "pederinden kalan ve turz namı verilen bir dokuma tezgâhının varidatiyle geçinmiştir". Yine Zehebî'nin nakline göre, "Yemen'de bulunduğu esnada, en yakın arkadaşından bile borç almamış ve uçkur bağı dokuyarak nafakasını temin etmiştir". Hattâ bir gün, ipini alıp tarlalara çıkmış ve sahibinden müsaade alarak ekin bakiyesini toplayıp yüklenmiş ve bunları satarak geçinmiştir. İmam, böylece, hiç bir kimseye bâr olmamış; Halifenin bile verdiklerini, bir defası hariç, kabul etmemiştir. Mecburen aldığı bu hediyeyi de, fukaraya dağıttırmıştır. Yani imam, bu derece yüksek bir iman, ahlâk, ihlâs ve salâbet nümunesidir.

Hadis cem'i için pek çok seyahatler yapmıştır. Bir gün, ahbablarından biri "Bir Kûfe'ye, bir Basra'ya gitmeye, ne zamana kadar devam edeceksin?" diye sormuş; İmam'dan da "Hokka ve kalem ile mezara kadar." cevabını almıştır. Bu söz, Peygamberin "Utlub-ül ilm-i min-el mehdi ilel-lahd = Beşikten mezara kadar ilmi talep ediniz." hadisine muvafıktır. Zaten Hazret-i İmam, hadisle fazla meşguliyetinden dolayı, hep o tarzda konuşurmuş. Fakat o, hadis rivayetine ve fetva vermeğe, 40 yaşından sonra başlamıştır. Hadis ri-

vayetini, daima yazılı metinden yapar ve hafızasına istinaden rivayetten içtinap edermiş. Öyle ki, talebeleri, kitaba başvurmaksızın okuttuğu hadislerin yüzü geçmediğini söylerlermiş. İbni Hallekan "İmam-ı mezbur mukteday-ı muhaddisîn ve pişvây-ı ehl-i yakîn ve müçtehid-i din-i mübîn idi. *Kitab-ı Müsned*'i, silk-i tasnife çekdikte, içine derc eylediği ehadis-i şerife hadd-ü şümardan birûn olup, ol mertebe ahbarı muciz eser cem'i kimseye müyesser ve mukadder olmamıştı. Naklolunur ki, İmamın sanduka-i sînesinde bin kere bin hadis-i şerif mahfuz idi." demektedir. Burda zikredildiği üzere, çok kuvvetli bir hafızaya sahip imiş. Fakat, yanlış olur korkusuyla, ezberden hadis rivayet etmezmiş.

Ahmed bin Hanbel, selef ve sünnet yolunun en büyük mümessili olmuş; bunu yaymak için çalışmıştır. Mu'tezile'ye, Cehmiyye'ye ve Mürcie'ye karşı şiddetle mukabele etmiş ve onlara reddiyeler yazmıştır.

O sıralarda Mu'tezile'ye yakınlık gösteren Me'mûn Halife'nin, "Halk-ı Kur'an" meselesi ortaya çıkmıştır. Abbasî Halifesi Me'mûn, yüksek bir ilim ve kültür faaliyetini teşvik eden, büyük ve kıymetli bir adamdır. O, Bağdat'ta bir ilim muhitinin doğuşuna çok hizmet etmiştir. Tabiî ilimler, onun zamanında çok ciddi bir tekâmül göstermişlerdir. Böyle kıymetli bir zatın, "Halk-ı Kur'ân" meselesine takılıp kalması, bunu kabul ettirmek için cebir ve şiddete başvurması, aklın alacağı bir iş değildir. Çok mânasız, pek hafif, hatta çok tehlikeli bir tasarruftur. Fakat Me'mun Halife, bu garip işe girişmiştir. Ebû Zehra'nın yazdığına göre, "Kur'an'ın mahlûkiyeti meselesinin ihdasında, güya hıristiyanların dahli olmuştur. Bunlardan Şamlı Yuhanna (İsa Allah'ın oğludur, Meryem'e ilka ettiği kelimesidir) diyerek, (Allah'ın kelimesi kadîm midir?) diye soruyor; (Hayır) cevabını alınca da, (öyleyse Kur'an da mahluktur) diyormuş. Meselâ, Ca'd b. Dirhem, Cehm b. Safvan ve Mu'tezile, (Kur'an mahluktur) demişler ve Halife Me'mun da bu görüşü benimsemiş. Mu'tezile hakkında da çok şey bilmiyoruz. Bunların esas eserlerinden ziyade, reddedilen iddialarına vâkıfız. Onlar, Kur'an'ın mahlukiyeti akidesinden ne netice çıkarmak, siyasî ve fıkhî olarak neye varmak istiyorlardı? Buna kat'î ve doğru bir cevap vermek mümkün değildir. Bu hareket, bugün için bize, fikrî ve imanî vahdeti bozan, cemiyette karışıklıklar vücuda getiren, pek ziyade bir reaksiyon celbeden, garip ve tehlikeli bir davranış intibaı vermektedir.

İşte "Kur'an mahluktur" demeye zorlanan ülemanın en büyüklerinden biri de, İmam Ahmed b. Hanbel'dir. İbni Hallekan, onun "Halk-ı Kur'an'a davet olunduğunu, 220 Ramazanının son onuncu gününde darb-ı veci' ile darb olunduğunu, tahammül edip, kavl-i Hakk'dan rûgerdan olmadığını, kelâm-ı bâtıldan imtina edip yüz döndürdüğünü" yazmaktadır. O sırada Me'mun öl-

müş ve Hilâfet makamına Mu'tasım geçmiştir. O da, bu garip işe devam etmiştir. İmam, hapiste, nöbet nöbet kırbaçlanmış; bayılıncaya kadar dövülmüş; kılınçla dürtülerek ayıltılmış ve yine darbedilmiştir. Onun "mihne" diye anılan bu ta'zibi, 28 ay sürmüş ve bu müddet içinde hapiste yatmıştır. *"Reddü'l-Cehmiye"* isimli eserini işte bu hapsinde yazmıştır. Hak yolunda uğradığı bu mihnet, onun halk nazarında itibarını ziyadeleştirmiştir. Hapisten çıktıktan sonra, derslerine yine devam etmiştir. El-Vâsık zamanında, ihtilâttan men edilmiş; hattâ namaz kılmak için camie bile gidememiştir.

Rivayetlerde, El-Vâsık'ın, son zamanlarında bu işden usandığı nakledilmiştir. Çünkü, "halk-ı Kur'an meselesi" Halifeleri, istihfaf edilir hale getirmiştir. Bir gün, kendisini eğlendirmeğe memur nüdemasından biri, huzuruna girmiş ve "Yâ emirelmü'minîn, Kur'an hususunda Allah ecrini artırsın (yani başın sağ olsun)." demiş; "Vay haline, Kur'an öldü mü?" diye sormuş; o da "Yâ imam-el-müslimîn, her mahluk ölür. Şimdi insanlar teravih namazını ne ile kılacaklar!" yolunda konuşmuştur. Halife "Allah kahretsin sus." demiştir. Yani iş, böyle alaylara sebep olacak derecede düşmüş ve gülünç addedilmeğe başlanmıştır. Yine, onun huzuruna getirilen bir âlim, yanındaki müşaviri Ahmed b. Ebi Düâd ile cedele tutuşmuş ve "Öyle bir şey ki, ona, ne Rasulullah, ne Ebu Bekir, ne Ömer, ne Osman ne Ali (r.a.) davet etmiştir. Sen insanları, onların dâvet etmediği bir şeye çağırıyorsun. Onlar, ya bunu biliyorlardı, yahut da bilmiyorlardı. Eğer onlar, bunu biliyorlardı, fakat söylemediler dersen, sana da susmak düşer. Yok bilmiyorlardı dersen, (Halifenin dinî müşavirine hitaben) ey hayvan oğlu hayvan, Peygamberin ve Hülefay-ı Râşidînin bilmediği şeyi sen mi biliyorsun?" diye itale-i lisan etmiştir. Halife Vâsık, bu sözler üzerine yerinden fırlamış ve aynı kelimeleri tekrarlamaya başlamıştır. Sonunda da âlimi afvetmiş ve işkencelerden vazgeçmiştir. Bu rivayet, şu işe teşebbüs eden Abbasî Halifelerinin, yine hakkı teslim eder bir halet-i ruhiyede bulunduklarını göstermektedir.

El-Mütevekkil'in Halife oluşundan sonra, İmam'ın vaziyeti değişmiştir. Bu halife, muhaddislere yakınlık göstermeğe başlamıştır. Mütevekkil, İmam'ı müşavir edinmiş ve mühim meseleleri ondan sormağa başlamıştır. Devir, artık nascılığa doğru bir temayül göstermiş, Mutezile'ye ve kelamcı ekollere karşı baskı başlamıştır. Şu vaziyete göre, kelâm münakaşalarında biraz da siyasî sebeplerin dahlini görmek icap etmektedir. İmam'ın bu müddete gelinceye kadar geçirdiği azap devri 14 seneyi bulmuş; bunun en az yarısı, kendisi için cidden sıkıcı geçmiştir. Fakat pek üstün bir îman ve ittikaya sahip olduğu için bunlara tahammül göstermiştir. Ebu Zehra, onun bu tecellüdünü ve reddini, kabulden daha zararlı görmekte ve "Kur'an yaradılmıştır demek insanı kâfir etmez. Fakat, dememek, daha sağlam bir yoldur. Dâr-ül

İslâm'da takiyye, maruf ile emir ve münkerden nehiy esasına aykırı düşer. Müslümanların iktida ettiği imamlar için takiyye, yani korktuğu için fikrini gizleme caiz değildir. Bu, insanların sapıtmasına sebep olur" demektedir. Kur'an'ın mahlukiyeti üzerinde ehl-i sünnet itikadı, onun mânası ile lafız ve harfleri zaviyesinden iki yönlüdür. Kur'an, mânası itibariyle ilm-i ilâhiye taalluk etmektedir ve bu yönüyle kadimdir. Lafız ve harfleri itibariyle ise mahluktur denilebilir.

Ahmed b. Hanbel, 241/859 Rebiülevvelinin 12'sinde, 77 yaşında olduğu halde, Bağdad'da veda-i âlem-i fânî ve âzimseray-i câvidânî edip, Bab-ı Harb makberesinde defnolunmuştur. İbni Hallekan "Cenazelerinde ricalden 800 bin ve nisadan 60 bin kişi bulunmuştur. O gün, Yehud, nasara ve mecusdan 20 bin nefer, şeref-i islâm ile müşerref olmuşlardır." demekte ve Rükkânî'nin "Onun vefat eylediği günde benî âdemden 4 taife nevha ve feryad eylediler; bunlardan birisi müslüman, birisi nasara, birisi mecus ve birisi yehud idi." sözünü nakletmektedir. Aynı müellif, Hatib Bağdadî'nin İmam'ın menakıbine dair müstakil bir eser kaleme aldığını ifade etmekte ve kitaptan bazı nakiller yapmaktadır. Buna göre, Ahmed b. Sibeveyh "Kuteybe'den işittim; der idi ki (eğer Süfyan-ı Sevrî gibi zühd-ü müteverrî olmayaydı, verâ' ma'dum olurdu ve eğer Ahmed b. Hanbel gibi şüpheleri ref' ve bid'atleri def eder bir imam-ı kâmil bulunmayaydı, dîn-i mübîne çok bid'at vaz'ederlerdi). İbni Kuteybe'den sual edip, dedim ki (Ahmed b. Hanbel'i tâbiîne katar ve onlardan addeder misiniz?); dedi ki (Ben onu tâbiîne katarım, fakat hepsiyle bir tutmam. Belki tâbiînin kibarından addederim). Yine aynı müellif, Bağdadî'nin, İbni İshak Hanzalî'den vâki olan bir naklini yazmaktadır. Bu zat Ahmed b. Hanbel'i "arzda Allah ve kulları arasında bir hüccet" olarak tavsif etmiştir. Ali b. Medayinî de, onun hakkında "Allah'ı Sübhanehü ve teâlâ bu din-i mübini iki kimse sebebiyle aziz kıldı ki, onların bir üçüncüsü yoktur. Biri, kabail mürted oldukta, Ebubekir (r.a.) hazretleridir ve biri dahi, halk-ı Kur'an meselesinde Ahmed b. Hanbel'dir." demiştir. Ahmed b. İbrahim Durakî "Her kim, Ahmed b. Hanbel'i kötülerse, o kimseyi İslâmında zaif bilesiniz." şeklinde konuşmuştur. Süfyan b. Veki' ise "İmam-ı Ahmed bizim yanımızda imtihan örneği ve îman tecrübesinin ölçüsü ve mehengidir. Her kim ki Ahmed'i tayib ederse şüphe yok ki, o kimse fâsık ve habis ve münafıktır." sözlerini söylemiştir. Bütün bu nakiller, onun ne derece bir din büyüğü olduğunu ortaya koymaktadır.

Ahmed b. Hanbel, rivayetlere göre, çok kuvvetli bir hafıza sahibidir. Nitekim Ebu Zera'a'ya "Muhaddis ve üstadlar hakkında hafızası en kuvvetli olan kimdir?" diye sorulunca "Ahmed b. Hanbel'dir" demiştir. İmam hazretleri, sabır ve tahammülde de bî-menend bir zât-ı şerif olarak nazara çarp-

maktadır. O, Hak yolunda pek çok ezaya ve cefaya katlanmış; ilim tahsili için hayli meşakkat çekmiştir. Bir gün, mevkufken, kendisini Halife'nin huzuruna getirmişler ve suale çekmişlerdir. Korku vermek için de, idama mahkum edilen iki kişinin boynunu, gözleri önünde vurmuşlardır. Bu korkunç manzarayı seyrederken, gözleri, İmam-ı Şâfiî'nin bir talebesine ilişmiş ve ona "Mest üzerine mesh hakkında imamın kavlinden hatırında bir şey var mı?" diye sormuştur. *Hilyetü'l-Evliya*'ya göre, onun düşmanı olan, Halife'nin dinî müşaviri Ebî Düâd "Şu adama bakınız, boynu vurulmak üzereyken bile fıkıh mesailini münakaşa ediyor." sözlerini sarfetmiştir. Bu vak'a onun, ne derece soğukkanlı, Allah'a rabt-u kalb etmiş, onun takdirine tâbi olmuş; büyük bir adam olduğunu ortaya koymaktadır. Hazret-i İmam, adı sanı unutulmuş âlimlere imrenir ve "Adını Allah'ın unutturduğu kimselere ne mutlu" diyerek mahviyetini gösterirmiş. Yahya b. Maîn, "Onunla beş yıl arkadaşlık ettim, bu müddet içinde salâh ve hayrı ile aslâ öğünmedi." diyerek, muttasıf bulunduğu büyük ihlâsına işaret etmiştir. Onun edeb ve ahlâkı, şahsiyet ve karakteri, sünnet-i peygamberînin gölgesinde teşekkül etmiştir.

Onun, en meşhur eseri *"Müsned"*idir. Burda 250 bin hadis arasından seçtiği 30 bin hadisi toplamıştır. Kendisi ilm-i hadisin en büyük imamlarından addolunmaktadır. Pek çok kimseler ondan hadis tahsil etmişler ve söylemişlerdir. Buharî, Müslim ve Begavî, onun tilmizlerindendir. Bunların ikisi de *"Camiatü'l-sahiheyn"* namiyle anılan iki büyük hadis kitabının toplayıcısıdırlar. Nitekim İbni Hallekan "İmam-ı mezburdan emâsil-i ve efadıl-ı ülemâdan bir cemaat ahz-ü rivayet eylemişlerdir. Ezcümle Muhammed b. İsmail el-Buharî ve Müslim b. el-Haccac el-Nişaburî ki, her biri fenn-i hadisin mihr-i enveri ve zümre-i revvâtın server-ü mehteridir." cümleleriyle buna işaret etmektedir. Onun kitabı, ehl-i sıkka'dan, yani sözüne ve kavline itimad edilir zevatdan topladığı rivayetlerin bir koleksiyonunu teşkil eder. *Müsned*'in en büyük hususiyetlerinden biri, hadislerin, mevzularına göre değil, revvât'a yani râvilere göre tasnif edilmesidir. Meselâ, Ebubekir hazretlerinin rivayet eylediği hadisler ve ondan intikal eden sünnetler bir kitapta toplanmış ve buna *"Müsned-i Ebu Bekir"* denmiştir. Keza Ömer b. Hattab, Osman b. Affan, Ali b. Ebu Tâlib hazretlerinden ve sahabe-i kiramdan yapılan rivayetler de böyle birer kitap halinde toplanmıştır.

Ahmed b. Hanbel, ehl-i hadisin en büyük imamıdır. Sened'e çok büyük bir ehemmiyet vermiş ve hadisleri peygambere ittisal ettirmeğe çalışmıştır. O, tabiatı icabı, hadis yolunu çok genişletmek istemiştir. Akıldan ziyade, nakle ehemmiyet vermiştir. Bu sebeple, Ebu Hanife ekolüne karşı, onun pişdarlık ettiği hukuk mektebine ehl-i hadis namı verilmektedir. Onun, ahkâm-ı dînîyeden ve edille-i erbaa'dan hukukî kaideler istinbatını ve istihracını şöyle

hülâsa etmek mümkündür: Ahmed b. Hanbel nas bulunan meselede onunla fetva verir ve başka bir şeye iltifat etmezdi. Bu sebeple nassı, sahabîlerin fetvalarına tercih ederdi. Sahabîlerin bazısının vermiş olduğu fetvalara, diğerlerinin muhalif olduğunu tesbit edemez ise, bunları esas olarak alırdı. Rivayet eden sahabî bilinmeyen yani mürsel hadisi de delil olarak kabul ederdi. Zaif hadis namiyle anılan, yani mevzu olduğu sabit olmayan hadisi ise, kıyasa tercih ederdi. Ahmed b. Hanbel, kitab ve sünnetde bulamadığı mesele hakkında, sahabîlerle, tâbiînin kavline bakar; mürsel ve zaif bir hadis de bulamadığı takdirde, kıyasa başvururdu. Hallâl, onun "Şâfiî'ye kıyası sordum, (ona ancak zaruret halinde başvurulur) diye cevap verdi" dediğini nakletmektedir. Onun icma hakkındaki görüşü de geniş değildir. Bu husustaki davranışını, ihtiyatlı, hattâ sıkı ve dar görmek mümkündür. Onun fıkıh ekolü, nassa geniş yer veren bir hüviyet taşımaktadır. Bu sebeple onu genişletmek, alabildiğine genişletmek istemiştir. Onun, hadis cem'ine şuru' edişinin, çok uzun seyahatler yapışının sebebi de budur. Böylece islâmî hükümlerin tatbikatı hususunda geniş bir müdevvenât toplamış ve hadisi tam bir ilim disiplini haline ifrağ etmiştir. Onun ve tilmizlerinin yaptığı iş, tarih ve tarihçiler için, hukuk tatbikatı ve hukukçular için çok mühimdir. Böylece o, İslâm hukukunun, hattâ îman manzumesinin tatbikatını, cemiyetlerdeki tesir ve akislerini, tam bir ayna olarak ortaya koymuştur. Bu zaviyeden, onun ve talebelerinin yaptığı iş ve vücuda getirdikleri eserler, İslâm medeniyetinin ve âleminin en büyük âbidelerinden biri addedilmelidir. Onun yolunun karakteristik vasıflarından biri de "sedd-i zerayi" denilen, harama sebep olan şeylerin ve vasıtaların yasaklanmasıdır. Hanbelîlik, zerayi ile amel etme zaviyesinden, mezheplerin en şiddetlilerinden biridir. Bu "sedd-i zerayi" gulât-ı Hanabile tarafından, maalesef çok suiistimal edilmiştir. Meselâ Ahmed b. Hanbel, bu yol ile, fitne zamanında silâh satışını tahrim etmiştir. Haram olan eğlenceler ve raks için bina icarı da ayni hükme tâbidir. Malı depo ederek fiatını yükseltmek men edilmiş; bu tarzda fahiş fiyatla in'ikad eden satış akdi mefsuh addedilmiştir. Şeriatın, yapılmasını emrettiği bir işe vasıta olan her şey matlub, nehyettiğine vasıta olan her şey de memnudur ve vasıtadaki hüküm, esastaki hükme racidir. Fakat, zerayi'nin, bazan çok suiistimal edildiğini de söylemek lâzımdır.

Ahmed b. Hanbel, rey ve içtihada göre ahkâm istihracını daraltmış ve bu yola zaruret olmadıkça girilmemesini telkin etmiştir. Kur'an âyetlerini te'vile kalkmayı da doğru görmemiştir. Onu, nakil yolunun en büyük yenileyicisi, selefîliğin büyük imamı olarak görmek lâzımdır. Fakat sonraları, onun ince, sâlih, yüksek, nezahat ve ölçüsüne sahip olmayan ve kendi tâbii olarak görülen bazı gulat çıkmış; işi mücesseme ve müşebbeheye kadar kaydıranlar, Bağdat'ta çalgı taharrisi için ev basanlar, adam döğenler olmuştur. Tabiî bü-

yük bir ihlâsla, çok yüksek bir ittika ile, büyük bir zühd ile dolu olan hazret-i imam, bu çeşit ölçüsüzlüklerden münezzeh ve müberrâ olan bir zât-ı akdesdir. Ne var ki, bunları yapanlar, kendilerini, onun mezhebine mensub addetmişlerdir.

Hanbelîlikte de, diğer sünnet ehlinin mezheblerinde olduğu gibi, bab-ı içtihad mesdud değil, meftuhtur. Diğer sünnet mezhebleri, bu yola gidilmesinde bazı mahzurlar görmüşlerdir. Büyük bâdireler, dalalet mezheblerinin ifratları ve sapkınlıkları, hem ülemayı, hem de ümmeti içtihaddaki serbestlikten korkutmuştur. Esasen, 'ehl-i rey' denilen Bağdat ve Irak mektebinde, bu yolun mahiyeti icabı, içtihad yolu çok geniş idi. Burada, içtihada bir hudut koymak lâzım idi. 'Ehl-i hadis' denilen Şam ve Medîne mektebinde ise, bu yolun mahiyeti icabı, içtihat pek mahdut idi. Burada bir takyide gitmekte mâna yoktu. Bu sebeple Hanbelîlikte içtihad kapısı, herkes için, açık tutulmuştur denilebilir. Hanbelîler bu hususta biraz daha ileri giderek, her asırda bir müstakil veya mutlak müçtehidin mevcudiyetini farz-ı kifaye dahi addetmişlerdir. Dediğimiz gibi, bu telakki, mezhebin mahiyeti icabıdır. Fakat şunu söyleyelim ki, Hanefîyenin fetva yolu, Hanbelîyenin içtihad yolundan, çok daha geniştir. Yahut Hanefîyenin müftileri, Hanbelîyenin müçtehidlerinden daha serbest hareket edebilmişlerdir. Esasen İslâm Hukuku, ancak Hanefî üleması tarafından tam bir hukuk disiplini halinde gelişmiştir. Hadis ekolünün çalışmaları böyle bir netice veremezdi. Bununla beraber, ehl-i hadis'in kullandığı 'mesalih ve zerayi' usulü, içtihad için, oldukça geniş bir kapı açmış; bu mezhebin furuat mesailini genişletmiştir. Fakat, bu usulün suiistimali, tatbikatta, genişlik yerine darlık getirmiştir. Burada 100 senedir, bazı çevrelerce iddia edilen içtihad meselesine de dokunmak lâzımdır. Bizde bazı kimseler, İslâm inhitatının en büyük sebebini içtihad yapılmamasında görmüşlerdir. Bu görüşü haklı görmenin imkânı yoktur. Meselâ, şianın İmamiye mezhebinde, içtihad serbestir. Bu mezhebin hâkim olduğu İran'da ise, halen bir çok müçtehid vardır. Oranın vaziyeti, bu görüşün hakiki kıymetini ortaya koymağa kâfidir.

Ahmed b. Hanbel'in mezhebini, rey ve içtihad yolunun suiistimaline mâni olan, bunu ölçüye dâvet eden bir yol olarak görmek lâzımdır. Nitekim, İslâm'da muhtelif mezheblerin teşekkülünde, içtimaî muhitin, muhtelif İslâm cemiyetlerinin sahip olduğu kavmî an'anelerin dahlini ve tesirlerini; zamanın ve siyasî hayatın ilcâlarını da nazara almak lâzımdır. Her halde, Hazreti İmam, ehli sünnet yolunun ve camiasının en büyük pişdarlarından biridir. Dine ve müslümanlara hizmeti pek büyüktür.

İBNİ TEYMİYYE

(661 - 728 H.)

Asıl adı, Ahmed Takiyyüddin Ebu'l-Abbas'dır. Ailesine nisbetle İbni Teymiyye diye anılır. Harranlı oluşundan dolayı, İbni Teymiyyetü'l-Harranî de denilir. Bu zat, 661/1262 senesinde Harran'da doğmuştur. Pek çok âlim yetiştirmiş bir sülâlenin evlâdıdır. Pederi Abdülhalim, Hanbelî imamlarındandı; anne ve halaları da âlim kadınlardı.

İbni Teymiyye'nin ailesi, Moğol tazyiki üzerine Harran'dan Şam'a hicret etmiş ve burada yerleşmiştir. Bu sırada İbni Teymiyye, henüz beş yaşındadır. Kendisi çok küçükken pederinden ders almağa başlamıştır. Önce, ailesinin teşkil ettiği ilim muhitinden istifade etmiş; bilâhare, hanbelî, hanefî, şafiî ülemasından ilim tahsil etmiştir. Kendisinin 200 âlimden ders aldığı mervidir. Pek çoğu muhaddis olan bu zevatın ve ailesinin teşkil ettiği ilim muhitinin tesiriyle 17 yaşında makam-ı ifta'ya çıktığı da rivayet edilmiştir. 21 yaşında ilim ve mubahese meclislerinde temayüz ettiği; şahsı etrafında tarafdar ve aleyhdar grupların teşekkül ettiği nakledilmektedir.

Onun yetiştiği zaman parçası, Moğolların İslâm dünyasını işgal ettikleri, çok derin siyasî mücadelelerin vukua geldiği bir devirdir. Onun bulunduğu mıntıkada tesirini icra eden Moğol hükûmeti, İlhanîlerdir. Bu sırada Bağdat'taki Abbasî hilâfeti son bulmuş ve ordan kaçan bir Abbasoğlu, Mısır'da halife ilan edilmiştir. Mısır'da, Memlûklar hâkim bulunmakta ve bütün müslümanları, Moğollara karşı, fiilî mücadeleye davet etmektedirler. Suriye ve Filistin, İlhanîlerle Memlûklar arasında cereyan eden siyasî ve askerî çekişmelerin bir meydanı halindedir. Memlukler, 659/1260'da Moğolları, Ayn-ı Câlût muharebesinde yenmişlerdir. Bu zafer, müslümanlar arasında derin bir memnuniyet uyandırmış ve Memlûkların prestijini artırmıştır. Öyle ki, Moğol hâkimiyeti altında bulunan İslâm diyarlarında, Memlûk sultanları, bir kurtarıcı gibi görünmeğe başlamıştır. Anadolu'da, Şam'da ve Bağdat'taki İslâm ülemasının kalbinde, Memlûk sevgisi kök salmış; hemen hepsi, nazarlarını Mısır'a dikmişlerdir.

Ülemâ Memlûk Sultanlarının gizli ve âşikâr propagandasını yapmağa başlamıştır. Dinde müsamahakâr davranmak âdeti ile me'luf olan ve siyasî hâkimiyete sahip bulunan Moğollar, işte bu vaziyet karşısında hıristiyan ve yahudi gibi başka dinlere mensup cemaatleri tuttukları gibi, müslümanlar arasındaki fikir ve akide münazaalarını da teşvik etmeğe çalışmışlardır. Bu sebeple bâtınîler, her tarafta dâvetlerini artırmağa başlamış; şiîler ise, Moğollardan yüz bularak, nüfuz kazanmışlardır. Yine bu siyasî vasattan faydalanan, bazı dalâlet erbabı da faaliyete geçmiştir. Maddî ve mânevî bir birlik ve

heyecan uyandırmağa çalışan, daha sonraki büyük siyasî hamlenin fikrî bânisi bulunan büyük iman mürşidlerinin zuhuru da, işte bu, siyaseten karışık devre rastlamıştır. İbni Teymiyye de, Memlûklara karşı sevgi duyan, Moğollara karşı fiilen mücadeleye girişecek kadar salâbete sahip, ehl-i sünnet akidesini yaymağa çalışan bir büyük zattır. Yalnız o devrin, karışıklığı, dalâlet mezheb ve mesleklerinin çokluğu karşısında, fazla sert bir vaziyet almıştır. Onun fikirlerindeki sertliğin ve şiddetin sebebi, yaşadığı devrin ve muhitin bir icabı gibi görünmektedir. Onun zamanını düşünmeden, kendisi hakkında verilecek hükümler, noksan olduğu gibi, kanaatlerinin, sonraki devirlere aynen tatbiki de hatalı addedilmelidir.

İbni Teymiyye'yi 40 yaşına yaklaştığı sırada, Moğollara karşı fiilî bir mücadelenin içinde görüyoruz. Moğollar, 699/1299 yılında, Memlûklarla aralarında bir çok defa alınıp verilmiş bir şehir olan Şam üzerine yürümüşlerdi. Memlûk Sultanı Nâsıreddin b. Kalavun, bu beldeyi muhafaza edecek vaziyette değildi. Şehirdeki bazı hıristiyanlar ve Yahudiler ise, Moğollardan kuvvet alarak camilere şarap dökecek, fesat, soygun ve yağmaya vesile olacak kadar ileri gitmişlerdi. Rivayetlere göre, İbni Teymiyye, bu vaziyet karşısında, şehirden kaçmak imkânı bulamayan eşrafı toplamış; İlhanîlerin müslüman hükümdarı olan Gâzân Mahmud Han'ın yanına, bir heyetle gitmeğe karar verdirmiştir. Böylece kendisi başta olduğu halde, bir Şam heyetiyle Han'ın huzuruna çıkmış ve ona "Sen kendinin müslüman olduğunu sanıyorsun, gerçi deden ve baban kâfir idiler; fakat senin yaptığını yapmamışlardı. Onlar ahidlerinde ve sözlerinde durmuşlardı. Sen, muahede yaptığın halde ahdine vefa göstermiyorsun." demiştir. Önüne getirilen yemeği ise "Sen bunları, ahde vefasızlık gösterip, zenginlerin malını yağma ederek aldın." diye yememiştir. Gâzân Han, bu celâdetten hoşlanmış "Bunun kadar cesaretli ve sözü kalbime tesir eden birini görmedim." diyerek, istediğini yapmış ve muahedeyi yenileyerek dönmüştür. Gâzân'ın şu hareketi, onun yüksek vasıflarına da işaret etmektedir. Gâzân Han, veçhen çirkin, kısa boylu, fakat azim ve irade sahibi, çok teşkilâtçı ve asker bir zat imiş. İbni Teymiyye, 702 senesinde yapılan, ufak bir Moğol saldırısında ise kılıncını kuşanıp, bizzat asker arasına girerek çarpışmış ve çalışmıştır. Onun, Moğollara karşı gösterilen mukaavemetin ruhu olduğu bile söylenmiştir. İşte bu sebeple Memluk Sultanı nazarında ehemmiyeti artmış; dînî mevkilere yapılan tayinlerde kendisine danışılmaya başlanmıştır. Çünki İbni Teymiyye, arkasından kitleleri sürüklemiş, Moğollara karşı gösterilen mukaavemetin en büyük saikini teşkil etmişti.

Sultanın katında mevkiini kuvvetlendirmesi, dînî mesailde ihlâsından ve samimiyetinden neş'et eden çok sert akvali, acı mantığı ve dili, onun aleyhin-

de bir cereyan uyandırmıştır. Bazı ülemaya ve tasavvuf erbabına karşı çıkışı, sözünü esirgememesi, çok acı ve pervasız tenkidlerde bulunması, aleyhindeki cereyanı kuvvetlendirmiştir. Bu cereyan, nihayet, sultana tesir ederek, onun Mısır'a çağrılmasını icap ettirmiş ve burada her mezhebin kadılarının bulunduğu Darü'l-Adl'de yapılan muhakemesi neticesinde, kuyu şeklinde bir yer olan Kahire kalesi zindanına atılmıştır. Rivayete göre Malikî kadısı, "Allah, hakikaten arşın üstündedir, harf ve savtla konuşuyor, öyle mi?" diye sormuş; İbni Teymiye "Hâkim kimdir?" demiş; kendisine sual tevcih eden Malikî kadısı olduğunu anlayınca "Sen hasmım olduğun halde, benim hakkımda nasıl hüküm vereceksin?" şeklinde itirazda bulunmuştur. Bu haklı itirazı dinlenmemiş ve İbni Teymiyye hapse atılmıştır. İbni Kesir'in rivayetine göre, bu harekete maruz kalışında, Hanbelî kadısının ilmî kifayetten yoksun oluşu rol oynamıştır. Teymiye, 18 ay zindanda kaldıktan sonra, kendisini sevenlerin araya girmeleri ve hükmün haksızlığını beyan ve isbat etmeleri üzerine, tahliye edilmiştir. Validesi, onun Şam'a gelmesini istemiş; fakat o, annesine yazdığı mektupta, bundan kendisini affetmesini rica etmiştir. Bu mektup, hülâsatan şöyledir: "Ahmed ibni Teymiye'den saadetli validesine! Allah, gözlerini nimetleriyle nurlandırsın; kerem ve lütfunu tezyid etsin. Nimetleri için Allah'a şükreder ve fazl-u kereminin artmasını dileriz. Bizim bu memlekette kalışımız, zarurî sebeplere dayanmaktadır. Bunları ihmal edersek, din ve dünya işlerimiz bozulur. Vallahi bizim, sizden uzak kalışımız ihtiyarımızla değildir. Eğer kuşlar bizi taşısa, derhal yanınıza geliriz. Vallahi siz, hadisatın ledünniyatını bilseniz, buna razı olursunuz. Dileğim, hayır duanızı artırmanızdır. Allah bilir, biz bilmeyiz; o takdir eder, biz edemeyiz. Ancak o, gayıbları bilendir. Güç ve kuvvet ancak Allah iledir. Allah'ın selâm ve rahmeti tek tek sizin üzerinize olsun. Hamd, âlemlerin rabbı olan Allah'a mahsustur. Allah, efendimiz Muhammed'e ve onun âl-ü ashabına salât-ü selâm eylesin". Bu mektup, onun, validesine karşı duyduğu sevgi ve hürmeti gösterdiği gibi, üslubunun kelamullah ve ehadis-i nebeviye ile fazla meşguliyetinden dolayı ne kadar tesirkâr ve azametli bir hal aldığını da ortaya koymaktadır. Onun tesirkâr şahsiyetine, kitleler üzerindeki derin nüfuzuna işaret eden bu mektubu, karakter ve şahsiyetine ışık tuttuğundan dolayı hülâsatan nakletmeyi faydalı bulduk.

İbni Teymiye hapisten çıktıktan sonra, yeniden derslerine başlamış ve mücadelesine devam etmiştir. Bu defa sofîlere ve vahdet-i vücuda kâil olanlara, kuvvetli ve acı tenkidler yöneltmiştir. *Hikem-i Ataiye* sahibi Atâullah İskenderânî ile sofîlere ve Muhyiddin-i Arabî'ye karşı tenkidatta bulunmuştur. Bunlar, sultana şikayette bulunmuşlar, Divan-ı Adl'de bir muhakeme icrasına sebep olmuşlardır. İbni Teymiye, çok kalabalık bir dinleyici kitlesinin

bulunduğu yere gelmiş ve oturmuştur. Kendisine "Bu insanlar senin için toplandı" denilince, "Hasbünallah-i ve ni'me'l-vekil = Bana Allah yeter, o ne güzel vekildir" cevabını vermiş ve hasımlarıyla münakaşaya girişmiştir. O, bu münakaşada Allah'ın kullarından hiç kimseden, isterse bu zat âlemlere rahmet olarak gönderilen Peygamber olsun, medet umulamıyacağını söylemiştir. Bu söze, bazıları itiraz etmişler, baş kadı ise, bu kavlin edebe muhalif, fakat küfür olmadığını bildirmiştir. Onun şahsı etrafındaki mücadele ve münakaşalar çoğalmış; devletin buna tahammülü kalmamış; nihayet onu, ya İskenderiye'ye, ya Şam'a, yahut da hapishaneye gitmekte muhayyer bırakmışlardır. Teymiye, hapishaneyi seçmiştir. Talebeleri ise, onun Şam'a gitmesini istemişler; bunun üzerine de memleketine hareket etmiştir. Fakat yolda hapis fermanı gelmiş; o da dönerek, kadılara mahsus hapishaneye girmiştir. Fakat Meclis-i Kuzât, onun hapiste kalmasını doğru görmemiş ve serbest bıraktırmıştır. Bu defa, İbni Teymiye Medrese-i Salihiye'de derslerine devam etmiştir. Bu defaki mücadelesini tasavvuf erbabiyle yaptığından, kadıların ve fakihlerin merhametini kazanabilmiş ve serbestîsine de bu davranışı sebep olmuştur. Bu esnada bir saltanat tebeddülü olmuş ve tahta Melik el-Muzaffer Beğbars geçmiştir. Bu sultanın hocası, Muhyiddin-i Arabî'nin görüşlerine bağlı bir zat olduğundan, İbni Teymiye'nin tasavvuf erbabiyle yaptığı mücadele, kendisini yeniden hapse sokmuştur. Teymiye burada 18 ay kalmış, yeni bir saltanat tebeddülü, onu kurtarmıştır. Sultan Nâsıreddin, kendisine düşmanlık gösteren, ülema ve sofîyeye karşı harekete geçmek istemiş ve ondan fetva almak arzusunu göstermiştir. İbni Teymiye "Bana işkence edenlere hakkım helâl olsun, onları Allah'a havale ettim, nefsim için galib çıkmak istemem." diyerek, Sultanı arzusundan vazgeçirmiş ve cidden büyüklük göstermiştir. Bu nokta, onun yüksek samimiyet ve ihlâsına da ışık tutmaktadır. 711 tarihinde, aleyhindeki bir topluluk tarafından darb ve tecavüze uğramış; fakat onları da afvetmiştir. 712'de Şam'a gitmiş; 720'de yeniden hapsedilmiş ve 5,5 ay yatmıştır. Ömrünün sonuna doğru, aleyhinde bulunanlar, onun, 17 sene evvel verdiği bir fetvayı ortaya atmışlardır. O, bu fetvasında, sâlih kimselerin kabirlerini ziyareti men etmekteydi. Bundan dolayı, ahali arasında fitneyi mucip oluyor diyerek yeniden hapsedilmiştir. Bu hapis, evvelkilerden daha sert olmuş ve kendisine kitap, kâğıt, kalem ve mürekkep verilmemiştir. İbni Teymiye, bu hapsinde iken vefat etmiştir (728). Cenazesi, Şam halkının ve ülemasının katıldığı, pek büyük bir kalabalıkla, medfen-i ebedîsine defnedilmiştir (Aleyhirrahmeti ve'r-rıdvan).

İbni Teymiye kavi bir hafızaya ve derin bir tefekküre sahiptir. Çâlâk, ceyyid bir zekâ ve sür'at-i intikal ile mümtazdır. Ma'rufu emirden ve münkeri nehiyden aslâ çekinmiyecek bir cesarete sahiptir. Son derece samimi bir

ihlâs ile temayüz etmektedir. Lisanı gayet fasih, hitabesi çok kuvvetli ve muknidir. Allah ona, hitabette ve kalemde kudret ihsan etmiştir. Kur'an ve hadis ile devamlı meşguliyeti, bunları hâll-i hamur edişi, onun lisanına azamet ve tesir, yazısına kuvvet ve nüfuz vermiştir. Kendisinde şecaat ve cesaret hadd-i kisvadadır. Moğollara karşı hitabet, kalem ve kılınçla meydana atılışı, bunun en güzel misalidir. İbni Teymiye sabr-ı cemil ile de muttasıftır. Defalarca hapse girmesine rağmen, doğru gördüğü yoldan dönmemiş; kendisini bu hale giriftar edenlerden intikam almak gibi sakat bir yola girmemiş; onları afvedecek derecede büyüklük göstermiştir. O, hayatında münakaşacı, cedelci bir adam olarak nazara çarpmaktadır. Bunu da, Peygamberin sünnetini kuvvetlendirmek için yapmıştır. Devrinde ehl-i sünnetin en büyük müdafilerinden biri olmuştur. Onun bazı sert tenkidlerini cedelci tabiatına bağlamak mümkün olduğu gibi, zamanındaki akide sapkınlıklarına, siyasî ve içtimaî karışıklıklara raptetmek de lâzımdır. Fakat o, müslümanlar arasındaki, bu akide bozukluklarına karşı, kalem ve dille ikna silâhından başka bir yol seçmemiştir. Kendisinin ta'zibine sebep olan kimseler hakkında bile afv yolunu ihtiyar etmiştir. Bu sebeple, müslümanlar arasında büyük bir fitne uyandıran, kendisinin ancak fikir ve propaganda sahasında kalmış bazı sert fikirlerine istinat ederek silâha sarılan ve isyana kalkan Vahhabîlerle bir münasebeti yoktur. İbni Teymiye'yi muktedabih tanımalarına rağmen, Vahhabîlerin, İslâm arasına fiilî bir fitne sokuşlarını, silâhlı bir isyana kalkışlarını, onun yoluna aykırı görmek icap eder. Hazretin hayatı ve fikirleri; bu tezadı pek açık olarak ispatlıyacak derecede vâzıh ve sarihtir. Bu sebeple ne Ahmed b. Hanbel'in, ne de İbni Teymiye'nin İslâm arasında fiilî bir fitne ve isyan mahiyetindeki Vahhabî hareketini tecviz ve tasvib edemiyecekleri pek açıktır.

İbni Teymiye bir çok eserler bırakmış; İbni Kayyım-ı Cevzî ve Zehebî gibi âlimler yetiştirmiştir. Eserlerinin bir çoğunu hapishanede yazmış ve takrir ettirmiş olduğu için, bizzarure bazı tekrarlar yapmıştır. Şiadan birinin yazdığı *"Minhacü'l-İstikame"*ye karşı *"Minhacü'l-Sünne"*yi yazmıştır. Burada bilhassa şiayı, mutezile ve cehmiye'yi red ederek, ehl-i sünnet yolunu anlatmıştır. Bu eser, onun dinlere ve mezheblere olan derin vukufunu göstermektedir. "*Beyan-ı Muvafakat-i sarihi'l-Ma'kul, li-sarîhü'l-Menkul* (= Doğru Aklın Sarih Nakle Uygunluğunu Beyan)" adlı eseri de mütekellimîne karşı yazılmıştır. Bu eser, onun İslâm kelâm mekteplerine olan derin nüfuzunu göstermektedir. *"El-redd-i alâ akaid-il felâsife* = Feylesofların İnançları Üzerine Reddiye" adlı eseri ise felsefecileri ve mutasavvıfları tenkid için yazılmıştır. İbni Teymiye, fıkıhta müçtehid ve itikadda da imamdır. Hanbelîlerde içtihad hususu geniştir. Hatta İbni Teymiye'nin, Ahmed b. Hanbel'e muhalif fetvaları bile mevcuttur. Talebesinden İbni Kayyım'ın yolu da bu-

dur. İbni Teymiye'ye göre delil, subutu kat'î olan nassdır. İcma', Kur'an ve hadisle, yani nass'la mukayyeddir. Hattâ icma, müstakil bir delil bile değildir. İmam-ı erbaa bir maddede ittifak etseler de, bu icma sayılmaz; bunlara, nassa istinat ederek muhalefet caizdir. Ebubekir ve Ömer hazretleri, sonradan muttali oldukları delile göre içtihadlarından dönmüşlerdir. Diğer müçtehidlerin kavilleri için de böyle düşünülmelidir.

İbni Teymiye akaid hususunda da, müntesib bulunduğu mezhebe bağlı kalmamış; âdeta müstakil bir müçtehid gibi hareket etmiştir. Allah'ın zâtına ve sıfatına taalluk eden âyetleri mânay-ı zâhirîleri ile almış; temsile gitmemiş; ancak sahih olan te'vili kabul etmiştir. O, aklın delil olduğunu, fakat şer'in içinde bulunduğunu; aklı, naklin karşısına çıkarmanın yanlışlığını iddia etmiştir. Çünki, aksi bir iddia, şeriatın ve naklin gayri aklî olduğunu kabul etmek demektir. Bu sebeple o, doğru aklın, sarih olan nakle uygun olduğunu, böyle görünmüyorsa kusurun nakilde değil, akılda olduğunu söylemiştir. Ebubekir Bâkılânî, ve talebelerinin "Akıl ile nakl teâruz edince, akıl esas ve nakil te'vil olunur." hükmüne itiraz etmiş ve bu metoda muhalefet etmiştir. Ebubekir Razî ve tilmizlerinin "Sem'î deliller yakîn ifade etmez." sözüne de karşı çıkmıştır. Ona göre, akıl, naklî bir doğru hükmü kabul edemiyorsa, bunun sebebi aklın kaasır olmasındandır. Çünki nakil, akıllı sözüdür ve akıllıya söylenir. Akıl insanlara ve muhite göre farklıdır ve ayrılıklar gösterir. Nakil ise birleştiricidir. Onun bütün gayreti, insanları bu birleştirici nakil üzerine çağırmağa matuftur denilebilir. O, tasavvuf ve kelâm mezheblerine de, bunu temin için çatmış ve onları, makul olan nakilde birleşmeğe davet etmiştir. Tasavvufun mükaşefe delilini ise, indî görmüş; bunun ancak sahibine delil olabileceğini, ilim mevzuu olamıyacağını bildirmiş; akidelerde karışıklığa sebep olacağından bu yolu reddetmiştir.

İbni Teymiye'nin nakli esas alan sistemi, onu, tevhidin yalnız îmandan ibaret olmayıp, amelle beraber olduğu sonucuna ulaştırmıştır. İşte onun, sonradan, çeşitli içtimaî ve siyasî karışıklıklara sebebiyet veren görüşü de burada yatmaktadır. Ona göre tevhid, Allah'ın varlığına ve birliğine îmandan ibaret değildir. Mekke müşrikleri de bütün ilâhların üstünde, yeri göğü halkeden vacibülvücudu tasdik ederlerdi; fakat ibadetlerinde bazı sanemleri vesile ittihaz ederlerdi. İslâm'ın tevhidi, ibadetleri doğrudan doğruya Allah'a yapmaktır. Bu ise vesile ittihaz etmemekle olur. Allah'a has olan şeyleri peygambere, onun kabrine ve diğer türbelere teşmil etmek tanrıya şerik koşmaktan başka bir şey ifade etmez. İbni Kayyım-ı Cevzî, hocasının bu fikrini alarak iki türlü tevhid olduğunu ileri sürmüştür. Bunlardan biri "tevhid-i marifet ve isbat"tır ki, Allah'ın vahdaniyetine îmandır. Diğeri "tevhid-i fi't-taleb ve'l-kasd"dır ki, bütün ibadetleri Allah'a tahsis etmek; gizli ve âşikâr şirkten sa-

kınmaktır. İbni Kayyım, bunu izah ederek, türbeleri, ölüleri vesile ittihaz etmeyi, İmam-ı Masum veya Mehdi fikirlerini reddetmektedir. Bir takım ölülerin dünyevî tasarruflarını kabul etmeyi de, bu tenkide zıt görmekte ve işi, şirke kadar vardırmaktadır. Bir adam, anasının, atasının, hocasının ve büyüklerinin kabrini hürmeten ve onlara dua maksadıyle ziyaret edebilir. Fakat ondan istiane için yapılan ziyaret memnudur. Peygamberlerin ve velilerin kabirlerini ziyaret niyetiyle sefer memnudur. Kabirler üzerine kubbe yapmak, mescid yapmak, mescid içine kabir koymak, Hızır'ın ve İlyas'ın sağ olduğuna inanmak, öldükten sonra bir zahidin tasarrufunun devam ettiğini kabul etmek bid'attir. Bid'atın derecesi ise şirkten dalâlete kadar tahavvül eder. Ehl-i beyte sövmek, ashabı seb etmek, cuma namazına sünnet namazları eklemek, tesbih çekmek, minare yapmak, derece derece bid'attir.

Meselenin asıl mühim noktası, bu tevhid görüşünde toplanmaktadır. Aklı başında bir müslüman, Allah'tan başka kimseden istiane etmez. Nitekim Sure-i Fâtiha'da "İyyâ ke na'budü ve iyyâ ke nestaîn = Ancak sana kulluk eder ve ancak senden yardım umarız" denmekte ve her müslüman 5 vakit namazında, bunu günde 40 defa tekrar etmektedir. Hiç kimse, türbeleri ziyaret ederken, hâşâ Allah'a şerik koşmak niyet ve kasdı da taşımamaktadır. Hattâ bu yerlere, derdi veya bazı dilekleri için gidenler bile, böyle bir telakkiden münezzehtirler. Evliyaya karşı gösterilen sevgi ve hürmet de böyledir. Kabirler, türbeler, veli merkadleri, bir milletin hayatına tesir eden kimselerin, milletçe takdir edilmesi sebebiyle ziyaret edilmektedir. Büyük ilim, fikir, iman ve idare adamlarının mezarları, onların hatıralarının yâdına vesile olur, milleti vahdete ve birliğe teşvik eder. Bu sebeple, şu âdeti reddetmek, İslâm cemiyetlerini mânen çok yozlaştırır. Onlardan yardım dilemenin men edilmesini telkin etmek, böyle hareket edenleri tenkid etmek ne kadar lüzumlu ise, şu memduh ve masum davranışı şirke kadar vardırmak da o kadar feci bir dalâlettir. Bu çeşit sert telakkiler fikir ve telkin sahasında kaldıkça faydalı olurlar. Fakat hareket sahasına geçer; zor, cebir ve şiddetle iş görmeğe kalkarlarsa, feci ayrılıklara sebep olurlar. İşte İbni Teymiye ve talebelerinin görüşleri de bu bahtsızlığa uğramıştır. Türbe ziyaretinde bulunanlar, masum manevî duygulara sahip olanlar, müşrik addolunmuştur. Onlar müşrik addolununca da, malları ve canları hakiki muvahhid olduğunu söyleyen, hakikatte gayet cahil, yağma ve garâtla me'luf bedevî şakîleri tarafından helâl addolunmuştur. Böylece İslâm camiasında berbad bir fitne çıkmıştır. İşte Vahhabîlik böyle bir akideden türemiştir.

İbni Teymiye, hayatında, sert tenkidleri ile pek çok düşman kazanmış bir âlimdir. Onun ve talebelerinin bazı sözleri, yanlışlıklara karşı sert çıkışları, yeni yanlışların doğuşuna da sebep olmuştur. Kur'an'ın zahirî mânasından

ayrılmayı kabul etmemesi, bazı mevzulardaki sert çıkışları, muhaliflerini onun hakkında mücessemedendir demeye kadar götürmüştür. Nitekim âllâme Celâleddin-i Devvânî, *"Şerh-i Akaid-i Adûdiye"*de "er-rahman-i alâ arş-istevâ = rahman arş üzere istiva etti" âyetini şerhederken, onu, mücesseme'de addetmiştir. İbni Hâcer-el Heytemî, *"Şemail Şerhi"*nde, İbni Teymiyye'nin Allah'a cismiyet ve cihet isnadı için bir çok deliller getirdiğini yazmaktadır. Damad Şerif Paşa tarafından yapılan, *İbni Batutâ Tercümesi*'nde ise "Şam'da camie gittiği, İbni Teymiyye'nin va'z ettiği, (Ben bu merdivenden nasıl bir basamak iniyorsam, Allah da bu dünya semasına öyle indi) dediği" yazılmaktadır. İbni Teymiyye hakkında yapılan bu isnadların doğru olmadığı, ısrarla ifade edilmiştir. Ne var ki bu âlim, sert mücadeleleri, iştibaha mahal veren davranışları ve tenkidleri ile, şahsiyeti etrafında pek çok kıl-u kal uyandırmıştır. Kendisi ve talebelerinin tenkitlerindeki şiddet, akide hususundaki sert davranışları, sedd-i zerayi' delilinin çok suiistimal edilişi, sürüp gitmiş ve neticede tam bir fitne ve isyan, hattâ şekavet hareketinin fikrî mübdiliğini yapmış olan Abdulvahhab'ın zuhuruna sebep olmuştur. Böylece İslâm dünyasında mânevî tahribatı ve tesirleri az veya çok, hâlâ devam etmekte bulunan Vahhabîlik cereyanı doğmuştur.

Vahhabîler hakkında çok uzun malumat veren, onların akidelerini pek âlimâne tenkid eden Cevdet Paşa, İbni Teymiye ve talebeleri ile olan münasebetlerine de temas etmekte ve şöyle demektedir: "Elhasıl türbelere tâzim hakkında halkın ifratına mukabil, İbni Teymiyye ve İbni Kayyım dahi ifrat ederek, alelumum ziyaret-i kuburu men' ile türbelerde kurban kesmek ve ehl-i kuburdan istiğase ve istimdad etmek gibi ef'ali, şirk kabilinden addettiler. Halbuki kabr-i nebi aleyhissalâtı vesselâmın ziyareti vacib midir, yahut memduh mudur; müçtehidîn, ancak burasında ihtilâf etmişlerdir. Yoksa Ravza-i mutahhara ziyaretine şedd-i rahil etmek mucib-i ecr-i azîm ve câlib-i şefa'at-i nebiyy-i kerîm olacağı cây-i bahs değildir ve ehl-i İslâmı bundan men'etmek gibi makale-i şeni'aya, İbni Teymiyye ile İbni Kayyım gibi ona tâbi olanlardan gayri kimse cür'et etmemiştir. Onları bu mezlekaya düşüren dahi "Esnama secde edercesine nebilerin kabirlerine secde edenler ilâhî gazaba mazhar olur." mealindeki hadis-i şeriften ibarettir. İbni Teymiyye'nin "Selef imamları, enbiya ve sâlihîn kabirleri yanında dua ve istiğase etmezdi." kelamı, selefden vârid olan rivayât-ı sahihe ile merduddur. İmam-ı Nevevî der ki: "Ziyareti iksar etmek ve ehl-i hayr-u fazlın kabirleri yanında meks-ü tevakkuf eylemek müstehabdır". İmam-ı Sebkî der ki: "Nebiy aleyhisselâmdan meded ve şefaat istemek ve anınla Cenab-ı Hakk'a tevessül eylemek, bir emr-i hasendir. Bunu İbni Teymiyye'ye gelinceye dek selef ve halefden kimse inkâr etmedi. İbni Teymiyye gelip, ondan evvel ülemadan birinin kail ol-

madığı bir bid'at çıkardı ve beyn-el-islâm, halef-i ta'n-ı teşni' oldu". İşte Şeyh Necdî (yani Abdülvahhab) bu vâdilerde yolunu şaşırıp, İbni Teymiyye ile İbni Kayyım'ın, şer'an memnudur dedikleri ef'ali, hep küfrü mucib a'mâlden ad etti". Cevdet, tarihinin muhtelif cildlerinde verdiği malumatta, bu akide ve telâkkilerin, yağma ve gârata düşkün olan bedevî urban tarafından da benimsendiğini; dünyadan habersiz bir takım bedavet ehlinin, medeniyet-i İslâmiyeyi tahribe yöneldiğini; Osmanlı Devleti, azimüşşekime bir devlet olduğu için, Necid şeyhinin, önceleri, mâmur yerlere hücum edip başını belâya sokmaktan çekindiğini; devletin dış gailelerle uğraştığı esnada fırsatı ganimet bilip, bazı taaddiyatta bulunduğunu ve tabiî cevabını aldığını yazmaktadır. Cevdet, bu harekete karşı, ânında hareket edilmemesini de tenkid etmektedir. Bu tenkid, bir noktadan haklı görünse de, Osmanlı Devleti'nin müslümanlar üzerine, akide ihtilâfından dolayı asker sevki an'aneye muhaliftir. Ancak, kat'î isyan halinde mesele başkadır. Halbuki Necid şeyhi, önceleri çok ölçülü hareket etmiş ve faaliyeti, Arab bedevî kabaili arasındaki bitmek tükenmek bilmez münazaa ile alâkalı gibi görünmüştür. Cevdet muahhar bir müellif olduğu için tenkidi o devre uygun görünmemektedir. Çünkü, Vahhabîliğin vücud verdiği fitne bilâhare büyümüş ve genişlemiştir.

İşte İbni Teymiyye ve talebelerinin neşriyat ve akvali, Vahhabîlik gibi bir ifrat ve fitne meslek ve mezhebinin doğuşuna sebep olmuştur. Aslında bu âlimler, bid'atlara karşı, fikren ve kalemle karşı çıkmışlar; şahsiyetleri etrafında çok kıl-u kal toplamışlarsa da, fiilî bir harekete girişmemişler ve bunu tecviz de etmemişlerdir. Halbuki, Havaric, Karamıta gibi ifrat mezhebleri ile bir takım yalancı peygamberlerin türediği vahşî ve bedevî kabaille dolu Necid havalisi her türlü müfrit mesleğin nema bulacağı bir muhit halindedir. Bu bedevî kabail, yağma ve gârata pek münhemiktir. İşte Abdülvahhab, bundan istifade ederek bir ifrat mesleğini ortaya atmış ve İslâm dünyasına bir fitne sokmuştur. Bu mezhep, İslâm arasındaki fitneyi geliştirmekte fayda uman ve girdiği yerdeki grupları birbirine düşürerek oturmaktan başka birşey düşünmeyen İngiltere tarafından Haremeyn'e musallat edilmiştir. Bu gün bu beldelerde hükümlerini yürütmekle beraber, eski sertliklerinden çok şey zayi etmişlerdir. Müfrit telakkilerle idarenin mümkün olmadığını görmüşlerdir. Bu da bir hayır olarak mütalâa edilebilir.

MUHAMMED BİN ABDÜLVAHHAB

Vahhaboğlu, Necid'de Beni Temim kabilesindendir. 1115/1700 senesinde Uyeyne'de "kadem-nihade-i şea'met" olmuş ve 1206/1791'de Der'iyye'de, gayet yaşlı olarak "âzim-i dâr-ı cahim" eylemiştir. Mekke'ye ve Şam'a gide-

rek, bazı Hanbelî imamlarından ders almıştır. İbni Zeynî Dahlân'ın, *Dürer-i Seniye*'de yazdığına göre "hocaları ile babası, onun daha tedris zamanında tarik-i dalâleti tuttuğunu görerek teessüre kapılmışlardır". Bilâhare Necid'e dönmüş ve kabileler arasında halkı tevhide ve şirki terke dâvet etmeğe başlamıştır. Bazı müsteşrikler, onu, müslüman unitarian'i addetmektedirler. Sanki müslümanlıkta teslis akidesi varmış gibi, onu, bunu reddeden "tekleyici"lerden saymaktadırlar. Tabiî, Türk argosundaki tâbirle Abdulvahhab'ı "tekleyici" addetmek doğrudur. Bu tâbir, kendilerine verdikleri "muvahhid" tâbirinin mukabili olarak kullanılmaktadır. Aslında, her müslüman "muvahhid"dir ve muvahhid olmayan bir müslüman gösterilemez.

Necid kıt'ası, muhtelif ifrat cereyanlarının zuhuruna sahne olmuş bir yerdir. Bura halkı, Peygamberin son zamanlarında müslüman olmuşlardı. Fakat çok geçmeden, Müseylemet-ül Kezzâb ve Secah, Tüleyhât-ül Esedî, Esved-i Anesî gibi sahte peygamberlere uyup, isyana yeltenmişlerdi. Hülefa-i Râşidîn'in birincisi olan Halife Ebu Bekir hazretleri, üzerlerine, Halid b. Velid kumandasında bir ordu sevketmiş ve uzunca süren mücadelelerden sonra, bunları inkıyada almıştı. Hazreti Ali'nin hilâfeti esnasında, ortaya çıkan Havaric'in en şedidleri bu kıt'ada zuhur etmiştir. Bir müddet sonra, Karmatîler denilen dalâlet ve ibahât mezhebi, yine bu mıntıkadan yeşermiştir. Karmatî reislerinden Ebu Tâhir kumandasında, Mekke ve Medine'yi bir çok defa yağma etmişler; hacıları kesmişler; hattâ Hacer-i Esved'i bile aşırıp, mefsedet merkezleri olan Der'iye'ye götürmüşlerdi. İşte Vahhâbîlik namındaki müfrit mezheb, böyle bir muhitte yeşermiş ve gelişmiştir.

Abdülvahhab'ın, sert fikirleri, 600 seneden beri gelen müslüman âlimlerini âdeta red etmesi, türbeleri ziyaret edenleri, tasavvuf erbabını, tarikat müntesiplerini küfür ve şirkle ithama kalkışması, onların malları ve canlarını, hakiki muvahhidler için helâl göstermesi, bu fitne vasatında, tam bir mâkes bulmuştur. Böylece, dünyadan habersiz olan, bedavet ve şekavet içinde yüzen bu vahşi adamlar, hakiki muvahhid olup çıkmışlar ve kendilerinden çok daha yüksek bir içtimaî ve fikrî seviyedeki müslümanlara din öğretmek gibi bir dâvaya kalkışmışlardır. Aslında, bu bedevî kabail için mühim olan şey, bir fikir ve inanışa istinat eden, yağma ve gâratın tecvizi idi. Abdülvahhab, onlardaki bu arzuya muvafık hareket etti. 1143/1730'da Der'iye'ye gitti ve oranın nüfuzlu bir kabile şeyhi olan Muhammed b. Suûd'u elde etti. Suûd, nüfuz bölgesini genişletmek için, iyi bir vasıta bulduğunu anladı. Halkı Abdülvahhab'a tâbi olmağa zorladı. 15 sene içinde bu mezheb, oldukça genişledi. Vahhaboğlu, etrafta, büyük itibar görmeğe başladı. Suud'un oğlu Aziz zamanında, Vahhabîler etraftaki muhtelif kabail üzerine saldırmağa başladılar. Aldıkları ganimetin beşte birini, Suud'a veriyor; diğerini taksim ediyorlardı.

O sırada, devletin dış gailelerle meşgul olması yüzünden, Vahhabî dalâleti ile uğraşılamadı. Esasen, Suudîler de, ölçülü hareket ediyorlar; ufak kabile münazaatı ile yetiniyorlar ve başlarını belâya sokmaktan çekiniyorlardı.

Bu iş, 18'inci asrın sonuna kadar böyle devam etti. O sıralarda, Osmanlı devletinin, Ruslarla yaptığı uzun muharebeler; bu meseleye hakkı ile eğinilmesine imkân bırakmadı. 1791/1206'da Yaş muahedesi ile, muhtelif aralarla devam eden savaşlara bir son verildi. Fakat bu uzun harblerin husule getirdiği tesirlere, bir de Nizam-ı Cedid gailesi inzimam etti. Hükûmet merkezinin, mülhakât üzerindeki tesir ve nüfuzu çok zayıfladı. Meselâ, Afrika'daki Garb Ocakları, âdeta müstakil bir hale gelmiş; Mısır mahallî beylerin elinde kalmıştı. Biraz sonra Napoléon, burayı işgal etmişse de, bir müddet sonra, çekilip gitmişti. Suriye'de, Cezar Ahmed Paşa ferman-fermâ idi. Rumelide, Dağlı ve Kırcali eşkıyası ile Pazvantoğlu hareketleri ortaya çıkmıştı. Bu arada, Vahhabîler de, Necid'de, mezhebî bir idare kurmuş bulunuyorlardı (1797/ 1212).

VAHHABÎ İSYANININ KISA BİR HÜLÂSASI

Bundan sonraki Vahhabî hareketlerine, kısa bir nazar atfetmek, bu ifrat mezhebinin ve akidesinin, zaman içindeki fiilî seyrini ortaya koymak, faideden hali değildir. Böylece bu müfrit mezhebin yayılmasındaki, içtimaî ve siyasî şartlar da ortaya çıkmış olur. 19'uncu asrın başında Vahhabîleri, Necid havalisinde yarı müstakil bir isyan dairesi kurmuş olarak görüyoruz. Necid'den başka Bahreyn ve Lahsa'ya, Maskat'a, hattâ Hicaz ve Yemen'e bile uzanmaya kalkıyorlar. Nihayet 1803/1217 Şubatında Taif'i muhasara ederek, bir ay sonra işgale muvaffak oluyorlar. Şehri yağma ve ahalisini katliâm ediyorlar. İbni Zeyni Dahlân'ın yazdığına göre, ana kucağındaki çocukları öldürecek kadar feci ve âdi bir vahşet gösteriyorlar. Vahhabîler, burada da kalmıyorlar. Mekke Şerifi Galib İbni Müsaid'le, Cidde valisi Şerif Paşa'nın kuvvetlerinin azlığı dolayısiyle çekilmelerini fırsat bilerek Mekke'ye uzanıyorlar. Mekke ahalisinden bir kısmı, bu vaziyet karşısında, kendisine mektup yazarak teslim teklifinde bulunuyorlar; Suud, böylece Mekke'ye giriyor. Burada tütün içmeyi yasaklıyor; ahaliyi sopayla namaza sevkediyor; fuhşu men ediyor. Caferî, Zeydî, İsnâ Aşeriye veya İmâmiye mezheblerine sülûk, küfür addediliyor. Böylece şiilik yasak edildiği gibi, tarikatlar ve tekkeler de kapatılıyor. Zeyni Dahlân oğlu bu izahat için "Bunlar göz boyamak içindi; aslında 600 seneden beri gelen müslümanları tekfir ederler, mallarını ve canlarını helal addederler; Peygambere hürmeti haram sayarlar, halkı yeniden imana dâvet eder ve bu dâvete uymadan evvel kâfir olduklarını itirafa mecbur eder-

lerdi." hükmünü veriyor. Mekke'yi alan Suûd, Cidde'ye doğru uzanarak burayı muhasara ediyor. 14 gün süren kuşatmada, mağlub oluyor ve çekiliyor. Mekke'de 400 adam bırakarak, çöle doğru kaçıyor. Şerif Galib'le, Cidde vâlisi Şerif Paşa onu takip ediyorlar ve Mekke'yi muhasara ediyorlar. Suud'un, 400 kadar muhafızının kaçıp gitmesi üzerine ve ancak kuşatmanın 25'inci günü, Mekke tekrar ele geçiriliyor. Yalnız Taif kalesi, müstahkem ve mahafızları da çok olduğu için, işgal edilemiyor. Vahhabîlerin bu taarruzu ve Mekke'yi ele geçirişleri, İstanbul'da feci bir tesir uyandırıyor. Nizam-ı Cedid'e muhalif olan ahali tabakalarında ricale karşı ciddi bir kin uyanıyor. Yeni düzen tarafdarlarının yanlış davranışları; içtimaî telâkkilere tamamen muhalif tasarruflara kalkışları yüzünden İstanbul'da bir karışıklık doğuyor. III. Selîm tahtından indiriliyor. Devletin dış ve iç gâilelerle meşgul olmasından istifade eden, Suud bin Abdülaziz, nâmerdçe ve hâince bir hareketle, Medîne'yi zaptediyor. Seyyidüşşühedâ diye anılan Hazreti Hamza'nın ve sair İslâm büyüklerinin türbelerini yıkıyor. Halkın ricası ve ümmetin nefretinden çekindiği için, Ravza-i Mutahhara'ya dokunmuyor. Yalnız, Peygamberin merkad-i mübarekindeki mücevherleri, incileri ve kıymetli eşyayı gasbederek memleketine gönderiyor. Hutbede, Halife-i Müslimîn olan Osmanlı Sultanının ismini okutmayacak kadar cür'et gösteriyor. Mısır'a giren Napoléon, oraya Halifenin emriyle geldiğini, ona isyana teşebbüs eden kölemenleri te'dib için gönderildiğini söylerken; Suûd isimli bedevî şeyhi, bunun aksini yapacak kadar hıyanet gösteriyor. Medîne'ye kadılar tayin ediyor; Osmanlı memurları kovuyor. Hattâ Sultanı, Vahhabîliğe dâvet için garip bir teklifname göndermeğe bile cür'et ediyor.

Suûd, İslâm ve müslümanları temsil eden ve onların rahat ve huzurunun yegâne teminatı olan Osmanlı devletine isyan etmekle, islâmî şuurdan ne derece yoksun olduğunu, mensubiyet iddia ettiği kendi dîninin düşmanlarına hizmet ettiğini açıkça gösteriyor. Bu vaziyet karşısında, Osmanlı camiasına dahil müslüman kitlelerde, Vahhabî denilen bed mezheblere karşı, ciddi bir hiddet uyanıyor. Devletin başındaki haricî ve dahîli gâileler, Hicaz buhranının izalesine Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın memur edilmesini icap ettiriyor. Mısır valisi, Hicaz'a, oğlu Tosun Paşa kumandasında bir ordu sevkediyor. Uzun bir muhasaradan sonra, Medîne, Vahhabîlerden kurtarılıyor (2 Ocak 1813/27 Zilkade 1228). Medîne'nin istirdadı, Kahire ve İstanbul'da, şenliklerle tes'id ediliyor. Kısa bir müddet içinde Hicaz, tamamen Vahhabîlerden temizleniyor. Haremeyn anahtarları da, an'ane mucibince, Sultana gönderiliyor. 1818/1233'de, Mısır valisinin oğlu İbrahim Paşa, Vahhabîlerin merkezi olan Der'iyye kalesini tamamen fethediyor. Vahhabî emiri Abdullah ibni Suûd ile dört oğlunu ve ümerasından bazılarını esir olarak İs-

tanbul'a gönderiyor. Bunların hepsi idam ediliyorlar ve isyanlarının cezalarını görüyorlar. Vahhabî emirinin sandığında, babasının Ravza-i Mutahhara'dan aşırdığı mücevherlerin bir kısmı da bulunuyor. Bu vak'a, Mısır valisine, Osmanlı camiasına dahil müslüman kavimler nezdinde, büyük bir prestij temin ediyor. Kendisi bir "İslâm kahramanı" addedilmeğe başlıyor. İşte bu sebeple, Ocağın ilgasından sonra başgösteren büyük karışıklıklarda, bu adam yegâne ümid olarak görünüyor. Halk telâkkisine zıt olan icraata karşı, pâdişahı doğru yola getirecek, etrafının yanlış ilkaatına mâni olacak bir kahraman addediliyor. Mehmed Ali gailesi ise, ayrı ve başka bir belâ olarak ortaya çıkıyor.

İndirilen bu darbeden sonra, Vahhabîleri, artık, bir asra yakın bir zaman, sükûnet içinde görüyoruz. Demek ki, darbe iyi vurulmuş; uzun bir zaman huzur ve sükûnun devamını temin edebilmiştir. Vahhabîlerin yeniden sahneye çıkışları, İngiliz emperyalizmi ile alâkadardır. Sultan Abdülhamid, İngiliz emperyalizmine karşı, bir hilâfet propagandası ve siyaseti gütmeğe başlamıştır. Bu siyaset, taarruzî değil, tedafüî ve tahaffuzî bir mahiyeti haizdir. Bu sırada Suûdîleri ve Vahhabîleri, İngiliz oyuncağı olarak görüyoruz. Sultanın Hilâfet siyasetine karşı, İngiltere, onu, kalbgâhından vurmak istemekte ve bunun için de Suûdîleri ve bazı Jön Türkleri kullanmaktadır. 1900 senelerinde, Arab yarımadasının Yemâme kıtasında, 2 emir mücadele etmektedir. Bunlardan biri, arkasını İngiltereye dayayan ve Riyad'ı merkez edinen Abdülaziz ibni Reşid'dir. Şammarlılar, Vahhabîleri mağlup etmişler ve Riyad'ı ele geçirmişlerdir. Bu sebeple Abdülaziz ibni Suûd ile oğlu Küveyt'e kaçıp, ora şeyhi Mübarek-el Sabah'a iltica etmişlerdir. Küveyt, sahilde bulunduğu için, Sabahîler, İngiliz himayesine güvenmektedirler. Yine İngiliz adamı olan Suûdîlere yataklık etmektedirler. Buna kızan Sultan Hamid, Bağdat'taki 6'ıncı Ordu Müşiri Fevzi Paşa'yı, bu şeyhliğin ilga ve işgali için Kuveyt'e yürütmüştür. Bunda, Sultanın İngiliz siyasetine karşı, İslâm dünyasında, bir prestij kazanmayı istemesinin, Bağdat hattının deniz muvasalasını temin etmeyi zaruri görüşünün de dahli vardır. Mesele, bir noktadan da, İngiliz - Alman rekaabetiyle ve beynelmilel kuvvet muvazenesi politikasiyle alâkalıdır. Zaten Londra ipinde oynayan Mübarek es-Sabah derhal İngiliz himayesini istemiştir. Bunun üzerine Sultan Hamîd, işi müzakereye dökmüştür.

Bâbıâlinin, hal-i hâzırı, yani statu-quo'yu muhafaza teklifi kabul edilerek, İngiltere hükûmeti Küveyt'i himayeden vazgeçmiştir. Böylece, Basra körfezi etrafında ve Akabe civarındaki İngiliz - Türk çekişmelerinden biri neticelenmeden, olduğu gibi kalmıştır. Sultan Hamîd, tam bir muvaffakıyet kazanamamışsa da, kuvvetini göstermiştir. 1908/1324 senesinde, Türk - İngiliz çekişmesinin yeni bir meyve verdiğini, haricî politikadaki üstadlığıyla ta-

nınan Sultan Hamîd'in Londra hükûmetince, hem Rumeli'den, hem de Arabistan yarımadasının şarkından sıkıştırıldığını görüyoruz. Bu sıkıştırma, Türkiye'yi, meşrutiyet denilen ve halkımızca, meş'umiyet addedilen bir karışıklığa sürüklemiştir. Aynı sıralarda da Suûdîler, eski merkezleri olan Riyad'ı yeniden istirdat etmişler ve meş'um hareketlerine başlamışlardır. Sultanın adamı olan Şammar emiri İbnürreşid, maktul düşmüş; Necid, yeniden Suudî hegemonyasına girmiştir. İtalyanlarla yaptığımız Trablusgarb harbi ve arkasından gelen Balkan muharebeleri neticesinde Türkiye zayıflamış ve bunu fırsat bilen Suûdîler, hâkimiyet dairelerini genişletmişlerdir. 1916/1335'de, yine İngiliz icraatı ile, metbuu olan Devlet-i Osmaniye'ye isyan eden Şerif Hüseyin'in, 8 sene kadar türlü gailelerle Hicaz'da hâkimiyet sürdüğünü görüyoruz. Fakat 1924/1343 senesinde Hâşimî sülâlesinin taleblerinden bıkan; Irak, Ürdün ve bilhassa Hicaz gibi ehemmiyetli bir mıntıkada hâkim olmalarını doğru görmeyen İngiliz siyasetinin tasvibiyle hareket eden Vahhabîlerin, Mekke ve Medîne'ye karşı harekete geçtiklerini müşahede ediyoruz. Böylece, tefrika çıkarmayı gaye edinen, tâbileri olan kavimleri, türlü ayrılıklarla bölüp, idare eden İngilizler, İslâmın iki mukaddes beldesini Vahhabîliğin nüfuzuna teslim ediyorlar. İngiliz politikasının, bundaki maksadı açıktır. İslâm dünyasında çok ehemmiyetli bir mevkii olan Mekke ve Medîne, hac farizasının ifası için her sene, bütün müslüman câmiasından gelen mü'minlerin toplandığı bir yerdir. Hac, hali vakti yerinde olanların, yani az çok zengin müslümanların yerine getirmekle mükellef bulunduğu bir farizadır. Böyle bir toplantı yerinin, sert ve müfrit bir mezhebe sâlik olanların elinde bulunması, İngilizlerin İslâm dünyasındaki hâkimiyetlerini, asgarî mânasiyle, tehlikesiz kılar. İşte Londra hükûmetinin, Mekke ve Medîne'yi Vahhabî nüfuzuna tevdi edişinin hikmeti budur. Fakat bütün bu dolaplara rağmen, İngiltere hükûmeti, müslüman müstemlekelerini muhafaza edememiştir. Hepsini yavaş yavaş terketme yolundadır. Devlet-i metbuasına hiyanet eden Hâşimîlerin âkıbeti ise malumdur. Vahhabî ve Suûdîlerin âkıbeti de başka türlü olmayacaktır.

İşte bugünkü Suûdî devleti bu mücadelelerin ve hâdiselerin bir neticesi ve meyvasıdır. Bugünkü Suûdî Arabistan 1,5 milyon kilometre murabba bir araziye sahip, 11 milyon nüfuslu bir devlettir. Başlıca zenginliği petroldür ve dünyanın en büyük petrol istihsalini yapan ülkelerinden biridir. Ne gariptir ki, dünyanın en fazla petrol üreten devletlerinin hemen hepsi, 60 sene evvel birer Osmanlı eyaleti idi ve bize bağlıydılar. Onların bir devlet oluşunda, başlarına gelen felâketlerde, bu kara yağın tesirini unutmamak gereklidir. Suudî Arabistan'ın bugünkü siyasî rejimi, krallıktır ve bu da mezhebî bir telâkkiye istinat etmektedir. Arabistan'da ufak şeyhlikler ve can çekişen Ürdün haric, başka bir krallık kalmamıştır. İslâm dünyasında İran, Suûdî Ara-

bistan, Ürdün ve Fas'dan başka kraliyet bulunmamaktadır. Şunu söyleyelim ki, bunların sarsılması temenni edilemez. Çünkü, yerlerine, akıldan ve tecrübeden mahrum, birkaç şaşkın mülâzımdan başka kimse gelmeyecektir. Bugün islâm dünyası, çok köklü bir siyasî buhranın içindedir. Bu siyasî buhran, sâri bir hastalık gibi her tarafı sarmıştır. Bu şaşkınlıktan, istikbal için bir ümid beklemek abestir. Bu dünyada, birleştirici, fikir ve iman hareketleri de pek görülmemekte veya çok tesirsiz kalmaktadır. Halbuki bu âlemin kaderi, iktisadî, fikrî ve siyasî bir camia vücuda getirmededir.

VAHHABÎLİĞİN ESASLARI, FÂRİK VASIFLARI VE BİR KAÇ MÜLÂHAZA

Bu tarihî ve siyasî bakıştan sonra, Vahhabîliğin akide ve inançlarına bir nazar atfetmekte fayda vardır. Vahhabîlik, kendisini selefî addettiği halde, çok yerde ondan ayrılmıştır. Selef, çok yerde aklın da, naklin de delil olduğunu kabul etmiştir. Ahmed b. Hanbel, akıl zayıftır, güvenilemez demiş; İbni Teymiyye ise akıl naklin karşısına çıkarılamaz, nakil akla muvafıktır ve hattâ ondan kuvvetlidir kanaatini serdetmiştir. Selefe göre, müteşabih olan âyetler, mânalandırılamaz; orda durulur. İmam-ı Hanbel'e göre, lafzın zahirine göre mânalandırılır. İbni Teymiye'ye göre, mânalandırılır; fakat, mânanın medlûlüne tatbikinde durulur. Yine selefin bir kısmına göre, amel, imanda dahil değildir. Bir kısmına göre, dahildir. İmam-ı Hanbel ve İbni Teymiye ve İbni Kayyım, bu mevzuda tevhid meselesini de ileri sürerek, ibadetlerin Allah için yapılmasını ileri sürmüşler ve vesile ittihazını, istimdad ve istiğaseyi şirk addetmişlerdir. Fakat onların söyledikleri şirk, şirk-i asgar'dır; şirk-i ekber değildir. Abdülvahhab ise, burda da feci bir taassub cihetini ihtiyar etmiş; mensubiyet iddia ettiği imamlarına da muhalefet etmiştir. O, akıl ve nakil meseleleriyle aslâ meşgul olmamış; aklı bir kenara atmıştır. İbni Teymiye'nin, tevhid meselesini ele almış; buna bid'atları ve tevessülü terk esasını ilâve etmiştir. Ona göre, peygamber devrinde olmayan her şey bid'at ve dalâlettir. Şu vaziyete göre, kendi bağlı bulunduğu İmam-ı Hanbel ve Teymiye de, birer din felsefesi yaptıkları için dalâlettedirler demektir. Kendisinin ortaya attığı akide için de, kendi telâkkisine göre, aynı şeyi söylemek ve onu hem dal, hem mudil, hem de en büyük bid'atçı addetmek icap edecek demektir. Tabiî o, bunları düşünecek bir fikrî ceyadetten uzaktır. Onun bu telâkkisine göre, İslâmda vücuda gelmiş bütün medeniyet âsârını da bid'at olarak görmek ve reddetmek lâzımdır ki, böyle bir zihniyetin yaşamasına ve hayatta kalmasına imkân yoktur. Bu izahata göre, Abdülvahhab, her yerde, taassub, hattâ dalâlet yolunu tutmuş demektir.

Onun mezhebinin başlıca fârik vasıflarını şöyle hülâsa etmek mümkün-

dür: Aklın delil olması mevzubahis değildir. Kitab, delil-i kat'idir. *Kütüb-i Sitte*'de olan ehadis, ancak rivayeten sâbit olursa delildir. Onun, ilm-i dirayet'e göre tedkiki bahis mevzuu değildir. Şi'a'nın, tasavvuf ehlinin, mütekellimînin istinat ettiği hadisler ise mutlak surette mevzu'dur. Müteşabih âyetler delildir. Bunların zahiri muraddır. Ona göre mânalandırılır. Onları te'vil ve tefsir küfürdür. Amel, imanda dahildir. Tevhidden maksad, tevhid-i amelîdir. Tevhidde kelime-i şehadet kâfi değildir. Herhangi bir şeyi veli, vesile ve mürşid ittihaz etmek küfürdür. Allahın sıfatları, hakiki sıfatlardır. Tevessül, küfür ve şirktir. Meleklerden, peygamberlerden ve ervahdan istimdad küfürdür. Peygamberlerden şefaat umulamaz. Peygamberin ve Kur'an'ın tebliğinden ayrı olarak, dîne giren şeyler bid'attır. Kabirler üzerine kubbe yapmak, adak adamak küfürdür; ziyaret dalâlettir. Ameldeki dört mezhebe cevaz vardır; lâkin itikaddaki mezhebler memnudur. Tarikatlara sülûk ise küfürdür.

Esaslardaki bu ayrılıklardan başka, furuatta da bazı ayrılıklar ve farklılıklar vardır. Bunları da şöyle hülâsa etmek mümkündür : Vakıf müessesesi bâtıldır. Bu telâkkiye göre Vahhabîler, girdikleri İslâm beldelerindeki bilhassa Mekke ve Medîne'deki, azim Osmanlı evkafını dağıtmışlar ve yağmalamışlardır. Fakat son zamanlarda, bu sert hükümden biraz döndükleri söylenmektedir. Namazın cemaatle kılınması farzdır ve her fert beş vakit camie gelmeğe mecburdur. Sigara ve nargile içenlere, sarhoşluk için olduğu gibi, 40 değnek vurulur. Şimdi, bu husustaki tatbikat da gevşemiştir. Tevhid-i amelî akidesine riayet etmeyenlerin kestikleri yenmez ve bu gibiler müşrik addolunup, üzerlerine harb ilân olunur. Tabiî şimdi bunu da yapacak vaziyette değildirler. Kader, kıyamet, kelâmullah hakkındaki sorular bid'attır. Namazlardan sonra tesbih çekmek, Allahın farzetmediği ve peygamberin kılmadığı namazlar ihdas etmek, din vaz'etmek kadar günahtır. Minare yapmak, el öpmek, boyun kesmek, bid'attır. Allah'tan başka bir şeyi, bir mezarı, bir şeyhi, hattâ peygamberi, vesile ittihaz etmek şirktir. Peygamberden, istiane ve şefaaat istenemez. Türbelere mum yakmak, kabirlere kubbe yapmak, evliyaya nezretmek, hamayil takınmak, mıska taşımak, vefk ve azaim yapmak, Allah'tan başkasının, insan üzerindeki tesirini kabul etmektir ve tamamen şirktir. Bir ağacı, bir taşı mukaddes tanımak, (ya pir, ya imam, yâ Ali yetiş) gibi sözler, Allaha şerik koşmak demektir. Bazı şeylerden teşe'üm etmek, sihir yapmak, Allahtan başka bir şeyin kudretine kail olmak demektir ve şirktir. Hırka-i şerif ve lihye-i saadet ziyaretleri de aynı hükme tâbidir. Peygambere salâvat getirilebilir; ancak (seyyidünâ ve mevlânâ) dememek şartiyle. Delail-i Hayrât okumak memnudur; zira, bu, peygambere ibadet mahiyetindedir. Riya için namaz kılmak ve sofuluk yapmak da hafî şirktir. Çünkü, Allah'tan başkasına gösteriş yapılmaktadır. Necef'i ziyaret etmek, Kerbelâ toprağına

secde etmek, Mehdi'ye inanmak, Hızır ve İlyas'ın sağ olduğunu söylemek, şeyhlere râbıta yapmak, gavsa, kutublara, abdalların varlığına, üçlere; yedilere; kırklara inanmak; ölülerin, diriler üzerinde tasarrufunu kabul etmek demektir ve şirktir. Abdulvahhab'a göre tasavvuf bir bid'attır. Tarikat, mürşidin kendisini vesile ittihaz ettirmesi demektir. Peygamber, her türlü dînî tebligâtı yapmıştır. Binaenaleyh, Ebubekir Sıddak'a ayrı bir zikir usulü, Hazreti Ali'ye hususî sırlar tevdi etmesi, ona iftiradır. "Dininizi ikmal ettim" yollu nassa da muhaliftir. Mutasavvıfenin, mükaşefe usulü ise asılsızdır. Bu sebeple tasavvuf müntesiblerini ve tarikatçıları, memleketlerinden çıkarmışlardır. Onlara göre tarikatçıların en sapık olanları rabıtayı kabul edenlerdir. Rabıta, açıkça şirktir. Rufaî burhanları, kendilerinde tasarruf iddiasını ifade ettiği için şirktir. Ticanîlerin, âlem-i menamda peygamberden emir aldıklarını iddia etmeleri, ölünün tasarrufuna kail olmaktır. Kâdirîlerin, Bedevîlerin, şeyhlerine secde etmeleri, mecus rakıslarını ihya etmeleri, diğer tariklerin Hazreti Ali ve evladlarını mâsum kabul etmeleri, şirktir.

Görülüyor ki, ortada, şirk addedilmeyen ve tenkid edilmeyen bir dinî hareket kalmamaktadır. Abdülvahhab, Der'iyye mescidinde, cuma hutbelerinde, her zaman (Peygambere tevessül eden kâfir olur) dermiş. Kendisine sonradan bir reddiye yazan kardeşi Şeyh Süleyman, bir gün ona "Erkân-ı islâm kaçtır?" diye sormuş. O da "beştir" demiş. İbni Zeyni Dahlân'ın yazdığına göre, Şeyh Süleyman "Sen bunlara bir altıncısını daha ilâve ediyorsun; sana tâbi olmayı erkân-ı dinden sayıyorsun." demiştir. Yine aynı müellife göre, birisi de onu, "İslâmın şartını müslümanları tekfir etmeğe getiriyorsun." diye tenkid etmiştir. Kardeşi Süleyman, onun şerrinden kurtulmak için memleketini terketmiştir. Bununla beraber Vahhabîlik, bazı inkişaflar göstermiştir. Hindistan'da bazı kimseler arasında yayılmış; Mısır'da Mehmed Abdüh'ün talebesi Reşid Rıza, *El-Menar* mecmuasiyle Vahhabî müdafisi kesilmiştir. Bu adam, Aliye Divan-ı Harbinde, kendi metbuu olan Osmanlı devletine ihanet ve İngilizleri terviç ettiği için, idama mahkûm olmuş bir kimsedir. Abdüh'ün şakirdinin ve en büyük bir Vahhabî müdafiinin mahiyeti de budur. Ahmed İbni Zeyni Dahlân, Abdulvahhab'ı ilmen tenkid edenlerin başında yer almaktadır. Ona göre, "Abdülvahhab, nübüvvet iddiasında idi; fakat bunu izhar edemedi. Daima Müseyleme gibi yalancı peygamberlerin, vakıalarını okurdu. Kendi tebliğatına (dîn-i cedid) adını verirdi. Bütün mezheblere ta'n eder; Kur'an'ı arzusuna göre te'vil eder ve hadislerden istediğini kabul, istediğini reddederdi. İcma ve kıyası kabul etmezdi. Vahhabîlerin Hanbelîyiz demeleri, bir perdeden ibarettir". Cevdet Paşa ise, tarihinde, Vahhabîlik ve vücut verdikleri isyanın seyri hakkında pek uzun malumat vermektedir. Kıymetli müellif, tarihinin 6'ncı cildinde, Abdülvahhab'ın akidele-

rini şöyle hülâsa etmektedir: "Merkumun ihdas eylediği mezhebde meslûk ve mâlûm olan bir çok akaid-i fâsidenin esası üç mesele olup, evvelkisi budur ki, Vahhabîler, amel, imandan cüz'dür deyip; meselâ bir vakit namazı ve bir sene zekâtı tekâsülen terkeden kâfir olarak demi heder ve malı helâldir deyü itikad ederler. İkincisi budur ki, ervah-ı enbiya ve evliyadan istia'ne etmek gibi, istimdad ve istişfa' veçhile Cenab-ı Hakk'dan gayriye dua eylemek şirktir derler. Üçüncü mesele, türbeler bina ve üzerlerine kubbeler inşa ile içlerinde kandil yakmak ve onlara sadaka ve nezirler arzetmek, mugayir-i diyanet-i islâmiye idüğü dâvasından ibarettir. Bu akaid-i fâsideyi isbat için İbni Abdülvahhab'ın ve bazı etbaının sonradan bazı telifatı meydana çıkmış ve onları cerh ve red için dahi müstakillen risaleler yapılmıştır. Elhasıl Vahhabîler, gerek Zeydîye mezhebinden bulunan şürefaya ve gerek ehl-i sünnet ve cemaatten olan âmme-i ehl-i islâma kâfir ve müşrik nazariyle bakarak bunca müslimînin demleri heder ve malları kendilerine helâl olmak itikadında bulunup, yağmagerân-ı urbanın, meşrebine dahi bu akaid-i bâtıla mülâyim ve muvafık gelmekle, bu mezheb-i mezkûr, Ceziret-ül Arab'da kemâl-i sür'atle münteşir oldu". Müellifin bu görüşü, siyasî ve içtimaî vukuata tamamen mutabık görünmektedir. Aynı muharrir, onun, bazı ashab-ı kiramı da tahtieye yeltendiğini, bunun fâhiş bir bid'at ve dalâlet olduğunu yazmakta, Müseyleme üzerine giden sahâbe şühedasının kabirlerini düzeltmeğe kalktığını, böylece yalancı peygambere halef olduğunu söylemektedir. "Onun müçtehid-i mutlaklık dâvasiyle ortaya çıktığını, her şeyi bid'at saydığını" ifade ederek, "Halbuki bid'at-ı seyyie ile bid'at-ı haseneyi fark ve temyiz etmek lâzımdır. Sonradan zuhur etme nice şeyler vardır ki, hasenattan maduddur ve insan medeniyüt-tab olduğu cihetle, bir raddede durmayıp, fünun ve saniay-i muhteri'e hasebiyle âlem-i terakkide kat-ı mesafe edegeldiğinden, şeyh Necdî'nin bu revişi, tabiata karşı bir hareket idi." demektedir. Suud'un maksadına işaret ederek "Bu mezheb-i cedid sayesinde bir Ceziret-ül Arab hükümdarlığı teşkil etmek sevdasına düşmüş idi; fakat Devlet-i Aliyyenin satvet-i kâhiresinden havf ettiği cihetle, mamurelere taarruzdan içtinap ederdi." kanaatini ileri sürmektedir. Vahhabî hareketlerinin Napolyon'un ve İngiltere'nin nazarı dikkatini çektiğini ve onlarla temas yollarına başvurduklarını da yazmaktadır. Bütün bu mesrudat, Vahhabî hareketinin mahiyetini ve hakiki veçhesini ortaya koyacak vasıftadır zan ederiz.

UFAK BİR MÜTALÂA

Vahhabî mezhebi, dinde akla yer vermemek, tevhid akidesini "amelî tevhid" diye alıp, müslümanları tekfir etmek, hattâ işi müşriklik isnadına ka-

dar kaydırmak, yalnız burda da kalmayıp, müslümana kılınç çekmek, can ve mallarını helâl görmek, Halifeye isyan etmek, İslâm dünyasına feci bir fitne sokmak, bütün medeniyet âsârını ifnaya kalkışmak gibi feci sapkınlıklarla mâlûl bir dalalet yolu olarak çıkmış görünmektedir.

İslâmın tevhid akidesi, hıristiyanların ekanim-i selâsesine, mecusilerin iki mebdeine, Yahudilerin kendilerine has kavmî ilâh görüşlerine karşıdır. Tevhid'in hakiki mânası, kelime-i şehadet ve vahdaniyet akidesidir. Bunun üzerinde imamlar ve ümmet beyninde tam bir ittifak vardır. Tevhidi 'amelî tevhid'dir deyip, kendine göre tefsir etmek, cumhura muhalefettir. Hele, Allah'ın birliğini ve vahdaniyetini, peygamberin nübüvvetini tasdik ve ikrar edene, kâfir ve müşrik demek, dalalet-i uzma'dır. Sünnet ve Hazreti Muhammed'in yoluna, yani İslâmiyete muhalefettir. Peygamber "Ben Allahın vahdaniyetini tasdik edenlere silâh çekmemeğe memurum." buyurmuştur. Bu hadis, herkesin ittifak ettiği, yani müttefikünaleyh bir hadistir. Şeyh Necdî, bu nassa da muhalefet etmiştir. Mensubiyet iddia ettiği İmam Ahmed b. Hanbel'in fetvasına göre ise "cahiliyet ölümü" üzere gitmiş demektir.

Dinde akla yer vermemek, başta Kur'an-ı Kerim'in sarahatine, İslâmın esasına ve ruhuna, Peygamberin sünnetine muhalefet demektir. Çünkü, Kur'an-ı Kerim'de, beyyine âyeti nâmiyle meşhur âyette "Ölecek olan, delile dayanarak ölsün, yaşayan delile dayanarak yaşasın." denmiştir. Ayrıca "Tefekkür edin, nazar edin, düşünün." mealinde bir çok âyetler vardır. "Aklı olmayanın dini de yoktur." mealindeki hadis mükellefiyetin birinci şartı olarak, aklı almaktadır. Bu hususta, cumhurun ittifakı vardır. Bunları reddetmek, mahz-ı dalalettir.

Vahhaboğlunun tarikat ve tasavvuf erbabını müşrik addetmesi ise feci bir dalalettir. İslâmda tasavvuf, kitleye bir iman vecdi vermiştir. Bunun teşkilâtlanmış şekli olan tarikatler ise, tam bir mektep ve halk terbiyesini temin eden müesseseler olarak çalışmıştır. Bunlar, milleti, bir iman, âdâb, an'ane, edeb ve ahlâk nizamı ve hayatı etrafında toplamışlar; cemiyette, mealî fikirlerin; kültür ve san'atın takdir edildiği bir muhit ve hattâ bir cemaat-ı fâzılâ teşkil etmişlerdir. Tarikat mensubîninden, pek çok füzelâ, ülemâ, şair, sanatkâr, hattat ve bestekâr yetişmiştir. Meselâ; Osmanlı medeniyetinin en büyük sanat dâhîleri ve şuarâsı, bu tarikat mektepleri ve tasavvuf ekollerinden çıkmıştır. Bunları, medeniyet düşmanı bir bedevî zihniyetiyle görmek, hata da değil, dalâlettir.

Eğer Vahhaboğlu silâhlı bir isyana yönelmese, telkin ve ikna yolundan öte gitmese, Osmanlı idaresi, âsayişi ihlâl etmemek şartiyle ona bir şey demezdi. Nitekim Kadızadelilere de, telkin yolunda kaldıkça dokunulmamış;

ancak şûriş ve karışıklık ihdasına kalkışınca mâni olunmuştur. İmam-ı Birgivî'nin telkinatına ise bir şey denilmemiş; kendisi, zühd ve takvaya sahip bir zat olarak tanınmıştır. Fakat Şeyh Necdî, böyle yapmamış; feci bir dalalet ve ifrat mezhebinin mümessili olmuş; islâmları müşrik addedip silâh çekmiş; İslâm vahdetine ve hilâfete isyan etmiştir. İslâma soktuğu tefrika nisbetinde de, İslâmın, Osmanlının ve Türkün düşmanı olanlarca takdir edilmiştir. Bu bedevî bağiliği ve eşkıyalığı, İslâmın en büyük mümessili olan Türklere düşmanlıktan dolayı, "dînî bir reform" olarak görülmüş; "büyük medeniyete sahip olan Arabların, şedid, zalim ve gayri medenî olan Türklere isyanı" diye tebcil edilmiştir. İslâm medeniyetinin ve İslâmın en büyük mümessili olan Osmanlılara karşı, bedevî Arabın hayat-ı tabiîyesinin bir neticesi ve hastalığı olarak ortaya çıkan bu hareket, yabancılardan teşvik ve yardım görmüştür. Ancak bu sebeple, bir oyuncak devlete sahip olabilmiştir. Vahhabîliğin ilk devresi, tam bir İslâm medeniyeti düşmanlığı olarak seyretmiştir. Bin senenin mahsulü olan, vakiflar, kubbeli binalar, türbeler; yıkılmağa başlanmış; Arabistan'ın mamur beldeleri, hal-i bedeviyete ircaa gayret edilmiştir. Bin senelik sanat eserleri, maarif müesseseleri, insanların istifadesi için yapılmış vakıflar yağmalanmıştır. Bunu medeniyet namına takdir eden bir Avrupalının, mâ nahnü fîh'ını, yani, içinde yatan Türk düşmanlığının ne olduğunu lütfen düşününüz! Bu Avrupalı, bir hayvan kadar vahşi ve hunhar Balkan kavimlerini bize karşı yükseltirken de aynı duyguyla hareket etmiştir. Osmanlı idaresinde mes'ud yaşayan kavimlerin bugünkü vaziyeti, bu idarenin, o kavimler için, nasıl bir nimet olduğunu gösterecek kadar beliğdir. Avrupalı kendi âdi ve yüz kızartıcı vahşetine, ahlâksızlığına bakmaz; geri ülkelere medeniyet götürüyorum iddiasiyle oraları sömürür; bizim en insanî davranışlarımıza ise, zulûm namını verir. İşte Vahhabîlik hakkındaki garblı görüşünün ve medihlerinin altında da bu Türk düşmanlığı yatmaktadır.

Kanaatimize göre, Vahhabîliğe dinî bir mezheb olarak bakmak abestir. Onu, çöl bedevîsinin tabiî bir davranışı olarak görmek, medenî ve şehrî müslümanlık için gayri tabiî bir maraz olarak mütalâa etmek lâzımdır. Nitekim bir devlet olarak zuhur edince, eski ifratından çok şey kaybetmiş ve itidale doğru bir seyir takip etmiştir. Bugünkü Suûdî idarecileri, eski mezheb mensuplarına göre, şirk ve küfür deryasında yüzen adamlar hüviyetindedir. Bir devlete malik bulunmalarına ve zengin petrol varidatına rağmen, bu mezhebin devam edemiyeceğini söylemek, her halde kehanet sayılmamalıdır. Ya Hanbelîye'nin itidaline bürünecek, yahut mahvolup gidecektir.

EK: 6

SUNUSÎLİK

Sunusîye tarikatı ittihad-ı İslâm gayesinin mürevvici olarak ortaya çıkmış şuurlu, tertipli bir hareket olarak görülmektedir. Bu gaye, 19'uncu asır İslâm dünyasında üç tarzda görülmektedir: 1) Bir takım mütefekkirlerin bu yoldaki tesirkâr olan ve nüfuz-ı nazara dayanan propagandaları mahiyetinde; 2) Eskiden beri gelen tarikat teşkilâtına ve müessesesine dayanılarak vücut verilen yeni hamleler şeklinde; 3) Bütün bunların bağlı bulunması icap eden ve siyasî, fiilî kuvvete istinat eden Hilâfet makamı sayesinde. Bunlardan birincisine Şeyh Cemaleddin'in bu gayeye müteveccih olan siyasî vaaz ve propagandasını, ikincisine Sunusîye ve sair İslâm tarikatlarını, üçüncüsüne Abdülhamîd Han'ın İngiliz ve garb emperyalizmine karşı anti kolonyalizm tarzında tecelli eden ve derin tesirler vücuda getiren Hilafet siyasetini misal olarak gösterebiliriz.

Sunusî tarikati İslâm kardeşliğine dayanıyor, "İnnemel mu'mine ihvetûn =Bütün mü'minler kardeştir" mealindeki âyeti kendine düsturulamel ittihaz ediyor; tebliğ-i Muhammediyeyi Afrika vahşi kabaili arasında neşrediyordu. Bu tarikatın müessisi Seyid Mehmed Sunusî takriben 1800 tarihinde Cezayir'in Müstaganem şehrinde doğmuş; genç yaşında ilim ve takvaya büyük bir meyil göstermiş; Fas medreselerinde tahsilden sonra, Şimalî Afrika'da büyük bir seyahat yaparak, haç farizasını da ifa etmiş; 1843 'de memleketine avdetle ilk zaviyesi olan "Zaviye-i Beyzâ"yı, Derne dağlarında tesis etmişdir. Bundan sonra zaviyesini, vahşi kabailin müslümanlaştırılmasını daha iyi temin edecek olan, cenup taraflarına kaydırarak, Carabub vahasını merkez yapıp, 1850 yılına kadar, büyük ve ulvî vazifesine devam etti. Bu tarihteki vefatında Şazelîye şuabatından kabul edilen Sunusîlik, içtimaî, iktisadî ve

siyasî bir teşekkül olarak Şimalî Afrikada büyük bir manevî nüfuza sahip bulunuyordu. Onun başladığı mukaddes işini vefatından sonra oğlu Mehdî ilerletti. Sunusîyenin bânisi olan zatın iki çocuğu vardı ve bunlardan Mehdi küçüğü idi. Bir gün şeyh kendisine halef olacak oğlunu tâyin için ikisinin de birer hurma ağacına çıkmalarını söyledi. Çocuklar ağaca çıkınca da onlara Allah ve Peygamber nâmına oradan kendilerini atmaları emrini verdi. Mehdi tereddütsüz kendini ağaçtan attı; diğeri ise atmamıştı. Zemine düşen Mehdi'ye hiç bir şey olmadı. Bu suretle bu çocuk "Nefsini irade-i ilahiyeye teslimden korkmayan" bir kimse olarak babası tarafından halef tâyin edildi. Bu hâdise, bu zatın sonradan takip ettiği siyasetin hem makul, hem de gayrimakul taraflarını gayet iyi tebellür ettirir. Bu zat pederine bihakkın vâris olup , teennî ile müdebbirâne İslâm gayesine hizmet etti ise de, bazı hususlarda mağrur ve mütekebbir bir davranışa sapmıştır. Afrika'da garb emperyalizmine muhalefet cereyanı olan Mehdi hareketini himaye, bunu itidale ve sekinete davet etmediği gibi, onun için "Benim bu Dungalalı fakir ile ne mûnasebetim var? Eğer istersem ben de bir Mehdi değil miyim?" demiş; o zaman İslâm dünyasının en büyük devleti olan, bütün müslüman âleminin mânevî bağlılık merkezi bulunan Türkiye hakkında da, icap eden basireti gösterememiş; Avrupa ahvalini ve siyasetini gayet vâkıfâne bilen Abdülhamîd Han'ın kendisine yardım tekliflerini, taazzumdan başka bir şeyi atfedemiyeceğimiz tarzda reddetmişti. Sultan Hamîd ona hediyeler göndererek Avrupa'nın, bilhassa İtalya ve Fransa'nın şimalî Afrika'daki emellerini anlatmış; buna karşı zâbitan, asker ve esliha göndererek modern harb usullerini mensuplarına öğretmeye, böylece garbın vâkî olacak tecavüzlerine karşı koyabilmesini temine çalışmış ise de Şeyh, bunu gûya "O bir halife ise ben de bir halifeyim." gibi vâhî, vukuata uymayan nâbecâ bir tekebbürle reddetmişti.

Afrika meselelerini gayet iyi bilen, buranın İslâmlaşması için büyük gayret sarfeden Sultan Hamîd beş sene ilerisini göremeyen bu zatın reddine rağmen, yine ısrar etmiş; fakat şeyh razı olmamış; nihayet büyük hâkanın, dedikleri çıkınca haib ve hasir, üzüntü ve kederle dar-ı bekaya rihlet etmişti. Halefleri, Türklerin İslâm dünyasındaki büyük rollerini bihakkın idrak ederek, Türklere yapılmış tecavüzün İslâma yapılmış tecavüz; Türklerin kazandığı zaferin İslâmın kazandığı zafer olduğunu tamamen derkederek doğru yola girmişlerse de, daha evvel tedbir alınmadığı ve Türkiye'de de büyük siyasî ve manevî nüfuzun mümessili olan hâkan hal' edildiği için, 1911'de İtalyanların çıkarma yapmasına mâni olunamamıştır. Gerçi Enver ve bazı zâbitan İtalyanlarla ufak müsademeler yapmışlar; Osmanlı şehzadesi Osman Fuad da 1921'e kadar, burada mukavemet hareketinin başında bulunmuşlarsa da, o tarihlerde Türkiye'nin mağlup ve münhezim oluşu, Şehzadenin dönme-

sini âmir emrin vürûdunu intaç eylemiş ve buraları, garbın taht-ı esaretine giriftar olmuştur.

Sunusî reislerinin bundan sonra, Türkiye'ye olan merbutiyetleri fazlalaşıp, millî mücadele sırasında manevî bir destek olarak Şeyh Ahmed El-Sunusî Anadolu'ya gelmiş, Sivas'ta bir İslâm kongresi toplanmış; Pâdişaha kılınç kuşatmış, Anadolu'da millî mücadele için vaazlar vermiş; sonra memleketine avdet etmişti. II. dünya harbinde İtalyanların mağlubiyeti neticesinde Libya yavaş yavaş istiklâlini kazanmış; nihayet 1952'de tam müstakil olmuştur. Bu günkü [1973'teki] devlet başkanı Şeyh İdris El-Sunusî ayni ailenin bir ferdi olup, Libya da, bu mücadelelerin bir mahsulüdür ve Türkiye ile çok kardeşçe münasebetlere sahiptir. İki devletten biridir. Bunlardan diğeri de Suudî Arabistan'dır.

Diğer İslâm tarikatlarıyla birlikte Sunusîlerin İslâmı neşir ve tâmim hususundaki gayretleri de büyük olmuştur. Bundan 70 sene evvel Threfall namında bir İngiliz "Muhammedîlik Afrika içlerinde şâyân-ı hayret bir tarzda yayılıyor; oradaki putperestliği ortadan kaldırıyor. Afrikada İslâmın genişlemesine karşı hıristiyanlık propagandası bir hayal, bir masaldır." diyordu. Yine bir Fransız protestan misyoneri aynı tarihlerde aynen şöyle diyordu: "İslâmiyetin inkişafının, bazan yavaşlamakla beraber, Afrika'nın kalbgâhına yürüdüğüne şahit oluyoruz. Rastladığı bütün manialara rağmen bu din, azminin ve gayesinin yolunu takip ediyor ve hiç bir şeyden korkmuyor. İslâmiyet, hatta en ciddi rakibi olan hiristiyanlığı bile, kin ve nefretten tamamen uzak bir nazarla görüyor; çünkü muzafferiyetinden o derece emin bulunuyor. Hiristiyanlar Afrikanın fethi hayali ile meşgûl iken, müslümanlar bu işi yapıyorlar."

Thomson isminde bir İngilizin kanaatleri de buna yaklaşmaktadır: "Sudan'ın cenup hududuna yaklaştığı zaman, yerlilerin zahirî görünüşünde gittikçe artan salâh alâmetleri görmeğe başladım. Yamyamlık kaybolmuş; putlara tapmak da onu takip etmiş, içki ticareti de düşmüştü. Diğer taraftan elbiseler vücudu örtecek kadar uzamış ve âdaba muvafık şekiller almış; temizlik bir kaide haline gelmişti. Buralar halkının görünüşü daha vekarlı hale dönmüş; yeni ve yüksek bir ahlâk telâkkisini gösterir bir şekil almıştı. Her şey üstün bir zihniyetin kazanıldığını gösteriyordu. Öyle bir zihniyet ki zenci halk üzerinde derin bir şekilde hükmünü icra etmekte ve zenciyi yeni bir adam haline sokmaktadır. Bu zihniyetin İslâmiyet olduğunu söylersem belki hayrette kalırsınız. Evet İslâm buradaki iptidaî halkı hemen değiştirmiş ve medeniyete ulaştırmıştır."

Westerman namında diğer İngiliz de aynen şöyle demektedir: "Afrika

sekenesi, tüccarlar ve memurlar nazarında İslâmiyete dahil olmakla büyük bir itibar kazanacaklarını görürler. Müslüman olan bir zenci hemen İslâm kardeşliğinin imtiyazlarına dahil olur ve hahişle kucaklanır. Ne kadar kemter, ne kadar hakaretâmiz bir vaziyette bulunursa bulunsun mecusî bir zenci Peygamberin tebligâtını kabule arzu gösterdiği gibi, hemen onların cemaatine, diğerlerine müsavî bir derecede kabul edilir ve İslâm kardeşliğine olan bu kabul, dindar mürşidler tarafından büyük bir arzu ile vukubulur." İslâmiyeti kabul, zenciler için yüksek bir medeniyete çıkmanın ve içtimaî mevkilerinin, birden ıslah edilmesinin alâmeti olarak görülmelidir". İşte Afrikada'ki İslâmî terakki, böylece, tarikatların irşatları, tüccarların telkinleri, her müslümanın bir misyoner gibi çalışması sayesinde gelişmektedir. Bugün [1970'lerde] Afrikada yaşayan 250 milyon insanın 150 milyonu müslümandır. Süleyman Nazif senelerce evvel Afrika için "Müslüman dünyasının istikbaldeki Amerikası" demişti. Bu faaliyet bugün de devam etmektedir.

MÜVERRİH

ZİYA NUR AKSUN HAKKINDA

- I -

ZİYA BEY İLE

Prof.Dr. Sadettin ÖKTEN

Biz bir geçiş döneminin insanlarıyız. Bu topraklarda bizden bir kuşak önce gelen babalarımız da yine bu geçiş döneminin bir diğer safhasını yaşamışlardı, bizden sonra gelecek olan çocuklarımızı da buna benzer bir kader bekliyor gibidir. Tahmin edebildiğimiz kadarı ile dedelerimiz ve onlardan önceki nesiller bu geçiş dönemini, bu ikili hayatı bizler kadar acılı ve gerilimli yaşamadılar. Onların hayatında değer yargıları le yaşama tarzları maziye doğru uzandıkça giderek artan bir âhenk ve bir imtizaç içinde idi. O hayatta ferd toplumsal baskı ile inanmadıklarını yapmaya zorlanmıyor ve hatta özendirilmiyor, bilakis inandıkları doğrultusunda yaşama özgürlüğüne sahip kılınarak dengeli bir yaşama biçimine ve ruhsal zenginliğe teşvik ediliyordu. Çağımızda mazi denildiği zaman insanımızın içini dolduran o geniş ve mânâlı mutluluğun en büyük sırrı, bir yoruma göre, bu noktada gizlidir, insanımız tarihteki şan ve şereflerinin ötesinde ve belki onlardan daha çok asîl ecdadının yaşadığı bu samimi, bu muhlis, bu arı ve duru hayatı özlemektedir. Çünkü insan inanmadığını şu veya bu sebeple yaşarken samimiyetle böyle davrandığına, gönlünün de böyle istediğine belki herkesi inandırabilir ama birini asla inandıramaz, o da kendisidir. Yaşama biçiminde oynanan bu yapmacık oyun hayatın bütün safhalarını kapsadıkça ve içten geliyormuşcasına coşku ile oynanmaya çalışıldıkça gönüldeki değer yargıları ile olan çatışma da artar ve iç dünyamızda gittikçe şiddetlenen ruhî bir bunalım ortaya çıkar. Bir edibimizin isabetle ifade ettiği gibi bizler "parçalanmış bir hayatı" yaşama-

ya mahkûm oluruz. İşte son yüzyılda Türk insanının başına gelen budur ve bunalımı sona erdirecek ümidini veren bir şafağın ilk ışıkları ufuktan sezilse de bu parçalanmış hayat geleceğe de bir miktar uzanacak gibi görünmektedir.

Türk toplumunda yaşanan bu ikilem zamanımızdan takriben iki yüzyıl önce batı teknolojisinin hayatımızı zorlaması ile başlamıştır. Batı uygarlığının ürünü olarak sürekli kendini yenileyip geliştiren bu teknoloji, yine batı düşüncesinin sadece fayda ve menfaati gözönüne alan yorumları ile o zamanki dünyada kullanılmaya kalkışıldığında, karşısında çok tabii bir netice olarak o devrin Türklerini ve onların devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nu bulmuştur. Çünkü bu devlet o günlerin dünyasında coğrafyanın büyük bir kısmını kontrolu altında tutmakta, kontrolu dışındaki diğer bölgelerde ise izleri hâlâ diri duran büyük bir itibara sahip bulunmakta idi. Asıl önemlisi ise o zamanki insanımızın ve onların ma'şerî vicdanından hayat bulan devletimizin temel düsturu, hangi şartlar altında ve hangi zaman dilimi ve mekân içinde olursa olsun hak ve adaletin tecellisine sa'y ü gayret göstermek, hatta netice aleyhte dahi tezahür etse hak ve adaletten zerre kadar fedakârlık etmemek idi. Sözü edilen bu temel düstur, bu hayat felsefesi ana kaynağını vahye müstenid bir sistemden yani İslâm dininden alıyor ve bu kaynak etrafında, onu merkez alarak yoğunlaşan ve zenginleşen adeta sayısız uygulamalarla yeni bir medeniyyetin zuhuruna bâis oluyordu. İşte bu sebeple Osmanlı Devleti'nin insanlığa sunmuş olduğu misli görülmemiş bir hediye olan Osmanlı Medeniyyeti, başlangıç noktasında vahye müstenid haberin yer aldığı muhteşem bir irfan, ilim ve kültür abidesidir. Bu vakıanın adına kısaca Vahiy Medeniyyeti denilmektedir. Buna karşılık her sorunu çözebilecek bir akıl gücüne ve tümü ile özgür bir iradeye sahip olduğu varsayımı ile yola çıkan batı insanı ise, ana kaynağı akıl olan ve dünyaya genellikle sadece fayda ve menfaat penceresinden bakan bir yapılanma ortaya koyuyordu. Bu yapıya da Akıl Uygarlığı diyoruz. Vahiy Medeniyyeti, aklı hiç bir zaman inkâr etmeyip aksine yücelttiği ve ona insanlığa en güzel bir şekilde hizmet edebileceği bir payeyi ve imkânı verdiği halde Akıl Uygarlığı, vahyi çoğu kez inkâr etmiş, bazan vehim, bazan da hastalık saymıştır. Vahyin getirdiği haberi gerçek mânâsı ile idrak etmek nasibine erişen Akıl Uygarlığı'nın müntesibleri ise Vahiy Medeniyyeti'ne teslim olmaktan başka bir kurtuluş yolu görememişlerdir.

Arz üzerindeki tabiî ve beşerî kaynakları hiç bir sınır tanımadan kullanmak isteyen ve bu hususta medeniyyet öncüsü olarak kendini haklı gören Batı Uygarlığı'nın, hayata ve insanlara hak ve adalet açısından bakan ve kendini hukukullaha ve hukuk-ı ibâda riâyete mecbur ve memur addeden Osmanlı Medeniyyeti ile karşı karşıya gelmesi mukadder idi. Başlangıçta Devlet-i Aliyye'nin uzak noktalarını saran ve oralarda ağırlığını duyurmaya başlayan Batı Uygarlığı, giderek etkilerini muhitten merkeze doğru nüfuz ettirdi ve sonunda devlet ağacının asırların derinliklerine doğru kök saldığı anavatana kadar sokulmaya dahi cür'et etti. Bu yayılma ve hâkimiyet tesis etme faaliyeti sırasında Batı Uygarlığı'nın dayandığı güç, üstün olan teknolojisi ve bunun arkasında yer alan batı insanının sınır tanımaz hırsı idi. Devlet-i Aliyye bu yayılmacı cür'ete kolay teslim olmadı, idaresi altındaki teb'ayı kendisine Allah'ın bir

emaneti sayan ve kendini onlara hizmetle yükümlü tutan zihniyeti doğrultusunda çok çetin bir mücadele verdi. Takriben iki yüzyıldır devam eden bu mücadele sırf savaş meydanlarında cereyan etmedi, iktisadî ve sosyal sahalara da sıçradı ve hatta çok daha önemlisi kültür ve değer yargıları sistemini de bütün cepheleri ile içine aldı. Genel kanaat odur ki Vahiy Medeniyyeti ile Akıl Uygarlığı arasındaki bu hesaplaşma henüz daha tamamen bitmiş ve yekûn çizgisi çekilmiş değildir. Bu yüzyılın başında bütün göstergeler Akıl Uygarlığı tarafına meyleder. Vahiy Medeniyyeti'ne hemen hemen hiç bir şans tanımazken, asrın sonuna doğru gören gözler için Akıl Uygarlığı'nın âkıbeti belli olmuş gibidir.

Yine kendi içinden yetişen seçkin zihinlerin tahlillerine göre bu organizma, kendi bünyesinde zuhur eden sorunların üstesinden gelecek çârelere ve devalara mâlik değildir, meselelerinin çözümlerini kendi uygarlık dairesinde üretememektedir. Kendi bünyesinde zuhur eden dertlere deva bulamayan bir varlığın inkirazı mukadder olmakla birlikte Vahiy Medeniyyeti'nin insanı, bütün insanlara aynı gözle bakmakta, eşref-i mahlûkat olmalarından dolayı onlara derin bir saygı duymakta ve sırf rıza-yı Bârî'yi tahsil için hizmete âmâde bulunmaktadır. Zamanımızda insanın en fazla muhtaç olduğu şey, soğuyan ve sertleşen kalbini bütün eksikleri bitiren ilâhî sevginin neşvesi ile ısıtıp yumuşatmaktır. Bunu ise bütün insanlara ancak Vahiy Medeniyyeti'nin bu hazzı tatmış insanı verbilecektir.

Osmanlı Medeniyyeti, temel düsturu olan hak ve adaletin tesisi konusunda çok geniş düşünmüş ve çok titiz davranmıştır. İnanç ve eylemlerinde vahiy ile indirilen sınırlara fevkalâde riâyet etmiş, bu sınırları akıl veya beşerî zaaflar ile asla zorlamamak hususunda azamî derecede dikkatli olmuştur. Ana doğrultusu bu şekilde tarif edilen bir hayat felsefesine dayanan toplumsal yapılanmada ise, çok tabii olarak, bizatihi insanın kötülüklerden arındırılarak güzelliklerle bezendirilmesi ve sonunda insan-ı kâmil olması esas alınmıştır. Bu bakımdan Osmanlı Medeniyyeti, herhangi bir teknolojiyi üretirken veya benimserken onu, maddî ve daha önemlisi manevî hayatı ile bir bütün olarak ele aldığı insana ne mertebede faydalı olabileceği açısından değerlendirmiş, ferdi, ruhî tekamülünden ayırıp insan-ı kâmil olma gayesinden uzaklaştırıcı her türlü meşguliyeti zararlı sayarak, kendi medeniyyet dairesinden uzak tutmaya azamî derecede dikkat sarf etmiştir. Ve özellikle beşerî hırsı harekete geçiren, insandaki içgüdüsel kaynağı motive ederek nefsi güçlendiren bir hayat anlayışını bilerek ve isteyerek gayet bilinçli bir biçimde kendi gök kubbesine asla sokmamıştır. Osmanlı Medeniyyeti'nin dayandığı bu hayat felsefesi böylece bilindikten sonradır ki, onun neden Batı Uygarlığı'na benzer bir teknoloji üretmediği çok vâzıh bir şekilde hemen anlaşılmaktadır. Asrımızın başından beri niçin Batı Uygarlığı'nın teknolojisi gibi bir teknoloji üretmediği veya üretemediği hususunda Osmanlı Medeniyyeti'ni acımasızca eleştiren hatta daha ileri giderek ona iftirada bulunan fikirler, asrımızın sonunda herhalde Batı Uygarlığı'nın haline bakıp kendilerini bir muhasebeye tabi tutmak mecburiyetinde hissetmelidirler. Günümüzde adeta sihirli bir hüviyete bürünerek insanı büyüleyen batı teknolojisi, diğer bir cepheden havası, suyu, toprağı ve atmosferi kirletilmiş bir dünya ile kalbi şefkat ve merhamet tanımayan, hizmetin

zevkini hiç tatmamış, zekâsı bilgi ve hikmetin parıltısına bigâne, sadece ve sadece çıkarı peşinde koşan bir insan prototipi ortaya koymuştur. Maddî ve manevî olarak kirlenmiş bir dünyanın insanlarının, Osmanlı Medeniyyeti'nin günümüzde yaşayan ve gönüllerinde hâlâ sevgi ve merhamet ışığı taşıyan vârislerinin ilgi ve yardımlarına ne kadar muhtaç oldukları her türlü izahın ötesindedir.

Yukarıda da işaret edildiği gibi Osmanlı Medeniyyeti'nin Batı Uygarlığı ile iki yüzyıl süren çetin mücadelesi çok uzun ve karmaşık safhalar arzetmiş, bazan ümid vaad eden gelişmeler görülmüş ise de bazan uzun ve karanlık geceler memleket âfâkını sarmıştır. Bir noktadan sonra teknolojik gerilik ve bunun sonucu olan yenilgiler bazı zihinlerde kendi kültürümüzün ve değer yargılarımızın çağdaşlığı ve geçerliliği hususlarında gittikçe derinleşen istihfamlara ve kök salan şüphelere yol açmıştır. Özellikle batı ile temas eden ve böylelikle toplumumuzun dünya ile irtibatını sağlayan aydın kesim arasında, önceleri bir şüpheler yumağı tarzında başlayan bu cereyanlar, sonraları kesin kanaatlere inkılâb etmiş ve kendi özümüzü yansıtan medeniyyetimizin artık zamanın ihtiyaçlarına cevap veremediği ve bu sebeple tarihe intikal etmesi gerekliliği, bunun yerine batının tarif ettiği normlara uyan bir cemiyyet nizamının tesisi vazgeçilmez bir çare olarak öne sürülmüştür. Kısaca batıcı aydınlar denilen bu zümre arasında kesin kanaat haline gelerek yaygınlaşan bu çözüm, zamanla el değiştiren siyasal otoritenin de desteğini kazanmış ve ülkede bin yıllık devlet geleneğinin mirası olan "Ulülemr'e itaat" inancı sayesinde oldukça geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Bu uygulamalar sırasında siyasal otorite ile halk ilişkileri zaman zaman sertleşmiş ise de batı normlarına göre düzenlendiği ileri sürülen sosyal ve kültürel yeni düzen, bu gerilimlere aldırmayarak, kurulmaya devam edilmiş ve bu pürüzlerin zaman içinde kendiliğinden yok olup gideceğine, çünkü bu yeni dünyada eski medeniyyetin yaşama şansının hiç bulunmadığına inanılmıştır. Yüzyılımızın ikinci çeyreğinde ükenin kaderine hakim olan batıcı aydınlar, o dönemlerde dahi seçtikleri yolun bu yolu bizzat ortaya koyan batı uygarlığında ne mertebede eleştirilip değerlendirildiğini fark edebilseler veya doğru bir biçimde tesbit edebilselerdi uygulanan sistemde gerekli iyileştirmeler yapılarak sosyal ve kültürel dokumuza uygun, bize taze bir atılım gücü verebilecek yeni bir düzenin tesisi mümkün olabilecekti. Ancak günümüzde dahi bu yapılamadığı, diğer bir deyişle batıcı aydınımız kendi toplumsal dokusunu tanımak için tarafsız gözlem yapmadığı, kendi toplumunun değer yargılarını paylaşmadığı ve en hafif tâbiri ile onlara yabancı kaldığı ve daha fecii batı toplumlarının bünyesinde zuhur eden ve çözümsüz kalan bunca probleme rağmen hâlâ batı uygarlığının azad kabul etmez bir yanlısı olduğu için önerdiği ve devlet gücü ile uyguladığı sistem, bu gün tümü ile dünya gerçeklerinden kopmuş, başlangıçtaki hedeflerinden sapmış ve tanınmaz bir hale gelmiştir.

Diğer yandan ülkenin kendi kültür dokusundan kopmamış, bununla beslenen ve sosyal bünyesine âşina olan insanları şiddetle esen batı rüzgârlarının etkisine pek kapılmamışlar, kendi öz medeniyyetleri ile batı uygarlığının temeldeki uyuşmazlığını derinden derine daima hissetmişlerdir. Ülkenin öz aydınları denilebilecek olan bu zümre, pek az olan sayılarına ve kendilerini dışlayan siyasal otoriteye bakmaksızın,

batı uygarlığını kendi medeniyyetlerinin değer yargıları perspektivinden incelemişler, batının teknolojik gelişmelerinin altında yatan gerçekleri veya bir başka ifade ile bunun onlara ve tüm insanlığa maliyetini apaçık bir biçimde ortaya koymuşlardır. Öz aydınların halen kendi medeniyyetimizin, sosyal dokumuza uygun, bütün dünyaya açık ve haberi tüm insanlara duyurabilecek kadar evrensel boyutları haiz yeni bir yorumu noktasındaki çabaları ve aldıkları mesafe henüz toplumumuzda yeteri kadar bilinmediği içindir ki insanımız, batı uygarlığının dünyanın muhtelif yerlerindeki uygulamalarının gerçek yüzünü gördükçe hayret ve şaşkınlığa düşmekte, kendisine tanıtılan batı ile gerçek batı arasındaki farkı dehşetle izlemekte ve düştüğü büyük yanılgıyı kolayca algılayamamaktadır. Osa Akıl Uygarlığı'nın önünde sonunda yaşamaya mahkûm olduğu bu ikilem, kendi medeniyyetimizin ana kaynağında haber verildiği gibi, öz aydınlarımızm sohbet ve te'lifâtında da zamanın diline ve üslubuna uygun bir tarzda etraflıca beyan ve izah edilmiştir. Bu aydınlar, kendi medeniyyet semalarımızın şüphe ve inkâr karanlıkları ile "kandillere katran akıtıldığı" simsiyah gecelerinde mukaddes bir şafağın müjdesini veren sabah yıldızları olmuşlardır. Bir yandan kendi medeniyyetinin değer yargılarını varlığının derinliklerinde duyan, diğer yandan kendine yabancı bir uygarlığın normlarını yaşamaya zorlanan geniş halk kitleleri, bu memleket evlâtları ile bütünleşmişler, onların tahlillerindeki muhtevâyı derin soluklarla içlerine çekmişler ve bununla hayat bulmuşlardır. Denilebilir ki memleketin bu güzîde evlatları bireysel ve toplumsal ölçekte ümid ve mutluluk dolu güzel zamanların habercileri ve hazırlayıcılarıdırlar.

İşte aşağıdaki satırlarda beraber olmaya çalışacağımız, kendisini bir nebze olsun tanımaya gayret edeceğimiz Ziya Nur Aksun Bey de bu öz aydınlar kuşağının zamanımızda vazifelendirilen en önemli bir kaç temsilcisinden biridir. Kendileri, mensub oldukları medeniyyet dairesinin ana çizgisini hassasiyetle muhafaza eden her büyük ruha has bir istiğnâ ile bu âlemde beşer tarafından bilinmek ve itibar görmekten bilhassa imtinâ ederek bezlettikleri bunca emek, çile ve gayrete rağmen, daima uzleti tercih etmişlerdir. Böyle ruhlar yaratılışlarındaki asâlete inkıyad ile yalnız O'na bağlanmakta ve dayanmakta, kendilerini insanlara hizmetle mükellef saymakta ve onlardan hiç bir takdir ve taltif beklemediklerinden, şahsiyetlerini hep gizli veya daha doğru tabiri ile mütesettir tutmaktadırlar. Aşağıda nakledilen hâtıralar, bu hususa riâyeti azamî derecede dikkate almak şartı ile, Ziya Bey'i biraz daha yakından tanımak maksadına matuf olmak üzere kaleme alınmışlardır.

Ziya Bey ile ilk teşerrüfüm, merhum Ahmed Ersin Yücel (Zaptiye Ahmed, 1942-1969) vasıtasıyla olmuştur. Merhum Zaptiye mü'min, muvahhit, deryâ-dil, cevvâl, tarihimize ve geleneğimize karşı fevkalâde titiz ve hassas, hayatı heyecanla ve coşkunlukla yaşayan bir Osmanlı bakıyyesi idi. Bütün sevilen kullar gibi tez zamanda mahrem-i esrâr-ı yâr olmak üzere aslî vatanına alındı. Zaptiye'nin teklifi üzerine birlikte Karaköy'deki matbaaya giderek Ziya Bey'in sohbet halkasına dahil olduk. Güncel bir mesele konuşuluyordu. Ziya Bey gayet sâkin bir tavır içinde o konu hakkında herkesin fikrini soruyor ve görüşlerini alıyordu. Zaman zaman da konuyu biraz daha açmak için bazı sualler ortaya atıyor ve onlara cevap bulmak doğrultusun-

da fikirler serdedilmesine yardımcı oluyordu. Böylelikle kendi görüşünü ifade eden bir kimsenin bu görüşünün doğruluğu veya sağlamlığı hakkında bir özeleştiri sürecini başlatmasına da imkân veriyordu. Bir müddet sonra koltuğunda biraz geriye doğru yaslanarak derin bir nefes aldı, sohbet kısa bir an için durmuş gibi oldu, aslında hemen hemen herkes görüşünü söylemiş, bütün fikirler ortaya çıkmış gibi idi. Bu tevakkuf sanki bir kifâyet-i müzâkere kararı idi. Ondan sonra Ziya Bey'in, mevzuu, kendi medeniyyet ufkumuzdan bakarak ve meselenin hiçbir cihetini eksik bırakmaksızın yaptığı tahlili başladı. Gayet sâkin bir üslûb içinde ve yeri geldiğinde hâdiseyi ifade edebilecek en cesur ve cür'etkâr kelime ve ifadeleri ustalıkla kullanarak yapılan bu tahlil, sonunda veciz bir şekilde ifadesini bulan ve o konuda bizim öz düşüncemizi yansıtan bir hüküm ile noktalanıyordu. Bu ilk sohbeti daha sonra kısa aralıklarla birçokları izledi, Ziya Bey'in sohbetlerinin tiryâkisi olmuştum. Genellikle gecenin geç saatlerinde, dünyevî meşguliyetlerin epey seyreldiği zamanlarda başlayan bu sohbetler ertesi günün erken saatlerine kadar devam eder, bazan Ziya Bey'in kendi tâbiri ile eda-yı salât-ı fecr'den sonra evlere dağılınırdı. Bu tarz bir sohbet usûlü ve geleneği içinde Ziya Bey'i kendi matbaasında, şimdilerde turistlere hitab eden bir çarşı olmak kaderini ister istemez kabullenen eski Marmara Kıraathanesi'nde ve yine tarihe intikal etmiş olan Milliyetçiler Derneği'nin mütevazi odasında bir çok kere dinlemiş ve o seviyeli, kaliteli ve nükte dolu sohbetlerden kendi dağarcığım nisbetinde istifade etmeye çalışmıştım.

Dilimizdeki bir çok kelime arasından bazı kelimelerin veya kelime gruplarının bizim öz medeniyyetimiz bakımından çok önemli bir takım mefhumlar olduğunu ve bunların ihâta ve şümûllerinin çok sağlam bir biçimde ve vâzıh olarak tâyin edilmeleri gerektiğini bu sohbetlerde öğrendim. Bu yapılmaksızın kendi öz medeniyyetimizin feyizli bahçelerine girilemiyor, iç dünyamız ve müfekkiremiz, öz kaynağımızın saf ve doyurucu iksiri ile beslenemiyordu. Başlangıçta zihnimizde vitrinlerdeki cansız mankenler gibi duran bir takım kelimelerin zaman içinde kendi öz medeniyyetimizi ifade eden, âdeta onun köşe taşları demek olan bir mefhumlar ailesine dönüşmesi, muhakkak ki bu bereketli sohbetler sayesinde gerçekleşmiştir. Ancak bu mefhumlar ailesi, fertleri ile tek tek tanındıktan ve bunların aralarındaki ilişki, mazileri ve istikballeri bilindikten ve çok daha önemlisi bu mefhumlar içten benimsenerek ruhun derinliklerinde yaşandıktan sonradır ki bize, öz medeniyyetimizin semaları küşâd olunmakta ve bu yolun mütevâzi bir mensubunun dahi bu semalarda pervazına imkân tanınmaktadır.

İnsanımızı böyle bir terbiye halkasından geçirerek kendi medeniyyetinin efsunkâr iklimine dâhil eden şahsiyetlerden biri de hiç şüphesiz Ziya Bey'dir. Ziya Bey'in sohbetlerinde Vahiy Medeniyyeti'nin zâhir ve bâtın cepheleri birbirlerini hiç örselemeden, birbirlerine karşı en ufak bir nezâketsizlik göstermeden olanca ihtişam, zarafet ve bütünleyicilikleri ile yerlerini alıyor ve Asr-ı Saadet'ten günümüze kadar uzanan tarihî serencamımızın istinadgâhını teşkil ediyordu. Bu genel çerçeve içinde başta Kâinatın Efendisi olmak üzere, alâ merâtibihim bütün büyüklerimizin her an bizlerle ilgili oldukları hissiyatı, ruhlarımıza tahayyülü güç bir sevda veriyor ve bizi

bir başka iklime kanatlanmaya teşvik ediyordu. Zaten Ziya Bey'in naklettiği vekayideki kahramanların yaptıkları da böyle bir iklime kanat açmadan yapılacak şeyler değildi, onlara bakarak kendimizi değerlendiriyor ve ecdadın yüceliğini bütün ihtişamı ile idrak ediyorduk. Bu sohbetlerde bir devlet geleneğini ve buna bağlı olarak itaat ve teslimiyeti, hizmet kavramını, devamlılığın nasıl an'aneyi oluşturduğunu ve an'anesi kurulmadan hiç bir kurumun yaşayamayacağını öğrendik. "Tüccar Devlet"in ne olduğu ve yeryüzünde nifak tohumlarından başka bir iz bırakamayacağı, buna karşılık hâmi ve hâdim devletlerin inhitatlarından sonra bile hasret ve muhabbetle yâd edilecekleri, yine tarihî vâkıalara dayanılarak bu sohbetlerde ifade olunuyordu. Sadece devlet geleneği mefhumu bile cildler doldurabilecek olaylar, yorumlar ve yeni tedâîler ihtiva ediyordu. Bir başka konu "Devlet ricali kime denir, bu zevâtın evsâfı ne olmalıdır?" sorusu etrafında yoğunlaşıyordu. Bu konu ile de rical-i devletin hâiz olması gereken hususiyetler tartışılıyor, tarihteki örnekler değerlendiriliyor ve böylece "kaht-ı ricâl" kavramı, bütün netliği ile ortaya çıkıyordu. Kıstaslar açık ve net biçimde belli olunca zekâ, belki de elinde olmayarak, bunları günün ve yakın tarihin ricâline uyguluyor ve nicesinin kâzip şöhretler olduğu gün gibi âşikâre beliriyordu. Diğer bir kavram olarak "ordu geleneğimiz ve yeniçeri meselesi" uzun gecelerin değişmez mevzuu idi. Böylelikle ordu-millet olmanın sırrı çözülüyor, orduya peygamber ocağı olarak bakan anlayış açıklanıyor ve medeniyyetimizin bâtın cephesinin bu büyük askerî gücü, asırlar boyu nasıl diri tuttuğu kurumları ve felsefesi ile birlikte tavazzuh ediyordu. Bir başka sohbet zinciri klasik sanatımız, millî düşüncemiz ve münevverlerimiz üzerine idi. Klask sanatımızın tamamen inkâr edildiği, millî düşüncenin yok sayıldığı ve bütün bunların memleketin aydınları oldukları ileri sürülen kimselerce yapıldığı dönemlerden gelen bir fikrî atmosfer içinde, Ziya Bey'in öz medeniyyetimizin sağlam kıstasları ile olaya bakışı, hadiseleri ve insanları değerlendirişi, dinleyenlere millî düşünce ufkunun kapılarını açıyor ve onları ümidsizliğin karanlık dehlizlerinden ümidin ışıklı bahçelerine çıkarıyordu. Bu konuların tartışıldığı sohbetlerde de klasik sanatımızın kaynağını, çağdaş ve bizim olmak iddiasında bulunan her sanatın mutlaka aynı kaynağa bağlanması gerektiğini, millî düşünceyi oluşturan ana unsurları ve bu açıdan bakıldığında kendi münevverimiz ile batıcı aydınımız arasındaki ayırıcı çizgiyi çok iyi idrak ettik. Daha sonraları çok daha açık bir biçimde fark edildiği gibi Ziya Bey zihinlerimizde ve ruhlarımızda okulların ve toplumun eksik bıraktığı ciheti tamamlıyor, buralarda aldığımız bilgileri ve kazandığımız tecrübeleri kullanarak, bizi öz medeniyetimizin gösterdiği istikamette, fikren yeniden inşâ ediyordu. Bu özgün yapılanma sırf sohbetlerle de sınırlı kalmıyor, anlattıklarını birlikte yaşamak ve tatmak maksadı ile Ziya Bey'in katıldığı geziler de yapılıyordu. Bu suretle nazarî bilgiler tatbikat ile destekleniyor ve Ziya Bey'in "Mekteb İnsan" şahsiyeti, geleneğimizdeki şerefli mevkiini alıyordu.

Ziya Bey'in bize tanıttığı en önemli mahal ve an'ane Söğüt kasabası ve Ertuğrul Gazi ihtifalidir.. Devlet-i Aliyye'nin temel taşını koyan Ertuğrul Gazi ve gönüldaşı bir grup Alp-eren'in Söğüt kasabasının biraz dışındaki mübarek kabirleri, yedi yüzyıldan beri Karakeçili boyunun Yörükleri tarafından, her yılın eylül ayında ziyaret edilir, türbeler temizlenir, yıkanır, dualar ve niyazlarda bulunulur ve pilavlar pişirilip

gelen misafirlere ikram edilirmiş. Memleketin kültür semalarının pek karardığı kısa bir süre hariç, kesintisiz hep devam eden bu an'aneye, ilk kez Ziya Bey'in rehberliğinde katıldık. Yağmurlu bir sonbahar akşamı İstanbul'dan yola çıktık, Bilecik'e vardığımızda vakit gece yarısını geçmişti. Her birimiz gecenin serinliği ve bu tenhâ Anadolu kentinin garipliği içinde kendimizle başbaşa kalarak sabah namazını bekledik. Geçen dakikalarla birlikte adeta zamanımızdan uzaklaşıyor ve fetih günlerinin kahramanları Alp-erenler'in mütevâzı ve asîl manevî iklimlerine dâhil oluyor gibi idik. Çok sade bir mescidde aynı durulukta eda edilen bir sabah namazı bu tecerrüdü daha da kolaylaştırdı, şimdi Bilecik şehri bizlere tekfurun elinden daha dün alınarak bir İslâm beldesi haline getirilmiş gibi görünüyordu. Şu anda evlerinde dinlenen halkı da sanki dünkü gazânın mes'ûd ve muzaffer gazileri idiler. Bu hissiyat içinde, belki hiç konuşmayarak, ama içimizde alabildiğince derinleşerek şehrin altındaki vâdiye indik ve oradan dimdik bir yamaçla Devlet-i Aliyye'nin manevî müessisi Hazreti Şeyh Edebali'nin bir kartal yuvasını andıran tekkesine tırmandık. Az bir cemaatin geldiğini gören ürkek davranışlı bir türbedar, belki birkaç kuruş alabilirim ümidi ile olsa gerek renksiz bir tavırla bize eski kapıları açtı, bu sayede tekke bahçesine, oradan mescide ve oradan da türbeye dahil olduk. Rezelerinden gıcırdayarak dönen her eski kapı bizlere tarihimizin yeni ve bizce meçhul bir safhasını açan muhteşem bir medhal oluyordu. Eski kapıların bu inleyişleri uzun zamanlardan beri açılmayışlarındandı; onlar açılmak ve derunlarındaki hazineyi yeni zamanlardaki nesillere sunmak istiyorlardı, buna imkân verilmediği için derinden derine feryad etmekte idiler. Bizler ise o eski kapılarla açılan mütevâzi mekânlardan geçerek tarihimizin muhteşem medhaline vâsıl olmuş ve cedlerin manevî iklimini temâşâya başlamıştık. Türbeden sonra mescide geçtik ve fetih günlerinin saf neşesini terennüm eden Yunus ilâhîleri söyledik. Fethin maddî ve manevî cepheleri gözlerimizin önünde canlanıyor, bir ülkeyi İslâm'a açan gazilerin kendi iç dünyalarında gerçekleştirdikleri o mukaddes cihad, o güzel nasib, gönüllerimize nakşediliyordu. Ve bütün varlığımızla idrak ediyorduk ki iç dünyamızdaki fetih müyesser olmadan, yani gönül kalesi karanlıklardan temizlenmeden kazanılacak muvaffakiyetlerin muhafazası fevkalade zordur. Sonunda kısa ve içten bir dua yapıldı, bize neleri vermeğe vesile olduğunun farkında olmayan sessiz türbedarın gönlü hoş edilerek tekrar Bilecik şehir merkezine döndük. Bu manevî eğitimin yükü ile biraz yorgun bir sabah çorbası içtik ve Söğüt'e hareket ettik.

O zamanlarda ne resmî, ne de özel hiç bir kuruluş ve şahsın iltifat etmediği hatta oldukça soğuk baktığı Ertuğrul Gazi ihtifalinde Gazi'nin öz evlatları olan Karakeçililer'den başka kimse yoktu. Kurşunî bulutlarla kaplı gökyüzü, bu yalnızlığa, bu terk edilmişliğe için için gözyaşı döküyor gibi idi. Yörükler ise gayet vakur, telâşsız bir hareketlilik içinde işlerini görmekte idiler. Türbeyi temizlemişler, ziyarete hazır hâle getirmişlerdi, küçük kafileler halinde Ertuğrul Ata'larının huzuruna giriyorlar, evlâdın babasına yaklaşması gibi içten ve tabiî bir sevgi ile dua ve niyazda bulunuyorlar ve aynı güzellikle yerlerini bir başka kardeşlerine terkediyorlardı. Türbeden çıkarken Bâcıyân-ı Rûm'un tevâzu ve ta'zîm sadedinde, tıpkı yedi asır önceki nineleri gibi, üç kere eşik öptüklerine şâhit olarak an'anenin ihtişamını bir kere daha his-

settik. Biraz ilerdeki çadırda pilav pişirenler, ikram için birbirleri ile yarışıyorlar, Allah'ın kullarına hizmetin şevkini yaşıyorlardı. Az aşağıdaki düzlükte cirit oynayanları, zekâ, hamle ve kıvraklıkları ile seyrine doyulmaz bir manzara içinde ve ecdada lâyık bir hamasette bulduk. Orta yaşlı, vakur ve etrafının ona gösterdiği itibardan eşraftan olduğu anlaşılan bir Türkmen ile Ziya Bey tanışıyorlarmış, hal hatır sorduktan sonra sohbete başladılar, dahilî ve haricî siyasetten, memleket meselelerinden ve dünya ahvalinden konuştular. Bizler dinliyorduk, karşımızda batıcı cereyanlardan hiç etkilenmemiş, açık yüreklilikle bu toprağın sesini dile getiren pırıl pırıl bir zekâ ve engin bir gönül bulduk. Bu bilge Türkmen, bir kaç cümle ile lafı hiç uzatmadan ve eğip bükmeden ülkemizin içinde bulunduğu durumu tahlil etti, halimiz ve istikbalimiz hakkında kendi kanaat ve tahminlerini söyledi. O tesbitlerin ne kadar isabetli olduğunu anlamak için bu günleri yaşamak ve o gamlı ve yalnız eylül sabahında söylenen o sözleri hiç unutmamak gerekirmiş.

Öğle vakti Söğüt kasaba merkezine geldik, Sultan Hamîd'in yaptırdığı Ertuğrul Camii'nde kılınan öğle namazından sonra o günün hatırasına okutulan kısa mevlide ve hatim dualarına katıldık. Dönüş yolunda bu büyük hatıranın hazzı ve şuuru ile dolu olarak sanki ecdada daha yakınlaşmış bir ruh hâleti içinde yoğrulan başka insanlar gibi idik. Bu haz ve şuur, her yıl tekrarlanan Söğüt ziyaretleri ile şahsiyetimizde giderek daha derinleşen izler bırakmıştır.

Ziya Bey ile yaptığımız ve hatıralarımızdan hiç silinmeyecek olan bir Edirne yolculuğumuz vardır. İstanbul'un batı uygarlığına dönük yüzünün bütün coşkusu ile yeni bir yıla girmeye hazırlandığı bir yılbaşı gecesi, biz de bir geceliğine Edirne'ye hicret ettk. Rumeli'nin kış renklerine bürünmüş hafif dalgalı yollarından, tenha kasabalarından geçerek ve İstanbul'dan uzaklaştıkça çok daha silikleşen bir batı özentisini iyice unutarak, belki birçoklarının kendilerini hiç hatırlamayacakları bir gecede, biz ecdadın ruhları ile hemhal olmak ve kendimizi bulmak için Edirne'ye vâsıl olduk. Uzun yıllardan beri yalnızlığı ve terkedilmişliği bir kader olarak kabullenen şimdilerin bir hudut şehri olan Edirne, bir zamanlar Devlet-i Aliyye'nin merkez coğrafyasında yer aldığını; payitaht olduğu ve iltifat gördüğü dönemlerdeki ihtişamını hasretle hatırlıyordu. Sonra geriye dönüş başlamıştı, yüzyıllarca şimal ufuklarına doğru uzanan akınları yaşayan, akıncıları dualarla uğurlayan ve muzaffer orduları zafer neşîdeleri ile karşılayan Edirne, şimdi Evlâd-ı Fatihân'ın mazlum ve meyûs olarak geriye dönen torunlarına kucak açıyor, onları yaralarını sararak bağrına basıyordu. Bu geri dönüş belki bir asırdan fazla sürmüştü, öyle uzaklara gidilmiş ve o uzak diyarlarda öylesine köklü vatanlar tutulmuştu ki, hemen çabucak geri dönmek mümkün olamazdı. Ama takdir böyle yazılmıştı, dönmek mukadderdi, dönüşün şiirindeki ifade ile "sular mahzun hudutların ötesinde" kaldı ve sınır geldi Edirne'ye dayandı. Bir ara o da hudutların ötesine düşmüş ise de kahraman vatan evladlarının cansiperane müdafaa ve gayretleri ile tekrar bir avuç içi kadar küçücük kalan Rumeli coğrafyamıza dâhil edilebilmişdi. O günden bu güne de başından geçen bunca maceradan sonra yorgun ve mahzun dinlenmekte idi. Bir medeniyyetin içinde, onu bu kadar güzel sembolize eden bir şehrin hikayesini bizler soğuk bir Rumeli gecesinde

tarihî Rüstem Paşa kervansarayının bir odasında, Ziya Bey'den böylece dinlemiştik. Edirne'de kendimizi bulmuş, tarihin derinliklerinden akıp gelen maceramızı hatırlamış, o tarihi yazan madde ve mânâ kahramanlarını tanımıştık. Tarihî mekânın abidevî hacimlerinde hafif bir aydınlıkta anlatılan bu menkıbeler, Ziya Bey'in vakur üslûbunda daha derinleşiyor, sanki ecdadın ruhları da gelmişler, torunlarının dilinden kendi hayatlarını dinliyorlarmış gibi hissolunuyordu. Sohbet kıvamını bulduğunda o tenha ve aslına uygun mekânda ilâhi söylemeye başladık. Gecenin sabaha dönen bir deminde "Onsekiz bin âlemi halk eyledi / Cümlesine zikr ile emreyledi / Zikri ancak kâfir inkâr eyledi / Dem bu demdir dem bu demdir dem bu dem" güfteli ilahiyi Ziya Bey'in recûlî sesinden meşkettik. Bu musikî ile Rumeli vatanları daha güzel aydınlanıyor, bu vatanların Osmanlı coğrafyasını nasıl tamamladığı içimizde bütün vuzuhu ile berraklığa kavuşuyordu.

Yeni yılın ilk namazını çeyrek safı bile bulmayan bir cemaatla Selimiye'de eda ettik. Sabahın ilk ışıkları daha doğu ufkundan görünmezden evvel Selimiye beşer cemaati bakımından pek tenha, ama ecdad ruhları ile dolu olarak, çok muhteşem ve esrarlı idi. Belki gündüz saatlerinde bulunmayacak bir içtenlikle sırrını açığa vuruyor ve cedlerimiz arasında nesilden nesile intikal ederek sihirli bir bütünlük içinde zamanımıza kadar gelen o mukaddes temadiyet fikrini ruhlarımıza ilham ediyordu. Bu kutlu sabah vaktinde kimlerin devamı olduğumuzu ve bu devama lâyık olabilmek için nasıl bir ruhî muhtevaya sahip olmak ve nasıl yaşamak gerektiğini bir kere daha anladık. Şehrin tenha sokaklarından duygu yüklü sıcak gönüllerle geçerek bir çorbacıya girdik. Dumanları tüten, biberli Rumeli çorbası bedenlerimizi de ısıttı ve bir kere daha anladık ki kültürümüz; inancı, bu inanca uyan yaşama biçimi ile bir bütündür, bu Rumeli çorbası da bu bütünlüğün âhenkli bir parçası idi, başka bir kültürün çizgilerini yansıtan kıyafetlerimiz ise bu bütünlüğe çok yabancı kalıyordu. Sonra ziyaretlere başladık, Eski Cami'yi, Üç Şerefeli'yi, Bayezid Külliyesi'ni ve Muradiye'yi ziyaret ettik. Son durağımız rical-i halvetiyyeden Sezâî-yi Gülşenî hazretlerinin makamları idi. Mahalle halkı bu büyük veliyi "Sezâi Baba" diye anıyor; biraz ilerdeki türbesini kendi evlerine benzer bir evmiş gibi görüyorlardı, bizi de Sezâî Baba'nın misafirleri olarak karşıladılar, sanki Sezâî Baba hayatta idi. Daha sonra öğrendiğimiz "peygamberlere, velilere ve şehidlere ölüler demeyiniz" tebliği bu mütevâzi Türk mahallesindeki güçlü gelenek içinde bütün gerçekliği ile yaşıyordu. O fakir ve sade halkın arasında medeniyyetimizin öz değerleri bütün safiyet ve korunmuşlukları ile dipdiri idiler. Ziya Bey dudaklarındaki mesud bir tebessüm ile bize "Ben size halk sağlamdır dememiş mi idim?" diyor gibi idi.

İslâm'ın şanı pek yüce peygamberinin mihmandarı Halid İbni Zeyd Ebu Eyyub-ül Ensarî veya İstanbul halkının kısaca adlandırdığı gibi Eyüb Sultan'ın, bu mübarek sahâbinin yine kendi adı ile anılan semtteki türbesini birçok defa ziyaret nasib olmuştur. Ancak bunlardan bir tanesi bizler için unutulmaz bir mânâ ifade etmektedir, bu da Ziya Bey'le Eyüb Sultan'da geçirdiğimiz bir kadir gecesidir. Ziya Bey bu semti özel bir ilgi ile sever ve arasıra dostları ile oraya giderek gecenin geç saatlerine kadar bir eski zaman kahvesinde sohbeti koyultur ve sonra cami derununda sabah na-

mazına kadar sükûtu ihtiyar eder, edâ-yı salâttan sonra da cemaat evlerinin yolunu tutardı. Bu kere de öyle oldu, teravihden sonra matbaaya gelmiştik, Ziya Bey Eyüb'e gitmeyi teklif etti. Yaz ramazanlarına mahsus geç kılınan teravihden sonra ılık bir gecede Eyüb'e vâsıl olduk. Yol boyunca giderek artan bir kalabalık, semti her cihetten dolduruyor, camiin avlusunda ise bir insan denizini andırıyordu. Cemiyetin her sınıf ve tabakasından kadınlı erkekli her cins insan o mübarek sahâbinin müşfik kucağında ilâhi rahmet ve mağfiretten nasiblerini almaya gelmişlerdi. Öyle ya, onlar da biliyorlardı ki bu gece bin aydan hayırlı kadir gecesidir, mânevî ikramdan olabildiğince nasib almak ve sıcak gözyaşları içinde yüce Mevlâ'ya arz-ı hâl eyleyerek tevbekâr olmak lâzımdır. Bu manzara içindeki camii ve türbeyi ziyaret ettikten sonra yine o eski kahveye geldik. Ziya Bey, halkın bu gözyaşları ile yıkanmış halinden başlayarak ecdadın dinî hassasiyetini vurgulayan ve bu hassasiyeti ashab devrine kadar götüren bir tahlil yaptı. Sonuçta medeniyyetimizin İslâm'a hiç bir şüphe kırıntısı barındırmadan ve neden, niçin gibi sorular sormadan, tam bir teslimiyet içinde bağlandığı gerçeğini delilleri ile ortaya koydu. Osmanlı'nın nâil olduğu o muhteşem madde ve mânâ saltanatının temelinde işte bu teslimiyetin mükâfatı vardı. Ne kadar saptırılmaya çalışılırsa çalışılsın dışarda, türbede ve camide gözyaşı döken insanlar, o büyük teslimiyetin devamı ve belki biraz unutkan vârisleri idiler, bu teslimiyeti unutmayanlara düşen görev ise onlara unuttukları hususları zarif bir biçimde hatırlatmak idi. Hafif bir sahur kahvaltısından sonra tekrar câmiye dâhil olduk. İçerisi arı kovanı gibi hareketli idi, hafî kıraatın fısıltıları içinde nevâfil ile meşgul olanlar, kazâ kılanlar, tesbihat sürenler ve kendi âlemlerine dalanlar o kutsal mekânı doldurmuşlar, âdeta bir nur yumağı olmuşlardı. Bütün semti dalga dalga kaplayarak huzur dağıtan vakur bir ezandan sonra omuz omuza madde ve mânâ plânında kenetlenerek, huşû içinde bir sabah namazı kıldık. Sonra cemaat birer ikişer Eyüb Sultan'ın hâcet penceresi önünde toplanmaya başladı, orada da büyük bir kalabalık hâsıl olmuştu ki imam efendi pencerenin dibine gelerek yarı içeriye yarı bizlere hitaben uzun bir duada bulundu. Bu samimi ve coşkun dua ruhlarımızı yıkadı, ebeveynine nazlanan çocuklar gibi Cenab-ı Mevlâ'ya yalvarıyor, günahlarımız için O'ndan afv ü mağfiret diliyor, diğer yandan da isteklerimizin kabulü için O'na niyazda bulunuyordu. Bu güzel dua sırasında ağlamayan kalmadı, revakların üzerinden yükselen güneşin ilk ışıkları bu insan yumağını Eyüb Sultan'ın hâcet penceresi önünde gözleri rahmet selleri ile ıslanmış olarak bulmuştu. Bir ara gözüm Ziya Bey'e takıldı, o da bu manevî ikramdan nasibini bol bol almıştı. Dua bittikten sonra Eyüb mezarlığına bir ziyarette bulunduk. Ve orada, o kadir gününün sabahında, yaşayanlarla beraber bulunan ervâhı müşahede ettik, bu mekânda medeniyyetimizin madde ve mânâ bütünlüğü elle tutulacak kadar mücessem ve soluğu işitilecek kadar diri idi.

Ziya Bey son yıllarda artık sohbet yapmıyor, gezilere de katılmıyor. Mizacına çok uygun olan ve ruhen pek hoşlandığı uzlet ve inzivâyı ihtiyar ediyor. Daha önce yazdıkları ise nicelerinin bir ömür boyu çalışıp didinerek ortaya koyduklarından çok daha derin, şumullü ve doyurucudur. O, tarihî vekayiden yola çıkarak öz medeniyyetimizi mukayeseli bir şekilde tahlil etmiş, onun evrensel ve ebedî haberini, zamanın dilini ve üslubunu kullanarak, bu haberin hasretini çeken gönüllere sunmuştur. Bu

bakımdan vazifesini bihakkın yapmış büyük ruhların engin tevâzuu içinde, kendi köşesinde iç dünyası ile hemhâl olmaktadır. Ancak bu içine kapanışın, bu örtüye bürünüşün dahi dışa akseden bir eseri vardır, Ziya Bey şimdi Osmanlı Medeniyyeti'nin o muhteşem mimarisini, yaptığı resimler vasıtası ile dile getirmektedir. Öz kültürümüzün devamı olarak istikbalde gelecek nesiller kendisini mümtaz bir fikir adamı, tarihçi ve Osmanlı efendisi olarak bildikten başka kubbe, kemer ve revakların sihirli geometrisini ustalıkla ve duygusal boyutları ile yorumlayan üstad bir ressam olarak da tanıyacak ve seveceklerdir.

- II -

YAZARIN ÖZGEÇMİŞİ ve TARİH'İ HAKKINDA

Belma AKSUN

Ziya Nur Aksun, 29 Mayıs 1930'da Konya'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini bu eski Selçuklu başkentinde yaptı.

Tarihe ve İslâmî konulara yönelişinde, kültürlü, mütedeyyin bir kadın olan halasının önemli etkisi oldu.

İlkokulda padişahların kötülüklerinden söz eden hocasına:

— Fatih'ler, Yavuz'lar, Kanunî'ler de padişah değil miydi? Hepsi mi kötüydü padişahların? sorusunu yöneltiyordu. Sınıf hocası şaşkınlığını şöyle dile getiriyordu:

— Bunca yıllık hocayım, bugüne kadar hiçbir talebem bana bu soruyu sormadı...

Lisede tarih konusunda yanlışını çıkardığı askerlik hocası ona "Tarihçi" adını taktı.

17 yaşındayken (1947) *"Â'mak-ı Hayâl, Râci'nin Hatıraları* adlı şimdiye kadar sadece 5 baskısı yapılmış 80 sayfalık felsefî ve tasavvufî romana, kısıtlı imkânlarına rağmen, o zaman için hayli büyük bir para olan 50 TL verip alması da onun bu ilgisinin ne kadar ciddi olduğunu gösterir.

A.Ü. Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Fakülteler Matbaası sahiplerinden biri olarak çalışma hayatına atıldı. Çeşitli dergi ve gazetelerde Osmanlı Tarihi konusunda yazıları yayınlandı. Pek çok baskı yapan *Dündar Taşer'in Büyük Türkiyesi* ve dipnotları

ve ilâveleriyle (yaklaşık 500 sayfa) Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin *İslâm Tarihi* (toplam 850 sayfa) adlı eserleri vardır.

46 yaşında geçirdiği, vücudunun sağ yanına inen çok ağır bir felç (hemipleji) yüzünden konuşma, yazma, okuma yeteneğini tamamen kaybetti. Sağ elini hiç kullanamaz hale geldi. Bu zor günlerde resme yöneldi. Küçük yaştan beri amatörce yaptığı resim çalışmalarını bu kez, daha önce yazı, resim vb. için hiç kullandağı sol eliyle sürdürmeye başladı. Tablolarında cami, medrese, külliye vb. eski tarihi mekânlar, Türk Osmanlı eserleri büyük yer kaplar. 1990 yılında İstanbul'da 100'den fazla tablosunun yer aldığı bir resim sergisi açtı.

Yazar Ziya Nur, değişik bir yaklaşımla kaleme aldığı bu *Osmanlı Tarihi*'nin başına, yaklaşık 500 sayfalık bir "Giriş" yazmayı plânlamıştı. Tarihi'nin gereğince anlaşılıp değerlendirebilmesi için elzemdi bu. Ne var ki, 1976 yılında geçirdiği felç (hemipleji) nedeniyle, yıllarını verdiği Tarihi'ni tamamlayamadığı gibi, plânladığı bu kapsamlı "Giriş"i de yazamadı.

Daha önce (1974) yayınlanan *İslâm Tarihi* ve *Dündar Taşer'in Büyük Türkiyesi* (1974) adlı eserlerinden yaptığımız aşağıdaki alıntılarla, kendisinin Osmanlı'ya ve Osmanlı Tarihi'ne bakış açısı hakkında genel bir fikir vermenin yararlı olabileceğini düşündük:

Türk'ün devlet kuruculukta verdiği en büyük eser, en âhenkli yapı Osmanlı'dır.

Osmanlı'nın ortaya çıkışı, sonraki gelişme ve etkileriyle, tarihin en büyük olaylarından sayılır. Ona karşı çıkan batı hristiyan orduları, haçlı orduları şeklindedir. Buna karşılık, İslâm âleminin gözü ve gönlü de, Osmanlılarla beraberdir. Hattâ Osmanlılar, bu âlemden maddî ve manevî destek almaktadırlar. Yani, bütün dünyanın, İslâm-doğu ve Hristiyan-batının gözü ve gönlü, Osmanlılar'ın lehinde ve aleyhinde olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu sebeple, Osmanlı Devleti, mahiyeti, icraati ve fetihleri ile bütün bir dünyanın dikkatlerini üzerine çekmiştir. Bu devletin sonuna kadar, hatta bugün dahi, bu iş böyle olagelmektedir.

Bir kaç nesil içinde bu devlet, İstanbul'u ele geçirerek Roma'nın vârisi olmuş, üçyüz yıl, karşı konulmaz ve tarihte hiç görülmemiş, benzeri olmayan bir askerî kudret olarak yaşamıştır. Bu arada, Yavuz Sultan Selim ile, İslâm liderliği, yani Hilâfet dahi, Osmanlı Hanedanı'na emânet edilmiştir. Böylece Osmanlı Padişahları, Sultan-ı İklîm-i Rûm, Halîfe-i Müslimîn ve Hâkan-ı Berreyn ve'l-Bahreyn (Roma Hükümdarı, Müslümanların Halîfesi ve Karaların ve Denizlerin Hâkanı) olarak koskoca bir cihana hükmetmişlerdir. Bu unvanları ve sıfatlarıyla, yeryüzünde kendilerine eşit bir otorite tanımamışlardır.

İslâm'ı baş tâcı edinen Osmanlı, onun ezelî ve ebedî prensiplerine dayanan büyük bir devlet, çok ciddi bir sosyal düzen, âdil bir yönetim, mükemmel bir hukuk düzeni, çok kudretli bir ordu, orijinal bir mimarî ve edebiyat, etkili ve renkli bir musikî, yani başlıbaşına bir medeniyet meydana getirmiştir. Avrupalılar, bu büyük

kuvvete karşı gelememişler ve küçük bir kıtaya sıkışmışlardır. Bu durum iki sonuç doğurmuştur: Birincisi, doğu ticareti için yeni yollar aranmasıdır. Böylece, keşifler devri başlamış ve Avrupalılar, yeni ekonomik kaynaklar elde etmişlerdir. İkincisi, Osmanlı kudretine cepheden hücum edilemediğinden, onun sınırları dışındaki ve kanatlardaki İslâm dünyasına baskı yapmaya başlamışlardır. Portekizlilerle Hind Denizi'nde yapılan savaşlar, Şarlken'le Tunus ve Cezayir'de yapılan savaşlar böyledir. Osmanlılar Portekiz'i, Vâdi'ü's-Seyl'de kesin bir yenilgiye uğratmışlar ve İspanya'yı kıpırdayamaz hale getirmişlerdir.

Artık İslâm âleminin geleceği, Osmanlı Devleti'nin ve Türk'ün geleceğini takip eder olmuştur. Esasen, hicretin üçüncü yüzyılından itibaren de bin yıl hep böyle olagelmiştir.

Osmanlı Devleti, kudret itibariyle bugüne kadar tarihin kaydettiği en büyük devlettir. Bu açıdan, Roma'dan da, İngiltere İmparatorluğu'ndan da çok üstündür. Hükmettiği toprakların genişliği bakımından ise, Cengizoğulları Devleti'nden sonra gelmektedir. Kudretinin büyüklüğü, bu kudretin tarih içindeki devamı ve devletin idare ettiği kavimler bakımından görünüşü ile, bunların hiç birisiyle kıyaslanamayacak kadar azim bir kuruluş mahiyetinde... Meselâ Roma'nın karşısında zengin bir tüccar hükûmeti olan Kartaca'dan başka hasım yok... Bu da, bir site hükûmeti... Roma, parça parça olan, ufak site devletlerini birer birer ele geçirerek, büyük imparatorluğunu kuruyor. Yakın zamana kadar üzerinde güneş batmayan bir imparatorluk sayılan İngiltere ise, yalnız koloni savaşlarıyla ün salıyor ve bir Avrupa devletine karşı hiçbir zaman müttefiksiz savaşa girmiyor. Rusya ise, Asya genişlemesini, daima küçük devletlere karşı yapıyor. Bize ve Almanlar'a karşı daha sonra kazandığı başarıları ise daima müttefikleriyle sağlıyor. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki başarılarını ise, büyük Anglo-Amerikan yardımı ile elde bulundurduğu geniş akra ordusu sayesinde elde edebiliyor. Avrupa'nın ortasına gelmesini, Almanya'yı ikiye bölmesini, Romanya, Estonya, Letonya, Litvanya, Polonya, Çekoslovakya, Bulgaristan ve Macaristan'ı yutmasını ise, müttefiklerinin yardımı kadar büyük olan gafletlerine borçlu... İşte, bugüne kadar gelen, bütün bu büyük istilâ hareketleri etraflıca düşünüldüğü, Osmanlılar'ın ortaya çıkışından sonunana kadar meydana gelen olaylarla mukayese edildiğinde, Devlet-i Aliyye'nin, tarihin şimdiye kadar kaydettiği en kudretli devlet olduğu sonucuna varılır. Çünkü Osmanlılar, Avrupa'ya adımlarını attıkları andan itibaren, daima bir devletler grubuna karşı çarpışmışlar ve asırlarca galip gelmişlerdir. Onlardan sonra böyle bir kudreti, tarih kaydetmemiştir.

Türkler, Balkanlar'dan Rusya ve Çin içlerine kadar çok geniş bir coğrafya parçası üzerinde, hattâ 15-20 derecelik bir enlem dairesinde, yoğun bir şekilde yayılmışlardır. Türk'ün tarihte hakimiyet kurduğu alan ise, çok geniş bir cihandır; hattâ bir dünyadır denebilir. Bütün Çin, bütün Rusya, Viyana önüne kadar Polonya ve Romanya dahil Avrupa, baştanbaşa Hindistan, İran, Afganistan ve Yemen'e kadar bütün Arabistan, Orta Afrika'ya kadar uzanan bütün Kuzey ve Doğu Afrika çok zaman Türk Hânedanları ve hükümdarları tarafından idare edilmiştir. Türk'ün, egemenliğini

kabul ettirmediği, siyasî nüfuzunu hissettirmediği, bir Eski Dünya köşesi kalmamış gibidir.

William Ramsey "Belgrad'dan Pekin'e kadar, yalnız ve ancak Türkçe konuşarak gidilebilir" demiştir.

Son bin yıllık İslâm tarihi, Türk tarihinden ibarettir denebilir. Bu bin yılda Asya'daki, Afrika'daki, hattâ kısmen Avrupa'daki en büyük siyasî, sosyal ve medenî hamle, Türkler'in yönetiminde gelişmiştir.

Osmanlı Devleti, dünyada hiçbir kuvvet tarafından değiştirilemeyen ezelî ve ebedî hukuk prensiplerine bağlıdır. Başta Hânedân olmak üzere, bütün insanların devlete bir can borcu vardır. Bu borcu, hükümdarlar dahil, bütün tebea, tereddütsüz ödüyorlar. Osmanlı tarihinde, padişahların, vezirlerin ve devlet adamlarının tavır ve hareketlerinin hayranlık uyandırmaması mümkün değildir. Onlar, devletle o kadar haşır neşir olmuşlar, onu o kadar mukaddes görmüşlerdir ki, onların bu hâllerini ancak tasavvuftaki "fenâ fi'llah" tâbiriyle açıklamak mümkündür. Bu sebeple onların ruh hallerini ve düşünce olgunluklarını "fenâ fi'd-devle ve'l-mille" (= devlet ve millette erime, yok olma) tâbiriyle nitelemek lâzımdır. Adamlar, ölürken bile devleti düşünüyorlardı, onunla dopdoluydular. Zaten devlete, ne kadar canla başla hizmet ederlerse, o yolda ne kadar fedâkarlık ederlerse, ilâhî rızâya o kadar fazla nâil olacaklarına inanıyorlardı.

Viyana, bir tökezleme noktası. Bu dörtyüz yılın macerası şöyle özetlenebilir: Her yıl ilkbahardan kasıma kadar sefere çıkılır. Karşısına çıkmaya cesaret eden düşmana karşı, üç gün savaş düzeni alınır, üç saat kılıç çekilir. Bir ülke, bir vilâyet olarak devlete katılır. Her yaz batıya kuzeye doğru olmak üzere bu koşu asırlarca devam eder. Bu koşu, bazılarının sandığı gibi, talan ve sömürü koşusu değil; hoşgörü, huzur ve adalet kurmak içindir. Gazâlara katılan pâdişahlar, vezirler, emirler, âlimler ve bütün gaziler, gittikleri yerlere, kâfir ülkelerine adâlet götürdüklerine inanan insanlardır. Hatta bu adalet, yalnız insanları değil, bütün yaratıkları kapsar. Çünkü yeni fethedilen topraklarda yapılan mâbedler, medreseler ve dergâhlardaki kuş yuvaları, hayvan bakımı için yapılan vakıflar, bunun canlı şâhidleridir.

İkinci Viyana kuşatmasından sonra Devlet, bütün bir hristiyan dünyasına karşı, denizlerde ve karalarda olmak üzere 6 cephede, 16 yıl savaşmıştır. Bu savaşlar, tarihin o güne kadar kaydettiği en geniş ve uzun savaşlardan biridir. Bu kadar geniş cephede bir savaşı başka bir devletin yaptığı görülmemiştir.

Devlet, yine de Avusturya ve Rusya ittifakına karşı tek başına mücadele edebilecek ve onları dize getirebilecek güçtedir. 1770'e kadar, yine de dünyanın en kuvvetli devletidir. Bundan sonra Devlet, yine uzun savaşlara girmiş ve sarsılmıştır. 1774'de, Rusya'ya yenilme ve Kaynarca, yeni bir dönüm noktası olmuş ve içerdeki yenilikçi hareketlerle, onların karışıklıkları da, Osmanlı kudretini yeniden sarsmıştır.

Bu sırada İslâm dünyası, artık kanadlardan, hristiyan devletlerinin istilâsına uğ-

ramış bulunmaktaydı. Rusya, Türkistan içerlerindeki sessiz yürüyüşüne devam ediyor; Hindistan, önce Fransız, sonra bir İngiliz kumpanyası tarafından geri alınıyordu. 19. yüzyıl, devletin içte isyanlar, inkılâplar, karışıklıklar, yenilgiler içinde kıvrandığı bir devre olarak başlıyor. Devlet ancak batıdaki denge siyaseti ile ayakta kalabiliyor; bağımsızlığını yarı yarıya kaybediyor.

Daha sonra askerî yenilgilere uğramamız, bir kısım devlet adamları arasında, kendi nizamımıza ve millî sistemimize karşı şüphe uyandırıyor. Devleti kuvvetlendirmek için "Nizam-ı Cedîd" diye anılan bazı düzenlemelere girişiliyor. İçerde karışıklıklar başlıyor. Fransız İhtilâli'nin akisleri, Napolyon'un Mısır'a çıkışı, Avrupa haritasının karmakarışık oluşu bu döneme rastlıyor. Divan-ı Hümâyûn'un dış siyaseti, yine de çok iyi ve akılcı. Dünyadaki kuvvet dengesini kollar şekilde. Fakat içerde sosyal ve millî bünyeye uygun gelmeyen düzenlemeler, karışıklıklar meydana getiriyor.

Türkiye biraz sonra "inkılâplar" (devrimler) dönemine giriyor. "İlerleyeceğiz" diye, kendi ordumuzu kendimiz top ateşine tutuyoruz. Mısır Valisi'nin oğlu Kütahya'ya dayanıyor, Yunanistan bağımsızlık kazanıyor. Rumeli'nin güney ve kuzeyinde, yabancı arzularının elinde oyuncak olan devletler doğuyor. Mısır meselesinin halli ve Hünkâr İskelesi Anlaşması'nın endişesi Avrupa'yı, konusu biz olan "Şark Meselesi" üzerine çekiyor. Rusya'nın güneye sarkmasından endişe eden İngiltere, arkasından altı devleti sürükleyerek, meselenin milletlerarası bir kongrede görüşülmesini sağlıyor. Böylece de Tanzimat denilen devre giriyoruz. Ve altı Avrupa devletinden oluşan bir kliğin eline, alınyazımızı adeta teslim ediyoruz.

Avrupa'dan kanun alırsak, onlara benzersek kuvvetleneceğimizi zannediyoruz. Liberalizmi, bir kurtuluş zannediyoruz. Serbest Ticaret Antlaşması üzerine "Memleketteki mevcut sanayi mahvolur." diye kaygılanan genç bir hükümdara karşı "Büyük" diye anılan Reşid Paşa "Bilâkis, Avrupa serbest ticaretle gelişmiştir" diyor.

Tanzimatla dış müdahaleler devri başlıyor. Devletin tebeası bile büyük devletlerce himaye gruplarına ayrılıyor. Ortodoksları Rusya, katolikleri Fransa ve Avusturya, protestanları İngiltere korumaya başlıyor.

Anayasa ilân edersek, hristiyanları Osmanlı sayıp her çeşit hukuka sahip kılarsak, meseleyi çözümleriz ve kuvvetli bir devlet oluruz diyenler çıkıyor. Bütün ümitler "Anayasa"nın ilânına bağlanıyor. Hürriyet ve Anayasa hastalığına düşüyoruz.

Abdülhamid iktidarı, bu sloganlarla devriliyor. On yıl içinde, Tuna'dan Yemen'e ve Trablusgarp'a kadar uzanan bir devlet yele veriliyor.

20. yüzyıl yeni bir iç karışıklıkla başlıyor... İtalya, Akdeniz dengesi için Trablusgarp'a hücum ediyor; arkasından üç Balkan devleti Rumeli'deki topraklarımızı işgal ediyor ve Müslüman nüfusumuzu adeta doğruyorlar. Birinci Dünya Savaşı yenilgisiyle, güney eyaletlerimiz de İngiliz ve Fransız mandasına teslim ediliyor. Bugünkü topraklarımızı "İstiklâl Savaşı" ile ancakkoruyabiliyoruz. Böylece, yirminci yüz-

yılın ilk çeyreğinde, bağımsızlığını yarım yamalak koruyabilen üç İslâm devletinden en önemlisi olarak görünüyoruz.

Bizi pek çok noktada anlamayan ve garipçe fikirler ileri süren Toynbee, Osmanlı Devleti'ni "şovenizme asla yer vermeyen, milliyetlere, dinlere ve mezheplere karşı çok hoşgörülü davranan, bugün dahi örnek alınabilecek bir camia devleti" olarak nitelemiştr.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat'a kadarki dönemde halk ve kurumlar arasında bir zıtlık yok. Saltanat makamı, Ocak ve askerî teşkilât, ilmiye ve kalemiye sınıfları hep milletteki inanış ve imanın, an'ane ve değer hükümlerinin üzerine oturmakta ve onlara uygun bulunmakta. Hukuk'un temeli de milletin imânına dayandığından "Şeriatın kestiği parmak acımaz." düsturu ile ifade edilen bir kabul hali var.

Tanzimat'tan sonra kurulan kurumlar, Türk Milleti'nin tarihî köklerine bağlı olmadığından, batıya benzemek maksadıyla oluşturulmuş bulunduğundan, milletin çıkarlarına, inançlarına aykırı bir gelişme takip etti. Bu kurumların mensupları kendilerini, milletin üstünde, ona hizmet için değil, onu ıslah için görevli kimseler gibi gördü ve böyle davrandılar.

Eski Osmanlı düzeni ve eğitimi, toplumun en aşağısında da olsa, üstün yetenekleri daima yukarıya, en yukarıya iten bir mekanizmaya sahiptir. Böyle bir toplumda halk ve yöneticiler çelişkisi zaten olamaz, sınıf çelişkisi ise görülmemektedir.

Aristokrasi Osmanlı'ya tamamen yabancıdır. Hânedanı için bile aristokrattır demek mümkün değildir.

Avrupa'nın kuvveti, müeyyidesiz (yaptırımsız) kuvvettir, yani vahşi kuvvettir. Daha doğru bir deyimle, kaba kuvvettir. Bizim kuvvetimiz ise daima müeyyideli (yaptırımlı) ve ölçülü olmuştur. Osmanlı, karşı konulmaz bir kudret iken bile, daima ölçülü ve müeyyideli, daha doğru bir deyimle, hukuka bağlı bir kuvvet olmuştur. Ne yapacağı, ne yapmayacağı bellidir. Bizim fethettiğimiz yerlerde hristiyan unsuru ve mezhepleri, kendi ülkelerinden daha serbest olarak yaşamışlardır. Nitekim Ubicini "İzmir'de, İstanbul'da, Trabzon'daki katoliklik Paris ve Lyon'dakinden daha serbest" demiştir. Avrupalı için bunu söylemek mümkün müdür? Meselâ kendi azdırdıkları Balkan kavimlerinin, müslüman nüfusunu feci surette katliam etmelerine karşı, medeniyet havarisi olan Avrupalı onaylamaktan başka bir itiraz sesi yükseltmiş midir?

İtalyanlar, Trablusgarp eyaletimizdeki halkımızı medeniyet adına öldürmüşler; Fransızlar, Tunus ve Cezayir'deki kardeşlerimizi, yine medenileştirmek için kurşunlamışlardır. İngilizler, Mısır'ı ve Arabistan'ı medeniyet götürmek için işgal etmişlerdir?!...

Hak, kuvvete dayanmadıkça, onunla güçlendirilmedikçe anlamsız kalır. Fakat çıplak kuvvetle de insanlara uzun süre hükmedilemez. Avrupa onun için işgal ettiği yerlerde duramamıştır. Aynı prensip, Rusya için de geçerlidir. Osmanlı, birçok ülkelerde asırlarca kaldı ise, hukuka bağlı ve âdil bir kuvvet olduğu için kaldı. Bugün

hâlâ hasreti çekiliyorsa, nizam ve intizam unsuru, adalet ve hak teyidçisi olduğu içindir.

Yükseliş ve hamle devirlerimizde, yenilmez bir kudret olduğumuz zamanlarda, bizim üstünlüğümüzün sebeplerini düşünen ve araştıranlar çıkmıştır. O zamanki Türk ülkeleri, hasret çekilen bir adaletin ve idarenin merkezi sayılmıştır. Türk'ün bu konudaki nâmı ve şânı 19. yüzyıl sonuna kadar sürmüştür. Meselâ 17. yüzyıl başlarında ölen ve *"Civitas Solis"* (Güneş Ülke) diye bir eser yazan, ütopik komünist Campanella "Mâdem ki, düşünceyi zindana koymayan, hakikat sevgisini zincire vurmayan bir millet, o cesur ve âdil Türkler var, üzerinde yalnız hakikatin, adaletin ve hürriyetin hüküm sürdüğü bir Güneş Ülke neden vücud bulmasın?" demiştir. Bir İtalyan papazı, düşündüğü rahat ve huzur âleminin ya da hayalinin gerçekleşmesi ihtimalini ancak bizim varlığımıza bağlamış demektir.

Bizim aydınımızın geçmişimize bakışı şöyledir: "Astığı astık, kestiği kestik bir pâdişah; keyfî bir idare, yolsuzluk, rüşvetle hemhâl olmuş yöneticiler, zulüm altında bir halk.... ilâh..." Elden geldiğince tarafsız kalarak Batı'yla bir kıyaslama yapalım. Meselâ Seignebos'un *"Avrupa Kavimlerinin Mukayeseli Tarihi"*ne bir bakalım. Fransa'da doğru dürüst bir devlet göremeyiz... Almanya, zaten sahnede yok... Diğerleri küçük kontluklar gibi... Buna karşılık bizde, dışişleri, maliyesi, askeriyesi, mülkiyesi, adliyesi ile maddî manevî nüfuza sahip, an'anevî hükümranlığın etrafında çok mükemmel bir devlet makinesiyle karşılaşırız. Onların anladıkları ve iddia ettikleri tarzda bir keyfî devlet, 600 yıl değil 60 yıl devam eder mi?

Bugünkü İslâm dünyasının önemli bir kısmı, dünkü Osmanlı câmia devletinin tebeaları ve eyâletleri idi. Bugünkü müslümanların kendileri, babaları veya dedeleri, dünkü Osmanlı Halifelerinin manevî tebeaları bulunuyordu. Devlet-i Aliyye'nin İslâm dünyası üzerindeki tesiri pek büyük idi.

Bugünkü İslâm dünyasının bir kısmı yabancı işgali altındadır. Avrupa istilâsı, tıpkı eski kervanların bir yerde kısa müddet konup göçmesi gibi, geçip gitmiştir. Yalnız, oldukça önemli dertler ve problemler bırakmıştır. Bugünkü Mısır çocuğu, ehramların tepesinden, İngiliz ordusunun çekilp gittiğini görmüştür. Yarın, Rus ve Çin Türkistanı'ndaki Türk çocukları da, Tanrı Dağları'ndan Rus ve Çin ordularının çekildiğini göreceklerdir.

Bugünkü Ortadoğu haritası, hemen hemen, ilkçağların haritasına benzemektedir. Eski Sayda ve Sur siteleri yerinde bir İsrail, Fenike yerinde bir Lübnan, Asuri krallığı yerinde bir Suriye, Kartaca yerinde bir Tunus ve Firavun hükûmeti yerinde bir Mısır bulunmaktadır. Tabii Hitit hükûmeti yerinde de bir Türkiye... Basit bir tarih bilgisi dahi, bu haritanın devamlı olmadığını ve olamayacağını açıkça gösterir. Bu yerler, hemen hemen iki devire yaklaşan uzun zaman içinde, Roma, Bizans ve Osmanlı gibi büyük imparatorlukların idaresi altında bulunmuşlardır. Bu, hem jeopolitik bir zaruret, hem de bu devletlerin halkları için, alışılagelmiş bir hayat tarzı, hatta bir rahatlık ve kolaylıktır. Buradaki birçok devlet, devlet olabilecek kaynaklardan, tabii sınırlardan, iktisadî imkânlardan, hususiyetlerden ve vasıflardan mahrumdur.

Hele Afrikadakilerin bazıları, tamamen kabile devleti halindedir. Bunlar ticarî faaliyetleri, beşerî münasebetleri, sanayileri, hammadde kaynakları, kültür müesseseleri, gıda maddeleri itibariyle birbirine muhtaç kuruluşlardır. Bu sebeple Toynbee "Bu kifâyetsiz devletlerin devamı, mümkün görünmemektedir. Eğer, nükleer silah dengesi kısmî savaşları imkânsız kılmasa idi, dünya bu bölgede, büyük imparatorlukların kuruluş çağına girmiş olacaktı." demekte ve "bura halkları ihtiyacının, büyük bir devlet, bir nevi camia devleti ihtiyacı" olduğunu dile getirmektedir.

Bugünkü Ortadoğu problemi, Osmanlı mirası meselesidir ve bu devletin parçalanmasının neticesidir. Ortadoğu'da cereyan eden hadiseler, bizim bıraktığımız boşluğun meydana getirdiği tabiî ve zarurî neticelerdir. Bizden ayrılan ve birer devletcik olarak politik hüviyet kazanan kavimlerin hiçbiri tek başına yaşayamadı. Balkanlar'dakinin büyük çoğunluğu Rusya'nın kucağına düştü, güneydeki ve Kuzey Afrika'daki eyâlet hükûmetler ve petrol devletleri, bir siyasî hegemonyadan diğerine geçtiler ve geçmekteler.

Şu açıktır ki, Tuna'dan Yemen'e, Cezayir'den Bosna'ya kadar uzanan sahada sükûnu ve huzuru temin eden bir kavmin ve idarenin yokluğu kendisini hissettirmektedir. En büyük düşmanlarımız bile, bugün Ortadoğu'da, dün tahammül edemedikleri mevcudiyetimizin ne kadar lüzumlu olduğunu anlamışlardır. Zaten Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bazı Avrupa siyasîleri "An'anevî diplomasinin büyük denge unsurlarından olan Osmanlı ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları'nı parçalamayalım." fikrinde ısrar etmişlerdir. Bugünkü hadiseler, o sırada işlenmiş olan büyük siyasî hatanın neticesi gibi görünmektedir.

Avrupa'yı anlamayan Amerika, Asya'yı ve Ortadoğu'yu hiç anlamamaktadır. Dünya barışına, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'ndan sonra iki defa müdahale etmiş, ikisinde de kendi çıkardığı problemlerle kendisi uğraşmaya mecbur kalmıştır.

Meşhur Avusturyalı tarihçi Hammer, 1840 senelerinde "Osmanlı imparatorluğu -ki esas itibariyle, Ortaçağların sonlarında başlamış ve gelişmesi, olgunluğu ve düşkünlüğü, yeni zamanların üç asrını doldurmuştur- çok geniş ve tarih açısından pek önemli bir devlettir. Etrafındaki Asya ve Avrupa hükûmetlerinin tâlihine her zaman bağlı olan mukadderatının Baltık'tan Akdeniz'e, Büyük Britanya ve İskandinavya'nın uzak sahillerinden Herkül sütunlarına ve Nil kantaralarına kadar uzanan Avrupa ve Afrika ülkeleri üzerinde, her ne kadar doğrudan doğruya değilse de, tam mânâsıyla hissolunacak bir tesiri olmuştur. Bu, öyle cesîm bir mevcudiyettir ki, kudretli kollarını hep birden Asya ve Avrupa üzerine uzatmaktadır. Bütün hükûmetlerin tabiî kaderi icabı, sukut saati vurduğu zaman enkazı, dünyanın üç kıtasını baştan başa kaplayacak ve asırlarca dünyayı meşgul edecektir. Doğudaki Roma İmparatorluğu'nun harabeleri üzerine kurulmuş olan Osmanlı İmparatorluğu bizim günümüzde bile, Bizans'ın en azametli zamanlarındaki genişliğinden çok daha geniş ülkelere yayılmıştır." demiştir.

Tarihçinin dediği vakit gelmiş, Avrupa, Asya ve Afrika'daki Osmanlı'dan 20'ye

yakın küçük devlet çıkmıştır. 50-60 yıldan beri dünya, bu devletin parçalanışından doğan problemlerle meşguldür.

Bugün Avrupa geçmiş (mâzi), İslâm doğu ise gelecek (istikbâl) olma yolundadır. Bunun açık ve belirgin işaretleri, olayları tedkik edenlerce pek açık olarak görülmektedir.

Herhalde insanları idarede, devlet kurmada, adalet ve hakkı teslimde, tarih açısından kâbımıza (topuğumuza) varacak bir devlet ve millet henüz mevcut değildir. Gelecek ise, böyle bir milleti reddedecek kadar şaşkın ve zâlim olmayacaktır zannederim...